HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI
ogledi

Br. 3

Todor Kuljić:
PREVLADAVANJE PROŠLOSTI
uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka

IZDAVAČ:
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:
Sonja Biserko

UREĐIVAČKI KOLEGIJUM:
Latinka Perović
Sonja Biserko
Seška Stanojlović

PRELOM:
Nebojša Tasić

KORICE:
Ivan Hrašovec

ŠTAMPA:
"Zagorac", Beograd 2002.

TIRAŽ: 400

ISBN - 86-7208-066-1

Zahvaljujemo se Vladi Sjedinjenih Američkih Država na pomoći za objavljivanje ove knjige

Predgovor

Najbrži i najsigurniji način da nađete sadašnjost u prošlosti jeste da je stavite ispred prošlosti.

S. Cohen

U ovoj knjizi reč je o ključnoj idejnoj strani procesa koji je u njenom podnaslovu. Dramatična zbivanja krajem XX veka praćena su snažnim promenama u misli o društvu. Promene su tekle kroz burna sukobljavanje različitih mišljenja koja su se zgušnjavala u širim idejnopolitičkim strujama. Osnova novih sukoba neodvojiva je od izmenjenog vidjenja prošlosti. Istoriji se otvoreno priznaje moć da snaži ili slabi političku legitimnost svuda u Evropi. Nacijama i etničkim grupama je neophodna zajednička prošlost. Bez nje bi bilo nemoguće stvoriti društveni identitet i solidarnost. Zajednička prošlost stvara kontinuitet i zajedništvo u iskustvu nužnih za integraciju grupe. Zajednička prošlost grupe se iskazuje u priči koja stvara epistemičnu osnovu postojanja grupe. Ispričano kolektivno sećanje iskazuje istoriju prošlosti grupe. Verovanja u kolektivno sećanje tvore priču, stvaraju osećaj kontinuiteta sa prošlošću, objašnjavaju sadašnjost i služe kao osnova za planiranje budućnosti. Kolektivno sećanje nije nužno istinito vidjenje prošlosti, već više funkcionalno, tendenciozno i selektivno vidjenje prošlosti kojepomaže održanje i funkcionisanje grupe. Kolektivno sećanje je deo samopoimanja i identiteta članova grupe. Ono je jedinstveno, distinktivno i ekskluzivno (D. Bar-Tal). Erik Hobzbaum je pokazao da su tradicije kao važan društvenointegrativni segment pamćenja izmišljane. A političke tradicije su dosledno izmišljene radi užih polit, ciljeva. Tradicije, ceremonijali i jubileji treba da obezbede kontinuitet sa prošlošću. Ona je idejna osnova mobilizacije članova grupe. Vera u kolektivno sećanje može pravdati nasilnu aktivnost grupe i uništenje drugih, sugerirajući viziju ekskluzivnosti i nadmoći. Nakon krupnih prekretnica istorija se preocenjuje i menja na svim planovima: od pojedinačnog do organizovanog sećanja u nauci i ideologiji. U ovoj knjizi promenjena vidjenja prošlosti biće praćena u glavnim medjunarodnim naučnopolitičkim raspravama krajem XX veka, ali i istorijskim sadržajima službenih ideologija glavnih evropskih zemalja. Poseban deo posvećen je idejnim promenama u Jugoslaviji. Uporedno razmatranje trebalo bi da olakša razlikovanje globalnih i lokalnih idejnopolitičkih promena. Snažna izmena epohalne svesti nametnula je debatama nekoliko osnovnih tema. U svetlu krupnih promena trebalo je izmeniti sliku

istorije ne samo u zemljama bivšeg socijalizma nego i šire. Izmena vidjenja socijalizma uticala je na promenu odnosa prema fašizmu, a to je opet tražilo izmenu mnogih službenih mitova o antifašizmu na kojima je počivala integracija evropskih režima posle Drugog svetskog rata. Trebalo je iznova dati bilans minulog stoleća, novo vidjenje žrtava, dželata i normalnosti.

Masovni zločini su istorijske tačke čija je obrada prožeta sa najviše strasti, pa se lako politizuju. Što je više isticana žrtva vlastite grupe to je zločin nad njom shvatan kao neuporediv i *sui generis.* Monopol na patnju bio je važna osećajna osnova antikomunističkih ideologija poslesocijalističkih elita. Debate nisu vodjene toliko oko interesne osnove fašizma i socijalizma (kao ranije) već oko njihovih žrtava. Na izmenjenom bilansu žrtava i na isticanju njihove neuporedivosti nosioci nove epohalne svesti grade vlastitu legitimnost i novo shvatanje normalnosti.

Nova epohalna svest je protivrečna. S jedne strane upadljiva je selektivnost sećanja, ostrašćena prerada prošlosti i idejna konverzija. S druge strane stoji hladna i trezvena računica multinacionalnog kapitala, kao glavnog nosioca globalizacije i nove epohalne svesti, koja sa različitim uspehom nadzire i usmerava instrumentalizovanje prošlosti. Normalizovani liberalizam počiva na isticanju žrtava svih totalitarnih režima, dok konzervativci, neutralizujući fašizam, više insistiraju na žrtvama socijalizma. U ovu osnovnu polarizaciju uključuju se druge moćne grupe koje pretenduju na relativno nezavisno polaganje prava na monopol na žrtvu (Jevreji) što se uvek ne podudara sa osnovnom antitotalitarnom i antikomunističkom usmerenošću liberalne normalnosti. Kao zbirna i sve manje odredjena oznaka konkretnih zločina, ali i kao opšti simbol stradanja različitih grupa, učvrstio se pojam holokaust. Savremena rastegljiva Holokaust ideologija je složena, a njena upotreba protivrečna i zamršena. Ova ideologija je važna idejna poluga globalizacije. Drugim rečima, savremeno bavljenje holokaustom manje je rezultat iskrenog sećanja na 6 miliona ubijenih Jevreja, a više potreba savremenih moćnih zapadnih sila da prikladnom formulom demoniziraju protivnike. Holokaust ne pravda samo savremenu izraelsku borbu protiv Arapa, nego i savremeni zapadni imperijalizam. Holokaust je sredstvo za diskreditovanje znatno širih snaga od fašizma. Preko široko shvaćenog i rastegljivog negativnog pojma holokaust pravdaju se interesi različitih grupa, a svako polaganje monopola na žrtvu vlastite grupe stvara osobenu iskrivljenu svest.

Holokaust i fašizam jesu možda najupadljivije, ali ne i jedine opšte teme glavnih naučnopolitičkih debata s kraja XX veka. U njih su uključena i ostala važna zbivanja iz druge polovine XX veka: pobune unutar sovjetskog lagera od 1948. do 1989, slom lagera i socijalizma 1989. i rat u Jugoslaviji. Suočavanje sa ovim zbivanjima oblikovalo je, ali i menjalo opredeljenje intelektualaca. U apologiji i kritici oživljenog nacionalizma ponovo je suočena antitotalitarna i antifašistička perspektiva. Izmedju antifašističke kritike nacionalizma i kapitalizma i antitotalitarne kritike socijalizma postoji ne samo niz manje ili više značajnih razlika, nego i oštra načelna suprotnost. Bilo bi pogrešno ovu suprotnost svoditi na idejnopolitičku sukobljenost, a previdjati temeljne pojmovne, teorijske i metodske razlike. U knjizi će biti pokazana još uvek aktivna dubina ovih razlika. Neki

osnovni idejnopolitički obrasci (antifašizam, antikomunizam, antitotalitarizam, anti-antikomunizam) aktivni su i u latentnom, tj. katkad i neshvaćenom smislu, jer su se odvojili od izvornog idejnoistorijskog sklopa. Tako je npr. podtekst debate oko rata u Jugoslaviji 1990-ih u Nemačkoj bilo pitanje nacionalnog identiteta nove ujedinjene države, u Francuskoj je preko kritike realsocijalizma rušen autoritet KPF, anti-antikomunizam nekih liberalnih struja u SR Nemačkoj važan je sastojak njihove kritike savremenog desnog ekstremizma, teorijski sporovi oko holokaust industrije kriju dublje napetosti oko ne malog obeštećenjenja Nemačke i Švajcarske Jevrejima i si. Dakle, teorijska kritika nužno je upućena na diferenciranu ideološko-kritičku analizu jer se ispod sličnih usmerenja kriju različiti interesi. Sukobljenost gledišta u raspravama donekle redukuje složenost i haotičnost savremenog idejnog stanja jer nužno polarizuje struje i otkriva njihovu katkad skrivenu srodnost ili napetost.

Zato su u središtu ove knjige rasprave. Stupanj i kultura neslaganja najjasnije pokazuju šarolikost idejnog spektra: kada se argumenti izoštravaju ili dovode do apsurda potpunije se ispoljavaju perspektive različitih strana koje bi bez sukoba katkad ostale nedomišljene. Nakon nestanka hladnog rata idejnopolitički sklop postao je složeniji jer nije više ideološki bipolaran pošto su u igri mnogi ranije potisnuti interesi: državni, nacionalni, regionalni. Naučnopolitičke rasprave tekle su u sredstvima masovnog opštenja, a svaka strana bila je zainteresovana za širenje vlastitih nazora, što je olakšalo pristup gradji preko Interneta. Proučavane rasprave nisu vodjene samo u načnim časopisima nego dobrim delom u nedeljnoj i dnevnoj štampi. Pored naučnika učestvovali su i novinari. To je svakako pokazatelj demokratizacije i odbacivanja krutog akademizma. Međutim, neretko su pri tome složeni istorijski procesi, zbog preglednosti i isključivosti tumačenja, sabijani u monokauzalna tumačenja, a ton debatama su više nametali zakoni medijske javnosti, nego traganje za diferenciranom istinom. U ovako skraćenom ideološko-kritičkom pristupu gnoseološki zadaci bili su podredjeni traganju za političkom ulogom objašnjenja. Objašnjenja iznošena u medijskim raspravama, po prirodi stvari, opterećena su skandalizacijom, trivijalizacijom i banalizacijom.

Uprkos tome, složenost analizi ovih sadržaja nametala je okolnost da se ni medijske rasprave ne mogu celovitije pratiti bez razumevanja idejnih tradicija konkretnih zemalja koje su duboko ukorenjene u njihovom istorijatu i različitom gledanju na perspektivu ujedinjenja Evrope. Trebalo je uvek imati na umu krupne razlike izmedju antifašističke i antitotalitarne tradicije u Nemačkoj, Francuskoj i SAD. Premda je nestanak hladnog rata oslabio ove idejne strukture na Zapadu, ipak ih nije doveo do raspada kao što je bio slučaj sa urušavanjem levičarske tradicije u eruptivnoj konverziji intelektualaca u bivšem evropskom socijalizmu. Konverzija je, doduše, zahvatila i Zapad, ali u drugačijem vidu od istočnoevropskog. U Francuskoj su najglasniji antitotalitarni intelektulaci upravo bivši maoisti, a renegatsvo i konverzija konstitutivni su segment kulture francuskih intelektualaca koja nameće ton savremenim raspravama. U Nemačkoj je levičarski političko-intelektualni blok homogeniji i postojaniji, pa je izdržao idejni udar nakon sloma realsocijalizma. Na Balkanu su gradjanski rat i nacionalizam doveli konverziju do

ekstrema. Ovde je prerada komunističke prošlosti u vlastitim biografijama najviše uticala na misao o društvu i političko samopoimanje novih antitotalitarnih intelektualaca. Stari misaoni obrasci napuštani su, a novi nekritički prihvatani iz različitih razloga. U trećem delu knjige skrenuta je pažnja na različitu postojanost angažmana stvaralačke inteligencije u Jugoslaviji i obrasce pravdanja konverzije. Cilj je bio da se društvena odredjenost misli o politici pokaže ukazivanjem na interesnu osnovu prerade ličnog iskustva kod stvaralačke društvenonaučne inteligencije. To se pouzdanije može pokazati na uporednom nego na monografskom planu.

Osim pomenutog osvrta na konkretne rasprave, ovo istraživanje ima i nekoliko opštih ciljeva: predstaviti ključne sadržaje nove epohalne svesti onako kako se iskazuju u novom vidjenju prošlosti, razdvojiti ideološke od naučnih i središnje od pratećih sadržaja u nepreglednoj "graji" i rastumačiti glavne isključivosti novom interesnom polarizacijom. Klasični ideološko-kritički pristup sociologije saznanja nastao u preglednom hladnoratovskom bipolarnom svetu trebalo je modifikovati, dopunjavati i prilagodjavati "novoj nepreglednosti" kraja XX veka. Objašnjenje izmenjene društvene stvarnosti tražilo je nove odgovarajuće naučne teorijske i metodske postupke. U spletu novih teorija i metoda trebalo je odabrati one koji su najprimereniji zadatku istraživanja. Trebalo je razdvojiti ideološke od naučnih sadržaja na temelju kriterija promišljenog prosvetiteljskog racionalističkog nasledja izbegavajući naglu konverziju i tvrdokorni dogmatizam. Drugim rečima trebalo je izbeći isključivost bilo kog pristupa, ali i eklektički relativizam koji bi istraživanje lišio profila. Zato je valjalo odabrati najinkluzivniji pristup, odnosno onaj koji dozvoljava dopunu i ugradnju metodskih načela iz drugih pristupa, a da ne predje u eklektiku. U ovom radu sociološkosaznajno nasledje marksizma nije odbačeno kao smetnja tom složenom zadatku već naprotiv kao korisna osnova za integraciju ostalih metodskih i teorijskih postavki. Interesna pozadina poslehladnoratovskih idejnih sukobljavanja i različiti stupnji ideološkog iskrivljavanja naučne i druge svesti mogu se objašnjavati samo razudjenom mišlju koja u svom okviru raspolaže sredstvima za ispitivanje te veze, a koja je i otvorena za uključivanje raznovrsnih sadržaja drugih pristupa.

Osnovna vizija novog epohalnog stanja i ključni elementi pristupa izneti su u prvom delu knjige. Najviše prostora (drugi deo knjige) posvećeno je medjunarodnim debatama s kraja "veka ideologija" jer su u njima ponajviše izdiferencirana različita gledišta. Na njihovom sadržaju pokazano je izmenjeno vidjenje istorije u svetu. Naime, nije nepoznato da se stavovi dogmatizuju do isključivosti najčešće u sučeljavanju sa drugačijim mišljenjem. Nekada bi bez polemika konformisti ostali manje rigidni, a neka gledišta nedorečena. Već samo isticanje prioritetnih sadržaja iz pomenutih rasprava može donekle olakšati razumevanje istraživačkog pristupa ovoga rada. Nije teško uočiti da je pristup ovog istraživanja gradjen pod pretežnim uticajem predstavnika društvene (a ne dogadjajne niti političke) istorije: E. Hobsbauma, M. Levina, I. Volerstina, J. Koke, itd. Manje ili više posredno pristup je povezan sa opredeljenjem. Verovatno je u trećem delu knjige o Jugoslaviji opredeljenje pisca najvidljivije u kritičkom odnosu prema masovnoj

konverziji intelektualaca. Kod prikaza sukobljenosti današnjeg različitog srpskog i hrvatskog istorijskog sećanja, uticaj prisutne perspektive žrtve kod obeju strana u saznajnosociološkom pogledu uočen je kao glavni podstrek iskrivljene vizije, jer je ostavio malo prostora za istraživanje senki istorije vlastite nacije. Drugim rečima, kritika raznovrsnih pristrasnosti koje izviru iz veličanja vlastite nacije ovde se shvata kao nužni uslov objektivnog poimanja složenog procesa prevladavanja prošlosti krajem XX veka. Kao ne manje važna komponenta za stvaranje višeslojnog i dijalektičkog kriterija u oceni istorijske funkcionalnosti režima i ideologija istaknuta je kritika jednostrane demonizacije socijalizma.

Govoreći modernijim žargonom predmet ove knjige je promena identiteta koji su sadržani u viziji prošlosti nakon sloma evropskog socijalizma. Kritički osvrt na ovo složeno stanje, koje je još u previranju, ne pretenduje na apsolutnu nepristrasnost slobodnolebdećeg intelektualca niti je relativistički skeptičan. Pristup je opredeljen. Opredeljenje pisca su u teorijskom pogledu oblikovala dosadašnja vlastita sociološkoistorijska istraživanja, a u idejnopolitičkom pogledu vreme u kom je sazrevalo. Bilo je to doba podela sveta izmedju kapitalizma i socijalizma s jedne i fašizma i antifašizma s druge strane. Može se učiniti da na stranicama ove knjige moralizam pomenute druge podele nije prevladan. Taj utisak nije prividan. Antifašizam, a ne antitotalitarizam, ovde je shvaćen kao teorijski postulat i moralnopolitička vertikala XX veka. Fašizam je esktremni nacionalizam, a dosledno rastumačeni antifašizam najpouzdanija je osnova kritike raznovrsnih oblika nacionalističke uskogrudosti. Dok etnokratski liberalizam i "demokratski nacionalizam" počivaju na kritici rastegljivog totalitarizma, internacionalistička vizija društva lišenog antagonističkih imovinskih razlika uočava fašizam i njegovu etnokratsku osnovu kao glavnu opasnost. Teorijski osmišljeni antifašizam pretpostavlja kritiku društvenoekonomskih izvora nacionalizma, dok antitotalitarizam ovu kritiku zamagljava i preusmerava. Zato treba "militantnim prosvećivanjem" sprečavati zaborav fašizma, odnosno razvijati strategije protiv razaranja sećanja na sistem zla (Adorno).

Premda je ova knjiga pisana na razmedji vekova i nakon jasnog kraja jedne epohe, verovatno je prepoznatljivo opredeljenje pisca, formirano u tradiciji antifašizma XX veka. Sa stanovišta istraživačke distance, reč je o perspektivi pisca umešanog u istoriju XX veka bar u meri u kojoj je to bio neposredni akademski posmatrač opterećen predubedjenjima idejnog i vrednosnog opredeljenja kojeg se nije mogao lako lišiti. Uprkos samokritičkom trudu, čak ni svest o snazi predubedjenja nije imuna od pristrasnosti koje ono krije. Ovaj rizik prisutan je kod svake analize tekućih idejnih sukoba. Ipak, sa stanovišta nužne redukcije složenosti, bez minimuma opredeljenja ne bi se mogao uneti red u nepregledni haos osećajnih debata oko socijalizma i fašizma krajem XX veka koje su zgusnuti izraz dubokih idejnih tradicija minulog stoleća, ali i raznovrsnih grupnih interesa savremenog doba.

U Zrenjaninu, septembra 2001

I DEO

PROMENA EPOHALNE SVESTI KRAJEM XX VEKA

1. Istorija, sećanje, identitet, ideologija

Krajem XX veka duboko se izmenilo gledanje država, etničkih i socijalnih grupa na vlastitu prošlost. Nestanak hladnog rata snažno je ubrzao ovaj proces. Promene su različite: odbacuju se ranije službene verzije istorije, rehabilituju se prećutane strane istorije, oživljava kult "korena", menja se kultura sećanja, prevladavanje prošlosti iznova se pravno reguliše itd. Francuski istoričar P. Nora smatra da je došlo do "ubrzavanja istorije", jer kontinuirane i trajne pojave više to nisu, već su na delu promene koje teku sve brže. To je snažno uticalo na sećanje. Idejni preokret razbio je jedinstvo istorijskog vremena, tj. vezu koja je spajala sadašnjost sa prošlošću i budućnošću. Ovo jedinstvo počivalo je na ubedjenju da društvo, nacija ili grupa stvaraju budućnost tako što odredjuju šta treba zadržati iz prošlosti što bi dalo smisao sadašnjosti. To je bio ujedinjujući elemenat. Današnja neizvesnost oko budućnosti takodje nameće sadašnjici odredjenu vrstu obaveze da se seća. Trijumfalistički je obznanjen slom istorije koja nam je bila bliska, a koja je opterećivala sadašnjicu sa imperativom "obaveznog sećanja". Ubrzavanje promena izazvalo je dramatično pomeranje celokupne prošlosti na distancu, kao da smo od nje odsečeni, stvarajući utisak "sveta koji smo izgubili". Sadašnjost je postala sumnjiva zbog naglo iskonstruisane vlastite istorijske svesti, koja počiva na novim sećanjima. Pored ubrzanja na delu je i "demokratizacija istorije" (Nora 1999). Krupne idejne promene pokrenute su složenim tektonskim društvenopolitičkim i ideološkim preokretima krajem XX veka. Ova knjiga bavi se samo delom idejnih promena koje se tiču izmenjenog vidjenja istorije.

Važna poluga "ubrzanja i demokratizacije istorije" je savremena politika sa prošlošću koja se koleba izmedju hladnog i vrućeg sećanja. Ideologiji je uvek korisnije ovo drugo jer uspešnije mobiliše osećanja. Izgleda da su ovo imali na umu istoričari A. Bezankon (Besancon) i Č. Majer (Maier), kada su sa žaljenjem konstatovali, daje sećanje na nacizam vrelo, zbog prisustva brojnih fotografija zločina, a uspomene na komunizam hladne upravo zbog odsustva fotografskog materijala o gulagu. Nestanak stabilnih hladnoratovskih podela podstakaoje svuda na Zapadu "konjukturu sećanja i pamćenja". "Ekonomiju novog pamćenja" karakteriše ubrzano jačanje političke, turističke i komercijalne upotrebe prošlosti. Politika podjednako uspešno koristi sjaj i bedu istorije. Stručni istoričari gube monopol nad tumačenjem prošlosti, jer uvek kada se pamćenje

koristi za "pozivanje na vlastita prava" preteže uticaj ljubitelja istorije. U društvenointegrativnoj misli rad na sećanju katkad se naziva dužnošću sećanja. Zbog osećanja koja budi prošlost, prosvećena politika sa prošlošću zalaže se za "dehisterizaciju sećanja", tj. ne toliko za izmirenje koliko za miroljubivu koegzistenciju neusaglašenih gledanja. Reč je o svetovnom i istovremeno religijskom momentu u današnjem predavanju istoriji koji se na paradoksalan način dopunjavaju i isključuju. U ovoj knjizi prikaz odnosa kulture sećanja i politike odnosi se na poslehladnoratovske svetovne institucionalizovane forme sećanja u Evropi. To nije samo spomenička kultura, već i oblici ideologizovane istoriografije. Politizacija javnog istorijskog sećanja svedoči o povezanosti tumačenja prošlosti, poimanja sadašnjice i vizije budućnosti.

Osnovni pojam "prevladavanje prošlosti" odavno se odvojio od svog izvornog značenja. Od oznake za obeležavanje moralnog odnosa prema nacističkoj prošlosti u SR Nemačkoj, postao je široki rodni pojam, koji je danas stekao čvrsto mesto u političkim i naučnim analizama odnosa prema prošlosti nakon nestanka hladnog rata u mnogim zemljama, a naročito tamo gde je istorija postala središnji deo nacionalnog identiteta. Već sam pojam "prevladavanje prošlosti" sugerira da prošlost nije prošla. Reč je o odbacivanju celokupne prošlosti ili njenog dela, ali i o odgovornosti za prošlo. U užem smislu isti pojam se koristi za oznaku idejnog prelaza iz socijalizma u kapitalizam. Politika sa istorijom *{Geschichtspolitik)* je dodatna kategorija analize koja istražuje" sporove oko istorije kao političke činjenice, i u vezi s tim posebnu pažnju obraća na interese političkih aktera". Dakle, politika sa istorijom uvek je prisutna u pluralističkom društvu, jer političke elite na različit istorijski način utemeljuju vlastiti identitet.

Prevladavanje prošlosti, promena identiteta i prerada istorije sindromski su povezane teme koje obeležavaju zaokret u misli o društvu nakon sloma evropskog socijalizma. Nije reč samo o promeni društvenoekonomskog sistema niti o urušavanju ideologije ili epohalne svesti nego i o promeni vidjenja suštine vlastitog bića kod širokih društvenih grupa. Možda bi se ovaj krupni istorijski proces krajem XX veka i mogao nazvati revolucijom, da nije podstakao povratak nizu prevazidjenih iracionalnih identiteta, a zatim neizvesnost, haos i neprogresivne društvene sukobe. Slom evropskog socijalizma izazvao je haos u medjunarodnim odnosima, koji su gotovo pola stoleća bili stabilni, a još više u misli o društvu koja je bila vezana za ovu podelu. Urušavanje jedne epohalne svesti razotkrilo je unutrašnju nesigurnost slike prošlosti i svega što je na njoj počivalo, od ličnog identiteta do partijskih ideologija. U ovoj knjizi biće praćena samo jedna strana idejne krize krajem XX veka i to pre svega u Evropi, iako svet već dugo nije evrocentričan.

Da bi se osmislile promene treba izmeniti i viđenje prošlosti. Istorija je predmet istoriografije, a ova potonja, zbog nužne društvenointegrativne funkcije, manje ili više je politizovana disciplina. Istorija jeste ono što se zbilo. Ali, jeste i ono što je trebalo da se desi. Istorija je vidjenje dogadjanja kako istoričara tako i njihovih čitaoca. Ona je i ogledalo budućnosti. Istorija stvara samopoštovanje, učvršćuje identitet i potrebna je svakom narodu da se homogenizuje i ostavi utisak na druge. Zato istorija obnavlja legende i mitove. Što su krupniji društveni preokreti, to je akutnija društvenointegrativna uloga

istoriografije. Što je akutnija ugroženost nacije ili države, to je jednostraniji i selektivniji odbir prošlosti, i manji su izgledi da se celovitije uključe zbivanja i procesi koji bi doveli u nedoumicu pozitivnu sliku prošlosti ili podstakli sumnju u ispravnost identiteta koji počiva na prošlosti. Zato i nema razvijene društvenointegrativne misli bez istorijskog utemeljenja. Istoriografija najpre prikazuje postojeći režim kao istinski nastavak najdubljih istinskih nacionalnih i socijalnih težnji, a zatim, što je ne manje važno, osigurava identitet odgovarajući na pitanje od kuda smo došli i kuda idemo. Što je eksplozivniji idejni vakuum nakon urušavanja ključnih društvenointegrativnih vrednosti prethodnog režima, to raste potreba za prevrednovanjem istorije i utemeljenjem novih vrednosti u prošlosti. Na krupnim prekretnicama istorija je i neophodan mehanizam redukcije složenosti i putokaz u haosu nepredvidljivih i nerazumljivih dešavanja. Ovu redukcionističko-saznajnu ulogu treba razdvajati od ideološke, tj. od nastojanja da se novom vizijom istorije interesi vladajuće grupe prikažu kao opšti interesi. Odmah treba reći da nije svaka grana istoriografije podjednako podložna ideologizaciji. Bavljenje užim segmentima prošlosti, tzv. specijalnim istorijama pruža pouzdanije znanje nego što to čini opšta nacionalna istorija koja je više zaokupljena identitetom. Nakon svake revolucije ponovo se piše istorija, uvek u ime objektivnosti. Istoričar Kalisten, koji je pratio Aleksandra Velikog u osvajanjima, rekao je da Aleksandar nije postao čuven zbog svojih dela, već zato što je Kalisten o njima pisao. Bez istorijskog utemeljenja svaka politika bi se svela na prozirni karijerizam vladajućih. Kao što je istoriografija selektivna priča o prošlosti, tako je i utopija selektivna vizija budućnosti. Svakoj revoluciji potrebna je vlastita istorija, ali i utopija kao selektivna vizija budućnosti. Sećanje je selektivno vidjenje prošlosti. Za istoriju se pretpostavlja da stvara znanje, dok sećanje uliva značaj (identitet). Svaka istorija koja pretenduje na naučnost kritična je prema sećanjima koja shvata kao lična vidjenja. Istorija je bila oblast kolektivnog, a sećanje pojedinačnog, istorija je bila jedna, a sećanja uvek ima više. Identitet je od pojedinačnog postao kolektivni, od subjektivnog objektivni. Identitet je kao i sećanje obaveza (Nora 1999). Predodredjen sam da postanem ono što jesam. Isticanje identiteta može imati pozitivnu i oslobodilačku snagu, ali postoji i tiranija sećanja naročito kada jača njena etnička dimenzija.

Ljude ništa toliko ne razdvaja kao identitet, pa stvaranje novih identiteta služi homogenizovanju širih grupa na istorijskim prekretnicama. Kolektivni identitet je osnova samopoštovanja, ali i okvir zaštite interesa. Ranije klasna, a danas pretežno nacionalna svest, poimana je kao pogodan okvir zaštite interesa. Obnova nacionalnog identiteta naročito je dramatična kod poslesocijalističkih režima. U ovoj obnovi čak i samo prisećanje na univerzalne ideologije nužno izaziva reakcionarne odgovore u obliku demonizacije internacionalizma kao mondijalizma, a ranijeg nadnacionalnog socijalističkog identiteta kao totalitarnog. Identitet uspostavlja veze, ali je i načelo izdvajanja. U etnički izmešanim sredinama separacija vodi čišćenju prostora. Naročito je "duboka Evropa" sanduk napetih i promenljivih identiteta (Boyadijev). Najstariji kontinent dubok je, jer sadrži niz identiteta koji se preklapaju kod različitih naroda. Formiranje identiteta je dinamičan, ali i manipulativan proces. Nezamisliv je bez oslonca na prošlost.

Identitet je povezan sa sećanjem na poreklo. Ukoliko je sećanje povezano sa grupom, oblašću, nacijom ili nekom širom strukturom, nužno je političko. Političarima je vrlo važan smisleni kontekst sadašnjosti, ali i prošlosti, tj. relativno koherentno povezivanje prošlosti i sadašnjice. U svakoj celovitijoj ideologiji prisutan je odgovor na pitanje kako sadašnjost nastaje iz prošlosti, koje su pokretačke snage, a koje smetnje, ko su žrtve, a ko dželati. Što se slika odgovorne prošlosti smislenije povezuje sa teškoćama sadašnjice i što se snažnije podudara sa nadama šireg kruga ugroženih, to istoriografija postaje važnija u svaranju saglasnosti. Sećanje na prošlost treba da stvori osećaj kontinuiteta i da bude pokretač razvoja. Sadašnjost je smeštena na kraju kolektivnog puta kao smisleno, nužno i nezamenljivo stanje. Idejni pokretač promena jeste poimanje sadašnjosti kao neadekvatnog izraza herojske mitološke prošlosti. Cilj je obnova ideala koji su izgubljeni u nesavršenoj sadašnjici. Dakle organizovano sećanje je stalno ponovno tumačenje sadašnjosti u terminima prošlosti da bi se odlučilo o budućnosti. Na Balkanu je Evropa najdublja (Kluitenberg 1999), pa su i sukobi oko identiteta i sećanja najdramatičniji: sporovi oko istorije, teritorije, jezičkog i verskog identiteta imaju tradicionalno nasilan karakter i povezani su sa najkonfliktnijim poglavljima istorije Evrope. U epohi globalizacije ovi sukobi još su akutniji.

Raširenost pojma identitet u stručnim raspravama smanjila je njegovu pojmovnu jasnoću i izražajnu oštrinu. Identitet iskazuje najviše rodni, državni i nacionalni sadržaj. U raspravama oko identiteta nema mestu pojmu klasa. Obično se zaboravlja da identitet nije monolitni nepromenljivi entitet nego pretežno ideološka tvorevina. Identitet je "plastična reč" (U. Porksen), ekspanzivno se širi u razne discipline, a začudjujuće je sadržinski siromašna. Jezik identiteta je sadržinski prazan, pa se otuda naširoko koristi jer je u stanju da prikriva realne sadržaje. Identitet i nacionalni identitet su ključne reči žargona nove epohalne svesti. Pojam kapitalizam krajem XX veka lišen ozbiljne realne suprotnosti kao da gubi smisao: gotovo daje iščezlo sećanje na ponižene i ugnjetene koji su se bunili protiv eksploatacije. Novo društvo nema konzistentnu ideologiju. Klasična kritika ideologije danas se suočava sa teškoćama, da pored racionalne rekonstrukcije ideologije kao "nužno lažne svesti", razume i iracionalne uzroke formiranja ideologije. Nacija, a ne klasa, sve više daje složenom promenljivom odnosu jedinke i društva konkretno zvučno ime, kojim svaki član društva postaje ispravni pripadnik nadindividualne celine. Nacija unosi red u društvenu stvarnost. Realni raspad starih klasnih struktura stvara difuzni strah od društvene izolacije. Preokret 1989/90. nužno je otvorio pitanje prevrednovanja žrtvi i dželata u istoriji kratkog XX veka. Nakon nestanka hladnog rata pitanje "Ko smo mi"? prepliće se sa pitanjem krivice, a novi identitet sa novim žrtvama. Oba pitanja povezana su sa poreklom. U žargonu jedinstva to se naziva "nacionalni identitet" (Claussen 2000). Karijera reči identitet je kao i reči "etnicitet" i "holokaust" počela u drugoj polovini 1970-ih. U SAD od 1960-ih počinje obnova traganja za korenima kod akademskih srednjih slojeva - kao reakcija na propale društvene promene iza kojih stoji šifra "1968". Što se društvo manje shvata kategorijama klasne analize, to se ono više pretvara u svet konkurentskih srednjih slojeva, čija se samosvest o vlastitoj posebnosti oslanja na poreklo. Poreklo

postaje sadržinska kategorija u žargonu novog nacionalnog jedinstva. Neodredjeni izrazi poput identiteta sa učvršćenjem novog žargona epohalne svesti stiču autoritet. Iz najpre teško razumljive reči nastaju u praksi opštenja šifre, čije korišćenje pokazuje pripadnost. To je novi žargon jedinstva (Claussen) opšteprihvaćen od kraja XX veka. Bilo bi pogrešno misliti da je ovaj žargon potpuno iracionalan. Uprkos svemu, ne treba zaboraviti da je opažanje različitog ekonomskog interesa važna osnova prihvatanja odredjenog oblika kolektivnog identiteta. Ali, ovu spontanost izbora narušava kod društava u krizi manipulacija vladajućih snaga, a u ratu presija nacionalističkog patriotizma. Kod tzv. društava u tranziciji nesigurni su ekonomski interesi u budućnosti, pa je veza izmedju ekonomske ugroženosti i tipa identiteta kolebljiva. Osim toga, identitet političkih elita i identitet birača nije isti. Kod pomenutih režima važna osnova identiteta je podela na levicu i desnicu. Levica asocira na vezu sa ranijim socijalističkim režimom, dok desnica znači vezu sa ranijom opozicijom

Uzimajući u obzir izneta upozorenja, u ovoj knjizi prilazi se identitetu kao pretežno interesno uslovljenoj i ideološki uobličenoj, a ne kao vanvremenoj imanentnoj vrednosti. U tehničkom smislu identitet čine "vrednosti, kategorije, simboli, oznake i pogledi na svet koje ljudi stvaraju da bi osmislili svoje mesto u svetu", i odgovorili na pitanje "Ko sam ja/smo mi" preko ličnog i grupnog identiteta (Breslauer 1996). Ljudi nisu rodjeni sa svešću o identitetu već ga stiču socijalizacijom. U sadržinskom pogledu identiteti mogu biti rodni, nacionalni, regionalni, rasni, etnički i jezički, verski, klasni, profesionalni, ideološko-politički, političko-organizacioni, generacijski i si. Danas prevladavaju etnički, verski i rodni, a potisnut je klasni identitet. Kolektivni identiteti su okviri sa kojima se pojedinci poistovećuju u osnovi radi zaštite interesa. Na ovaj motiv nadovezuje se tradicionalna i afektivna vezanost. Pojedinac i grupa mogu posedovati i više neprotivrečnih identiteta. Identitet se može menjati u celini (napuštati jedan, a prihvatati drugi manje ili više oprečni) ili se samo menjati prioritet izmedju više identiteta. Sa izmenom epohalne svesti na delu su obe vrste promena. Izražavanje identiteta uvek je društvenopolitički uslovljeno: može porasti svest o identitetu, ovaj se može redefinisati, a može se priznati i konflikt medju identitetima. Javne organizacije mogu buditi ili sprečavati nastajanje svesti o novom identitetu ili o konfliktima izmedju više identiteta. Kod društava u razvoju odredjena evolucija identiteta je normalna. Pojedinac ne mora biti svestan spoljašnjeg pritiska kod promene identiteta, pa čak ne mora biti svestan ni da je izmenio identitet. Pojava mnoštva različitih sećanja kod različitih grupa svedoči o njihovoj potragi za identitetom. Eksploziju sećanja manjina pokrenula su tri talasa dekolonizacije: globalna dekolonizacija kolonijalno zavisnih društava, zatim dekolonizacija socijalnih, verskih polnih i manjinskih grupa na Zapadu, koje afirmišu vlastito sećanje zbog težnje za priznanjem, i najposle slom totalitarnih režima XX veka, tj. ideološka dekolonizacija i pojava naroda sa dugom tradicijom sećanja (Rusija, Balkan, Afrika) (Nora 1999). Sa raspadom evropskog socijalizma došlo je do snažne krize identiteta, jer je integracija socijalizma odveć počivala na nekoliko ključnih društvenointegrativnih vrednosti koji su diktirale ili potiskivale ostale: klasna pripadnost je dugo potiskivala nacionalnu i versku. U

periodu ubrzane socijalističke modernizacije i povećane društvene pokretljivosti bili su funkcionalni nadnacionalni i netradicionalni internacionalistički identiteti. Ove vrednosti nošene su imperativima levičarske epohalne svesti, nametane na pretežno autoritaran način, ali i spontano prihvatane. Što je društvo postajalo složenije, iziskivalo je više identiteta, tj. obrazaca samopoimanja i zaštite vlastititih interesa. Regulacija beskonfliktnog sapostojanje grupa sa različitim identitetom složen je postupak, a u poslesocijalističkim višenacionalnim sredinama još uvek je opterećena stereotipima i političkom kulturom koji jačaju iracionalna sukobljavanja.

Iz rečenog je vidljivo da se ovde identitet ne shvata u duhu postmoderne, tj. poricanja uzročnosti i pokušaja spasavanja posebnog. Isticanje identiteta kod postmoderne zamagljava unutrašnje društvenoekonomske protivrečnosti sistema i olakšava projektovanje mržnje na drugog koji raspolaže slabijim identitetom. Ovaj postupak olakšava legalizaciju nacionalizma. Izmena epohalne svesti nosila je izmenu i jezičkog izražavanja. Javnost permanentno ruši tabue, a novo se probija skandalizacijom (Claussen 2000). Nastaju novi frantovi koji staru borbu izmedju levice i desnice, zamenjuju novom izmedju patriota i mondijalista ili još gipkijim verzijama pro i contra. Suočeni su novi krivci i nove žrtve, a nacionalni identitet ih razdvaja. Javnost rasprava izobličava društvenu stvarnost u prividnu borbu promenljivih mišljenja. Na sliku sadašnjosti sve više utiče vidjenje prošlosti. Umesto da se krivci (u slučaju fašizma) javno osudjuju, stupa se na legitimacijski teren krivaca i traži im se utemeljenje u prošlosti. U novom žargonu jedinstva, u kom su svest i osećanja stopljeni u fiktivni kolektivni identitet, pojedincu je oduzeta šansa da stvori vlastitu svest. Pojedinac se bez ostatka podvodi pod kolektiv porekla. Svakodnevni etnocentrizam potrvrdjuje se raspravom o identitetu. Sa prodorom liberalne epohalne svesti normalizovana je društvenoekonomska nejednakost, a time i napetost izmedju identiteta. Nacionalna solidarnost istisla je klasnu, relativizam zamenio ideju napretka, a ideju pravde potiskuje konkurencija. U ovom radu ne deli se skepsa postmoderne, tj. mišljenje da se ispod haotične površine zbivanja ne mogu uočiti strukture obuhvatljive pojmovima. Još manje se fragmentarno i različito poima kao istinski nosilac značenja, pa se zato ne odustaje od prioriteta objašnjenja nad razumevanjem. Dakle, svako istraživanje identiteta ne pretpostavlja usredsredjivanje na diskontinuitet niti poriče uzročnoposledične veze. Poslesocijalistička realnost nije lišena struktura i ne čine je samo pojedinci koji tragaju za smislom i identitetom. Struktura je kapitalistička, a nova liberalna i konzervativna misao o društvu pravda zaokret ka kapitalizmu. Drugim rečima, pojam identiteta ne može zameniti pojam klase, ali može jasnije naznačiti vrednosnu i socijalnopsihološku stranu izmenjene epohalne svesti, naročito tamo gde je klasnu polarizaciju potisnula nacionalna.

Po sebi se razume da su stvaranje, nametanje i hijerarhizacija identiteta tesno povezani sa ideologijom. Identitet jeste proces stvaranja smisla na osnovi kulturnih svojstava, koja se ističu nad drugim izvorima smisla. Dakle, konstrukcija kolektivnog identiteta nije interesno neutralna. Simbolički sadržaj identiteta odredjuje subjekt koji ga konstruiiše i cilj zbog čega se konstruiše. M. Kastels (Castells) govori o "identitetu koji

služi legitimisanju režima", a koji uvode vladajuće grupe radi učvršćenja moći. Na sličan način je i M. Veber ukazivao na politički karakter nacije, kada je pisao o moći na temelju prestiža. Kod poslesocijalističkog nacionalizma najjasnije se podudaraju ideologija i identitet, jer nacija zadovoljava potrebu za "okvirnim značajem", apstraktna je, ali i dovoljno konkretna ponuda okvira za zadovoljavanje svog interesa. Mitovima i simbolima kultivira se svest o zajedničkoj prošlosti pa se na nazadan način prevazilazi depersonalizacija. U isto vreme grupa sa drugačijim nacionalnim identitetom lako se prepoznaje kao glavna smetnja vlastitim interesima. Odavno je uočeno da tek konstrukcija drugoga čini iskustvenim vlastiti identitet i da se političko ne da zamisliti bez javnog neprijatelja. Zato je i pitanje identiteta uvek pitanje politike sa identitetima, tj. nametanja vrednosti od strane moćnih grupa. Identitet kao samopoimanje okvira vlastite pripadnosti naročito je u krizi ugrožen, pa je, kao i ideologija, nezamisliv bez drugog, koji se shvata u manje ili više antagonističkom duhu. Drugog treba potisnuti, iseliti ili uništiti. Vladajući krugovi nameću (re) konstrukciju nacionalnog identiteta, sredstva masovnog opštenja oblikuju političku kulturu u pravcu pravdanja jedinstva, a sugeriranje unutrašnjeg neprijatelja služi kao kontrastna pozadina definisanja političkog kolektiva i vlastitih pogleda. Prioritet klasnog je dugo zbližavao nacije, sve dok normalizacija liberalizma nije restaurisala nacionalnu solidarnost.

Napuštanje prioritetnog klasnog identiteta krajem XX veka unelo je u misao o društvu niz novih pojmova i termina. Oni ne svedoče samo o pomeranju težišta u kritici ideologije, nego i ignorisanju kritike ideologije kao osnovne kategorije sociologije saznanja koja je bila u središtu minule epohalne svesti. Neutralizacija klasičnog ideološkokritičkog pristupa vidljiva je u tome što se sve manje govori o ideologiji, a sve više o strategijama sećanja različitih aktera, kulturi sećanja, evoluciji političkih mitova, stereotipa i si. Nešto je odredjeniji pojam "istorijska politika" (*Geschichtspolitik*) koji koristi E. Volfrum (Wolfrum). To je proces formiranja kolektivnog sećanja, tj. socijalna konstrukcija slika prošlosti i politička konkurencija njihovih različitih verzija. Umesto kritike ideologije, koja istražuje nametanje lažne svesti, cilj "istorijske politike" je uočavanje političkih procesa formiranja mišljenja i uzajamno prožimanje planske istorijske politike i njihovog prihvatanja od grupa i slojeva. U istoriografiju sve više prodiru pojmovi "sećanje" i "istorijska kultura". Sećanje je potisnulo tradicionalne kategorije kao moć, interes i ideologija. Pri tome se retko povlači razlika izmedju istorije i sećanja. Sve dok je istorija uvek bila monopol moćnih, sećanje je bilo privilegija popularnih oblika protesta siromašnih i potlačenih. Sećanje je bilo istorija onih koji nisu imali pravo na istoriju. Čak i kada istina nije bila na strani sećanja, ono je stvaralo lojalnost. Sećanje je oblik pravde (P. Nora). Sukob ideologizovanih istoriografija danas se relativizuje tvrdnjama da je na tržištu "nova ekonomija" kulture sećanja. Mehanizmi i uslovi u kojima staro preživljava kao i oblici u kojima nove generacije stvaraju viziju prošlosti čine "novu ekonomiju" *Ciios* (Wolfrum). Normalizacija kapitalizma podstakla je slabljenje klasnih odrednica i jačanje kulturnih.

Sa urušavanjem ključnih integrativnih vrednosti socijalizma u Evropi došlo je do ekplozivnog širenja potisnutih vrednosti što se ogleda u nagloj izmeni identiteta. A što je

kriza bila akutnija (gradjanski rat, osiromašenje), to je dramatičniji bio sukob izmedju starih i novih identiteta. Nisu bili sukobljeni samo interesi različitih grupa nego i obrasci njihovog ostvarenja unutar istih grupa. Reč je o konfliktnom zaokretu od glorifikacije starih vrednosti (identiteta, ličnosti i ustanova koje su ga simbolizovale) ka demonizaciji istih. Snažne amplitude primale su karakter neobuzdane konverzije. Socijalizam je davao preimućstvo svetovnim, klasnim i internacionalističkim vrednostima. Nakon njegovog sloma došlo je, naročito u višenacionalnim državama, do sukoba izmedju starih, najčešće latentnih, i novih identiteta. Proces je stvarao konfuziju, dezorijentaciju, emotivne krize i strah. Prevladavan je isključivim davanjem prioriteta restaurativnom nacionalnom identitetu. Pravac promena odredjivala je vlast uz podršku inteligencije, kod koje takodje nisu izostali unutrašnji sukobi ove vrste. Pri tome, važno je istaći da je politika identiteta povezana sa konkurentskom martirologijom. Osećajnost poistovećivanja sa kolektivnim entitetom izrazitija je što se ovaj više shvati kao žrtva. A moja nacija je nadmoćnija nad drugom, izmedju ostalog i stoga što je više i duže patila od drugih. Psiholozi smatraju da su mnogi etnonacionalni kolektivi, naročito na Balkanu, neuspešno obradili ranije traume, odnosno bili nesposobni da ožale gubitke koji su izazvali traumu, tj. da se sa njima sažive i na njih prilagode (Kecmanović 2001). Dugotrajna zaokupljenost zajednice osećanjem žrtve i poniženja jeste neprimerena obrada traume, koja utiče na formiranje postojanih iskrivljenih obrazaca ponašanja i mišljenja i u vidjenju prošlosti. Ova zaokupljenost je, medjutim, vrlo unosna, jer u političkom pogledu pravda različita obećanja za uspešnom naknadom oštećenih (oko čega se nadmeću politički akteri), a u nauci o društvu, stvarajući privid brige oko ugnjetenih, pruža etički smisao novom "radikalnom" angažmanu. I nauka i politika koja je zaokupljena isključivo vlastitim nacionalnim žrtvama, a ne i žrtvama za koje je vlastita nacija odgovorna, pripremaju naknadu u obliku revanšističkih obećanja, što stvara nove oblike medjunacionalnih sukobljavanja. Selektivna slika prošlosti važna je osnova pravdanja ovih napora. Doduše, i izuzetna složenost evropske istorije olakšava njena raznorodna selektivna tumačenja. Globalni, državni i nacionalni segmenti evropske prošlosti zamršeni su kao tektonski slojevi i kreću se i deluju bržim ili laganijim ritmom. To se ne ispoljava samo u obnovi starih žarišta sukoba i stvaranju novih nego i u manje ili više dramatičnoj izmeni i preradi prošlosti.

Danas Evropa, koja se ujedinjuje, stvara vlastitu istorijsku sliku iz zajedničkih jezgara nacionalnih prošlosti, a u krajnjoj liniji iz spleta zbivanja koji obuhvata Drugi svetski rat. Ovaj sklop zbivanja ima ulogu osnovnog dogadjaja. Neposustali značaj svetskog rata za evropsko sećanje manje je zagonetan nego što na prvi pogled izgleda. U krajnjoj liniji osnovni podstrek ujedinjenju Evrope je iskustvo kontinentalne katastrofe nacionalizma i rata. Planovi ujedinjenja Evrope nastali su odmah nakon sloma fašizma. U okviru napora za trajno rešavanje nemačkog militarizma bilo je više alternativa: uništiti i izdvojiti Prusku kao izvor militarizma, deindustrijalizovati celu Nemačku i pretvoriti je u polje krompira, obnoviti multietničku Austro-Ugarsku i si. Saveznici nisu prihvatili namere Francuza da se demontira potencijalni rival Nemačka. Sovjetima nije odgovaralo iščezavanje nemačko-francuske suprotnosti, a hladni rat izmenio je i Čerčilove prvobitne

namere. Sa naglim širenjem socijalizma krajem 1940-ih porastao je značaj snažne Nemačke kao oslonca gvozdene zavese. Ostalo je, dakle, drugo rešenje: što čvršće vezati Nemačku za evropske strukture, da se spreči opasnost posebnog nemačkog puta i francuskoj industriji čelika obezbedi životno važan rurski ugalj. U isto vreme SAD i Zapadna Evropa štitili su SR Nemačku od socijalizma. Hladni rat je, dakle, stvorio Evropsku Uniju, ali je izvorna potreba oslabila 1989. Naime, nestanak sovjetske pretnje oslabio je jedinstvo Zapada koje je počivalo na zajedničkom neprijatelju. Nosioci nove integracije sada su interesi multinacionalnog kapitala i globalizacija. Ipak skeptičniji istoričari kao T. Džad upozoravaju da nacionalna država nije prevazidjena, da je ujedinjena Evropa iluzija, ili u najmanju ruku daje budućnost Evrope u diktatu Nemačke ili je neće biti.

Ove opasnosti su izgleda i drugi svesni, pa otuda u središtu zapadnoevropskog istorijskog sećanja ne slabi fašizam kao trajno upozorenje, ali ne samo na neuporedivo istorijsko zlo. Naime, više nije svetski rat u celini predmet selektivnog sećanja i opomene, nego jedan njegov univerzalniji simbol. To je holokaust kao simbol neuporedivog zločina, ali i potencijalne nemačke pretnje i hegemonije, koji se, uz to, opet može rastegljivo koristiti za osudu svakog izabranog nasilja. Holokaust je postao višefunkcionalan. Neodredjeni simbol holokaust u misli o društvu sputava razlikovanje analitičke kategorije "genocida" i normativne kategorije "zla". Otud i njegova laka politizacija. Naravno da cilj sećanja na fašizam i holokaust nije samo širenje vizije antigenocidnog društva, nego i način obeštećenja konkretnih žrtava (Jevreja, ratnih zarobljenika i grupa koje su pogodjene savremenim nasiljem koje se naziva holokaustom). Iza razlika u sećanju kriju se različita gledanja na obeštećenje žrtava, pa debate nisu samo akademske. Širenje Evropske Unije na Istok nosi sa sobom i kulturu sećanja na fašizam koja pretpostavlja odredjenu saglasnost u njegovom sprečavanju. Sećanja na fašizam različita su i zavise od iskustva pojedinih zemalja, ali i potreba vladajućih snaga da ideološki iskoriste antifašizam. Posebno je pitanje kako je u kolektivnoj svesti sačuvano iskustvo na stradanje uticalo na "odbir i negovanje traume", koja je opet nametala oblik njene prerade (prevladavanje, potiskivanje, revanšizam)? Organizovanom negovanju traume i sprečavanju konačnog ožaljivanja stradanja vlastite nacije daleko više pogoduju mitovi od kritičke istorije.

Prerada prošlosti i izmena identiteta ovde se shvata kao proces izmene vrednosnog jezgra epohalne svesti koji teče u napetosti izmedju globalizacije i fragmentizacije. Osnovni podstrekači ovog protivrečnog i ne uvek kontrolisanog procesa jesu, posredno ili neposredno izraženi, interesi najmoćnijih društvenih grupa - multinacionalnog kapitala. U sklopu nameravanih i nenameravanih posledica globalizacije oblikuje se nova svest o interesima užih ili širih društvenih grupa i država. Misao o društvu, kao i uvek, razapeta je izmedju traganja za objektivnim saznanjem i osmišljavanjem ovih interesa, pa je u različitoj meri ideološki opterećena. Treba napomenuti da se objašnjenje tekuće promene identiteta ne može celovito izvesti klasičnim ideološkokritičkim pristupom koji je bio primereniji dobu u kom je klasna svest

bila izraženija. Kao što se strast ne može do kraja svesti na interes, tako se ni identitet ne može do kraja objasniti vezom sa ideologijom. Mnoštvo složenih posrednih neideoloških činilaca (od epohalnih do konkretnih kriznih) uslovili su zaokret od klasnog ka nacionalnom i od laičkog ka verskom samopoimanju grupa i pojedinaca krajem XX veka. Nezadrživost globalizacije do te mere je podstakla sukobe sa iracionalnim posledicama fragmentizacije (konfesionalizam i nacionalizam), da još uvek nije jasno da li u burnim procesima pretežu napredni ili nazadni rezultati.

Literatura:

Breslauer, George (1996): Identities in Transition; an Introduction, u Victoria E. Bonnell, ed, Identities in Transition - After the Collapse of Communism, Center for Slavic and East European Studies, Berkeley.

Claussen, Detlef (2000): Jargon der Einheit - Über die Kategorie der Ethnizität, Forum für Politik, Ökonomie, Kultur. Dezember 2000 (18. Jg., Heft 12).

Kluitenberg, Eric (1999): The Politics of Cultural Memoryfrom, http://www.t0.or.at/čmicz/threadder/messages/151 .htm

Nora, Pierre (1999): Memory and collective identity, www.celat.ulaval.co/franco/CAPE2/nora.htm

2. Opšti uslovi globalne prerade prošlosti: "revolucija 1989", slom hladnog rata i globalizacija

Suočavanje sa prošlošću deo je šireg procesa idejnopolitičkih promena koje se obeležavaju širokim i višeslojnim pojmom "prevladavanje prošlosti" *(Vergangenheits-bewältigung, mastering the past).* Ovaj neogermanizam uveo je H. Hajmpel (Heimpel) neposredno posle sloma fašizma. Najpre je korišćen za obeležavanje političkog i pedagoškog odnosa prema nacizmu, kasnije se može sresti kod istraživanja kolaboracije sa fašizmom u drugim evropskim zemljama, a od 1990-ih označava odnos prema socijalističkoj prošlosti. Prevladavanje prošlosti ima pravnu (kažnjavanje ili amnestiranje), pedagoško-moralnu (osuda bespravlja, diskreditovanje minulih elita, izmena stavova stanovništva) i političku funkciju (vraćanje poverenja u sudstvo i poredak i sprečavanje povratka starih elita). Osim toga, kod ovog složenog procesa treba sa stanovišta sadržaja promena razdvojiti: 1. institucionalnu; 2. idejnu (nove vrednosti i novi odnos prema sećanju); 3. subjektivnu stranu. Sve tri komponente jesu pod posrednim ili neposrednim uticajem politike. Predmet ove knjige je idejna strana prevladavanja prošlosti, koja se opet ne može do kraja izolovati od ostalih. Premda je svaka istorija naizgled osobena i neuporediva, na kraju XX veka javlja se u prevladavanju prošlosti niz tema i sadržaja koji nisu samo lokalne prirode: otpor nacizmu i kolaboracija sa njim, izravnavanje starih računa u ime pravde, stvaranje integrativnih mitova radi ponovnog učvršćenja nacionalnog identiteta i izmirenja pocepanog društva nakon sloma hladnog rata i socijalizma. To su, zapaža T. Džad, univerzalni problemi koji nenamerno i postupno ujednačavaju pisanje evropske istorije.

Nakon krupnih promena svaki novi režim nastoji da učvrsti legitimnost kritikom prošlosti i razdvajanjem ranije vlasti od njenih pristalica: kažnjavanje i stigmatizovanje odgovornih, rehabilitacija žrtava, nacionalno pomirenje, amnestija i integracija. U sklopu opštih društvenointegrativnih aktivnosti, menjanje istorijskog sećanja ima neobično važnu ulogu. Tako nova vlast obznanjuje nedela prethodne, da bi stekla javnu podršku za postupak protiv odgovornih i otklonila pretnju od solidarnosti unutar policije, vojske i uprave protiv nove vlasti. Sličnu ulogu ima i amnestija koja čuva još neučvršćeni poredak od rasula, jer naglo kažnjavanje može provocirati restaurativni puč. Prevladavanje prošlosti imalo je raznovrsne oblike: od likvidacije čelnika starih elita medjunarodnim (Nirnberg, Hag) ili nacionalnim sudovima, preko redovnih krivičnih procesa do opštih amnestija (Urugvaj ili Argentina posle vojnih diktatura). U Čehoslovačkoj su 1990-ih doneti tzv. Lustracioni zakoni, kojima je bivšim funkcionerima zabranjeno zaposedanje odredjenih službi, a u SR Nemačkoj posle 1989. usledila je sistematska čistka državnih službi i poseban postupak protiv pripadnika Državne bezbednosti DDR-a. Tipologija socijalnih i moralnih dimenzija prevladavanja prošlosti nužna je za razumevanje konkretnih tokova u pojedinim državama. Kod bivših socijalističkih režima berlinski politikolog Petra Bok (Bock) razlikuje: 1. kolonizatorski obrazac prevladavanja prošlosti

(pripajanje DDR-a); 2. nacionalnooslobodilački (Balkan, naročito Hrvatska); 3. evolutivni (ostale zemlje). Proces je bio najsporiji u Slovačkoj i SR Jugoslaviji, u Hrvatskoj najviše prožet nacionalizmom, najsistematičniji u SR Nemačkoj, ponajviše antisovjetski i revanšistički u baltičkim republikama, i si. Poseban problem je prevladavanje prošlosti u Švajcarskoj i Austriji. Tu je saradnja sa nacizmom bila dugo potisnuta iz istorijske svesti. Kod pomenutih država epohalni obrt 1989-90. ispoljavao se u procesima sa različitim udelom krivične i moralne krivice. Različit je bio otpor levice i različita srazmera antitotalitarne i antifašističke svesti, što je procesu opet davalo karakterističnu ideološku boju. Nije svuda bio isti ni odnos praktične i idejne strane prerade prošlosti, negde su povezane a negde ne, što je zavisilo od politike vladajućih snaga, nagomilanog revanšizma, raširenosti iskupljivačkog nacionalizma koji je ublažavao grehe prošlosti (u ratu na Balkanu naročito), brzine revizionističkog zaokreta stvaralačke inteligencije, oblika otpora levičarske inteligencije i si. Na globalnom planu prevladavanje prošlosti važna je idejna strana globalizacije, tj. pokazatelj dugog tegobnog i protivrečnog procesa preispitivanja nacionalne prošlosti i stvaranja novog identiteta kao važne komponente razvoja. Nije reč o akademskoj niti pasivnoj rekonstrukciji prošlosti već aktivnom stvaranju idejne osnove novog ličnog i grupnog identiteta. Ovaj proces ukorenjen je u psihologiji krize, mentalitetu i političkoj kulturi.

Nije teško uočiti da je sa nestankom hladnog rata u globalnom procesu prevladavanja prošlosti stvoren prostor za idejni haos koji pojačava upadljiva relativizacija i instrumenalizacija istorije. SSSR se raspao pa je otpao glavni motiv i obrazac dosadašnjeg pisanja istorije u dimenzijama podele kontinenta i napetosti ideologija. Globalnu napetost izmedju kapitalizma i socijalizma zamenio je niz manjih napetosti (nacionalnih, verskih, regionalnih). Novi sukobi tražili su oslonac unovom pisanju istorije kao važnom idejnom faktoru novog pravca razvoja. Prevladavanje prošlosti jeste u službi pravdanja globalizacije, ali i otpora njoj. Džad je upozorio da je jedna od najvećih poratnih i danas najsnažnijih iluzija upravo ona da je Evropa zauvek napustila doba sukoba, genocida (slična iluzija je bila raširena i nakon oba svetska rata). Ovu iluziju treba opovrgnuti sistematskim prikazom različitih oblika instrumentalnog prevladavanja prošlosti, zloupotrebe istorije, u kojima se na prerušeni način iskazuju pravdanja čistki, genocida, etničkih sukoba i ideologija netolerancija i mržnji. Širom Evrope teče proces rastakanja obrazaca hladnoratovske istoriografije, u kojem naporedo sa skidanjem sloja legende sa istorije nastaju nove isključivosti. Ove procese u raznim zemljama treba povezivati, jer se u njima na sličan način iskazuju ideologizacije interesa novih vladajućih grupa. Evropa je odveć zaokupljena privrednom saradnjom, integracijom i ekonomskom krizom, pa su novi mitovi koji se stvaraju o nepodnošljivoj bližoj prošlosti u senci. Utisak je daje njihova uloga u razvoju potcenjena.

Složenost pojma iz naslova knjige može biti jasnija ukoliko se zauzme dovoljno odredjen stav i razjasni osnovni smisao društvenog preokreta 1989. koji se često naziva revolucijom. Za mnoge su zbivanja u Istočnoj Evropi bila "serije revolucija" koje su samo različito nazivane: "samokontrolisana revolucija" u Poljskoj, "mirna revolucija" u

Madjarskoj, "narodna revolucija" u DDR-u, "plišana revolucija" u Češkoj, "antikomunistička revolucija" u Rumuniji, "revolucija demokratskih nacionalista" u Jugoslaviji itd. Pomeranje značenja i obima pojma revolucija nužno je i u nauci, uprkos tome što je u publicistici rastegljivo do unedogled. U politici se neretko iza radikalnih reči krije umerenija linija. Tako su se i iza retorike radikalnog antikomunizma krili postupni preobražaji: najsporiji u političkoj kulturi, čak involutivni. U Istočnoj Evropi "revolucija 1989." značila je oslobadjanje od lagera, u nekim bivšim jugoslovenskim republikama ne od lagera nego od Beograda.

Zbog nedoumica koje uvek unose krupne reči na početku treba razmotriti mogućnost upotrebe pojma revolucija u objašnjenju zaokreta koji je počeo 1989. U izvornom etimološkom smislu reči *re-volutio* znače (povratak) poretku. U ovom smislu pojam se koristio gotovo sve do Francuske revolucije. Kasnije mu se smisao menja označavajući duboke promene. U raznim zemljama i danas se razlikuje značenje ovog pojma. Francusko poimanje revolucije ima naglašenu antimonarhijsku, antiklerikalnu i socijalnu notu. Revolucija ima crte gradjanskog rata izmedju bogatih i siromašnih. Ponajviše pod uticajem ovog dogadjaja i Marks je uobličio vlastito vidjenje revolucije. U britanskoj misli revolucija nije radikalni preobražaj niti se toliko odnosi na gradjanski rat izmedju 1640-60, već na "slavnu revoluciju", tj. kompromis iz 1688. Dakle, ovde se slavi evolutivna politička smena vlasti. Kao treću uticajnu verziju treba navesti američko poimanje revolucije u kom je karakteristično odsustvo socijalnog pitanja. Revolucija je antikolonijalni čin sticanja nezavisnosti od engleske krune i označava uspešno osnivanje samostalne republike (Bluhm 1998). Lipset i Rökan su uočili četiri osnovne linije sukoba u zapadnim društvima, koje su se formirale u toku četiri velike moderne revolucije: 1. sukob crkve i države posle verskih raskola (sekularizacija istekla iz reformacije); 2. sukob centar-periferija istekao iz nacionalnih revolucija (formiranje nacionalnih država nakon raspada višenacionalnih imperija); 3. sukob selo-grad (nastao posle industrijske revolucije); 4. sukob kapital-rad (nakon Oktobarske revolucije). Različiti spojevi pomenutih linija sukoba su kod evropskih država stvorili raznolike partijske sisteme, a shema levo-desno pomaže da se u ovom mnoštvu uoče pravilnosti. Pored realnih promena treba voditi računa o lakoj ideologizaciji revolucija. Naime, pored uzimanja u obzir različitog poimanja pojma revolucije, treba imati na umu da se revolucije kao odlučujući dogadjaji tokom istorije lako mitiziraju, tj. prelaze u priče koje imaju različitu funkciju. Revolucija može biti shvaćena pozitivno ili negativno: može kao u Francuskoj biti središnji sadržaj gradjanskog političkog identiteta, ali i jezgro klasnog ili nacionalnog suvereniteta. Po pravilu u toku mitiziranja revolucije prelaze u istorijsku neminovnost i postepeno se shvataju kao nužni sudbinski preokreti. Zato se kod novih prerada prošlosti najpre menja ocena revolucije starog poretka i uvodi novo tumačenje. Novo poimanje revolucije važno je jer nova ideologizacija stvara iluziju o novom početku.

Da bi se izbegla relativizacija revolucije treba razlikovati više slojeva strukturne promene i kritički razmotriti samorazumevanja aktera ovih promena. Mesto 1989. godine treba pažljivo odrediti uzimajući u obzir dosadašnje glavne priznate revolucije, ali i njihova

različita tumačenja. Neće se pogrešiti ako se podje od Marksa koji je u nizu radova izneo višeslojno shvatanje revolucije. Marks nije revoluciju svodio na društvenoekonomsku, nitina političku nego na sveobuhvatnu vrednosnu, i kulturnu promenu (Marković 1972, str. 190-223; Djurić 1979, str. 20-55). Revolucija nije samo kidanje starih svojinskih odnosa nego i nasledjenih ideja, tj. prevazilaženje suštinske unutrašnje granice jedne društvene formacije. Kada se revolucija shvati kao višeslojna društvena promena i kada se uporede posledice pojedinih njenih promena, lakše je doći do složene ocene njene funkcionalnosti. Gotovo da nije potrebno dodavati da se nagle i skokovite promene, ukoliko nisu dalekosežne, celovite i relativno dovršene, ne mogu nazvati revolucijom. Nije teško uočiti da posledice tzv. tranzicije nameću rezerve u pogledu ocene 1989. kao revolucije. Obnova nacionalizma, gradjanski ratovi u Jugoslaviji i delovima Rusije, zatim opadanje ekonomskog rasta i pojačane socijalne razlike u Istočnoj Evropi više ukazuju na nazadovanje nego na napredak. Nije uverljiva ni ocena da je na delu "evolutivna revolucija". Vreme će pokazati snagu promena iz 1989, premda već danas njihov globalni i nepovratni karakter svedoči da su odista krupne. Globalizacija pokazuje da dešavanja nakon 1989, naizgled haotična i spontana, ipak nisu niz izolovanih prevrata već duboko povezani procesi koje usmerava u krajnjoj liniji multinacionalni krupni kapital. Uzrok svake revolucije su organizovano usmeravane potrebe moćnih društvenih snaga kojima ne odgovaraju postojeći odnosi. Krajem XX veka to su potrebe reorganizovanog krupnog kapitala, koje su se u jednoj od kriza socijalizma podudarile sa nezadovoljstvom širih grupa i sukobom unutar njihovih elita. G. Gras je 1990. zapazio: "U Lajpcigu i Pragu nije pobedio narod, nego kapitalizam".

U sociološkom smislu revolucionarna promena ima tri sloja: društveni, politički i kulturni. Svaki za sebe uzet jeste složen. Radi jasnijeg uočavanja dubine i sveobuhvatnosti promena 1989. godinu treba porediti sa prekretničkim godinama kao što su 1789. i 1917. U društvenom pogledu 1789. i 1917. bile su "ljudski protest protiv neljudskog života", pokret masa u tradiciji feudalnih seljačkih ustanaka uperen protiv izrabljivanja seljaštva od strane vladajućih feudalnih zemljoposednika i dvorskih kamarila, a u Rusiji dodatno zaoštren protestom protiv rata. Bio je to zahtev za socijalnom jednakošću, sukob obespravljenih proizvodjača i posednika. U prirodnopravnom pogledu radilo se o otimanju otetog i težnji za jednakošću, a brutalnost je revolucijama u dobroj meri nametala i politička kultura prethodnog režima. Nepotpuna modernizacija i snažna vertikalna društvena pokretljivost verovatno su najvažnije tekovine socijalističkih revolucija. U poredjenju sa njima 1989. i ukidanje socijalizma jesu korak nazad, ka divljem kapitalizmu i nesputanoj konkurenciji privatnih posednika, rastu socijalnih nejednakosti i konfliktnosti koja ističe iz privatizacije. Za razliku od zapadne Evrope, u zemljama bivšeg socijalizma nema socijalne države koja bi ublažavala bedu i siromaštvo širokih slojeva pa je socijalno nazadovanje i ubrzano raslojavanje upadljivo. U političkom pogledu 1789. je nakon autoritarne faze donela podelu vlasti i buržoasku pravnu državu, slom dvorske politike i staleškog konstitucionalizma. Oktobarska revolucija 1917. takodje je ukinula dvorsku politiku i samodržavlje, ali je ustoličila nepodeljenu vlast koja u najvećem delu

socijalističkih režima u državnopravnom pogledu nije bila krupniji pomak u odnosu na ukinute režime (izuzimajući uvodjenje neposredne demokratije i samoupravljanja na nižim nivoima teritorijalnih i radnih organizacija u pojedinim socijalističkim režimimima). Staljinizam je medjutim bio politička regresija procesa početog 1917, u kome je komunistička kadrovska uprava lišena kritike i konkurencije dugo sprečavala usavršavanje mnogih društvenih delatnosti.

Godina 1989. obeležila je povratak višepartijskoj demokratiji pa je, uprkos otvaranju niza neprogresivnih sukoba, pre svega nacionalnih, napredak u proceduralnoj strani demokratije i u demonopolizacije političke kulture. Nove elite došle su do vlasti na slobodnim izborima, na manje ili više manipulativan način, ističući dugo potisnuti nacionalizam. U kulturno-idejnom pogledu bilans pomenutih prekretničkih godina takodje je protivrečan. Godina 1789. je detronizovala religiju uvela laicizaciju i ustoličila razum kao vrhovni arbitar u zapadnoj Evropi, ali je utrla i put ka nacionalnoj državi i nacionalizmu. Slične mere sprovedene u 1917. u Rusiji, a 1945-49. u Istočnoj Evropi i Kini sa zakašnjenjem. U doslovnom smislu reči u XX veku socijalističke revolucije bile su nasilna nadoknada zaostalog razvoja. Ustoličenjem socijalističkog internacionalizma sprovodjena je autoritarna kosmopolitizacija odozgo koja je gušila nacionalizam, ali i pripremala njegovu eksploziju nakon vlastitog urušavanja. Pored toga revolucionarna laicizacija otvarala je prostor harizmatizaciji svetovnih oblika vlasti. U kulturno-idejnom pogledu 1989. nijebila manje protivrečna. Rušeći različite oblike monizama i autoritarnosti, nepripremljena obnova liberalizma (iako nijedna revolucija nije postupna) otvorila je prostor nekažnjenom šovinizmu, gradjanskim ratovima u Istočnoj Evropii reklerikalizaciji. Najvidljivija patologija pobede višepartijskog modela su parlamentarna korupcija, nekažnjeni nacionalizam i rast bede i kriminala.

Svaka revolucija ima dakle svoju konstruktivnu i destruktivnu stranu, koja zavisi od dubine i pravca nameravanih promena, a zatim i srazmere izmedju njene kritičke utopije i prazne iluzije. Veza izmedju ideje i prakse svake revolucije višestruko je posredovana lokalnom tradicijom i karakterom krize i treba je u svakoj konkretnoj situaciji pažljivo raščlanjavati i tumačiti. Teror revolucionara 1791-94, komunističke čistke unutar i izvan partije, logorisanje i progoni neistomišljenika u nizu socijalističkih režima izvirali su iz političke kulture, zatim revolucionarne pretenzije ka radikalnoj promeni, ali i iz otpora promenama i nepovoljnih uslova u ostvarenja zamišljenih ciljeva. Autoritarnost nije jedina cena poslerevolucionarnog razvoja, već su to i brojne žrtve, lutanja i niz neprogresivnih sukoba. Zbivanja 1990-ih takodje svedoče da je plaćena krupna cena ukidanju jednopartijskog socijalizma. Nakon nenasilnog zaokreta usledilo je osiromašenje, gradjanski ratovi, rast nejednakosti. Naročito destruktivne i iracionalne posledice poslesocijalističkog zaokreta su se iskazale u višenacionalnim evropskim državama. Sa ne manje hilijazma 1989. nagovestila je otrežnjenje od zabluda komunizma, spasenje u povratku kapitalizmu, iskupljenje u antitotalitarizmu konvertita i definitivan obračun sa iluzijama prošlosti. Antitotalitarna utopija konačnog nacionalnog oslobodjenja nakon 1989. suočena je sa realnošću etničkog čišćenja i masovnog ubijanja. Antikomunistički

nacionalizam značio je povratak prekomunističkim obrascima koji su u XXI veku nazadni. Velike revolucije poput 1789. i 1917. nosile su nove ideje, tvrdio je F. Fire dodajući da 1989. nije donela nove ideje već se vratila starima. Zbog toga je ovaj francuski istoričar osporavao revolucionarni karakter 1989. godini (Ash 2000).

Posmatrano u celini, nijedna od pomenutih prekretničkih godina nije uskladjeni rezultat pomenuta tri segmenta promena. Pre će biti da su revolucije bile manje ili više protivrečan spoj ne uvek homogenih sastavnica. Kada se celovito razmotre posledice revolucionarnih preokreta neskladnost bilansa još je upadljivija. Naravno da nije dovoljno samo verbalno konstatovati protivrečnosti različitog stupnja, niti srazmeru izmedju konstruktivnog i destruktivnog učinka revolucija, već treba uvek uočavati u kom obliku se novo epohalno krilo u starim prevazidjenim obrascima: koliko su protivrečnosti feudalizma zaslužne za provalu gradjanskih revolucija, koliko je neprevazidjeno nasledje kapitalizma u izrabljivanim nerazvijenim zemljama odgovorno za potonju konfliktnost socijalizma, a koliko je sam socijalizam kriv za konfliktnost razvoja posle 1989. Pri svemu tome treba razdvajati sistemsku odgovornost starih režima od nepredvidljivih političkih promašaja i zabluda uticajnih novih elita. Katkad je kontinuitet pojedinih dimenzija razvoja snažniji od diskontinuiteta, a revolucija samo floskula i simbolična oznaka novog nultog časa. Kao i svako zanosno očekivanje spasenja, harizma trenutka 1989. nije mogla biti trajna. Razočarenja su bila pripremljena već u neumerenim nadanjima. Tako je 1989. i 1991. malo ko u Istočnoj Evropi sumnjao u ispravnost puta u kapitalizam. Niko nije želeo da čuje retke glasove koji su protestvovali. Nakon deset godina sve je manje ljudi koji veruju u kapitalizam, tvrdi ruski sociolog B. Kagarlicki. Neoliberalni ideolozi obećavaju Istoku uključenje u Zapad, ali je za deset godina Istočna Evropa doživela propadanje. Uključenje u NATO nije Turke, Madjare ili Poljake učinilo bogatijim. Izjalovile su se nade o poboljšanju položaja nakon uključenja u Evropu. Istočna Evropapostala je nova periferija kapitalističke svetske privrede opterećena dugovima, zavisnošću od stranih tržišta i tehnologije. Slom realnog socijalizma otvorio je pravac razvoja Istočne Evrope ka periferiji kapitalističkog svetskog sistema. Masovne nade pokazale su se kao iluzije: 1989. narod je hteo slobodu i pristup potrošačkom društvu Zapada. Oboje je dobio, ali po koju cenu? Kriza privrede, pad standarda, nezaposlenost, rast nejednakosti, otežan pristup obrazovanju i zdravstvu jesu cene promene. Potrošački raj pokazao se kao klub izabranih. "Kriminalna optužba", "demokratskog kapitalističkog eksperimenta" postaje još teža ako se osvrnemo na posledice posle sloma socijalizma: milioni mrtvih u Rusiji od kada je Rusija počela da sledi preporuke svetske banke o liberalizaciji. Dakle i za ovo stanje važi "ne možete praviti omlet bez slomljenih jaja", kako bi Staljin rekao (Chomsky 1999). Etnokratski liberalizam je u Istočnoj Evropi zamaglio obnovu bede. Da bi podstakao narod na nove žrtve neoliberalizam se služio nacionalizmom, a slavljenje nacionalne prošlosti preusmeravalo je socijalno nezadovoljstvo u nacionalnu mržnju. Povratak prošlosti je ideologija koja obezbedjuje obnovu struktura periferijskog kapitalizma (Kagarlitzki 2000) koji još uvek nije u stanju da modernizuje Istočnu Evropu.

Dakle, preokret iz 1989. jeste krupna promena, ali još uvek samo u političkom smislu, dok je u socijalnoj i kulturnoj dimenziji bar za sada ovaj zaokre tpovratak unazad. Dubina zaokreta ogleda se, doduše, u tome što je slom jednopartijskog političkog obrasca nepovratan proces. Nove društvene protivrečnosti i globalizacija svetske ekonomije traže ujednačavanje političkih sistema, pa je u tom sklopu zalaganje za novi "prosvećeni monizam" prazna nostalgija. Prelaz od polarnog ka unipolarnom svetskom poretku okončan je početkom 1990-ih. Ukoliko se razvoj bude kretao ka multipolarnom svetu, biće i idejni sukobi druge prirode. Polarizaciju izmedju levice i desnice potiskuje nova suprotnost izmedju konzervativnog i modernog, pa se moraju razvijati novi pojmovi i teorijske postavke u proučavanju politike. Medjutim, novi pluralizam u zemljama tranzicije traži uravnoteženije prevladavanje prošlosti, tj. višeslojniji naučni pristup, lišen jednostrane prerade, demonizacije prošlosti i euforične najave kraja istorije u liberalizmu. Ova knjiga zalaže se za oprez ove vrste.

Njen predmet su pre svega promene istorijske slike nakon 1989, a koje su se najjasnije ispoljile u glavnim idejnim sukobima s kraja XX veka. Idejni sukobi su neravnomerno, ali neizbežno zahvatili ne samo sve bivše evropske socijalističke režime već i one u Zapadnoj Evropi koji su osetili potres nakon nestanka hladnog rata. Premda su promene u osnovi neizvesne i dvosmislene, kao što je i naslov ove knjige, njihov pravac ovde se pokušava donekle rekonstruisati na osnovu izmenjenog vidjenja prošlosti. Složene i haotične promene posle 1989. ne mogu se proučavati teorijom u čijem je središtu idealnotipski pojam. Pojam iz naslova ove knjige višeslojan je. U kritičko prosvetiteljskom smislu prevladavanje prošlosti označava proces oslobadjanja od prošlosti kao ideologije i mitologije, otvoreno suočavanje sa onim što se uistinu zbilo, bez potiskivanja i manipulacije i spremnost društva da se pita o stramputicama istorije, krivici i odgovornosti, bez ako ili ali. Medjutim, isti proces ima i konzervativnu stranu. Na kritičko suočavanje utiču mnogi interesi, pa se ovo daleko češće odvija na ideologizovan način po obrascu iskrivljene svesti. Akteri nisu uvek svesni iskrivljenosti vlastite svesti. Ovde je središnje pitanje koji su konkretni interesi i praktični podsticaji prerade istorije i kakve sukobe ova prerada izaziva. Koliko je početni teorijski obuhvat procesa složen, vidi se već po tome što je pojam u osnovi dvosmislen. Ali, dvosmislenost nije jedina teškoća s kojom se mora računati u daljem razmatranju. Ništa manje teškoća nije izazivao ni provizorni pokušaj poredjenja različitih idejnih tradicija i stereotipa koji su se iskazivali kod raznih uže državnih prevladavanja prošlosti. Sa sociološkosaznajnog stanovišta svako prevladavanje prošlosti donekle nužno uključuje i njenu preradu koja zaslužuje složen ideološkokritički osvrt. Treba odgovoriti na pitanje koji interesi leže u pojedinim oblicima prevladavanja prošlosti i u kojoj meri su ih svesni sami akteri? Rasprave o prošlosti mogu menjati kolektivni identitet, ustanove i politiku. Odavno je uočen značaj istorije za politiku, pa je usavršavano ne samo traganje za istorijom nego i način iskrivljavanja istorije. Prošlost je sadržaj koji, kada se propusti kroz psihološke i organizacione mehanizme, utiče na ponašanje. Otuda je borba oko vidjenja prošlosti u stvari borba oko sadašnjice.

Tok, sadržaj i oblike ovog procesa, kao i mehanizme za stvaranje identiteta i stabilizaciju regulativnih funkcija, treba proučavati u što je moguće širem uporednom okviru. Prerada istorije iziskuje nove subjekte identifikacije i nove javne neprijatelje, pa treba porediti nove dželate i žrtve kod preradjene prošlosti u različitim sredinama. Samo na taj način može se uočiti središte i periferijska popularizacija ovog procesa. Verovatno su najveće podudarnosti prisutne kod politizacije prevladavanja prošlosti. Naime, svuda je tumačenje prošlosti okvir pravdanja tekuće politike i sredstvo rasterećenja grupa koje imaju monopol nad tumačenjem istorije. Bliže istraživanje moglo bi da pokaže koji su slojevi tumačenja i koji sadržaji najpodložniji političko manipulativnom korišćenju savremene istorije (istorije partija, biografije vodja, nacionalni stereotipi i si.). Javno izneti sadržaji moraju se uvek povezivati sa njihovim odjekom, tj. mobilizacijskim potencijalom koji opet zavisi od osećajnog potencijala i uspešnog saobražavanja propagande konkretnim predrasudama i stereotipima sredine. Uspešno prikazivanje sebe ili vlastite grupe kao žrtve obezbedjuje legitimnost u preradi prošlosti. Što su kriza i ugroženost akutniji to raste nekritičnost prema procesu pretvaranja "žrtve u dželata", a prihvatanje novog oslobodioca, koga legitmiše status predjašnje žrtve (zatvorenika, prognanika ili disidenta), samorazumljivo je ne samo kod javnog mnjenja, nego nažalost i u nauci. Što je dublja kriza, veće su šanse prihvatanja radikalne prerade prošlosti, dok stabilnije stanje umanjuje hilijastičko prihvatanje "senzacionalnih otkrića". Novom vidjenju prošlosti treba prići kritički, tj. objašnjenjem logike organizovanog zaborava i selektivnog pamćenja, mitologizacije prošlosti i harizmatizacije žrtve. Po sebi se razume da je u tom pogledu ideološki najosetljiviji odnos prema najbližoj socijalističkoj prošlosti Evrope, a potom i prema fašizmu. S tim u vezi je i problem kako se savremena prerada prošlosti odnosi prema kolektivnom samopoimanju presocijalističkog doba (afirmativno, mitski ili se distancira)? Na koji način se u presocijalističkom dobu traži uporište savremenih ideologija i po kojem kriteriju se razlikuju "dželati od žrtava", tj. ličnosti od kojih počinje "autentični razvoj" od krivaca koji su ga ometali?

Gotovo da nije potrebno posebno pokazivati zbog čega je u Istočnoj Evropi prevladavanje prošlosti dramatičnije nego na Zapadu. Pad socijalizma uslovio je dugu ekonomsku i političku krizu, nagle promene identiteta i pranje od prošlosti. Ima mišljenja da je sve to rezultat neizvesnosti oko korišćenja nove slobode. U fireovskom duhu A. Mihnik tvrdi da je svaka demokratija, koja izrasta iz mraka diktature, slična njoj, jer nosi stigmu starog režima. U ovoj opaski tačno je to da se politička kultura sporo menja, ali je pogrešno sve ili glavne tegobe tranzicije pripisivati socijalističkom nasledju. Time se rasterećuju savremene elite i normalizuje antisocijalizam kao ključni kanal kojim se preusmerava nezadovoljstvo na prošlost i pruža pokriće za organizovano selektivno sećanje. Svako nasledje opterećuje, ali prevaljivanje glavnih savremenih problema na socijalizam pripada više ideološkom nego racionalnom suočavanju sa prošlošću. Novu kulturu sećanja opterećuje tradicionalna politička kultura, donekle i nasledje socijalizma, ali joj glavni ton ipak daje savremena kriza. Teško je npr. socijalizam proglasiti odgovornim za masovnu pojavu novog tipa intelektualca-konvertita koji osmišljava nove

promene, i koji je potisnuo kritičkog intelektualca - disidenta. Opet slobodnije rečeno, došlo je do opšteg pretvaranja svih u žrtve, dok su dželati iščezli. U horu verbalne demonizacije socijalizma svi su optužitelji, nema odgovornih. Intelektualci sa endemski nepostojanim opredeljenjem daju ton opštem haotičnom zaokretu lišenom diferenciranog i višeslojnog suočavanja sa socijalističkom prošlošću. Utisak je da manipulativni antitotalitarizam sažima najraznorodnije neprijatelje i omogućava normalizaciju nacionalista kao "demokratskih nacionalista". Tako se danas u Jugoslaviji u preradjenoj istoriji za krizu proglašava odgovornim celokupni period od 1945. do 1989. ili do 2000. godine (kada tobože počinje novo doba) čime se unapred rastereću postojeća vlast. Iskonstruisana vizija nesreće povezuje članove kolektiva, a postaje i važan deo identiteta grupa, partija i pojedinaca. Ni svest naučnika nije otporna prema ovom obrascu identiteta. Ovde će biti prikazani različiti oblici idejnog prevladavanja prošlosti u glavnim idejnim središtima koji su se ispoljavali u glavnim naučnim i medijskim debatama oko fašizma i socijalizma.

Literatura:

Ash, T. G, (moderation) 2000: Was bleibt von 1989? Eine Debatte zwischen Vàclav Havel, Viktor Klima, Adam Michnik und Viktor Orban, Transit 2000.

Bluhm, Harald (1998): Revolution - eine Begriffs - und Ideengeschichtliche Skizze, Berliner Debatte - Initial - Zeitschrift für sozialwissenschaftlichen Diskurs 1998, H. 5.

Đurić, Mihailo (1979): Utopija izmene sveta, Beograd, IDN.

Chomsky, Noam (1999): Millennial Visions and Selective Vision, Part One, ZNET Magazin 10.1.1999.

Kagarlitzki, Boris (2000) Die neue Peripherie - Reformen in Osteuropa (prevod s ruskog), Berliner-DebatteH (2000) 2.

Kecmanović, Dušan (2001): Traumatizovano društvo, Politika 30. 6. 2001.

Marković, Mihailo (1972): Preispitivanja, Beograd, SKZ.

3. Činioci promene epohalne svesti

Epohalna svest je preovladjujuća idejnopolitička i moralnopolitička svest omedjenog šireg vremenskog razdoblja o pravcu poželjnog razvoja društva i glavnim neželjenim smetnjama tom razvoju. Formira se unutar glavnih ideologija svog doba, a oblikuju je ključni društveni sukobi koji se otvoreno ili indirektno prelamaju kroz glavna politička zbivanja. Duh epohe je višeslojno i uvek protivrečno stanje relativno postojane idejne saglasnosti koju nameću vodeće političke snage, manje ili više nezavisna inteligencija i u različitoj meri izmanipulisano ili spontano razbudjeno javno mnjenje najrazvijenijih zemalja sveta. Svi sadržaji epohalne svesti ne prevladavaju snagom saznajnih razloga. Epohalna svest širi se ako se uspešno ukoreni u društvenu svest odredjenih klasa i slojeva i uključi u razne društvene delatnosti (Milić 1986, 646). Vladajuće klase nadziru posredno i neposredno širenje društvenointegrativnih sadržaja i njhovo ukorenivanje u svest inteligencije, a uprošćavanjem i u svest ostalih grupa. Stupanj uticaja društvenointegrativne misli ne zavisi od njene naučne zasnovanosti, već počiva na društvenoekonomskim odnosima i raznovrsnim klasno slojnim savezima koji se prepliću sa različitim poimanjem zaštite interesa odredjenih etničkih grupa. Razvoj epohalne svesti nepredvidljiv je, kao što su to i tokovi društvenih sukoba koji se nekontrolisano i nenadano javljaju i primaju neplanirani obim. Nove društvene snage u novim uslovima sa novim iskustvima i težnjama podstiču razvoj novih društvenointegrativnih ideja koje se ne mogu u celini svesti na manipulaciju vladajućih snaga. Determinizam izmene epohalne svesti je zamršen, ali su neki uzroci vidljivi. Oblici širenja duha epohe, trajnost nametanih ili spontano prihvaćenih vrednosti i uspeh u demonizaciji neželjenih snaga, zavise od odnosa globalnopolitičkih snaga, ali i tehnološkog stupnja sredstava masovnog opštenja: radio, TV, računah, Internet. Zbog tehničko-tehnološke nadmoći razvijene zemlje uvek su kadre da mameću vlastite vizije manje razvijenima i ubedljivije pravdaju svoju politiku kao normalnu i demokratsku.

Vrednosti Francuske revolucije i različiti oblici njihovog ostvarivanja (nasilni i nenasilni, žrtve) dali su osnovni sadržaj duhu epohe u poslednja dva stoleća. Od tada u duhu epohe prevladavaju klasni ili nacionalni interesi, raznorodno obrazloženi modeli demokratije (neposredne ili posredne), ljudska prava, jednakost (doduše različito shvaćena) i sloboda. Kao negativni misaoni obrasci, koji su katkad uticajniji od nikada do kraja jasnih poželjnih vizija, bili su aktuelni: antiimperijalizam, antikapitalizam, antikomunizam, antifašizam i antitotalitarizam. Ni negativne odrednice duha epohe nisu bile jednoznačno definisane već uvek u skladu sa konkretnom situacijom, interesima i regionalnom tradicijom. Uticaj širih ili užih predrasuda, stereotipa i kolektivnopsiholoških raspoloženja, zatim propagande i manipulacije jeste takodje važan kod razumevanja pojedinih ekstremnih verzija konkretnog duha epohe. U svakom dobu postoji preovladjujući duh epohe ili najmanje dva rivalska duha epohe koja se hrane uzajamnim osporavanjem i sugeriranjem opasnosti od drugog. U XX veku antikapitalizam i

antikomunizam su ključni, a antifašizam i antitotalitarizam izvedeni obrasci duha epohe. Njihovo sučeljavanje odredilo je promene medjunarodnih odnosa.

3.1. Interesna osnova

Smena vekova 1900. godine je u metropolama kapitalizma obeležena prelazom ka imperijalizmu, koji je na kraju relativno dugog mira u Evropi nagoveštavao *Pax Britannica.* Na kraju XX veka stoji *Pax Americana,* ne manje prožet hegemonizmom i imperijalizmom. Jedan od glavnih ishoda XX veka je opadanje značaja Evrope u privrednom i političkom pogledu koja je dugo bila nesporni centar svetske istorije, pa ima mišljenja da je to "američki vek". Izmedju doba britanske i SAD nadmoći stajala je epoha svetskih ratova, socijalizma i fašizma. Prelaz iz 19. u XX vek karakteriše napetost pretkapitalističkih i industrijskih kapitalističkih struktura i načina života i jačanje klasne borbe. Ako se traga za glavnim formacijama protivrečnosti i sukoba koje su uslovile eksploziju nasilja u XX veku otvaraju se zamršeni spletovi interesa i protivrečnosti. Uprkos složenosti ove ključne formacije se mogu prepoznati pre svega kod unutrašnje razvojne dinamike "kapitalističkog svetskog sistema" odnosno u imperijalizmu koji je zahvatio nacionalni i medjunarodni poredak. To su: 1. sukobi izmedju najmoćnijih kapitalističkih država koji su izazvali dva svetska rata, iz čijeg rasula je izišla Oktobarska revolucija; 2. društvene i političke klasne napetosti u razvijenom kapitalizmu; 3. napetost izmedju metropola i kolonija, odnosno polukolonijalne periferije; 4. hladnoratovski sukobi-napetosti izmedju socijalističkog i kapitalističkog vojnopolitičkog lagera. U drugoj polovini XX veka hladnoratovska konstelacija sukoba je "naddeterminisala" ostale medjunarodne formacije sukoba i uticala na unutrašnje uslove razvoja država. Ne bi trebalo potceniti značaj protivrečnosti isteklih iz unutrašnjeg razvoja realsocijalizma i odnosa izmedju socijalističkih zemalja (kinesko-sovjetski sukob i sovjetske intervencije u lageru). Ali ove protivrečnosti ne relativišu nadmoć onih spletova protivrečnosti i konstelacija sukoba koje su povezane sa razvojem "kapitalističkog svetskog sistema" (Deppe, 1997, S. 117). Premda je evropski XX vek na svom kraju ugradio u pobednički kapitalizam socijalne mere i pobedu nad fašizmom kao tekovine jednopartijskog socijalizma i Crvene armije (koji nije *tabula rasa* kako kaže Furet), nadvladali su determinizam i snaga dugih istorijskih procesa. Zbog njih XX vek postaje sve duži, produžava se i vraća se u maticu dugih procesa, koje je izmenio manje nego što se ranije činilo (Kocka).

Stabilni režimi podeljene vlasti na evropskom kontinentu učvrstili su se tek nakon 1945. Krajem XX veka slabe vrednosti društvene solidarnosti i gubi se kontrola nad dinamikom akumulacije oslobodjene kapitalističke ekonomije. Modernizacija u metropolama kapitalizma (SAD, Zap. Evropa, Japan) nije nošena samo novim tehnologijama nego i iščezavanjem socijalnopolitičkog zaštitnog talasa koji je tokom kratkog XX veka (1914-1990) postojao kao rezultat klasnih borbi, kriza kapitalizma i realnog socijalizma koji je sputavao "divlji" kapitalizam (Depe, Hobsbaum). Na periferiji kapitalizma gomilaju se protivrečnosti kao izvori nasilja, dok optimisti govore o razvoju

tehnologije, globalizaciji, slabljenju granica i prelazu u epohu neograničene ekonomije. Na drugoj strani pesimisti drže da se sa nestankom evropskog socijalizma pojačavaju i ubrzavaju kapitalizmu svojstvene tendencije ka socijalnoj i ekološkoj katastrofi. Optimizam levice s početka veka zamenio je *Fin de Siede* pesimizam. Habermas govori o "epohi nepreglednosti", nesigurnosti i krize u kojoj je nakon kratkog perioda opala "euforije pobednika", J. Rozenau (Rosenau) o "epohi turbulencija" u kojoj se svetska privreda u jezgru trijade SAD-Japan-Zapadna Evropa sve više ekonomski integriše, a politički dezintegriše. Reč je o složenom procesu koji strukturno blokira promišljanje alternativa vladajućoj liberalnoj viziji društva.

Epohalnu svest treba poimati dijalektički. Još je Niče zapazio daje svaka istina paradoksalna, kod Hegela je to jedinstvo suprotnosti, kod Marksa dijalektika istorije (upadljiva u elokventnoj oceni uloge buržoazije u Manifestu KP), kod Mertona razlika latentne i manifestne funkcije. U sociološkom smislu to znači da svaka ocena složenosti epohe ili krupnih prekretničkih zbivanja mora biti višeslojna tj. počivati na pažljivom račšlanjavanju različitih segmenata, ali i uočavanju ključne dinamične funkcije i njenom izdvajanju od manje ili više sporednih uloga i dejstava. Ne manje je važno načelo da je istina celina, tj. ne mehanički skup različitih aspekata složenih zbivanja niti struktura saznajnoteorijski podjednako značajnih aspekata već počiva na razdvajanju dubinskih od površinskih determinističkih sklopova i njihovom poredjenju u različitim prostornim i vremenskim celinama.

3. 2. Globalizacija

Premda je ekspanzija multinacionalnog kapitala poluga globalizacije, ova se ne može skratiti samo na privrednu i tržišnu stranu. Neprivredne posledice su elektronsko povezivanje sveta, kao i izmena politike i pravnog poretka. Brža razmena poruka neosporno širi demokratiju, jer nema cenzure na Internetu. Slabi značaj državnih granica i prostorne udaljenosti u opštenju. Ali, globalizacija nije kvalitativna novina: nova je samo širina, dubina i brzina prožimanja uticaja (Höffe, 2001). Ubrzano se globalizuje kultura, nauka i politika, a u svim oblastima na delu je naddržavno prožimanje i konkurencija. Država slabi, ali niz drugih ustanova preuzima funkciju države. Neoliberalizam prepušta rešavanje mnogih globalnih zadataka tržištu. Rastu nezaposlenost i socijalne razlike, kolonijalizam i imperijalizam. Sve gušća povezanost društava informatičkom revolucijom i tržištem globalizuje kapitalizam i siromaštvo. Svetski poredak sve više počiva na pravu najače super-sile, jer slabi medjunarodno pravo koje je počivalo na multipolarnom svetu. Stvaranje naddržavnih jedinstava i ujednačavanje pravnog poretka pod patronažom super sile traži naročitu preradu prošlosti po antitotalitarnom šablonu. Pojačani šovinizam javlja se kao reakcija na nivelisanje globalizacije. Naporedo jačanje nacionalizma, šovinizma i novog fašizma sprečava da se globalizacija tešnje poveže sa internacionalizacijom i kosmopolitizacijom. Obnovljeni nacionalizam i religija nisu samo otpor nivelaciji globalizacije nego i reakcija na prosvetiteljstvo koje je socijalizam autoritarno nametao.

Globalizam označava situaciju u kojoj je svetsko tržište potisnulo i zamenilo politiku, tj. reč je o neoliberalnoj ideologiji svetskog tržišta (U. Beck). Medjutim, kapitalom nošena globalizacija nije homogenizacija globusa, već obnova nove medjunarodne hijerarhije. Posledice su pojačana polarizacija društva (brazilizacija), hiperakumulacija i obnavljanje tejlorizma, povratak cikličnih kriza na makroekonomskom nivou i medjunarodna nesigurnost koju stvara ideologija slobodne trgovine (A. Lipietz). Globalizacija oživljava stare i stvara nove izmešane socijalne identitete: ne više u klasnom obliku već u različitim oblicima kombinovanja novih identiteta. U politici se javlja klijentelizam, lobizam, personalizam i populizam, nacionalizam se javlja kod levice, a kod konzervativaca odbrana socijalne države, jačaju socijalne napetosti, ali ne i klasna svest, slabi aktuelnost klasične podele na levicu i desnicu. Neoliberalizam počiva na goloj materijalnosti društvenih odnosa i postaje čvrsto jezgro svakodnevne reprodukcije postfordističkog pojedinca (Krebs 1999). Levica se koleba izmedju precenjivanja neoliberalizma time što mu pridaje sudbinski karakter, na jednoj strani, i njegovog potcenjivanja kada ga smatra iracionalnim, na drugoj strani.

Sa okončanjem hladnog rata, medjunarodne ustanove, koje su stvarane još od 1945, počinju da se razvijaju kao instrumenti globalnog poretka. Slom SSSR-a ubrzao je globalizaciju koja je svakako podstakla demokratizaciju, zbližavanje naroda i plodnu razmenu iskustava. Medjutim stvorila je i globalne krize na svim nivoima, koje se rešavaju iz novog globalnog centra: 1. društvenoekonomskekrize kapitalizma koje pogadjaju daleko šira područja nego ranije; 2. razvojni problemi ekološkog zagadjenja planete; 3. političke posledice globalne krize. Poremećeni su medjunarodni odnosi, nestabilnije su državne strukture i javljaju se novi oblici rata na gradjanskom i medjudržavnom nivou (Wallerstein, Giddens, Shaw). Sve više sociooloških analiza nacionalnog društva oslanja se na pojmove i teorije koji prevazilaze nacionalni okvir (industrijalizacija, modernizacija, svetski kapitalizam). Makroteorije, korisne kod razumevanja globalnih tokova, medjutim, nekritički se prenose na niže nivoe, pa se previdja da se globalno društvo ne može pojmiti jednostavnim funkcionalizmom.

Upadljivo je različito uspešno pomeranje teorijskog i analitičkog nivoa sa nacionalnog na globalni nivo i ekspanzija globalističke terminologije. Britanski sociolog Martin Šo sva objašnjenja promena s kraja XX veka deli u tri grupe rasprava: a) oko postmoderne; b) oko kraja hladnog rata; i c) oko globalizacije (Shaw 2000). Moglo bi se reći da ova tri idejna bloka snažno utiču na promenu naučnog segmenta epohalne svesti. Transformacija, tranzicija i proces su središnje kategorije kojima pomenute struje objašnjavaju epohalni zaokret. Na nove opšte svetopogledne elemente utiče: 1. postmodernistička verzija nihilizma, koja se zalaže za "oslobadjanje od iluzije progresa", sugerirajući neizvesnost promena; 2. različito obrazloženo gledanje o suštinski novom poslehladnoratovskom svetu, kao konačnoj kruni promena u medjunarodnoj politici; 3. treća vizija promena koju izražavaju ne manje raznolike teorije o globalizaciji, tj. o slabljenju klasičnog državnog suvereniteta i veze izmedju države i nacije, što stvara novu neizvesnost. Nastanak, širenje i jačanje ovih pogleda su višestruko društvenopolitički

uslovljeni. Postmodernističke i globalizacijske vizije promene javljaju se još 1970-ih u periodu detanta, a od drugog hladnog rata s početka 1980-ih jača postmoderna, najpre u estetici i umetnosti a potom u raspravama o politici i društvu. Teza o globalizaciji postaje dominantna sredinom 1990-ih kada slabe barijere izmedju država (Shaw 2000). Važan je idejni i politički uticaj ovih širokih rasprava na promene kasnog XX veka. Postmoderna nameće (pa ih čak i slavi) tri vizije promena: neizvesnost, relativizam i fragmentaciju. Rasprava u čijem je središtu teza o kraju hladnog rata kao ključnom dogadjaju bila je predodredjena vojnim i političkim promenama i izražavala liberalni optimizam: od promocije "novog svetskog poretka" kod Dž. Buša do Fukujaminog kraja istorije. Ekspanzija globalizacijskog vidjenja promena stiže nakon fascinacije širenjem tržišta.

Neoliberalna globalizacija obeležena je krajem XX veka ponovnim uspostavljanjem nadmoći SAD koja je 1960-ih bila dovedena u pitanje zbog privredne krize, Vijetnamskog rata i uspona Zap. Evrope i Japana. Pretpostavka internacionalizacije kapitala, koja je osnova globalizacije, jeste nadmoćni položaj SAD kao garanta slobodnog toka kapitala i roba, tj. njihove pravne i institucionalne regulacije. Posle sloma SSSR-a i "Vestfalskog sistema XX veka" svet se raspao na s jedne strane kapitalističku trijadu, tj. grupu konkurentskih snažnih država koje saradjuju, i ekonomski i politički periferijske slabedržave na drugoj strani. Nakon nestanka "Drugog" iščezaoje i Treći svet, a preostali su centar i pocepana i geografski nehomogena periferija. Ideološku napetost zamenila je "borba kultura", i "islamska pretnja", a ekonomski sukobi su preformulisani u religijsko-svetopogledne. Neoliberalizam je postao ideološki vladajuća misao u jezgru epohalne svesti, ali nije i politička. Vlast se ne osigurava samo oslanjanjem na ekonomsku i vojnu silu nego i na saglasnost. Saglasnosti danas nema jer podvlašćenima nije obezbedjena sigurnost. Saglasnost može obezbediti samo onaj politički vrh koji povezuje glavne društvene grupe i snage, pruža materijalne ustupke podvlašćenima i obećava zajedničku perspektivu. Novi svetski poredak to ne čini (Hirsch). SAD ne nude socijalnu integraciju, one vladaju ekonomskim i vojnim sredstvima. Posledica toga je složena dezorganizacija sveta, rast neravnomernosti i nejednakosti, periferijalizacija regiona i gradjanski ratovi. Važna posledica je novi talas rasizma, nacionalizma i fundamentalizma. Novi svetski poredak je pre "svetski neporedak" koji permanentno jača (Hirsch). Nova haotična konfliktnost ublažava se snažnim medijskim i ideološkim demonizacijama u čijem jezgru je prerada istorije.

Velike promene krajem XX veka sigurno su odvele odredjenom "slabljenju govora levice". Raspad evropskog realsocijalizma ubrzao je oproštaj od rečnika koji je politiku definisao pojmovina klasne teorije i društvene promene merio kriterijima napretka. Mnogima socijalizam nije više istorijski projekt već, u najboljem slučaju defanzivni reformistički program za civilizovanje neobuzdane ekonomije i sredstvo za osiguranje od rizika tržišta. A. Gidens (Giddens) piše da je jednakost relativni pojam čije bliže odredjenje treba prepustiti oksfordskim filozofima morala. Raspad istočnog bloka predstavljen je kao pobeda misli koja je od kraja 1960-ih bila više protivideologija zapada nego naučna vizija. Kraj hladnog rata predstavio se pojmovima hladnog rata (Editorial Prokla 1999). Teorije o

totalitarizmu slave se kao poslednja reč o komunizmu. Zaokret epohalne svesti postao je vidljiv sa prodorom neoliberalizma krajem 1970. u SAD i V. Britaniji. Regan je Karteru prebacivao da se zalaže za planiranje i konfiskaciju sovjetskog tipa, a M. Tačer dobila je prve izbore obećanjem da će V. Britaniju osloboditi socijalizma. Pobeda neoliberalizma bila je tesno vezana sa oživljavanjem teorija o totalitarizmu kao spoljnopolitičke doktrine Zapada. Idealizovano funkcionisanje tržišta javlja se kao moralna norma koja nejednake životne šanse pojedinaca pravda "meritokratski", tj. prema "zaradama". Raspad realnog socijalizma je više od hladnog rata izazvao kod levice krizu i revizionizam, koji na Istoku nije video ništa drugo nego ogoljeno zlo. Premda prozirno naivno, verovanje da će poraz socijalizma nužno odvesti stabilnom tržišnom liberalizmu i civilnom društvu, nije još revidirano, uprkos žrtvama poslesocijalističkih eksperimenata sa tržištem. Neoliberalna misao ne samo što je istisnula utopiju iz epohalne svesti, već je utopiju optužila za istinski izvor totalitarizma.

Kraj XX veka u idejnom pogledu obeležio je novu epohu, koja preko antitotalitarne svesti (i medijske sinteze Aušvica i Gulaga) pokušava za sva nasilja naći zajednički antiliberalni imenitelj i uzrok. U bilansu 20. stoleća stoji da je više nego ikada ranije u njemu nasilno ubijenih ljudi. Bilans nije skromniji ni kada se poredi sa nekim ranijim mračnim stolećima: XIV vek kuge, pogroma nad Jevrejima i klonuća zbog najezde Mongola (koja je opet podstakla prekomorsku ekspanziju Evrope na zapad), ili XVII vek religijskog fanatizma, masovnog ubijanja zbog jeresi i dugih ratova (koji je pripremio najpre klasični, a potom prosvećeni apsolutizam i laicizaciju). XX vek nadmašio je bilans smrti ranijih vekova, a Aušvic, Gulag i Hirošima označavaju mesta u kojima je simbolično koncentrisan neshvatljivi politički potencijal nasilja i razaranja (Reemtsma). Bila je to cena obuhvatnih i dubokih procesa demokratizacije, emancipacije i razbijanja tradicionalnih društvenih odnosa, u čemu je ovo stoleće takodje prednjačilo nad ranijim. Raskorak izmedju snažnih promena i cene iskazane u pomenutom bilansu nasilne smrti i njihovim dvadesetovekovnim simbolima, uslovio je snažne amplitude epohalne svesti u kojima su se preplitala realna predvidjanja, razočarenja i utopijske nade. Koje su glavne osobine nove epohalne svesti?

3. 3. Slabljenje utopije

Svaku epohalnu misao koja je duboko vezana za potrebe širokih društvenih grupa prate neobuzdane nade i razočarenja, utopije i renegatstvo. Još od pojave hrišćanstva masovna nasilja i stradanja bila su realna izvorišta utopijskog kod nove vizije društva. Udeo utopije u duhu epohe poslednja dva stoleća bio je različit. Utopije kao pretežno osećajni stavovi prema budućnosti, u koju se prenose želje i stremljenja, ali bez teorijske razrade zamisli i istorijskog konkretizovanja puteva i sredstava njenog ostvarivanja (Milić 1986, str. 533), snažne su u trenucima revolucionarnog žara, hilijazma i naraslih masovnih nada u mogućnost ostvarenja pravednijeg društva koje se javljaju posle masovnih stradanja, ratova i nezadovoljstva, a opadaju u stanjima apatije,

razočarenja i urušavanja širih vizija poželjnog društva. "Utopije liberalizma" istrošile su se u Prvom svetskom ratu, velikoj svetskoj krizi 1929, fašizmu i konačno u Drugom svetskom ratu. "Socijalističke utopije" dobile su u zamahu nakon Oktobarske revolucije i Drugog svetskog rata i bile snažan podsticaj razvoja pre svega Trećeg sveta. Krajem 1950-ih godina Sartr je pisao da "marksizam ostaje filozofija našeg vremena: ne da se prevazići jer prilike koje su ga stvorile još nisu prevazidjene" (Sartr 1970, str. 31). Ne manje je u to bio uveren dvadesetak godina kasnije nemarksistički filozof Mihailo Djurić: "Ne samo zbog toga što je Marksova misao o revoluciji odavno već postala materijalna snaga, tako da nadmoćno vlada našim vremenom, već još više zato što ta misao nemilosrdno otkriva totalnu ugroženost života u savremenim uslovima, što upečatljivo izražava protivečne tendencije prelaznog perioda ka novom razdoblju sveta, potreba za njenim upoznavanjem i plodotvornim tumačenjem nameće se tako reći kao najpreča današnja 'potreba filozofije'" (Djurić 1979, str. 15). Koliko je Marksov aktivizam (kom je bila mrska besplodna spekulacija) bio važna komponenta širenja njegove misli i poluga ostvarenja socijalnih težnji, toliko su društveni uslovi koji su aktivirali renegatstvo bilo faktor erozije marksizma kao epohalne svesti. Neoliberalizam je krajem XX veka potisnuo ulogu društvenih utopija razvijajući moćnu ekonomsku teoriju neograničenog širenja tržišne privrede koju štiti pravna država. Snažnu ideologiju neoliberalizma podržavaju političari, novinari i naučnici. Teologija matematike postaje univerzalna vera, novo ekumensko jevandjelje (Bourdie) sa nekoliko čarobnih reči kao sto su globalizacija, tržište, pravna država i ljudska prava. Neoliberalizam je način funkcionisanja sistema kapitalizma, naročito finansijskog kapitala koji više nije podvrgnut ograničenjima države niti pravnoj regulativi. Nema drugog zakona osim zakona maksimalnog profita. Neoliberalizam je oznaka novog odnosa ekonomije i politike u dobu globalizacije. Opšta nadmoć neoliberalne teologije ima za posledicu jačanje konzervativnih ideologija koje postaju privlačne kao zaštitnici nacije i garant njenogoslobodjenja. U pozadini tekućih demonizacija socijalizma (koje podjednako raspiruju liberali i konzervativci) je rat protiv socijalnih tekovina XX veka, protiv civilizacije povezane sa socijalnom državom. Nedostatak utopije ogleda se u trijumfu bankarskog neoliberalnog mišljenja, čija alternativa sve više postaje konzervativno nacionalističko odbacivanje globalizacije. S jedne strane novac i profit postaju mera svih stvari, a s druge se nacionalni identitet učvršćuje kao lažno pribežište od neoliberalne globalizacije. U zemljama bivšeg socijalizma levičarski otpor neoliberalnoj Evropi bankara, njenoj nacionalističkoj alternativi, i njihovom hibridnom spoju u obliku etnokratskog liberalizma je ponajmanje upadljiv. Čak je i ideja regulacije postala utopija. Slabost levice počiva na odsustvu protivteže ekonomskim silama i politici koja je u službi tih sila. Nema pokreta koji bi odgovorio nadama i nezadovoljstvu mladih jer je ovo uspešno skrenuto na kolosek antikomunizma.

3.4. Renegatstvo: masovnost i normalizacija

U nauci i politici renegati nisu nikada bili uticajniji nego danas, ali je s druge strane u otporu njima u javnoj raspravi i kritički pojam "renegat" stekao važnu ulogu (Lau 1999). Renegatstvo, otpadništvo li konvertitstvo prisutno je kod različitih verzija duštvenointegrativne misli (promena vere, nacije, ideologije, partije i si.). Da li pojmovi renegat, disident, konvertit ili jeretik mogu uneti red u neprozirni idejni haos koji je unela izmena epohalne svesti? Ova političko-teološka terminologija će verovatno izgubiti aktuelnost kada nestanu političke strasti XX veka. Renegatstvo je u izvornom smislu značilo otpadništvo od vere. Progonom ili smrću u feudalizmu kažnjavani su svetovni konvertiti koji su napuštali vazalni odnos ili duhovni koji su dovodili u pitanje verske dogme. U kapitalizmu pojedinac je pravno slobodan, a sistem slobodne konkurencije (prodaja radne snage) tražio je permanentno *quasi* renegatstvo. Socijalizam, pak, čija je stabilnost počivala na idejnoj monolitnosti, bio je naročito osetljiv na renegatstvo. Sociološkom razumevanju ove pojave može pomoći Zimlovo razmatranje vernosti kao društvene forme i odnosa (Simmel 1908, S. 438-447). Vernost stabilizuje napetost izmedju unutrašnje nestabilnosti pojedinca i podruštvljavanja, unosi red u kontinuirani tok duševnog i olakšava unutrašnje prihvatanje nadindividualnih formi ponašanja. Bez vernosti društvo ne bi moglo opstati. Vernost može počivati na vlastitom interesu, sugestiji, prinudi i idealizmu, mehaničkom običaju i osećaju dužnosti ili ljubavi. Zimi je uočio da je renegatstvo pojava na kojoj se može posmatrati vernost novoj političkoj, religijskoj ili nekoj drugoj partiji. Vernost je duševno istrajavanje koje opstaje u jednom prihvaćenom obrascu čak i nakon iščezavanja poriva koji ga je doveo do tog obrasca. Zimi govori o vernosti kao čisto duhovnoj postojanosti, a ne o vernosti nametnutoj spoljnim ponašanjem. Vrlo je važna sociološka činjenica da brojni odnosi u svojoj strukturi ostaju postojani čak i kada nestane izvorni osećaj ili praktična pobuda njihovog nastanka. Pravilo da je lakše razbiti nego izgraditi ne važi za sve medjuljudske odnose. Zimi je kod renegata uočio osobeno psihološko zaoštravanje u odnosu prema novoj vernosti ili novoj partiji, koje nadilazi vernost minulom opredeljenju po svesti i odlučnosti. U Turskoj su u XVI i XVII veku najviše državne položaje držali janičari, tj. rodjeni hrišćani, dobrovoljno ili nasilno islamizirani. Bili su najverniji. Naročita vernost renegata počiva na tome "što okolnosti pod kojima je on ušao u nove odnose kod njega traju duže i postojanije, nego da jesa njima takoreći naivno i bez lomovasrastavao" (Simmel 1908). Za renegata ništa se ne razume samo po sebi. Utoliko je on otelovljenje odrastanja. Ukoliko je kod vernosti prisutna ravnodušnost prema eventualnom iščezavanju izvornih motiva, to je ova energičnija i sigurnija, a ukoliko su, pak, trajniji izvorni motivi, prisutna su kolebanja koja se prevladavaju isključivostima. Ovo zadnje je slučaj kod renegata. Njemu nema povratka, pa mu je minulo opredeljenje koje je bespovratno napustio, uvek kontrastna pozadina kod ocene novih odnosa. Renegat uvek iznova ulazi u nove odnose. Vernost renegata razvija se do isljučivosti jer sadrži u sebi ono što vernost kao vernost isključuje: svesno dalje prisustvo vezivnih motiva koje se trajnije stapa sa formalnom snagom novih

odnosa nego u slučajevima kada opречна prošlost i njeno potikivanje spontano nestaju iz svesti (Simmel 1908). Kako je Lukač zapazio renegat je "transcedentni beskućnik" i iz tog teško podnošljivog stanja teži stvaranju duhovnog krova. On je, kao i izdajnik, sklon novoj vernosti. Slično Zimlu i Lukaču, i Manhajm je nepoverenjem okoline objašnjavao fanatizam radikalnih intelektualaca: "U njemu se dokumentuje izvesna duhovna kompenzacija za nedostatak društveno-vitalne povezanosti, kao i neophodnost da se preodoli sopstveno i tudje nepoverenje" (Manhajm 1968, str. 129). U kojoj meri se isključivosti savremenih intelektualaca-renegata mogu objašnjavati podozrivošću novog okruženja iskazanom u upozorenju "jednom komunista uvek komunista"?

Premda je ova bojazan još uvek aktivna, izgleda da je njen udeo manji nego na ranijim kritičkim tačkama masovnog konvertiranja. Na razmedji epoha i smena epohalne svesti sreću se svuda intelektualci sa rascepljenim političkim biografijama. Radikalni obrt gotovo je normalizovan. Lomovi se više čak i ne kriju sa stidom. Otvoreno se priznaje (bio sam maoista, sada verujem u civilno društvo, nekada sam na pravnu državu gledao kao na buržoasku ideologiju, a danas se zalažem za ustavni patriotizam i ljudska prava u Kini, nekada sam branio interes klase, danas mi je nacionalni važan) i si. Kao da kod angažovane francuske inteligencije konvertitstvo ponajmanje nosi odium izdaje. Kod balkanskih marksista konvertiranje je posredovano razbudjenim nacionalizmom, kod nemačkih novim ujedinjenjem, a svuda je slom realnog socijalizma ubrzao ove procese. Zaokreti uglednih intelektualaca (Fire, Nolte, jugoslovenski praksisovci i istoričari itd.) lišavali su dileme epigone. Agresija NATO pakta na Jugoslaviju 1999. samo je brutalno razotkrila spremnost na zaokret kada su zapadnoevopski ugledni intelektualci sa radikalnom levičarskom prošlošću postali antikomunisti i najodlučniji zagovornici NATO napada na Jugoslaviju 1999: H. M. Encensberger (Enzensberger), Gliksman (Glucksmann), B. H. Levi (Levy), D. Kon-Bendit (Kohn-Bendith). Poslednji "Crveni Deni" je tražio čak upotrebu kopnenih trupa. Dok je u hladnom ratu NATO za njih bio neprijatelj br. 1 svetskog mira, sada je instrument za sprovodjenje univerzalizma ljudskih prava. U Nemačkoj Encensberger je renegatstvo učinio salonskim intelektualnim činom ukazujući na paradokse koji se javljaju kada se svet svrstava na vernike i izdajnike: "Što je vlastiti identitet porazniji, krtiji, to je prešniji zahtev zajednoznačnošću. Što je servilnija zavisnost od mode, to je glasniji zov za temeljnim ubedjenjima. Što je kruća postojanost, to jača bojazan da se ne prestane biti 'integralan'. Što je žića kaša, to su čvršći principi, što je bespomoćnije koprcanje to je jača sklonost ka doslednosti" (Cit. prema Lau 1999). Relativizacija opredeljenja sasvim je normalizovana. Encensbeger je još 1991. napustio antiamerikanizam i pozdravio bombardovanje Iraka. Dok je zbog rata u Vijetnamu SAD optuživao kao naciste, sada je poredio Sadama i Hitlera. Bivši šezdesetosmaši J. Fišer (Fischer) i D. Kon-Bendit su "sveže preobraćeni intervencionisti". Smena epohalne svesti je doba masovnog konvertiranja. Različite generacije se preobraćaju: u SR Nemačkoj *Flakhelfers* i šezdesetosmaši, u Francuskoj stari marksisti i potonji anarhisti, u Jugoslaviji ortodoksni samoupravljači i praksisovci, itd. Ono što je nekada bila izdaja čvrstih načela danas je samorazumljivo napuštanje dogmi i uslov samouvažavanja i intelektualnog

poštenja. Kao da stupanj konvertiranja odredjuje prestiž salonskih intelektualaca. Diferenciranje levičarskih renegata upadljivo je i stoga što ih više ne može ujediniti ni novi zajednički neprijatelj. Konvertiranje različitog stupnja i motiva danas je mehanizam diferenciranja renegata. Zbog pluralizma različitih pobuda kod konvertiranja nameće se pitanje da li se stvaralačka inteligencija može deliti na renegate i vernike? Krajem 1990-ih stvara se "nova nepreglednost" o kojoj je pisao Habermas. Masovno idejnopolitičko konvertitstvo je naličje XX veka, "veka ideologija". Uslovno govoreći, što je žar prihvatanja marksizma bio osećajniji, to je potonji renegatski bes bio isključiviji. Naročito je karikaturalan preobražaj novih renegata iz marksista internacionalista u narodnjačke nacionaliste, a u obrtu marksista u fašistoidne šoviniste ideološka postojanost XX veka do ekstrema je relativizovana.

3. 5. Promena vrednosti epohalne svesti

Nema mnogo vrednosti niti ideoloških obrazaca iz kojih se sastoji duh epohe poslednja dva stoleća: to su osnovne vrednosti Francuske revolucije (sloboda, jednakost, demokratija, klasni i nacionalni interes), a osnovne idejnopolitički obrasci u kojima su na različite načine kombinovane ove vrednosti su gradjansko društvo, socijalizam, nacionalna zajednicai njihove antiteze: antikapitalizam, antikomunizam, antifašizam i antitotalitarizam. Epohalna klasna svest doživela je krupne izmene početkom 1990-ih usled: 1. nestanka organizovanog ideološko-državnog otpora antisocijalističkim idejama nakon ukidanja jednopartijskih socijalističkih režima u Evropi; 2. različitih ograničavanja širenja ovih ideja (zabrana, kritika, demonizacija). Urušavanje epohalne svesti još uvek teče neravnomerno i ispoljava se u različitim oblicima u Francuskoj, SR Nemačkoj i angloameričkoj sredini. Trijumfalistički liberalizam, antikomunizam i antitotalitarizam s kraja XX veka ne mogu se razumeti bez poimanja tokova antikapitalizma i antifašizma tokom celog stoleća. Duh vremena, premda promenljiv, je istorijski utemeljen, a katkad se svodi samo na novi način obrazloženja ranijih glavnih negativnih vizija (antitotalitarizam s kraja veka je prilagodjeni antitotalitarizam izmedju dva svetska rata, a antifašizam s kraja 1960-ih u SR Nemačkoj je na novi način obrazloženi antifašizam iz 1920-ih i antinacizam iz 1930-ih godina).

Kod raspoznavanja i ocene epohalne svesti treba voditi računa o promenama ciljeva, sredstava, ali i uslova političke aktivnosti. Oko najopštijih ciljeva dugo već nema mnogo sporova. To su prosvetiteljska načela o demokratskom učešću što širegkruga ljudi u odlučivanju radi ostvarenja slobode i jednakosti uz korišćenje što manje nasilja. Sporovi se javljaju kada treba operacionalizovati najopštije vrednosti, tj. središnju vrednost - jednakost: da li je shvatiti u društvenoekonomskom ili samo pravnom smislu? Još su veća neslaganja oko institucionalnog regulisanja učešća u odlučivanju, oblika podele vlasti i stupnja nezavisnosti pojedinih subjekata. Tu se pokazuje da je razlika izmedju republike i monarhije manje važna od razlike izmedju jednopartijskih i višepartijskih režima. Najveći su sporovi oko pitanja može li privremeno vlast biti nepodeljena i u kojoj meri treba voditi

računa o političkoj kulturi i tradiciji: da li je višepartijski režim uvek funkcionalan ili katkada treba voditi računa o neprogresivnim sukobima koje u nerazvijenim sredinama lakše suzbija autoritarna vlast (vaspitna diktatura u smislu Franca Nojmana). Misao o politici treba da vodi računa o normativnim kriterijima demokratije kao podeljene vlasti, ali i o ceni njenog ostvarenja.

Evolucija misli o društvu tesno je vezana za promene epohalne svesti. Današnje dileme užeg naučnog segmenta epohalne svesti podstaknute su razočarenjem u velike teorije (Marx, Veber, Luman), apstraktnošću i suvoćom struktura i zapostavljanjem individualnih sudbina i njihovih obrada. H. U. Veler dodaje da, osim toga, postoje osobene generacijske veze sa novim stanovištima i naročita uslovljenost tih veza generacijskim sklopom: npr. današnje slabljenje optimističke vere u napredak (za razliku od rane prosvetiteljske ili komunističke) i duboka sumnja u projekat svetske modernizacije (Wehler 1996). Sa ovom sumnjom skopčan je i novi odnos prema kontigentnosti iskustva (zbivanju van pravila). Posle sloma socijalizma ponašanje se manje tumači strukturnim uslovima, više se smatra da je pretežno motivisano odredjenim vrednostima. Drugim rečima, ne priznaju se kao privilegovane pokretačke snage društvenoekonomske strukture, niti klasni i slojni interesi, već pretežno vrednosti i promene mentaliteta. Bez ovoga i osobenih religijskih i kulturnih vrednostine mogu se razumeti sukobi u etnički izmešanim društvima.

Za vreme hladnog rata mnogi intelektualci su smatrali da se demokratija i kapitalizam isključuju, a antikomunizam disidenata (koji je sezao do Marksa) provocirao je i na zapadu refleksni anti-antikomunizam. Nakon nestanka hladnog rata normalizovan je liberalizam čak i u svojoj etnokratskoj verziji. Ipak je antifašizam kao zaštitni talas dugo remetio ovu normalizaciju. Prodor višepartijske demokratije, ljudskih prava i civilnog društva tesno je vezan sa slabljenjem antifašizma i jačanjem antitotalitarizma. U središtu svake epohalne svesti su žrtve za čije se oslobodjenje nosioci svesti zalažu ili čije uspomene slave kao okosnicu vlastite institucionalne ili idejne homogenizacije. U Evropi 1960-ih marksizam je dominirao u svesti inteligencije kapitalističkih zemalja sa vlastitim vidjenjem podjarmljenih grupa. Bile su to eksploatisane klase, rasne i manjinske grupe: radnička klasa, podjarmljeni Treći svet, obojeni i skupne žrtve fašizma. Već u narednoj deceniji žrtve se menjaju: u SR Nemačkoj Jevreji potiskuju radnički pokret, a u Francuskoj žrtve se centriraju oko disidenata unutar realnog socijalizma. Sa normalizacijom etnokratskog liberalizma žrtve postaju nacije. Žrtve kao osećajno jezgro epohalne svesti uvek su grupne, a ne pojedinačne. Nasilna organizovana uklanjanja širih grupa treba objašnjavati drugačijom motivacijom od individualnog neideološkog nasilja, jer je drugačije osećanje odgovornosti i realna odgovornost. Najčešće ideologija pravda masovno uklanjanje odredjenih grupa. Globalni istorijsko-pravni determinizam podizanja optužbi i utvrdjivanja krivice kod zločina počinjenih iz ideoloških motiva takodjeje drugačiji od apolitičnog krivičnog procesa, jer je utvrdjivanje motivacije i pobuda ubijanja u složenijem odnosu prema činjeničnom stanju nego što je to kod individualnih delikata: drugačija je priroda razlike izmedju prava i neprava, počinioca i žrtve, nužne odbrane i njenog prekoračenja. Kodeks za procenu ideološki motivisanog ubijanja nije egzaktni

krivični zakon nego složena idejno-ideološka epohalna svest prožeta raznorodnim lokalnim nacionalnim ili grupnim tvdokornim stereotipima o autentičnom interesu u ime koga se vlastita grupa oslobadja nepravde neprijateljske grupe. Zločini postaju nekažnjiivi. Pošto se svest o javnom neprijatelju nacije, klase, demokratije stalno menja tokom desetleća i vekova, to dolazi do izmene globalne epohalne idejno-ideološke svesti, sukoba njenih užih segmenata, a u nauci do sporova istoričara i nasilnih idejnih čistki. Na svakoj krupnoj istorijskoj prekretnici iznova se sudi krupnim istorijskim akterima i njhovim sledbenicima a tek vreme stvara hladnije kriterije za ocenu istorijske funkcije sukoba i nešto pouzdanije kriterije za razlikovanje namernih i nenamernih zločina, golog nasilja od patriotskog herojstva, nužne odbrane od odmazde i terora. Nagle smene epohalne svesti (kao krajem XX veka) podstiču relativistička tumačenja (postmoderna) koja se opiru postojanijim kriterijima (kao ideološkim) i sumnjaju u mogućnost egzaktnograzdvajanja dobra i zlapolitici. Retke vizionarske istorijske procene izdižu se iznad strasti doba nastojeći da na osnovi odavno priznatih univerzalnih vrednosti odmereno sagledaju ulogu krupnih idejnih procesa. Po pravilu su ovakva gledanja na udaru kao anahrona, jer se ne uklapaju u ostrašćene jednostrane euforije ili demonizacije kojih nije lišena nijedna epohalna svest. Od sloma "realno postojećeg socijalizma" i univerzalnog trijumfa koji je doneo kapitalizam, mnogi bivši kritički intelektualci su postali konformisti, pa trijumfuje "realno postojeći oportunizam". Slom socijalizma nije samo u istočnoj Evropi doneo moralne lomove nego je snažno izmenio i zapadnu kulturu, jer je oslabila vera da se postojeće može iz temelja menjati. Tamo gde nema vere da se postojeće može izmeniti nečim suštinski drugačijim, verovatno nije moguća ni stvarna moralnost, a preostaje samo saučestvovanje (G. Vinnai)

3. 6. Krize levice

Mora se uvažiti okolnost da se u kratkom vremenu, iznenada, izmenio karakter glavnih rasprava o društvu jer se neobično brzo urušila dominacija levičarske epohalne svesti. Došlo je ne samo do promena paradigmi, nego i do promene pojma levice. Ove promene ubrzane su: slabljenjem antikolonijalizma i antiimperijalizma (što je oslabilo indirektno pravdanje socijalizma), rastom uticaja ljudskih prava i jačanjem ugleda disidenata kao "virusa" realnog socijalizma. Otpor prema SAD npr. dugo je bio važna osnova aktuelnosti marksizma u Zapadnoj Evropi koja je slabila sa ujedinjavanjem zapadne Evrope već od 1980-ih godina. Opet su zbivanja u Evropi bila presudna. Razvoj evropske levice u XX veku prošao je kroz četiri velika zaokreta od kojih neki imaju karakter revizionizma, a neki konverzije. Prvi zaokret je podstakao Prvi svetski rat obelodanjujući slom revolucionarnosti i pacifizma klasičnog radničkog pokreta već jula i avgusta 1914. Na jednoj strani je revizionistička socijaldemokratija počela braniti kapitalizam, a na drugoj je promenjeno shvatanje svetske revolucije u načelo "socijalizam u jednoj zemlji". Sa revolucionarnom trijadom "realni socijalizam - nacionalni oslobodilački pokreti - radnički pokret u razvijenom kapitalizmu" razvijala se nova

globalna strategija transformacije kod koje se revolucionarne, na Moskvu oslonjene partije, pretvaraju u reformističke, ali i dalje prosovjetske. Levica je izmedju svetskih ratova bila pocepana na reformističku socijaldemokratiju i prosovjetske komunističke partije okupljene oko Kominterne. Drugi krupni zaokret povezan je sa poukom koju je levica izvukla iz iskustva fašizma i Drugog svetskog rata u toku hladnog rata. Prihvatanje lagerske teorije o ograničenom suverenitetu praćeno je jugoslovenskim i kineskim virusom, a zapadnoevropska nekomunistička levica tragala je za nesovjetskim uzorom (Kneffel 2000).

Treći zaokret levice verovatno je najviše povezan sa izmenom generacija. Nosila ga je 1968. godina. Tako 1968-ši nisu iskusili rat, jer su odrasli u fordizmu (uspešnom kapitalizmu) uz antistaljinizam, uticaj Markuzea i kritičke teorije koji im je razbio iluzije o realsocijalizmu. Mladi su uvek važni posrednici vrednosti epohalne svesti. U Evropi i SAD levica je od polovine 1960-ih do polovine 1970-ih nudila alternativne obrasce življenja u kolektivu. Levica je na Zapadu bila za mlade normalnost, život u kolektivu bio je pokušaj "vodjenja pravog života u pogrešnom svetu", subkulturni obrazac nasuprot otudjenom hedonističkom kapitalizmu. Kapitalistička "celina bila je neistinita", a stvarnost nije imala šanse protiv kritike ideologije. Čarobne reči bile su: teorija i praksa, represivni sistem, protivrečnost, mase, baza, borba, pokret, identitet, otudjenje i potlačenost. Oslobadjanje seksualnosti i žena, teklo je uz muziku grupe *Rolling Stones,* a Darendorf je 2001. rekao: 1968. je bila razumljivi revolt u datoj situaciji. Na Zapadu je revolucionarni karakter 1968. ostao neshvaćen, a u realnom socijalizmu bio je marginalan. Samo je u Jugoslaviji deo 1968-ša ostao kadrovska osnova disidenata i potonjih političkih partija. Na Zapadu se vrh ove generacije amerikanizovao i podržao imperijalizam (Encensberger je pozdravio američki napad na Irak 1991, a Habemas i Kon Bendit napad NATO na Jugoslaviju 1999). Konverzija 1968-ša iz antikapitalističkog u proliberalni politički-korektni neoimperijalizam još je u toku. Svaka zemlja imala je vlastite zamršene tokove zaokreta: u Nemačkoj posle rata reintegracija starih nacista, konverzija generalštabaca u generalne direktore, a potom levih 1968-ša u nacionalne 1989-še. U Jugoslaviji samoupravljači su preko noći postali šovinisti i liberali, a u Rusiji komunisti postalislavenofili i si.

Poslednji zaokret levice teče od sloma evropskog realsocijalizma koji je za njen najveći deo (pozitivno ili negativno) imao središnju ulogu. Sve dok je postojao lager, uticaj svetskog imperijalizma nije bio globalan, a bilo je mogućnosti i za niz zemalja u Trećem svetu da nadju vlastiti put (Kneffel, 2000). Slom evropskog socijalizma nagnao je Treći svet da se uklopi u "novi svetski poredak". Simbol novog stanja su izveštaji o ljudskim pravima u svetu koje svake godine izdaje američka vlada, a koji liče na izveštaj o zaštiti životinja koje daje posednik živinarske farme. Slom evropskog realsocijalizma oduzeo je gotovo svim tradicionalnim komunističkim partijama identitet. Komunisti se ubrzano uklapaju u novi sistem i menjaju identitet. Pomenuti levičarski zaokreti različitog stupnja bili su simptomi krize levice, ali kao i svaka kriza, prilika za stvaralačku preradu vlastitih slepih mrlja.

Zadatak nove kritike ideologije je da razotkrije radikalne tržišne fraze novog konzervatizma kao politiku socijalnog cinizma. To znači prevazilaženje prkosne poze fundamentalističke kritike kapitalizma iz XX veka sa stanovišta planske ekonomije i radikalnog razotudjenja i formulisanje nacrta realističnog reformisanja kapitalizma pomoću nekapitalističkih vizija društva. Kako nakon zastarelog "fordističkog marksizma" uvesti "poslefordističku" obnovljenu kritiku društva (Haug) i dovesti je ponovo na visinu svog predmeta, a pri tome ne odbaciti sva dosegnuta kritička saznanja o kapitalizmu? Tu se kao skraćena pokazuje ona kritika kapitalizma koja se iscrpljuje u optuživanju tržišta zbog krize socijalne integracije. Danas je iznova aktuelna Gramšijeva integralna društvena "transformacija". Neoliberalni tržišni fundamentalizam je oblik demokratskog analfabetizma. Celovitoj demokratiji su podjednako potrebni materijalna sigurnost, socijalna prava i podeljena vlast. U sklopu Gramšijevog upozorenja naročito je aktuelna kritika nacionalizma kao strategije novih nacionalnih elita u sprovodjenju nove autoritarne hegemonije etnokratskog liberalizma. Neutralisanje nacionalizma od strane globalizacije je površno, jer ova suzbija samo nacionalističko-separatističke smetnje kretanju kapitala, ali ne i njegove dublje etnokratske pretpostavke. Brutalni tejlorizam i periferni fordizam su u saglasnosti sa obnovljenim nacionalizmom potisli problem društvenoekonomske jednakosti iz političkih rasprava, pa je zadatak levice da stvori mogućnosti za da se zahtevi za jednakošću ponovo vrate u središte socijalnih pokreta i politike.

Oštre konverzije i unutrašnji lomovi levice pratili su eroziju epohalne svesti, saobražavanja prilikama i učvršćenje reaktivnog dogmatizma. Premda je tok svetski, evropska matica bila je presudna. Krize levice još uvek se po inerciji shvataju kao totalni porazi, a zaboravlja se da su se u krizama levice ogledale krize desnice: slom pacifizma kod radničkog pokreta 1914. podudario se sa potpunom nesposobnošću imperijalizma da obezbedi vlastiti mirni racionalni put razvoja. Nastup fašizma još više je obelodanio krizu kapitalizma u svetskim ratovima. Slom socijalističkog svetskog sistema samo je na prvi pogled konačna pobeda svetskog imperijalizma i globalizacije. Da bi se ovaj privid razbio treba sa više stanovišta ocenjivati marksizam.

3. 7. Imanentni i transeunte pristup marksizmu

Odnos marksizma kao epohalne svesti i marksizma van svoje epohe složen je i zamršen problem sociologije saznanja. Pitanje je da li se suština marksizma danas jasnije vidi nego ranije, odnosno da li se uvek "smisao socijalnih činjenica može sagledati tek izvan njihovog neposrednog konteksta" (Savić 2000)? Ukoliko se da potvrdan odgovor, pravda se nemogućnost nauke da predvidja društvena zbivanja. Da li je za razumevanje marksizma bila nužna "hladovina distance" ili se društvena funkcija svake epohalne svesti celovitije sagledava tek sintezom različitih perspektiva? Pre će biti ovo drugo. Naime, smisao i funkcija evropskog marksizma može se pouzdanije oceniti samo ako se ima na umu: 1. marksizam kao mešavina konkretne kritike kapitalizma i utopije do 1918; 2. marksizam kao državna stvarnost 1918-89; 3. marksizam nakon urušavanja evropskog

socijalizma krajem XX veka. Treba porediti različitu delotvornost marksizma kao kritike kapitalizma pre 1918. i nakon 1991. sa njegovim realnim učinkom u sklopu kratkog XX veka. Insistiranje na presudnom značaju pogleda na marksizam nakon 1989. je fragment, kao što je nepotpun pogled na Vizantiju samo nakon 1453. bez uzimanja u obzir npr. samopoimanja vizantijskog vasilevsa i njegovih podvlašćenih ili realne uloge ove države i kulture za vreme njenog milenijumskog postojanja.

Ima doduše istine u tvrdnji da dominacija jedne svesti u odredjenom kontekstu može prikrivati složenost tog sklopa (Savić 2000), ali ga može i jasnije razotkrivati, jer samo u aktuelnom sklopu jesu prepoznatljivi realni, a ne samo naknadni otpori toj svesti. Drugačiji je smisao kritike boljševizma od strane Kauckog 1919/20, Fridrihove kritike totalitarizma i Hajekove kritike planske ekonomijel 950-ih od npr. kritike R. Bara 1970-ih ili Fireove osude socijalizma kao totalitarne iluzije i utopije 1990-tih zato što je bio drugačiji vidik i odnos idejno-ideoloških snaga na koje se kritika direktno ili indirektno oslanjala i o kojima je vodila računa. Dakle, naknadnu vankontekstualnu perspektivu treba dopunjavati kontekstualnom, a samorazumevanje epohalne svesti "naknadnom pameću". Uz to kada je o marksizmu reč uvek treba imati na umu i njegovu "predepohalnu" svest, tj. XIX vek i kritiku brutalnog izrabljivanja u najrazvijenijim evropskim zemljama. Pomenute tri perspektive u saznajnom pogledu su nerazdvojive. Drugim rečima, potrebno je razdvojiti slojeve vremena (Koselleck) prisutne kod svake istorije, koji su u različitoj meri obuhvatljivi i koji imaju različite klasno-slojne oslonce. Službena verzija svake istoriografije uvek je prožeta selektivnim sećanjem i organizovanim zaboravom. Ona se oblikuje u medjudelovanju: 1. doživljaja saučesnika zbivanja; 2. sećanja koje se održava kod više generacija; 3. dugoročnih procesa izmena iskustva unutar kojih se formiraju nove strukture. Istoričar svake značajnije misli, a pogotovo epohalne svesti, mora voditi računa o pomenutim slojevima vremena čije objašnjenje upućuje na različite metode (objašnjenja, razumevanja, i si). Osim toga, u svakom vremenskom sloju prisutna je iskrivljena svest ili karakteristična osmatračnica u smislu saznajne perspektive ne toliko zavisne od ličnosti istraživača, koliko od strukture pristupa. Uz sve to treba voditi računa o ideološkoj, nacionalnoj ili profesionalnoj jednačini istraživača.

Odmereni pristup marksizmu kao epohalnoj svesti trebao bi da, vodeći računa o pomenutim perspektivama, izdvoji prioritetne. Marksizam je bio važan u fazi nastanka kao teorijski otpor zamagljavanju i prećutkivanju protivrečnosti kapitalizma XIX veka, uvlastitom "XX veku socijalizma" značajan je bio kao snažna modernizacijska idejna poluga nerazvijenih, zatim kao sredstvo pritiska na razvijeni kapitalizam da uvede socijalnu državu da ne bi sam doživeo revoluciju, ali i kao ideološko orudje masovnog terora i pravdanja vlasti partijske birokratije. U XXI veku evropski marksizam "vraća se u opoziciju" i pokušava da obnovi kritičku ulogu. Kapitalizam nije konačno stanje, pa ovaj oprez treba ugraditi u svako istraživanje koje se danas na bilo koji način bavi marksizmom kao kritikom kapitalizma. Bilans marksizma teško je dati ako se ne uzmu u obzir sve njegove istorijske strane.

U svim fazama razvoja marksizma angažovana humanistička inteligencija učestvovala je u njegovoj sudbini i nosila ga svojim nadama, strastima, razočarenjima i konverzijama. Od žara prihvatanja marksizma zavisila je isključivost njegovog poricanja. Duh vremena obuhvata mnoštvo manje ili više osmišljenih vizija razvoja, a dominiraju one koje iskazuju najsnažnije društvene protivrečnosti, bude najviše nada u njihovo prevazilaženje i okupljaju najviše pristalica. Osobenost svake epohe zavisi od načina povezivanja političkih i ekonomskih interesa njenih vladajućih snaga. Istraživanja kritika marksizma već u polazištu pretpostavljaju poredjenje različitih sklopova odredjene svesti koju oličava opredeljenje intelektualaca. Tu ne bi trebalo da bude velike dileme izmedju kontekstualnog i vankontekstualnog tumačenja, jer se smisao izvornog opredeljenja ne može rekonstruisati bez svog konteksta, a takodje ni smisao zaokreta bez protivrečnosti vlastitog vremena. Što opredeljenje više sadrži elemente neposrednog angažmana, to je značaj konteksta važniji, a ovaj značaj opada što je misao bila više akademska tj. na distanci od tekuće politike. Imanentni i transeuntni pristup nužno se dopunjavaju kod istraživanja konverzije.

Da li je slom socijalizma pokazao nemoć i izlišnost imanentnog pristupa (sa stanovišta duha vremena), tj. da li neslućeno masovno konvertitstvo pokazuje nadmoć transeunte ex *post facto* kritike? Svakako da, ali samo privremeno, jer svaka transeuntna kritika istovremeno je i imanentna pošto deluje unutar strukturnog sklopa svog vremena. Transeuntna ex *post facto* tumačenja sloma socijalizma, čim postanu ortodoksija prelaze u imanentna, jer odgovaraju odredjenim sklopovima moći i svesti, a već u periodu dominacije naredne epohalne svesti slom socijalizma verovatno će biti tumačen u drugačijem svetlu. Nova tumačenja biće transeuntna sve dok ne postanu ortodoksna, a potom će lagano prelaziti u sferu imanentnosti, tj. sklopa trenutno važećih idejno-ideoloških načela. U epistemološkom pogledu, smenjivost istorijskih svesti nameće potrebu za spektrom perspektiva, čije verzije opet ne treba tumačiti relativistički. Postoje manje ili više iskrivljene vizije celine u zavisnosti od stupnja ravnodušnosti prema njenoj osnovnoj protivrečnosti, ali i odveć hladan odnos prema nekoj pojavi može stvarati slepilo prema nekom njenom važnom segmentu, koji inače bolje uočavaju i rekonstruišu oni koji žele da ga osavremene ili rehabilituju (rehabilitacija tiranija u XVI veku, Volterova pohvala despotije u klasičnom i prosvećenom apsolutizmu ili Marksovo vraćanje rimskom pojmu diktature). Sve što je u jednoj epohi bilo neizrečeno ne znači daje bilo i prećutano, tj. ne znači da je bilo i vidljivo. Dominantni obrazac ne treba uvek posmatrati kao nasilje nad ostalim perspektivama, već kao horizont ograničen svojim dobom.

Kada bi se na ravni smene epohalne svesti u toku XX veka današnja konverzija od marksizma ka liberalizmu i konzervatizmu poredila sa ostalim konverzijama (od liberalizma ka konzervatizmu i obrnuto, od fašizma ka konzervatizmu i liberalizmu i obnuto) verovatno bi ova današnja ispala najdublja. Da li je dubinu zaokreta od marksizma uslovio stupanj strasti i nada koje su ugradjivane u spasenja koje je trebao da donese? Godine 1945. desila se najdublja konverzija od konzervatizma, bar u evropskim okvirima (koji je doživeo poraz zbog veze sa fašizmom). Liberalizam je takodje u nekoliko

navrata doživljavao krize koje je prevladavao skretanjem u reformizam (1918, 1945, 1968). Ne treba zaboraviti da se levičarska epohalna svest obnavljala i zbog potrebe stalnog ukazivanja na odstupanje socijalističke prakse od izvora. Kada je u Evropi nestalo realsocijalizma iscrpla se i mogućnost ove vrste obnove marksizma. Ostala je "stvarnost bez ideala", lišena radikalnijeg socijalnog angažmana u normalizovanom liberalizmu. Da li će otpori globalizaciji izmeniti ovo stanje?

3. 8. Službena i lična sećanja (na socijalizam)

Sa stanovišta angažmana svaka prošlost je mreža aktivnog saučestvovanja, bestrasnog konformizma i kritičkog protivljenja. Ovi stavovi menjaju se, prožimaju (kritičari prelaze u komformiste i obnuto) i otimaju krutim podelama na javne prijatelje i neprijatelje. Osim toga, postoji kontinuitet u mnogim segmentima izmedju režima pre 1989. i posle ove prelomne godine. Većina nije svesna ovog kontinuiteta pa prihvata ideologiju nultog časa: "konačni raskid sa totalitarizmom", "definitivni slom komunizma", "nova epoha demokratije" i si. Prelazi nisu tako odsečni jer mnogi ostaci staroga još uvek su prisutni.

Svaka ideološka prerada prošlosti uvek je tumačenje koje redukuje i osiromašuje realne životne istorije. Opis idejnih posledica preokreta ne može se svesti na ideološkokritičko praćenje raspada službenog samorazumevanja političkog sistema (Bialas 1998, S. 260). Globalne istorijske kategorije iskazane u formulama nultog časa, kao ni rezultati istorijskog istraživanja prošlosti, ne mogu se mehanički prenositi na biografska sećanja i životni tok konkretnih pojedinaca. Ne mogu se svi segmenti razvoja društva u socijalizmu objasniti opštim bezličnim pojmovima kao što su totalitarizam, nasilje, manipulacija, indoktrinacija i si. Zato je potrebno povezivanje biografskog sećanja i sistemske istorije. Klasičnu istoriografiju države treba dopunjavati istorijom svakodnevnog života društva. Kao što ne treba zaboraviti da svakodnevnica nije uvek bila pod diktatom politike, tako ni s druge strane ne treba odveć polarizovati "male biografije" i "veliku istoriju". Sistemska istorija nije skup biografija niti su biografije istorije sistema u malom. Pojedinci nisu zgusnute sistemske koordinate, niti tipična biografija sistema. Sistemi nemaju biografiju (Bialas 1998, S. 29), ali ima egzemplarnih biografija koje odražavaju protivrečnosti društva. Medjutim, odveć potresno proživljene protivrečnosti društva (nacionalni ili partijski poraz) mogu pojedinca doslovno pocepati. Sećanja na diktaturu ne ukazuju uvek na sistemska svojstva diktatura, koja imaju nadindividualnu kolektivnu dimenziju i zakonitosti. Osim toga, pojedinci se u sećanjima trude da očuvaju doslednost vlastite biografije. Pošto ima više sistema, sećanja postaju problem. Pojedinac se ne priseća sistema kao sistema, već poznatog neproblematičnog konteksta i kontinuiteta vlastitog života. Život u diktaturi manje je složen nego u višepartijskom sistemu. To važi i za perspektivu sećanja. Biografsko sećanje i istorijska rekonstrukcija jednog političkog sistema mogu stvarati potpuno oprečne slike istog sistema (Bialas 1998, S. 29). Nespojivost različitih slika ne treba glačati u jednoznačnu viziju, već ih treba tumačiti naporedo u plodnoj i provokativnoj sučeljenosti. Pri tome treba se čuvati

relativističkog izjednačavanja različitih vizija prošlosti, jer uvek postoje prodornija i površnija objašnjenja, koja se naročito kod naučnih teorija mogu razlikovati po vrednosti. Suočavanje različitih perspektiva olakšava očuvanje višeslojnog pristupa složenosti društvenih sistema i prevazilaženje klasičnih redukcionističkih ocena sistema na osnovu organizacije državne vlasti. Razumeti društvo znači uključiti spektar biografskih sećanja u kojima se prelamaju mnoge nedržavne i apolitične strane svakodnevnice, a čije zakonitosti neretko odredjuju globalnu državnu politiku. Osim toga, uvek treba imati na umu generacije, kao svojevrsne zajednice iskustva i sećanja, koje, na osnovu svog položaja u istorijskom toku, stvaraju horizontalni identitet izvan svih oblika vertikalne solidarnosti (H. Bude). Podudarno iskustvo i sećanje pripadnika iste generacije stvara osobenu "konstrukciju stvarnosti" i daje boju epohalnoj svesti.

Lična sećanja odudaraju od pojmova i rezultata sociološkoistorijskih analiza. Redukcije složenosti socijalističke prošlosti po obrascima levo-desno, zapad-istok, dželat-žrtva, kadrovi-disidenti ne mogu npr. objasniti tkivo svakodnevnice socijalizma. Ovaj redukcionizam danas je nadmoćan, pa se stiče utisak kao da je uskraćeno istorijsko sećanje onima koji u socijalizmu sebe ne nalaze ni u jednoj od pomenutih kategorija. Oni u preradi lične patnje nisu mogli doprineti fenomenologiji političkog kriminala i nasilja "totalitarnog socijalizma". Do novog identiteta mogli su doći jedino ukoliko su uspešno uspeli da se predstave kao žrtve. Dok sećanja apolitične većine svedoče o nedramatičnoj normalnosti socijalističke svakodnevnice, ona se iz antitotalitarne perspektive tumače kao smišljena nostalgična neutralizacija kriminalne strane socijalizma. Ove oblike iskrivljavanja treba imati uvek na umu jer je ocena socijalizma pouzdanija ukoliko je lišena martirološkog samorazumevanja analitičara koji se oseća kao njegova žrtva.

Literatura:

Bialas, Wolfgang (1998): Historische Erinnerung und gesellschaftlicher Umbruch. Die DDR im Diktaturenvergleich, Berliner Debatte Initial 9 (1998) No. 6.

Deppe, Frank (1997): Fin de Siede-Am Übergang ins 21. Jahrhundert, Köln, Papyrossa.

Đurić, Mihailo (1979): Utopija izmene sveta, IDN, Beograd.

Editorial Prokla (1999): Totalitarismus und Liberalismus, Prokla, 115. 29. Jhrg, No. 2.

Höffe, Otfried (2001): Demokratische Perspektiven der Globalisierung, Die Neue Gesellschaft - Frankfurter Hefte 6.

Kneffel, Charly (2000): Die großen Brüche des 20. Jahrhunderts, Kalaschnikow - Das Politmagazin, Ausgabe 14,1/2000.

Krebs Hans-Peter (1999): Das dreifache Elend des Neoliberalismus, Kalaschnikow - Das Politmagazin Ausgabe 12, Heft 1.

Lau, Jörg (1999): Die Verräter sind unter uns, Die Zeit Nr. 17/1999.

Manhajm, Karl (1968): Ideologija i utopija (prevod sa nemačkog), Beograd, Nolit (1. Aufl. 1929).

Milić, Vojin (1986): Sociologija saznanja, Sarajevo, V. Masleša.

Sartr, Žan-Pol (1970): Egzistencijalizam i marksizam (prevod sa francuskog), Beograd, Nolit (1. Edit. 1960).

Savie, Mile (2000): Praxis-filozofija izvan svoje epohe, Filozofija i društvo XVI (2000).

Simmel, Georg (1908): Die Selbsterhaltung der sozialen Gruppe, 7. Teil, Exkurs über Treue u, G. Simmel: Soziologie - Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Duncker & Humblot Verlag, Berlin 1908.

Wehler, Hans-Ulrich (1996): Von der Herrschaft zum Habitus, Die Zeit 1996 Nr. 44.

II DEO

PREVLADAVANJE PROŠLOSTI: naučna i ideološkastrana

1. Prevladavanje prošlosti: naučnopolitička strana*

Kada je u aprilu 1986. istoričar iz Erlangena M. Štirmer upozorio sunarodnike da u "zemlji bez istorije budućnost osvaja onaj ko ispunjava sećanja, stvara pojmove i tumači prošlost" (Stürmer 1987, S. 36), ta opaska ostala je zabeležena kao moto debate *Historikerstreit* koja je u SR Nemačkoj planula nekoliko meseci kasnije. Bila je to parafraza opaske britanskog pisca Erika Artura Blera (E. A. Blair) poznatijeg kao Dž. Orvel (Orwell): "Ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost, a ko kontroliše sadašnjost kontroliše prošlost". Orvel je u manipulativnom korišćenju znanja o prošlosti video važno obeležje totalitarne vlasti. Kod duboke prerade istorije širom Evrope u poslednjem desetleću XX veka dramatično se potvrdila pregnantnost pomenutog iskaza. Brutalno je obelodanjena okolnost da se onaj ko kontroliše prošlost, u stvari, stara o budućnosti i da je svaka organizovana prerada istorije pokušaj pravdanja nečeg savremenog. Neretko se umesto razrade rešenja za savremene probleme odgovor traži u prošlosti (idealizacija ili demonizacija ranijih stanja i likova). Na krupnim društvenim prekretnicama prerada prošlosti izvor je legitimnosti novih društvenih snaga. U ovom poglavlju trebalo bi skrenuti pažnju na opštu društvenu uslovljenost prerade istorije (nove krize, ugroženosti, izmenjeni medjunarodni odnosi), njenu idejnu osnovu (nove generacijske vrednosti, smena epohalne svesti i opšti zaokret udesno) i kolebljivu saznajnu vrednost. Pošto se kod izmena istorijske slike ne mogu potpuno razdvojiti naučni, politički i individualnopsihološki motivi i tokovi treba ih ukratko prikazati u njihovom zamršenom medjudejstvu. Uporedni prikaz toka prerade prošlosti u nekoliko evropskih zemalja bi trebao da pokaže značaj lokalnih tradicija i konkretnih protivrečnosti kod prerade istorije krajem XX veka.

1.1. Društvenointegrativna uloga istorije

Slika istorije nije privilegovana oblast istoričara, već sastavni deo samopoimanja grupa i nacije kojim osiguravaju identitet. Istorija, slika istorije i nacionalni identitet se prožimaju. Vizija prošlosti je u jezgru duštvenointegrativnog znanja koje osmišljava

* Objavljeno u Godišnjak za društvenu istoriju, g. VII (2000), sv. 2-3, str. 251-281

različite interese, stvara kolektivni identitet, štiti od spoljnog sveta, posreduje osećaj solidarnosti medju pripadnicima društva, pomaže da se složena okolina struktuira i učini preglednom posredstvom manje ili više isključivih stereotipa o sebi i strancima i slike o javnom prijatelju i neprijatelju. Ukratko, socijalne organizacije i ideologije manje ili više institucionalizovanim sećanjem zadovoljavaju uže ili šire materijalne, osećajne i saznajne potrebe. Slike istorije neophodne su kod snalaženja u složenoj nepreglednosti. Način na koji se zadovoljavaju te potrebe istorijski je promenljiv i u različitoj meri ideologizovan. Zanimanja za istoriju nisu samo kritičko prosvetiteljske prirode, već se ona shvata kao okosnica ličnog i grupnog identiteta, idejno sredstvo saglasnosti i jedinstva nacije ili čak kao sredstvo nalaženja smisla. Razumljivo je da slike istorije imaju snažniju društvenointegrativnu ulogu, onoliko koliko istorijsko iskustvo uspešnije sažimaju i zgušnjavaju iprilagodjavaju širimslojevima. Slike istorije su elastične jer uvek iznova uskladjuju prošlost sa aktuelnim društvenim i političkim potrebama. U meri u kojoj su u svaku viziju budućnosti ugradjene nade i želje, i onoliko koliko se one povezuju sa tumačenjem prošlosti da bi se istakla njihova trajnost ("istorija nam daje za pravo"), snažnija je osećajna komponenta kod prerade prošlosti. Najčešće se izmena istorijske slike vrši nasilno (dekretima nakon osvajanja vlasti), a dubina zaokreta ne može se naslutiti (Erdheim 1999). Otuda stalno prožimanje nada, iskustava i prilagodjavanja u kome se uzajamno koriguju različiti interesi preko oblika istorijske svesti koja im odgovara. Vizija nacionalne istorije višestruko je posredovana smenom različitih monopola na njeno tumačenje. U kriznim situacijama konkurentske ideologije i obrasci tumačenja mogu preradom istorije da iskoriste zajedničko iskustvo u prevladavanju kriznih situacija. Kolektivna saglasnost pripadnika nacije ne može se uvek uspešno odozgo dekretirati, najbolje je ako prodire odozdo. "Jedinstvo u mišljenju i osećanju" rizično je, pa treba odustati od potrage za jedinstvenim i večno važećim odgovorom na pitanje o nacionalnom identitetu. Krupna je razlika izmedju nacionalnog identiteta koji se izvodi iz slavljene prošlosti i onoga koji počiva na kritičkoj istoriji. To je razlika izmedju nediferenciranog i apologetskog s jedne, i višeslojnog, otvorenog i samokritičnog odnosa s druge strane. Slavljenje je okrenuto prošlosti, a samokritičnost budućnosti. U prvom slučaju reč je o šlepom u drugom o kritičkom patriotizmu. Prvi oblik identiteta vidi u okretanju senkama nacionalne prošlosti izdaju, za drugi je to nužno kritičko preispitivanje koje čuva potonje generacije od trauma sećanja. Pomenute alternative bitno odredjuju političku kulturu jednog društva, njegovo samopoimanje i viziju neprijatelja, sposobnost i spremnost na racionalnu raspravu lišenu "patriotskih" tabu-tema. Država ne može propisivati sliku istorije, već samo stvarati institucionalne okvire u kojima bi mogla biti vodjena otvorena rasprava oko prošlosti. U politiku negovanja istorijske kulture spadaju svi institucionalni i simbolični protokolarni oblici negovanja kolektivnih uspomena, od spomenika do nacionalnih praznika. Time se bavi istorijska politika (*Geschichtpolitik*), tj. javno pozivanje na prošlost koje utiče na sadašnjicu tako što je "legitimiše, mobiliše, politizuje, skandalizuje i optužuje" (Mertes 1999). Slike istorije su spojevi amnezije i hiperamnezije (Besancon), kolaž praznina i pažljivo nanetih mrlja. Neretko celina slike ne

odražava prošlost nego aktualno političko-moralno stanovište nacije koja prihvata tu sliku. Kada neki zasebni deo istorije postane naročito značajan za savremenu politiku, različite pozicije pretvaraju se u dogme, a rasprave degenerišu u isključive polemike, pa nestaje razlika u značaju izmedju profesionalaca i istoričara - ljubitelja. Zbog toga je sovjetologija kod hladnoratovskih naučnika bila tendenciozna, deo *Historikerstreit* više pripada ideologiji nego nauci, a nacionalno-osećajna istoriografija na Balkanu danas je nihilistički izraz pomenutih politizovanih strasti.

Prerada istorije je u jezgru idejnog prevladavanja prošlosti. Angažovana stvaralačka inteligencija preko sredstava masovnog opštenja, koja u različitoj meri kontrolišu političke snage, menja istorijske sadržaje i nameće obrasce kolektivnog pamćenja i kulture sećanja. Reč je o složenom procesu istorijsko-ideološkog pravdanja novih poredaka i konstrukcije kolektivnog identiteta. Rasprave o prošlosti mogu menjati kolektivni identitet, ustanove i politiku. Odavno je uočen značaj istorije za politiku, pa je usavršavano ne samo traganje za istorijskom istinom nego i mehanizmi iskrivljavanja istorije. Prošlost je spoljašnji stimulans koji, kada se propusti kroz psihološke i organizacione mehanizme, utiče na ponašanje. Borba oko vidjenja prošlosti jeste borba oko sadašnjice. Ubedjivačka snagu službene i opozicione verzije prošlosti manje zavisi od dokazanih činjenica, a više od kriznih potreba javnosti. Uticajnost vizije prošlosti zavisi od više faktora: vernosti prikazivanja zbivanja, ali i podudaranja sa interesima, vrednostima i simbolima širih slojeva. Treba razlikovati iznete sadržaje prošlosti od načina njihovog izlaganja, tj. narativne strukture. Ona može biti bliža mitu (u trenucima duboke krize), ili opisu prošlosti na dogadjajnom (u publicistici) ili procesnom nivou (u nauci). Svako povezivanje zbivanja u kontinuitet menja izlovane dogadjaje u epizode celine. Pri tome se neretko dramatizuje izbor pojedinca kao kritična veza izmedju epizoda (vodeće ličnosti su spone lanca izolovanih tokova kao moćni spasioci ili kao upropašćivači). Dakle, ne samo od iznetih sadržaja, nego i od načina izlaganja prošlosti zavisi njen društvenointegrativni učinak. Političari gotovo uvek, a i mnogi istoričari, svesno pribegavaju priči kao sredstvu za organizovanje i stvaranje smisla vremenskog iskustva (ekstremna verzija su teorije zavere). Povezano pripovedanje lakše se prihvata od rastrzanog diskontinuiteta zbivanja. Premda najveći broj istoričara i politikologa prihvata postojanje objektivne prošlosti koja se uistinu zbila, gotovo niko ne spori da priče mogu organizovati istu prošlost na različite načine. Falsifikovanje istorije je i u politici rizično. Zato i prerada prošlosti mora u odredjenoj meri voditi računa o činjenicama. Osim toga, svaka ubedljiva priča mora uključivati širok retorički apel, tj. nastojati da se prilagodi, a ne da negira, prihvaćena gledanja na glavne tačke nacionalne istorije.

Kod političkih debata oko prevladavanja prošlosti treba uvek imati na umu konkretne motive, interese i odnos snaga. Najpre treba razlikovati sećanje, mit i prošlost. Sećanje nije fotografska reprodukcija minulih dešavanja već uvek iskrivljava prošlost i i snabdeva je novim značenjima. Sećanja su dinamična, a ne statična, a onaj koji se seća uvek se menja pod uticajem okoline. To važi kako za kolektivno i individualno sećanje, tako i za identitet koji se takodje stalno reorganizuje (Sundhaussen 1998). Kolektivno

sećanje još je izrazitija konstrukcija. Često nema ničega zajedničkog sa istorijom u Rankeovom značenju ("ono što se stvarno zbilo"). Kolektivno sećanje je priča prenošena generacijama i prožeta mitovima. Preradjena sećanja svedoka vremena mogu uticati na istorijsku svest preko porodice. Medjugranska radna grupa hanoverskog Instituta za psihologiju je, istražujući generacijsko tradicionalizovanje i preradu prošlosti, pokazala snagu porodičnom tradicijom posredovane slike nacizma (Montau, Plass, Wenzer 1997). Kombinacijom hermeneutičkog postupka i analize sadržaja, uz primenu dijaloške hermeneutike (rekonstrukcija doživljaja u razgovoru sa svedokom vremena), pokazano je kako se doživljaji prihvataju i tradicionalizuju u dijalogu svedoka vremena i generacije-unuka. U empirijskom istraživanju 1995. (intervjui i organizovane diskusije sa uzorkom ispitanika rodjenim izmedju 1910. i 1930.), ispitivano je na koji način lični doživljaj nacizma i preradjeno sećanje njegovih savremenika u porodičnom krugu prenose viziju nacizma na decu i unuke. Vlastitim motivima preradjeno sećanje na nacizam svedok prenosi na naredne generacije i oblikuje njihovu sliku istorije. Ovako stvorena složena veza doživljaja, sećanja i prenošenja svakodnevnog iskustva utiče i na vladajuću istorijsku svest. Premda se slike sećanja odnose samo na pojedinačne trenutke prošlosti, one učvršćuju snažna osećanja i značenja koja povezuju onoga koji se seća sa prošlošću. Takva živopisna prisećanja su oslonci i kristalizacione tačke životnih pripovedanja o prošlosti. One uobličavaju osećanja, poglede i tumačenja koje iznose svedoci vremena, kako treba gledati na prošlost (npr. na porodičnim svečanostima kad se prepričavaju doživljaji iz rata). S tim dogadjajem povezane scene i predmeti (npr. slike, ordenje, sačuvana čaša) imaju u sećanju visoku dokaznu vrednost i osećajno vezuju za prošlost (Montau, Plass, Wenzer 1997). To mogu biti oslonci i delovi vlastitog identiteta koji obliku istorijsku svest naslednika (učešće pretka na partijskom kongresu ili na olimpijskim igrama, partijske i vojničke uniforme i si.), ali i na sliku prošlosti kod više porodičnih generacija.

U kriznim trenucima, kada se ruši službena vizija istorije, sećanja ove vrste mogu biti neobično snažna, i ne treba ih mešati s empirijskom istorijom svakodnevnice. Naprotiv, ona su zbog velikog osećajnog potencijala bliža mitu. Mitskom mišljenju svojstvena je ideja sudbine. Tu nema razlikovanja prošlog, sadašnjeg i budućeg, a sve ono što je bitno jeste trajna sadašnjost. Mit povezuje ono što ratio razdvaja. U mitu se razlike potiru (Sundhaussen 1998). Sećanja i mitovi su materijal iz kojeg se stvaraju osećanja nacije. Evropski mitovi često preuzimaju biblijsku soteriološku strukturu: život, smrt, žrtva, izdaja, poraz, spasenje, misija, nebesko carstvo, sudbinska zajednica. Prošlost nije nikada istorija iako može biti delom istorijska. Istorija je intelektualni proces, gde važe jasna pravila definisanja, analize, strogosti dokazivanja i proverljivosti. To je razlikuje od mitova i slika prošlosti koji se ne mogu proveravati niti odbacivati. Mitovi se otimaju racionalnoj raspravi, u njih se može samo verovati ili neverovati. Ništa nije tako instrumentalnio korišćeno kao vizija prošlosti. Istorija se približava istini, ne doseže je, ali istina joj je norma. Medjutim, istorija nije ni goli subjektivizam. U poredjenju sa prirodnonaučnom, istorijska činjenica jeste konstrukcija, ali je to stvarnost minulog

ljudskog iskustva. Istorijska rekonstrukcija je oblik posredovanja uz pomoć koga se može nešto saznati o prošlosti. Rezultati istorijskih istraživanja ne mogu se reprodukovati niti eksperimentalno proveriti. Premda je istorijska činjenica rekonstruisana, ne javlja se ex *nihilo,* pa se ne može tvrditi da je neutemeljena u stvarnosti. Istorijska nauka je primena racionalne procedure kod traženja istine. Istorija nije isto što i pamćenje, premda se ovi izrazi često koriste kao sinonimi: pamćenje čine žive uspomene koje se obnavljaju, zaboravljaju i kojima se manipuliše. Istorija je uvek hipotetična i nepotpuna, ali racionalna rekonstrukcija onog što više ne postoji. Pamćenje se grupiše oko svetih mesta, pretežno je nošeno iracionalnim i osećajnim motivima, pa je tu sećanje apsolutno. Ovo su potvrdili i hanoverski psiholozi u pomenutom istraživanju (Montau, Plass, Wenzer 1997). Naime, kod odnosa prema minulim zbivanjima sapostoje dve vrste istorijske svesti povezane sa različitim potrebama za istorizacijom, a koje nisu podjednako otvorene prema misaonoj obradi. Na jednom saznajnom nivou istorijske svesti nacizam se u SR Nemačkoj poistovećuje u politički eksteritorijalnom maniru sa ratnim porazom i holokaustom. To je otprilike vidjenje koje odgovara službenoj oceni fašizma kao dobu patnji i zločina. Tu je Hitlerov režim shvaćen kao otudjena strana i kao vlast klike koja je nasiljem i prinudom 1933. osvojila vlast, i na isti način 1945. bila uklonjena. Nasuprot ovom kognitivnom pristupu fašizmu, ali i unutar njega opstaju snažna emotivna sećanja u koja su uključena iskustva koja kao pozitivni elementi podsećaju na vlastiti životni svet, pa se unutar porodice prepričavaju i tradicionalizuju (fotografije, uspomene). Sa biografskog stanovišta u kognitivni obrazac o prolaznom karakteru nacizma, uključena su porodična iskustva koja podsećaju na pozitivne elemente životnog iskustva koja se prepričavaju i postaju trajna tradicija (npr. pojedina podsećanja na *Hitlerjugend* kao na lepu mladost, na rat kao na ličnu i kolektivnu dramu). Svedoci vremena poimaju nacističko doba kao prijatno i uspešno, doduše sa nesrećnom ratnom fazom, i prenose naslednicima afirmativni stav prema nacizmu prožet poslušnošću i divljenjem (Montau, Plass, Wenzer 1997). Zaključak je da ova iskustva svedoka vremena preko komunikativnih procesa tradicionalizacije utiču na poratne generacije i snažno oblikuju njihovo vidjenje prošlosti i sliku sadašnjeg društva. Istorija dakle i porodičnom, a ne samo političkom preradom, može biti podredjena selektivnom pamćenju.

Politička prerada prošlosti ima svoje zakonitosti nametanja. Kod organizovanog sećanja, kao oblika usmeravane društvene prakse, odnos prema istoriji nije uvek isti. Raznovrsna je funkcija organizovanog i institucionalizovanog sećanja, premda je ono uvek selektivno i skopčano sa odnosima moći (Steinbach 1999). Mogu prevladavati umne prosvetiteljske namere (pokazivanjem mana prošlosti uticati na promenu mentaliteta stanovništva, rehabilitovati žrtve, a krivce moralno i krivično goniti), ali i različito motivisane potrebe da se raskrsti sa oborenim režimima. Selektivno i kanalisano sećanje može biti važno idejno orudje u izmeni političke konstelacije, kod diskreditovanja protivnika ili u stvaranju pozicije za buduće sukobe. Selektivnost sećanja zavisi uvek od odnosa snaga i povratno utiče na društvenopolitičke promene. U centru su subjekti (tvorci javnog mnjenja) koji se sećaju (od stvaralačke inteligencije do novinara), njihovi motivi,

interesi i saznajne perspektive, zatim predmeti sećanja i prećutkivanja i napokon način tj. kultura sećanja (na koji način se sećanje na prošlost povezuje sa konkretnim i trajnim predrasudama kod osude minulog neželjenog stanja: osvetnička ili kompromisna kultura, samopoimanje subjekata kao žrtava koje traže naknadu ili kao suodgovornih aktera u minulom režimu - "svi smo krivci" - Havel, i si.). Kod niza primera "teško opterećenog sećanja" (Wirth) istorija se teško probija, jer osećanja vezana za minula zbivanja ne slabe. Večno prisutna prošlost (Višijevska vlada, Kosovski poraz, nacizam) ne bledi jer je skopčana sa pravdanjem raznovrsnih aktuelnih interesa. Obnova sećanja može biti vrlo burna i konfliktna (Balkan 1990-ih primer je živog brisanja razlike izmedju mita i istorije).

Nije lako naći prikladnu *ars memorativa,* tj. veštinu sećanja da se budućnost oslobodi od tereta prošlosti, a da se istovremeno prošlost ne zaboravi. To je problem istoriografske kulture u čijem središtu ne treba da bude budjenje eksplozivnih, revanšističkih strasti nego njihovo stišavanje. U idejnoj neutralizaciji razornih, najčešće šovinističkih strasti, važno je suočavanje sa iracionalnostima identiteta kojeg istoriografija osmišljava. Krajem XX veka Evropa je ponovo suočena sa idejnom restauracijom presocijalističkih identiteta. Nije to prosvetiteljski odnos koji uči iz iracionalnosti prošlosti, nego pre pragmatična fikcija rastegnute sadašnjice, koja iz prošlosti izvodi kriterije identiteta, uglavnom mitske i žrtvene. Kultura sećanja opterećena je iracionalizmom i indeterminizmom. Kada se istorija pojmi kao virtualna konstrukcija i kao teatar iluzija u duhu postmoderne, tada se preobražava i sadašnjica u *status irrealis.* Kod postmoderne prošlost je u osnovi relativistička konstrukcija. Zbog spektra selektivnih vidjenja prošlosti, sadašnjost postaje nestabilna, pa stalno iskrsavaju novi scenariji budućnosti koji, naročito u društvima potrešenim krizom, podstiču kolebanja izmedju nada i strahova. Što je relativizam u odnosu prema prošlosti snažniji, to raste mogućnost zloupotrebe istorije. Razumljiva je potreba za pamćenjem kao delom identiteta, ali ono mora biti praćeno, naročito u višenacionalnim sredinama, razumevanjem i harmonijom, ali i kritičnošću prema instrumentalizovanom kolektivnom pamćenju da se spreči njegova upotreba kao legende. Kod složenih društava pamćenje je uvek pluralističko: etno-lingvističke, klasne, profesionalne ili verske grupe neguju vlastito selektivno pamćenje. U SAD je lakše nego u Evropi bilo potisnuti obrazac "lonca za topljenje" obrascem "mešane salate", tj. bekonfliktnog suživota jednih pored drugih. Evropska istorija daleko teže se oslobadja istoriografije tzv. "istorijskih "naroda. Istorija SAD dugo je bila, i još uvek je pretežno "istorija belaca" u kojoj podredjenu ulogu imaju domoroci crvenokošci i crni robovi. Teško se probija pluralna istorija sa više identiteta od lokalnog do univerzalnog. Kao što geografija koristi rang različitih skala užih i širih regiona, tako i istorija treba da nas uči da koristimo niz različitih identiteta. Konstituisanje istorije i identiteta ne treba da teče u protivljenju drugim identitetima, već u sapostojanju i dopuni sa njima. Samo tako može se stvoriti osnova neselektivnog sećanja koju će različiti identiteti uvažavati kao egzaktnu bazu racionalnih saznanja o prošlosti.

Nauka ne sme biti fascinirana dubinom promena procesa javnog sećanja koja su promenila tradicionalnu sliku istorije i kolektivno pamćenje. Ona se mora jasno odrediti

prema različitim oblicima prevladavanja prošlosti čiji je spektar širok: obuhvata kritičko distanciranje od vrednosti minulog stanja, diferenciran i višeslojan odnos prema prošlosti, demistifikovanje legendi, različitu spremnost na moralno-političku osudu pojedinaca i ustanova bivšeg režima, njihovo sistematsko procenjivanje u preradjenoj istoriji ili prećutkivanje, stigmatizovanje čelnika minulog sistema kao javnog neprijatelja, a najdubljih idejnih preteča režima (npr. klasika marksizma) kao utopijskih i idejno fatalnih, slavljenje i preuznošenje perioda koji je prethodio neželjenom (prekomunističkih sistema i harizmatizacija žrtava socijalizma) u obliku novih legendi i žrtava i si. Uvek treba imati na umu da raskid sa prošlošću zavisi od smera, dubine i načina društvenih promena, karaktera krize i političke kulture. Vladari se smenjuju ili kažnjavaju, progone ili samo stigmatizuju, žrtve obeštećuju i rehabilituju. Treba shvatiti da što je režim svoje protivnike više snabdevao stradalničkom harizmom, to je osveta samorazumljivija i žešća. Ranije žrtve polažu legitimno pravo na raznovrsne naknade, disidenti i raznovrsni prvoborci ističu vlastite biografije, a oportunisti i konformisti se iznova prilagodjavaju. Na sličan način se i prošlost, koju je socijalizam izbrisao, revanšistički vraća u obliku demonizovanja socijalizma.

1. 2. Istorijska svest i lični i grupni identitet

Preradi istorije ne pristupa se samo nakon prekretničkih političkih prevrata već i u toku vladavine odredjene grupe. Nakon svakog nacionalnogdržavnog neuspeha (izgubljeni rat, ekonomski krah) postavlja se pitanje o odgovornosti, krivcima i žrtvama. Po pravilu, umesto priznavanje krivice sledi prećutkivanje i prebacivanje vlastite (lične, grupne) odgovornosti i preoblikovanje sebe u žrtvu. Ovaj proces praćen je različitim oblicima iskrivljavanja i opterećivanja svesti. "Teret prošlosti" su ona parcijalna istorijska ili pseudoistorijska poslanstva (poruke) koje se prenose posredstvom mitova o prošlosti i koja svojim sudbinskim večnim načelima blokiraju emancipaciju društva od kriterija prošlosti (Sundhaussen 1998). Prihvata se samo ono što se uklapa u sliku društva o samom sebi. Imaginarne i moralne "istine" eliminišu istine iz sveta realnosti. "Sudbinska pitanja" nacije povezana su uvek sa alternativama sve ili ništa, i ne mogu se rešavati kompromisom niti pregovorima. Zaokret u Evropi 1989/90. nije samo otvorio novu budućnost nego je tražio i novo vidjenje prošlosti. Tome su manje doprineli novi dostupni izvori ili oslobodjenje od ideološkog pritiska. Javnoj preradi prošlosti više su pružili ljubitelji istorije nego profesionalni istoričari odgovarajući na potrebu mnogih za novim identitetom.

Osim toga, kod ličnog doživljaja uvodjenje nove slike istorije može biti bolno, jer istorija nije samo gola konstrukcija koju stručnjaci u knjigama i udžbenicima izlažu već i deo biografije, a time i samopoimanja pojedinca. Izmena istorije seže u u duboke slojeve pojedinca. Neki pojedinci shvataju izmenu slike istorije kao ličnu ugroženost, tj. kao dovodjenje u pitanje vlastite biografije na kojoj počiva identitet, dok drugi istu izmenu shvataju kao samopotvrdjivanje. Kod nacionalista je identitet borbeni pojam. U najogoljenijem obliku to je pokazao nemački fašizam. Identitet je shvaćen kao čistoća od

natruha druge krvi: pojam *Judenrein* (čist od jevrejstva), npr. svedoči da se ne radi o pranju vodom. Pojam čistoće kao uslov identiteta je u sivoj zoni izmedju politike, mita i religije. Kao akademska verzija reči "čistoća" nastaje pojam "identitet" (J. Ebach). Kod konzervativaca istorija je nezamisliva bez identiteta koji je manje ili više isključivo shvaćen kao "jedinstvo i čistota". Bez drugoga nema identiteta, a dosledna posledica ovog poimanja jeste isključenje drugoga. Isključenje neidentičnog pri tome se shvata kao akt čišćenja, higijene. U nacizmu su gasne komore poimane kao tuševi, prostor za čišćenje, kod etničkog nacionalizma na delu je čišćenje nacionalnog prostora od drugih nacija i si. Ranije su nacionalistički istoričari čistili prošlost od jevrejskog i masonskog uticaja, a danas treba ukloniti mondijalizam da bi se stvorio istinski nacionalni identitet. Uvek je za identitet važna prošlost. Borba oko prave slike istorije uvek prodire u subjektivno i u toj situaciji realni argumenti teško se odvajaju od ličnih težnji za racionalizacijom. Što je spoj ličnog i grupnog identiteta osećajniji, to je prerada prošlosti radikalnija. Mnogi ljudi su nakon sloma realsocijalizma imali potrebu da vlastitu životnu istoriju prevrednuju u svetlu iskustva obrta. I poslesocijalistički režimi su tražili novo istorijsko utemeljenje. Neretko su novi identiteti stvarani samo oživljavanjem starih prekomunističkih. Upadljiva je raširenost "samomitskog" preoblikovanja vlastite države, nacije ili lične biografije u "žrtvu komunizma" i s tim povezano heroiziranje otpora minulom režimu. Osveta svake žrtve je legalna, a njen identitet ne počiva na toleranciji. Obično je perspektiva žrtve praćena nekom od teorija o zaveri koje takodje prodiru u istoriografiju. Teorije o zaveri su udobna redukcija složenosti, koja zamenjuje mukotrpnu i diferenciranu analizu protivrečne stvarnosti. One pružaju svetu smisao, svemu daju značaj i nalaze glavnog krivca. Teorije o zaveri (kao ekstremno selektivno vidjenje istorije) uticajnije su što se ljudi osećaju bespomoćnijim prema politici.

Promena slike istorije može biti uslovljena i laganom izmenom političke kulture, što je vidljivo kod specifičnih generacijskih reakcija na neke ključne dogadjaje (u Nemačkoj na fašizam, u Francuskoj na komunističku partiju). Pojam političke generacije sugeriše da neke promene mogu nositi samo mladi sa novim iskustvom. Političke ustanove se relativno brzo menjaju, politička kultura lagano. Vrednosti se ne menjaju preko noći, često se sporo prilagodjavaju novom sistemu, a nove generacije su agensi bržeg prihvatanja. Na generacijske razlike u političkim uverenjima utiču s jedne strane posledice starenja (rezultat su individualnog životnog ciklusa, stariji su rigidniji i konzervativniji), a s druge i sazrevanje same generacije. Nove političke generacije nastaju posle dramatičnih političkih zbivanja, kriza, ratova, sloma političkog ili ideološkog sistema ili zbog novog sistema obrazovanja. Na masovne promene političkih stavova, koje sobom nosi i radikalno izmenjenu viziju prošlosti, utiču i mediji. Oni ne odredjuju šta primaoci obaveštenja misle, nego o čemu razmišljaju. Mediji su takodje uticali na ocenu Hitlerovog režima kod Nemaca posle rata. Skrenuta je pažnja na zločine, ovi su postali okosnica ličnog vidjenja fašizma, dok su druga pitanja potisnuta. Sud o fašizmu postupno se formirao više na osnovi obelodanjivanja fašističkih zločina nego na temelju vlastitog subjektivnog sećanja, tj. ličnih doživljaja 1933-45.

Na sličan način proces ukidanja tabua i starih istorijskih legendi kod poslesocijalističkih režima prati upadljiv tok stvaranja novih istorijskih mitova iako u različitim oblicima i intenzitetu. Prošlost postaje teret kada je: (a) u nerešivom konfliktu sa realnošću i zahtevima savremenosti (trajni sukobi izmedju nacionalnih "istorijskih prava" koji su Evropu vodili u ratove, Balkan naročito); (b) kada mišljenje, osećanja i identitet jednog društva u toj meri zaokupi prošlost da racionalne i konstruktivne alternative više nisu moguće. Vlastita "istorijska prava" teže nasilnom uspostavljanju prošlosti, a kada se neprijatelj poziva na "istorijska prava" ista se osudjuju kao anahrona (Sundhaussen 1998). Najčešći izraz opterećenja ove vrste jeste načelo "Moja nacija je uvek u pravu". "Istorijsko pravo", "moralno pravo", "pravo naroda na samoporedeljenje" koriste se oportuno. Istini za volju kod oslobodilačkih ustanaka ili otpora okupatoru pozivanje na prošlost, istorijske žrtve, mitove o izdaji i osećanjima opterećena "sudbinska pitanja", mogu biti pogodna sredstva i progresivne mobilizacije. Konzervativnu i destruktivnu ulogu mitovi primaju kod šovinističkih pokreta. Svaka mobilizacija služi se prilagodljivim stereotipima, predrasudama, raširenim kolektivnim sećanjima. Već poznati sadržaji se biraju, struktuiraju, aktualizuju i fokusiraju. Složeni svet na taj način postaje jasan i pregledan, razvrstan na dobro i zlo. Istorijski mitovi i iz prošlosti izvučene pouke postaju smernice budućnosti. Kritički raskid sa prošlošću ne znači zaborav nego napuštanje prošlosti kao ideologije i mita. Ponajmanje to znači prestajanje sa istraživanjem tamnih senki nacionalne prošlosti (kako traže nacionalni konzervativci). Uvid u medjunarodno stanje revizije istorije olakšava jasnije sagledavanje konkretnijih često trivijalnih uzroka ovog idejnog previranja.

1. 3. Ocene XX veka u svetlu privida radikalnih promena i nultog časa

Zbivanja iz 1989. nisu iznenadila samo one istoričare koji su zanemarivali snagu dugih podzemnih procesa i odveć oštro razdvajali epohe (pre i posle 1945), već i opreznije analitičare. Iluzija "novih pobednika iz 1989" ne manje je raširena od propalih nada "poraženih". Kod oba lagera 1945. bili su prisutni imperativi istorije pobednika. Posle 1989. dovedeni su u sumnju i pojmovi otpor i kolaboracija, a Fire i Bezankon, sa tezom o "iznudjenom komunističkom antifašizmu", ovu relativizaciju doveli su do apsurda (Fire 1996; Besancon 1998). Brojna nova istraživanja pokreću pitanje načina na koji su sećanja na rat instrumentalizovana u hladnom ratu kako kod socijalističkih tako i kod kapitalističkih posleratnih režima. Uprkos ideološkim lagerskim razlikama, ipak su mnogi problemi kod obeju strana postavljani na sličan način: otpor i kolaboracija, izgladjivanje starih računa u ime pravde, nedoslednost političkih čistki, stvaranje integrativnih mitova radi ponovnog učvršćenja državnog i nacionalnog identiteta i izmirenja podeljenog društva. To nisu bili lokalni, već univerzalni problemi koji čine važan sastavni segment velikog evropskog ratnog i poratnog potresa i trauma.

Drugi problem je hladjenje i ponovno jačanje nacionalnih i političkih identiteta. Izmedju 1949. i 1989. Istočna Evropa bila je homogenizovana izmedju ostalog i vizijom

bratske saradnje osvedočenom u hrabrom otporu fašizmu i zajedničkim uspesima socijalizma. U Zapadnoj Evropi takodje je teklo uspešno prevazilaženje prošlosti: nestanak nemačko-francuskog tradicionalnog neprijateljstva, slabljenje ekstremizma, rata i gradjanskog rata. Medjutim oba bloka posle 1989. suočena su sa raspadom integrativnih celina: na jednoj strani raspad SSSR-a, Jugoslavije i Čehoslovačke, a sa druge izazov autoritetu nacionalne države u Belgiji, Italiji, Španiji i V. Britaniji. E. Hobsbaum, T. Džad i J. Koka slažu se da je snažne dezintegrativne podzemne procese pokrivala unutarlagerska integracija i napetost izmedju blokova 1949-1989 (Hobsbawn, Judt 1998, Kocka 1996). Istoričari koji pišu o kratkom)0< veku uočavaju kontinuirani proces od Prvog svetskog rata, sloma velikih imperija i raspada evropskog sistema nacionalnih država iz XIX veka sve do 1989. Trajnost tokova pokazuje važnost uočavanja dubokih sklopova i dugih procesa i odnosa prema njima u misli u društvu u čijem središtu je prevrednovanje istorije (Braudel). Slabost evropske dogadjajne istoriografije i ideologizovane misli o politici bila je u preteranom nastojanju za razdvajanjem sadašnjosti od prošlosti (kao daje 1945. bila nulti čas i kao da minulo nije više značajno za ono što će se desiti). Danas se vidi koliko je ova teza bila pogrešna i udobna, premda i funkcionalna za obnovu i integraciju celog kontinenta. Danas je jasnije da period pre 1945. nije bio *tabula rasa.* Čak i "rupa u sećanju" u kojoj je trebalo da iščeznu kolektivna znanja o zločinima iz prošlosti ima vlastitu dugu istoriju (Judt 2000). Lokalni sukobi, koje često podvodimo pod pojmove "otpor" i "kolaboracija", odražavaju i osvedočavaju trajnije političke, ideološke, religijske i etničke napetosti čiji su izvori delom u politici medjuratnog perioda, delom u načinu stvaranja država posle Drugog svetskog rata, delom u manjim ratovima koji su prethodili Prvom svetskom ratu. U slučaju Italije i Belgije izvori su još stariji, u nepotpunim poluzavršenim državnim tvorevinama koje su stvorene u ranom XIX veku. Američki istoričar T. Džad smatra daje evropska istoriografija u celini bila pod uticajem gledanja da je 1945. krupan rez i prekretnica od koje počinje potpuno nova epoha. Svi su nastojali da podvuku crtu ispod prošlosti. Psihološki i politički poželjna spona izmedju novog početka istorije i kolektivne amnezije ispoljavala se sve do 1980-ih u istoriografiji ne samo SR Nemačke, već i drugih zemalja u oba lagera. Malo je bilo sintetičkih istorija Istoka i Zapada koje bi razmatrale uzajamno uslovljavanje i medjuzavisnost procesa na obema stranama. Prevladavale su uzajamne mahom optužujuće istoriografije. Na sličan način ova iluzija obnavlja se 1989. Širi se novo mišljenje da je sva dosadašnja istorija prevazidjena i bezuticajna i da je počelo novo doba sa vlastitim zakonima (Judt 2000). Posledica prilično raširene iluzija o novom nultom-času je bilo masovno traganje za novim grupnim i ličnim identitetom (od komunista ka nacionalistima, sa levice na desnicu). Lokalne protivrečnosti davale su ovom preobražaju različitu brzinu i dramatičnost.

Burna zbivanja u poslednjem desetleću XX veka su za samo deset godina izmenila pogled na XX vek. Vizija stoleća nije statična kao ni obeležavanje njegovih godina-medjaša. Tako se polovinom XX veka (kada su okončani neki krupni procesi), početak stoleća počeo datirati 1914. ili 1917. (Oktobar i ulazak SAD u svetsku politiku), a 1945. shvatana je kao prelomna godina koja je uticala na novu periodizaciju stoleća.

Početkom 1990-ih širilo se mišljenje daje prelomna godina stoleća upravo 1989. godina. Kod nekih ova godina nije samo epohalni prelom i kraj stoleća nego i kraj ere (Larsen) ili čak istorije (Fukujama). Nove prekretnice daju XX veku novi profil. Govori se o "kratkom XX veku", čije se jedinstvo prepoznaje u u nadnacionalnom fundamentalnom sukobu vrednosti i ideologija, pokreta i sila: na jednoj strani pobednički liberalizam, na drugoj totalitarizam. Sukob tri glavne ideologije veka sve do 1945, potom bipolarnost hladnog rata i na kraju slom realnog socijalizma uslovili su različite periodizacije stoleća i faza u njemu kod najznačajnijih savremenih istoričara: Noltea, Firea i Hobsbauma. Različite periodizacije stoleća nametali su drugačije tumačenje odnosa ključnih ideologija: Nolte izdvaja epohu "novog tridesetogodišnjeg rata 1917-45", polazeći od duboke medjuuslovljenosti komunizma i fašizma, Aušvica i gulaga, Hobsbaum govori o "kratkom XX veku" 1914-89. kom je socijalizam dao pečat (autoritarnom modernizacijom i antifašističkim učinkom), kod Firea su takodje isto razdoblje i socijalizam odredili stoleće, ali kao epohu laži, utopije, totalitarizma i iluzije. Uprkos metodskim razlikama, Nolteu i Fireu zajedničko je pretvaranje antikomunizma u istorijsku paradigmu, ključ tumačenja XX veka. Da je Oktobarska revolucijaprva faza modermog totalitarizma, slažu se konzervativci i liberali, ali je obrazloženje drugačije: Nolte pokušava da pokaže da je Aušvic kopija gulaga, Fire krivi egalitarnu utopiju za izvor totalitarizma, a Kurtoa smatra da je klasni genocid bio pogubniji od rasnog. Ne bez razloga pomenutu obnovu teorija o totalitarizmu na kraju XX veka V. Viperman nazvao je "nekrofilnim antikomunizmom".

Danas je slika stoleća u svetlu novih iskustava iz poslednjih desetak godina nešto drugačija. U Istočnoj Evropi oživljava nacionalizam, pa u središte istorijske slike prodiru procesi pre 1917, koji su za vreme hladnog ratabili prigušeni ili relativisani. Sa padom gvozdene zavese otvaranje prema Istoku potiskuje stare geografske obrasce, pa oživljava faciniranost istočnoevropskim i evroazijskim prostorom čega nije bilo u hladnom ratu. Iznova jača istorijska snaga dugih procesa koje odredjuju etničke pripadnosti i sukobi. Sa stanovišta tzv. Istočnog pitanja evropska istorija na koncu XX veka javlja se u novom svetlu opterećena neprevladanim kontinuitetom raspada nadnacionalnih carstava, osmanskog i austro-ugarskog (jedan složeni problem i proces koji teče od napetosti izmedju velikih sila u Krimskom ratu, Berlinskog kongresa, preko Sarajeva 1914. sve do gradjanskog rata na Kosovu i "humanitarne" NATO intervencije u kom se prepliću nacionalni sukobi i sukobi velikih sila). Ponovo je u središtu pažnje duga prisutnost otkrivenog nacionalnog identiteta s kraja XVIII veka, nacionalnih uspomena i pobeda nacionalnih država (Kocka 1996). Ali sada ovaj identitet ograničavaju i daju mu anahroni ton ekonomska globalizacija i interkultulturna dinamika. Zbog snage dugih istorijskih procesa XX vek postaje sve duži. Ponovo se u Evropi krvlju i gvoždjem stvaraju nacionalne države i nastavlja se proces tamo gde je stao 1918. Na drugom kraju Evrope nadnacionalne tvorevine stvaraju se na temeljima učvršćenih nacionalnih država. Koka upozorava da je "kratki XX vek" presekao i preskočio ovaj kontinuitet. I u ekonomiji su oživljeni dugi procesi čije je lokalno ograničavanje počelo u XVIII. i XIX veku, a koje je presekao XX vek: to su zakoni širenja i univerzalizacije kapitalizma. Slom evropskog

realnog socijalizma kao alternative kapitalističkoj modernizaciji izmenio je aktuelnost socijalnog "organizovanog" kapitalizma koji obuzdava zakone divljeg tržišta. To nije srušilo samo komunističku utopiju nego i cilj koji je od Hilferdinga činio jezgro i socijaldemokratske utopije. Obistinila su se zapažanja Marksa i Engelsa iz Manifesta KP 1847. o ekumenskom i revolucionarnom razvoju kapitalizma koji nemilosrdno ruši tradiciju. Premda je evropski XX vek na svom kraju ugradio u pobednički kapitalizam socijalne mere i pobedu nad fašizmom kao tekovine Crvene armije i jednopartijskog socijalizma (koji nije *tabula rasa* kako kaže Fire), obnova medjunacionalnih sukoba je Evropu vratilau maticu dugih procesa. Da li je ove duboke i duge procese "kratki" XX vek izmenio manje nego što se ranije činilo, pokazaće ishod ujedinjavanje Evrope i logika multinacionalnog kapitala izvan kontinenta. Zato će se tek za nekoliko decenija moći pouzdanije reći da li je XX vek bio kraći ili duži od svog hronološkog raspona.

1. 4. Revizionizam i normativizam kod prevladavanja prošlosti

Na utvrdjivanje graničnika istorijskih epoha čak i u nauci utiču konkretne životne okolnosti koje zbivanjima daju diskontinuirani patetično-dramatični ton ili smisao zakonitog kontinuiteta. Odavno je poznato da što je kriza društva izrazitija (ratovi, genocid, glad, nezaposlenost), to je vizija potpuno novog početka masovno prihvatljivija a raskid sa prošlošću radikalniji. Savremenom poimanju novog istorijskog početka nameće ton novi antikomunistički konformizam, kao ključni idejnopolitički segment izmenjene epohalne svesti. Danas se npr. svi novi antikomunisti slažu oko toga da opisu prošlosti najbolje odgovara tragični ton. Izmena identiteta iziskuje kao osnovu nepopustljivo uverenje da socijalistička prošlost zaslužuje samo zgražavanje. To je poslekomunistička normalnost u kojoj se nekonformističke višeslojne ocene socijalizma odbacuju kao anahrone. Trebalo je preživeti, tvrde današnji antikomunisti, pa otuda nedostatak otpora. Na delu je radikalni diskontinuitet normalnosti: minulo ćutanje u socijalizmu radi preživljavanja kao normalno ponašanje s jedne i današnja glasna i isključiva demonizacija totalitarizma i prikazivanje sebe kao žrtve s druge strane. U etičkom pogledu teško je taj diskontinuitet i paradoks objasniti. Ali sa političkog stanovišta glavni problem je kako skinuti sa sebe odgovornost za ponašanje, ili bar za ćutanje u minulom režimu (Barbu 2000, 22). Zato je konvertitstvo najčešće nepriznato prenaglašeno pokajanje. U sociološkom pogledu taj krizni mentalitet važno je istaći kao uzrok širenja iskrivljenog prevladavanja prošlosti koje u početku može biti nametano odozgo, ali ga tek kriza omasovljava. Naime u krizama konformisti zarazno prihvataju radikalni raskid sa prošlošću, jer u strahu od egzistencijalne ugroženosti preko demonizacije prošlosti traže novu viziju izbavljenja.

Društveni podsticaji prerade prošlosti kod zemalja u tranziciji bili su naročito dramatični. Realnom društvenom ugroženošću može se objašnjavati zarazno širenje revizionističkog prevladavanja prošlosti. R. Darendorf je uočio tri dimenzije prisustva prošlosti u poslesocijalizmu: otudjenje, utopiju i dogmatizam (Cit. prema Melich 1997). Otudjenje se ogleda u poricanju ranijeg komunističkog statusa, ali se utopija premešta na

novu viziju poželjnog društva. Jača dogmatska vera u novu utopiju - harmoničnu zajednicu privatnih posednika. Pojedinci zahvaćeni krizom i dezorijentisani odbijaju stari autoritet, ali ne znaju koji deo njegovog nasledja hoće da zadrže. Odnos prema prošlosti je protivrečan: anarhičnu sklonost za ukidanjem starog prati istovremeno traženje državne zaštite i sigurnosti, tj. dela nasledja iz socijalizma. Postojanje protivrečnosti izmedju odbacivanja socijalističke prošlosti i daljeg traženja paternalističke zaštite i sigurnosti od države potvrdili su rezultati empirijskih istraživanja u mnogim istočnoevropskim zemljama (Melich 1997). Mnogi se u načelu slažu sa tržišnom privredom i privatizacijom, ali se ne mire sa tim što su neki bogatiji. Na delu su tzv. "zamka iluzije" i nerealna očekivanja. Posle sloma realnog socijalizma, mnogi njegovi protivnici uverili su se da sloboda ne znači automatski i sreću. Etički vakuum istekao je iz sloma moralne saglasnosti unutar ranijih slojeva i socijalne sigurnosti. To je zateklo mnoge nespremnim i kod suočavanja sa prošlošću. Izlaz je tražen u manipulisanju istorijom. Dezintegracija stare vlasti i centara autoriteta, nedostatak čvršćeg autoriteta, izmene društvene strukture, stvorili su nove situacije u kojima su se mnogi našli dezorijentisani kako u pogledu budućnosti tako i u odnosu prema prošlosti (Melich 1997). U doslovnom smislu egzistencijalna pometenost, u kojoj je nova sloboda iziskivala pojačani pritisak odgovornosti, preuzimanja rizika i neizvesnosti u budućnosti, tražila je uzroke krize u izmenjenom gledanju na prošlost. Stvarao se mentalitet sklon prihvataju radikalno preradjene istorije. Cinizam, nesigurnost i fatalizam, frustracije i stres tražili su odgovarajuće psihičke, mentalne, političke i socijalne kanale izražavanja. Važna osnova novog identiteta i objašnjenja krize istovremeno bilo je svaljivanje tereta na prošlost. Što je kriza bila žešća (od nezaposlenosti do rata), ugroženima je bila potrebna radikalnija prerada prošlosti. Po pravilu rehabilitacija antiheroja (ustaša, četnika, belogardejaca) bila je socijalnopsihološka osnova prihvatanja revizionističkog tumačenja opterećene prošlosti. Nova istorijska slika centrira se oko žrtava socijalizma (od fašističkih kvislinga do liberala). Na sličan način, kao što je utvrdjen rast alkoholizma kod poslesocijalističkih režima, ne bi bilo teško pokazati i socijalnopsihološku korelaciju izmedju frustriranosti i prihvatanja radikalne revizije prošlosti. Nešto drugačiji izraz krize je prigušenija nostalgija za nestalom socijalnom sigurnošću u obliku grčevite odbrane starih komunističkih idola. Prerada istorije i njeno prihvatanje ne daju se razumeti bez ove krize. Kontinuitet apatije, nepoverenja i cinizma prema političarima i politici uopšte: sindrom "mi-oni", rast netolerantnosti (novo otudjenje, ksenofobija, rast kriminala), zatim slabljenje državne konrole, dezintegracija vlasti, etnička mržnja, narasle društvene nejednakosti i napetosti - sve to kombinovano sa osećanjem nesigurnosti stvara osećaj ugroženosti od druge etničke grupe. U Jugoslaviji su nacionalne elite koristile nezadovoljstvo i ohrabrivale šovinizam svaljujući krivicu na spoljnjeg neprijatelja i minuli režim. Radikalna prerada istorije bila je važan manipulativni odgovor na krizu.

Krizom podstaknuto masovno odricanje od ranijeg opredeljenja (kao osnove ličnog identiteta) psiholozi tumače time da je teško u istorijskom sećanju suočiti se sa samim sobom. Kod potiskivanja istorije ne poriču se minula nemila zbivanja niti

verodostojnost dogadjanja, već vlastiti angažman, emotivne veze i nade. Tako su npr. scenariji suočavanja Nemaca sa prošlošću 1945. i 1989. slični uprkos različitim iskustvima. Medjutim, ni na Istoku 1989. niti na Zapadu 1945. nije se zbilo suočavanje Nemaca sa samim sobom i afektivno shvaćenom vlastitom ulogom. Institucionalni okvir suočavanja sa prošlošću najčešće se pokazivao kao okvir pravdanja i izbegavanja unutrašnjeg suočavanja sa samim sobom, kao sa Nemcem (svaljivanje krivice na sistem i ustanove). Bukureštanski politikolog A. Barbi je isti mehanizam uočio kod Rumuna. Za istočne Nemce je njihov angažman u iščezloj DDR postao nestvaran, kao i i za mnoge bivše komuniste koji su brisali prošlost.

Kada prerada prošlosti zahvati misao o društvu govori se o revizionizmu u nauci. Njegova normativna komponenta najčešće se krije ili prerušava, pa se zaokret u tumačenju objašnjava unutarnaučnim razlozima. U uže naučnom pogledu normativizam u suočavanju sa prošlošću ispoljava se i u izboru izvora, tj. u njihovoj podeli na značajne i beznačajne. Može se izražavati u golom uništavanju nepoželjnih izvora po jednu vlast ili neposrednom uticaju arhivara koji čuva dokumenta, zatim izdavaču štampane gradje, istoričarevom izboru gradje, isticanjem samo jedne strane pojave (političke, ekonomske ili socijalne) na račun celine i si. Moć istoričara, koji na osnovu izbora dokumenata pruža jednu sliku istorije, je veća što je uži krug stručnjaka koji se bave istim problemom i koji mogu o tome objaviti bar drugačiji izbor gradje. Dalje na istoričara svesno ili nesvesno utiče i javno mnjenje, tj. tumačenja koje ono toleriše, a koja ne (a posredno i duh epohe). Sama javnost, naročito ukoliko je prožeta burnim osećanjima osvete ili straha, odbacuje stanovišta koja ne toleriše na taj način što piscu uskraćuje pristup javnim medijima. Ove kolektivne granice tolerancije tokom vremena se menjaju. Pored moralnih granica tolerancije postoje i ekonomska ograničenja: bez neophodnog finansiranja ne može se istraživati. Rasprava može biti omedjena na stručne časopise ili na širu javnost, a normativni ton prima kada optužuje, izriče moralnu osudu, traži krivca ili naknadu za žrtvu. Tu se jasno pokazuje da se u javnoj raspravi kod društva zahvaćenog krizom retko traži istina. Više je reč o tome da li je javnost spremna da prihvati ponudjenu verziju prošlosti kao osnovu grupnog identiteta.

Normativna komponenta uvek je pratila uverenje da istorijski procesi imaju kontinuitet i doslednost i da je moguće objektivno naučno razumevanje tih procesa (načela moderne istorije od XVIII veka). Istoriografija nije nikada bila fotografska rekonstrukcija prošlosti. Američki istoričar Dž. Ajdžers skrenuo je pažnju na vezu normativizma sa istoricističkim, društveno-naučnim i kulturalističkim pristupom u istoriografiji (Iggers 1999). Prvi pristup prevladavao je od početka XIX do sredine XX veka (Ranke). Istoričari su u pisanje istorije unosili vrednosti ustanova i klasa kojime su pripadali: nemački istoričari pravdaju Bizmarkovu politiku, američki istoričari rasnu diskriminaciju, a vidljiva su različita romantičarska pravdanja ratova u nacionalnim istoriografijama. Kod ovoga pristupa država se shvata kao ključni pokretač istorijskih procesa i to ne samo kao ovaploćenje moći nego i moralne ideje koja je nadmoćna nad pojedincima. Antiprosvetiteljska vizija poglavarske države normalizovala je svako državno

nasilje i rat. Druga teza istoricizma o neponovljivosti i jedinstvenosti zbivanja i presudnoj ulozi čelnih pojedinaca neopravdano je umanjivala značaj interesa širih grupa ipristup društvene istorije. Već krajem XIX veka, uz taj, još dugo uticajni istoricistički obrazac, javlja se i društvenonaučni pristup u istoriografiji. Kritikuje se pripovedački neanalitički ton istoricista i njihovo sužavanje istorije na privilegovane elite čime se zapostavlja šire društvo. Počinje analiza društvenih struktura i procesa (francuski analisti Pirenne, Febvre, Braudel, strukturalisti Lamprecht i Plehanov). Krajem XX veka oba pristupa osporavaju filozofi i kulturni kritičari gradeći novi postmoderni obrazac u čijem je jezgru epistemološki relativizam (istorija je čista konstrukcija bez smisla, objektivnosti i zakona, a sve "velike priče" su totalitarne - Lyotard, Baudrillard). Ajdžers uočava da je krucijalni test postmodernističke vizije istorije holokaust. Ukoliko se drži načela da je istorija samo zbir tekstova, konstrukcija bez veze sa realnošću - postmoderna teorija ne može odgovoriti onima koji poriču holokaust. Ukoliko, pak, priznaju postojanje holokausta moraju pristati na istraživanje uzroka i šireg društvenog sklopa. Postmodernistički filosofi Derida i Liotar nisu se usudili da negiraju holokaust i da ga proglase za konstrukciju pobednika. Naporedo sa postmodernom razvija se istorija svakodnevnice (istorija "odozdo") koja obnavlja pripovedački ton (skup mnogih malih priča lišenih dominantne priče) kao reakcija na prenaglašena objašnjenja istorijskog razvoja "odozgo", tj. političkim činiocima. Kultura je danas obuhvatnija i šira dimenzija nego što je bila ranije premda je uvek povezana sa moći. U misli o društvu jača uverenje da se društvo ne može pojmiti bez kulture, niti obratno. Sveprisutnost kulturnih uticaja i sila mora se ugraditi u novo poimanje problema i metodsku stranu objašnjenja. Nije reč o primatu jedne strane, već o svladavanja brojnih zadataka koji iziskuju objašnjenje uzajamnih prožimanja segmenata društva, pa treba razumeti ne toliko delovanje privrednih cinilaca koliko duboko ukorenjeni pravni, politički i psihički institucionalni sklop sa vlastitim razvojnim ritmom i vlastitom uticajnom snagom mentaliteta. Stvaraju se osnove za istoriju svakodnevnice i rodnu istoriju, širi se polje istraživanja, a istorijsko saznanje postaje teže. Decentrirano pisanje istorije, u kojem glavnu ulogu imaju iskustva i obrasci ponašanja, iziskuje složeniju medjugransku metodologiju od tradicionalne istoriografije ili politikologije koja se bavi gotovo isključivo ustanovama i moćnim pojedincima. To čak ide do ekstremne relativističke postmodernističke teze da ne samo što je teško razumeti protivrečnosti stvarnosti, već se poriče da uopšte ima stvarnosti (postoji tobože samo iskonstruisana stvarnost). Ova vrsta unutarnaučnog otpora nastala je kao reakcija na zasićenost i jednostranost tradicionalnih objašnjenja koja više ne odgovaraju novim istraživačkim prioritetima naučnog segmenta nove epohalne svesti. Slična situacija bila je 1930-ih kada se javila Frankfurtska kritička teorija kao reakcija na ekonomizam tradicionalnog i sovjetskog marksizma. Ona nije proučavala samo ekonomske odnose nego celinu društva.

Na sličan način je svakodnevnica kod jedne struje savremene istorije suprotstavljena klasičnoj političkoj istoriji. U središte je postavljeno sve ono što pripada životu malih ljudi: posao, dokolica, navike, jelo, ljubav, vaspitanje dece, kako se bore i prilagodjavaju. Pri tome nema vertikalne hijerarhizacije izmedju ekonomske baze i

ideološke nadgradnje niti horizontalnog sučeljavanja sfere politike i privatnosti. Svakodnevni život je spoj materijalnih oblika proizvodnje, kulturne prerade i političkog ponašanja (E. Thompson). To nije beg od složenih struktura makroistorije niti njihovo potcenjivanje, već "istorija odozdo", koja se odvija u mikro svetu i koja pretpostavlja mikroskopski rad na povezivanju detalja (npr. delova prepiske). Mikro svet govori o makro svetu, a detalji su zavisni od velike politike. Ali, taj determinizam nije jednosmernapredodredjenost detalja celinom već medjuuticaj osobenih segmenata stvarnosti (Hannes, Volker 1985). Ova struja najviše je raširena u V. Britaniji i SAD, a samo delom i u Francuskoj i Nemačkoj (oko J. Koke i L. Nithamera). U angloameričkim krugovima postala je čak pomodna reakcija na kontinentalnoevropski strukturalizam i istoricizam. Uperena je protiv političke i socijalne istorije i prenaglašavala politike i ekonomije. Socijalnokritičku notu vuče delom iz marksizma, engleskog radikalizma i drugih pravaca koji se bave obespravljenima. Istorija svakodnevnice ne bavi se plemstvom i buržoazijom nego svetom radnika i nižih slojeva. Izvire iz različitih struja koje su se bavile otudjenjem pojedinca i njihovom ugroženošću od velikih birokratskih organizacija. Ali kod ove struje upadljiv je i neoistoricizam, tj. otpor oštrim sistemskim pojmovima: Goldhagen je makro teoriji o fašizmu suprotstavio "gusti opis" fašističkih zločina. Slabost detaljisanja kod opisa konkretnih situacija slična je iscrpnim opisima života junaka u istoricizmu. Neretko se preteruje sa autonomijom svakodnevnice, a dosada svakodnevne egzistencije se često poetizira: kao što je ranije omiljena figura L. Rankea bio uspešni državnik, tako je svakodnevni Švejk heroj studija nove svakodnevne istorije. Ova neoromantika i pseudorealizam verovatno su prolazne pomodne pojave. Bez sistematskih pojmova i teorije istorija svakodnevnice je skraćena istorija (Hannes, Volker 1985). Svakodnevnica se mora shvatiti kao integralni sastavni deo globalno društvenih struktura moći, što je uočeno u dijalektici opšteg i konkretnog kod Sartra i Kosika.

Marksizam je imao zanimljiv u osnovi inkluzivan odnos prema pomenutim pristupima, tj. mogao ih je ugraditi u vlastitu viziju istorije, a da ne negira svoju osnovnu usmerenost. Tradicionalni marksizam bio je sklon strukturama i procesima, a od Lukača i kritičke teorije levica se okreće dijalektički shvaćenom empirizmu. Tako je marksizam bio uticajan u Evropi 1960-ih i 1970-ih, kada je i zanimanje za sociologiju bilo veliko, a već 1980-ih slabi uticaj marksizma izmedju ostalog i stoga što je istorija postupno potiskivala sociologiju (jer svako nacionalno budjenje traži istorijsko utemeljenje). Ipak je uticaj marksizma na istoriografiju, zapaža Ajdžers, bio impozantan. Marksizam shvaćen kao teorija modernizacije, za razliku od nemarksističkih analiza (npr. Rostow), nije istraživao samo procese industrijalizacije i tehničke racionalizacije, nego i unutrašnje socijalne, političke i kulturne suprotnosti koje su usidrene u svojinskim odnosima. Osim toga, marksističke ideje suna različite načine uticale i na mnoge savremene nemarksističke istoričare (npr. na H. Rozenberga i H. Velerà) kod istraživanja "istorije odozdo", političke svesti nižih klasa, uzajamne povezanosti ekonomskog razvoja, politike svesti i uporednog proučavanja zakasnele modernizacije.

Kod marksističke sociologije i socijalne istorije nikada nije u središtu bila prošlost shvaćena kao sredstvo jačanja jedinstva nacije, niti je istorija bila obrazac jačanja iracionalnih kolektivnih identiteta ili negovanje sećanja koje iziskuje nacionalni identitet. Svaka epohalna svest vezana je za jačanje ili slabljenje pojedinih društvenonaučnih disciplina. Konkretnijom analizom može se utvrditi koliki udeo u tim promenama ima teorijski i metodski revizionizam, a koliko su ove rezultat razumljivog pomeranja akcenta u istraživanju društvenog determinizma u zavisnosti od preovladjujucih dinamičkih sila epohe? Sve do 1960-ih bile su snažne ideje političke istorije, niko nije verovao u slom idejne istorije, a bila je zapostavljena analiza društva i privrede. Danas skoro da je obrnuto. Niko ozbiljan ne sumnja da se politički sistemi ne mogu valjano objašnjavati bez ekonomske i socijalne dimenzije. Sa slabljenjem marksizma porasla je kritičnost i prema strukturnoj istoriji. Goldhagen debata 1996/97. je samo razotkrila zasićenost strukturnom istorijom i pokušaj nove generacije da pokaže da se ljudsko delanje ne može objašnjavati samo interesima, nego i vizijama sveta i kulturim tradicijama, percepcijama i tumačenjima tzv. stvarnosti, mentalitetom kao i životnim svetom. Samokritični predstavnik strukturne istorije Hans Ulrih Veler primećuje: "Premda smo dugo učili od Maksa Vebera, ipak smo bili fascinirani analitički jasno izdvojenim društvenoekonomskim problemima i politički vladajućim interesima" (Wehler 1996). Pri tome dodaje da vlastitu poziciju treba uvek preispitivati po uzoru na Vebera koji je predlagao: u metodskim i teorijskim pitanjima uvek razvijati ekstremnu poziciju, argumente što je moguće oštrije idealnotipski zaoštravati, a naše vrednosne ideje (tj. interese koji nam usmeravaju snove) otvoreno izložiti i onda na dobar luteranski način reći "ovde sam, ne mogu ništa drugo nego da vam se predstavim". Ovakvom otvorenošću različite struje strukturne istorije krajem veka treba da više integrišu kulturnu istoriju u vlastiti pristup, ne zaboravljajući da i u modernom tržišnom društvu ostaje društvena hijerarhija sila poretka *sui generis,* čije se tvrde strukture teško menjaju.

Sa slabljenjem marksizma i sociologije jačale su konzervativno naučne struje i značaj istorije. Konzervativci su uvek tragali za "prošlošću koja pruža saglasnost" i istorijom kao sredstvom jačanja nacionalnog ili konfesionalnog identiteta, a negovanja selektivnih sećanja koja je tražio konkretni identitet su primala raznovrsne oblike: negiranje, neutralizovanje, relativisanje ili potiskivanje tamnih senki prošlosti. Berlinski istoričar Jirgen Koka upozorio je da strategije potiskivanja prošlosti uvek imaju dalekosežnu moralno-političku cenu i da mogu stvoriti samo kratkoročnu idejnu saglasnost (Kocka 1987, S. 132-33), jer gomilaju napetosti koje se vremenom moraju eksplozivno razrešiti (npr. bunt 1968. protiv potiskivanja fašističke prošlosti ili 1990-ih formirani eksplozivni idejni vakuum nakon nestanka komunističkih partija). Kod pomenutih glavnih pristupa prerada i revizija istorije bila je modifikovana osobenim teorijskim i metodskim crtama, kako u saznajnom tako i ideološkom obliku. U različitim fazama svog razvoja pomenuti pristupi bili su povezani sa društvenointegrativnom upotrebom. Savremeni revizionizam nemoguće je pouzdanije razjasniti ukoliko se nemaju na umu glavni teorijski pristupi prošlosti.

Težišne teme nisu naravno bile istovetne u svim zemljama. Sporovi oko prirode Francuske revolucije odražavaju pravac razvoja istoriografije od 1970-ih u Francuskoj, a nemački *Historikerstreit* izmenu odnosa prema fašizmu od 1980-ih. U obema zemljama do tada je bila uticajna marksistička istoriografija koja je isticala ulogu masa u Francuskoj revoluciji i klasno-ekonomski činilac kod objašnjenja fašizma. U Francuskoj Fire menja pravac, odbacuje klasno ekonomski pristup i ističe ulogu političkihi ideoloških činilaca, a u SR Nemačkoj Nolte počinje debatu oko veze boljševizma i fašizma. Premda je Nolte bliži istoricizmu, a Fire analistima oba zaokreta bila su izrazito antimarksistička. Uprkos tome u poslednjih 20 godina vidljiv je snažan uspon socijalne i kulturne istorije. Socijalna istorija prokrčila je put kulturnoj (istorijska demografija, obrasci života malih zajednica i njihov mentalitet), a bilo je i zajedničkog nastojanja društvenih nauka i kulturne istorije da neutralizuju ulogu politike (kod Firea spoj političke i kulturne istorije).

Iako su glavni pristupi u istoriografiji bili povezani sa vrednostima, ipak u normativizmu ne treba tražiti njihovu imanentnu slabost. Istorija je uvek bila povezana sa vrednostima, istoričari ne treba da poriču ideološku i vrednosnu opredeljenje već da se suoče sa iskrivljavanjima koja ova nose. I ovde je kritika normativizma vlastitog pristupa retka. Od karaktera teorijskog pristupa prošlosti zavisi i njegova normativna komponenta. Normativizam kod istoricističkog isticanja neuporedivosti zbivanja ili kod precenjivanja uloge pojedinaca je drugačiji od isključivosti kod strukturalističkog apsolutizovanja značaja grupnog interesa ili od relativističke postmodernističke istorije svakodnevice. Istraživački prioriteti unose preko epohalne svesti normativnu komponentu različite snage i trajnosti, a drugačiji su teorijski izrazi i idejnopolitičke intrumentalizacije: relativizacije, apsolutizacije, trivijalizacije i dogmatizacije nekog važnog istorijskog procesa ili dogadjaja. Osim toga, nisu sva vrednosno opredeljena stanovišta podjednako pogrešna i isključiva. Postoje opšteprihvaćeni standardi racionalnog znanja i kriteriji kritičke metode kojima se pristrasnosti mogu oceniti. Kritički istoričari treba da skidaju slojeve legendi koje stvaraju sva tri pomenuta pristupa.

Ovaj zadatak nije nimalo lak jer je istorija idejna forma u kojoj kultura polaže račun o svojoj prošlosti (J. Huizinga). Sa izmenom stvarnosti menja se i istorijska svest, a izmenjena stvarnost traži prilagodjavanje slike o prošlosti novom fondu znanja. Deskriptivna neanalitična istorija bez zanimanja za sadašnjost nužno je antikvarna i neteorijska. Istorija je prisutna i aktivna, ali najgori dokaz za tezu o živoj istoriji je to što se ljudi u ime istorijski obrazloženih pretenzija ubijaju. Nije pravo pitanje da li učimo iz istorije, nego kako se baviti istorijom da bi se iz nje moglo učiti (K. Brunner). Predmet istorije nije samo zbivanje, nego ono što nam je od prošlih zbivanja dostupno, tj. izvori. Kod korišćenja istorije retko se radi o tome da se prošle pojave direktno prenose u sadašnjost, a češće o tome da pažljivo rastumačenom istorijom, preispitujemo sadašnja stanja. Često uočavamo kako se obećanja vladajućih razlikuju od njihovih dela. Na osnovu toga ćemo i današnje ideologije kritički prihvatati. Dakle, iz istorije ne dobijamo recepte, već postavljanje pitanja, tj. problematizacije uz čiju pomoć pojave sa kojima se suočavamo posmatramo diferenciranije. Emancipatorski odnos prema istoriji počiva na

naznačivanju alternativa, a ne upornom dokazivanju da se desilo ono što se moralo zbiti. U doslovnom smislu reči to bi bio smisao idejnog prevladavanja prošlosti.

1. 5. Pojmovna strana prevladavanja prošlosti

U nauci odnos prema prošlosti ne odredjuje samo teorijska usmerenost (vizija društvenog determinizma i istraživačkih prioriteta) nego i izbor središnji hpojmova. Dok berlinski politikolog Gunar Tajsen koristi pojmove "prevladavanje prošlosti" i "prerada prošlosti" kao sinonime (Theissen 1996), bohumski istoričar Norbert Fraj izbegava prvi pojam (smatrajući da je popularnost ovog eufemizma sve raširenija pritisak "da se u SR Nemačkoj konačno podvuče crta ispod prošlosti"), pa koristi sintagmu politika sa prošlošću (*Vergangenheitspolitikj* koja obuhvata preradu, potiskivanje i prećutkivanje prošlosti. Ovim pojmom Fraj označava glavni tok unutarpolitičkog razvoja SR Nemačke u prvoj polovini 1950-ih, koji je težio ukidanju kažnjavanja i integraciji bivših nacista i osudjenih, a tek uzgred tabuiziranju nacističkih organizacija i ideologija (Frei 2000). Od toga nisu imale korist žrtve nacizma već bivši nacisti i njihovi saputnici. Oni koji su bili oštećeni u prvom talasu savezničke denacifkacije ubrzo su obuhvaćeni "sveobuhvatnim pardoniranjem".

Mančesterski istoričar N. Beron takodje zapaža da su neprevodiva nemačka reč *Vergangenheitsbewältigung,* jednako kao i engleska kovanice *overcoming of the past* ili *mastery of the past* neprikladne široke formulacije koje obeležavaju pobedu ili svladavanje pretnje koju predstavlja prošlost. Termini su višesmisleni jer označavaju više procesa: sjedne strane sudsku, birokratsku ili političku intervenciju, a s druge je to proces subjektivnog priznavanja, analogno terapeutskom prevladavanju ličnih trauma. Sve to kao rezultat javnih rasprava o istoriji. Nezavisno od semantičke ambivalentnosti pojma *Vergangenheitsbewältigung,* koji se raširio u nemačkom *Historikerstreit* 1986/87, debate oko njega su profesionalne istoričare uvele u politiku (Baron 2000). Ovaj pojam je pre svega nemački, mada je bilo i u drugim zemljama prerade prošlosti i stvaranja novog identiteta na temelju novih vrednosti koje je nosila izmenjena epohalna svest. Istorija je primala središnju ulogu kao sredstvo resocijalizacije, a time i vitalne komponente demokratizacije. Prevladavanje prošlosti je *post hoc* analitička konstrukcija, više nego termin koji opisuje stanje. G. Jasper, istoričar iz Erlangena, razlikuje nekoliko stupnjeva prevladavanja prošlosti u SR Nemačkoj: retribucija, dezorijentacija, anomija, administrativne čistke, rehabilitacije žrtava, preimenovanje gradova i ulica, sudjenje bivšim liderima i službenicima bezbednosti. Više se radi o usmeravanoj nego spontanoj izmeni ponašanja kao odgovoru na promene razvoja. U različitim situacijama i na različitim stupnjevima razvoja procesi kulturnog prilagodjavanja iziskivali su nekada sećanja, a nekada zaborav, a od karaktera društvenih sukoba zavisila je politička kultura koja je pomenutim procesima davala nasilnu ili kompromisnu boju. U užem smislu izraz "prevladavanje prošlosti" postao je zbirna oznaka aktivnosti sa kojom se poslefašistički i poslesocijalistički režimi suočavaju sa diktaturama i zločinima sistema koji su im

prethodili". Kod nemačkog suočavanja sa fašističkom prošlošću P. Dudek razlikuje četiri područja: a) krivičnopravnu dimenziju, b) finansijske mere odštete, c) političke i ustavnopravne mere i d) psihološko-pedagoške oblike prerade prošlosti.

Naredni dopunski pojam "neprevladana prošlost" takodje se javio još krajem 1940-ih, a njegov smisao i značaj neobično burno i jasno ispoljen je 1968. u sukobu generacija. USR Nemačkoj levičarski studenti postavili su pitanje personalnog i institucionalnog kontinuiteta fašizma i poratne vladajuće elite, provocirajući moralno suočavanje Nemaca sa fašističkom prošlošću, a u Francuskoj nekoliko godina kasnije desničari su problematizovali antifašizam francuskih komunista. Kritička struja iz 1968. i danas u Nemačkoj plodno utiče na idejnopolitičke debate i ima katalizatorski efekat, ali je vremenom ne samo pojam prevladavanje prošlosti "izvetrio" (Fraj), već je i iz ove kritike izvedena težnja za političkim promenama postala manje ubedljiva usled prirodne smene generacija krajem 1970-ih. Od TV serije "Holocaust" u Nemačkoj pod kraj 1970-ih prelazi se u treću fazu koju obeležava termin "održavanje prošlosti" *(Vergangenheitsbewahrung)* (A. Assmann) u čijem središtu je pitanje koja sećanja na fašizam čuvati. *Historikerstreit* je bio izraz istih dilema, a sa univerzalizacijom sećanja na holokaust (medijskim isticanjem uništenja Jevreja kao neuporedivog zločina) nastupila je faza skraćivanja istorije "Trećeg Raj ha".

Pomenuti pojmovi raznovrsnog obima i sadržaja nisu se probijali samo naučno teorijskim uobličavanjem. Kod kulturnog prilagodjavanja koje teče preko izmene istorijske svesti treba razlikovati istorijsku nauku, istorijsku kulturu i tradiciju sećanja, premda su ova tri nivoa rasprave tesno povezana (sva tri nivoa su se najjasnije ispoljila u medjunarodnoj Goldhagen-debati 1996/98). 1. Rezultati akademske istorijske nauke samo u izuzetnim slučajevima privlače vannaučnu publiku jer ih treba prevesti. Tek kada se prevedu javnosti može se govoriti o istorijskoj kulturi. 2. Profesionalni istoričari su samo deo onih koji učestvuju u raspravi o prošlosti. Neretko se njihov stručni autoritet ignoriše. U krizama su uticajniji ljubitelji istorije. Kada se oni umešaju u istoriografiju stvara se posebna medijska istorijska kultura. 3. Sećanje koje se prenosi tradicijom je pretežno usmeno, prenosi se porodicom, krugom prijatelja i si. Još je živa potreba za stvaranjem smisla posredstvom istorijskog pripovedanja. Pitanje je koje priče i koji izvori u javnoj istorijskoj kulturi imaju nadmoć? Istoriografija može oblikovati mit koji stvara identitet, ali može biti i neprijatna uznemirujuća, argumentovana i pouzdana nauka. Treba pomenuti još neke pojmove koji se od skora javljaju. Tako "istorijska politika" istražuje "sporove oko istorije kao političkog dogadjaja u demokratiji sa posebnim težištem na motivima političkih aktera". A "kultura sećanja" je pojam nastao u suočavanju Nemaca sa holokaustomi sadrži sledeće dimenzije: socijalnopsihološku (koja se pita o osećajnom i egzistencijalnom značaju istorijskih zbivanja), političko-pravnu i političko-kulturnu. Pored toga, kod kulture sećanja u središtu je i naučno-dokumentarno, estetsko-ekspresivno i ritualno suočavanje sa prošlošću: kulturološko istraživanje odnosa prema prošlosti preko spomenika i načina prerade prošlosti, oblici mitologizacije, ritualizacije i sakralizacije (koji npr. kod Aušvica sežu do religijskog sećanja i mitske martirologije) itd.

Kritičko suočavanje sa prošlošću podrazumeva prevrednovanje različitih oblika društvene svesti, pre svega njenog najracionalnijeg segmenta - nauke. Naučne prerade istorije prisutnije su kod zemalja koje su imale burni i diskontinuirani razvoj. Pri tome je upadljiva sličnost obrazaca kod različitih zemalja. Ono što je u Francuskoj nazvano "Višijevski sindrom" (H. Rousso), tj. način na koji se sećanje na maršala Petena poriče, iskrivljava, potiskuje, prihvata ili zloupotrebljava - može se objasniti samo ako se posmatra iz perspektive šireg ili užeg napetog sklopa istorijata političkih i socijalnih sukoba ove zemlje. Medjutim, više država ima svoj Višijevski sindrom. To su sve one koje potiskuju u zaborav vlastitu službenu saradnju sa nacističkim okupatorom. Istorija je čuvar nacionalnog sećanja koje daje koheziju naciji (strukturnu istoriju teže je uklopiti u nacionalni šablon istoriografije jer istoriju poima šire i složenije). Višijevski sindrom istorije i sećanja u Francuskoj dugo je bio postojan 1944-1970. Bila je čvrsta saglasnost oko potiskivanja tamnih godina Višija koja je počivala na isticanju pokreta otpora Golista i komunista čime je poražena Francuska uvedena u red antifašističkih nacija. Španski istoričari se takodje razilaze kod ocene nasilja u gradjanskom ratu: frankistički pobednici su tvrdili da je nasilja bilo samo kod republikanaca, kompromisniji su zagovarali pristup "pola-pola", a treća struja (koju su antikomunisti ironično nazivali "romantičnom") tvrdila je da je terora bilo neuporedivo više kod nacionalista nego nego kod komunista. Slične prirode su sporovi u savremenoj Madjarskoj oko zbivanja iz 1956. Ovde su istoričari podeljeni u nekoliko tabora, više na političkoj nego na profesionalnoj osnovi, a javnom mnjenju je teško da se snadje u haosu tumačenja. Trajnost ovom sučeljavanju daju ideologije različitih partija u čijem jezgru su prisutne različito obojene ocene istorije. Kod pomenutih primera "teško opterećenog sećanja" istorija se teže probija jer osećanja vezana za zbivanja ne slabe. Večno prisutna prošlost (npr. oko Višija) ne bledi, jer je skopčana sa istorijskim utemeljenjem aktuelnih partijskih interesa. Obnova sećanja verovatno je bila najdramatičnija kod nacionalističkih istoriografija višenacionalne Jugoslavije. Od kulture sećanja uvek zavisi kakvu će ulogu ono primiti. Sećanje ne mora imati samo konzervativno-revanšističku nego i prosvetiteljsku ulogu. Koka govori o produktivnoj snazi sećanja, ali ne u konzervativnom smislu rehabilitovanja tradicije već izvlačenja istorijske pouke. Istorijsko sećanje pomoglo je da se druga polovina veka jasno razlikuje od prve. Premda je teret prošlosti, za Nemce istorijsko sećanje može biti produktivno. Sam oprez da se može ponovo skliznuti u varvarstvo može delovati mobilizatorski, a takvo sećanje može biti temelj demokratskog identiteta (Kocka 1996). Prosvećeno sećanje *[aufklärende Erinnerung*), koje nije isto što i istorijsko znanje, razlikuje se od običnih projekcija i mitova o kojima se ne da raspravljati.

Sporovi oko "žive istorije" neshvatljivi su bez uočavanja njenih podzemnih tokova, koji su slični kod istorija Austrije, Grčke, Belgije i Madjarske. Uvek su pitanja ista: šta je bilo pre 1939, šta izmedju 1939-45. i kako se danas ta sećanja oživljavaju ili potiskuju (Wirth 1999). Povratni uticaj samih sećanja (istoriografije, stereotipa, predrasuda) na zbivanja u pojedinim razdobljima dugog procesa bio je raznolik (debate istoričara, unutardruštvene napetosti, gradjanski rat). Objašnjenja uzroka i posledica

sukoba oko prošlosti pouzdanija su ukoliko se i ovi idejni procesi proučavaju na uporednom planu. Istoriografija mora biti kadra da uoči provincijalizam i nedovoljnost monografskog pristupa i bude svesna uzajamne ignorancije nacionalnih istoriografija. Upravo je ova ignorancija sprečila stvaranje za budućnost nužnog pluralističkog poimanja istorije i istorijske svesti i gledanja da je evropska prošlost nedeljiva (medjuzavisna) i zajednička (Wirth 1999). Istorija je prepuna sivih zona, a ne samo upadljivih dogadjaja (Lewin), pa treba razumno odrediti srazmeru izmedju važnosti jednih i drugih (periodi neupadljivog mira su važni koliko i ratovi).

Kod uporednog osvrta na sukobe oko prošlosti (obrasci, trajnost, kultura sećanja) u različitim sredinama najpoučniji su oni koji su primili teorijski najrazvijeniji oblik. Verovatno su u nemačkim diskusijama posle 1945. pomenuta preispitivanja (grupna i lična) izražena u najrazudjenijem vidu (moralnom, teorijskom i idejno političkom) pa mogu biti korisna u prepoznavanju i tumačenju sličnih procesa u drugim sredinama. Zato što je najrazudjenije, nemačko suočavanje sa fašizmom višestruko je poučno. Ovde bi trebalo prikazati neke kararakteristične segmente nemačkog suočavanja sa vlastitom prošlošću (fašističkom i socijalističkom), pre svega sadržaj najotvorenijeg spora istoričara 1986/87. tzv. *Historikerstreit,* a zatim i slične idejne sukobe u još nekoliko zemalja 1990-ih godina (Švajcarska, Austrija Rusija, Japan). Smena epohalne svesti na kraju XX veka podstakla je slična nastojanja za preradom (rasterećenjem ili demonizovanjem) prošlosti u različitim sredinama, ali ovi procesi bili su u različitoj meri idejnopolitički dramatični i teorijski poučni. Retke su bile sredine gde su prevladavanje prošlosti i sukobi sećanja zaoštreni do nelagode ili stida zbog odgovornosti vlastite nacije u masovnim zločinima. Stvaralačka inteligencija daleko češće je nametala prevladavanje prošlosti po revanšističkom obrascu prkosnog ponosa. U Jugoslaviji još uvek je teško očekivati organizovano idejno podsticanje promišljanja grupnog stida zbog neposustalosti i raširenosti uverenja da je u minulom gradjanskom ratu upravo moja nacija bila u pravu. Nije mala odgovornost stvaralačke inteligencije to što je svuda u bivšim jugoslovenskim republikama umesto osećaja nelagodnosti i stida zbog podsticanja gradjanskog rata ustoličen neprevladani "patriotizam" i kvaziistoriografski osmišljeni revanšizam kao nepresušni balkanski konfliktni potencijal. Misao o društvu mora razvijati kulturu saosećanja i sa žrtvama drugih nacija i kulturu distanciranja od počinilaca uprkos porodičnim i nacionalnim vezama. Inače i naša će, kao i istorija sećanja SR Nemačke, biti ne samo istorija društva opterećenog strahom od stida nego i istorija ponovljenog isključenja nepoštovanih žrtava.

Literatura:

Barbu, Daniel (2000): Der postkommunistische Antikommunismus (prevod sa rumunskog), Halbjahresschrift für südosteuropaische Geschichte, Literatur und Politik, H. 1.

Baron, Nick (2000): History, Politics and Political Culture: Thoughts on the Role of Historiography in Contemporary Russia, Cromohs, 5.

Besancon, Alaine (1998): Forgotten Communism, Commentary (New York), Vol 105, january 1998 (prevod sa francuskog).

Bialas, Wolfgang (1998): Historische Erinnerungen und gesellschaftlicher Umbruch. Die DDR im Diktaturvergleich, Berliner Debatte, 9. Jhrg. No. 6.

Brunner, Karl: Vom Nutzen der Historie. http//www. univie. ac. /iff. gesorg/iff-texte/band6htm

Fire, F. (1996): Prošlost jedne iluzije - komunizam u dvadesetom veku - (prevod sa francuskog), Paiadeia, Beograd (1. Edit. 1995).

Frei, Norbert (2000): Vergangenheitspolitik - Die Produktivität der Verdrängung? Rubin 1/2000.

Heer, Hannes/Ulrich, Volker (1985): Die "neue Geschichtsbewegung" in der Bundesrepublik - Antriebskräfte, Selbstverständnis, Perspektiven; in: Heer, Hannes; Ullrich, Volker (Hg.), Geschichte entdecken - Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung; Reinbek 1985; S. 9-36.

Hobsbawn, Eric (1994): Doba eksterna (prevod P. Markovica s engleskog) u rukopisu

Judt, Tony (1998): Europas Nachkriegsgeschichte neu denken, Transit 15/1998 (Wien).

Kocka, Jürgen (1987): Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden, u "Historikerstreit" - Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, München, Piper.

Kocka, J. (1996): Vor dem Jahrtausendwechsel: Was nehmen wir mit in die Zukunft? Deutschland Archiv H. 6.

Erdheim, Mario (1999): Schwierigkeiten mit der Geschichte - Zur Debatte um die Schatten des Zweiten Weltkriegs Neue Züricher Zeitung, 17.12.1999.

Frey, Hugo (2000): Historical Memory and the Boundaries of European Integration http:/www.surrey.ac.uk/LIS/MNP/may2000/Frey.html

Iggers, Georg. G. (1999): Historiography in the 20th century-The misuse of history Symposium on "Facing misuses of history" Oslo (Norway), 28-30 June 1999 http://culture coc.fr./hist20/eng/Rapports/Erraportssymposiumnorvege.htm

Melich, Jiri S. (1997)"The Post-Communist Mind" http: //ecolu-info. unige. ch/archives/cerro97

Mertes, Michael (1999): Die Gegenwart der Vergangenheit - Zur außenpolitischen Relevanz von Geschichtsbildern http://www.dg.ap.Org/p/ip/p0009/mertes-p. html

Montau, Robert/ Plaß, Christine/Welzer, Harald (1997): "Da hat einer den andern mitgezogen!" - Zum Geschichtsbewußtsein vom Nationalsozialismus http://www.unics.uni-hannover.de/agis/info4geschichte.htm

Steinbach, Peter (1999): Neuorientierung im Transformationsprozeß durch Wertewandel: Vergangenheitsbewältigung, Verhaltensprägung, Zukunftsorientierung durch Massenmedien; http://www2.hu-brlin.de/gesint/sfb/a5.htm

Stürmer, Michael (1987): Geschichte in geschichtslosem Land, u "Historikerstreit".

Sundhaussen, Holm (1998): Die Last der Vergangenheit: Überlegungen zu Nation und Geschichte, http://www.avh.org.yu/sundhaussen.htm

Theissen, Gunnar Jeremias (1996): Vergangenheitsbewältigung in Südafrika: Die südafrikanische Wahrheits - und Versöhnungskommission, Diplomarbeit, Freie Universität

Berlin Fachbereich Politische Wissenschaft Oktober 1996 http: Iluserpage zedat. fu-berlin. de/č/theissen/diplom/kap. 8-htm

Wippermann, Wolfgang (1997): Wessen Schuld - Vom Historikerstreit zur Goldhagen-Kontroverse, Berlin, Elefanten Press.

Wirth, Laurent (1999): General report, Symposium on "Facing misuses of history", Oslo (Norw ay), 28-30 June 1999; http://culture.coc.fr./hist20/eng/Rapports/Erraportssymposiumnorvege.htm

2. Prevladavanje prošlosti: ideološka strana

Istorijsko sećanje je važna komponenta razvojnih promena, a kolektivno sećanje jeste konstitutivni sadržaj političke kulture. Nakon nestanka hladnog rata instrumentalizacija istorije je u različitoj meri prisutna jer nije uvek, ni u svim zemljama, ocenjivana kao podjednako funkcionalna: u Rusiji je ostala u senci brzih promena, krize i haosa, u gradjanskom ratu u Jugoslaviji imala je neobično aktivnu ulogu, a kod ostalih zemalja bila je prisutna u meri u kojoj je ocenjeno da može koristiti pravdanju ciljeva vladajućih snaga. Način i stupanj prerade istorije su dinamični sastojak političke kulture, tj. njenog prilagodjavanja novim pravcima razvoja. Pravdanje poslehladnoratovskih promena ovde će biti praćeno samo na planu korišćenja istorije: razlike u samopoimanja starih i novih političkih elita, izmenjene društvenointegrativne vrednosti, rast uloge nacionalnog identiteta i traganje za novim ideološkim okvirima. Termin sećanje ili istorijsko sećanje označava način tumačenja i prihvatanja prošlosti, tj. kako društvene i političke grupe selektivno vide važna zbivanja iz prošlosti, trudeći se da preko tako istorijski utemeljenog identiteta zaštite interese. Po svemu sudeći, to je imao na umu američki istoričar T. Džad kada je 1997. u knjizi "Velika iluzija" izneo pesimističko gledanje da je poratna evropska integracija pretrpela neuspeh jer ju je ugrožavala bliža istorijska prošlost. Štaviše, sećanja na fašizam i rat, po njemu, još uvek sprečavaju kolektivnu želju za ujedinjenjem. Ima i drugih mišljenja, pa čak i sumnji u to da zajednički zapadnoevropski identitet mora pre svega počivati na usaglašenom istorijskom sećanju (Frey, 2000)? Ako je potpuno usaglašavanje sećanja i nemoguće, revanšistička prerada istorije svakako je važna smetnja globalizaciji i ujedinjenju.

Novi oblici rasprava o sećanju javljaju se na Zapadu posle 1960-ih u talasu dekolonizacije, pojave novih društvenih pokreta i njihovog traganja za alternativnom izmenjenom istorijom. Globalizaciju holokaust debata 1990-ih aktuelizovali su etnički sukobi na Balkanu i u Ruandi. Ubedljivost pravdanja "humanitarne intervencije" NATO-a na Kosovu zavisila je od sećanja na holokaust. Snimci zbegova i masovnog ubijanja koji su obišli svet, oživeli su sećanje na neintervencije SAD u Evropi 1940, i neuspeh intervencije u Bosni 1992. To je pojačalo ulogu kulture sećanja krajem XX veka i korišćenje holokausta kao univerzalnog sinonima istorijske traume. Holokaust je postao signatura XX veka i neuspeha prosvetiteljskog projekta da se živi u miru sa razlikama. Središnja uloga fašističkog rasizma u transnacionalnim raspravama o organizovanom nasilju pretvorila je holokaust iz konkretnog dodadjaja u metaforu traumatične istorije i sećanja. Danas nova kultura sećanja sažima sećanje, zabavu i traumu (Huyssen 2000). Tržišno instrumentalizovanje sećanja nije prisutno samo u zapadnoj industriju kulture, nego još više kod poslesocijalističkih režima. Posle sloma evropskog jednopartijskog socijalizma sećanje je postalo kulturna opsesija monumentalnih razmera širom sveta, a stupanj njegove politizacije bio je raznolik (od fašizacije do traganja za kulturnim identitetom). Uspon fragmentarne politike sećanja specifičnih socijalnih i etničkih grupa

otvorio je pitanje da li su danas oblici kolektivnog saglasnog sećanja uopšte mogući, a ako nisu, koji je oblik društvene i kulturne kohezije moguć bez njih? Liberalnije struje tvrde da smo opterećeni eksplozijom i tržištem sećanja, dok konzervativci i nacionalisti opominju da smo u opasnosti i pod pretnjom zaborava. To je napetost izmedju ideologija kod kojih je prošlost u različitoj meri upotrebljiva. Američki germanista Andreas Hajsen zapaža da je na delu pokušaj prevladavanja straha i opasnosti od zaborava uz pomoć strategija javnog i privatnog prisećanja. Okretanje ka sećanju je pokušaj svladavanja nestabilnosti i složenosti okruženja. Zato je instrumentalizacija sećanja, premda globalna, još uvek nacionalna, a ne poslenacionalna.

Nacionalnu stranu sećanja u hladnom ratu potiskivao je antifašizam. Premda oslabljena, zajednička antifašistička usmerenost još uvek je važna osnova današnjeg evropskog identiteta. Ali posle 1989. slom hladnoratovske istorije, naročito u Jugoistočnoj Evropi relativisaoje antifašizam, podstičući šovinizam i vraćanje nacionalnoj prošlosti. Išlo se čak dotle da su u ime patriotizma iznova vrednovani fašizam i kvislinzi (debate oko Antoaneskua, Hortija, Nedića, Vlasova, Pavelića i njihove rehabilitacije). Naporedo sa konzervativnom revizijom sećanja teče i pokušaj ujednačavanja vidjenja istorije posredstvom novih zajedničkih jezgara koje nameće Evropska Unija preko različitih nevladinih organizacija i medjunarodnih univerziteta, donacija, stipendija i si. Tako je stvorena protivrečna situacija u kojoj rehabilitacija lokalnih fašizama teče naporedo sa gušenjem nacionalizma odozgo i zaštitom manjina. Drugim rečima fragmentizacija istorijskog sećanja prati globalizaciju. Globalizacija nije skup nenameravanih društvenih promena već je u njoj vidljivo svesno usmeravanje. Doduše, nema jednog jasno prepoznatljivog subjekta promena, kao npr. revolucionarne partije, već deluju brojni akteri, a njihovi svesni medjuodnosi stvaraju novu strukturu društva i mišljenja. Novi sklopovi traže izmenu istorijskog sećanja. Novi odnos prema prošlosti važan je za subjekte globalizacije jer treba da olakša njen tok. Svaka ideologija traži vlastite tačke oslonca u prošlosti koje proglašava za autentični početak, a nova idejna uporišta preuznose se u osmišljavanja novih vizija razvoja.

Službena prerada prošlosti na planu unutrašnje i spoljne politike imala je važnu, a katkad i aktivnu samostalnu ulogu u drugoj polovini XX veka. U Evropi, pogotovo, neprekinuta aktuelnost fašizma pokazuje koliko je odnos prema njemu, trajno i neraskidivo utkan u pravdanje interesa i identitet širih grupa. Sećanje na fašizam učvršćivalo je i integrisalo režime na istoku i zapadu Evrope. Antifašizam je jačao i nacionalnu solidarnost jer su u njemu učestvovali pripadnici raznih klasa. Ali, fašizam i Drugi svetski rat su evropska društva i delili, jer je sa ratom protiv fašizma tekla i borba izmedju različitih ideologija. Svaka država je 1945. nastojala da se svrsta na stranu pobednika. Trebalo je ograditi se od fašizma bez obzira da li mu je pružan otpor, ili se prema njemu bilo ravnodušno ili se, pak, saradjivalo sa okupatorom. Zato su pojedinci u svim zemljama gradili racionalizaciju vlastitog ponašanja. A države su to činile na planu spoljne i unutrašnje politike. Trebalo je očuvati prestiž u svetu i obezbediti unutrašnju sigurnost. Tako nastaju ideološki obrasci objašnjenja pokriveni formulama: oslobadjanje

od fašizma, novi početak, nulti čas i si. Odmah posle poraza fašizma zapadni liberalizam i sovjetski marksizam slagali su se u poricanju nacionalizma. Na jednoj strani bila je klasna solidarnost, a na drugoj liberalni individualizam koji je u obliku ustavnog patriotizma bio antiteza nacionalizmu. Što je hladni rat više jačao, to se antifašizam istoka i zapada Evrope počeo sve više razlikovati. Izmenjena vizija aktuelnog neprijatelja menjala je i vidjenje prošlosti. Antifašizam na Istoku sve više je isticao antikapitalizam, a antitotalitarizam na Zapadu, na sličan način, podvlačio je antikomunizam. Dakle, fašistička prošlost podjednako je pravdala antikapitalizam i antikomunizam (Larsen 1998, p. 1786-1787). Dugo je antifašizam bio aktivno idejno jezgro pravdanja politike levice, bar u meri u kojoj je to bio antitotalitarizam kod desnice. Fašizam je bio alternativa liberalnoj demokratiji, pa je defašizacija značila učvršćenje liberalizma. Osuda fašističkog terora snažila je poverenje u liberalnu demokratiju. Medjutim, ambiciozno zamišljeni proces defašizacije usled napetosti hladnog rata oslabljen je. Zbog obnovljenog antikomunizma Zapad je, umesto planiranog slabljenja Nemačke, počeo da ulaže u njenu obnovu. Antifašizam je u realsocijalizmu bio postojan, dok je u razvijenom kapitalizmu slabio u meri kojoj je defašizacija bila smetnja antikomunizmu. Ovde neće u celini biti praćen proces defašizacije već je predmet ovog uporednog osvrta samo izmena odnosa prema fašizmu nakon 1989. Najiscrpnija uporedna studija o toku defašizacije posle 1945. je dvotomni zbornik "Moderna Evropa posle fašizma 1943-1980" (Larsen, 1998). Izmenu odnosa prema fašizmu u poslednjem talasu prevladavanja prošlosti treba proučavati kao deo šireg procesa promene generacijske i epohalne svesti u kojem je fašizam imao važnu ulogu u samorazumevanja društvenih grupa i pojedinaca (kao mehanizam rasterećenja i pranja prošlosti). Prevladavanje prošlosti ne podrazumeva samo kritiku službenih mitova nego i ličnih iluzija kojih nisu lišeni ni naučnici. Društveni uslovi u kojima mit lakše prelazi u iluziju, kao i oni koji ubrzavaju oslobadjanje od nametanih i spontanih privida ne mogu se otkriti monografskim analizama. Oni mogu biti jasniji samo ukoliko se na širem uporednom planu suoče iskustva glavnih evropskih zemalja u kojima su se preplitali globalni uslovi sa lokalnim protivrečnostima.

Dugo je antikomunizam pružao kapitalizmu važnu osnovu legitimnosti, jer sve dok je SSSR postojao kao oličenje totalitarizma, Zapad je mogao u poredjenju s njim i izgledati pozitivno. Kraj hladnog rata stvorio je, medjutim, velike probleme evropskim elitama. Zbog nestanka sovjetske pretnje, aktivirani su skriveni i potiskivani problemi. Nacionalizam i regionalizam su sa nestankom hladnog rata svuda oživeli, ali je eksplozivnost prostora bila različita. Iščezavanje realne komunističke opasnosti donelo je Zapadu nove probleme. Bilo je doduše i područja kao u Irskoj gde antikomunizam nije ni ranije skrivao nacionalne napetosti, ali u Spaniji, Italiji i Belgiji kraj hladnog rata snažno se osetio kroz porast nacionalnog separatizma. U SR Nemačkoj još je perestrojka 1985. podstakla uspon nacionalizma i problematizovanje antifašizma. Lišene sovjetskog "totalitarizma" zapadne "demokratije" ne izgledaju više tako demokratske. Izbori u Zapadnoj Evropi nisu više zaokupljeni "crvenom opasnošću", već preispitivanjem stabilnosti sistema. U Italiji su hrišćanski demokrati, koji su najviše isticali katoličku

antikomunističku misiju, izgubili *raison d'etre* i oslabili. Slabljenjem komunista italijanski demohrišćani postali su prozirniji i otkrili svoju bit - visoko korumptivnu mašinu patronaže koja je vladala kupujući glasove i plašeći protivnike komunizmom. Čak je aktiviran i problem socijalne kohezije, pa su elite zabrinute nedostatkom velikog principa ili velikih ideja koje mogu "galvanizovati" društvo.

Kriza identiteta u celoj Evropi mnogo je ozbiljnija od problema nedostatka velikih ideja. Potresi su bili najsnažniji u bivšim socijalističkim režimima gde je komunistička ideologija monopolisala glavne integrativne funkcije i najveći deo identiteta, više nego što je to bio slučaj sa antikomunizmom na Zapadu. Hazardna politika novih elita lako je aktivirala eksplozivni vakuum integracije nakon sloma socijalizma. Osim toga, Istok je nakon nestanka hladnog rata morao da stvara nove integrativne ustanove i ideologije, Zapad ne. Sličnih problema bilo je, doduše, i na Zapadu. Sa slomom SSSR-a nastupila je kriza antikomunističkog identiteta, pa su ojačali separatizam i regionalizam. Bilo bi pogrešno "novu nepreglednost" svesti na golu posledicu odsustva javnog neprijatelja koji obezbedjuje unutrašnju koheziju. Ne manje bi bilo jednostrano savremeno previranje objašnjavati spontanom provalom prošlosti. Situacija je mnogo složenija, jer se u njoj prožimaju stare tradicije sa novim protivrečnostima. Njihov izraz je nova epohalna svest, koja postupno ujednačava društvenointegrativne sadržaje koji osiguravaju savremeni identitet na Zapadu i na Istoku. Ali, postoje i značajne razlike u akcentovanju nove epohalne svesti: na Istoku potraga za identitetom bivših komunista odvija se manipulativno, po obrascu nekrofilnog konvertitskog antikomunističkog nacionalizma (komunisti su za sve krivi), dok je na Zapadu iščezavanje komunističke opasnosti olakšalo pravdanje novog regionalizma.

Kod svih pomenutih obrazaca mit o žrtvi prilično je trivijalan mehanizam rasterećenja. R. Bart (Barth) je u mitovima video depolitizovane" iskaze u smislu priča koje oduzimaju činjenicama njihove istorijske tj. "stvorene" osobine. Mitovi konstatuju činjenice, ali ih ne objašnjavaju pa ih poimaju kao prirodne datosti. U tom smislu izražavaju pojmovi "mit o otporu" i "mit o žrtvi" kritiku službenih istorijskih rasprava o fašizmu, ratu i kvislinškim režimimima u Austriji i Francuskoj. Slična je uloga mita o žrtvi u Japanu. R. Žirar (Girard) razvoj moderne svodi na razvoj kulta žrtve, tj. pojačanog potiskivanja nasilja i kolektivnog ubijanja. Žrtve mogu biti realne (u fašizmu i staljinizmu) i umišljene. U poslesocijalističkim režimima mit o žrtvi masovno je raširen kod bivših komunista: ne realno stradanje, nego preradjena prošlost konvertita po novim antitotalitarnim kriterijima, pretvara pojedinca u žrtvu. U oba slučaja izdvajaju se dve vrste glavnih uloga: dželati i žrtve, pri čemu današnji dželati postaju sutrašnje žrtve. U prvom slučaju žrtve su lišene svakog prava, u drugom su samoproklamovane žrtve viši red gradjana za koji ih kvalifikuje društveno priznata patnja. Dok su u logorima staljinizma i nacizma žrtve postajale anonimne, tj. broj, pa im je oduzeta mogućnost da budu mučenici, identitet poslekomunističke žrtve jeste manje ili više preuznešeno mučeništvo konvertita. Najnovije žrtve ne spadaju ni u klasične žrtve izmirenja, tj. obredne žrtve koje su u magijskom ritualu odobrovoljavale bogove i stvarale mir. Današnje "žrtve" socijalizma

ne samo što traže obeštećenje, odmazdu i naknadu, već na statusu žrtve grade novi vlastiti identitet. Danas žrtva ima složenu funkciju: ona je tehnika redukcije složenosti i stabilizovanja kulturnog poretka, služi zadovoljenju masovnih težnji za retributivnom pravdom, koristi održavanju nužnih političkih strasti mržnje i predstavlja osećajno jezgro podele na prijatelja i neprijatelja. Tehnika sticanja statusa žrtve raznolika je, jer zavisi od složenih spletova zbivanja u prošlosti u kojima se nalazi različito uporište za stvaranje mita i osmišljavanje jedinstva političke zajednice. Svodeći složenu stvarnost na jednostavne obrasce tumačenja (izdaja, otpor, žrtva) politički mitovi imaju: (1) opštu društvenointegrativnu; (2) užu političku funkciju; (3) funkciju identiteta, odnosno stvaranja samosvesti odredjenih grupa; i (4) saznajnu ulogu redukcije složenosti. Da bi se održavali istorijski mitovi moraju se bar malo podudarati sa opažanjem zbivanja članova društva. To nisu potpuno neistinite ili izmišljene vizije prošlosti već kanonizovana tumačenja prošlosti koja, mnogim članovima društva omogućuju da nadju sebe u njima i time vlastitoj pojedinačnoj prošlosti uliju smisao. Negovanje sećanja na žrtve i samo obeštećenje žrtvi učvršćuju integraciju društva, ali ne i naučnu distancu. Instrumentalizacija prošlosti je i sredstvo zasnivanja tradicije i stvaranja novih kontinuiteta i diskontinuiteta. Ovom cilju služi uprošćeno istorijsko pripovedanje sa rastegljivim terminima kao što su: kolaboracija, otpor, žrtva, izdaja i si. Politički mitovi uprošćavaju složenost zbivanja i daju im jednostavnost suštine. Organizuju svet bez protivrečnosti. U vakuumu nakon nestanka hladnog rata raste aktuelnost prihvatanja anahronih mitskih obrazaca nacionalnog identiteta. Nestankom jednopartijskog socijalizma iščezao je na Zapadu stari javni neprijatelj kao osnova borbenog identiteta. Oslobodjen je prostor za ispitivanje saradnje sa fašizmom koji je do tada potiskivan radi homogenizovanja antikomunističke saglasnosti. Neslavna saradnja sa fašizmom pretila je da poremeti spoljnopolitički ugled zemlje i njenu unutrašnju integraciju. Zato se pristupa "glačanju prošlosti". Da se ne bi podleglo pogrešnim vizijama, treba razviti odgovarajuću sliku istorije. U društvenointegrativnom pogledu opšta vizija prošlosti, najčešće iskazana u obliku mita o žrtvi, važna je koliko i činjenice koje je potkrepljuju.

Da širom Evrope početkom 1990-ih nije došlo do duboke revizije poimanja glavne epohalne žrtve, zaokret epohalne svesti svakako bi bio manje upadljiv. Grubo rečeno potčinjenu radničku klasu zamenile su žrtve-nacije, a žrtve fašizma potisnute su socijalističkim žrtvama. Bilo je to osećajno jezgro zaokreta od antifašizma ka antitotalitarizmu. Revizija žrtvi počela je još u sporu *Historikerstreit* sa provokativnim pokušajem Noltea i Hilgrubera da rasterete Nemce od krivice za fašizam i rat i tezom da je Aušvic posledica gulaga, a Nemci žrtve nacizma, tj. prirodne odbrane od boljševizma. U Goldhagen debati, probijaju se Jevreji kao žrtve, u raspravi oko Crne knjige komunizma konvertiti ističu žrtve komunističkog terora, koje potiskuju žrtve fašizma. Premda globalne prirode, tok revizije žrtve ispoljavao se manje ili više dramatično: u Jugoslaviji je još od kraja 1980-ih svakoj naciji njena inteligencija sugerirala status žrtve, a u gradjanskom ratu ova "teorija" uspešno je korišćena za pravdanje etničkog čišćenja. Kako je "teorija o žrtvi" korišćena na spoljnopolitičkom planu najbolje pokazuju poratne politike Austrije i Japana.

Preoblikovanje sebe ili vlastite grupe u žrtvu bio je opšti socijalpsihološki osmišljavani i medijski režirani okvir, čiji su osećajni potencijal različite političke snage na različit način akcentovale i prilagodjavale svojim interesima, secesionističkim ili centralističkim, konzervativno nacionalističkim ili liberalno antikomunističkim.

2.1. Austrija: slom mita o žrtvi

Austrijsku kulturu sećanja karakteriše temeljna dvoznačnost prema bližoj prošlosti, jer je decenijama političku strukturu i političku kulturu Druge republike bitno odredjivala "dvostruka funkcionalnost teze o žrtvi" (*Opfersthese*). Druga republika se 1945, za razliku od "nesrećne Prve republike", poimala kao suprotnost Trećem Rajhu, pozivajući se pre svega na kolektivni status žrtve. U Austriji se mogu razlikovati tri faze prevladavanja prošlosti: 1. antifašistički period 1945/46; 2. reintegracija nacista i nadmoć ratne generacije od 1949. sve do debate oko Valdhajma 1986; 3. pojačano kritičko suočavanje sa nacističkim periodom od 1986. Potiskivanje, prekrajanje, laganje, zavodjenje, isključenje žrtava i zaštita dželata - sve to je do slučaja Valdhajm bio austrijski obrazac prevladavanja prošlosti (Neugebauer 1998).

Klagenfurtski pedagog P. Gštetner jasno je uočio glavne društvene i individualno psihološke mehanizmi zaborava nacizma u Austriji, zatim jaz izmedju generacija nastao zbog prerade prošlosti i solidarnost onih koji nastoje da lažu, iskrive ili potisnu nacizam iz vlastite prošlosti. Još uvek je živo i realno masovno tie koje lako prima revizionističko tumačenje istorije, a kritički pristup denuncira kao laž komunista. Već 1945. počela je borba protiv nelagodnih sećanja. Prošlost je prevladavana po obrascu: Nirnberg je rešio problem, osudjeni su jedini krivci, mi nismo znali za zločine, preterani su brojevi ubijenih Jevreja, u drugim totalitarnim režimima bilo je takodje logora, rečju treba okončati rasprave. Nemce je povezivala opšta solidarnost izuzimanja iznacizma. U Austriji tekao je proces ćutanja na isti načina kao u SR Nemačkoj, a antifašizam je shvatan kao "leva strategija pranja mozga" ili "teror vrline". Ovo ćutanje o zločinima razlog je današnjeg širokog nerazumevanja sudbine manjina i stranaca (ali i Hajdera). Nerazumevanja manjina se iskazuje u prkosnom pitanju: "Zašto da se stavljamo u položaj manjina, kada istoriju piše većina. U Austriji i Karantaniji istorija se od 1920. tumači kao odbranbena borba i mit pogranične zemlje. Četiri centralne dogme još uvek su snažne: 1. mit o "graničnoj zemlji" - bedemu, koja je još uvek ugroženi prostor; 2. pretnja stiže od slovenskog juga; 3. kulturno nadmoćniji narodi stižu sa severa; 4. narodi i "rase" ne smeju se mešati. Kod prerade istorije Karantanije i njenih dogmi prepoznaje se kulturtregerski tenor otpora južnjacima, a agresivni ratovi uvek se tumače kao odbranbeni (Gstettner 1996). S druge strane državi je bio potreban dokaz o antifašističkom otporu pa je širena dogma daje Austrija 1938. bila prva žrtva Hitlerove agresije.

Sećanja počivaju na uspomenama. U psihologiji postoje tzv. krive zaborava, utvrdjeni su činioci koji iskrivljavaju sećanje. Otežavajući činioc je trauma, cerebralna povreda ili psihički doživljaj, koji vodi smrti ili trajnom oštećenju. Trauma je u psihološkom

smislu neizlečivo iskustvo i otporna je prema vremenu. Ko je bio mučen, ostaje mučen. Sećanje na traumu je traumatično. Najudobnija istina i mehanizam potiskivanja i iskrivljavanja sećanja je: nisam video zločine niti išta o tome čuo, niti sam bio tamo. Manji je deo počinilaca koji svesno lažu, prevladavaju oni koji su se zauvek odvojili od sećanja i prilagodili udobnoj stvarnosti. Prošlost ih je opterećivala, na njeno mesto je trebalo staviti nešto drugo, manje bolno. Postupno je iščezavala razlika izmedju istine i laži (Gstettner 1996). Pojedinac počinje potpuno ubedjeno da veruje u vlastitu verziju istorije, koju je često prepričavao, a pri tome nesaglasne detalje glačao i preradjivao. Tihi prelaz iz laži u saoobmanu je koristan. Što se duže "tihi prelaz iz laži u samoobmanu" praktikuje i od društva toleriše i nagradjuje, to brže počinju zločinci da se osećaju kao žrtve koje računaju na razumevanje i saučešće. To je slučaj u Karantaniji (Gstettner 1996). Preobražaj zločinaca u žrtve tamo je postao ritual svečanosti na kojima učestvuju najviši političari. Ratna generacija je, ponavlja se, podnela u ratu i posle njega strpljivo patnje. Žrtva i patnje su široke kategorije kojima se zamagljava svako konkretnije pitanje o krivici i zločinu u fašizmu. Magla je udobnija od jasnog svetla.

U stvarnosti, medjutim, austrijsko društvo u toku rata bilo je podeljeno na prilagodljivu većinu i naciste na jednoj, i manjinu boraca otpora i prognanih na drugoj strani. Ova konfliktna situacija nije ni posle rata raščišćena, već je ostala ambivalentna. Denacifikacija u Austriji nije bila nacionalna potreba već imperativ okupacijskih sila. Za razliku od Italije i Francuske, u Austriji nije bilo snažnijeg antifašističkog pokreta otpora. Saveznički zahtev za denacifikacijom, koji posle izbijanja hladnog rata dobija drugačiji smisao, zatim proces obeštećenje žrtava nacizma, ali iizborni motivi novih političkih partija - su činioci koji su uticali na austrijsko suočavanje sa fašističkom prošlošću. Mit o antifašističkom duhu i druge legende ugradjeni su u temelje Druge republike (Bailer 1999). Jedna od legendi bila je i kovanica "Nulti čas" - koja je trebalo da obeleži tobožnji novi početak 1945. Ovu legendu opovrgla su istraživanja o kontinuitetu elita izmedju fašizma i Druge republike (privredni, politički, antisemitski kontinuitet). Druga republika je počivala na novoj koaliciji bivših prognanih konzervativaca, socijaldemokrata i komunista (svi su se poimali kao žrtve). Socijaldemokrati su zakonski priznati kao žrtve već 1945, a Sinti i Romi tek 1988. Teorija o državi Austriji kao žrtvi, koju je najpre diktirala potreba spoljne politike zemlje radi ubrzanog ponovnog sticanja ugleda, vrlo brzo se osamostalila i učvrstila i u unutrašnjoj politici. Uslovje bio eksternalizacije krivice (projektovanje krivice ka vani). Celokupna krivica Austrijanaca pomerena je na Nemce, tj. na nacistički vrh. Pobijeni Jevreji nisu se uklapali u viziju Austrije kao nedužne žrtve nacističke agresije, jer su bili žrtve austrijskih dželata. A preživele jevrejske žrtve remetile su službenu i neformalnu austrijsku saglasnost iz 1945. Profiteri iz pljački Jevreja strepeli su od oduzimanja plena. U osnovi slogana "Mi smo svi žrtve", tj. nema prioriteta kod žrtava, bila je jednostrana "teorija" koja je s jedne strane isticala da su Austrijanci silom mobilisani u Vermaht, a s druge je bila uperena protiv obeštećenja Jevreja i prognanih.

Nova vlast morala je voditi računa o "malim nacistima" zato što su ovi bili brojni potencijalni birači. Nacizam je prikazivan kao anonimna moć, "prirodna katastrofa" koja se

obrušila na Austriju. Zločine su tobože činili samo vodeći nacisti, dok ostali brojni austrijski nacisti nisu imali ništa sa tim. Oni su nacističkoj partiji prilazili ne iz ubedjenja nego iz koristi. Trebalo je stotine hiljada iz rata izašlih vojnika što brže integrisati u Austriju. Bio je to službeno neuravnotežen odnos prema bivšim vojnicima Vermahta koje republika nije krivila za rat, s jedne strane, i žrtvama nacizma u čijem su tlačenju i ubijanju sami Austrijanci učestvovali, s druge strane. Tako su npr. udovice palih u ratu sticale penziju bez obzira na radnu sposobnost, dok su udovice ubijenih to pravo dobijale jedino ukoliko se nisu mogle same izdržavati (Bailer 1999). Blagonaklonost prema bivšim fašističkim borcima olakšavala je okolnost što su sve partije bile svesne da je reč o ustupku stotinama hiljada potencijalnih birača. Čak su i bivši pripadnici SS trupa (kao tobožnji deo Vermahta) relativno brzo, već 1949, zakonski uključeni u program opskrbe ratnih žrtava. Bio je to smišljeni selektivni, suženi antifašistički duh Druge republike koji je vodio brigu o tzv. "malom čoveku". U ranom poratnom periodu masovno su brisani bivši nacisti iz ranijih partijskih spiskova. Na "male naciste" gledano je kao na bespomoćne zavedene ljude, koje treba razumeti, a ne kažnjavati. Službenom amnestijom 1956. svi okrivljeni zbog nacističke aktivnosti oslobodjeni su odgovornosti, jer su "spali okovi saveznika."

Premda politički oportuno, prikazivanje Austrije kao prve žrtve nacizma bilo je višestruko funkcionalno. U spoljnopolitičkom pogledu bila je to brana protiv zahteva za reparacijama i osnova zahteva za ponovnim pribavljanjem medjunarodnog uglednog statusa. U unutrašnjoj politici teza o žrtvi korišćena je za društvenu i političku integraciju brojnih bivših austrijskih nacista i za prevazilaženje sukoba oba vojnopolitička bloka. Oko 1950. razbila se površna antifašistička saglasnost Druge republike zbog izbijanja hladnog rata. Počelo je dizanje spomenika palim vojnicima za domovinu u Drugom svetskom ratu, a oživljavaju reči "zavičaj i otadžbina" kojima je naglašavan kontinuitet Habzburške monarhije, velikonemačkog Rajha i nove austrijske republike. Premda se nova spomenička kultura kosila sa tezom o žrtvi, odgovarala je političkoj svakodnevnici velikog dela političara i stanovništva (Liebhart 1999). Bivši nacisti vrlo brzo su stekli više javnih simpatija od žrtava nacizma. Mnogi nacisti tretirani su kao žrtve (Bailer-Galanda 1998, p. 420), i kao takvi prihvatani, što je dizalo ugled obnovljenom neofašizmu, a obaralo značaj denacifikacije. Jaspers je 1945. pisao *daje* svaki Nemac trpeo i upoznao patnju, ali nije svejedno da li je to bila patnja zbog gubitka na frontu, u konc-logoru, stradanje žrtve Gestapoa ili onih koji su se iako u strahu okoristili od režima. Gubici nisu bili isti u pomenutim slučajevima. Svako je sklon da tumači gubitke i patnju iz perspektive žrtve, ali ono što pogodjene razdvaja je za šta su uložene žrtve: neko je bio dobrovoljac, a neko progonjen.

Lako je pojmljivo da su svi nastojali da se prikažu kao nedužne žrtve, lako je u Moskovskoj deklaraciji saveznika od 1. 11. 1943. bilo zapisano *daje* Austrija, kao prva žrtva Hitlerove agresije, odgovorna i za rat (Bötz 1998, p. 358), posle rata je prevladala samo prva ocena (Pelinka 2000). Savezničkа ocena pretpostavljala je da je Austrija kao zemlja bila nedužna, ali ne i Austrijanci. Ova protivrečna ocena bila je osnova uzdržavanja od denacifikacije i vrlo emotivnih reakcija Austrijanaca kada bi neko pominjao

domaću nacističku prošlost. Prećutkivano je da je udeo Austrijanaca koji su podržali nacizam odgovarao udelu Nemaca u nacizmu. U Austriji je 1943. bilo 693.000 registrovanih nacista, tj oko 10% stanovništva (Bötz 1998, p. 349), a samo je 42.000 posle rata "terećeno" zbog krivice (Stiefel 1998, p. 401). Ovi podaci pokazuju zašto je denacifikacija bila težak zadatak. U NSDAP, SS, SD i Gestapou bili su brojni Austrijanci, a bilo ih je i na listi ratnih zločinaca. Premda u Austriji 1945. nije bilo okupacijske vlade kao u Nemačkoj, već slobodnih izbora, ipak je Austrija bila 1945. poražena zemlja, a saveznici su u njoj ostali 10 godina. Kada su saveznici napustili Austriju, svi optuženi su amnestirani (Stiefel 1998, p. 403). Posle toga prošlost je trebalo prevladati preradom. Austriji je bila potrebna "životna laž", koja je počivala na tabu temi: izbegavalo se pitanje o krivici u ubijanju Jevreja i Cigana, ometenih u razvoju, političkih protivnika i homoseksualaca. Ćutanjeje stabilizovalo Austriju. Patriotizam *alla Dolfuss* bio je austrijski identitet prožet poštovanjem palih vojnika "vernih domovini". Ovaj "dvostruki govor" bio je osnova mita o žrtvi. Krajem 1960. počinje bunt nove generacije protiv roditeljske i dedine verzije istorije, a tek je debata oko ratne prošlosti predsedničkog kandidata K. Valdhajma sredinom 1980-tih pokazala dvoznačnost nepotpunog suočavanja službene Austrije sa tradicijom sećanja koja se ticala veze sa nacizmom. Ova zbivanja postupno su dovela u pitanje službenu tezu o Austriji kao žrtvi.

Jedan dogadjaj iz 1986. relativno kasno je u Austriji obelodanio činjenicu da prošlost nije samo prošlost, već da odredjuje i aktualnu politiku. Otvoreno je pitanje da li je istorija samo jedno od mogućih tumačenja prošlosti? Kada se Valdhajm kandidovao za predsednika Austrije, zbog njegove nacističke prošlosti reagovali su Jevreji i inostranstvo, dok su se Austrijanci osetili provociranim. Slično je bilo i 2000. godine kada je Izrael zapretio prekidom diplomatskih odnosa ukoliko Hajder bude izabran. 2,5 miliona Austrijanaca izabralo je 1986. Valdhajma za predsednika iz prkosa, četrnaest godina kasnije Hajdera takodje. Kada je otkriveno da je Valdhajm, kao oficir Vermahta, učestvovao u čišćenju stanovništva za vreme rata u Jugoslaviji, medijska propaganda bila je povod da jedno do tada uvreženo tumačenje istorije (o Austriji kao žrtvi nacizma) bude potisnuto drugim (Austrija je sukrivac zajedno sa Nemačkom). Iako je selektivni odnos prema prošlosti u Austriji posle 1945. bio politički razumljiv, bio je tek kratkoročno funkcionalan po austrijsku demokratiju i integraciju. Dugoročno, pak, politički organizovani zaborav danas je balast državi jer opterećuje njenu budućnosti (Pelinka 2000). Bailer i Pelinka s razlogom upozoravaju da je mnogo preradjene i prećutane prošlosti prisutno u austrijskoj sadašnjosti. Tek 1995. osnovan je Nacionalni fond za obeštećenje prognanih iz Austrije 1938. Apsurdno je da je za to bilo potrebno više od pola veka. Medjutim uspeh pronacističkog kandidata Hajdera na izborima 2000. pokazuje da ni amnezija poratnog doba niti Valdhajm-afera 1986. ipak ne opterećuju Austrijance. Uprkos aferi, Valdhajm je izabran i bio predsednik Austrije sve do 1992, a Hajderov uspeh na izborima bio je poslednja posledica nepotpunog austrijskog suočavanja sa vlastitom nacističkom prošlošću i snažnog autoritarnog nasledja. Da li je Druga republika mogla opstati samo na temelju potiskivanja kako onih koji su 1945. doživeli kao poraz, tako i onih koji su je

doživeli kao oslobodjenje? Hladni rat je važan uzrok izostanka denacifikacije u Austriji i Nemačkoj, ali i masovna besavesnost austrijskog stanovništva. Kako drugačije tumačiti to da na spomenicima iz poratnog doba nema ubijenih u KZ logorima.

Za razliku od socijalizma, na Zapadu je uvek sapostojalo više različitih obrazaca političkog sećanja. U Austriji posle afere Valdhajm "tezu o žrtvi" privremeno je zamenila "teza o dželatima", a posle toga su govor Vranickog o "suodgovornosti" i pritisak zahteva za odštetom uslovili dugačiji prilaz prošlosti. Bolje je govoriti o delimičnim promenama sećanja, prilagodljivim modifikacijama, drugačijem akcentiranju i postupnim promenama nego o njegovom naglom zaokretu. Uvek je prisutno više službenih političkih obrazaca koji se koriste po potrebi: samoviktimizacija, suodgovornost, Austrija je bila okupirana i si. Hajder je bio prototip predstavnika druge generacije koja je rehabilitovala "ratnu generaciju" i pružala otpor zahtevima za obeštećenjem. Težnja da se podvuče crta i suočavanje sa istorijskom krivicom svede na materijalno obeštećenje kriju u sebi opasnost da se primaoci obeštećenja prikažu kao objekti sporazuma oko numeričke veličine. To je način kvantifikovanja i dehumanizacije bivših žrtava.

Posledice oportunističke politike vodećih krugova austrijske Druge republike oko nepotpune denacifikacije i danas su primetne. Ispoljavaju se u obliku protivrečnosti izmedju patetične osude nacizma i prihvatanja pojedinačnih nacista kao "malih nacista", u toleranciji prema pronacističkim apologetskim bulevarskim medijima, političarima i prema desnom ekstremizmu, u izbegavanju isplate obeštećenja nacističkim žrtvama, čiji zahtevi izazivaju antisemitske reflekse, u ignorisanju zahteva za progonom nacističkih zločinaca, zatim u nedovoljnoj spremnost za javno distanciranje od nacizma (preko spomenika) i skorašnjem nastojanju da se izložba o zločinima Vermahta brzo ukloni i predstavi kao propaganda. "Antifašistički duh" je austrijski mit, kao što je to i kolektivno skidanje krivice sa Austrije preko mita o žrtvi ili preko legende o "nultom času" (Bailer 1999). Opažanje prošlosti zgušnjava se uvek u onome što se od pre nekoliko godina naziva *political correctness.* Prošlost uvek opažamo iz odredjenog ugla koji nije slučajno odabran. To je uzrok otpora evropeizaciji, koja znači da više nema nacionalnih monopola u opažanju istorije, niti "vlastite" istorije koju bi pisali samo "pravi" Austrijanci. Službena austrijska istoriografija još jedan je dokaz da istorija nije samo rekonstrukcija prošlosti, nego i politički stvaralac identiteta.

2. 2. Japan: između atomske žrtve i zločina u Aziji

Od početka 1980. odnos prema nemačkom modelu prevladavanja prošlosti postao je važna strana japanskih debata o ratnoj krivici. Službena komemoracija pedesete godišnjice kraja rata pokrenula je i pitanje naknade štete žrtvama rata. Levica je bila za prihvatanje nemačkog modela, dok su nacionalisti odbijali poredjenje japanske istorije sa "apsolutnim zlom" nacizma. Ovaj otpor sputavao je suočavanje sa senkama istorije. Treći pristup se zalaže za saradnju Japana sa napadnutim azijskim narodima, i protivi se evrocentrizmu i nacionalizmu.

Japansko suočavanje sa vlastitom militarističkom prošlošću je samo po upadljivosti motiva žrtve slično austrijskom, dok je u sadržinskom pogledu bliže nemačkom obrascu. Ipak, dok je za Nemce poraz nacizma bio nelagoda, iako je značio oslobadjanje od Hitlerovog terora, Japanci su poraz osećali kao sramotu. Osećali su stid i krivicu prema svom caru a posle bombardovanja Hirošime širilo se osećanje žrtve. Kritičko suočavanje sa prošlošću u Japanu takodje je kasnilo. Nova prekretnica bila je smrt cara Hirohita januara 1989. Iste godine kada je u Berlinu pao Zid, u Japanu je počela "nova era" i kritički odnos prema prošlosti (Mishima 1995). Dok je jedna idejnopolitička struja tražila kritičko suočavanje sa krivicom za Drugi svetski rat (slično levoliberalnom bloku u Nemačkoj), druga je pravdala prošlost po obrascu žrtve.

Slično nemačkom arijevskom rasizmu, i Japanci veruju da su božanski predodredjeni i da imaju vodeću ulogu u Aziji. Ali, u Japanu ima i pojava sličnih Nolteu, Habermasu, Valzeru i Grasu. Prisutne su i slične antizapadne struje. Japanska politička, privredna i deo kulturne elite jedinstvenije se od nemačkih elita protive Zapadu, da bi tobože zaštitile naciju od pretnji Zapada, a u stvari odbranile svoje interese. Ta struktura ne menja se već 130 godina: Zapad treba oponašati, stići i prestići (Mishima 1995). Japan se otvorio prema svetu na vrhuncu evropskog kolonijalizma krajem XIX veka. Japanci su se osećali kao polukolonijalizovani narod. Podjarmljeni i oni koji se tako osećaju imaju mnogo bolje pamćenje od kolonijalnih osvajača, ali isti osećaj Japanci su zaboravili u odnosu prema žrtvama vlastitog kolonijalizma. Trauma o "ugroženosti od Zapada" postepeno je prerastala u agresivnu spoljnu politiku i težnju za hegemonijom u istočnoj Aziji. Kulturna elita bila je razapeta izmedju osećanja niže vrednosti prema Zapadu i vere u nadmoć vlastitog stila života što je vodilo isticanju izuzetnosti vlastite kulture i tradicije (Mishima 1995). Težnja za prevazilaženjem Zapada na temelju vlastite kulturne nadmoći bila je izvor etnocentrizma japanskih elita. To je bila osnova jačanja "javnog sećanja" pre Drugog svetskog rata: mit o 2600-godišnjem kontinuitetu carske kuće, heroizacija političara i generala iz Mejdži doba, parareligijsko slavljenje palih vojnika, a sve to praćeno iskrivljavanjem istorije. Posle 1945. nastupilo je selektivno sećanje: rat je tumačen kao nužna reakcija na privredni pritisak Zapada i kao legitimna borba protiv hegemonije Zapada. Jedino je levica posmatrala narod kao žrtvu ne tudje nego vlastite ratoborne vojske i kapitala. Glavno pitanje kod japanskog prevladavanja prošlosti nije krivica za rat nego obnovljena stara trauma "crnih brodova", simbola prodora Evrope i SAD u Japan (Hijiya-Kirschnereit 1998, 344). U kolektivnoj traumi i svesti o nepovratnom upadu Zapada smešteno je pitanje o ratnoj krivici Japana. Rat se vidi kao odbrana od SAD, a ne kao vlastita agresija. Tragedija Hirošime i Nagasakija bila je alibi da posle rata budu zajedno heroizirane nedužne žrtve atomske bombe i poginuli u osvajačkom ratu. Poistovećivanje sa atomskim žrtvama praćeno je ignorisanjem žrtava vlastitog terora. Hirošimaje besprimeran zločin koliko i Aušvic, i to je razlog što je Japancima mnogo teže nego Nemcima da se kritički suoče sa smislom vlastite agresije. U Japanu se Hirošima službeno poredi samo sa Aušvicom, ali ne i sa Nankingom (gde je decembra 1937.

japanska vojska u toku nekoliko sedmica masakrirala i ubila oko 300.000 Kineza) (Mishima 1995).

Ima mišljenja da je razlika izmedju nemačkog i japanskog prevladavanja prošlosti u tome što se Nemci osećaju odgovornim, dok Japanci osećaju samo stid (Buruma 1995). Japanski konzervativci i danas govore daje masakr u Nankingu krajem 1937. preuveličano kinesko otkriće. Za 6 nedelja u Nankingu ubijeno je 300.000 Kineza i silovano 20.000 žena. Japanci misle da su cifre preterane (Hippin 1997). Japanski masakr u Nankingu pravda se oslobodilačkim ratom protiv "belih gospodara", odgovorni su tobože kineski nacionalisti i komunisti koji su se pridružili obruču protiv Japana nametnutom od SAD, V. Britanije i Holandije. Japanski patrioti govore o "nankinškoj laži". Medjutim, ministri koji su to pominjali morali su podneti ostavke, jer su ovakve izjave imale negativne spoljnopolitičke posledice: azijske zemlje neće verovati Japanu da može suvereno da odlučuje o ratu i miru. Od 1945. Japan se usredsredio na ekonomski oporavak, dok su se, slično stanju u Nemačkoj, SAD starale o njegovoj bezbednosti. Ipak je SR Nemačka, zbog integrisanja u Zapadnu Evropu, prinudjena da manje krije tamne mrlje prošlosti i da oštrije osudjuje vlastiti desni ekstremizam. R. Benedikt svojevremeno je razlikovala japansku "kulturu stida", od zapadne "kulture krivice". U hrišćanskoj kulturi krivica se priznaje jer je bog sveznajući, pa otkriva skrivene grehe. Kod Kine i Japana ima više bogova, pa se stid priznaje samo kada se gresi dokažu. Drugim rečima kod ovih kultura gresi nisu religijski nego društveni pojam. Da li se religijskim nasledjem može objašnjavati drugačija ocena uzroka rata u Nemačkoj i Japanu? Nemački osećaj krivice usredsredjen je na holokaust, a ne na Kaventri ili na Staljingrad. Aušvic je bio centralni argument G. Grasa protiv ujedinjenja Nemačke. Premda su Japanci u Aziji krivi za smrt miliona ljudi, Jamato ideologija bila je daleko od nacističkog rasizma. Osim toga, premda su Japanci obožavali cara, moć Hirohita bila je ograničena. Bilo je, doduše, misionarskog samopoimanja Japanaca kao božjeg naroda i u carevo ime ubijani su niži narodi Azije. Ali, sve to ipak se razlikovalo od državne politike uništavanja. Makartur je Hirohita 1945. izuzeo iz odgovornosti, dok o amnestiranju Hitlera niko nije razmišljao. Japanci se ne sećaju holokausta nego rata, otprilike kao što se Evropljani sećaju Prvog svetskog rata (Buruma 1995). Hirošima je zasenila zločine japanskog militarizma. Osim toga, mnogi još uvek drže da je japanska agresija bila antikolonijalni rat za oslobođenje Azije. Prevladavanje prošlosti karakteriše razilaženje oko naziva rata: "Kaži mi kako se zvao rat pa ću ti reći kojeg si duha dete"? I ovde se razlikuje japanska levica od desnice. Japanska levica upozorava daje osvajački rat počeo još 1931. sa upadom u Mandžuriju i podseća daje reč o petnaestogodišnjem, a nečetvorogodišnjem ratu. Desnica, pak, drži daje upad u Mandžuriju bio preventivna odbrana od Kine i SSSR-a, a sam rat u jugoistočnoj Aziji navodno bio je oslobodilački azijski rat. Dok levičarski japanski istoričari pišu o masakru u Nankingu, desnica to poriče. Levica govori i kapitulaciji, desnica o kraju rata. Levica i desnica se jedino slažu u tome daje Hirošima bila najstrašnije hladnokrvno ubistvo u toku rata. Dok levica drži daje pacifizam jedini odgovor na Nanking i Hirošimu, desnica teži da se odvoji od patronaže SAD, jer je ova zemlja okupirala identitet "duh i dušu Japana".

Upadljivo su slični pokušaji normalizacije prošlosti izmedju nemačkih i japanskih konzervativaca u poricanju i relativisanju Nankinga i Aušvica. Nije reč o slučajnoj i dalekoj sličnosti već o dubokoj unutrašnjoj podudarnosti konzervativnog mišljenja.

Ipak, japanski pisci u normalizaciji prošlosti odbijaju poredjenja vlastite prakse sa nacističkom. Japanci rado ističu razliku izmedju nemačkih "zločina protiv čovečnosti" i japanskih "ratnih zločina" (Sato 1999). Tvrde da postoje i druge važne razlike. Dok je nacizam napao okolne suverene države, Japan je hteo da osvoji kolonije, koje su tek kasnije stekle nezavisnost. Dok je Aušvic za Nemce još uvek simbol neuporedivog nemačkog zločina, Hirošima je za Japan naprotiv simbol rata koji je oformio svest o Japanu kao žrtvi. U Japanu rat se posmatra iz perspektive 15. 8. 1945, a iza toga osećanja žrtve postaje manje značajno pitanje zašto je rat izbio (Sato 1999). Japan jeste kao i Nemačka počeo rat kao agresor, ali na četiri glavna japanska ostrva nije bilo borbi. Doživljaj rata su ovde kao i u Britaniji bila samo bombardovanja. Osim toga u Japanu posle rata niko nije dovodio u pitanje cara, kao u Nemačkoj Hitlera. Japanci su bili navikli na pobede u ratu, pa je poraz bio šok toliko veliki da nisu osećali krivicu zbog agresije. Raspravljali su o posledicama poraza, prvi put suočeni sa okupacijom ostrva od Amerikanaca, a ne od Azijata. Utisak je bio da su poraženi od SAD, a ne od suseda. A pošto je u hladnom ratu Japan postao saveznik SAD, širila se iluzija da su posledice rata brzo otklonjene.

0 samoj kolektivnoj krivici u Japanu diskutovalo se posle 1945, ali drugačije nego u Evropi i SAD. Posle Goldhagen debate Japanci su bili uvereni da Nemci odbijaju kolektivnu krivicu, ali preuzimaju odgovornost za ono što se zbilo. Tome nasuprot, Japanci su osećali krivici zbog poraza samo pred svojim carem, a ne pred protivnicima ili žrtvama svoje agresije, tvrdi tokijski istoričar Sato. Zato nije bilo osećanja odgovornosti za agresiju. Posle smrti Hitlera u Nemačkoj je uveden novi režim, dok je Hirohito preživeo poraz i nije sudjen kao zločinac. Nije bilo promena na japanskom prestolu, premda se promenila uloga cara. Ipak, mnogi Japanci misle daje posle 15. avgusta u Japanu nastao novi svet. Ono što je za Nemce bio Holokaust, za Japan je bio rat. I nemački i japanski političari su za osudu rata i njegovih posledica dobili Nobelovu nagradu za mir: E. Sato i V. Brant. Ima sličnosti i izmedju sudjenja u Nirnbergu i Tokiju. U Tokiju nije bilo presuda zbog zločina protiv čovečnosti, a od 28 glavnooptuženih samo je šestoro osudjeno na smrt, ostali su 1958. amnestirani (Sato 1999). R. Hes je bio u zatvoru Špandau sve do 1987, posle čega je sve okončano bez pompe. U Tokiju na mestu zatvora Sugano stoji spomen-pločasa natpisom "tragedija rata", što u stvari znači "tragedija poraza". I negovanje uspomena na prošlost je različito. U Nemačkoj su na prvom mestu svedočenja žrtava, a do iskaza počinilaca je teško dospeti. U Japanu, medjutim, lakše je doći do sećanja počinilaca, jer bivši vojnici rado govore o svojim "herojskim" delima.

Iz rečenog se nameće pitanje da li je nemački obrazac prevladavanja prošlosti pogodan za Japan? Na prvi pogled jeste. I japanski konzervativci, slično nemačkim, misle da će Japan rešiti sve probleme ukoliko se Japanci vrate nacionalnom osećanju poput kamikaza-pilota. Premda je mnogim japanskim intelektualcima zanimljiv nemački obrazac

"prevladavanja prošlosti", ipak Japanci nisu uspeli da prošlost prevladaju kao Nemci (Minoguchi 1999). Nemački obrazac nije bilo lako oponašati jer nema pritiska domaćeg i stranog javnog mnjenja niti insistiranja da su japanski zločini neuporedivi kao što je Aušvic. Doduše neprevladana prošlost i u Japanu ogleda se u prisustvu i uticaju "mrkih Japanaca", "poricatelja Nankinga" i u prećutkivanju zločina u Kini. Ali, nema ni traga tome da bi japanski političari rekli da je 15. 8. 1945. dan oslobodjenja, kao što se u Nemačkoj govori za 9. maj 1945. Dok je u kolektivno sećanje Nemaca neizbrisivo utisnut holokaust, Japanci se još nisu ni suočili sa tim da su izgubili rat. U Nemačkoj ima pozivanja na pojedinačnu krivicu i odgovornost što je u Japanu nepoznato. Takodje, kod Japanaca nema striktnog odvajanja "čistog" rata i fašističkih zločina (što je u Nemačkoj tek izložba zločina Vermahta 1997. osporila). U Nemačkoj se dugo govorilo o hrabrim vojnicima na frontu koji nisu bili umešani u nacističke zločine iza fronta. Ovo "čisto" razdvajanje bilo je aktuelno u vremenu kada je SR Nemačka bila član borbenog atlantskog antikomunističkog bedema. Oba postupka služila su tome da se odgovornost i krivica za prošlost ograniče na pojedince, da bi se sprečilo da se krivica za prošlost prevali na naciju. Ovoga, medjutim, nije bilo u Japanu, jer je totalni rat (shvaćen u celini kao nacionalni interes) bio pojam na koji se japansko prevladavanje prošlosti usredsredilo (Minoguchi 1999). U Nemačkoj je prevladavanje prošlosti elastično, prilagodjava se novim generacijama i krupnim spoljnopolitičkim promenama posle 1990. Ljudska prava imaju sve veću ulogu. Minoguši zaključuje da je odnos Nemaca prema prošlosti kulturno uslovljen i istorijski sazreo princip koji ne treba mešati sa "serenadom skidanja mrkog", koju Japanci jednostavno žele da odsviraju.

Pokazujući razliku izmedju prevladavanje prošlosti u Nemačkoj i Japanu, Buruma je još kritičniji prema Azijatima (Krebs 1996). U obema zemljama je, tvrdi on, samorefleksija prigušena manijakalnim nagonom za ponovnom izgradnjom i privrednim uspesima. Japanci prenaglašavaju vlastite žrtve (pored "normalnih" i atomske), dok u pogledu vlastitih zločina vlada opšti zaborav. To je relativno nespecifično. U Nemačkoj, medjutim, postoji permanentno sećanje i podsećanje na nacističke zločine, jer je to preduslov integracije u normalni Zapad. To ne znači da nema Nemaca koji ne bi zaboravljali, niti da nema Japanaca kadrih za sećanje. Ali, poratni uslovi koji bi podsticali organizovano kritičko suočavanje sa zločinačkom prošlošću bili su u Evropi drugačiji. Ipak, obrasci prevladavanja prošlosti ne mogu se odsečno razdvojiti. Nemcima je kolektivna krivica nametnuta spolja, dok u Japanu nije pojedinac optuživan, već je odgovornost svaljivana na grupu. Izgleda da je u osudi nacizma bila presudna veća aktivnost Jevreja, ali je i pritisak levice bio snažniji. U Japanu je nacionalizam oživeo već 1960-ih, u Nemačkoj tek 1980-ih. Novi nemački desni ekstremizam uperen je protiv manjina i gastarbajtera, za razliku od japanskog šovinizma koji nije imao neprijatelje te vrste. Antiamerikanizam je bio snažniji u Japanu zbog Hirošime. Zbog korejskog rata (i šoka Kineske revolucije) u Japanu su obustavljene čistke i ublažena kolektivna krivica. Iz istih razloga je u Zapadnoj Evropi obustavljena denacifikacija kada je izbio hladni rat. Ne manje je važno to da su i Japan i Nemačka postali američki partner u borbi protiv

komunizma. Zato Buruma i tvrdi da su Korejanci i Kinezi spasli Japan od čistki. Japanska levica je, doduše, podsećala na žrtve japanskog imperijalizma, ali i na Hirošimu. Nemačka levica je znatno više upozoravala na žrtve Hitlerove agresije nego na stradanja Nemaca od savezničkog bombardovanja. Pokolj u Nankingu krajem 1937. samo se donekle može porediti s Aušvicem, a Nanking-kompleks sa Aušvic-kompleksom još manje, jer, smatraju Japanci, uništavanje ljudi u prvom slučaju bilo je plansko, a ne rezultat stihije vojne soldateske. Buruma, međutim, smatra da su samooptužbe u Aziji mnogo mučnije i neiskrenije nego u Nemačkoj, zato što se rasprave o japanskom ratu vode uglavnom van univerziteta, pretežno u krugovima ljubitelja istorije i novinara. Burumino objašnjenje izgleda nepotpuno. Prevladavanje prošlosti bi ipak trebalo tumačiti različitom spremnošću domaće inteligencije da pritisak ili potrebu za uključenjem u okruženje pripreme samokritikom. Ovaj pritisak i domaća spremnost bili su bitno drugačiji i zbog suštinski različite potrebe uključenja Nemačke u Evropu i Japana u Aziju.

Premda je manje radikalno prevladavanje prošlosti nego u Nemačkoj, ni u Japanu ovaj odnos nije bio statičan. Neposredno nakon rata Japanci su odgovornost za zbivanja iz 1930-ih prebacivali na militarizam. Jačao je pacifizam, a Hirošimaje, pored Aušvica, bila simbol ratnog apsurda. Dugo nije razlikovan rat od kolonijalnog rasizma. Snažnija promena nastupa tek 1980-ih godina (Murakami 1998). Raste pritisak na pacifiste, a u službenoj nastavi japanski napad na Aziju je neutralizovan. Pod Nakasoneom (1982-87) kulminirala je nacionalistička revizija istorije. On je 1985. odao službenu počast grobovima četrnaestorice ministara i generala koji su u Tokiju osudjeni kao ratni zločinci i smaknuti. U isto vreme u Nemačkoj zbio se sličan ceremonijal-Bitburg, koji je, za razliku od Japana, izazvao snažno suočavanje Nemaca sa prošlošću u *Historikerstreit.* Kada je Hirohito umro 1987. medjunarodna štampa je o njemu kritički pisala, i bilo je jasno da u svetu Drugi svetski rat nije zaboravljen. Ujedinjenje Nemačke takodje je pokazalo da su Nemci stekli poverenje suseda, dok su Japanci uvereni da su još uvek omrznuti u Kini, Koreji, Filipinima ili na Tajlandu. Koliko su Japanci nekritički prema vlastitoj agresiji govori i činjenica da je najviše debata u japanskom prevladavanju prošlosti izazvala prinudna prostitucija u japanskoj Armiji (Murakami 1998). Znalo se da su za vreme rata pri jedinicama postojali bordeli, ali je prećutkivano da su tamo bile strankinje pod prinudom. Japanska vlada priznala je odgovornost i to je bio veliki politički zaokret. Ubrzo su zvanično priznati masakr u Nankingu 1937. (ali je broj ubijenih umanjen na 40.000) i korišćenje biohemijskog oružja u ratu u Indokini. Prevladavanje prošlosti postupno je postajalo nužnost novih generacija. Počela je saradnja sa korejskim i kineskim istoričarima, što je izazvalo reakciju kod nacionalista. Kao i svuda i u Japanu konzervativci ponavljaju da su ugoženi ugled i ponos nacije koje treba negovati i štititi od pacifista.

2. 3. Francuska i Italija: rušenje mita o antifašističkom otporu

Gotovo da i nije potrebno posebno pominjati da su u Evropi više nego u drugim delovima sveta ugled država i unutrašnja homogenost dugo počivali na opšteprihvaćenom antifašizmu. Isticanje i veličanje domaćeg antifašističkog otpora u Italiji i Francuskoj prelazilo je u funkcionalni mit o *Resistenza* odnosno *resistance.* Otpor fašizmu bio je istorijsko moralna osnova italijanske Prve i francuske Pete republike. Veličanje otpora fašizmu omogućilo je ultaliji saradnju komunista i hrišćanskih demokrata, a u Francuskoj komunista i golista. Razlika je u tome što u Francuskoj prevladavanje ratne i kvisliške prošlosti nije bilo nametnuto savezničkom okupacijom kao u Nemačkoj, Italiji i Austriji, već unutrašnjim snagama. U Italiji već krajem 1940-ih komunistička partija postala je ozbiljna pretnja kapitalizmu pa je, uz podršku SAD, još tada trebalo umanjiti značaj komunističkog antifašizma. Sukob komunista i hrišćanskih demokrata izmedju 1948. i 1989. dominirao je italijanskom scenom, a strah od komunizma bio je prisutan sve do pada Zida. U toj napetosti antifašistički moralni kapital suočenih snaga imao je krupnu ulogu.

U italijanskom fašizmu nije bilo rasizma niti antisemitizma (do1938), a i Musolini je relativno rano (1943) poražen, pa fašizam nije bio za Italijane moralna trauma kao nacizam za Nemce. Za Francuze, pak, poraz 1940. i četiri godine okupacije bili su najtraumatičnija epizoda u savremenoj nacionalnoj istoriji. Petenov Višijevski režim skoro 30 godina nakon oslobodjenja osudjivan je kao nefrancuska pojava, tj. od Nemaca ubačena epizoda. Svesno se previdjalo da je Viši bio i posledica duge francuske konzervativne tradicije kontrarevolucije, poricanja političkog pluralizma, rasne netolerantnosti i šovinizma. Ni 1945. ova tradicija nije prekinuta: čistke 1945-47, jačanje nacionalizma i metropolskog rasizma, rast antifeminizma itd. (Alexander 1999). U poslednja dva stoleća kontinuitet francuske istorije bio je još snažniji u spoljnoj politici. Ogleda se u borbi Francuza i Anglosaksonaca oko jezičke, kulturne, trgovinske i vojne premoći. Ne treba zaboraviti da je Francuska 1939. kontrolisala 60 miliona nemetropolskog stanovništva. To je stvorilo trajne mentalne strukture francuskog poslekolonijalnog rasizma. Imperijalizam nije samo kolonijalna policija, uprava i vojska. To su i dominantne kulturne vrednosti: jezik, misionarski shvaćeno republikanstvo, paternalizam i kulturtregerski rasizam. Tzv. Višijevski sindrom posle rata prevladavan je upravo kolonijalnim sindromom (Alexander 1999).

Francusko suočavanje sa "crnim godinama" i traumom četvorogodišnje nemačke okupacije (koja obuhvata vojni i politički slom 1940, aktivnost kvislinškog višijevskog režima, deportaciju 76.000 francuskih Jevreja i gradjanski rat od leta 1944.) pariški istoričar Anri Ruso nazvao je Višijevskim sindromom. Reč je o skupu heteregonih simptoma i političkih, društvenih i kulturnih manifestacija koje svedoče o postojanju traume okupacijom i unutrašnjim podelama. Ruso drži da je uzrok ovih sukoba i trauma kod mnogih Francuza bio upravo njihov nerazrešeni odnos prema vlastitoj istoriji.

U francuskim debatama oko *les années noires* britanski istoričar Mek Nil uočio je četiri faze (Mc Neill 1999). Prvu, izmedju 1945-1953, nazvao je neokončano tugovanje. U ovom periodu skrivenog gradjanskog rata, a da bi se umanjila sramota poraza 1940, nastavlja se tugovanje za milion i po palih Francuza u Prvom Svetskom ratu na polju časti. Rat protiv nacizma bio je drugačiji. Odneo je 600.000 žrtava, a Višijevski režim kriv je i za deportaciju 76.000 Jevreja od kojih se samo 3% vratilo. Sudjenja kolaboracionistima i kapitalistima i obeležavanje žrtava nacizma pratila je napetost izmedju nastojanja za slavljenjem otpora i težnje da se zaboravi sramota zbog saradnje. Drugi period izmedju 1954-1971. je doba potisnutog sećanja. To je vreme golističke Pete republike započeto amnestijama 1951-53, koje su trebale da označe raskid sa prošlošću i novi početak. Uz ekonomski prosperitet i harizmu De Gola stvaran je mit o okupaciji Francuske, tzv. golistički mit. Osnovna poruka glasila je da je kolaboracija bila minimalna, marginalna i za Francuze netipična. Ključno je bilo snažno nacionalno jedinstvo, u osnovi patriotsko, a francuske interese najdoslednije je štitio Francuski pokret otpora čija je personifikacija De Gol. U čuvenom govoru u oslobodjenom Parizu 25. 8. 1944. De Gol je istakao da su Pariz oslobodile ujedinjene francuske snage. Golistički mit je minimizirao aktivnu ulogu Višija (kolaboracije) i podršku Višiju od francuskog naroda. Stvoren je novi predmet sećanja: otpor golista i komunista. Tako je francuska politika od 1945. do kraja 1960. bila prožeta sećanjem na okupaciju. Nije to bila Evropa bez prošlosti. Naprotiv, pozivanje na *resistance* bila je osnova golističkog protivljenja vojnoj integraciji sa SR Nemačkom, što su tražile SAD. Negovanje sećanja na herojski pokret otpora dugo je bilo pokriće otporu ujedinjenju Evrope, tj. istorijska osnova zalaganja za ograničenu golističku evropsku integraciju i očuvanje francuske nezavisnosti sve do početka 1990-ih, kada Francuska ulazi u NATO. Bila je to istorijski utemeljena robusna odbrana suvereniteta (Frey 2000). Antifašistički otpor u Francuskoj bio je zgodno upozorenje: kao što zemlja nije poklekla pred nacizmom, tako Francuska neće biti ni pod kontrolom Vašingtona, Brisela niti Moskve. U skladu sa jačanjem jevrejskog pritiska u svetu pojačano zanimanje za holokaust može se uočiti od 1970-ih i u Francuskoj, a s tim oživljava i interesovanje za okupaciju (Wegan). Posle smrti De Gola (1971) počinje da slabi mit o otporu koji je diskreditovao Viši režim i učvrstio uprošćenu sliku prijatelj-neprijatelj: izdajnici nasuprot većini koja je pružala ako ne aktivan ono pasivan otpor. Višijevski režim sveden je u golističkom mitu na dogadjaj neukorenjen u francuskoj istoriji: nekolicini izdajnika svi Francuzi pružali su hrabri otpor. Treći period izmedju 1972. i 1980. Mek Neil naziva "razbijeno ogledalo". Vraća se potisnuta sramota, Francuska se deli, a ruši se golistički mit o otporu. Od 1980. traje faza opsesije, jer se od Miterana potiskivanje crnih godina pretvara u opsednutost njima. Iskrsavaju nova otkrića o okupaciji i šire se u javnosti, organizuju se sudjenja K. Barbiju 1987, P. Tuvijeu 1994. i M. Paponu 1997-98.

Osuda Papona, generalnog sekretara prefekture Bordoa zbog saradnje u progonu Jevreja, i zabrana Le Penu da dve godine ne može učestvovati na izborima aprila 1998. bili su značajni za francusko prevladavanje prošlosti (Bremer 1998). Poput afere Valdhajm i uklanjanja Hajdera u Austriji, i ova zbivanja u Francuskoj pokazala su

usmerenost zemlje ka Evropskoj uniji. Osudom izdajnika krajem 1940-ih Francuzi su bezuspešno pokušali da zauvek reše moralni problem kolaboracije. Peten nije osudjen zbog Jevreja, nego zbog izdaje. Dugo godina nakon toga ćutalo se o tome da bez francuske policije Himler ne bi mogao da čini zločine u Francuskoj, lako su se krile slike logora koje su čuvali francuski žandarmi, istina se nije mogla potisnuti, a Viši-sindrom (oklevanje da se pogleda istini u lice) još je aktivan. Miteran je u duhu golističke tradicije poricao vezu republike sa Višijem, a tek je Širak 1995. priznao da je zločine pomagala i francuska država. Sa osudom Papona Francuska je donekle oslobodila pogled u budućnost.

Druga neželjena strana ovih zbivanja bila je okolnost da demitologizacija pokreta otpora nije značila samo detronizaciju komunističkog antifašizma nego i narušavanje patriotskog osećanja Francuza. F. Fire imao je ključnu ulogu u tome, a podržali su ga pre svega konzervativni desničari. Benoa je osporavao antifašizam zato što je doprineo tome "da u sveopštem optuživanju za fašizam Hitler preuzme djavola u svetu bez boga" (Benoist 1997). Prihvatajući slogan o opsesivnom antifašizmu u Francuskoj, kao "bolesnoj upotrebi istorije koja se ispoljava i u nazivanju Le Pena fašistom", Benoa je otkrio prave motive desničarskog anti-antifašizma.

Na sličan, ali manje dramatičan način, u Italiji je u istom periodu demitologizacija antifašizma olakšala rehabilitaciju Musolinija. Australijski istoričar R. Bosvort (Bosworth) tvrdi da su revizionistički zaokret i rušenje tobožnjeg mita o *Resistenza* bitno doprineli normalizaciji Musolinija i usponu desnog ekstremizma u Italiji. Tzv "kulturalistički obrt" jeste u biti kulturni relativizam i postmodernističko poricanje apsolutnih vrednosti. Bosvort optužuje postmodernu za plitak nadetički žargon, a "anti-antifašiste" oko de Feličea za revizionistički zaokret prema fašizmu krajem XX veka. Renco de Feliče je prevrednovao *Resistenza,* ističući fundamentalnu razliku izmedju fašizma i nacizma i uklapajući Musolinijevu "revolucionarnu ideologiju", slično Fireu, u dugu liniju jakobinstva. Osnažena Feličijevim imenom italijanska prerada prošlosti stekla je važan naučni dignitet u periodu kada je S. Berluskoni 1994. prvi put posle rata u desničarsku vladu uveo fašiste.

Revizija odnosa prema fašizmu tekla je i izvan italijanske istoriografije. Američki sociolog Berezin, prateći odjek italijanskih filmova o fašizmu tokom 1990-tih, zaključio je daje normalizacija fašizma u Italiji počela još 1980-ih i to u masovnoj kulturi. TV serije su revidirale sliku o Resistenza kao gradjanskom ratu. Italijanska državna televizija 1986. snimila je evropsku koprodukciju *Duce et Claretta.* Preko romantične slike Musolinijevih ljubavi, sugerirana je slike Italije kao potrošačkog raja izmedju 1919. i 1939. Levica je odmah reagovala tvrdeći daje film rehabilitacija Dučea i republike Salo.

Uprkos neskrivanoj romantizaciji Musolinija i demitologizaciji antifašizma, nacionalistička snaga revizionizma u Italiji bila je slabija nego u SR Nemačkoj i Francuskoj (Berezin, 1996). Kod poslednjih dveju država predmet sećanja je više fiksiran na holokaust i kolaboraciju i tiče se nacionalnog identiteta i istorije. U Italiji, pak, debate oko sećanja na fašizam nisu nikada dosegle nivo debata oko nacionalnog identiteta i istorije. Neposredno nakon rata centralno pitanje rasprave bilo je, da li je *Resistenza* bio

period gradjanskog rata izmedju fašista i komunista ili je to bilo doba oružane borbe koja je objedinjavala sve Italijane u borbi protiv nacizma. Hrišćanski demokrati govorili su o gradjanskom ratu, nastojeći da odgovornost za žrtve iz tih sukoba pripišu komunistima. Italijanska desnica 1994. takodje ponavlja ovaj "argument", pravdajući svoju ulogu u vladi. Italijansko suočavanje sa prošlošću osobeno je po tome što u državi sa relativno slabo izraženim nacionalnim identitetom i mnoštvom partija sećanje postaje sredstvo konstituisanja političkih snaga. Berezin zapaža da političko sećanje stvaraju partije, a ne država. Od 1980. istorija fašizma u Italiji iz politike prelazi u tržišnu sferu masovnih medija i javne kulture (Berezin 1996). Od tada i države i partije gube kontrolu nad prošlošću, a fašizam kao ideologija sve više se tumači u moralno neutralnom svetlu.

Kao da je ponašanje vodećih istoričara trajnije uticalo na inteligenciju od partijskih gledanja. Revizionizam de Feličea u Italiji velikoj meri se podudario sa Fireovim pokušajem da detronizuje komunistički antifašizam u Francuskoj. Oba istoričara su bivši komunisti, pa renegatski žar objašnjava neke važne isključivosti. Ipak Fire nije pokušavao da rastereti francusku ekstremnu desnicu, kao što je to de Feliče pokušao da učini sa Musolinijem. Renco de Felice kao najugledniji neutralizator italijanskog fašizma u svojoj višetomnoj biografiji Musolinija je, zajedno sa svojom vrednosno neutralnom školom, početkom 1990-ih revidirao sliku italijanskog fašizma u čijem je središtu napad na tzv. "mitootporu".

Resistenza (otpor) je retka imenica koja se u italijanskom jeziku piše velikim slovom i na koju su se pozivali komunisti i demohrišćani. Ova saglasnost oko *Resistenza* se, kao i mnoge druge koalicije, raspala nakon 1989. Krug istoričara okupljenih oko Feličea (koji je umro 1996) optužio je *Resistenza* kao mit. Ovaj mit je, tvrde, prikrivao činjenicu da je samo mali broj Italijana pružao otpor fašizmu, dok je većina bila pasivni saučesnik. Feličeov drugi prigovor bio je još žešći. Zato što su borci otpora svojim atentatima na naciste izazivali odmazde prema civilima kao i zbog ubilačkih sukoba u vlastitim redovima oni nisu u moralnom pogledu bili ništa bolji od svojih protivnika. Fašizam je izjednačen sa antifašizmom. Da li je *Resistenza* bila samo ljubomorno negovana italijanska poratna bajka kako tvrde revizionisti? Izložba *"Partigiani"* koja je išla po SR Nemačkoj 2000. godine demantuje to. *Resistenza* je bila značajan akt civilnog otpora jer se oko 300.000 aktivnih partizana posle pada Musolinija suprotstavljalo novoj Badoljovoj vladi i Nemcima (Historikerstreit auf Italienisch 2000).

Slabljenje kritičnosti prema fašizmu danas u Italiji je u službi antislovenskog nacionalizma, a službeno podsećanje na zločine komunista posle rata je na liniji konačnog rušenja italijanske levice. U Francuskoj je sumnja u antifašistički otpor takodje u službi protivljenja komunistima, ali i desnoekstremističkog otpora imigrantima. Prevladavanja polarizacije izmedju kolaboracije i resistance kod obeju zemalja treba da ojača novi nacionalnopatriotski front. U tom pogledu debata oko Višijevskog sindroma u Francuskoj slična je sporu *Historikerstreit* u Nemačkoj i romantizovanju Musolinija u Italiji. Posmatrano s druge strane, razlike izmedju Francuske i Austrije nalik su razlikama izmedju Japana i SR Nemačke. Francuska jeste bila poražena, ali se ipak uz savezničku

pomoćvlastitim snagama oslobodila i posle rata mogla pozvati na heroje otpora. U Austriji nije bilo pokreta otpora, a Austrijanci su bili redovan kadar Wermacht-a. Zato je Austrija i bila lišena integrativnih antifašističkih sadržaja. Njena prerada istorije sličnija je švajcarskoj verziji. Švajcarska se posle rata predstavljala kao visoko ugrožena žrtva koja se od nacizma štitila hrabrom spremnošću za otpor svoje vojske u alpskom redutu. Uistinu održavala se zahvaljujući finansijskoj i industrijskoj podršci Hitleru. Svaka od zemalja je koristila različite mogućnosti da pribavi status žrtve. Medjutim, uprkos različitom iskustvu postoje mnoge sličnosti u kulturi sećanja (Wegen). Tako npr. Austrija i Francuska sjedinjuju sećanja na oba svetska rata, pa je u francuskim spomenicima brisana razlika izmedju okupacije i Višija. U Austriji spomenici takodje brišu razlike izmedju palih u oba svetska rata. "Bele fleke" u spomeničkoj kulturi Francuske i Austrije svedoče o nepotpunom i iskrivljenom prevladavanju neslavne prošlosti.

Sa slabljenjem i nestankom hladnog rata i urušavanjem evropskog realsocijalizma otpao je glavni motiv i obrazac dosadašnjeg pisanja istorije geografski polarizovan ideološkom podelom kontinenta. Zato se nenadano pojavio zadatak novog pisanja i promišljanja istorije lišenog ideološkog predubedjenja obeju strana, ali i starih identiteta. Novi uslovi su, medjutim, podstakli i neslućene zaokrete u vidjenju prošlosti i isključivosti njene prerade. Nove istoriografske isključivosti su pobudile sumnje u mogućnost stvaranja beskonfliktne i ujedinjene Evrope. Da li je ujedinjenje iluzija, koju najbolje opovrgava sistematski prikaz različitih oblika instrumentalnog prevladavanja prošlosti u kojima se na prerušeni način iskazuju pravdanja čistki, genocida, etničkih sukoba i ideologija netolerancija i mržnji? Teško je dati izričit odgovor, ali je činjenica da gotovo svaka zemlja ima svoj Viši-sindrom, *Opfersthese* i mit o *Resistenza,* tj. stereotipe koji *mutatis mutandis* deluju u podzemnim tokovima istorije etnički izmešane Evrope. Svuda se postavljaju slična pitanja: šta se zbilo pre 1939, šta izmedju 1939. i 1945, i kako je sećanje na ova zbivanja kasnije prilagodjavano ili potiskivano? Ovi procesi u različitim zemljama povezani su, pa ih treba tumačiti u globalnom sklopu. Evropa je danas odveć zaokupljena privrednom saradnjom i integracijom, pa se potcenjuju novi mitovi kojima se prikriva nepodnošljiva bliža prošlosti.

2. 4. Švajcarska: slom mita o neutralnosti

Do koje mere je hladni rat osiguravao udobno i beskonfliktno tumačenje nacionalne prošlosti, a njegovo iščezavanje izazvalo krupne idejne potrese, možda najbolje pokazuje švajcarsko iskustvo. Samo naizgled su prošlost i identitet stanovnika male alpske države stajali izvan ideoloških sukoba koji su opterećivali njene moćne susede. Švajcarci su dugo poznavali sporove oko istorije samo iz inostranih iskustava. Javnu svest u ovoj zemlji više je oblikovalo ćutanje nego sukobi mišljenja. Nije samo politika, nego je i istoriografija uobličavala ćutanje, potiskivanje i zaborav, negujući mitski odnos prema prošlosti i sprečavajući njeno problematizovanje. Na neki način ćutanje je deo političke kulture Švajcarske.

Manje burni sporovi Helvećana oko prošlosti vodjeni su, doduše, još 1960-ih oko trivijalnih pitanja prisutnih u svim evropskim zemljama: ko je saradjivao sa saveznicima, a ko sa osovinom, ko se prilagodjavao, a ko pružao otpor? Kada je počelo otvaranje arhiva počela je i podela na prilagodljive i patriote, a test moralnog ponašanja bila je aktivnost Švajcaraca posle pada Francuske. Naime, leta 1940. situacija je bila tragična, jer se sa spasavanjem domovine moralo početi ne samo verbalno "con *gloria"* nego i praktično "con *ignominia",* tj. sa nitkovlukom (Kunz 1999). Za moralnu osudu bili su samo oni koji su izdavali zemlju jednoj od zaraćenih strana. Godine 1940. za Helvećane počela je faza nitkovluka, jer je otvoren prostor potonjim moralnim osudama i javnim skandalizacijama ponašanja Švajcarske u ratu. Da li je, naime, patriotski motivisani nitkovluk skandal ili legitimna strategija samoodržanja, bilo je pitanje kojeje delilo učesnike debata oko Nedića, Antoaneskua, Petena i Hortija. Na sličan način i švajcarske rasprave oko prošlosti 1970-ih kretale su se izmedju političkih polarizacija i akademske skolastike. Bilo je fragmentarnih polemika oko povezanosti švajcarske industrije i osovine, i rasprava oko pomoći izbeglicama. Ali ozbiljnije rasprave oko prevladavanja prošlosti po nemačkom obrascu traženja krivice počele su tek krajem 1980-ih. Dok je desetak godina ranije oživljavanje hladnog rata išlo na ruku prihvatanju izolacionističke slike Švajcarske, dotle je iščezavanje hladnog rata podstaklo osvetljavanje zona političkog zaborava nacije i javnog preispitivanja moralne krivice. Spoljni uslovi izmenili su švajcarske moralne i političke kriterije kod procene vlastite istorije.

Švajcarski *Historikerstreit* osoben je po tome što su mu podsticaji bili prilično bizarni. Počelo je sa sporom oko nacističkog zlata deponovanog u švajcarskim bankama, potom se prešlo na debatu oko izbeglica, a tek na kraju otvorena su apstraktnija pitanja oko etike neutralnosti male zemlje. U hladnom ratu ugled Švajcarske bio je bezbedan, a mitologija prošlosti države neokrnjena. Švajcarska je važila kao zemlja pribežište koja je srećom i hrabrošću izbegla rat. To je bila rado prihvatana slika prošlosti, ne samo otuda što je bila politički oportuna i finansijski pogodna, nego i zato što se podudarala sa kompleksom male zemlje, tj. nastojanjem da sebe definiše u ogledalu velikih (poredjenjem sa velikima). Zemlja je bila zaneta ugledom i privrednim uspesima, a hladni rat išao je na ruku ovoj selektivnoj kulturi zapažanja. Hladni rat, sovjetska pretnja i američka zaštita učvršćivali su kolektivni gubitak sećanja. Decenijama su Švajcarci bili zatočeni u kavezu selektivnog posmatranja vlastite prošlosti. Kritičke opaske bile su stvar pojedinaca, a često su optuživane kao ekstremističke. Optužbe žrtava holokausta otvoreno su ignorisane. Manihejska logika hladnog rata nije pogodovala složenijim rasudjivanjima niti prefinjenim moralnim osećanjima. Ali prosvećivanje nije izostalo. Potisnuta krivica postepeno je bivala sve glasnija u krugovima inteligencije. Kada su neke stvari otkrivene progovorila je logika ekstrema. Na mesto ranijih idealizacija stupile su demonizacije. Odjednom je Švajcarska ispala zemlja gotovana, utajivača i trgovaca koja se hladnokrvno obogatila na nesreći drugih. Savest Švajcarske probudjena je i mahom primila histerične oblike (Breitenstein 1997).

Sistematska debata počela je 1995. oko zlata koje su opljačkali nacisti, oko državne neutralnosti i postupka prema internircima. Krajem rata Švajcarska je bila u spoljnopolitičkom pogledu izolovana, a ugled njene neutralnosti bio je 1944/45. na najnižem nivou. Saveznici su u neutralnoj maloj državi gledali parazita koji je profitirao od rata i nije pomogao u borbi protiv fašizma. U svetlu opšteprihvaćenog pravednog karaktera antifašističkog rata, neutralnost je svuda bila prokazana. Osim toga odveć upadljiv bio je kontrast izmedju netaknute Švajcarske i ratom razorene Evrope. Nasuprot spoljnoj podozrivosti, sam rat je iznutra integrisao Švajcarce i potvrdio ispravnost državne politike kod njenih gradjana. Švajcarska nije pozvana na osnivačku sednicu UN juna 1945, a 1948. postala je samo posmatrač. Cak ni to nije mnogo uticalo na položaj Švajcarske, jer je hladni rat blokirao rad UN. Forsirana je "ideologizacija neutralnosti" i pooštreni kurs neutralnosti. Ali, to nije bila dosledna neutralnost, jer je Švajcarska morala činiti ustupke Zapadu u blokadi Istoka. Važna provokacija za polemike oko prošlosti i oživljavanje sećanja bila je indolentnost švajcarskih banaka prema jevrejskim zahtevima. Debata je postupno prešla uduboku krizu jer je Švajcarska bila suočena sa problemom vlastite verodostojnosti i identiteta (Wenger, Fanzun 1998). To je moglo uticati vrlo negativno na njenu spoljnopolitičku aktivnosti i trgovinu. Osim toga kriza identiteta blokira zemlju iznutra i deli je.

Još 1945. neutralnost je stekla prizvuk anahronizma, ali je hladni rat privremeno potisnuo pitanje ko se i kako ponašao u ratu. Medjtim, kraj hladnog rata i izmena položaja zemlje ponovo su otvorili bolno pitanje, i to je bio jedan uzrok krize identiteta. Neutralnost kao strategija preživljavanja iznova je 1989. dovedena u pitanje. Osim toga u zajedničkoj evropskoj spoljnoj politici *(Maastricht)* neutralnost gubi smisao. Švajcarska više nije bila u blizini potencijalnih frontova već u sredini Evropske Unije. Oslabile su razlike izmedju unutrašnje i spoljne politike, vojnih i civilnih aspekata sukoba, globalizacije i regionalizacije, a pretnje bezbednosti dolaze od droge, migracija i terorizma. Sa promenjenim granicama klasične nacionalne države sve upadljivija je bivala napetost izmedju mitološki proklamovane političke neutralnosti i pragmatične volje za uključenjem u mrežu medjunarodnih nadnacionalnih ustanova. Stolećima je *raison d: etre* Švajcarske ležao u protivljenju evropskom razvoju. Mala država u srcu Evrope bila je antimonarhijska, antihegemona, antiimperijalistička, anticentralistička, po jeziku antinacionalistička. Premda se u hladnom ratu prikazivala u antitotalitarnom svetlu, bila je antiteza okolini, lako je iz svetskog rata izišla bez trauma, usledila je neočekivana izolacija posle 1945. Izolaciju je presekao dugi hladni rat, a mit o vlastitoj prošlosti ozbiljnije je načet tek 1989. Ponovo se neutralnost "kao večna garantija nedužnosti" preobratila postupno u očima sveta u argument optužbe protiv države koja se obogatila na tudj račun. Na neki način, kao i u Austriji, rasprave oko prošlosti je i Švajcarskoj nametnulo okruženje, a ne unutrašnji raskol. Osim toga, napad na mentalni *Reduit* nacionalnog identiteta potekao je iz političkih okolnosti (slom medjunarodnog položaja i kriza unutarpolitičke legitimacije 1989.), a ne iz akademske istoriografije.

Intenzivne debate oko uloge Švajcarske u Drugom svetskom ratu bile su od 1989. veliki medijskopolitički dogadjaj. Polemika je počela oko pitanja da lije izbegavanje rata bila zasluga Helvećana ili srećan i slučajan rezultat strategije prilagodjavanja i otpora? Kritičari tradicionalne slike istorije ističu antiherojsku stranu politike (Natyonales Forschungsprogramm 1999). Švajcarska se, tvde kritičari, pre svega prilagodjavala a tek potom bila spremna na otpor, koji bi u vojnom pogledu bio simboličan. Druga strana - tradicionalisti, podseća da je izbegavanje rata bila posledica složene strategije strukturnog prilagodjavanja i ideološkog otpora, koja je nagnala naciste da im napad na Švajcarsku ne bude privlačan. Ovo tumačenje obezbedjivalo je jedinstvo i identitet nacije, popularisanje švajcarske spremnosti za otpor i viziju nesavladive alpske republike. U sporu je poljuljano uverenje o tzv "srećno izbegnutom ratu" kao posledici vojne spremnosti u okviru oružane neutralnosti - dugo prisutno jezgro švajcarskog heroiziranja vlastite istorije. Debate o švajcarskom identitetu izmenile su sliku domaće istorije. Kritičko prevladavanje prošlosti nije ojačalo nego polarizovalo poimanje nacionalne istorija kao temelja švajcarskog identiteta. Uz to, narasla su neslaganja i o budućem razvoju. Erozija zamisli o oružanoj neutralnosti Švajcarske zamenjena je novom vizijom neutralnosti, koja zemlju upućuje više na prevenciju, saradnju i integraciju. Ima mišljenja da je tek izmedju 1990. i 1995. došlo do otkrivanja Ervope i uravnotežavanja helvećanske slike istorije. Detronizaciju političkih junaka švajcarskog otpora pratila je destigmatizacija nacionalnih izdajnika, sa obrazloženjem da su tzv. prilagodljivi bili žrtve nacionalne teorije o "žrtvenim jarcima", iako se njihove političke ideje nisu razlikovale od onih kod heroja (Natyonales Forschungsprogramm 1999). Teorija o "žrtvenim jarcima" imala je pre svega funkciju rasterećenja i redukovanja složenosti u cilju političko-moralnog homogenizovanja ponašanje cele nacije. Tradicionalni anti-heroji bili su mnogo dublje upleteni u tragiku protivrečne strategije prilagodjavanja i preživljavanja nego što je prikazano u ortodoksnom vidjenju istorije. Heroji su detronizovani 1990-te. Samo delom bio je to spor starih i mladih istoričara. Novi moralni uzor postali su odjednom radnici koji su se mirno angažovali u humanitarnim akcijama zbrinjavanja Jevreja (Ibid.,). Došlo je do prevrednovanja poželjnih likova iz istorije. Postupno se probijalo uverenje da je švajcarska politika prema izbeglicama bila antisemitska. Nakon nestanka blokova i reaktuelizacije holokausta Aušvic je postao obrazac kolektivnog sećanja, a u Švajcarskoj se širilo mišljenje da su uticajni političari bili upoznati sa ubijanjem Jevreja. Sa etičkim zaoštravanjem pitanja o suodgovornosti oko jevrejskih žrtava postavljalo se sve češće pitanje nije li put nekih žrtava Aušvica počeo još u Švajcarskoj. Vrhunac samokritičkog prevladavanja prošlosti bilo je službeno izvinjenje saveznog predsednika K. Viligera 8. 5. 1995. i žaljenje zbog vraćanja Jevreja sa švajcarske granice u sigurnu smrt. Rasprave su razotkrile novu sliku Švajcarske, koja nije prošla kao moralna pobednica bez borbe u ratu, već se tiho izvukla (Ibid.,). Ono što je počelo sa uspešnim slavljenjem prošlosti u unutrašnjoj politici, završilo se sa neizvesnošću oko nove usmerenosti spoljne politike. Na mesto stare neutralne države valjalo je stvoriti novu sliku Švajcarske kao dela Evropske Unije. To nije samo iziskivalo izmenu istorijske svesti već je stvoren i strah od spoljnopolitičkog i

bezbednosnopolitičkog anšlusa u novu Evropu. Na delu je zaokret od vojne neutralnosti i makijavelističkog patriotizma ka patriotizmu spojivim sa evropskim vrednostima. Sukob izmedju ciljeva spoljnopolitičke participacije i unutarpolitičke integracije tražio je i preradu slike svetskog rata i uloge Švajcarske u njemu.

Naredni udar na švajcarski patriotizam bila je službena američka optužba oko "Holokaust -novca" polovinom 1990-ih. Debata je vrlo brzo primila formu skandala. Za vreme rata blokirani jevrejski računi u švajcarskim bankama podstakli su debatu oko finansijske uloge Švajcarske u ratu. Postalo je očevidno da se odsustvo senzibiliteta i pažnje za istoriju Drugog svetskog rata može izraziti konkretnim finansijskim kategorijama. Pljačka jevrejskog zlata bila je skandalizacija švajcarskog *Historikerstreit.* Nova optužba je švajcarsko prevladavanje prošlosti uvela u fazu pravnog regulisanja i obeštećenja holokaust žrtava. Proces je primio ukus trgovine sa opraštajnicama grehova. Jevrejska potraživanja razbila su nade da će nova istorijska slika prošlosti Švajcarske biti podstaknuta isključivo potrebom za "istorijskom istinom" (Natyionales Forschungs-programm 1999).

U središtu švajcarskih rasprava oko prošlosti bila su tri problema: 1. podrška Švajcarske silama osovine u ratu; 2. neprihvatanje jevrejskih izbeglica, kao najtragičniji segment domaće politike "brod je pun", tj. zatvaranje granica i isporuka izbeglica; 3. pljačka jevrejskog zlata. Ozbiljnije javne rasprave oko ovih pitanja počele su tek 1989. Obelodanjeno je npr. da je za Nemačku tokom rata u Švajcarskoj radilo 80% industrije preciznih instrumenata, 75% elektroindustrije i 60% industrije naoružanja (Lang 1998). Švajcarska industrija je u ratu na Istočnom frontu imala nezamenljivu ulogu: proizvodila je specijalne delove za avione, upaljače za tenkovske granate i optičke komponente za naoružanje. A kada je 1943. saveznička avijacija počela sa sistematskim uništavanjem nemačkih fabrika, švajcarski industrijski potencijal je dobio dodatni značaj. Koliko je samo antifašista bilo žrtva švajcarske preciznosti? Za osovinu još važnije bilo je švajcarsko zlato. Naime, da bi obezbedili za rat važne sirovine (španski mangan, turski hrom, portugalski volfram, švedski čelik) nacisti su ih morali kupovati konvertibilnim devizama. Švajcarska je rado prihvatala opljačkano zlato, za razliku od Švedske i Portugala. Osim toga, zlatne transakcije sa Švajcarskom bile su nacistima važne u kupovini agenata i finansiranju obaveštajnih službi i prekomorskih operacija. Da li su nacisti mogli voditi toliko dugo rat, koji je ubio oko 60 miliona ljudi, bez švajcarskog zlata? A koliko je Švajcarska nacionalna banka bila lojalna nacizmu najbolje pokazuje podatak da je još 5. aprila 1945. preuzela od Rajhsbanke zlato "garantujući nastavak odredjenih isplata". Računa se da je dobit koju je nemačka trgovina naoružanjem izvukla iz transakcija sa zlatom i kreditima iznosila tri milijarde švajcarskih franaka (Lang 1998). Za to vreme bila je to nečuvena suma. Dok je Nju Jork bio finansijski centar saveznika, Bern je bio to isto za osovinu. Sve to je činila službeno neutralna država. Švajcarski moto je bio: "Šest dana smo radili za Hitlera, sedmi za saveznike". Ova tačna izreka mora se ipak korigovati: veliki deo krupnog kapitala sve do staljingradskog obrta, januara 1943. molio se za pobedu

Osovine. Lang izričito tvrdi da je Švajcarska bila saveznica nacističkog varvarstva i izdajnik antifašizma, a zašto za to nije odgovarala, zaslužan je hladni rat.

Debata oko uloge Švajcarske u ratu pobudila je duboke sumnje u neutralnu finansijsku ulogu i humanitarni značaj Švajcarske. Da li je Švajcarska bila važan oslonac Hitlera i koje su bile realne mogućnosti male države u vremenu ekspanzije nacizma? Kritički istoričari insistirali su da je reč saučestvovanju u zločinima, a oprezniji su se pitali da li se Trećem Rajhu tada mogao pružiti otpor? Otvoreno je pitanje da li je realpolitika malih država na velikim istorijskim prekretnicama nemoralna?

Snažna i široka kritika uloge Švajcarske u ratu razbila je nacionalnu mitologiju - idealnu sliku male države koja je bila izvan svetskih sukoba i koja se starala o dobrobiti svojih gradjana. Švajcarska nije bila navikla na kritiku koja je ponavljala da su mir i obilje kupljeni moralnom ravnodušnošću. Da li je bilo pogrešno voditi realnu spoljnu politiku koja nije robovala moralnim vrednostima? Ili se različiti odgovori na gornje pitanje mogu objasniti razlikom izmedju realpolitičkog i idealističkog vidjenje spoljne politike (Widmer 1998)? Prvo vidjenje, naime, uzima svet takvim kakav je, a drugo onakvim kakav treba da bude. To je razlika izmedju Tukidida i Platona. Svaka spoljna politika traži svoj put izmedju pomenuta dva pola. Realpolitičari više vode računa o bezbednosti države, dok idealpolitičari drže da su ljudska prava iznad bezbednosne strane. Načela UN su programi idealne politike koju narušavaju velike sile. Sa nestankom hladnog rata klatno se pomera ka idealnoj politici: bezbednost je osigurana, sada su na redu ljudska prava. Švajcarska nije bila jedina zemlja koja je vodila neherojsku neutralnu politiku. Male zemlje bile su daleko više upućene na ovaj kurs, dok je prostor za izbor izmedju načela i pragmatizma bio rezervisan uglavnom za velike i samostalne države. Karl Šmit je pretio neutralnima, ali i američki podsekretar Stuart Ejzenstat. Koliko je bio u pravu Tomas Džeferson kada je opominjao da postoji samo jedan moral: isti za državu i pojedince? U kom stupnju je ovo visoko načelo u praksi ostvarljivo, odnosno koja mu je cena? U diplomatiji malih zemalja treba daleko više umeća i snalažljivosti nego kod velikih da ih politika, koja uvek goni u kompromis, ne učini ravnodušnim prema načelima. Realpolitičar se sa tim lakše miri, dok idealpolitičar, stremi iznad *"morale provisoire".* Premda je ovaj drugi moralno nadmoćniji, po pravilu je manje uspešan od prvog. Da li je Švajcarska dospela na optuženičku klupu zbog toga što se sa nestankom hladnog rata politika pomerila ka idealpolitičarima, kao što tvrdi njen diplomata Widmer? Ova ocena bi se možda i mogla prihvatiti, ali samo ukoliko se previdi materijalna pozadina švajcarskih debata oko prošlosti. Widmerova odbrana švajcarske politike, kao nužne realpolitike svake male zemlje, postaje neuverljiva ako se imaju na umu interesi njenih vladajućih krugova, tj. velike finansijske dobiti koje su ovi izvukli iz rata. Da nije izbila na videlo pljačka žrtva nacizma možda bi Švajcarska i mogla da opravda vlastitu realpolitiku sa tezom o uzaludnošću otpora Trećem rajhu.

Medjutim, ovde nije reč samo o akademskoj i medijskoj debati oko mogućnosti ili nemogućnosti otpora fašizmu, već o mnogo složenijim stvarima. Nisu prozvani samo političari nego i važni sektori industrijskog i finansijskog kapitala. Naglo je porastao značaj

istoričara, jer dovedena je u sumnju slika humanitarne Švajcarske sa velikom reputacijom Crvenog krsta i marketinškom oznakom *"Made in Switzerland",* koja je bila garancija kvaliteta i švajcarske poslovnosti. Osim toga uznemirena je švajcarska javnost. Zlato je bilo samo manji deo onoga što je oteto Jevrejima. Danas se istražuje sve više država povezanih sa nacističkom privredom: Španija, Portugal, Švedska, Turska. Nemačka državna dokumenta uglavnom su istražena, ali ne i ona od privatnih firmi (Feldman 1999). Danas u Švajcarskoj niz banaka i koncerna otvaraju istoričarima arhive i plaćaju istoričare da istraže ulogu firme za vreme rata. Zašto? Mnoge nemačke firme optužene su od Amerikanaca da nisu namirile bivše jevrejske klijente i da su bile upletene u nacističku pljačku. Optužene firme bile su prinudjene da plaćaju skupe advokate i finansijske inspektore da bi se odbranile od optužbi. Bile su suočene sa političkim i moralnim problemima od kojih je zavisio ugled firme (Feldman 1999). Bilo je straha od američkog bojkota nemačkih firmi, gubljenja ugleda i demoralizacije službenika. Ne manje se strahovalo od senzacionalističkih medija i izveštaja koji bi naneli štetu. Odjednom je porasla praktična uloga istoričara kao savetnika. Kapitalisti i bankari nisu bili kadri da se brane od optužbi, pa su unajmili istoričare koji su trebali da egzaktno pokažu neupletenost firmi u ratno profiterstvo. Mediji su pretili senzacijama i širili tezu da je Švajcarska odgovorna za produženje rata zbog privredne saradnje sa nacizmom, dok su istoričari sa druge strane tvrdili da Švajcarska ne treba da se stidi svoje neutralnosti jer je to bio uslov obimne humanitarne pomoći žrtvama NS (Fleury 1998). Prevladavanje prošlosti u Švajcarskoj nije se ticalo samo nacionalnog identiteta, već i ugroženih profita. Trebalo je preraditi prošlost, zbog dalje nesmetane oplodnje kapitala. Čak su i ugledni i skupi advokati postali nepouzdana alternativa istoričarima. Na drugoj strani unajmljeni istoričari kritikovani su od kolega i štampe da peru prošlosti i pomažu kapital. Istoričari su pozvani da presude u sporu izmedju žrtava nacističke pljačke i privatnih firmi. Danas u Švajcarskoj upravo istoričari pružaju materijal advokatima (o tome šta se zbilo), na osnovu čega će biti odredjena odšteta. Time se firme nadaju da će podvući crtu ispod prošlosti, prevladati prošlost sa kojom će moći da se suoče sa javnošću. Kapitalistička preduzeća podsećaju na ženu koja je dala oglas: "Ne bih se udala za čoveka sa neprevladanom prošlošću" (Feldmann 1999). Profit zavisi od nalaza istoričara da li je saradnja firme sa Geringom počivala na oduševljenju, dobrovoljnosti ili nuždi. Bez pritiska SAD ne bi bilo današnjih zahteva za obeštećenjem žrtava holokausta u Švajcarskoj. Koliko je bilo teško integrisati protivrečne vizije žive prošlosti koja ne želi da prodje, pokazalo je u najogoljenijem obliku švajcarsko prevladavanje prošlosti u kom su moćne interese ugrozile upravo istorijske debate.

Ne manje dramatična bila su otkrića odnosa Švajcarske prema izbeglicama ispred nacizma. Od 1939. do 1950. Švajcarska je prihvatila oko 300.000 izbeglica, ali mnogi Švajcarci nisu bili za to. Oko 30.000 izbeglica službeno je odbijeno, a mnogi se nisu zbog toga usudili da u ovoj zemlji potraže spas (Kunz 1999). Zašto nije primljeno više izbeglica? Ima mišljenja da su Švajcarci štitili tržište rada i odbijali "biću strane elemente". Zato su od 1938. tražili vize od Jevreja, a od 1939. od svake izbeglice. U leto 1942.

zatvorena je granica, ali je nakon protesta ponovo otvorena. Danas Švajcarsku kritikuju da je kriva za smrt mnogih neprihvaćenih izbeglica. Senzacionalne činjenice o zapletenosti Švajcarske u saradnju sa Trećim Rajhom bile su naravno poznate odgovornim strukturama. To za njih nisu bile senzacije, o čemu svedoče razni oblici prerade prošlosti. Uprkos tome, politička klasa oseća se i ponaša nadmeno i prezire istoriju. 0 tome govori skorašnje svedočenje švajcarskog nacionalnog savetnika C. Blochera (Blocher 1997). Po njemu Švajcarci nisu bili nacistički saveznici, već su bili spremni 1938. da brane zemlju. Hitler je, navodno, napadao i pretio Švajcarskoj, a Staljin takodje. U zemlji je bilo oko 300.000 izbeglica, a posle pada Francuske jednostavno se moralo saradjivati sa Trećim Rajhom. Sa kim drugim, pita Bloher? Time smo, kaže, narod čuvali od gladi. Očuvana je neutralnost, a šta bi bilo da smo opkoljeni od Nemačke prišli saveznicima? Šta bi bilo sa narodom, izbeglicama, Jevrejima? Doduše, priznaje Bloher, morali smo i da zatvaramo granicu. Ali zar nisu Čemberlen, SAD i Staljin takodje popuštali Nemcima, pa to nije umanjilo njhov antifašizam. Deo švajcarskog krupnog kapitala jeste tražio uključenje u Novu Evropu Trećeg Rajha, ali je sličnih zahteva bilo i kod sindikata. Švajcarska je primila najviše Jevreja, pa zato branioci časne švajcarske prošlosti tvrde da su sadašnju raspravu potakli švajcarski moralisti i strane jevrejske organizacije (Blocher 1997). Navedena prerada prošlosti je obrazac prepoznatljiv kod raznih verzija pravdanja kvislinške politike.

Ako je pitanje izbeglica bilo najskandaloznija epizoda, najrealniji sadržaj švajcarskog *Historikerstreit* bilo je pitanje zlata. Posle rata saveznici su uspeli da delimično naplate od Švajcarske svoja potraživanja, ali je ostalo sporno privatno, naročito jevrejsko zlato. Ostalo je i belgijskog i holandskog zlata, pa se postavilo pitanje koliko su švajcarske banke bile saučesnice u fašističkoj pljački zlata. SAD su procenile da je Treći Rajh opljačkao zlato u vrednosti oko 579 miliona dolara, skoro tri puta više od ukupnih nemačkihzlatnih rezervi uoči rata. Od te sume 75% nemačkog zlata ukradeno je, a dobar deo je deponovan u Švajcarskoj i naknadno prodavan trećim zemljama (Maissen 1996). SAD su gledale na Švajcarsku posle rata kao na ratnog profitera, čak su pretile i sankcijama, ali je Bern imao podršku Londona. U Švajcarskoj nije bilo svesti o krivici, vladalo je legalističko stanovište, a u javnosti se govorilo o diktatu Vašingtona. Medjunarodnopravna osnova savezničkih potraživanja bila je tanka, legalitet je bio na strani Švajcarske, ali su Jevreji bili aktivni.

Debata je primila neočekivanu žestinu i dubinu, a sa tzv. izveštajem S. Ajzenštata (Eizenstat) 1995, predstavnika Klintonove vlade, prerasla je u švajcarsko-američki sukob. Žestina sukoba može se pojmiti u sklopu neizbežnog procesa nalaženja novog položaja neutralnih zemalja posle kraja hladnog rata. U Ajzenštat-izveštaju izneta je optužba daje Švajcarska indirektno produžila rat, ali se ona branila daje saveznicima bila višestruko korisna kao poslednja slobodna država u nemačkom susedstvu. Ovu neutralnost je kao korisnu ocenio i sam Čerčil, tvrde Švajcarci, ali ne SAD i SSSR. Iza osude lažne švajcarske neutralnosti u izveštaju visokog američkog funkcionere Stjuarta Ajzenštata skrivalo se pitanje švajcarske nadoknade i povraćaja fašističkog zaplenjenog

blaga (Buetler 1997). Od oko današnjih 5,6 milijardi dolara opljačkanog zlata, oko dve trećine prošlo je kroz švajcarsku nacionalnu banku, stoji u pomenutom izveštaju uz opasku, da kojim slučajem Švajcarska nije kupila to zlato, rat bi se pre završio. Drugi deo fašističkog zlata Jevreji su sami pre i za vreme rata deponovali u švajcarske banke. Posle rata žrtve holokausta nisu ga mogle podići. Zato su tek 1992. pod pritiskom jevrejskih organizacija švajcarske banke otvorile informativnu službu za raščišćavanje ovih pitanja. Iste godine objavljeno je da je suma na 775 računa pod tajnom iznosila oko 32 miliona dolara (Kunz 1999). Švajcarske banke su 1996. optužene da su svesno prihvatale opljačkani plen. Zato je Švajcarsko udruženje banaka bilo prinudjeno da stavi van snage klauzuru o tajnosti uloga za 5 godina. Medjutim, žrtve holokausta i dalje su tražile povraćaj novca, pa su početkom 1997. pod pretnjom više zemalja da će bojkotovati švajcarske banke, tri švajcarske banke osnovale humanitarni fond za žrtve. Nekoliko meseci kasnije objavljena je lista sa 5.000 računa (oko 45 miliona dolara) i omogućeno je rodjacima holokaust-žrtava da dodju do novca.

Medjutim, stvari su postale složenije kada je otkrivena i zapletenost drugih sila. Obelodanjeni su poslovi vodjeni u trouglu SAD-Treći Rajh-Švajcarska u kojima su SAD isporučivale Hitleru naftu, a plaćanje obavljano preko švajcarskih banaka. Poslovna dokumenta nemačkih banaka zaplenila je Crvena armija pa se očekuje otvaranje ruskih arhiva. U Londonu je decembra 1997. održana konferencija o nacističkom zlatu, na kojoj je Švajcarska bila u središtu. Pošto je jedina u ratu raspolagala konvertibilnom valutom, Švajcarska je imala veliku ulogu u nemačkoj ratnoj privredi. Novi arhivski materijal pokazuje da je Hitlerov režim godinama bio bankrot i da je životno neophodne sirovine plaćao zlatom: sjedne strane ukradenim monetarnim zlatom iz zaposednutih zemalja, a s druge tzv. nemonetarnim zlatom, opljačkanim od Jevreja i drugih žrtava. Čak i zubima ubijenih Jevreja (Feldmann 1999). Jevrejske organizacije su insistirale na pitanju da li su saveznici posle rata znali o zlatu žrtava, ceneći da Švajcarska duguje Jevrejima 2-3 milijarde dolara (Müller 1997). Pomenute okolnosti prelamale su se kroz švajcarsko prevladavanje prošlosti nameću ći ovom procesu vrlo konkretne zahteve za obeštećenjem, daleko iznad opštih moralnih. Rasprava oko uloge Švajcarske u ratu i potreba da traži svoju normalnost pred evropskom integracijom i globalizacijom, napuštajući tradicionalnu neutralnost - to su bili okviri u kojima je iskazana spremnost za suočavanjem sa prošlošću. Identitet nacije razbudio se pod uticajem imperativa moralnog i materijalnog obeštećenja zbog prećutane prošlosti.

2. 5. Rusija: slom imperijalnog identiteta

Na istoku Evrope sadržaj prećutane prošlosti je bio druge prirode. Sedamdeset godina stari sovjetski identitet naglo se raspao i zamenjen je potpuno drugačijim. Ranije negativne odrednice (liberalni, hrišćanski i si) postale su pozitivne, a neprikosnoveni komunistički atribut postao je sinonim nepoželjnog. Kao što se službena odrednica "sovjetski narod" raspala na Litvance, Ukrajince, Ruse i druge, tako je i pozitivno shvaćeni

internacionalistički komunistički identitet zamenjen "demokratskim" i nacionalnim. U krajnjoj liniji novi identitet konstruisan je "negativno", aktuelni sadržaj mu je bio čisti antikomunizam (Urban 1994). Vizija demokratskog slobodnog tržišta i pojedinca gradi se na kritici komunističke planske privrede, kolektivizma i političkog monizma. Nove odrednice političkog identiteta su atributi hrišćanski, socijalni, liberalno-demokratski i si. Rusija je bila jedina poslekomunistička nacija koja nije mogla prebaciti krivicu za socijalističku prošlostna drugu naciju (Urban 1994). Zato je krivica prebačena na unutrašnjeg javnog neprijatelja: demokrati su se podelili u dve grupe, a obe se medjusobno optužuju da su komunisti. Pozitivna odrednica identiteta prešla je u negativnu. Osim antikomunizma, razbudjen je nacionalizam u obliku novog nacionalnog mita koji Zapad vidi kao javnog neprijatelja. Ono što su nekada bili komunistička partija i radnička klasa sada su vojska i crkva, ustanove koje su u javnosti ocenjene kao oslonac novog nacionalnog mita. Postoji i spona vojske i crkve, vojska štiti crkvu, a pravoslavni sveštenici pružaju versko patriotsku indoktrinaciju tom savezu. Na patriotsko nacionalističku kartu igra i KP Rusije naročito od sukoba sa Čečenima.

Snažna promena političkog i ličnog identiteta jeste rezultat prevladavanje prošlosti koji je počeo u Sovjetskom Savezu još za vreme perestrojke. Bio je to proces sa dalekosežnim posledicama po integraciju i ostalih evropskih socijalističkih država. U njemu su se prožimale smišljene i nekontrolisane posledice nagle i snažne erozije društvenointegrativnih istorijskih sadržaja. U jezgru integracije KP SSSR-a i višenacionalne države bila je istorija proleterske revolucije i partije. Dok je Staljinov autoritet još ranije bio poljuljan, harizma Lenjina dugo je bila neprikosnovena. Ni Gorbačov u početku nije pomišljao da ugrozi Lenjinov kult. Ponavljao je da je i Lenjin koristio reč glasnost i da perestrojka izvire iz Lenjinovih "besmrtnih ideja". Ali, pošto vrh nije mogao kontrolisati reforme, to je sa oslobadjanjem medija 1987. nepovratno otvorena breša erozije kulta Lenjina. Zbivanja su kumulativno radikalizovala ovaj proces. Kada se novembra 1987. Gorbačov javno izjasnio za ponovnu procenu istorije, prvi na udaru nije bio Lenjin, nego Brežnjev zbog korupcije, neefikasnosti i "ere stagnacije". Već januara 1988. ime Brežnjeva brisano je sa mnogih geografskih lokacija. Kako je i planirano, kritika Brežnjeva privremeno je ojačala autoritet Lenjina, pa su se javljali glasovi da je Brežnjev kao i Staljin odstupio od Lenjinove doktrine. Februara 1988. rehabilitovani su Buharin i 19 starih boljševika, a NEP je istaknuta kao istorijska prethodnica perestrojke. Kao i u Hruščovljevom referatu, opet su na udaru bili Staljinovi zločini. U toku 1988. i početkom 1989. u središtu medija bili su zločini Staljina kao odstupanje od lenjinizma. Po svemu sudeći objavljivanje Solženjicinovog romana "Arhipelag Gulag" u časopisu "Novi Mir" 1989. otvorilo je seriju napada i na Lenjina. Po prvi put nekoje nekažnjeno Lenjina ocenio kao Staljinovog oca, a logika krize tražila je još radikalniju osudu prošlosti. Istovremeno počinje objavljivanje dokumenata - Lenjinovih proglasa izgradjanskog rata, poziva na odmazdu i si. Dezintegracija Lenjinovog kulta ubrzavala je proces slabljenja centralnog autoriteta države i partije i najavu secesije republika. Erozija Lenjinove harizme slabila je legitimnost partije i države i poverenje u sposobnost Gorbačova da reši krizu.

Sumnje u središnje ideološko-integrativne vrednosti i njihovu personifikaciju nekontrolisano i stihijno povlače za sobom eroziju i ostalih idejnih sadržaja, manje ili više povezanih sa njima (slabljenje autoriteta federacije, radničke klase, internacionalizma). Komunistički aparatčici dobro su znali da virus sumnje treba u zametku ugušiti. U zamahu perestrojka to je bilo nemoguće. Više od 50 godina slogan je bio "Kada kažemo Lenjin, mislimo partija, kada kažemo partija, mislimo Lenjin". Sumnje u Lenjina budile su sumnju u partiju i obrnuto. U svim socijalističkim režimima integracija je odveć počivala na jednoj ustanovi i njenom autentičnom utemeljivaču. Sa slabljenjem stožernih autoriteta nužno su se urušavale i ostale vrednosti skopčane sa njima. Kult Lenjina načet je 1989, a gotovo istovremeno i harizme vodja u ostalim socijalističkim zemljama. Virus dezintegracije sinhrono je napao integraciju socijalizma, a nesmetano se počeo širiti kada je bilo očigledno da Sovjeti neće intervenisati u Rumuniji decembra 1989.

Obaranje kulta Lenjina bio je početak duboke promene istorijske slike države. Spomenici i sećanja na Lenjina rušeni su kao domine: u proleće 1991. menja se ime Lenjingrada, a avgusta 1991. neuspeli puč protiv Gorbačova ubrzao je njegov padi razbijanje SSSR-a decembra iste godine. Avgusta 1991. srušena je gigantska statua Lenjina u centru Kijeva, a juna 1992. sličan spomenik Lenjinu preko noći nestao je u Taškentu. Oktobra 1994. uklonjena je bista Lenjina iz Kremlja - simbol nestanka socijalizma. Centralni Lenjinov muzej oktobra 1993. postupno je izmešten, a početkom 1994. i definitivno zatvoren, uprkos protestima da se uklanja muzej čoveka koji je osnovao državu (Smith 1998). Javnost je bila odveć zaokupljena krizom svakodnevnice pa ovaj potez nije izazvao reakcije. Antilenjinski krstaši uporno su tražili i zatvaranje Lenjinovog mauzoleja sa njegovim posmrtnim ostacima. Oktobra 1993. uklonjena je počasna garda u mauzoleju koja se smenjivala danju i noću, ali su komunisti masovnim demonstracijama sprečili uklanjanje tela. Lenjinovo telo ostalo je na Crvenom trgu, iako su antilenjinisti nastavili rušenje njegove legende. Tako je moskovski institut za mozak izvestio da novim istraživanjima nije potvrdjeno da je Lenjin bio mentalni supermen. Počeli su se izdavati alarmantni medicinski izveštaji da se balzamovano telo Iljiča raspada i degeneriše zbog erozije hemijskih procesa (glicerin, parafin i karotin ne deluju), osporavaju se tvrdnje da balzamovanje može biti trajno, pa je otuda nemoralno telo dalje čuvati. Ipak mauzolej još nije uklonjen. Lenjina su i dalje slavili komunisti i stariji, ali nije bilo mladih, pa je kult propao u učionici. Ipak uprkos detronizaciji kulta T. Smit tvrdi da se ne može reći da je Lenjin u današnjoj Rusiji nepopularan. Tome ima više razloga. Jedan je još prisutna nostalgija za stabilnošću i sigurnošću SSSR-a. Ipak nostalgija nije isto što i obožavanje. Ostaci Lenjinovog kulta prisutni su i danas. Lenjinov mauzolej ne simbolizuje više večnost i besmrtnost, već je relikt prošlih vremena nalik egipatskim piramidama i atinskom Akropolju - simbol nada i ambicija jedne epohe, ali i idejno uporište nekih savremenih interesa.

Poslesovjetska ruska prerada prošlosti teče u osobenoj idejnoj klimi prožetoj haotičnim idejnim i političkim strujama i najraznovrsnijim kombinacijama levog i desnog. Ona se razlikuje od početnog Gorbačovljevog ritma u prevladavanju prošlosti koje je bilo

upadljivo instrumentalno, kontrolisano i cenzurisano, ali gde je kumulativna radikalizacija istorijske svesti pokrenuta odozgo. Već deceniju dugo rusko traganje za posleimperijalnim identitetom je neizvesno i još otvoreno prevladavanje prošlosti (Baron 2000). Poraz u Čečeniji, koji je došao posle poraza u Avganistanu, mnoge Ruse je oslobodio iluzije o specijalnim odnosima sa Istokom. Rusija menja svoj identitet od "civilizacije" ka etnički shvaćenoj naciji (Prizel 1999). Posleimperijalno prilagodjavanje vodeće nacije traumatičnije je i složenije nego kod "potlačenih" naroda (Austrijanci su imali slabiji etnički osećaj od Madjara, Turci od ostalih naroda Otomanske imperije, Srbi manji od Hrvata, a Rusi niži od naroda sa Kavkaza). Obično secesionisti koriste u homogenizaciji nacionalni ekskluzivizam, dok hegemoni vodeći narodi koriste neutralniju imperijalnu ideologiju. Kod Rusa i Austrijanca očigledna je bila tesna veza izmedju nacije i imperije, a Srbi su više od drugih jugoslovenskih naroda bili zainteresovani za Jugoslaviju. Treba pomenuti još jednu razliku. Dok je Britanija imala imperiju, Rusija je bila imperija (Prizel 1999). Zato je prva lakše podnela raspad imperije. Danas je ruski politički nacionalizam u embrionalnom stupnju, i kao svi mladi nacionalizmi brzo se menja. Nestabilni nacionalni identitet važan je činilac ekstremnih političkih kolebanja u zemlji. Prajzel smatra daje ruska nacija kasnila u stvaranju jasnog etničkog identiteta jer je bila odveć opterećena imperijalnim pretenzijama. Daleko pre nego što je Rusija uspela da razvije svoje nacionalne ustanove, ove ustanove bile su upletene u imperijalne ustanove, bez jasno razgraničenih ruskih interesa. Ruski lideri, podjednako caristički i sovjetski, izvodili su svoju legitimnost iz mesijanskih univerzalističkih ideologija (Prizel 1999). Zbog univerzalne pretenzije kasnilo je stvaranje ekskluzivnog ruskog identiteta. Od Petra do Katarine niko nije mislio na Rusiju nego na rusku imperiju. Ni carski ni sovjetski režim nije koristio nacionalizam da stvori jaz izmedju države i društva. Ni slom SSSR-a nije pomogao izdvajanju jasnijeg ruskog identiteta, pa slom SSSR-a nije bio rodjenje Rusije. Da su istorijska tumačenja mnogo direktnije bila upletena u politiku bilo je vidljivije u baltičkim republikama, gde je istoriografija preispitivala legalnost Staljinovog uključenja u SSSR ovih republika. U Austro-Ugarskoj, SSSR-u i Jugoslaviji secesionisti su bili žešći nacionalisti od pripadnika pijemontskih vodećih nacija. Osim toga, Prajzel i Beron se slažu da u poslesovjetskoj Rusiji istorijske rasprave nisu mobilisale javno mnjenje zbog mnogo važnijih političkih i ekonomskih problema. Ipak je i ovde ključna komponenta kulturnog prilagodjavanja razvoju bila obnova nacionalnog identiteta. Nova istorijska svest u Rusiji prilagodjava se složenim tokovima poslesovjetskog razvoja: stvaranje nove države sa još nejasnim granicama, mnogo Rusa izvan Rusije, regionalne razlike i pritisak za autonomijom, nesrazmera izmedju evroazijske geografske realnosti i kulturnog samopoimanja, delegitimizacija starih struktura mišljenja i vlasti, ali i preživljavanje starih elita, korupcija, kriza, kriminal. Haotična realnost praćena je ne manjim haosom u idejnoj sferi. Snažne strukturne promene u Rusiji tražile su novu istorijsku svest koja je preradjivana u haosu najrazličitijih idejnih i političkih kombinacija: nacionalistički komunizam, pravoslavni misionarski misticizam i sinkretizam, ruski i panslovenski nacionalizam, liberalni fašizam, snažni obnoviteljski desničarski pokreti itd. Šarolike kombinacije nacionalističkih, liberalnih

i komunističkih struja ispunile su prostor (metafizički vakuum) nakon urušavanja sovjetske komunističke ideologije. Smrt jednog velikog totalitarizma podstakla je radjanje niza malih (Epstein). Klima metafizičkog i političkog radikalizma u društvu opterećenom permanentnom desetogodišnjom krizom i korupcijom odredjivala je haotičnu preradu prošlosti. Obnovljene metafizičke i eshatološke spekulacije pravdaju novi socijalni poredak. Od 1989. javljaju se radikalne revizionističke verzije indeterminizma u istoriji, umesto kontinuiteta, koje se protive sjedne strane vidjenju SSSR-a kao upada u organski razvoj Rusije, ali i oprečnim gledanjima na SSSR kao na period stabilnosti, saglasnosti, progresa i materijalne sigurnosti.

Retorika istorije, moćni motor promena kod Gorbačova, postala je manje važna i manje dramatična u Jeljcinovoj Rusiji zbog više okolnosti. Nema osećanja nacionalne krivice kod ruskog *pereosmyshlenie proshlogo* kao u nemačkom ili austrijskom *Vergangenheitsbewältigung* koje bi emotivno pokrenulo javno mnjenje. Ipak neke debate svedoče o izmeni političkog identiteta i kulture u sklopu širih razvojnih promena. Pozapadnjačenje politike i gubitak teritorija zaokupljali su ključne sadržaje sovjetsko-ruskog identiteta i ruske ekskluzivnosti. Pojedine uže debate, kao ona oko Vlasova, ticale su se rehabilitacije belogardejskog antikomunizma. Preoblikovanje ruskog nacionalnog identiteta nešto snažnije bilo je povezano sa debatama oko Staljina i sa pitanjima kao što su kontinuitet izmedju Rusije i SSSR-a i da li je bilo alternative Staljinu. Po prirodi stvari, ovi sporovi, čak i kada su prelazili u akademske rasprave oko istorijske nužnosti, bili su ideološki opterećeni (Baron 2000).

Za razliku od postojanog odnosa prema Lenjinu, svaka izmena sovjetskog kursa tražila je novo vidjenje uloge Staljina. Režimi Hruščova, Brežnjeva i Gorbačova nisu se na isti način odnosili prema Staljinu, a istorijsko sećanje trebalo je još više revidirati u Jeljcinovom režimu. Još u perestrojki debate oko Staljina nagovestile su promenu državnopartijskog identiteta. Od odgovora na pitanje da li je staljinizam deformacija ili suština Oktobra, zavisilo je da li će uspeti "čišćenje i obnova" komunizma (D'Agostino 1995). Kada je jedan od najuticajnijih Staljinovih biografa I. Dojčer krajem 1940-ih napustio trockističku tezu o "izdanoj revoluciji", njegova gledanja bila su ironično kritikovana kao dokazivanje istorijske nužnosti Staljina. Dojčer je uticao na ne manje poznatog američkog istoričara Kera (Carr), kod koga se moćni Gruzijac takodje javlja kao nužno oličenje sovjetske realpolitike pod imperativima industrijalizacije. Gorbačov je 1987. otvorio pitanje Staljina, da bi pružio otpor protivnicima iz Politbiroa. Ipak, u referatu povodom 70. godišnjice revolucije 1987. ocenio je "da je vodeće partijsko jezgro, na čelu sa Staljinom, branilo lenjinizam u ideološkoj borbi". U isto vreme istoričar Volkonogov (oslanjajući se na podršku S. Kohena) rehabilituje Buharina, a Staljina i Trockog proglašava za ultralevu devijaciju (D'Agostino 1995). Već 1988-89. harvardski istoričar R. Konkvest sa tezom o "Staljinu kao rušitelju nacije" postaje najveći autoritet za sovjetske publiciste, a objavljuju se i dokumenta o zločinu u Katinu. Krajem 1980-ih javnost se deli izmedju Konkvesta i Kohenove odbrane Buharina. Rehabilitacija Buharina imala je složenu funkciju: pored pravdanja uvodjenja tržišta, pretpostavljala je i odbacivanje

Trockog, "apostola ratnog komunizma", koji se protivio NEP-u i time pripremio Staljinovu kolektivizaciju 1928-30. Ali, osuda Trockog ticala se i složenog odnosa Rusa i Jevreja. Idejni sporovi oko istorije potkopavali su autoritet partije. Uprkos vidljivom toku idejne erozije ipak je avgust 1991. bio šok. Reformistički savetnici perestrojke, koji su se opirali konzervativnoj struji u KP SSSR-u, bili su poraženi, kao i Gorbačov koga potiskuje njegov spasilac Jeljcin. Reformisti su se žalili: "Reakcionari su bili u pravu, slom staljinizma i raspad imperijalnog sistema pokopali su i naš socijalizam". Sa zabranom KP SSSR-a 1991. uništena je harizma Lenjina i lenjinističke partije i razbijena vera ne samo u sovjetski nego i evropski socijalizam.

Drugi pravac preispitivanju uloge Staljina dala je knjiga "Ledolomac" koju je objavio sovjetski emigrant i bivši oficir Crvene armije Viktor Suvorov. Tu je izneto novo vidjenje Staljinovih ratnih ciljeva. Knjiga se pojavila 1989. u V. Britaniji i SAD, gde je slabije zapažena, ali je u Nemačkoj izazvala živo interesovanje (Raack, 1996). Izgledalo je da je knjiga potvrdila Hitlerov refren da je nemački napad na Sovjetski Savez bio nužan, kao odbrana od sovjetskog napada. Stvoren je utisak o preventivnom karakteru Hitlerove agresije, jer su se u leto 1941. tobože sukobila dva agresora, što je čak i Nolte prihvatio u formulisanju svoje teze o "evropskom gradjanskom ratu izmedju 1917. i 1945". Otvoreno je pitanje da li je Staljin doista planirao rat? Suvorov je pokušao da pokaže da Staljin nije želeo mir nego daje kupovao vreme za napad, a u Hitleru je gledao ledolomca koji mu krči put na Zapad. Suvorov je pisao da je Staljin nameravao da napadne u leto 1941. Pakt Molotov-Ribentrop nije dakle bio defanzivni, već deo razradjenog plana sovjetskog prodora na Zapad, ka osvajanju Evrope. Na Suvorovljeve članke iz 1980-ih reagovao je izraelski vojni istoričar G. Gorodetski (Gorodetsky), a spor oko preventivnog rata vodjen je i u *Historikerstreit* 1986/87 (Gillessen 1987; Pietrow, 1987). Neubedljiva je teza Suvorova o Staljinovom planu napada na Nemačku, koja je 1941. bila na vrhuncu moći, premda je verovatna Staljinova računica da treba podsticati medjusobno iscrpljivanje zapadnih sila, i prognoza da će rat biti neizbežan 1942. U prilog Suvorovu navodjenoje daje Hitler lako probio središnji beloruski front leta 1941. upravo stoga što se sovjetska vojska spremala za napad, a ne za odbranu. Neki istoričari spremanjem sovjeta za ofanzivu objašnjavaju nagle nemačke pobede 1941. (Raack 1996). Vojska je, naime, bila iznenadjena nemačkim napadom, jer je navodno očekivala komandu za vlastiti napad.

Žestinu debate oko preventivnog rata nisu podstakle Suvorovljeve vojnostrateške već političke špekulacije. U prvi plan izbio je Staljinov politički plan prodora na zapad, a tek potom vojni. Suvorovljev hipotetički scenario sovjetske okupacije Evrope i Staljinovog terora podgrejao je stare antikomunističke stereotipe neutralizujući karakter fašističkog imperijalizma (Icebreaker 1995). Cilj komunizma bio je navodno ovladavanje svetom. Crvena armija 1941. prodire iz Nemačke i Francuske ka Italiji i Španiji, svuda se širi teror NKVD-a, logori i milionska hapšenja, svuda vladaju kriminalci i Jevreji - bio je to sadržaj noćne more koju je oživeo Suvorov prikazujući tobože planiranu operaciju "Oluja", koja je trebala da počne 6. jula 1941. snažnim napadom Crvene armije na Nemačku i

ostatak Evrope. Bio je to, tobože, dugo pripremani napad na "imperijalističke sile" koji je Hitler preduhitrio. Revizionistički istoričari jedva su dočekali da ponove da je Hitler preventivnim udarom dve nedelje ranije pre sovjetskog u stvari sprečio Staljina da boljševizira svet. Dakle, Hitler je uistinu spasao svet. Suvorovljeva knjiga doživela je 87 izdanja na 18 jezika (Icebreaker 1995). Revizionisti su je zdušno prihvatili smatrajući da su u njoj dokazane pripreme za invaziju i sovjetizaciju Evrope. Nemačka je kao ledolomac trebala samo da razori evropski poredak, a da krajnji ishod bude sovjetizacija čitave Evrope. A čak i da je Hitler počeo Barbarosu nekoliko nedelja docnije, Crvena armija bi, navodno, znatno ranije dosegla Berlin i ugrozila Evropu. Nepouzdanost ovih istorijskih špekulacija, opovrgavaju razložna upozorenja da bi se, čak i u slučaju pretpostavljenog sovjetskog napada, Zapadna Evropa i SAD brzo ujedinile u antiboljševizmu. Prevod Suvorovljeve knjige u Nemačkoj dobrodošao je konzervativcima da otvore raspravu o tome da li je Hitler ili neko drugi počeo rat na Istoku, a rusko izdanje 1992. pokrenulo je debatu domaćih istoričara o Staljinu. Rusi su isticali defanzivnu prirodu sovjetskog ratnog plana, pozivajući se na davno dokazane Hitlerove planove osvajanja Istoka. Ali, pokrenuto pitanje, da li je Staljin bio branilac Zapada ili je planirao njegovo porobljavanje, otvorilo je problem ruskog imperijalizma i zadiralo u pitanje ruskog identiteta. Početkom 1990-ih rasprava o Staljinovim ratnim ciljevima otvorila je tzv. ruski *Historikerstreit.* Dok je u Nemačkoj Suvorov oživeo stare stereotipe o azijatskoj Rusiji, u Rusiji je njegov revizionizam poslužio belogardejskoj demonizaciji sveukupne sovjetske spoljne politike, kojoj je navodno uvek bio cilj samo nasilno širenje svetske revolucije.

Opovrgavajući ovaj smišljeni senzacionalizam, Gabriel Gorodetski je 1999. objavio knjigu "Velika zabluda" pokazujući na novom arhivskom materijalu da su vladajući krugovi V. Britanije bili u zabludi, pokazujući malo interesovanja za SSSR, jer su verovali da je Staljin veran Hitlerov saveznik. S druge strane, Staljin je takodje bio u zabludi u pogledu vremena Hitlerovog napada (Mawdsley 2000). Gorodetski je odbacio senzacionalistički *Icebreaker* argument tvrdeći da Staljin nije imao poverenja u sovjetsku armiju jer su njegovi odnosi sa vojskom bili "hazardni". Uprkos upozorenjima o predstojećem nemačkom napadu izgleda da je Staljin donekle verovao nemačkom ambasadoru u Moskvi grofu Šulenbergu koji je inače polagao velike nade u kontinentalni blok i izgleda time najviše zaveo Staljina. Reč je o Ribentropovoj ideji kontinentalnog bloka evroazijskih velikih država "od Madrida do Jokohame" uperenog protiv anglosaksonskih okeanskih sila. Ona je pala u vodu kada su Nemci u jesen 1940. ocenili: ukoliko se u toku 1941. ratom ne reši Istočno pitanje, već se ostane na srednjoevropskoj poziciji izvojevanoj 1940, koja je za strategiju kontinentalnog rata bila prostorno isuviše uska i ekonomski neautarhična, to će jednog dana odvesti kapitulaciji pred okeanskim silama. Pre debate *Historikerstreit* vodeći nemački istoričari složili su se da je upravo ova računica, a ne preventivni udar, bila glavni uzrok munjevitog rata na istoku (Kuljić 1987, str. 156-188). Od kraja 1980-ih revizionisti pokušavaju da sliku istorije prerade rasterećujući Hitlera od odgovornosti za rat. Teza o preventivnom Hitlerovom napadu je vojnooperativni deo revizije slike o fašizmu. Opovrgavajući je, Gorodetski je video Staljina

kao realpolitičara koji je vodio spoljnu politiku, koja nije bila opterećena ideologijom. Sećanja na intervenciju 1918-21, na Antikominterna pakt i na popuštanje zapada Hitleru oko Sara, Sudeta i Austrije gonili su sovjetski vrh na oprez i realpolitiku. S druge strane, postavlja se pitanje da li je neko ko je sprovodio paranoidne čistke tokom 1930-ih mogao voditi na medjunarodnom planu realpolitiku. Možda i jeste, upravo iz preteranog straha za bezbednost. Dokle mogu voditi ležerne, skoro neobavezne hipoteze, svedoče i mišljenja da je Staljin čak priželjkivao Hitlerov napad da bi se sačuvao od optužbe za planirani ideološki prodor na zapad (E. Topitsch). U prilog ovoj tvrdnji navodi se jedna njegova izjava iz novembra 1940. kada su ga upozoravali na mogući nemački napad: "Zašto ih se plašiti. Neka pokušaju" (Raack 1999).

Ne bi trebalo da bude mnogo zagonetno povremeno oživljavanje teza o ključnom uticaju komunističke ideologijena tok svetskog rata, jer se one zbog snage antikomunističkih stereotipa lako instrumentalizuju. Sporovi oko uloge Staljina u ratu upravo se vode oko toga da li je Staljin podjednako sumnjao u V. Britaniju i Hitlera zbog vlastite ideološke zaslepljenosti ili je, njoj uprkos, vodio realpolitiku? Da li je pakt sa Hitlerom 1939. koristio SSSR-u da skoro dve godine ostane izvan rata, ili gaje izolovao od Zapada i prinudio da se sam bori tokom cele 1941? Debate oko ovih pitanja nisu akademske jer, kako je Hilgruber uočio, u prelomnom periodu izmedju 22. juna i 6. decembra 1941. odlučivano je o sudbini sveta. Treba izbegavati inerciju imanentnog objašnjenja složenog ratnog spleta. Tok Drugog svetskog rata nije bio rezultat sovjetske ideološke ekspazije, niti se može svesti na nastojanja različitih sila da kapitalizam ovlada svetom. Ideološki interesi prožimali su se sa velikodržavnim, a sukobe su otvarale i usmeravale serije pogrešnih opažanja namera protivnika i sumnji u saveznike. Što je problem važniji, to se lakše šire špekulacije u javnosti. Revizionistička "velika otkrića" radi lakšeg širenja sklona su uprošćavanju, dok svako ukazivanje na složenost situacije sprečava senzacionalizam. Senzacije se ne mogu širiti bez uprošćavanja koja lako prelaze u stereotip. Na Zapadu svako istorijsko objašnjenje stiče prohodnost ukoliko je vešto kombinovano sa tezom o imanentno ekspanzivnom karakteru socijalizma. Daleko teže je prihvatiti gledanje da su komunisti mogli voditi i realpolitiku. Cilj nepouzdanih revizionističkih špekulacija bio je podsticanje sumnji u široku saglasnost postignutu u obimnoj i raznolikoj literaturi o fašizmu oko Hitlerovih planova o zauzimanju životnog prostora na Istoku koji su doneti još 1933. Kao i mnoge druge teze, koje su dugo tretirane kao ekstremističke, i teza o preventivnom Hitlerovom udaru nakon hladnog rata postala je salonska. Bio je to deo mehanizma potiskivanja i normalizovanja fašizma koji se počeo protiviti težnjama za nezaboravljanjem i ne-potiskivanjem fašizma i dokazanim činjenicama da napad na SSSR nije preventivni rat, nego dugo planirani i u praksi sprovedeni totalni agresivni uništavajući rat. Ove teze bi ostale usamljene da nije bilo interesa kojima je odgovaralo njihovo širenje.

Naredna tema ruskog prevladavanja prošlosti takodje se ticala fašizma. U središtu je bio Andrej A. Vlasov, sovjetski general koji je 1942, kao zarobljenik, prišao Hitleru, pozivao ruski narod u borbu protiv boljševizma, a posle rata streljan kao izdajnik.

Još je debata oko Staljina u perestrojki otvorila mnoge važne probleme ruske i sovjetske istorije koji su u periodu vlasti KP SSSR-a bili potisnuti: uloga zapadnjaka i slavenofila u Staljinovoj spoljnoj politici, a naročito čistke posle Drugog svetskog rata (osudu partijskih čistki izmedju dva svetska rata pokrenuo je još Hruščov). U središte rasprava posle 1990-te dospele su čistke antikomunista, pre svega slučaj Vlasova i tzv. Ruske oslobodilačke armije. Da li je Vlasov bio običan kvisling koji je prišao Hitleru, ili borac protiv staljinizma? Rehabilitaciju Vlasova podržavale su stare emigrantske ruske organizacije (Barygin, Kolpakidi 1998, p. 892) i novi antikomunisti. Radilo se takodje o oko 150.000 vlasovaca koji su posle rata osudjeni zbog kolaboracije, i o 37 sovjetskih generala koji su se vratili iz nemačkog zarobljeništva, od kojih je samo 26 rehabilitovano (Ibid, 899). U oporuci pre streljanja Vlasov je objašnjavao da je zbog antiboljševizma prišao Hitleru, jer se boljševici nisu borili za Rusiju. Dugo je izgledalo daje krivica Vlasova bila nedvosmislena. Doduše još 1959. u jednom ruskom časopisu pojavio se članak koji je pokrenuo pitanje da li je Vlasov bio obični izdajnik, ili pre politički protivnik sovjetskog režima. Izvan SSSR-a bilo je pokušaja rehabilitacije Vlasova i njegovog pokreta, a slično je pisao i Solženjicin u romanu "Arhipelag gulag". Tek kada je antikomunizam legalizovan, a žrtve socijalizma aktuelizovane, ova debata zahvatila je i rusku istoriografiju koja je 1990-ih pokušala da preispita gledanja na Vlasova kao izdajnika i neprijatelja. Pluralističke vizije ruske prošlosti otvorile su i pitanje rehabilitovanja Vlasovljevog antiboljševizma. Nacionalistički antiboljševizam preimenovao je Vlasova u novu žrtvu boljševizma (slično pokušajima rehabilitacije ostalih kvislinga širom Evrope), iako nova gradja o ovom pitanju nije mogla bitno da izmeni sliku istorije.

Revizija prošlosti i nova organizacija sećanja u Istočnoj Evropi po mnogo čemu razlikuju se od sličnog procesa koji je u zapadnoj Evropi pokrenut hladnim ratom. Socijalnopsihološka klima masovne ugroženosti i neizvesnosti takodje je vrlo osobena, što se posredno iskazuje u spremnosti za prihvatanjem isključivih verzija revizionizma kod elita i masa o čemu istoričari brižljivo vode računa. Lako je pojmljivo zašto se u skoro svim poslesocijalističkim režimima nacionalni identitet čisti od komunizma. Ova dva sadržaja preko noći postala su nespojiva. Krajnja odgovornost za nedela komunista projektuju se na druge nacije: u baltičkim republikama, Poljskoj i Ukrajini na Ruse, u Hrvatskoj na Srbe, u Srbiji na Hrvate i Tita, itd. Vlastita nacija, kao žrtva komunizma, rasterećuje se od odgovornosti. U Rusiji je situacija bila nešto drugačija, jer Rusi nisu mogli uverljivo da projektuju krivicu na manje nacije. Ovde je stvorena manihejska logika nesposobnog nacionalizma (Urban 1994). Dinamički proces stvaranja novog identiteta i u Rusiji tekao je u klimi polarizacije političke zajednice oko nacionalnog pitanja. Prevladavanje prošlosti odvijalo se u sklopu budjenja raznovrsnih verzija ruskog narodnjaštva i patriotskih nacionalista koji teže da očiste rusku ideju od korumptivnih zapadnih primesa, odbijajući demokratiju u ime mistične ruske vlasti i naroda. Traganje za identitetom razapeto je izmedju dve nove alternative: radikalna reforma ili vraćanje ruskoj ideji. Zapadnjački i narodnjački obrasci prevladavanja socijalističke prošlosti pokrivaju raznorodne interese u društvu zahvaćenom previranjem i krizom. Rivalske ideje

nacionalnog identiteta još nisu odbacile imperijalne pretenzije, a protivrečne idejne tvorevine i praktične koalicije svedoče o traganju za čvršćim idejnim uporištem. Ruski komunisti odbacili su internacionalizam poistovećujući ga sa negativno shvaćenim kosmopolitizmom. Dilema je bila da li zadržati obrazac imperijalne države i prilagoditi ga ovim uslovima, ili preći narodnjačkom nacionalizmu sa zahtevom za ruskom Rusijom? To su dva različita vidjenja nacionalnog identiteta, koja prevladavaju nakon sloma SSSR-a. Rusku levicu i desnicu povezuje otpor SAD i globalizaciji, mondijalizmu i kosmopolitizmu. Službena verzija nove Rusije donekle je umerenija i otvorenija ka Zapadu. Brojne teškoće razvoja sprečavaju učvršćenje u Rusiji koherentne i saglasne političke kulture i sazrevanja istoriografije. Gubljenje statusa super-sile i starog imperijalnog identiteta daju poseban ton burnim procesima definisanja posleimperijalnog identiteta nove Rusije (Baron 2000).

Bilo bi pogrešno misliti da je haotična politika sećanja, u kojoj je teško razdvojiti levicu od desnice, prisutna samo u Rusiji. Savez nove desnice i komunista vidljiv je i u drugim evropskim zemljama: zaokret ruskih komunista ka nacionalizmu, koalicija italijanske levice i desnice u Kalabriji, levih sindikata i flamanskih nacionalista u Belgiji, savez ekstremne levice i desnice u Danskoj protiv Maastrichta, koalicija levice i ektremne desnice u Srbiji, i globalna podudarnost ekstremne desnice i levice prema NATO agresiji na Jugoslaviju (Cremet 1999). Unapred nije dovoljno jasno da li je to novi savez podredjenih, privremeni pragmatizam ili nova epohalna antiliberalna spona? Teško je takodje verovati da otpor globalizaciji može trajnije ujediniti antikapitalizam s leva i zdesna? Kada ruski komunisti pravdaju "socijalistički patriotizam" kritikom teorijski sumnjivog razlikovanja kosmopolitizma i internacionalizma prošlosti, da li to znači da u eri globalizacije postaju saglasni pojmovi internacionalno i kapitalističko? Izmedju dva svetska rata situacija je bila potpuno obrnuta, kapitalizam i fašizam nastupali su pod zastavom nacionalizma. Da li na drugoj strani nacionalni identitet više nije nespojiv sa levicom, zato što su danas SAD, vodeća kapitalistička svetska sila, obrazac neželjene globalizacije, mondijalizma i liberalizma?

Utoliko nije nimalo čudno što je akumulacija paradoksa dala specifičan pečat socijalnopsihološkom i političkom prevladavanju prošlosti u jugoistočnoj Evropi. U tom smislu i društveni uslovi stvaranja i širenja nove slike o istoriji i oblici prerade prošlosti ovde su dramatičniji i nepregledniji nego na Zapadu. Iz mnoštva paradoksa padaju u oči: 1. paradoks države koja nije kadra da upravlja složenim procesom preobražaja premdase proglašava zasvemoguću; 2. paradoks elita - novi reformisti izrastaju iz starog komunističkog kadra i sada su preobraćeni komunisti, ali u sklopu neprevladane političke kulture; 3. paradoks "divljeg" kapitalizma lišenog socijalnog staranja u kom su se očekivanja od privatizacije izjalovila, pa su sve češći zahtevi za "kapitalizmom sa ljudskim licem"; 4. paradoks demokratije koja je, uprkos pluralizmu, nestabilna u društvu sa imovinskim razlikama i krizom; 5. paradoks vremena, jer, uprkos očekivanju spasenja, postaje sasvim izvesno da predstoji dug put do stabilnijih odnosa (Melich 1997). Rusija još nije stvorila saglasnost oko prošlosti, što stvara i nesigurnost u pogledu vizije budućnosti. Za mnoge Ruse slom SSSR-a je povratak prepetrovskom periodu, poraz i

gubitak ruskih zemalja. Savremena Rusija nema jasnu viziju prošlosti, u javnom mnjenju prevladava spoj nostalgije i paranoje od Zapada i njegovih agenata koji su odgovorni za izdaju i etno-genocid. Neki govore o "Vajmarskoj Rusiji", ali ovde je nacionalna mobilizacija onemogućena atomizacijom i borbom za preživljavanje. Zapadu ne preti opasnost od ruske agresije nego od ruske dezintegracije: nekontrolisane provale stanovništva na zapadi izvoza nuklearne tehnologije.

I u ruskom slučaju neke osobenosti prevladavanja prošlosti mogu biti jasnije ukoliko se uporede sa nemačkim obrascem. Dubljih podudarnosti naravno da nema, jer je rusko suočavanje sa staljinizmom drugačije od nemačkog odnosa prema fašizmu. Staljinizam nije prevladan intervenciom spolja već unutrašnjim snagama, kontrola lagera ne može se porediti sa fašističkom okupacijom, nema osećaja kolektivne krivice kod Rusa i različito se gleda na odnos izmedju dželata i žrtvi u vlastitim istorijama. Medjutim, i rusko *pereosmislenie proslogo,* kao i svuda, opterećeno je sukobom generacija i novom epohalnom političkom kulturom. Kod ruskih konzervativaca obnavlja se pitanje o ruskom posebnom razvoju, analogno nemačkoj odbrani *Sonderwegfrage.* Slično toku *Historikerstreit* i u Rusiji je *Sonderwegfrage* bilo u središtu rasprava. Opao je značaj teorija o konvergenciji sistema (koju su branili optimistički zapadni liberali), a slom SSSR-a rehabilitovao je tezu o ruskom *sui generis* razvoju. Teze o neravnomernosti razvoja potiskuju marksističku istorijsku shemu, oživljava spor izmedju zapadnjaka i slavenofila iz sredine XIX veka i dolazi do preformulacija ruskog identiteta u haosu različitih političkih interesa prožetih obnovljenim konzervatizmom i nacionalizmom (Baron 2000; Cremet 1999; Prizel 1999). 0 reviziji istorije svedoče i rasprave oko pitanja u kom je stupnju istorija teleološka ili indeterministička, zatim da li je Oktobar bio narodna revolucija ili puč, da li je staljinizam prirodni nastavak lenjinizma, da li je Lenjin začetnik terora i kakvo je mesto staljinizma u dugoj liniji ruskih autokratskih režima. U poslesovjetskoj Rusiji nema kontrole nad istorijom, a samo delom su otvoreni centralni arhivi (arhiv KGB i predsednički arhiv). U Nemačkoj holokaust još uvek zauzima središnje mesto, visoko osetljivo na politizaciju i izmeandrirano u teorijskom i idejnopolitičkom pogledu. Tome nasuprot u Rusiji ima malo teorijskih novina u pristupu Gulagu (Baron 2000). Zašto? Ključna komponenta ruskog kulturnog prilagodjavanja novom društvenopolitičkom razvoju je obnova nacionalnog identiteta. U tom procesu sećanja gulag nije žrtveno mesto koje bi moglo homogenizovati naciju, već pre podeliti, jer su u njemu dželati bili pripadnici vlastite nacije. Uz to, ni izdaleka kritika gulaga nije spoljnopolitički imperativ kao što je kritika holokausta. *Historikerstreit je* pomogao nemačkoj istoriografiji da jasnije istakne političke implikacije stanovišta naučnika, a istoričari nisu mogli izbeći moralni okvir fašizma. Revizionizam u ruskoj istoriografiji nije privukao pažnju javnosti kao nemačke debate (Baron 2000). Politika ruskih vladajućih krugova manje je osetljiva na kolebanja isorijske svesti jer je društvu u krizi važnije preživljavanje od identiteta.

* * *

Slično istoričarima, i političari se služe sećanjima. Oni nameću viziju svoje spoljne politike ne samo u obliku apela za shvatanjem nacionalnog interesa, nego i u obliku političkih saopštenja koja iskazuju odredjene vizije istorijske pravde ili nepravde. To nigde nije tako upadljivo kao u srednjoj Evropi, etnički izmešanom prostoru, u kojem su ratovi, revolucije i promene državnih granica uvek bili povezani sa istorijski obrazloženim pravima. Javne debate oko istorije, rasprave oko odgovarajućih oblika sećanja i otuda izvedeno političko delanje i manifestacije treba pre svega posmatrati kao procese konkurentskog tumačenja prošlog sa stanovišta političkih odnosa moći. Kolektivna uspomena je politička pojava. Pamtiti jednu stvar znači potisnuti ili zaboraviti drugu. Ipak, zaborav nije neutralan. Selektivno pamćenje je okvir stvaranja identiteta. Mi smo ono na šta se oslanjamo. U istoriji nije uvek tražen oslonac u istim zbivanjima. Sećanje je izgubilo svoju neodoljivu realnost, prestalo je da bude veza sa zamišljenim svetom, a postalo sredstvo za rešavanje aktuelnih problema. Zaborav nije samo prirodni i politički organizovani nego i kulturni proces. Razvijena civilizacija ne razvija samo tehnike sećanja, već i zaborava da bi pružila šanse novim generacijama da stvore nove oblike mišljenja i življenja, lako svaki zaborav pretpostavlja novi početak, a razaranje i smrt prošlosti treba da obezbede novu budućnost, ne treba zaboraviti da svaku novu "reorganizaciju vremena" u krajnjoj liniji oblikuju interesi najmoćnijih društvenih grupa. Istoričari ih u tome više pomažu nego što im se protive. Istorijsko sećanje jeste važna komponenta razvoja, ali ne u svom nepristrasnom već u interesno selektivnom obliku.

Literatura:

Alexander, Martin S. (1999): French History Since Napoleon, Arnold, London.

Bailer, Brigitte (1999): Der "antifaschistische Geist" der Nachkriegszeit, Referat anlässlich eines Symposiums zur politischen Kultur in Österreich 1945. bis zur Gegenwart, 9. - 11. Dezember 1999, Universität Paris. http//www.doew.at/thema/atifageist/antifageist.html

Bailer-Galanda, Brigitte (1998): Old and new right? Juridical denazification and right-wing extremism in Austria since 1945, u S. U. Larsen (ed.), Modern Europe after Fascism1943-1980s, New York, Boulder.

Barygin, I. N., Kolpakidi, A. I. (1998): The Russian liberation movement in the context of modern ideological and political opposition within the USSR and modern Russia, u S. U. Larsen (ed.), Modern Europe after Fascism 1943-1980s.

Baron, Nick (2000): History, Politics and Political Culture: Thoughts on the Role of Historiography in Contemporary Russia, Cromohs, 5.

Benoist, Alaine de (1997): Frankreich: Die Vichy-Vergangenheit ist allgegenwärtig - Böse Banalisierung, Junge Freiheit 18. 4.1997.

Berezin, Mabel (1996): Italian fascism as Popular culture: Combat Film as Political Memory, group/ccsa/berez.htm

Blocher, Christoph (1997): Die Schweiz und der Zweite Weltkrieg - eine Klarstellung, Neue Züricher Zeitung 3. 3.1997.

Breitenstein, Andreas (1997): Am Ende der Projektionen, Die Schweiz, von innen betrachtet - eine Umfrage, Neue Zürcher Zeitung 6. /7. September 1997.

Bötz, Gerhard (1998): Janus-headed Austria. Transition from Nazism as restoration, continuity and learning process, u S. U. Larsen (ed.), Modern Europe after Fascism.

Bremer, Hans-Hagen (1998): Historische Urteile, Frankfurter Rundschau vom 03. 04. 1998.

Buruma, Ian (1995): Schuld in Ost und West, Wissenschaft und Frieden 2-1995.

Bütler, Hugo (1997): Schweizer Vergangenheit auf dem Prüfstand, Neue Züricher Zeitung, 13. Oktober 1997.

Cremet, Jean (1999): Für eine Allianz der "Roten" und der "Weißen". Zwischen Metapolitik und Geopolitik: Die Durchdringung Osteuropas durch die "Neue" Rechte. http:/home.t-online.de/home/DISS.DUISBURG/vpraxen.htm

D'Agostino, Anthony (1995): "Stalin Old and New", The Russian Review, vol. 54, No. 3.

Feldman, Gerald (1999); Unternehmensgeschichte des Dritten Reichs und Verantwortung der Historiker: Raubgold und Versicherungen, Arisierung und Zwangsarbeit, Bonn, FES Library, 1999 (elektronsko izdanje).

Fleury, Antoine (1998): Zweiter Weltkrieg, Historiker und Perspektive der Solidarität, Neue Züricher Zeitung 29.1.1998.

Gillessen, Gunther (1987): Der Krieg der Diktatoren. Wollte Stalin im Sommer 1941. das Deutsche reich angreifen? U R. Kühnl (hrsg.), Streit ums Geschichtbild - Die "Historiker-Debatte" - Darstellung, Dokumentation, Kritik, Köln, Pähl Rugenstein.

Frey, Hugo (2000): Historical Memory and the Boundaries of European Integration; http:/www.surrey.ac.uk/LIS/MNP/may2000/Frey.html.

Gstettner, Peter (1996): Vernichtungskrieg - Abwehrkampf gegen die Erinnerung, Zoom, No. 6.

Hijiya-Kirschnereit, Irmela (1998): "Kriegsschuld, Nachkriegsschuld". Vergangenheitbewältigung in Japan, Leviathan Sonderheft 18/1998.

Hippin, Andreas (1997): Keine Entschuldigung für das Massaker von Nanjing bei Japans Historikerstreit - Ist die Rechte auf dem Vormarsch? Junge Welt 13.12.1997.

Historikerstreit auf italienisch (2000): TAZ 14.11. 2000.

Huyssen, Andreas (2000): Present Pasts: Media, Politics, Amnesia Public Culture 12. 1 2000.

Icebreaker (1995): National Vanguard Magazine, No 115 (November-December 1995).

Judt, Tony (1998): Europas Nachkriegsgeschichte neu denken, Transit 15/1998.

Krebs, Gerhard (1996): Ian Buruma, Erbschaft der Schuld. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland und Japan, München 1994., NOAG 153, Rezension 4.

Kuljić, Todor (1987): Fašizam - sociološkoistorijska studija, Beograd, Nolit.

Kunz, Matthias (1999): Zweite Weltkrieg - Zur Resonanz und Dynamik eines Geschichtsbildes anhand einer Analyse politischer Leitmedien zwischen 1970. und 1996, Synthesis 42.

Lang, Josef (1998): Arbeiten für Hitler - Mittel zur Vergangenheitsbewältigung, GSOA-Initiative 1998/Nr. 5.

Larsen, S. U. (1998): Overcoming the past when shaping the future, u S. U. Larsen (ed.), Modern Europe after Fascism 1943-1980s, Boulder, New York.

Liebhart, Karin (1999): Erinnerungsdiskurse und deren Manifestationen (1); http//gfpa.uibk.ac/akt/inf/art/6205.htm

Maissen, Thomas (1996): Die Nationalbank im Gegenwind - Die Lieferungen von deutschem Raubgold in die Schweiz, Neue Züricher Zeitung 16. 9.1996.

Mawdsley, Evan (2000): Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia (book review) Europe-Asia Studies, May 2000.

McNeill, Tony (1999): The "Vichy Syndrome"; http://www.sunderland.ac.uk/čosOtmc/occupied/syndrome.htm

Melich Jiri S. (1997): The Post-Communist Mind; http: //ecolu-info.unige.ch/archives/cerro97

Minoguchi, Tan (1999): Entbräunungs-Serenade - Ein deutsches Modell für die Vergangenheitsbewältigung in Japan, Süddeutsche Zeitung 12. Juli 1999.

Mishima, Kenichi (1995): Fehlende »Vergangenheitsbewältigung" in Japan, Wissenschaft und Frieden 2.

Müller, F. (1997): Differenzierter Ruf nach Fairness für die Schweiz-Gespräch mit dem Historiker Harold James in London, Neue Züricher Zeitung 4. Dezember 1997.

Murakami, Kimiko (1998): Bleibt Deutschland weiterhin Japans Modell?

Zur Vergangenheitsbewältigung in Japan auf dem Hintergrund der deutsch-japanischen Beziehungen www.presse.uni-augsburg.de/unipress/up199801/artikel/-22.html

Natyionales Forchungsprogramm (1999): Die Schweiz und der Zweite Weltkrieg. Zur Resonanz und Dynamik eines Geschichtsbildes anhand einer Analyse politischer Leitmedien zwischen 1970 und 1996, Synthesis 42 (Bern).

Neugebauer, Wolfgang (1998): Zum Umgang mit der NS-Euthanasie in Wien nach 1945 (Referat anläßlich eines wissenschaftlichen Symposions "Zur Geschichte der NS-Euthanasie in Wien", Wien 1998). http//:www.jugendstittheater.co.at/vortrag.29.1.98.htm

Pelinka, Anton (2000): Keine Zukunft ohne Geschichte - Über Österreichs gegenwärtigen Umgang mit der Vergangenheit, Wiener Journal, September 2000.

Pietrow, Bianka (1987): Offensive Militarkonzeption, u R. Kühnl, Streit ums Geschichtsbild.

Prizel, llya (1999): Nationalism in Post-Communist Russia: from resignation to anger. http://www.sais-jhu.edu/depts/res/pdfs/prizel.pdf

Raack, R. C. (1996): "Stalin's Role in the Coming of World War II", World Affairs, Vol. 158, no. 4.

Raack, Richard (1999): The Cold War Revisionists Kayoed., World Affairs, Fall, 1.

Sato, Takeo (1999): Auschwitz und Hiroshima, Zeitschrift für Kulturaustausch 4/1999.

Smith, Trevor, J. (1998): The collapse of the Lenin personality cult in Soviet Russia, 1985-1995, The Historian, Winter 1998.

Stiefel, Dieter (1998): Has the course of denazification been determined by "economic necessities"? u S. U. Larsen (ed.) Modern Europe after Fascism.

Urban, Michael (1994): The Politics of Identity in Russia's Postcommunist Transition: The Nation against Itself, Slavic review Vol. 53 (1994), No. 3.

Wegan, Katharina: "Resistancemythos - Opfersmythos" Ein Vergleich der französischen und österreichischen Erinnerungspolitik und ihrer Geschichtsnarrative nach 1945. im Spiegel der Denkmäler, http://www.kultur.at/dis/set01/dis027d.htm

Wenger, Andreas, Fanzun, Jon (1998): Schweiz in der Krise - Krisenfall Schweiz. In: Bulletin zur schweizerischen Sicherheitspolitik 1997/98. Forschungsstelle für Sicherheitspolitik und Konfliktanalyse. Zürich, Februar 1998.

Widmer, Paul (1998): Ist Realpolitik unmoralisch? Zur Kritik aus dem In- und Ausland an der Schweizer Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg, Neue Züricher Zeitung 18/19 April 1998.

HIDEO

TEORIJE 0 FAŠIZMU NAKON NESTANKA HLADNOG RATA*

1. 0 fašizmu, desnom ekstremizmu i teorijama o fašizmu krajem XX veka

U ovom odeljku trebalo bi prikazati neke karakteristične ideološke sadržaje i organizacione oblike savremenog fašizma i desnog ekstremizma. Biće izneta i ocena nekih uticajnijih savremenih teorijskih pristupa fašizmu koji su u vezi sa karakterističnim savremenim obrascima normalizacije fašizma u nemačkoj i jugoslovenskoj revizionističkoj istoriografiji i misli o društvu. Treba skrenuti pažnju na dodirne i razlazne strane idejne i praktične strane desnog ekstremizma u Zapadnoj Evropi i Jugoslaviji. Premda novine na novoj desnici nisu ideološke, već pretežno taktičke ipak nova ekstremna desnica nije samo prolazna nasilna šovinistička reakcija dezorijentisanih masa niti gola makijavelistička politika vladajućih snaga. Ona ima društveno-ekonomsku, ideološko-vrednosnu i idejno-epohalnu dimenziju jer se javlja na raskršću promena epohalne svesti i razmedji dva stoleća.

Osvrt na uslovljenost savremenog stanja teorija o fašizmu istorijatom ovih diskusija prilično je složen zadatak i zahteva diferenciran teorijski i ideološko-kritički pristup. U svakoj teoriji o fašizmuprelama se: (I) epohalna svest doba u kom je teorija nastala (period između dva svetska rata, hladnoratovsko doba i najnoviji period nestanka evropskih jednopartijskih režima i bipolarne podele sveta); (2) manje ili više postojana idejnopolitička opredeljenost pisca; i (3) aktuelno stanje fašizma ili desnog ekstremizma koje se kao činilac okruženja nastoji uključiti u objašnjenje. Razlike izmedju teorija o fašizmu sežu do potpune oprečnosti i kod ozbiljnijih pisaca, što može podstaći relativističke sumnje da definisanje fašizma može samo da nagovesti poziciju analitičara, a ne i objektivnije saznanje o predmetu istraživanja. Epistemološki status teorija o fašizmu u uže pojmovnom pogledu još više su ugrozili sporovi izmedju krajnje nominalističkog definisanja fašizma (kao osobenosti jedne zemlje ili jednog užeg perioda) i generičkog pojma koji pod fašizmom podrazumeva niz srodnih ekstremno desnih pokreta i režima u celini XX veka. Slična je situacija i kod teorija o desnom ekstremizmu. Na nasledju teorija

Glavni deo ovog priloga napisan je aprila 1998. kao predgovor zborniku "Teorije o fašizmu" koji je najavljen na potkorici biblioteke "Societas" Zavoda za izdavanje udžbenika u Beogradu. Odlukom glavnog urednika Zavoda u jesen 1998. obustavljena je štampa pripremljenog zbornika prevoda zbog sadržaja predgovora. Prilog je naknadno objavljen u časopisu "Sociologija", Vol XLI (1999), No. 4.

o totalitarizmu razvija se pojam desni ekstremizam kao skupna oznaka za sve pokrete čija je aktivnost uperena protiv ustavne države. Kod pojma desni populizam naglasak se pomera sa države na narod podložan manipulaciji, a pojmom desni radikalizam sugerira se tobožnja srodnost revolucionarna levice i reakcionarne desnice.

U prostorno-geografskom pogledu SR Nemačka je sredina u kojoj je suočavanje sa fašizmom posleDrugog svetskog rata dobilo teorijski najrazvijeniji i najraznovrsniji izraz. Nemačke diskusije o fašizmu određivale su tok sličnih rasprava u drugim naučnim središtima, a opšti razvoj misli o društvu i politici je teorije o fašizmu obogaćivao novim pristupima. U istorijsko-naučnom pogledu savremeno stanje teorija o fašizmu još uvek je pod uticajem dva složena idejna bloka klasičnih teorija o fašizmu: (l) teorija o društvenom izvorištu fašizma unutar zakona kapitalističkog razvoja, i (2) teorija o totalitarizmu koje na različit način obrazlažu srodnost i vezu jednopartijskih socijalističkih i fašističkih režima. Nadmoć i stupanj politizacije navedenih glavnih struja menjala se tokom poslednje polovine stoleća. Tokom 1950-ih godina bile su suverene hladnoratovske idealno-tipske teorije o totalitarizmu, od polovine 1960-ih njih potiskuju velike marksističke diskusije o fašizmu i odnosu ekonomije i politike, od sredine 1970-ih godina postaje zapaženija tzv. "oralna istorija" ili istorija svakodnevnice fašizma, a u Nemačkoj sve otvorenije se govori o kolektivnom ćutanju generacije Hitlerovih saučesnika. Nakon nestanka hladnog rata ruše se mnogi antifašistički službeni mitovi i postaje prozirnija kolaboracija sa fašizmom mnogih evropskih režima. Naporedo s tim oživljava istoricizam kod tumačenja fašizma i postavlja se pitanje odgovornosti običnog čoveka za fašističke zločine. Sa nestankom jednopartijskog evropskog socijalizma javljaju se verzije trijumfalističkih imanentnih teorije o totalitarizmu, ali u isto vreme zbog pojave lokalnih ekstremno desnih struja oživljava diskusija o fašizmu. Unutar ovako grubo predstavljenog razvoja teorija o fašizmu nastao je niz zanimljivih istraživačkih rezultata i pokušaja novih teorijskih objašnjenja. U ovom odeljku bi trebalo samo se osvrnuti na nove teorije o fašizmu i uz to skrenuti pažnju na oblike oživljavanja ekstremne desnice u Evropi što je i podstaklo nove teorijske pokušaje. Pri tome bi trebalo skrenuti pažnjuna stanje u Jugoslaviji.

1.1. Borbena demokratija i normalizacija fašizma

Horkhajmerove (Horkheimer) reči s kraja 1930-ih godina "Ko neće da govori o kapitalizmu trebalo bi da ćuti i o fašizmu" bile su najava i ostale moto snažne struje istraživanja ekonomskih izvora fašizma koja je prevazilazila krug marksističkih naučnika. Nolteova (Nolte), pak, parafraza ovih reči skoro pola stoleća kasnije "Ko želi da govori o fašizmu ne sme da ćuti o boljševizmu" sažeto ukazuje na dominantnu promenu usmerenosti istraživanja u sklopu novih teorija o fašizmu. Bilo bi pogrešno misliti da je ovaj zaokret rezultat samo unutarnaučnog sazrevanja, a još manje da je definitivno učvršćeni pristup. Obnova teorija o totalitarizmu 1990-ih godina je pretežni opšti idejnopolitički okvir objašnjenja fašizma osnažen trijumfalističkim uverenjem o definitivnom porazu socijalizma. Teorije o totalitarizmu odavno su u Zapadnoj Evropi i

SAD, a naročito u SR Nemačkoj, postale sastavni deo političke socijalizacije, gde službena ustavnopravna doktrina polazi od polarnih suprotnosti demokratije i totalitarizma (Grebing 1971, Habermas 1987, S. 118, Jaschke 1991). Odnos prema levom i desnom ekstremizmu u SR Nemačkoj od kraja Drugog svetskog rata je nepromenjen. Država na levicu reaguje daleko odlučnije i doslednije nego na desnicu. Levi ekstremizam bezrezervno se etiketira kao terorizam i ideološki i ustavnopravno osudjuje, dok se desni ekstremizam pretežno moralizatorski osudjuje po obrascu holokausta. Desničarski ekstremizam individualizme se i svodi na pojedinačne akte, dok se protiv levice primenjuju sistematske zakonske mere poput zabrane prava na zaposlenje *[Berufsverbot)* (Jaschke 1991, S. 59). Frankfurtski istraživači političke socijalizacije Hans-Gerd Jaške i Peter Dudek (Dudek) prilično su ubedljivo pokazali da se iza savremenog nemačkog parlamentarizma krije zamisao i praksa borbene demokratije koja stoji u tradiciji doktrine o totalitarizmu: demokratija je ugrožena s leva i zdesna i brani se svodjenjem različitih protivnika na isti imenitelj. Politička kultura borbene demokratije u SR Nemačkoj snažno je oblikovala naučni pristup fašizmu. Jaške je diferencirano pokazao na koji način apstraktna negacija "totalitarizma", zamisao "slobodnog demokratskog poretka" i "borbene demokratije" pružaju ustavu i državi SR Nemačke ideološku legitimnost, jer ova, naime, *per legem* trajno proklamuje gradjanska prava i slobode, ali ih istovremeno i ograničava novom verzijom teze da nema slobode za neprijatelje gradjanske demokratije. Militantno vrednosno opredeljenje za slobodni demokratski poredak je neka vrsta super legalnosti koja opstaje iznad osnovnog zakona i pruža državnim službama gotovo nekontrolisano orudje za isključenje opozicionog mišljenja (Jaschke 1991, S. 71). Martin Grajfenhagen (Grebenhagen) je u vrednosno određenom ustavnom poretku i načelima borbene demokratije uočio duboko istorijski utemeljeni deficit političke kulture SR Nemačke. Borbena demokratija počiva na razvijenim i definisanim vizijama javnog neprijatelja, a u tom sklopu teorije o totalitarizmu imaju direktivnu ulogu: neprijatelji su svi pokreti u tradiciji boljševizma i nacizma, a instanci "unutrašnje sigurnosti" sistematski neguju službenu viziju neprijatelja države. Ko je u SR Nemačkoj obeležen kao politički ekstremist, isključen je iz javne rasprave i podvrgnut različitim sankcijama (Jaschke 1991, S. 109). Ova idejnopolitička klima, prožeta lokalnim isključivostima, posle 1990. raširila se po Evropi i u trijumfalističkom antisocijalizmu stvarala nove stereotipe koji su sprečavali razlikovanje "crvenog od mrkog totalitarizma". Opšta borbena liberalna potkultura prodirala je i u nauku o politici, a u etniziranoj klimi gradjanskog rata na Balkanu ispoljavala se u izopačenom militantnom suočavanju slepih šovinističkih "patriota" sjedne i "izdajnika" (mondijalista i mirovnjaka) s druge strane. Važnu podršku pomenutoj antitotalitarnoj doktrini i političkoj kulturi već dugo pružaju raznovrsne eklektičke teorije o totalitarizmu prisutne u misli o politici. U ovim teorijama polazi se od suštinske srodnosti ili istovetnosti radikalne levice i desnice i njihovog shvatanja demokratije što se osmišljava različito obrazloženim dugim istorijskim procesima (od Rusoa i Francuske revolucije, preko boljševizma do Hitlera ili samo od Marksa pa do Gulaga i Aušvica). Kritički prigovori pokazali su neistoričnost i formalizam pomenutih gledišta, koja manje ili više isključivo

apsolutizuju liberalnu elitističku višepartijsku demokratiju (u čijoj je osnovi ekonomska moć različitih struja kapitala), naime ne razlikuju egalitarnu neposrednodemokratsku levičarsku viziju demokratije (ravnopravno učešće u obavljanju zajedničkih poslova) od plebiscitarne, narodnjačke "demokratije" koja počiva na homogenosti, tj. na etničkoj i krvnoj istovrsnosti sunarodnika i vođe. U više navrata pokazana je razlika između etničkog shvatanja nacije kao zajednice po poreklu (svojstvenog desnici) i političkog shvatanja nacije kao gradjana (svojstvenog levici). Formalno i neistorično poistovećivanje levice i desnice ne uočava ključne razlike izmedju prosvetiteljskih i antiprosvetiteljskih potencijala ovih kategorija. Levičarska vizija neposredne direktne demokratije ne mora da znači podudaranje vladajućih i podvlašćenih (kao što je krvna istorodnost sunarodnika kod fašističke homogenizacije), već racionalno saučestvovanje (Grebing). Levica posmatra rat kao besmisao koja se protivi humanizmu. Za nju su sinonimi rata osvajanje, podjarmljivanje i nadmoć. Za ekstremnu desnicu rat je uzvišena vrednost, kolektivna snaga nacije, mistični socijaldarvinizam i istinski ispunjeni život. Kod levice revolucija je socijalna, a kod desnice prostorna. U ideološkom pogledu komunistički pokret nije nikada u istoriji raspolagao monopolom na marksizam već je vladao pluralizam marksizama (Terray 1997). Hitler je imao ciničan i pragmatičan odnos prema ideološkom učenju izuzev prema nekoliko trajnih opsesija: antikomunizam, antisemitizam i opsednutost ratom. U odnosu prema socijalnom pitanju bio je oportunist, jer nacistička ideologija nije imala filozofsku osnovu niti političku teoriju. Marksizam i boljševizam bili su teorijski znatno sadržajniji.

Nije bilo teško uočiti da su teorije o totalitarizmu odmah posle 1945. imale aktivnu političku ulogu u rasterećenju, samoopravdanju i rehabilitovanju buržoaske demokratije od fašističkog iskustva. Trebalo je istovremeno osloboditi se fašističke prošlostii odbraniti od socijalizma koji je 1945. bio na vrhuncu medjunarodnog ugleda. Na postojano grubo i neistorično izjednačavanje levice i desnice u udžbenicima i nastavi nisu uticale rasprave o naučnoj vrednosti teorija o totalitarizmu jer je učvršćenje "antitotalitarnog" pogleda na svet imalo složenu ustavno-bezbednosnu ulogu: (l) učvršćenje građanske demokratije kao jedine alternative nacizmu i boljševizmu i njeno izuzimanje iz kritike; (2) izdvajanje nekonformističkog mišljenja time što će se etiketirati kao totalitarno i ekstremističko; (3) poistovećivanje levih i desnih oblika protesta i njihovo dnevno političko demoniziranje (izjednačavanje levih Zelenih i desnih Republikanaca u SR Nemačkoj). Istorijska odgovornost Nemačke za fašizam relativiše se skretanjem pažnje na totalitarni boljševizam, a dihotomna struktura mišljenja u dimenzijama prijatelj-neprijatelj jača autoritarni potencijal borbene demokratije. Ujedinjenje Nemačke 1990. još više je učvrstilo ovaj političko-didaktički kanon, koji se u misli o društvu ogledao u potiskivanju društvenonaučne perspektive ustavnopravnim pogledom. Ustavnopravna vizija je u osnovi *post festum* perspektiva koja ne polazi od analize društvenopolitičke stvarnosti već od osude predočenih slučajeva prema utvrdjenim kriterijima. Zato Jaške zapaža da ovaj pristup nije određen opisom i analizom nego samo klasifikacijom i

razvrstavanjem, jer individualizuje složene uzročne spletove i zapostavlja sklopove društvene uslovljenosti.

Prebacivanje odgovornosti za fašizamu SR Nemačkoj teklo je lakše na političkom nego na porodičnom planu. Rasprave u nemačkoj psihijatriji 1980-ih godina pokazuju da je suočavanje sa prošlošću prevazilazilo istoriografske i ideološke sporove i zadiralo u pitanje morala i kolektivnog identiteta Nemaca (Heimannsberg, Schmidt 1992). Osvrt na ovu raspravu može da dočara širu društvenu klimu u kojoj se govori o fašizmu, a sa druge strane da pokaže jedan važan individualnopsihološki segment nepotpune defašizacije. Nemci su se posle rata branili od prošlosti kolektivnim ćutanjem, a upadljiva je okolnost da je u Nemačkoj posle 1945. bilo malo samoubica ili psihičkih lomova, pa čak ni unutrašnjih moralnih sukoba već samo uporne pravne odbrane. Vinovnici zločina su vlastitu aktivnost stavljali van svakog moralnog dijaloga jer je nacistička ideologija tvrdila da maloumni, Jevreji, Romi i narodi niže rase kvare nemačku krv. Osim pranja mozga ideologijom, saučestvovanje u ubijanju pravdano je kao obavljanje dužnosti koja se nije mogla odbiti. Brojni učesnici u zločinima izgradili su psihički zid između vlastite moralnosti i dnevne zločinačke aktivnosti (Dan Bar-On 1992, S. 287). U opštem sklopu depersonalizacije čoveka i obeščovečenja morala (dužnost iznad svega) iščezla je suprotnost između bezdušnog zločina i moralnosti zločinaca i njihove ljubavi prema vlastitoj porodici, pa je integritet ličnosti u poslednjim godinama rata održavan samo uz pomoć paradoksalnog morala ili teorije o nužnoj odbrani. Hipostaziranjem dužnosti odgovornost se prebacivala na naredbodavca što je u tradiciji nemačke garnizonske države bilo razumljivo.

Još je Gertruda Štajn (Stein) uočila da je od svega najvažnije Nemce naučiti da budu neposlušni, a Đerđ Lukač (Lukacs) je pisao o pruskoj "ponosnoj poslušnosti" i nedostatku spremnosti da se prihvati lična odgovornost na osnovu nezavisnog moralnog rasuđivanja. Posleratno kolektivno ćutanje Nemaca bilo je svedočanstvo da je kod najvećeg broja zločinaca moralno rasudjivanje poremećeno. Problem se javio kada su se mlade generacije već od kraja 1960-ih počele raspitivati o ratnoj prošlosti roditelja, da bi se izbegla dublja traumatizacija zbog ćutanja: "Gde si bio od 1933. do 1945, šta si tada radio, šta si znao, a šta nisi znao?" Antiautoritarni levičarski pokret 1968. podstakao je liberalizaciju obrazovanja i pokrenuo pitanje nacističke prošlosti roditelja. Zvanična ideologija nije išla na ruku najpre redjim, a zatim sve učestalijim psihijatrijskim zalaganjima da se prestane sa harmoničnim zamagljavanjem prošlosti i poravnavanjem razlika, već da se otvori dijalog sa njima, tj. sa prošlošću Aušvica. Režim je podržavao manipulativno oslobadjanje od bolne istine: zločini se ne poriču, ali se svaljuju na SS trupe, totalitarni režim i Hitlera, a potiskuje se kolektivna odgovornost nacije. Nacizam se izdvaja kao period diskontinuiteta u nemačkoj istoriji izmedju 1933. i 1945, izoluje se kao vanredna situacija, dublji kontinuitet se poriče, a veza sa "normalnim stanjem" se zamagljava (Heimannsberg 1992). Sledeći korak je relativizacija nacizma uz pomoć teorija o totalitarizmu, koje nivelišu razlike u zločinima preusmeravajući suočavanje sa vlastitom krivicom u antikomunizam. Mračne tačke (konc logori) potiskuju se izvan

građanske normalnosti, a istorijsko znanje fragmentarizuje po obrascu - "nacizam to je istorija drugih". (U Hrvatskoj se danas ustaškim zločincima ne sudi za genocid, već samo za ratni zločin protiv civilnog stanovništva). Otvaranje problema kolektivne krivicei odgovornosti u Nemačkoj teče sporo i neravnomerno. Vredno je pažnje zalaganje jedne struje u nemačkoj psihijatriji za psihoterapeutsko suočavanje sa istorijom u kolektivnoj aktivnosti sećanja. Rasprava o nacizmu suočava se sa individualnim sećanjima i iskustvom žrtava, traumatizacije zbog kolektivnog ćutanja nastoje se prevazići suočavanjem potomaka sa zločinima predaka, a psihoterapija pomaže kod ublažavanja napetosti. U tom procesu važno je prepoznavanje i priznavanje činjenica, suočavanje sa istinom, emotivno saučestvovanje i reakcija, a prevladavanje emotivnog i moralnog konflikta olakšava integracija saznanja, značenja i različitih emotivnih reakcija (Heimansberg 1992, S. 23).

Bilo bi pogrešno misliti da pomenuto suočavanje sa fašizmom obavezuje samo Nemce i da prikazani psihoterapeutski pristup ima samo lokalni značaj. Ne manje je i u Jugoslaviji nužno racionalno i trezveno suočavanje sa šovinističkom i fašističkom praksom u minulom građanskom ratu. Antišovinistička socijalizacija koja podrazumeva suočavanje žrtava i zločinaca, ali i otvaranje odgovornosti političkog vrha i inteligencije za snaženje šovinizma i genocida, nužan je put reintegracije društva i ublažavanja raznovrsnih napetosti. Svako potiskivanje prošlosti i prebacivanje odgovornosti za rat na strane sile ili večne istorijske neprijatelje nacije je zamagljivanje realnosti koje može najviše da šteti budućim generacijama jer će dobijati krive odgovore na pitanja o odgovornosti predaka za iracionalne genocidne zločine. Fašizam prisutan u poslednjem jugoslovenskom građanskom ratu će u ličnom pogledu biti traumatski potencijal za generaciju koja će se u sklopu nužne saradnje sa okruženjem pitati o ratnoj prošlosti najbližih, a u grupnom pogledu će biti latentni rezervoar raznovrsnih ideologizacija, netrpeljivosti i šovinizma. Otvoreno i trezveno suočavanje sa genocidnim iskustvom umesto zataškavanja i kolektivnog ćutanja uslov je nepotisnutog odnosa kako prema ličnoj porodičnoj prošlosti tako i kolektivnim izlivima iracionalnosti, ali je i pitanje racionalnog utvrđivanja odgovornosti i krivice. Slično Nirnbergu i Hag je samo polovično rešenje. Sve dok se ne istraže mehanizmi šovinizacije odozgo i latentne spremnost za prihvatanje odozdo, minuli fašizam će izgledati kao eksces koji treba potisnuti iz kolektivnog sećanja.

Prikazane polemike o živoj aktuelnosti fašizma ne zaslužuju pažnju samo kao idejni sporovi unutar zemalja opterećenih fašističkom praksom, već su deo opštije promene u odnosu prema fašizmu širom Evrope. Tako u Italiji sve do polovine 1960-ih godina nije bilo upadljive podele na leve i desne teorije o fašizmu, jer su od komunista pa do hrišćanskih demokrata svi bili na poziciji *resistenza,* tj. antifašizma. Razilaženja počinju od kraja 1960-ih sa radovima Renca de Feličea (Felice) i polemikama oko "konformističkog antifašizma" koji je obuhvatao niz tumačenja od personaliziranja fašizma preko Musolinija do teze da je fašizam izum antifašista (Uesseler 1994). U Francuskoj kao reakcija na jun 1968. dolazi do svojevrsne intelektualizacije i modernizacije

ekstremne desnice u radovima A. de Benoa (Benoist) i ostalih pripadnika nove desnice. Zalaganje za kulturnu revoluciju zdesna i aristokratski moral, zatim antikomunizam, antiamerikanizami vizija bele Evrope kao obnovljenog Franačkog carstva bili su svojevrsna neutralizacija fašizma, a neretko i njegova apologija (Pfahl-Traughber 1994). U nešto drugačijem obliku i u Jugoslaviji, zahvaćenoj građanskim ratom 1990-ih, odnos prema fašističkoj prošlosti se kristalisao oko pitanja da li je istorija prosvećivanje ili oslonac nacionalnom identitetu (J. Koka). Revizionizam ili snažno konvertitstvo nošeno razbuđenim nacionalnim romantizmom je u jugoslovenskoj misli o društvu, a naročito u istoriografiji, zahvatio i odnos prema fašizmu. U Hrvatskoj je službeni revizionizam radikalno izmenio odnos prema ustaškom fašizmu neutralizujući ustaški genocid, a u srpskoj istoriografiji teče paralelni proces revidiranja odnosa prema domaćim kvislinzima i četništvu (premda konzervativno-monarhistički četnički pokret D. Mihajlovića nije bio fašistički). U Hrvatskoj je 1990-ih pokušano da se Jasenovac pretvori u spomen svim palima za Hrvatsku (jednako nedužnim civilima i njihovim ubicama). Slično Frankovoj politici i bitburškoj ceremoniji hrvatska normalizacija fašizma je nazvana "miksanjem kostiju". Ustaše su postale "oslobodilačka vojska", a partizani "zločinci" i krivci za "hrvatski križni put". Umesto Jasenovca svetilište je postao Blajburg (mesto razbijanja kvislinške vojske 1945). Ponet burnim ideološkim promenama, bez odmerenosti i uočavanja dublje, ne uvek neprotivrečne funkcije političkih pokreta, niz domaćih istoričara učinio je snažan konvertitski obrt iz jednog apologetskog stava (bezostatna apologija komunističke politike) u drugi (demonizacija komunista i rehabilitacija šovinističkih i fašističkih "patriotskih" snaga). Podrobnijim uporednim istraživanjem mogao bi se pokazati visoki stupanj podudarnosti ovog procesa u Srbiji i Hrvatskoj 1990-ih godina: široki luk zaokreta od bezrezervnog levičarskog antifašizma ka normalizovanju i veličanju šovinističkih i fašističkih pokreta iz Drugog svetskog rata. U zanosu slepog patriotizma navedeni zaokreti bili su sasvim prirodni, teorijski antifašizam spleo se sa imperativima tekuće politike, a kriterij naučne objektivnosti sa "patriotskim" politikantstvom. Zaokret udesno jugoslovenske misli o društvu praćen je kritikom levičarskog antifašizma kao "fatalne internacionalističke zablude" ili "nepatriotske izdajničke aktivnosti". Težnja za prevrednovanjem komunističke istoriografije još uvek se odvija u obliku raznorodnih isključivosti. Revizionizam je lako prelazio u spontano konvertitstvo, a u odnosu prema fašizmu moguće je pratiti dramatične obrte pojedinaca, naučnih jedinica i širih struja. U Hrvatskoj utemeljenje nove državne nezavisnosti iziskivalo je izmenu odnosa prema ustaškom fašizmu, a slična potrebau Republici Srpskoj nametala je revidiranje odnosa prema četništvu. U istoriografiji novo viđenje istorije arhivski je kićeno "krupnim otkrićima", a u sociologiji i misli o politici prihvatanjem pomodnih antilevičarskih teorijskih konstrukcija okruženja. Za razliku od SR Nemačke u državama bivše Jugoslavije idejni otpor levice bio je paralisan agresivnim konformističkim "patriotizmom". U građanskom ratu svaki oblik internacionalizma ili kritičkog patriotizma bilo je lako prokazati kao izdaju, a ugroženoj naciji je svaki saveznik dobrodošao, pa i fašistički. Idejni most zaokreta udesno izražen u pitanju "Da li su Nemci krivi za sve?", odgovara nacionalno romantičarskom revizionizmu

najnovije srpske istoriografije ispoljenom još u zahtevu tzv. Memoranduma da se sa srpskog nacionalizma skine hipoteka, a Tuđmanovo neutralizovanje ustaških zločina je ogoljenija verzija Nolteovog relativisanja Aušvica. Službeno izmirenje žrtava i zločinaca u Bitburgu više je nalik nacionalnom pomirenju u Hrvatskoj nego u Srbiji. Cilj prvog ceremonijala je američko-nemačko zbližavanje, težnja SR Nemačke da postane ravnopravni član NATO pakta i zajednički blok protiv levogi desnog ekstremizma, dok je u hrvatskom slučaju raskid sa prošlošću trebalo da ojača nacionalnu svest, državnu nezavisnost i izvlačenje iz pogubnog jugoslovenskog zagrljaja. U Jugoslaviji je izostao snažniji otpor levice novom talasu revizionističkog antifašizma, a otpor šovinizmu je, doduše, stizao iz dela preobraćenih liberalnih antikomunističkih krugova koji su, prihvatajući doktrinu o totalitarizmu, usvajali i nediferenciran odnos prema vlastitoj prošlosti. Otuda, uprkos otporu šovinizmu, neistoričnost ove idejnopolitičke struje koja se trudila da se antikomunističkim tenorom prilagodi svesti medjunarodnog okruženja. Kao da danas na Balkanu sa uobičajenim zakašnjenjem važi ono što je R. Kini konstatovao za stanje političke svesti u SR Nemačkoj krajem 1960-ih godina: naime, izjednačavanje levog i desnog kao podjednako antidemokratskog pruža mogućnost za sporazum između onih koji su oduvek bili protiv desnice, a sada su i protiv levice, i onih koji su uvek bili protiv levice, a sada, spremni da budu i protiv desnice - žele da steknu moralni kapital koji im omogućuje istupanje protiv levice.

Unutarnacionalno izmirenje poput bitburške ceremonije (kada su Regan i Kol 1985. posetili grob SS-ovaca u Bitburgu) ne odvija se u racionalnim nego u mitskim okvirima politizacije grobova i žrtvi. U poslednjem građanskom ratu na Balkanu prodor etničkog poimanja nacije (kao prirodne zajednice po poreklu, krvi i tlu) umesto komunističkog, u osnovi političkog shvatanja nacije, zbližio je suprotstavljene pristalice ranijih ideoloških protivnika (partizana i ustaša i partizana i četnika). Spona je bio mit o obespravljenom narodu zavedenom internacionalizmom (čiji je osećajni izraz sintagma o "ostacima zaklanog naroda"). U Nemačkoj je bitburški čin trebao da obeleži kraj sa prošlošću i obavezu odbrane demokratije od obe verzije totalitarizma. U Jugoslaviji 1990-ih godina unutarnacionalna izmirenja teku u mitiziranom sklopu građanskog rata i epsko-oslobodilačkog folklora (grobovi kao granice država, u borbi osvedočena veza porekla, krvi i tla, konfesionalna mistika, gusle i zastave, zakletve ratnih dragovoljaca, samorazumljiva genocidna odmazda i si.), a šovinistička misao o društvu i publicistika su pravdali sva sredstva u homogenizovanju etnički shvaćenog nacionalnog bloka. Normalizacija fašizma u Nemačkoj tekla je drugačije. Bitburg je trebalo ritualno da potvrdi da je nacizam konačno prevaziđen kao delo jednog čoveka, da su SAD sa Nemaca skinule odgovornost, i da je samo preostala zajednička borba protiv totalitarizma. Genocidni fašizamu Jugoslaviji (srpski, hrvatski i muslimanski) direktno je na frontu prevodjen u patriotizam, a razbuđena nacionalna romantika je učinak njihovih preteča (Pavelića i nekih genocidnih četničkih grupa) isticala kao važne trenutke nacionalne istorije. Ostala je borba protiv ostataka levog internacionalizma i "plaćeničkog mondijalizma", a crveni totalitarizam gori je od mrkog. Na idejnom planu nova srpska

desnica oslobadja Ljotićevce fašističke hipoteke, prevodi ideologiju srpskog fašizma u tobožnju organsku misao i time neutralizuje i normalizuje fašizam (Subotić 1999, str. 20). Nemački konzervativci su 1980-ih godina pisali da kada mine mrka opasnost nastupa crvena, pa moramo biti budni, a tada nas sećanja na fašistički rat približavaju intelektualnom luksuzu naivnih moralista (Jaschke 1991, S. 294). U Jugoslaviji koja se raspadala u građanskom ratusve zaraćene strane gotovo su podjednako žestoko osporavale komunistički internacionalizam ne kao naivnu zabludu već kao otvoreno nepatriotsko izdajstvo i pogubno jugoslovenstvo. Profašistićki časopis "Naše ideje" prebacuje čak i svom preteči D. Ljotiću jugoslovenstvo kao veliku grešku (Naše ideje, 1994, br. 2). Da ovaj revizionizam nije zahvatio i dublje slojeve misli o društvu, a ne samo ideološke sadržaje, moglo bi se možda pomisliti daje prolazna ratna propaganda.

Normalizacija fašizma, premda različito ispoljavana (u ratu ili miru, direktno ili posredno), svuda se izražavala u revizionističkom naporu za unutarnacionalnim izmirenjem spajajući militantne liberalne, konzervativne i profašističke antikomuniste. Ni u prepisci sa Fireom Nolte ne krije svoju podršku radikalnoj revizionističkoj tezi da nacizam nije bio deformisana kopija boljševizma, već je samo vodio bitku za opstanak Nemačke koja je svetskom politikom naterana u defanzivu (Furet-Nolte, Vreme 11.4.1998. str. 60). Nolteova teza o nacizmu kao preventivnom antiboljševizmu i posledici "azijatskog učinka", Le Penova (Le Pen) izjava 1987. da je uništavanje Jevreja bio samo detalj u istoriji Drugog svetskog rata, Hilgruberova teza da je progon Nemaca sa Istoka 1945. podjednako značajan kao i uništenje Jevreja, Tuđmanova tvdnja da je NDH bila važan stupanj u državotvornom razvoju hrvatskog naroda i umanjivanje žrtava u Jasenovcu, uključivanje Milana Nedića u 100 najznačajnijih Srba, prikazivanje D. Ljotića ka začetnika organske, a ne fašističke misli u nas itd, različiti su oblici normalizovanja fašizma. Bavarski konzervativni političar Franc Jozef Štraus (Strauss) je novembra 1986. na vrhuncu *Historikerstreit* opominjao da svađe oko prošlosti sputavaju nemački narod, a u Jugoslaviji još pre građanskog rata su idejna sukobljavanja ove vrste uočena kao smetnja homogenizaciji nacionalnog bloka. Dakle, ispada da je nepotrebna i štetna racionalna rasprava o tome ko je bio uz fašizam, a ko protiv.

Imperativ nacionalnog jedinstva svuda je bio brana racionalnom antifašizmu. Tek bi celovitija uporedna analiza toka normalizacije fašizma u ostalim istočnoevropskim zemljama pokazala stupanj iracionalizovanja ovog procesa građanskim ratom u Jugoslaviji. U društvima opterećenim krizom i bolnim istorijskim sećanjem istorijsko znanjene prihvata se u stanju emocionalne stabilnosti i tolerancije, već se i izvan kruga emotivno nezrelih osoba javlja nesvesna kolektivna težnja za objektom poistovećenja koji pruža snagu i sigurnost (moćna država, velika celina nacije, stilizovana slika istorije). Tek sa prevladavanjem krize može se očekivati otvorenije suočavanje sa fašističkom genocidnom prošlošću. U klimi romantičarski razbudjenog nacionalizma to je teško očekivati.

1. 2. Savremeni desni ekstremizam - uporedni osvrt

Kako razlikovati novi fašizam od njegove klasične razvijene verzije? Fašizam je nastao kao političko-polemički i kao teorijski pojam i ovo dvojstvo je i danas prisutno kod teorija o fašizmu. Sam termin, koji je prvi koristio Musolini, sadržinski je prazan i neodređen: *fascio* je savez, udruga, a fašisti su saveznici. Pojam fašizam ostao je jedna od ključnih reči XX veka, imao je vlastitu istoriju i uticao je na istoriju. Otuda je istorija teorija o fašizmu u stvari istorija različitih oblika antifašizma. S obzirom na raznovrsnost fašističkih režima i pokreta danas prevladava mišljenje da nema jedinstvene teorije o nastanku fašizma i da istraživanje mora biti u metodskom pogledu pluralističko i uporedno (Wippermann 1983, S. 20). Premda je opšti pojam fašizam nužan, ipak bi morao biti i diferenciran. To je antisocijalistička, antiliberalna, antimodernašovinistička ideologija sa različitim udelom antisemitskih i romantičarskih sadržaja i osobenom militantnom političkom kulturom. Fašističke partije javljaju se unutar kapitalizma i tzv društava u tranziciji i oslanjaju na odredjene slojeve ovog društva, anikada unutar razvijenog socijalizma.

Za razliku od proučavanja klasičnog fašizma koje je, uprkos neslaganjima, ipak dostiglo zavidnu fazu sinteze, bilansa i uporedivosti, kod istraživanja savremenog desničarskog ekstremizma i fašizma vlada potpuna nepreglednost i haotičnost u pogledu terminologije, pojmova i predmetnog razgraničenja (Stöss 1994, S. 24). Koristi se više pojmova: desni ekstremizam, desni radikalizam, desni populizam, neofašizam, neonacizamitd. Nova idejnopolitička polarizacija tražila je izmenu pojmovnog i teorijskog aparata kod proučavanja ekstremne desnice (antitotalitarizami antipopulizam npr. potiskuju klasični antifašizam). U isto vreme trebalo je iznova razgraničiti srodne pojmove kao što su šovinizam, rasizam, ksenofobija, etnocentrizam i si. Iz mnoštva novih pojmova fašizam se mogao izdvojiti samo ukoliko se poznavala istorija teorija o fašizmu.

Savremeni moderni ideološki žargon (sveopšte pozivanje na pravnu državu, podelu vlasti i demokratiju) neretko uspešno zamagljava dublje ciljeve političkih pokreta i otežava prepoznavanje osnovnog usmerenja. Desni ekstremizam takođe se uspešno prilagodjava tekućoj političkoj retorici i ispoljava na različite često prikrivene načine, a gotovo po pravilu odriče svaku vezu sa nepopularnim fašizmom. Ideološka retorika nove ekstremne desnice je modernizovana i danas je obuzdavaju tendencije globalizacije nošene interesima multinacionalnog kapitala, za razliku od stanja između dva svetska rata kada se desni ekstremizam podudarao sa moćnim imperijalističkim reakcijama nacionalno homogenog krupnog kapitala. Sociologija bi trebalo da razvije teorijski i pojmovni aparat za sve oblike ispoljavanja desnog ekstremizma: institucionalno-političkog segmenta, teorijskih i idejnih desničarskih struja različitog ranga i za objašnjenje obrazaca svakodnevnog rasizma subkulture naročito kod omladine. Pomenuti segmentiu različitoj meri oslanjaju se na nasleđe klasičnog fašizma jer se desnica (kao i levica) menja u idejnom, organizacionom, strateškom i taktičkom pogledu. Trebalo bi uočiti tačke kontinuiteta i diskontinuiteta između starog fašizma i nove ekstremne desnice, društvena

izvorišta i obrasce manipulacije, iracionalnu i planski doziranu fašizaciju kod raznorodnih savremenih pokreta i režima. Globalizacija politike i "kosmopolitizam" savremenog multinacionalnog kapitala rađaju nove oblike reakcije fašističkog tipa koji se prilagođavaju okruženju, ali katkad otvoreno svojataju tradiciju i fašističke uzore. Danas npr. u Evropskoj uniji ima oko 15 miliona stranaca pa je ona zbog gipkije integracije upućena na građansko, a ne etničko shvatanje nacije. *Jus sanguinis* (krvno pravo) na kom je počivala tradicionalna konzervativna zamisao naroda i nacije postalo je anahrono. Uprkos tomeu velikom delu Evrope nakon iščezavanja komunističkog internacionalizma došlo je do nagle etnizacije politike što je olakšalo ispoljavanje "ludističkih sadržaja" u subkulturi ugroženih - mržnje prema strancima i manjinama da bi se prevazišla otuđenost svakodnevnice. Ako su klasične teorije o fašizmu bile više upućene na razumevanje institucionalne strane fašizma (sistem, partija, ideologija), nove bi više trebalo da se pozabave neinstitucionalizovanim otporima i difuznim neideologizovanim pokretima lica zahvaćenih krizom. Najposle, koliko je savremeni desni ekstremizam rezultat postmoderne, a koliko ostatak klasičnog fašizma? Danas se ekstremna desnica može proučavati na više nivoa: (1) Ekstremno desne partije koje se u periodima akutnih sukoba otvoreno fašizuju; (2) teorijski centar i idejna središta desnice, tj. intelektualci različitog formata i ustanove koje osmišljavaju rasizam, šovinizam i fašizam; (3) omladinska fašistička potkultura - politizirani ultraši bez ideološkog nivoa, agresivni difuzni rasisti (navijači, skinsi) koji ispoljavaju protestnu mržnju protiv svega što je etnički drugačije.

U čemu je razlika između klasičnog fašizma i savremene evropske ekstremne desnice? Fašizam je autoritarni nacionalizam koji sadrži rasizam, antisemitizam, antikomunizam, brani korporativno-staleško viziju sitnoburžoaskog kapitalizma, a u organizacionom pogledu raspolaže militarističkom partijom sa oružanim partijskim trupama i harizmatskim vođom. Prepoznatljiv je i po snažnom šovinističkom romantičarskom veličanju vlastite tobože ugrožene nacije uz žestoku kritiku kosmopolitskih struja koje iznutra razaraju zajednicu krvi i tla. Savremena evropska ekstremna desnica osporava kosmopolitizam i dekadenciju moderne, protivi se mešanju naroda i rasa (bastardiziranju) jer to ugrožava nacionalni i evropski identitet, vraća se mitu i predprosvetiteljskoj tradiciji, protivi se materijalizmu atlantsko - američkog zapada i ističe borbeni panevropski hrišćansko-zapadnjački pogled na svet. Etniziranje politike ogleda se u zagovaranju prava naroda protiv "ideologije o ljudskim pravima", a podvlačenjem kulturnih razlika među narodima ublažava se stari rasizam (Hafeneger 1994, S. 220-225). Ovi opšti idejni obrasci dopunjavaju se lokalnim sadržajima i predrasudama. Nova srpska desnica razapeta je izmedju mističnog klerikalnog slavenofilstva, klasičnih mislioca ekstremne desnice i fašističkih vodja kao što su E. Jinger (Jünger), Dj. Evola (Evola), M. van den Bruk (Bruck), K. Kodreanus (Codreanus), K. Haushofer (Haushoffer) itd. (Naše ideje 1994, br. 2). Časopis "Srpske organske studije" neutralizuje domaću fašističku prethodnicu (D. Ljotića, M. Vasiljevića, S, Krakova) parafrazirajući je u opštem antiprosvetiteljskom sklopu: "Naš temeljni sistem vrednosti proističe iz božanstvene triajde bog-kralj-domaćin. Zato je liberalno-individualistički princip u obezduhovljenom XX veku,

kao posledica tri najveće aveti evropske civilizacije: Darvina, Ničea i Marksa izrodio demokratiju kao vladavinu manjine nad većinom, kapitalizam, materijalizam, boljševizam i bezbožništvo, čije pogubne posledice oseća srpski narod na pragu trećeg milenijuma" (Srpske organske studije, 1999. Uvodnik). Zapadnoevropska krajnja desnica brani evropsku kulturu od imigranata i amerikanizacije i razapeta je izmedju euronacionalizma, kritike mondijalizma i regionalnog šovinizma. U bivšim socijalističkim režimima antikomunizam ima daleko značajniju ulogu, a konkretne nacionalne netrpeljivosti (srpsko antihrvatsvo, hrvatsko antisrpstvo, opšte antijugoslovenstvo i si.) lako se fašizuju u genocidnom ratu. Ni kontinuitet između klasičnog i novog fašizma nije u svim zemljama iste prirode. U SR Nemačkoj postoji kontinuitet profašističkih sklonosti kod elita, zatim kadrovski kontinuitet bivših nacista i potonjih neofašističkih aktivista. Osim toga 1945. godina nije bila "nulti čas". Nemačka politička kultura još uvek je opterećena istorijom, autoritarnom militarističkom, rasističkom i antisemitskom tradicijom, nepotpunom denacifikacijom i neurotičnim antikomunizmom (Stöss, 1994, S. 48). Balkanska istorija još više je opterećena dugim procesima međunacionalnih napetosti (za čije presecanje i hlađenje je poluvekovni period socijalizma bio kratak), a koji se lako šoviniziraju i fašiziraju. Oslobodilačka politička kultura sa figurama žrtava, neprijatelja i spasitelja takođe je snažna spona između prošlosti i savremenosti, ne manje podložna fašizaciji.

Kontinuiet između razvijenog i novog fašizma može biti jasniji ukoliko se uoče i razdvoje glavne faze razvoja evropskog fašizma posle 1945. Odmah nakon 1945. javlja se tzv. "oponašajući fašizam" koji u potpunosti sledi poraženi fašizam u ratu. U drugoj fazifašističke partije prilagođavaju se pravilima buržoaskog parlamentarizma. To je "prilagođeni fašizam" 1960-ih i 1970-ih godina koji postiže određene izborne uspehe, okreće se omladinskoj subkulturi nasilja, organizuje mrežu evropskog desnog terorizma i u određenim područjima idejno se osmišljava ("nova desnica"). U trećoj fazi od 1980-ih godina dolazi do osamostaljivanja desnog ekstremizma, tzv. "populističkog fašizma" koji se uspešnije povezuje sa različitim širim pokretima nezadovoljnih grupa (Gress 1994, S. 187-189). Naglo oživljavanje fašizma u bivšim socijalističkim režimima posle 1990. moglo bi se svrstati u četvrtu fazu "posiesocijalističkog fašizma" kada u vakuumu vrednosti, ekonomskoj krizi, nacionalnim sukobima i ratu snažno izbija zapreteni šovinistički potencijala lišen sistemske kontrole.

Nova evropska desnica posle 1989. u Zapadnoj Evropi napušta antikomunizam kao središnji ideološki protivstav i zalaže se za "belu Evropu" nacionalnih država, protiv obojenih i amerikanizacije države (protiv *melting pot* i multikulturnog društva), vraća se tradiciji i izvorištima "bele Evrope". Francuska "nova desnica" oko publiciste Alena de Benoa najviše je pokušavala da ova gledišta idejno osmisli. Proglašavajući staru desnicu mrtvom, ali zaslužnom i uočavajući uzroke njenog kraha u nedovoljnoj idejno-ideološkoj osmišljenosti, obnoviteljski francuski filozofi pokušali su da joj udahnu novi život. I dalje su zadržane, ali modifikovane idejne postavke klasičnog fašizma: borba protiv "egalitarnih" ideologija (liberalizma, marksizma, a delom i hrišćanstva), poricanje individualističke prirodnopravne osnove ljudskih prava jer razbijaju zajednicu, odbrana prava kultura i

naroda na samoodređenje i zalaganje za organsku zajednicu. Donekle grub, ali u osnovi pouzdan kriterij za ocenu reakcionarnosti struja unutar nove desnice je udaljenost tačke u prošlosti na koju se premešta poželjna vizija društva i čoveka i čije stanje se idealizuje. Tako npr. u uvodniku "Srpskih organskih studija" stoji: "Smatramo daje sazrelo vreme za okupljanje inteligencije i svih ostalih staleža na organskim i nacionalno-patriotskim osnovama koje u prvi plan ističu interes naše nacije i države, pravoslavlja i svetosavlja, kao i principe hrišćanskog kolektivizma, solidarizma, domaćinstva, starešinstva i pravoslavnog morala i etike" (Srpske organske studije 1999). Najčešće je u pozadini biologistička vizija društva, a kulturne norme nisu shvaćene kao rezultat istorijskih procesa već kao izdanak nepromenljive prirode. Uz to ide i zagovaranje vlasti elite koja se ne pravda izbornim postupkom ili ciljnoracionalnim karakterom nego aristokratskim moralom (Pfahl-Traughber 1994, S. I66). Izbor idejnih preteča "kulturne revolucije zdesna" je ne manje indikativan od pomenutih sadržaja: Ernst Jinger, Meier van den Bruk, Karl Šmit (Schmitt), Osvald Spengler (Spengler), Đulio Evola, Vilfredo Pareto (Pareto), Žorž Sorel (Sorel), Konrad Lorenc (Lorenz) itd. U Istočnoj i Južnoj Evropi fašističke i ekstremne desne struje i u ovom pogledu su provincijalnije, zaokupljene brigom o čistoti vlastitog etničkog prostora.

Unutrašnje diferenciranje desnice može se izvesti na osnovu obrasca nejednakosti koje brane pojedine struje i stupnja prihvatanja nasilja (Heitmeyer 1993, S. 13-15) Desnica brani ideologiju nejednakosti na dva osnovna načina: a) podvajanjem društvenih grupa (samoprecenjivanje vlastite nacije, rasističko podvajanje, eugeničko razdvajanje vrednog i bezvrednog života, socijaldarvinističko isticanje prava jačega, normativno totalitarno potcenjivanje "drugih", isticanje homogenosti i kulturnih razlika); b) zahtevima za razgraničenjem u socijalnom, ekonomskom, kulturnom, pravnom i političkom pogledu. Nasilje se uglavnom prihvata, ali u različitom stupnju: postoji uverenje o stalnoj neophodnosti sile, toleriše se privatno ili represivno državno nasilje, postoji vlastita spremnost na nasilje i nasilje se redovno koristi. Ekstremna desnica uopšte shvata nasilje kao normalan način regulisanja sukoba: odbacuje se racionalna rasprava, ističe se svakodnevna borba za opstanak, poriču se demokratski obrasci i ističe autoritarni i militaristički stil. Hajtmejer tvrdi da se o desnom ekstremizmu može govoriti kada postoji ideologija nejednakosti i različit stupanj prihvatanja nasilja. Različite kombinacije pomenutih dimenzija pomažu da se unutar desnog ekstremizma diferenciraju podgrupe (novokonzervativci, desni cezaristički pokreti, rasisti i fašisti) (Heitmeyer 1993, S. 14-15).

Proučavajući omladinski desni ekstremizam bilefeldski pedagog Vilhelm Hajtmejeru svom poznatom longitudinalnom istraživanju političke socijalizacije omladine u Nemačkoj od 1985. do 1990. kao glavni razlog rasta ove pojave uočio je krizu kapitalističkih vrednosti i krizu osećanja identiteta kod mladih, koje odsustvo oslonca goni desnici jer im ova nudi očigledna i jednostavna rešenja (nonkonformizam, poricanje službenih normi i sklonost militarizmu). Kada nestane sigurnosti i nastupi kriza poverenja u politički sistem i njegove vrednosti, preostaje samo mogućnost da se bude Nemac, pa

rastu izgledi za prihvatanje nasilja kao izlaza iz stanja nesigurnosti. Fašizam postaje manje upadljiv u opštem okviru dnevnog liberalnog žargona prožetog trijumfalističkim antikomunizmom. Tu se nova desnica diferencira prema stupnju šovinističke ekskluzivnosti, udela arhaičnog konfesionalizma i čvrstorukaške agresivnosti.

Uporedna istraživanja savremenog desnog ekstremizma u Evropi potvrdila su ove načelne Hajtmejerove pretpostavke. Razlike postoje u stupnju osećanja ugroženosti, objekata agresije, kanala manipulisanja i kontrole desnog nezadovoljstva. Desni ekstremizam je "uzročno uslovljeni haos", tj. strukturna, ali ne uvek predvidljiva reakcija sistema kom je zajednički obrazac nezadovoljstvo - razočarenje - agresija: u Nemačkoj se hrani strahom od ugroženosti imućnih (šovinizam obilja), uticaja stranaca *(Fremde raus),* na Balkanu manipulativno održavanim strahom za opstanak u ratnom etničkom čišćenju, u Francuskoj strahom od imigranata, globalizacije i Nemačke, u Italiji strahom razvijenog severa od eksploatacije juga i si. Svuda se stvara autoritarna predispozija kao mešavina osećanja ugroženosti, zova za čvrstom rukom i šovinističke agresivnosti.

Nije zadatak ovoga priloga da pruži iscrpnu sliku savremenih fašističkih i ultradesnih pokreta, već da skrene pažnju na neke slične strukturne izvore i ciljeve. Pri tome bi trebalo voditi računa o različitom uticaju fašističke prošlosti i raznolikim društvenim protivrečnostima unutar pojedinih evropskih zemalja koje oblikuju ispoljavanje i prihvatanje desnog ekstremizma. Savremena evropska radikalna desnica ne deluje više u tradicionalnim oblicima hijerarhijske partije sa harizmatskim vođom i paramilitarističkim jurišnim trupama, već opstaje kao decentralizovana mreža različito institucionalizovanog ekstremno desnog raspoloženja, koje se samo u naročitim uslovima čvršće ideološki i politički organizuje. U Evropi ultradesni potencijal je u različitom stupnju eksplozivan, a na Balkanu je difuzno rasut, pa mu je eksplozivnost manje upadljiva zbog razbudjenog nacionalnog romantizma. Što je nacionalni interes upadljiviji prioritet, a nacionalne napetosti žešće, to je kritičnost prema fašizmu niža. Ultradesničarski mentalitet različito se ispoljava kod uličnih skinsa, militantnih stranačkih aktivista, studenata i različitih grupa stvaralačke inteligencije sve do akademija nauka. Bilo bi preterano reći da je i u Jugoslaviji "država na desno oko šlepa", već je, po svemu sudeći, na delu manipulativno podsticanje desničarskog raspoloženja, otvorena saradnja sa ekstremnom desnicom i njeno držanje pod kontrolom (vladajuća partija ekstremnu desnicu hapsi, toleriše, manipulativno koristi protiv ostalih političkih stranaka, a u nuždi ulazi u koaliciju sa njom). Slično je i u drugim državama gde vladajuće grupe doziraju stupanj šovinizacije u skladu sa svojim interesima (u Nemačkoj prevladava defanzivni kulturni nacionalizam, na Balkanu se tolerišu otvoreni etnički progoni i genocidi). Nova ultradesna evropska internacionala, Žirinovski (Rusija), Slota (Slovačka), Vadim (Rumunija), Šešelj (Jugoslavija), Đapić/Tuđman (Hrvatska), Jelinčić (Slovenija), Hajder (Austrija), Le Pen (Francuska) uprkos idejnoj srodnosti u organizacionom pogledu je manje homogena od svoje prethodnice između dva svetska rata, Kodreanus (Rumunija), Salaši (Mađarska), Ljotić (Jugoslavija), Pavelić (Hrvatska), Moras (Francuska), Mosli (V. Britanija) itd.

Ima mišljenja da je ekspanzija desnog ekstremizma u Zapadnoj Evropi ograničena jer ne odgovara ciljevima multinacionalnog kapitala i globalizacije. Računa se da je u 12 država Evropske zajednice početkom 1990-ih godina "ekstremno desničarski potencijal obuhvatao od dvadesetine do najviše sedmine stanovništva" (Gress 1994, S. 191). U Španiji ekstremna desnica je podeljena i stagnira, u Portugaliji je marginalizovana, u Grčkoj skoro daje nema, a slično je i sa V. Britanijom. Ostaju nemački Republikanci, Le Penova stranka i italijanska Liga Severa. Da li to, međutim, znači da je izmena političke kulture u Zapadnoj Evropi donela ne samo "mirnu" revoluciju (jačanje socijalne države i liberalnih vrednosti naporedo), nego i "mirnu kontrarevoluciju" (konzervativni otpor promenama) (Gress 1994, S. 206). Ako se ova tvrdnja delom može prihvatiti (jer je multinacionalni krupni kapital više zainteresovan za globalizaciju nego za šovinizam), ostaju Istočna i Južna Evropa gde su na delu još uvek suprotni procesi: secesionizam, tranziciju i novi divlji mančesterski kapitalizam prate pojačani socijalni i međunacionalni sukobi, a u "ratu svih protiv svih" jača privlačnost čvrstorukaške ekstremne desnice. Pored razlika u unutrašnjim prilikama postoje važne razlike i u spoljnom okruženju kod zapadnoevropske i istočnoevropske ekstremne desnice. U Zapadnoj Evropi pod uticajem odozgo dozirane globalizacije jačaju međudržavne veze i slabi značaj nacionalnog i teritorijalnog suvereniteta. Na Balkanu je šovinizam 1990-ih stizao pretežno odozgo, jer ne slabi romantičarski nacionalizam i klasično shvatanje suvereniteta. Globalizacija nije nametnuta odozgo, pa je i prostor za ekspanziju desnog ekstremizma širi. Dakle, kod poređenja savremenog fašizma i desnog ekstremizma treba voditi računa o različitim usmerenostima vladajućih grupa, mentalitetu, političkoj kulturi i snazi kontrolnih instanci koje obuzdavaju iracionalne proteste (u ratu ih npr. nema). Tako je u SR Nemačkoj neskrivena bojazan da će oživljavanje mržnje prema strancima smanjiti ugled zemlje i stranih ulaganja (Jaschke 1994, S. 311), dok ovog opreza uglavnom nema na Balkanu.

Izgleda da ekstremna desnica svuda strepi od globalizacije. Ispod modernizovane fašističke retorike kriju se prepoznatljivi ciljevi slični klasičnom fašizmu. Novine na desnici nisu ideološke ni idejne već pretežno taktičke, jer se dublje reakcionarne namere saobražavaju duhu vremena i kostimiraju pomodnim liberalnim frazama. U SR Nemačkoj Šlirer (Schlierer) i Šenhuber (Schönhuber), slično Le Penu i Megreu kritikuju sve što je levo, ali se taktičko retorički pomeraju ka službenom jeziku, modernizujući desni ekstremizam (Lenk 1997, Loch 1994). U Italiji MSI (italijanski socijalni pokret) kritikuje načela Francuske revolucije (egalitarizam, materijalizam, komunizam, internacionalizam, cionizam i američki imperijalizam), zalažući se za snažnu državu protiv multikulturnog društva i mešanja sa strane (Uesseler 1994). Austrijski neonacista Jerg Hajder (Haider), kao i Le Pen, snažno se protivi multikulturnoj Evropi. Hajder se okreće protiv slovenačke manjine, a Le Pen protiv afrikanaca. Osnova uspeha Le Pena bio je strah Francuza od evropske integracije i imigranata, Šlirer u Nemačkoj obnavlja tezu o Mastrihtu kao "Versaju bez rata", pretećem multikulturalizmu koji ugrožava Nemce i ponovnom zaposedanju Nemačke od Jevreja, srpski radikali govore o izdajničkim

mondijalistima i stranim plaćenicima, hrvatski ultradesničari o opasnim jugonostalgičarima. Okupljanju pristalica doprinose dobro režirani skandali u medijima kao npr. izjave Le Pena "ja verujem u nejednakost rasa" ili izjava Hajdera o "konclogorima kao običnim kažnjeničkim logorima" (Lenk 1997). Na Balkanu slični skandali i čvrstorukaška obećanja privlače ugrožene grupe, a prelazi između sklonostika desničarskoj potkulturi nasilja i organizovanog desnog ekstremizma su kolebljivi i fluidni. Le Pen je zauzeo prostor "protestne narodne partije" koji su u Francuskoj dugo držali komunisti a srpski radikali u Jugoslaviji deo privlačnog, ranije zabranjenog, šovinističkog programa. Radikalne beskompromisne proklamacije odgovaraju zovu za čvrstom rukom koji kod ugroženih podgreva stalno prisutne eshatološke nade u konačno spasenje. Ekstremni zahtevi traže kao oličenje vođu koji se ne da umeriti u obećanjima i političkom stilu (nasilju). Konvencionalni vođa ne može održavati u mobilnom stanju članstvo ni simpatizere, pa je šokantna brutalnost sračunata taktika fašističkih i desno ekstremnih vođa.

Srodnost savremenog fašizma i desnog ekstremizma još je upadljivija ako se pokažu tačke u bližoj i daljoj nacionalnoj prošlosti na koje se pokreti pozivaju i koje svojataju. Le Pen počinje sa Bulanžeom (Boulange) i Fašističkom ligom, oslanja se na višijevsku prošlost i posleratni pužadizam. Srpska radikalna stranka (SRS izrasla je iz srpskog četničkog pokreta i oslanja se na apisovske ambicije (sve srpske zemlje), deo hrvatskih trupa od 1991. do 1995. borio se pod ustaškim simbolima, MSI u Italiji se poziva na Musolinija, a nemački Republikanci oprezno nagoveštavaju vezu sa nacistima. Premda je reč o oportunističkim pokretima bez doslednije i osmišljenije ideologije, koji počivaju na brutalnom pragmatizmu korišćenja nezadovoljstva, ipak se mogu nazreti neke srodne dublje idejnoistorijske podudarnosti. Le Pen se poziva na katoličko - rojalističku desnicu iz 1792, žestoko negira prosvetiteljstvo, pozitivno ocenjuje Francusku akciju Š. Morasa i ideologiju trećeg puta (Loch 1994, S. 240-241). Srpske "Naše ideje" u mističnom pravoslavnom tonu "revoluconarnog nacionalizma" ističu arhetip heroja, monaha i domaćina, a iz tradicije takodje svojataju ideologije Trećeg puta (ni komunizam ni kapitalizam). Visoko vrednuju značaj ranog italijanskog fašizma, španskog falangizma, Kodreanusove Gvozdene garde, ruske evroazijske škole, Hitlerovog nacionalsocijalizma, K. Šmita, A. de Benoa itd (Naše ideje 1994, br. 2). Drugo daleko pragmatičnije krilo srpske ekstremne desnice je lišeno čvršćeg istorijsko-ideološkog utemeljenja i mističnog pravoslavlja. To je SRS koja se doduše takodje deklariše kao religiozna pravoslavna stranka, demonizira mondijalizam, internacionalizam i komunizam i zagovara etnički čistu državu. Ali na ideološkom planuSRS izgleda da za sada nema dubljih pretenzija niti čvršćih veza sa konzervativnom svetosavskom desnicom, jer je partija pragmatičnog šovinizma koja u nastupu vođe i pristalica demonstrira ogoljenu čvrstorukašku političku kulturu nasilja. Odnos ultradesne inteligencije i brutalnih ekstremnih fašističkih partija nije bez nesporazuma, nerazumevanja i uzajamnog prezira. Kao što Le Pen nije u tešnjoj vezi sa A. Benoa, tako ni SRS nije u otvorenom savezu sa ultradesnom srpskom inteligencijom. Kao da u nastupima dva krila ekstremne desnice ima prećutne podele

rada: neki intelektualci ne žele da se vezuju za subkulturu nasilja, ali ekstremistima pružaju širu podršku idejno osmišljavajući šovinizam i odmazdu. U ratom zahvaćenoj Hrvatskoj ova veza je bila ponajmanje skrivena. Hrvatski pravaši i vladajuća stranka HDZ deklarišu se kao borbene katoličke stranke, negiraju prosvetiteljsko internacionalističke ideje i slave romantično narodnjaštvo. U ratu mistika krvi je još više iracionalizovana. U Italiji MSI otvoreno se poziva na parolu jedan narod, jedna nacija, jedna država i brani zamisao zatvorenog društva nasuprot otvorenim evropskim demokratijama. Bori se protiv internacionalizma i pokazuje simpatije za islamski fundamentalizam i Palestince koji se bore protiv cionizma i međunarodnog finansijskog kapitala (Uesseler 1994, S. 257). Le Pen je čak novembra 1990. posetio Sadama Huseina u Bagdadu. Na parlamentarnim izborima 1992. MSI na čelu sa Musolinijevom unukom Aleksandrom osvaja 5,4% glasova, a Le Pen marta 1993 12,4% (3,2 miliona glasova), a na predsedničkim izborima 1995. 15% glasova (oko 4,5 miliona birača). SRS u Srbiji 1997. je druga partija po snazi, a njen predsednički kandidat krajem iste godine dobija podršku polovine izašlih na izbore. U Belgiji Flamanski blok novembra 1991. dobija 8% glasova, u Švajcarskoj Auto partija 1991. 5,1% glasova, Republikanci u Zapadnom Berlinu 1992. 9,9% glasova, a krajem 1993. nemačke službene procene navode da u ovoj zemlji deluje 6.200 militantnih i 42.100 organizovanih ekstremnih desničara (Kowalsky, Schröder 1994, S. 403-407, Delattre 1997, S. 116). Teško je verovati da je milionsko biračko telo dalo svoje glasove ekstremnoj desnici iz "postmaterijalističkog protesta" ili "gubitka orijentacije u stanju anomije". Ubedljivija su objašnjenja da je glas dat za konkretni program borbe protiv stranaca u ksenofobičnoj nesigurnostii patološkom prilagođavanju novom evropskom ujedinjenju.

1. 3. Društveno izvorište desnog ekstremizma i teorijska objašnjenja

Razliku između razvijenog, zatim novog fašizma i desnog ekstremizma trebalo bi ukratko dopuniti osvrtom na društvenu osnovu ovih pokreta. Kada se desni ekstremizam svede na upadljivu subkulturu nasilja i moralnu osudu ostaje se na njegovim spoljnim crtama, a zapostavlja se unutrašnja strana - realni desničarski potencijal društvene strukture. Između dva svetska rata fašizam je u razvijenim evropskim zemljama privlačio mahom srednje slojeve podjednako ugrožene krupnim kapitalom i organizovanim radničkim pokretom. Društveno-ekonomska osnova skretanja u rasizam bila je objektivno iluzorna i politički bezizgledna alternativa "ni kapitalizam ni socijalizam". U starosnom pogledu klasični fašistički pokreti bili su šaroliki bez dominacije mladih jer je komunistička levica bila takođe privlačna za mlade. Od sredine 1940-ih godina do danas u Evropi je ekstremna desnica menjala svoj nastup i oslonac, da bi krajem 1990-ih istupila javno kao novi protestni pokret koji je do tada važio kao antikvarni ostatak zločinačkih sistema. Upadljivi zaokret omladine ka desnici (lišene konkurentskog komunističkog radikalizma)

nagnao je mnoge istraživače da novi fašistički i desničarski ekstremizam ocene kao generacijski problem društva na raskršću.

Da bi se jasnije uočila struktura omladinskog desničarskog nezadovoljstva trebalo bi u grubim crtama osvrnuti se na razdoblje koje mu je prethodilo. Ovlašni uporedni sumarni osvrt na stanje u SR Nemačkoj i Jugoslaviji bi mogao da upadljivije istakne značaj nekih generacijskih vrednosti koje su izvirale iz različitih ciljeva socijalizma i kapitalizma. Raširenо je shvatanje da je desni ekstremizam privlačan razočaranoj omladini bez utopije kadau krizi i vrednosnom vakuumu postaju privlačne iracionalne negativne utopije (nacija, rasa) jačajući čvrstorukaški mentalitet podložnosti autoritarnim vođama. Od stabilnosti društva i ključnih vrednosti koje nameće ideologija zavisi opredeljenje omladine u optimističko-konstruktivnom ili pesimističko-destruktivnom pravcu. Nemačku omladinu iz 1950-ih godina Helmut Šelski (Schelsky) je nazvao skeptičnom generacijom koja je zbog fašistiskog šoka i potiskivane prošlosti bila vezana pre svega za privatnost (porodicu i profesiju). U socijalističkim zemljama ponetim žarom antifašističkih ratnih uspeha i izgradnje novog društva stasavala je u ovom periodu izrazito optimistička "o ruk" generacija nošena snažnim levičarskim kolektivističkimi internacionalističkim vrednostima. Prema jednom istraživanju iz 1970. članovi SKJ 1960-ih godina bili su vrednosno relativno homogeni: pretežno optimistički, aktivni i skloni modernizmu i decentralizaciji, a SKJ je isticao integraciju, internacionalizaciju, modernizaciju i sekularizaciju (Pantić 1997, str. 116). U Nemačkoj već od polovine 1960-ih godina situacija se menja. Pod uticajem levice budi se nemačka studentska omladina, šezdesetosmaši traže radikalnu izmenu sveta, dolaze u sukob sa roditeljima zbog njihove fašističke prošlosti izbacujući radikalne antigerontokratske parole kao "društvo odraslih je koruptivno" i "ne veruj nikome preko tridesete". Slično raspoloženje javlja se u Jugoslaviji pod uticajem evropskih zbivanja i prve ozbiljnije ekonomske krize. Bunt protiv odraslih najpre je iskazivan preko rok-muzike i podkulture tinejdžera, a zatim se postupno politizuje zahvatajući doduše samo deo studentske omladine zbog budnog nadzora režima. U ovom periodu disidentske grupe su još uvek izolovane i nepovezane, a glavne vrednosne usmerenosti mladih u Jugoslaviji bile su nereligioznost, humanizam, otvorenost prema svetu, orijentacija na društveno vlasništvo, modernizam, kolektivizam, samoupravljanje i prometejski aktivizam (Pantić 1997, str. 115). Od polovine 1970-ih godina nemačku omladinu napušta žar za obuhvatnijom izmenom društva. U Jugoslaviji ovo stanje se drugačije ispoljavalo. Zbog rasta krize hladi se kolektivistički žar samoupravljanja i bledi harizma partije i vođe. Lišena globalnih ideala, omladina u Nemačkoj je prihvatala male projekte alternativne kulture. Antinuklearni protest i jačanje ekoloških pokreta pratilo je povlačenje u male zajednice. Istovremeno unutar rok kulture jača nasilje skinsa kao odgovor na šezdesetosmaše, pa počinje "modernizacija" omladinskog desnog ekstremizma (Klönne 1994). Ima čak mišljenja da je antiautoritarni studentski pokret iz 1968. u Nemačkoj odgovoran za slabljenje društveno obaveznih normi. Hlađenje levičarskih ideala nešto kasnije je zahvatilo Jugoslaviju i otvorilo vrata nacionalizmu, a kriza je olakšavala širenje građanskih vrednosti. Retradicionalizacija je

potkopavala samoupravnu orijentaciju koja je od gotovo dvotrećinskog udela 1979. spala samo na jednu trećinu kod generacije mladih krajem 1980-ih. Po istraživanju iz 1992. kod jugoslovenske omladine raste religioznost, opada usmerenost ka modernizmu, jača ksenofobija, autoritarnost i retradicionalizacija (Pantić 1997, str. 121). Haos prekretničke situacije (u Nemačkoj rušenje Berlinskog zida, u Jugoslaviji iščezavanje SKJ), slabljenje nadzornih instanci i odbacivanje dotadašnjih normi bile su povoljne okolnosti za oživljavanje omladinskog desnog ekstremizma. Naglu ekspanziju desnice u Jugoslaviji ubrzalo je iščezavanje minulog obrasca integracije koja je pretežno počivala na monopolskoj partiji, a potonji građanski rat joj je nametnuo eksplozivna fašistička obeležja. Šovinizam doziran odozgo stvorio je idejni i institucionalni haos ojačan razbuđenom tradicijom, dok su u Zapadnoj Evropi novom talasu šovinizma odolevale stabilne integrativne ustanove i ideologije nošene zajedničkim interesom kontinentalnog multinacionalnog kapitala nove Evropske unije, najpre zamišljene po teritorijalnom obrascu *Regnum Francorum* iz IX veka.

U Nemačkoj 1980-ih godina počelo je da slabi poverenje u velike partije, što je s jedne strane podstaklo povlačenju u privatnost, a s druge ojačalo spremnost za prihvatanje jasnih i jednostavnih rešenja radikalnih partija. *Historikerstreit* je jasno obeležio ova zbivanja ohrabrena opštim zaokretom udesno zapadnog kapitalizma. Za razliku od situacije u drugoj polovine 1960-ih godina, kada su protesti protiv Vijetnamskog rata i burna 1968. podstakli liberalizaciju studenata i omladine, već početkom 1980-ih, sa dolaskom na vlast R. Regana (Reagan) i M. Tačer (Tutscher), jača desni ekstremizam. Kapitalizam je svladao krizu s kraja 60-ih i krenuo u ekspanziju pripremajući evropsko ujedinjenje. Na Balkanu su bili na delu procesi suprotni evropskoj integraciji jer su vladajuće snage imale drugačiji odnos prema opasnosti fašizma koji je u ratnom rasulu korišćen za etničko čišćenje i državno osamostaljenje (Hrvatska i BiH). Evropskoj ksenofobiji i šovinizmu na Balkanu je bio ekvivalent genocid. Glavni izvori ksenofobije nemačke omladine su bili nezaposlenost i mržnja naročito prema obojenim strancima. Procenjuje se da je polovinom 1990-ih u Nemačkoj tvrdo jezgro militantnih neofašista brojalo oko 7.600 lica, članova ekstremnih desničarskih partija bilo je oko 50.000, a broj simpatizera i birača bio je daleko veći (Kowalsky, Schröder 1994, S. 404). Relativno čvrst potencijal desnoekstremističkih birača kretao se između 5 i 10% (Rippl, Seipel, Lederer 1995, S. 104), u bivšem DDR-u je oko 42% mladih prihvatilo parolu "Nemačka Nemcima, stranci van", a oko 30% misli da strance treba nasilno izbaciti.

Vilhelm Hajtmejer je upozorio da nije na delu gubitak i kriza vrednosti samo kod mladih, već i kod nastavnika koji su u velikom broju ksenofobični. Psihoanalitičari dodaju da je zov za vođom posledica nedostatka autoriteta oca. Mladi koje niko ne želi, a koji strahuju od gubitka radnog mesta i sigurnosti nalaze u desničarskoj potkulturi nasilja (akcija, doživljaj, avantura) zamenu za nedostajućeg oca i racionalni autoritet. Psihoanalitičari tvrde da su ekstremne desničarske družine huligana-vršnjaka zamena za odsustvo zavičaja, da obožavanje sile prikriva bespomoćnost i strahove, a da su disciplina i poredak prepreka unutrašnjem haosu i nesigurnosti. Raste ravnodušnost

prema moralnim normama, nasilje postaje zamena za delanja a snažni muški uzori postaju privlačni (u Nemačkoj obnovljeno divljenje Hitleru, na konfliktnom Balkanuidoli su autoritarne nacionalne vodje). Sve do početka 1980-ih u Nemačkoj je vladao obrazovni optimizam, tj. uverenje da će se antidemokratsko mišljenje suzbiti suočavanjem sa nacionalsocijalističkim iskustvom. Premda obavezna, nastava o Trećem Rajhu bila je često neefikasna (Dudek 1994, S. 290). Didaktička strategija imuniziranja protiv desnog ekstremizma nije bila uspešna jer se suočila sa očekivanjima mladih koje nije mogla ispuniti. Nemački istraživači su još 1980-ih godina zaključili daje klasični "antifašistički rad sa mladima" neuspešan, jer su posete konc-logorima prestale da menjaju ubedjenja mladih. Antifašizam nije bio značajan pojam u iskustvenom svetu mladih, niti značajna vrednost, pa je u obrazovnoteorijskom pogledu postao problematičan. U političkoj kulturi "borbene demokratije" nadmoćno je dominirao antitotalitarizam s vrha nametan obrascima stigmatizovanja, skandalizovanja i ritualizovanja "neprijatelja ustava" (Jaschke 1991, S. 95). Stigmatizovanje znači izdvajanje, etiketiranje i kriminalizovanje neželjenog ponašanja. Ovaj Gofmanov (Goffmann) termin označava pridavanje negativnih obeležja drugoj grupi radi jasnijeg razlikovanja od vlastite. Skandalizovanje je nastojanje da se u javnosti manipulativno izazove moralni revolt i zgražanje skretanjem pažnje na neprihvatljivo delo. Diskredituje se pojedinac ili grupa zbog narušavanja osnovnih normi (npr. upozorenje da levičarski intelektualci podržavaju terorizam). Ritualizovanje je medijsko ponavljanje koje propagandi daje predvidljivost. Dudek navodi da je za dobar deo današnje nemačke omladine fašistička prošlost pre svega prošlost jer ne izaziva emocije, otpor ni strahove. Nešto više osetljivosti pokazuju ugrožene manjine. Deo omladine je ravnodušan, a frustrirane strukture odbacuju i ignorišu moralistički antifašizam i pedagoški patos senzacionalističkih zločina, pa u vakuumu vrednosti posle ujedinjenja Nemačke mladi traže upravo one vrednosti koje zgražavaju tradicionalnu okolinu.

Odozgo dozirana šovinistička retorika u Jugoslaviji već krajem 1980-ih godina ojačala je ove sklonosti omladine, a vrednosni vakuum i ekonomska kriza u etniziranoj atmosferi građanskog rata su fašizam u potpunosti normalizovali. Sve do kraja 1960-ih u Nemačkoj je desni ekstremizam obeležavan Aušvicom što je pogađalo neuralgičnu tačku desnice. U Jugoslaviji je i nacionalizam dugo bio kažnjiv, ali je zabrana izgleda pojačala njegovu potonju eksploziju 1990-ih godina. Ukidanje jednopartijskih režima povećalo je obim političkih prava, ali i gubitak socijalne sigurnosti. Institucionalne promene nije pratilo sazrevanje političke kulture, jer se prvi proces meri godinama, a drugi decenijama i vekovima. U vakuumu nakon iščezavanja monopolske komunističke ideologije omladinu zahvaćenu krizom i bezperspektivnošću privukao je do juče zabranjeni zavodljivi mit nacije. Odozgo nametani nacionalni identitet i utapanje u novi kolektiv bio je nazadni i provincijalni put ličnoj sigurnosti. Etnocentrizam učvršćuje identitet i olakšava izdvajanje od drugih etničkih grupa, a mržnja prema drugoj naciji i strancima javlja se kao prenaglašeni oblik kolektivnog identiteta. Sa etnocentrizmom tesno je povezan siepi patriotizam koji podržava i destruktivne postupke pripadnika svoje nacije, dok je

konstruktivni patriota kritički lojalan vlastitoj naciji i protivi se njenim destruktivnim nastojanjima (Hermann, Schmidt 1995, S. 294). Habermas je pisao o ustavnom patriotizmu, tj. odbrani državno zaštićenih univerzalnih ljudskih prava. Patriota je, naime, privržen domovini, ali lišen rigidnog konformizma i ksenofobije, dok siepi patriotizam karakteriše totalni konformizam prema vlastitoj naciji ("moja domovina je uvek u pravu"), a isključivosti se kreću do militantnog etnocentrizma i fašizma. Ova druga verzija patriotizma u državnim okvirima odgovara altruizmu unutar srodničkih malih grupa (Flohr 1994, S. 197). Fašistički nacionalizam počiva na prenaglašenom biološkom shvatanju nacije. Vera u zajedničko poreklo u kriznim situacijama se odozgo dozira zbog homogenizacije i preko mistike krvi i tla prerasta u osećajnu politizaciju, borbenu agresivnost i siepi patriotizam. Po pravilu ova ksenofobija praćena je mitom o obespravljenom narodu koji je zaveden internacionalizmom. Nadlični simboli i kolektivi neretko se označavaju srodničkim imenima (otadžbina, sinovi, braća, majčica-Rusija, ujka-Sam i si.), pa se altruizam preusmerava sa srodnika na široke grupe. Altruističko ponašanje prema rođacima širi se i na naciju u kojoj je zajedničko poreklo više fikcija nego realnost (pogotovo u Evropi opterećenoj ratovima, seobama, osvajanjima i asimilacijama), pa je ova vrsta patriotizma znak izmanipulisanog altruizma (Flohr 1994, S. 232-233). Ipak nije svaka javna politizacija istaknutog zajedničkog porekla nacijei mitiziranih srodničkih krvnih veza unutar cele nacije fašističke prirode, već samo ona koja počiva na šlepom izmanipulisanom patriotizmu, šovinizmu, genocidu i ostalim klasičnim fašističkim obeležjima.

Kod omladinskog desnog ekstremizma bivših jugoslovenskih republika može se razabrati nekoliko struja: (1) neinstitucionalizovane skin i rok grupe koje javno demonstriraju brutalnu potkulturu rasističkog nasilja; (2) aktivisti i članovi ultradesnih stranaka; (3) akademski ekstremni desni krugovi stvaralačke, studentske i ostale inteligencije. Ove grupe na različit način su povezane, ali i sukobljene, a u partijskom životu i minulom ratu politički i vojno institucionalizovane. Izmešani su tradicionalisti i "modernizovani" ekstremni desničari, verski fundamentalisti i nedoktrinarni šovinisti, kriminalci i ratni dobrovoljci - "patriote". Kraj rata 1995. je i ove struje vratio strukturama izvan kojih su ostali skinsi i kriminalci.

Novija empirijska istraživanja klasno-slojne osnove ekstremne desnice u Nemačkoj i Jugoslaviji svedoče o nekim pravilnostima opredeljivanja. Za ekstremnu desnicu su krajem 1960-ih godina glasali pretežno stariji (Kühnl, Rilling, Sager 1969, S. 237-238), dok 1990-ih godina glasaju mladi (Winkler 1994, S. 78). U ranoj fazi ekstremnu desnicu podržavaju muškarci, a čim se partija učvrsti pridružuju se žene (Winkler 1994, S. 78). U SR Jugoslaviji kod SRS bilo je dosta dezorijentisane omladine, ali je prosečna starost pristalica bila 42 godine. Ova partija je utemeljena u donjoj srednjoj klasi, a u strukturi pristalica najbrojniji su oni sa završenom radničkom i srednjim školama (Mihajlović 1996, str. 83). Pristalice SRS masovno su hiperpatriotski, ksenofobično i radikalno usmerene, sa fanatičnim interesovanjem za politiku (Pantić 1997, str. 139). I Gres je našao da nemačkoj ekstremnoj desnici prilaze niže obrazovani sa rigidnijom

strukturom mišljenja (Gress 1994, S. 79). Prema jednom ranijem istraživanju birača SRS iz ratnog perioda, ova grupa obuhvata sve statusne kategorije podjednako (jer je nacionalistička i čvrstorukaška dimenzija nadmoćna nad socijalnom). Ovo se objašnjava ratnom situacijom i tzv. "hiperpatriotizmom" koji se ne da razdvojiti od ksenofobije i šovinizma (Branković 1994, str. 49). U ratu je socijalni karakter ekstremne desnice nespecifičan i podjednako prisutan kod svih struktura (tzv. partija buba-švaba, ima je svuda). Slični rezultati dobijeni su u istraživanju biračkog tela Le Penove stranke (Gress 1994, S. 202, Loch 1994, S. 230). U redovima nemačkih republikanaca 1989. i glasačkom telu iste stranke bilo je prilično policijskih službenika (Jaschke 1991, S. 81). Bilo bi zanimljivo i kod nas istražiti biračke sklonosti policije i vojske ka ekstremnoj desnici. U kriznom i konfliktnom procesu smene generacija izmanipulisanu omladinu (od ratnih romantičara do kriminalaca) povezuje potraga za identitetom. U vrednosnom pogledu omladinski šovinizam je antigerontokratska reakcija na komunistički internacionalizam, a novi ratnici reaguju na generaciju bratstva i jedinstva svojih roditelja i nastavnika. U situaciji kada je deo bivše države zahvaćen građanskim ratom rasla je nesigurnost i strah, podložnost manipulaciji i retradicionalizaciji. Iracionalne kampanje sa podelom na patriote i izdajnike širile su bes, mržnju, inat i anksioznost što je snažno ojačalo ekstremno desničarsku orijentaciju biračkog tela u Jugoslaviji. U Nemačkoj desničari su reakcija na ekološki pacifizam, a u bivšem DDR-u, slično Jugoslaviji, prisutan je otpor protiv levičarskih roditelja. Ipak bi bilo pogrešno šovinističko desničarsko shvatanje patriotizma tumačiti pretežno vakuumom vrednosti posle urušavanja socijalizma, a zapostaviti buđenje dugih procesa međunacionalnih napetosti na Balkanu koje su domaće elite hazardnom politikom aktivirale.

Uopšte bi u teorijama o fašizmu trebalo pažljivo ispitati vrednost sve učestalijih kulturalističkih objašnjenja nastanka savremenog desnog ekstremizma. Kulturalističke teorije o fašizmu oživljavaju u poslednja dva desetleća u skladu sa prilično raširenim zaokretom misli o društvu od proučavanja uticaja ekonomskih činilaca ka isticanju kulturnih i vrednosnih činilaca. Društvenoekonomskim proučavanjima autoritarizma i fašizma isteklim iz Frankfurtske kritičke teorije i ostalih struja marksizma protive se različite kulturalističke sinkretičke verzije funkcionalizma, biheviorizma i teorija o devijaciji. Ulumanovski osavremenjenoj Mertonovoj teoriji anomije nalaze se uporišta empirijskih istraživanja desnog ekstremizma i odbacivanja značaja ekonomskih činilaca. Ovde bi trebalo pokazati dva srodna karakteristična tumačenja ove vrste (Stöss 1995, Götz 1997), ali i suprotne nalaze dobijene u drugačije usmerenim istraživanjima. Gec je pokušao na tragu Dirkemove i Mertonove teorije o ekstremizmu kao aberatnom ponašanju, isteklom iz anomičnog stanja dezorijentisanosti usled rušenja ključnih vrednosti, da ispita prirodu desnog ekstremizma u zapadnom i istočnom delu Berlina. Pri tome je koristio Lumanovu dopunu pomenute funkcionalističke teze. Reč je o naporu pojedinca da na autoritaran način savlada društvenu složenost. Štetu je, pak, dopuna teorije o devijaciji i anomiji bila Fromova teorija o otuđenju lišena ekonomske dimenzije. Oba istraživača tvrde da su činioci digitalnog doba koji jačaju društvenu nesigurnost širi od gole ekonomske

ugroženosti (Stöss 1995, 103) i da je kulturna i psihološka ugroženost važnija od ekonomske (Götz 1997, S. 393). Anomično stanje je naročito ispoljeno u bivšem DDR-u, gde su na delu krupne promene vrednosti: individualizacija, tercijalizacija, tehnološka modernizacija, supranacionalna integracija i si. Kidaju se stare društvene veze i ruše stare vrednosne usmerenosti, a širi strah i nesigurnost. Gube se nacionalne granice, jačaju nadnacionalne spone i migracije. Novi etnocentrizam uperen je protiv globalizacije (Stöss 1995, S. I03) i u osnovi je averzija na složenost refleksivne moderne (Götz 1997, S. 395). U teorijskom okviru Štes ističe anomiju, otuđenje, dezorijentaciju, autoritarizam, dogmatski nacionalizam, etnocentrizam i šovinizam obilja, a Gec izričito tvrdi da je težnja za stabilnim kognitivnim sistemom orijentacije presudna kod desnih ekstremista, a ne "tvrde" ekonomske kategorije (Götz 1997, S. 406). Materijalna ugroženost nije presudna, slojna osnova desnog ekstremizma je difuzna, ključna je težnja za situacijom bez dilema kao odbrana od refleksivne moderne, a desni ekstremizam se može objasniti kao psihološko odbacivanje moderne (Götz, 1997, S. 407). Novi desni ekstremizam je reakcija na marginalizaciju, individualizaciju i izolaciju podstaknutu protivrečnim tokom modernizacije i s druge strane na emancipatorske težnje i pokrete radnika, žena i mirovnjaka. Dakle, uperen je protiv poslematerijalističkih, demokratsko-emancipatorskih, i nadnacionalnih multikulturnih procesa modernizacije, a njegove pristalice nisu gubitnici ili žrtve već protivnici tog razvoja (Stöss 1995, S. 127). Desni ekstremizam je nekonzistentni, višedimenzionalni obrazac desničarskih stavova različite prirode formiran u zavisnosti od istorije, političke kulture i okruženja. Uperen je pre svega protiv liberalizma i socijalističke tradicije, a u središtu mu je narodnjački etnocentrični nacionalizam kom su podređene sve druge vrednosti. Vodeće načelo desnog ekstremizma je hijerarhijski struktuirana narodnjačka zajednica čiji je izraz moćna autoritarna država sa ekspanzivnim i revizionističkim spoljnopolitičkim ciljevima (Stöss 1995, S. 105-106). Kod Geca i Štesa u središtu istraživanja savremenog desnog ekstremizma nije politička organizacija niti difuzna društvena osnova nego ekstremistički stavovi kao izraz novog oblika otuđenosti. Ovim psihokulturnim antiekonomskim tezama može se uputiti više prigovora. Najopštije govoreći kada se u kulturalističkim pristupima isključivo izdvaja ili prenaglašava dezorijentisanost ili gubitak oslonih vrednosti, kao ključni činilac nove fašizacije, onda se po pravilu krivica svaljuje na levicu u SR Nemačkoj, na antiautoritarni pokret iz 1968. ili bivši režim DDR-a, a u istočnoevropskim režimima na autoritarni socijalizam jer je nakon iščezavanja ideološko-idejnog monopola iza sebe ostavio eksplozivni vrednosni vakuum. Ovim pristupom potcenjuju se protivrečnosti novih prelaznih stanja kao izvori društvenoekonomske ugroženosti i ekstremnog desnog protesta, čime se skida odgovornost sa nove politike mančesterskog kapitalizma tzv. društava u tranziciji. Univerzalnije važenje pomenutih kulturalističkih pristupa osporavaju empirijska istraživanja koja su došla do drugačijih zaključaka. Ledererova i Kinderfater izričito vezuju rast omladinske autoritarnostiu Nemačkoj 1980-ih godina za pogoršano privredno stanje, nezaposlenost i otpor strancima (Lederer, Kindervater 1995, S. 188), slični su zaključci i Berga (Berg) u istraživanju desnog ekstremizma u Istočnoj Nemačkoj posle ujedinjenja

(Berg 1994, S. 122), a Herman i Šmid su našli da je delovanje autoritarizma na etnocentrizam skoro devet puta snažnije od uticaja anomije na etnocentrizam kod odbacivanja stranaca u istočnoj i zapadnoj Nemačkoj (Hermann, Schmidt 1995, S. 316-317). Kod poređenja rezultata različitih istraživanja nameće se više pitanja: da li je reč o nužno protivrečnim i različitim nalazima istraživanja različitog obuhvata i različitih teorijskih pretpostavki ili kulturalističkom pravdanju i idejnom neutralizovanju novog istočnonemačkog kapitalizma prebacivanjem odgovornosti za fašizam sa ubrzane privatizacije na psihokulturne činioce? Doduše, provera pomenutih teza bi bila zanimljiva i u našim prostorima podrobnijim ispitivanjem materijalnog položaja vođe, kadra, partijskog članstva i birača ultradesnih partija. Da li je, naime, reč o ugroženima i žrtvama tranzicije ili o čvrstorukašima koji se iz pretežno pragmatičnih razloga protive levici i kosmopolitizaciji? Utisak je da na izborima u bivšim jugoslovenskim republikama, a sadašnjim državama, ekstremna desnica stiče glasove žrtava i profitera modernizacije i tranzicije, osujećenih i i privilegovanih, pa se stvara paradoksalna koalicija ugroženih i profitera koji podjednako traže čvrsti autoritet i poredak. Manipulativno održavani zagriženi šovinizam i siepi patriotizam su podjednako ispoljeno pokriće autoritarnih zahteva i žrtava i profitera.

* * *

U opštim crtama prikazani su novi sadržaji ideologije i organizacije savremenog fašizma i desnog ekstremizma i izneta ocena nekih uticajnijih oblika njegovog proučavanja. Skrenuta je pažnja na dodirne i razlazne tačke ovog stanja u Zapadnoj Evropi i Jugoslaviji. Uočeno je da novine na desnici nisu ideološke ni idejne već pretežno političko-taktičke, tj. ogledaju se u saobražavanju klasičnih ultradesnih pogleda duhu vremena (tj. aktuelnoj prevazi liberalnoburžoaskih sadržaja u izmenjenoj epohalnoj svesti), i prilagođavanju s jedne strane političkoj kulturi dominantnih svetskih sila, a s druge instrumentalno-pragmatičnom oživljavanju krajnje konzervativnih segmenata lokalne tradicije. Dakle nova ekstremna desnica u Evropi nije samo prolazna brutalna šovinistička erupcija dezorijentisanih masa, niti ne mnogo trajniji izraz makijavelističke manipulativne politike vladajućih snaga. Ona ima duštvenoekonomsku, ideološko-vrednosnu, političko - manipulativnu, ali i idejno-epohalnu dimenziju jer se javlja na raskršću promena epohalne svesti nakon nestanka hladnog rata i u sklopu snažne izmene vizije prošlosti. Defanziva levičarske svesti u Evropi nakon iščezavanja jednopartijskog socijalizma (koji je u svom državnom i blokovskom obliku bio važan idejni i politički oslonaci različitim verzijama neboljševičke levice) podstakla je ekspanziju desnice. Ovim procesima nametala je boju lokalna tradicija, politička kultura, vodeće elite i ličnosti, ali i okruženje. Ekstremna desnica obraća se različitim slojevima mlađe i srednje generacije nudeći novi alternativni obrazac vezivanja za konzervativne vrednosti u krizi. U Zapadnoj Evropi jasnije se oformila već početkom 1970-ih godina kao reakcija na levičarske pokrete ovoga perioda, a u Jugoslaviji kao eksplozivna reakcija na nesigurnost

nastalu rasulom socijalističkog režima. Prva je u priličnoj meri sistemski kanalisana, institucionalno omeđena i s vrha nadzirana, druga se daleko više difuzno razliva u šoviniziranom javnom mnjenju, građanskom ratu i etničkom revanšizmu. "Niska, ali solidna" brana širenju ultradesnice u Zapadnoj Evropi je interes multinacionalnog kapitala koji podstiče globalizaciju, dok se na Balkanu ekstremisti lakše povezuju sa vladajućim grupama u klimi razbuđene državotvorne nacionalne romantike. U obe situacije uspon ekstremne desnice rezultat je različitih društvenoekonomskih i političkih sklopova, ali i nekih opštekontinentalnih čije se dejstvo prelamalo kroz samo naizgled autohtone lokalne prilike i lične subjekte. Opštim činiocima npr. može se objašnjavati zašto se novo nezadovoljstvo, kriza i nesigurnost nisu ispoljili u demokratsko levičarskom obliku, a konkretnije prilike pomažu da se uoče stupnji iracionalnog ispoljavanja ultradesnog ponašanja. Evropska Unija danas ne može trpeti narasli desni ekstremizam, jer službena institucionalizovana netrpeljivost prema strancima dovodi u pitanje njeno postojanje. Sprečavanje Hajdera da preuzme vlast u Austriji je jasan primer.

Uopšteno govoreći u istočnoevropskim zemljama odnos prema fašizmu kolebao se unutar šire amplitude, iz ekstrema u ekstrem, nego u Zapadnoj Evropi gde je u antitotalitarizmu sažeti antifašizam i antikomunizam trpeo manje izmene. U Jugoslaviji je naročito upadljiv zaokret od službenog komunističkog antifašizma (u kom je dominirao svečarski borački integrativni antifašizam nad istraživanjem dubljeg etničkog fašističkog potencijala) ka šlepom "patriotskom" fašizmu i antikomunizmu 1990-ih godina (u kom su minuli kvislinzi zauzeli mesto dotadašnjih partizanskih patriota). Konvertitstvo u nauci o fašizmu je pratilo zaokrete dnevne politike. Na uže teorijskom planu zaokret od radikalnog antifašizma ka isključivom antitotalitarizmu nije manje upadljiv. Celovitije uporedno istraživanje stanja u ostalim istočnoevropskim zemljama bi pružilo sliku krupnih promena u misli o politici i društvu 1990-ih godina sa više nijansi i jasnije razdvojilo opšte od konkretnijih uzroka u ovim procesima. Ispod vidljivog pojmovnog i terminološkog obrta (od antifašizma ka antikomunizmu i antitotalitarizmu) kriju se dublje i složenije teorijske promene (od izmene poželjne vizije društva do drugačijeg shvatanja društvenog determinizma).

Promene u epohalnoj svesti izmenile su "odnos snaga" unutar teorija o fašizmu. Originalnijih teorijskih pristupa fašizmu na nivou globalnih sinteza nema, a spor između klasičnih teorija o fašizmu i teorija o totalitarizmu je i dalje aktuelan, ali je sada levica u defanzivi. Nešto su zanimljivije razrade globalnih pristupa kod empirijskih istraživanja ekstremne desnice: operacionalizacija socijalnopsiholoških teorija o društvenoj anomiji sa prevagom kulturalističkog nad društvenoekonomskim poimanjem determinizma, zatim proučavanja omladinske potkulture nasilja i promena u porodičnom životu i kulturi vršnjaka. Lišen radikalne kritike kapitalizma, savremeni teorijski antifašizam pruža samo odgovor na pitanje da li je desničarski ekstremizam i fašizam manje ili više "normalna patologija" društva u tranziciji. Naučna tumačenja mogu uticati na reakciju različitih društvenih sistema na fašizam i desni ekstremizam. Pored prosvetiteljske antifašističke strategije Dudek pominje strategiju kriminaliziranja i strategiju patologiziranja fašizma.

Prva pretpostavlja otvoreno suočavanje sa fašističkom prošlošću, bez prikrivanja i zamagljavanja grupne krivice u procesu socijalizacije, druga se ograničava na kaznenu politiku (ekstremisti se hapse samo kada neposredno ugrožavaju poredak), a treća skreće pažnju sa dubljih sistemskih izvorišta fašizma na periferne "patološke" segmente društva koji odudaraju od temeljnih ciljeva sistema. Različiti istraživački prioriteti upućuju na različite mere u borbi protiv savremenog fašizma. Teorije o fašizmu s razlogom i danas ukazuju na dugu tradiciju ekstremne desnice i na različitu interesnu osnovu saveza ili nerazumevanja ekonomskih elita kapitalizma i fašističkih pokreta. Levica govori o "prilagođenom fašizmu" ili neofašizmu i različitim oblicima kontinuiteta klasičnog fašizma i savremenog desnog ekstremizma. Za predstavnike teorija o totalitarizmu, pak, glavna linija razgraničenja nije između fašizma i antifašizma nego izmedju "slobodne demokratije i totalitarizma", a u antifašističkoj formuli prepoznaju komunističku strategiju koja je krajem 1960-ih uspela da stekne podršku mladih (Dudek 1994, S. 282-283). Borbeni antitotalitarizam zalaže se za krivičnopravni postupak protiv totalitarnih pokreta koji se neretko sistematičnije i doslednije primenjuje protiv levice (jer levičarski internacionalizam shvata još uvek kao opasnu polugu međunarodnog komunizma ili kao otvoreno izdajničko ponašanje u etniziranom Balkanu). U etniziranom mišljenju i od fašizma ima gorih stvari, to su kosmopolitizam, internacionalizam i mondijalizam, a normalizacija ekstremne desnice neosetno prerasta u siepi konformizam, koji nije kadar da razlikuje patriotizam od zločina. Kritički patrioti su kod malih naroda izloženi stigmi izdajnika više nego kod velikih naroda, jer se optužba protiv njih pravda opasnošću egzistencijalne ugroženosti celine narodnog bića. Tek kada se kod manjih naroda pojavi kritičnost prema sebi i kada se oni osmele da o sebi kritički sude u duhu nekonformističkog patriotizma mogu ovi narodi biti duhovno veći nego kada se na to reši fizički veliki narod. Pedagoški učinak prosvetiteljskog racionalnog antifašizma može biti uspešan tek kada se u društvu stvore širi uslovi za slabljenje i diferenciranje slepog nacionalističkog patriotizma. Očekivati da se to samo od sebe spontano razjasni pod imperativima globalizacije transnacionalnih zahteva međunarodnog svetskog poretka i interesa multinacionalnog kapitala ili pak tehnološke globalizacije interneta (koja će razminirati provincijalnu samodovoljnost i romantiku), znači odlaganje neumitnog suočavanja sa fašističkim potencijalom hazardnog i zavodljivog nacionalističkog "patriotizma". Koliko god bila udaljena od dnevne politike, odgovornost nauke o fašizmu u ovim procesima ne može biti puka akademska.

Literatura:

Berg, Heinz Lynen von (1994); Rechtextremismus in Ostdeutschland seit der Wende, u Kowalsky, Schröder, hrsg., Rechtsextremismus.

Branković, Srbobran (1994): Klasna pripadnost i političko opredeljenje, Gledišta, g. XXXV, br. 1-6.

Delattre, Lucas (1997): Arbeiterführer Le Pen, Die Neue Gesellschaft 44. Jhrg, H. 2.

Dan Bar-On (1992): Die Täter des Holocaust und ihre Kinder - eine paradoxe Moralität, u Heimannsberg, Schmidt (hrsg.) 1992.

Dudek, Peter (1994): Die Auseinandersetzungen mit Nationalsozialismus und Rechtexttremismus nach 1945, u Kowalsky, Schröder, hrsg. Rechtextremismus.

Flohr Anne Katrin (1994): Fremdenfeindlichkeit - Biosoziale Grundlagen von Ethnozentrismus, Opladen, Westdeutscher Verlag.

Füret, F., Nolte E. (1998), Tiranije XX veka - prepiska (prevod sa francuskog) I. edit. 1997., Vreme (Beograd) iz marta i aprila 1998.

Goati, Vladimir, red. (1997): Partijski mozaik Srbije 1990-96, Beograd, Beogradski krug.

Götz, Norbert (1997): Moderniesirungsverlierer oder Gegner der reflexiven Moderne?Rechsextreme Einstellungen in Berlin, Zeitschrift für Soziologie, Jhrg. 26. H. 6.

Grebing, Helga (1973): Linksradikalismus gleich Rechtsradikalismus - eine falsche Gleichung, Stuttgart, Kohlhammer (1. Aufl. 1971).

Gress, Franz (1994): Rechzextremismus in Europa, u Kowalsky, Schröder, hrsg. Rechtextremismus.

Hafeneger, Benno (1994): Rechtextreme Europabilder, u Kowalsky, Schröder, Rechtextremismus.

Heimannsberg, Barbara, Schmidt, Christoph J. hrsg. (1992): Das kollektive Schweigen - nationalsozialistische Vergangenheit und gebrochene Identität in der Psychotherapie, Köln, (1. Auflage 1988).

Heimannsberg, Barbara (1992): Kollektive Erinnerungsarbeit und nationale Identität, u Heimannsberg, Schmidt, hrsg. Das kollektive Schweigen.

Heitmeyer, Wilhelm u. a. (1993): Die Bielefelder Rechtsextremismus Studie - Erste Langzeituntersuchung zur politischen Sozialisation männlicher Jugendlicher, Weinheim, Juventa.

Herrmann, A, Schmidt, P. (1995): Autoritarismus, Anomie und Ethnozentrismus, u Lederer, Schmidt, hrsg. Autoritarismus und Gesellschaft.

Jaschke, Hans-Gerd (1991): Streitbare Demokratie und innere Sicherheit - Grundlagen, Praxis und Kritik, Opladen, Westdeutscher Verlag.

Jaschke, H. (1994): Staatliche Institutionen und Rechtsextremismus, u Kowalsky/Schröder, Rechtsextremismus.

Kowalsky, Wolfgang/Schröder, Wolfgang, hrsg. (1994);Rechtsextremismus - Einführung und Forschungsbilanz, Opladen, Westdeutscher Verlag.

Klönne, Arno (1994): Jugend und Rechtsextremismus, u Kowalsky/Schröeder, Rechtsextremismus.

Kühnl, Reinhard, Rilling, Rainer, Sager, Christine (1969): Die NPD. Struktur, Ideologie und Funktion einer neofaschistischen Partei, Frankfurt/M., Suhrkamp.

Kühnl, R. (hrsg.) Streit ums Geschichtsbild - Die "Historiker-Debatte", Darstellung, Dokumentation, Kritik, Pahl-Rugenstein, Köln 1987.

Kuljić, T. (1990): Fenomenološko-istoricistička teorija o fašizmu Ernsta Noltea, pogovor knjizi E. Nolte, Fašizam u svojoj epohi (prevod s nemačkog), Beograd, Prosveta.

Lederer, G., Kindervater, A. (1995): Internationale Vergleiche, u Lederer/Schmidt, hrsg. Autoritarismus und Gesellschaft.

Lederer, Gerda/Schmidt, Peter, hrsg. (1995): Autoritarismus und Gesellschaft - Trendanalysen und vergleichende Jugenduntersuchungen 1945-1993, Opladen, Leske-Budrich.

Lenk, Kurt (1997): Auf ewig geteilt? Die deutsche Rechte im Vergleich, Die Neue Gesellschaft, 44. Jhrg. H. 2.

Loch, Dietmar (1994): Rechtsextremismus in Frankreich: Der "Front national", u Kowalsky/Schröder, hrsg. Rechtsextremismus.

Mihajlović, Srećko (1996): Stranački identitet i izborne orijentacije, Gledišta, g. XXXVII, br. 1-2.

Naše ideje (1994), god. II br. 2.

Pantić, Dragomir (1994): Vrednosne orijentacije birača u Srbiji, Gledišta, g. XXXV, br. 1-6.

Pantić, D. (1997): Vrednosti birača u Srbiji, u V. Goati (red.), Partijski mozaik Srbije 1990-96.

Pfahl-Traughber, Armin (1994): Brücken zwischen Rechtsextremismus und Konservativismus, u Kowalsky/Schröder, hrsg. Rechtsextremismus.

Rippl, C, Seipel und Lederer, G. / (1995): Wandel des Autoritarismus bei Jugendlichen in Westdeutschland: 1945-1991, u Lederer, Schmidt, hrsg. Autoritarismus und Gesellschaft.

Subotić, Dragan (1999), Organska misao Srba u 19. i XX veku, u Srpske organske studije - časopis za organsku filozofiju i domaćinski sistem, br. 1/1999.

Stöss, Richard (1994): Forshungs - und Erklarungsansätze - Ein Überblick, u Kowalsky/Schröeder, hrsg. Rechtextremismus.

Stöss, R. (1995): Bestimmungsfaktoren des Rechtsextremismus, u Klingemann, H. D., Erbring, L., Diedrich, N. hrsg. Zwischen Wende und Wiedervereinigung - Analysen zur politischen Kultur in West und Ost-Berlin 1990, Opladen, Westdeutscher Verlag.

Terray, Emmanuel (1997), Die Vergangenheit einer Illusion und die Zukunft einer Hoffnung - F. Furets Buch über die kommunistische Idee im 20. Jahrhundert, Sinn und Form, 49 Jhrg. H. 2.

Uesseler, Rolf (1994): Rechtsextremismus in Italien, u Kowalsky/Schröder, hrsg. Rechtsextremismus.

Winkler, Jürgen R. (1994): Die Wählerschaft der rechtsextremen Parteien in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1993, u Kowalsky/Schroeder, hrsg. Rechtsextremismus.

Wippermann, Wolfgang (1983): Europäischer Faschismus im Vergleich 1922 - 1982, Frankfurt/M. 1983.

2. *HISTORIKERSTREIT* 1986/87: mesto debate unutar nemačkih rasprava o fašizmu

2.1. Evolucija odnosa prema fašizmu u SR Nemačkoj

Nemačke posleratne rasprave verovatno su ponajviše iznijansirale sve segmente neutralizovanja, ali i kritike fašizma. Kod nemačkog odnosa prema fašizmu najjasnije se uočavaju uticaji idejnih i idejnopolitičkih promena epohalne svesti. U ovoj zemlji 1945. se daleko dramatičnije nego 1918. postavilo pitanje o moralnom krahu društva i besmislu vlastite istorije. Uprkos tome, neposredno poratno vreme ne karakteriše razmišljanje o krivici i uzrocima krivice, već predaja sudbini i ličnom bolu. Zemlja je bila žrtva režima i rata. Usredsredjivanje na vlastitu nesreću, smrt bližnjih, gubitak svojine, beskućništvo, bedu, ratno zarobljeništvo i borbu za fizičko preživljavanje pružali su malo prostora za razmišljanje o prošlosti. Većina je sebe shvatala ne kao Hitlerovog saučesnika, nego kao žrtvu. Osude Trećeg Rajha u prvom poratnom periodu bile su jednoznačno negativne iako spektar korišćenih negativnih stereotipa nije bio širok: bio je to "zločinački režim koji je doneo rat". "Nehrišćanska dvanaestogodišnja tiranija i šestogodišnji rat" - bila je formula za pokrivanje prošlosti krajem 1940-ih u Nemačkoj (Eike 1997). Osobenost nacističkih namera nije samo u činu genocida nego i jeziku zločinaca i načinu na koji su sebe poimali i kasnije pravdali (S. Friedlander).

Tumačenja uzroka nacizma bila su različita. Manjkala su racionalna. Na univerzitetima prevladavale su iracionalističke metafore: "demonija", "mreža u koju smo bili uvučeni", "prirodna katastrofa", a iracionalni fatalizam primetan je u čestom korišćenju pojma "tragedija". Jedna grupa objašnjenja isticala je poseban nemački put i nemački mentalitet, a zatim strah od slobode. Jaspers i Adenauer podjednako su videli uzroke nacizma u pruskom duhu i militarizmu, a Dj. Lukač u nemačkom iracionalizmu. Alfred Veber je uzrok nemačkog pogrešnog razvoja tražio čak u Tridesetogodišnjem ratu. Prihvatana je linija kontinuiteta Luter-Fridrih Veliki - Bizmark - Vilhelm II - Hitler. Po drugom, više kulturološkom tumačenju, Treći Rajh posledica je podjednako kolektivizma i individualizma. U oba slučaja tobože je odgovorno prosvetiteljstvo i Francuska revolucija. Tako su propovedale obe crkve i pisali konzervativci. Krivi su jakobinci i individualistički liberalizam. Kod ovih tumačenja iščezava nemački karakter nacizma, a fašizam se tumači kao rezultat globalnoevropskog razvoja. Ni kod marksističkog tumačenja u prvom planu nije bio nacionalni karakter fašizma, već kritika opšteg imperijalizma, čiji je eksponent bio Hitler. Medjutim, skretanje pažnje na odgovornost nemačkog krupnog kapitala, birokratije i vojske za svetski rat bila je ipak važna kritika nacionalne elite. Kod četvrtog objašnjenja neutralizacija nacionalne odgovornosti vrši se preko zbivanja iz novije istorije: za Treći Rajh krivi su Versaj i politika pobednika iz Prvog svetskog rata. U tvrdnji da "Hitlera nisu na vreme zaustavili" odgovornost se prebacuje na Zapad ili na Staljina. Inostranstvo je

indirektno krivo i za krizu uvezenog parlamentarizma kao i masovnu inflaciju koja je rodila Hitlera. Rasterećenja vlastite prošlosti oslobadjala su put novom poimanju ličnog i nacionalnog identiteta Nemaca kao žrtava nacizma.

Kolektivna krivica takodje je odbacivana. Retki, kao K. Jaspers, diferencirali su krivicu: 1. kriminalna krivica zbog individualno počinjenih zločina; 2. politička krivica gradjana države koja je naredjivala i vršila zločine; 3. moralna krivica istekla iz postupaka ili dopuštanja postupaka pojedinaca, tj. nepružanje otpora; 4. metafizička krivica čoveka kao čoveka, koji je kao biće odgovoran za nepravdu. Različite su ustanove za utvrdjivanje ovih krivica. Metafizička krivica postoji samo kod vernika, a instanca za utvrdjivanje te krivice je sami bog. Za kriminalnu odgovornost postoje sudovi, a za moralnu krivicu savest i razumevanje u dijalogu sa bližnjim. Moralna krivica je lična i samo onaj kome sam učinio nažao može da mi oprosti. Politička krivica postoji kod pojedinca koji je odlučivao i prihvatao za to odgovornost. K. Šumaher je govorio o krivici zbog ćutanja. Nije bilo samokritike kod crkvi, univerziteta niti kod partija. Katolička crkva pravdala je konkordat Hitlerovim lažnim obećanjima koje je zavelo i mnoge vernike. 0 holokaustu nije se govorilo, već uopšteno o rasizmu. Jedinstvenost nemačkih zločina relativisana je ukazivanjem na saveznička bombardovanja i progone Nemaca 1944/45. Uz to je dodavano da su se saveznici služili istim metodama kao i nacisti, a sve u ime prava i humanosti. U raspravama brzo se prelazilo sa vlastite krivice na krivicu pobednika, pa su tako nemački zločini umanjivani i relativisani. Zločine je prekrivala još veća nepravda, beda Nemaca, progoni. Bilo je čak poredjenja sudbine Nemaca i Jevreja, kao vrhunac cinične relativizacija nacizma (Eike 1997). Mnogi nacistički dužnosnici govorili su da su prišli Hitleru zbog antikomunizma, pa su nakon površne denacifikacije preuzimani u službe nove demokratije. Složno ogradjivanje od nacizma olakšavao je pojam totalitarizam stvarajući antitotalitarnu saglasnost. Martin Brošat je uočio da je pojam totalitarne vlasti, zahvaljujući snažnoj izdignutosti iznad složene stvarnosti svakodnevnice, bio idealni zajednički imenitelj u distanciranju od nacizma oko kog su se utoliko lakše mogle složiti vrlo različite snage i partijski lageri posle 1945 u Nemačkoj ukoliko su više težili da zaborave i isključe vlastite konkretne veze sa nacizmom (Broszat 1997). Pojam totalitarizam, koji nikoga od saučesnika nije teretio, jer su svi od hrišćanskih demokrata, liberala, socijal demokrata do nemačkih nacionalista bili antitotalitarno usmereni, otklanjao je mogućnost spora, čak i kod konkretizacije oprečnih istorijskih sećanja, obezbedjujući toleranciju u denacifikaciji poznatih nacista.

Kada su Amerikanci pomilovali i pustili Alfreda Krupa fon Bolen i Halbaha 1951. javnost je to odmah shvatila kao grešku u sudjenju. Amnestija i integracija bili su ključni pojmovi politike sa prošlošću 1950-ih. Konzervativci su tražili ukidanje denacifikacije. Kod naroda je bilo raširenо gledanje na prošlost po obrascu "podvlačenje crte" (*Schlussstrich).* Ponovno postavljanje "potisnutih službenika" i bivših profesionalnih vojnika u javne službe SR Nemačke zakonom iz 1951. bio je važan korak "prevladavanja nacizma". Tada su oslobadjani i ratni zločinci. I crkve su se zalagale za ukidanje tobožnjih "presuda pobedničkog sudstva". Istovremeno javlja se ne manje agresivno i otvoreno

instrumentalizovanje tzv. prigovora o kolektivnoj odgovornosti. U praksi od kolektivne odgovornosti Nemaca nije bilo ništa jer je denacifikacija bila birokratski postupak ispitivanja mase pojedinačnih slučajeva. Nemci su, medjutim, agitatorski koristili tezu o kolektivnoj krivici koja je poslužila pravdanju politike sa prošlošću daleko širem krugu od onih koji su od nje profitirali (Frei 2000). Održavanje ove teze kod Nemaca bio je izraz potrebe za za solidarnošću narodne zajednice (nacionalizma), a njeno povremeno ritualno odbacivanje dugo je bio sadržaj govora zapadnonemačkih političara. Kao što je odbacivana teza o kolektivnoj krivici tako su konzervativci osudjivali savezničko sudstvo iz kasnih 1940-ih. Bili su to tobože dokazi grešaka i nepravde što je jačalo rasterećujući utisak o Nemcima kao žrtvama.

Gledati na sebe kao na žrtvu u trenucima kada su drugi bili realne žrtve, preimenovanje saučestvovanja u ubijanju u žrtvovanje, nije samo cinizam nego i perfidna perverzija nacističke ideologije koja stvara uništavajući prividžrtvovanja za zajednicu (Klein 1999). Razlikovanje krivice od stida važno je kod razlikovanja aktivnih počinilaca i pasivnih saučesnika i u razumevanju njihovog psihičkog ustrojstva nakon rata. Narod, rat i vodja su 1945. diskreditovani kao ideali i povezani sa obelodanjenim nečuvenim zločinima. Zločinci su potiskivali iz sećanja nedela, a saučesnici, manje opterećeni krivicom a više rušenjem ideala, reagovali su stidom. Na delu je bila prerada traume preko obrade prošlosti. Ipak, većina Nemaca bila je pasivna. Dovoljno je bilo podvući crtu ispod prošlosti i sećanje je brisano. Čak je i Adornov moto" da se posle Aušvica ne može pisati poezija", koji je doprineo preobražaju pasivne šutnje u moralni govor, poslužio tomeda je "nezamislivo i nepojmljivo" postalo opravdanje toga da se Nemci sa grozotama nisu suočavali već ih u sebe potiskivali. Sledeća faza usledila je nakon uspona nemačke privrede 1960-ih godina. Stvara se novi osećaj nadmoći Nemačke, osuda fašizma tumači se kao pravda pobednika, traži se povraćaj istočnih oblasti i govori o vlastitim žrtvama, a ne o nacističkim (Klein 1999). Tome je doprinela i hladna suzdržanost generacije počinilaca od priznavanja prošlosti - što je provociralo bunt 1968. godine koja je obeležila novi odnos prema stidu i odgovornosti.

Sve do 1960-ih fašistička prošlost je potiskivana. Potom je došla faza kritike nedostalog suočavanja. U medjuvremenu širila se dilema, da li je možda potiskivanje bilo korisno? Istoričar H. Lube posumnjao je 1983. u radikalno prevladavanje prošlosti, tvrdeći da je "komunikativno prećutkivanje prošlosti" 1950-ih bilo neobično funkcionalno, jer je podstaklo nužni preobražaj sunarodnika "Trećeg rajha" u nemačke gradjane. Danas teza o "produktivnom potiskivanju" stiče sve više pristalica (Frei 2000). Pojam "neprevladana prošlost" nastao je početkom 1960-ih i korišćen je oko 20 godina. Pojam se održavao uz pomoć beskrajnog niza skandala što se vidi u novinskim feljtonima gde je politika sećanja optuživana kao nepatriotska. Paralelno s tim otkriva se "korist zaborava". Početkom 1980. bila je raširena saglasnost da je nacistička prošlost sve do 1960-ih potiskivana. To je zaoštreno do teze o "drugoj krivici", ali o samom potiskivanju nije bilo istraživanja. Sredinom 1990-ih ovu tezu spore konzervativci, tvrdeći da se o "neprevladanoj prošlosti" ne može govoriti, jer je to rešavano još u doba Adenauera. Tome nasuprot Norbert Fraj

govori o "politici sa prošlošću" (*Vergangenheitspolitikj.* Normativno razgraničavanje nove nemačke vladajuće klase od nacizma bio je cilj ranog prevladavanja nacizma, tj. okončavanja posledica političkih čistki koje su saveznici izmedju 1945-1949. obavili. Već od 1954. usledio je talas pomilovanja. Kada se 1979. javila TV serija "Holokaust", period prevladavanja prošlosti uveliko je minuo, a sa njim i političke pretenzije promena. Bila je to tačka gde se najjasnije mogla opaziti negativna "produktivnost" potiskivanja: jer faktičko obustavljanje kažnjavanja nacističkih zločinaca obnovilo je moralno stanje rasula, zbog svesnog odustajanja od nastojanja da se uspostavi pravda (Frei 2000). Mnogi su zapažali da odustajanje od kažnjavanja pacifikuje i stabilizuje društvo.

Medjutim, to nije mislila nemačka omladina stasala 1960-ih, za koju je protivljenje fašizmu bilo istinski problem generacije. Premda je bilo masovno, protivljenje vlastitim roditeljima pogrešno je smatrati ključnim motivom kod obrta odnosa prema fašizmu. Sukob generacija nije bio najvažniji podsticaj antifašizma 1960-tih (Lefevre, Strecker 1999). Pobuna protiv starije generacije, koja je nametala uzore i tumačila šta je politika, bila je važna, ali ne i presudna. Mladima je dugo prenošen udobni kontinuitet mišljenja koji nije provocirao: "To sa Jevrejima bila je greška, otišlo se predaleko, ali sve drugo bilo je u redu. Ono sa komunistima pogotovo, a na Istok se moralo ići. Greška je Zapada, govorili su stariji, što se nije udružio sa Hitlerom protiv Rusije. Ali, izvukli smo pouku: sada se borimo protiv diktatura, tj. komunista. Time dokazujemo da smo iz fašizma izvukli pouku. Protiv komunista borimo se kao protiv fašista". Bio je to udobni kontinuitet teorija o totalitarizmu, zapaža V. Lefevr. Antifašizam je trebalo shvatati kao očuvanje ustanova demokratske politike, a naknadni nemački antifašizam je bio *Reeducation* program zapadnih saveznika.

Bila je to površna formalno demokratska (proceduralna) kritika fašizma koja je pevladavala do sredine 1960-ih. Promene je doneo rat u Vijetnamu. Bio je to dogadjaj koji je obeležio centar suočavanja sa društvenopolitičkom realnošću - koji nije bio vezan samo za Nemačku nego za celi zapadni svet. Kritika Vijetnamskog rata bila je proboj koji je potresao formalno demokratsko poimanje demokratije - izričito tvrde Lefevr i Šteker. Fašisti su ubijali narod, a u Vijetnamu takodje ubijaju narod. Civilno stanovništvo sistematski se uništava napalmom. To nije bio rat nego ubijanje naroda. Mislili smo da su fašisti to činili zbog odsustva demokratskih ustanova. A šta sada čine SAD, koje imaju nedirnute ustavom previdjene demokratske ustanove? Dakle i u formalnodemokratskom svetu moguć je zločin, kao što je ubijanje naroda. Zaključak je bio: ne zavisi sve od političkih ustanova. Zločinačka politika spojiva je i sa demokratskim ustanovama. To je bila prekretnička tačka za mnoge studente koja je uzdrmala formalnodemokratsko poimanje politike o kojem su učili 1950-ih godina i glavni razlog reaktualizacije marksističkih teorija o fašizmu iz prošlosti u čijem je središtu odnos fašizma i kapitalizma (Nolte 1987a, S. 19).

U Zapadnoj Evropi, a naročito u SR Nemačkoj slabi uticaj teorija o totalitarizmu, a raste ugled Frankfurtske kritičke teorije. Za omladinu fašizam više nije bio nesrećan slučaj istorije, delo demona niti oblik totalitarizma. Postao je struktura. Horkhajmerova

poentirana misao "Ko ne želi da govori o kapitalizmu treba da ćuti i o fašizmu" bila je u parolu sažeta usmerenost novih teorija o fašizmu. Jednostavnije rečeno, za nemačku kritičku inteligenciju ponovno nadovezivanje na marksističke teorije o fašizmu značilo je da su demokratske i diktatorske forme politike samo funkcionalne alternative. Ključna je vlast kapitala nad najamnim radom. U skladu s tim menja se i vidjenje fašističke pretnje. Posleratna demokratija više nije ugrožena prošlošću, minulim fašizmom, tj. njegovim personalnim i ideološkim ostacima, već vlastitom aktuelnom kapitalističkom osnovom. Vladajući će lako žrtvovati demokratsku formu u trenucima ugroženosti jer im je demokratija samo luksuz. Demokratija nije bila ugrožena od fašizma već od društvene osnove fašizma - kapitalizma. Iste 1968. godine na vlast dolazi V. Brant koji obećava više demokratije, pa od tada protivljenje fašizmu postaje stvar stručnjaka, a ne više javne refleksije zaključuje Lefevr.

Već 1970-ih frantovi su ideološki učvršćeni, izdvajaju se teroristi od reformista uz vidljivo povlačenje u privatnost. Poricanje države, autoriteta, represivnih struktura kapitalizma, eksploatacije Trećeg sveta i prirode je 1968. istinski demokratizovalo SR Nemačku od adenauerovskog konzervatizma. U školi je došlo do oštrog suočavanja sa nacizmom. Šok terapija sa filmovima iz konclogora u školi je često blokirala preradu prošlosti. Fasbinderov film "Holokaust" cepao je porodice, a izraz "fašistički" postao je uzrečica koja se svakome mogla prišiti. Ipak, dublje suočavanje sa prošlošću izostalo je, jer institucionalni posrednici u školi i na univerzitetu nisu dozvoljavali intenzivnije saučestvovanje sa bolom žrtava. Nije bilo komunikacije izmedju generacija izmedju ostalog i zbog osećaja stida na obema stranama: na jednoj strani ćutanje, na drugoj agresija. Oštri stav šezdesetosmaša prema generaciji svojih roditelja nagnao je generaciju počinilaca u blokadu, a same šezdesetosmaše u sve odlučniji protest i kritiku nacionalizma vlastite nacije. Brant je klekao u Varšavi tek posle 1968. Bio je to prekid ćutanja holokaust-generacije što je omogućilo delimičnu promenu odnosa prema fašizmu. 0 snazi ovog stava govori i to da u ovom periodu disidenti nisu bili zanimljivi. Sve dok je bilo solidarnosti sa zbivanjima 1968. i reformskim komunistima, u SR Nemačkoj je (za razliku od Pariza) bilo skepse prema disidentskim gradjanskim nekomunističkim pokretima u Istočnoj Evropi (Ackermann, S. 143.). "Socijalizam sa ljudskim likom" potiskivao je Mihnikove i Havelove gradjanske disidentske napore i ismevao ih kao "moralni voluntarizam". Za mnoge zapadnoevropske političare disidentska kritika lagera bila je utopija, a realnost je bila saradnja sa lagerom. Masovni sindikalni pokret protesta u Poljskoj za mnoge je bio iznenadjenje, a sećanje na Prag i Varšavu sprečavalo je realnije prognoze upravo zbog fatalističkog realizma. Epohalna svest bila je na strani levice. Čak i 1981. levoliberalni krugovi u SR Nemačkoj bili su uzdržani prema "Poljskom letu", delom i zbog papine podrške, pa je "Solidarnost" često nazivana "petom kolonom pape".

U celini uzev SR Nemačka relativno kasno počela se suočavati sa prošlošću. Sve do kraja 1950-ih prevladavali su pokušaji rasterećenja praćeni masovnom integracijom bivših nacističkih funkcionera. Javne debate počele su sa kažnjavanjem nacističkih zločinaca tek krajem 1950-ih: sudjenje Ajhmanu 1961. i Aušvic-proces 1963.

Javnost se zgražavala nad pojedinačnim grozotama zločina, što je takodje rasterećivalo strukture. Svaka naredna faza debate bila je reakcija na propuste prethodne. Posle faze krivičnih procesa usledila je konjuktura "teorija o fašizmu" kod kojih su bili u središtu ne pojedini zločini nego sistemski društvenoekonomski uslovi. Slika žrtava i počinilaca uvek je iznova ispravljana i dopunjavana. Tokom 1950-ih bio je to uski krug zločinaca oko Hitlera i sadističke logorske uprave, 1960-ih to su već "ubice za pisaćim stolom" i društvene elite. Menjaju se i žrtve. Prvih 20 godina posle rata nije bilo reči o Ciganima, homoseksualcima, asocijalnim niti o ratnim zarobljenicima. Spisak žrtava postupno je širen. Grupe koje je nacizam apstraktno imenovao postupno su konkretizovane. Prevrat je bio film "Holokaust" 1978/79. (progon Jevreja na primeru jedne porodice), kada su žrtve ponovo dobile konkretna lica (Eckel 1998). Nešto kasnije u Kolovoj eri dobar deo šezdesetosmaša konvertirao je, pa je usledio zaokret ka nacionalizmu. U Kolovoj eri (slično Adenauerovoj) nacija se pokušala osloboditi stida pozivanjem na "milost kasnog rodjenja". To je pokazala simbolika Bitburga 1985. Bio je to uzaludan pokušaj koji je izazvao novo potiskivanje, a prave konflikte sećanja ostavio nerazrešene. U toj klimi izbio je *Historikerstreit.*

2. 2. *Historikerstreit:* tok

U javnosti SR Nemačke tokom 1986. i 1987. obnovljena je rasprava oko fašizma koja se po intenzitetu može porediti sa sličnim debatama koje su vodjene krajem 1960-ih, a koje je svojevremeno radikalizovao levičarski evropski studentski bunt. Spor je nazvan *Historikerstreit* (svadja istoričara), iako u njemu nisu učestvovali samo istoričari niti su otkrivene nove istorijske činjenice. Konzervativci ovaj izraz stavljaju pod navodnike. U središtu debate nije bilo toliko "traganje za izgubljenom istorijom" (Stürmer) već lagani proces "raslojavanja istorijsko-političkog mišljenja", "kriza legitimnosti političkog sistema SR Nemačke" (H. Mommsen) i rasprava o pravcu njenog budućeg razvoja (U. Horster-Philipps). Kod obnovljenih rasprava oko fašizma spor nije bio izmedju levice i desnice kao ranije, tj. kritičara i branioca kapitalizma, niti izmedju istoricista i strukturalista koji su se sporili oko uloge Hitlera. Gledišta se nisu razilazila ni oko autentičnosti zbivanja, već oko načina njihovog tumačenja. Sukob je tekao izmedju konzervativaca koji su se trudili da postupno rasterete nemački nacionalizam od hipoteke nacizma i socijalliberala koji su preko Aušvica podvlačili neophodnost borbe protiv desnog ekstremizma kao preduslova ujedinjavanja Evrope. Marksisti se u sukob uključuju nešto kasnije. Evropska integracija tražila je smirivanje nacionalnih strasti, a nemački konzervativci normalizaciju nacionalizma. U idejnopolitičkom pogledu na jednoj strani bili su konzervativni nacionalisti, koji su se trudili da se oslobode stigme i tereta fašističke prošlosti jačanjem nacionalnog identiteta i slabljenjem osećanja krivice, a na drugoj najveći deo socijalliberala i levice, koji su se opirali zaboravu Aušvica težeći učvršćenju nadnacionalnog identiteta i ustavnog patriotizma. Homogenost blokova donekle je narušavala različita teorijska usmerenost učesnika što je omogućilo da se u

visokopolitizovanoj debati razaberu i neki zanimljivi teorijski sadržaji. Ovde bi trebalo pokazati kakav je bio odnos učesnika *Historikerstreit* prema istoriji, nacionalnom identitetu i politici.

Sadržaj *Historikerstreit* čine sporovi oko tri glavna problema: (1) da li je Aušvic zločin *sui generis* ili se može porediti sa drugim, pre svega gulagom; (2) da li je Hitlerov rat protiv SSSR-a bio preventivna odbrana ili agresivni rasistički pohod; (3) da li je otpor nemačke vojske Crvenoj armiji u Nemačkoj 1944/45 bio patriotska odbrana ili je štitio zločine u konclogorima. Početna neslaganja su se u teorijskom i idejnopolitičkom pogledu tokom rasprave razgranala i razvila u suočavanje različitih pozicija, a odjek rasprave učinio je još složenijom njenu funkciju. U teorijskom pogledu u središtu je bio problem teorija o totalitarizmu (stupanj uporedivosti socijalističkog i fašističkog terora i izvornog i reaktivnog nasilja), a u idejnopolitičkom pitanje da li na "dvanaest mrkih godina nemačke istorije" još uvek treba gledati kao izvor krivice i stida ili podvući crtu ispod prošlosti?

Povod sukoba bila su nastojanja berlinskog istoričara E. Noltea da se izmeni slika o nacizmu i razbije legenda o njemu koju je, navodno, stvorila kako "optužujuća" tako i "literatura izvinjenja" u čijem je središtu uglavnom antinemačka i antikapitalistička marksistička literatura (Nolte, 1987a, S. 13-35.). Još početkom 1980-ih Nolte se usprotivio neposustaloj "demonizaciji" Trećeg Rajha u kojoj je video istorijsku legendu, (Nolte 1987 a, S. 34) opominjući daje potrebna stalna revizija istorije. Iste teze zaoštrio je u članku "Prošlost koja neće da prodje" objavljenom u *Frankfurter allgemeine Zeitung* 6. 6. 1986, što je odmah izazvao burne reakcije (Nolte, 1987 b, S. 39-48). Koje tvrdnje su isprovocirale sukob? Nolte se pobunio protiv oklonosti da je nacistička prošlost sve življa i snažnija, ali ne kao uzor nego kao zastrašujuća slika. Po njemu, tvrdnja o "krivici Nemaca" nalik je nacističkoj tezi o krivici Jevreja. Bitburšku ceremoniju (kada je maja 1985. R. Regan odao počast ubijenim SS-ovcima i njihovim žrtvama) Nolte je poredio sa službenim posetama Arlingtonskom groblju u SAD, dodajući da je nacizam jedinstven samo po tehnici ubjanja gasom. Pri tome je sugerirao nekoliko tvrdnji u obliku retorskih pitanja "Nije li Arhipelag gulag izvorniji od Aušvica", a boljševičko "klasno ubijanje" logički i klasni *prius* nacističkog "rasnog ubijanja", i nije li Hitler sproveo "azijatski" čin možda samo zato što su se on i njemu slični osećali kao potencijalne ili stvarne žrtve "azijatskog" čina (Nolte, 1987 b, S. 45)? Time je prihvaćena i formulisana ključna konzervativno revizionistička teza o Hitlerovom"preventivnom ratu" od strane uglednog istoričara. Nolte koristi pojam "klasni genocid" govoreći uz to i o progonu nemačkog stanovništva sa Istoka kao "ubijanju naroda". Ovde nije sporno samo izjednačavanje fašističkog planskog iskorenjivanja celih grupa ljudi sa prinudnim raseljavanjem nemačkog stanovništva od strane Crvene Armije 1944/45, već i poistovećivanje izvornog i reaktivnog nasilja. Problem je bio u tome što je Nolte nastojao da fašistički rat i Aušvic objasni kao preventivni rat i genocid režima kom je tobože pretilo uništenje. Ispalo je da je Aušvic preventivni genocid, jer je Nemačka bila ugrožena. U stvari trebalo je Nemačku prevesti na stranu žrtve. To je smisao Nolteove teze o "evropskom gradjanskom ratu" koji je, tobože, izbio zbog ugroženosti s Istoka. Slične teze je iste godine izneo istoričar A.

Hilgruber tražeći reviziju nekih ključnih pojmova (Hillgruber, 1987 b, 19-27). Pojam oslobodjenje je navodno neprikladan za opis sudbine nemačke nacije 1945, pa Hilgruber piše o zimskoj katastrofi Vermahta i sovjetskom varvarskom ratu bez navodnika, dok "oslobodjenje" istočne Evrope od Crvene armije stavlja pod navodnike (Ibid, S. 23) i govori o tragediji nemačkog istoka 1944/45 i masovnom izgonu Nemaca iz četvrtine Rajha (Ibid, S. 25). Hilgruber je ustoličio novi mit o Istočnom frontu, a Nolte je vremenski sled Gulaga i Aušvica pretvorio u uzročni. Da ove radikalne revizionističke teze nisu izneli vrlo ugledni nemački istoričari verovatno na njih ne bi bilo reakcija.

Odgovorio je najpre frankfurtski filozof J. Habermas u članku sa ne manje karakterističnim naslovom "Jedan oblik štetnog raščišćavanja" 6. avgusta 1986 takodje u FAZ (Habermas 1987a, S. 62-77) i sa ne manje provokativnim protivargumentima. On je zapazio da Nolte namerno konstruiše dugi istorijski lanac zločina od Babefa, preko Staljina do Hitlera u kom iščezava upadljivost nacističkih zločina (Ibid., S. 69). Svodjenjem jedinstvenosti uništenja Jevreja na "tehničke procese gasa" i tezom da je gulag izvorniji od Aušvica, Nolte kaže da fašistički zločini nisu neuporedivi i da su "u najmanju ruku razumljivi kao odgovor na boljševičku pretnju uništenja" (Ibid., S. 71). Aušvic je degradiran na tehnički izum i odgovor na "azijatsku pretnju" koja je još uvek pred našim vratima (Ibid., S. 71). Nolte obnavlja kalifornijsku viziju sveta u kojem su sve mačke sive, a Marks, Moras, Engels i Hitler srodne su figure (Ibid., S. 70). U ovom Nolteovom naporu Viperman je uočio opštiju nesposobnost teorija o totalitarizmu da objasne osobenost holokausta (Wippermann 1997, S. 21). U *Historikerstreit* iskristalisalo se gledište da osobenost nacističkih zločina leži u birokratskoj opsednutosti usavršavanjem ubijanja, što je prevazišlo snagu svega što je čovek mogao zamisliti, pa će zbog toga istraživači fašizma dugo pamtiti strukturu spora i obrasce suočavanja Noltea i Habermasa. Habermas je uverljivo razložio unutrašnju strukturu Nolteove kvalifikacije nacizma kao "azijatskog čina". "Tu se povezuje rečnik gospodarske rase sa rečnikom vešeraja i stapa u u višestruku uvredu". Narodnjački stereotip "azijatsko delo" (koju su obilno koristili i aristokratski pruski oficiri Vermahta kod pravdanja *Drang nach Osten*) znači sledeće: to što su azijati počinili zločine te vrste jeste strašno, ali ne čudi, jer su oni takvi. Ali to što su to i Nemci uradili, je strašno, ali je nenemačko. Nacistički zločini su ekscesi, ne potiču iz nemačke duše, već iz nižeg azijatskog čoveka koji je proradio u Nemcu. Time se nemačka duša spašava, a NATO opravdava kao *Kulturschutzbund* (zaštitni kulturni savez), upozoravao je Habermas. Kada Nemac bez ustručavanja govori o Hitlerovom "azijatskom delu" to je alarmantno kao i kada se "razbijanje nemačkog rajha" protivstavlja "kraju" evropskog jevrejstva (Türcke 1998). Habermas je Hilgrubera optužio da isticanjem patriotizma Istočne Hitlerove armije 1944/45. ne tumači zbivanja kao kritički istoričar, već iz perspektive hrabrog vojnika, razočaranog stanovništva i visokih funkcionera NSDAP. Hilgruber izbegava da istakne vezu "sloma na istoku" i uništenja Jevreja, premda ne spori da je, grčevito se opirući Crvenoj Armiji, Wehrmacht branio i holokaust. Osim toga, Hilgruber neopravdano odbacuje tezu da je progon Nemaca sa Istoka bio odgovor na fašistički osvajački rat i konc-logore. Reč je o političkom korišćenju prošlosti:

revizionistička istorija je u službi nacionalnoistorijskog učvršćenja konvencionalnog identiteta preko istorijske slike koja ujedinjava, dok njeni kritičari oslobadjaju refleksivno sećanje i otvaraju prostor za autonomno ophodjenje sa ambivalentnim nasledjem (Habermas 1987a, S. 73). Nije li preterivate poimati istorijsku svest kao zamenu za religiju i obnavljati stari san istorizma? Habermas se založio za napuštanje naivnog poistovećivanja mladih sa poreklom i za kritičko suočavanje sa istorijom. Ne treba po svaku cenu slaviti kontinuitete već nacionalni ponos i kolektivni osećaj vrednosti propustiti kroz filter univerzalnih vrednosnih usmerenja. Osnova za stvaranje poslekonvencionalnog identiteta je ustavni patriotizam, jedini patriotizam koji nas ne udaljava od Zapada. A to se nažalost, kod nemačke kulturne nacije može graditi samo posle i preko Aušvica kao stalne opomene (Ibid., S. 75). Suština Habermasove kritike konzervativaca je opomena da se Nemci ne smeju vratiti konvencionalnom obliku nacionalnog identiteta, i da onaj ko floskulom o "opsednutosti krivicom" hoće da nas natera da crvenimo razbija jedinu osnovu našeg povezivanja sa Zapadom.

Posle Habermasovog odgovora otvorena je široka i burna debata u nemačkoj javnosti jer je mnogo šira sumnja u tradicionalni nacionalni identitet prevazišla uži problem rasprave oko fašističke prošlosti. Tadašnji suizdavač FAZ J. Fest i istoričar iz Erlangena M. Štirmer prvi su ustali u odbranu Noltea od kritike s leva, pridružili su im se bonski i kelnski istoričari Hildebrand i Hillgruber, pa je nastala lagerska borba: na jednoj strani *FAZna* drugoj *Die Zeit, Frankfurter Rundschau* i *Süddeutsche Zeitung.* Čak je i R. Augštajn urednik nedeljnika *Der Spiegel* podržao kritičare Noltea. U debati su sučeljene tri idejnopolitičke grupacije: konzervativni nacionalisti, liberalni i socij al liberal ni blok i nekoliko struja levice. Nacionalisti su započeli debatu, ali su na kraju ostali u manjini. Sve strane bile su politizovane, kako društveno-kritička tako i nacionalno-identitetska. Što je debata odmicala bivalo je jasnije da se u sporu manje radi o prošlosti, a više o sadašnjosti i budućnosti političkog samopoimanja SR Nemačke. Kako to obično biva kod sporova koji se graniče sa svadjom, u pravu je svaka strana sve dok napada, a prestaje da bude u pravu čim bude napadnuta. Zato su se svi trudili da kažu poslednju reč, pa su neki segmenti debate postali besplodni i beskrajni. Došlo je do instrumentalizacija Aušvica, "male kulturne revolucije zdesna" i "pojmovnopolitičke borbe za kulturnu hegemoniju". "Nacionalnoapologetski revizionizam" podudario se sa "svesnom neokonzervativnom politikom moći" (Wehler), jer je trebalo stvoriti novi nacionalni nemački identitet i nemačku prošlost rasteretiti od fašističkih zločina. Već novembra 1986. berlinski "D/e *Welt"* beleži da je bitka zapala u kaljugu jer scenom dominiraju uvrede, optužbe i podmetanja (Gossweiler 1987, S. 295). Reakcije na Habermasa potvrdjuju ovu ocenu. Hildebrand je Habermasovu reakciju nazvao "smućenim napitkom politike i nauke" (Hildebrand 1987. S. 84), M. Štirmer ga je optužio za falsifikovanje, sažaljevajući čoveka koji je nekada imao šta da kaže (Stürmer 1987, S. 99), Hilgruber je Habermasu prigovorio na "nedostatku elementarnog poštenja kod citiranja" i njegovu reakciju nazvao skandaloznom (Hilgruber 1987a, S. 232), Fest je Habermasova upozorenja shvatio kao najobičniju teoriju zavere (Fest 1987, S. 110), i si. Uzgred rečeno, ova teorija je u obliku antikomunističke

ksenofobije bila prisutnija kod Habermasovih kritičara, koji su ili sumnjali da se iza njegovog "postkonvencionalnog identiteta" krije "neuhvatljivi socijalizam" (Hildebrand 1987, S. 91) ili tvrdili izričito daje po sredi "socijalistička nostalgija" (Stürmer 1987, S. 98).

Spor je obelodanio odavno prisutnu polarizaciju, ali je došlo i do diferenciranja i grananja svadje i delimičnog pregrupisavanja idejnopolitičkih blokova oko pitanja besprimernosti nemačke krivice. Nolte je u drugom prilogu oktobra 1986. (Nolte 1987c, S. 223-232) pokušao da pokaže da su stvari postavljene naglavce, da je pogrešno shvaćen i nepravedno i zlonameno optužen. Prilog je završio u arogantno "pomirljivom" tonu: Habermas može kod pomenutih stvari "da doda nešto važno", ali mora pre toga da nauči "čak i tada da sluša kada oseća da su povredjene njegove predrasude" (Nolte 1987c, 231). Već nakon nedelju dana usledio je Habermasov odgovor u kom su precizirani ranije izneti argumenti i dodano da se ne radi o istorijskim detaljima već o tome da političari koriste gledišta istoričara revizionista, dakle "o javnoj upotrebi istorije" (Habermas 1987 b, 243-256). Centralno pitanje jeste na koji način je nacizam u javnoj svesti preradjen i duboko ukorenjen u traumatskoj prošlosti koja ne želi da mine, jer je duboko utkana u svakodnevni život? Šta je značio scenario u Bitburgu, gde je Kol odveo Regana, pita Habermas? Atmosfera vojničkog groblja trebala je da razbudi nacionalni osećaj, a time i "istorijsku svest". Prepodnevna poseta zvanica groblju logoraša i popodnevni obilazak groblja SS-ovaca podrazumevaju negiranje jedinstvenosti nacističkih zločina, a stisak ruku generalima-veteranima u prisustvu američkog predsednika bio je potvrda da smo u borbi protiv boljševizma uvek stajali na pravoj strani (Habermas 1987 b, S. 245). Habermas je podsetio da Jaspersovo razlikovanje lične krivice počinilaca i kolektivne odgovornosti onih koji su to dopuštali nije aktuelno za generaciju kasnije rodjenih koji se ne mogu teretiti zbog krivice predaka. Život Nemaca nije slučajno već nužno povezan sa Aušvicom (u porodičnom i tradicionalnom pogledu). Spor je u tome kako se poneti prema tradiciji? Nakon Aušvica nacionalna samosvest može se crpsti samo iz boljeg dela tradicije, a ne relativizacijom nacizma. Habermas opominje da je na delu borba za ponovno prihvatanje opterećene tradicije i pita mogu li se nastaviti tradicije nemačke kulture, a da se ne preuzme odgovornost za život u kom je Aušvic bio moguć? To je teret izmirenja koji opterećuje nove generacije (Ibid., S. 251). Ne radi se o sporu Popera i Adorna, niti o neslaganju oko vrednosne neutralnosti već o javnoj upotebi istorije. Istorijskim poistovećivanjima po obrascu teorija o totalitarizmu relativišu se, zamagljuju i neopravdano prebijaju računi i pravi poravnanje koje skida odgovornost i rastereću je, "da bi smo sebe izuzeli iz odgovornosti za rizičnu zajednicu Nemaca" (Ibid., S. 252). Habermas se slaže da je uništenje kulaka bio varvarski proces, ali u širokoj javnosti prihvaćena izravnavanja koja iznose Nolte i Fest nisu u službi prosvećivanja. Ona se tiču političkog morala zajednice koju nisu stvorili Nemci, već je ustoličena savezničkim oslobodjenjem bez vlastitog doprinosa u duhu zapadnog poimanja slobode, odgovornosti i samoodredjenja (Ibid., S. 254-255). Habermasov antifašizam je nacionalistima delovao mazohistički. J. Ros se zapitao da li je nemačko samooptuživanje vlastite nacionalne biografije nalik čoveku koji više ne može da se gleda u ogledalu jer poriče deo svog

života. Odnos prema Hitleru, koliko god malo značio za budućnost, ostaje konstitutivni deo nemačkog identiteta, stalno prisutna senka. Ono što su u pogledu identiteta za antičke gradove bili njihovi mitovi o nastanku, za Nemačku je opterećujući fašizam. *Historikerstreit* je u polemičkom obliku iznudio saglasnost da se moraju naći obrasci u kojima će se izražavati stalna prisutnost prošlosti. Podržavajući Habermasa, berlinski istoričar Vinkler je dodao da je u Bitburgu Drugi svetski rat rukovanjem Kola i Regana sa veteranima pretvoren u evropski normalni rat čime je SR Nemačka ponovo stekla pravo na nacionalni ponos (Winkler 1987, S. 256), a onaj ko koristi Staljina i Pola Pota da bi Hitlera "relativisao" ne bavi se istorijskom naukom nego istorijskom politikom (Winkler 1987, S. 262). Ovo gledište podržao je i H. Momzen uz opasku da je Reganovom posetom Bitburgu trebalo stvoriti utisak o konačnom izmirenju Amerikanaca i Nemaca i zameniti ideju o krstaškom američkom ratu protiv Hitlera zamišlju o krstaškom ratu protiv komunističke prevlasti (H. Mommsen 1987a, S. 163).

Bilo je i pokušaja smirivanja sukoba naučnika. Tadašnji predsednik Nemačkog istorijskog društva K. Majer pokušao je da smiri spor priznajući da problem neuporedivosti nemačkih zločina nije sporan, ali ni toliko važan (C. Meier 1987 b, S. 267) i apelujući za traženjem odredjene mere saglasnosti kod tumačenja istorije. Konzervativci su brzo uočili štetu od širenja rasprave i produbljivanja raskola (mladoj generaciji ne treba nametati osećanja krivice i kajanja), pa je čak ikardinal Hefner (Hoeffner) na zajedničkoj misi obeju nemačkih crkava u kelnskoj katedrali tražio da se "rasprava okonča" (Kühnl, 1987, S. 221). Medjutim ovi apeli su spor još više podstakli. Otvoreno je pitanje da li je i kakva je vrsta sagasnosti oko prošlosti neophodna? U odbranu Noltea ustao je K. Hildebrand tvrdeći da je revizionizam stalna potreba nauke, protiveći se tezi o kvalitativnoj nadmoći nemačkih zločina nad zločinima drugih i zapitao Habermasa da li se iza njegovog "poslekonvencionalnog identiteta" možda ne krije "skriveni socijalizam" (Hildebrand 1987, S. 91)? Tome nasuprot Hans Momzen je tvrdio da su konzevativci do stereotipa doveli optužbu o gubitku "istorijskog identiteta", a *Historikerstreit* samo je obelodanio skrivenu krizu legitimiteta političkog sistema SR Nemačke (H. Mommsen 1987a, S. 156). Momzen je pregledno raščlanio složenu ulogu nemačkog konzervatizma u sukobu istoričara. Posle rata nije moglo biti potiskivanja istorijskih sećanja jer su svima bili vidljivi tragovi katastrofe. Nije bilo ni izgleda za obnovu nemačkog konzervatizma kao nakon Prvog svetskog rata jer se nisu mogli braniti nacionalni interesi u senci NATO pakta. Vazalnim prihvatanjem teorija o totalitarizmu nemački konzervativci sprečili su izgradnju vlastite idejne platforme, ali su teorije o totalitarizmu ipak poslužile kao oslonac izuzimanja nacizma iz kontinuiteta nemačke istorije, što je još F. Majneke postulirao tezom o "nemačkoj katastrofi" (H. Mommsen 1987a, S. 159). Sve do kraja 1960-ih za Nemačku ponetu privrednim usponom pitanje istorijske legitimnosti nije bilo u prvom planu. Tek je suočavanje sa kritičkom levicom obnovilo konzervativni nacionalizam, a Kolovoj politici "zaokreta", tj. aktivnog uključivanja u osovinu Regan - Tačer bili su potrebni revizionizam i rasterećivanje prošlosti (H. Mommsen 1987, S. 162).

Rasprave nakon Bitburga pokazale su da slika o fašizmu kod Nemaca nije stabilna. Teorije o totalitarizmu su i dalje korisne u skidanju odgovornosti sa konzervativnih elita zbog podrške nacizmu dok je za uobličavanje konzervativnih gledanja od ključnog značaja bilo paušalno kvalifikovanje DDR-a kao totalitarne države. Premda je pretenzija ka ponovnom ujedinjenju jačala, slabila je nacionalna solidarmost sa DDR-om jer je nacionalno državna tradicija carstva izgubila psihološku vezivnu snagu (Bizmark je prestao da bude simbol ujedinjenja). Momzenova zapažanja iz 1987. pokazala su se kao tačna, jer je novi nacionalizam ujedinjene Nemačke 1990-ih bio više nošen obnovom desničarskog ekstremizma i rasterećenjem Trećeg Rajha nego prizivanjem Bizmarka. Ni Nolte nije potisnuo nacizam iz kontinuiteta nemačke istorije kao klasični konzervativci Majnekeove škole, već ga je relativisao tako što ga je uklopio u širu istorijsku celinu. "Kada on (Nolte) uz to shvata genocid kao golu psihološku protivreakciju na 'azijatski čin' Lenjinovog protivljenja 'belom teroru' i svrstava ga u tradiciju 'tiranije kolektivističkog mišljenja' na koju treba odgovoriti 'odlučnim skretanjem pažnje na sva pravila slobodnog poretka', on se kreće u prostoru u kom izgledaju opravdanim sve aktivnosti uperene protiv bošljevizma, a iščezava svaka konkretna politička odgovornost za sklonosti uslovljene osobenošću epohe" (Mommsen 1987, S. 166). Štutgartski istoričar E. Jekel zaoštrio je sličnu tezu do zaključka da je Nolte naseo Hitlerovoj tezi o preventivnoj odbrani (Jäckel 1987, S. 121-122). Naime Nolteova teza o "kauzalnom *nexusu"* izmedju gulaga i Aušvica nije novina. Hitler je uvek verovao da sovjetskom Rusijom vladaju Jevreji koji nigde nisu "element organizacije nego ferment dekompozicije". Da je SSSR džin na staklenim nogama iznutra razoren jevrejstvom, bio je Hitler ubedjen i 1941. kada je poslao vojsku u Rusiju bez zimske opreme. Osim toga bio je vešt kod mobilisanja buržoazije za svoje ciljeve uz pomoć antiboljševizma. U javnosti je često govorio o azijatskim hordama koje ugrožavaju Evropu i lažno predstavljao osvajanje Istoka kao preventivni rat. Ne treba mešati taktičke Hitlerove istupe sa njegovim stvarnim uverenjem, a Nolte je to upravo učinio i tu je, smatra Jekel, izvor njegove teze o *nexusu.* Nolteova teza o nacizmu kao preventivnom uništavanju potpuno iskrivljava sliku istorije. Komunizam je bio odista pretnja nacizmu, ali ne oružana pretnja, nego preteča antinacionalna snaga čiji je oslonac proletarijat. Uzor nacizmu nije bio boljševizam već kolonijalni ratovi XIX veka, tj iskustvo evropskog imperijalizma: osvajanje "životnog prostora", tj. zaplena bogatstva osvojenih prostora, potčinjavanje autohtonog stanovništva u robovskom statusu i iskorenjivanje "nižih rasa". Bili su to uništavajući krstaški pohodi vodjeni fanatičnim uverenjem u "civilizacijsku misiju". "Uništavajte ih kao divlje životinje" bila je parola kojom su Evropljani u Africi XIX veka skupljali iskustvo, pre nego što su ga nacisti preuzeli u osvajanju Istoka. Hitler je planirao slovenski svet da pretvori u "drugu Indiju", a Istok je u nemačkom fašizmu geopolitički poiman kao Afrika ili Divlji Zapad. Zato laboratoriju nacističkih zločina ne treba tražiti u boljševičkoj Rusiji već kod liberalnog Zapada (Traverso 2000). Nova antikomunistička paradigma ovu istorijsku genealogiju potpuno ignoriše. Nolteova pozicija može se bolje razumeti ako se ima na umu da postoji više verzija antiboljševizma. Po biologističkoj fašističkoj verziji, "Rusi pripadaju nižoj slovenskoj rasi", a boljševizam je

samo duhovni izraz te "niže vrednosti". Druge prirode je liberalni antiboljševizam, sa tezom o "slobodi protiv jednakosti". Izmedju ovih verzija stoji konzervativno-teistički i aristokratsko-kulturtregerski antiboljševizam koji se protivi socijalizmu zbog teističkih ili "civilizacijskih" razloga. Nolte je bliži ovoj drugoj verziji. Od njegove teze o Hitleru kao braniocu Zapada u "svetskom gradjanskom ratu" ubedljivija je Dinerova postavka. Naime zapadno-sovjetska antifašistička alijansa nije ostvarena pre svega zbog taktičkih ili političkih razloga i nije bila slučajna. Nastala je zbog temeljne nesaglasnosti biološkog i liberalnog antiboljševizma koja je počivala na vezi zajedničkih istorijskih vrednosti čiji je izvor društveno tumačenje istorije i prosvetiteljstvo (D. Diner).

U *Historikerstreit* osporeni su i drugi neosnovani konzervativni sadržaji revizionističkog mišljenja: izjednačavanje holokausta sa ostalim oblicima progona, sumnja u celishodnost atentata na Hitlera jula 1944. zbog prodora Crvene armije (pa ovaj čin ispada nepatriotski), pomeranje nemačke odgovornosti za rat i Aušvic na britansku politiku popuštanja ili pretnju SSSR-a, tvrdnja da je Vajmar propao zbog Versajskog diktata i da su ga tobože srušili komunisti u sprezi sa nacizmom itd. U svom drugom prilogu bohumski istoričar H. Momzen osporio je pomenute teze. Kada je u pitanju poistovećivanje različitih režima, s razlogom je upozorio da u metodskom pogledu nema neuporedivosti: može se porediti nacizam sa fašizmom, fašizam sa komunizmom, antisemitizam sa ubijanjem sovjetskih zarobljenika, progon Jevreja sa progonom kulaka i si. Ali svako poredjenje pravda se vlastitom saznajnoteorijskom plodnošću (Mommsen, 1987b S. 178.). Već sam izbor poredbenih entiteta utiče na mogući odgovor, tj. na to da li se mogu izvući ispravni ili pogrešni zaključci i koji je stupanj srodnosti moguć. Tako npr. poredjenja sa staljinizmom ne mogu pomoći kod objašnjenja antisemitizma, a teza o uzročnoj vezi Gulaga i Aušvica ne samo što je metodski neodrživa nego je u premisama i zaključku apsurdna (Mommsen 1987b, S. 182). Još 1918. nemački konzervativci su izjednačavali antiboljševizam i antisemitizam i ovo uvreženo mišljenje (ne samo nacističko) pomoglo je lakšem prihvatanju nacističkog rasizma. Vrh Vermahta (koji su činili stari pruski oficiri) sam je formulisao "zločinačke naredbe". Dakle, Hitleru nisu bili potrebni Staljinovi zločini za stereotip o svetskoj zaveri Jevreja, nego "uzročna veza" ukazuje na suodgovornost vojnog vrha i birokratske elite. Isto tako, uprkos nekim spoljnim sličnostima unutrašnja neograničenost nacističke politike lišena kompromisa (mobilizacija i teror) nije tipična za komunističke sisteme koliko god ovi bivali povremeno tiranski (Mommsen 1987 b, S. 185). Teoriju o totalitarizmu su u *Historikerstreit* pretežno osporavali nemarksisti.

Udeo marksista vidljiviji je u spektru kritike Andreasa Hilgrubera, čija su gledišta bila druga važna tačka spora u *Historikerstreit* (Hillgruber 1987 b, S. 19-27). U skladu sa zaokretom ka nacionalizmu, Hilgruber 1986. nije (kao u svojim ranijim knjigama) više pisao o vojnom porazu fašizma nego "zimskoj katastrofi 1944/45". Crvena armija nije oslobodila nemačku naciju 1945. nego je okupirala nemačke teritorije, a Hitlerova Istočna armija i mornarica nisu bili orudja rasističkog programa već su štitili nemačko stanovništvo od nasilja Crvene armije i stolećima stari prostor naseljen Nemcima. Na povlačenje

Nemaca sa Istoka 1945. Hilgruber ne gleda pre svega kao na posledicu Hitlerove agresije, već kao na masovni izgon Nemaca iz četvrtine Rajha iz 1937 godine. Dakle 1945. nije pre svega poražen imperijalistički fašizam već je važnije to što je te godine radikalno srušena nemačka državna kuća (Hillgruber, 1987 b). Sporeći Hilguberovo izvrtanje perspektive istoričar iz Dizeldorfa Wolfgang Momsen je upozorio da se hegemonizam uvek plaća i da je Hitlerov poraz bio u interesu ne samo njegovih ratnih protivnika nego i samih Nemaca. Hegemonu ulogu, koju su Nemci imali u srednjevekovnoj Evropi u okviru Svetog rimskog carstva nemačke nacije, platili su zakasnelim osnivanjem nacionalne države i time što je trećina Nemaca ostala izvan okvira Bizmarkovog carstva. V. Momzen se čak pita nije li, posmatrano iz duže vremenske perspektive, normalnoj Evropi više odgovaralo postojanje nekoliko nemačkih država nego osnivanje Bizmarkovog Rajha (W. Mommsen 1987). Time se ovaj istoričar oštro distancirao od nemačkih nacionalista kod kojih je zov za nacionalnim identitetom postajao sve glasniji. Harmonizacija istorijske slike ugrožava slobodu, a od prošlosti nas ne mogu osloboditi ni poricanje ni zaborav. Hanoverski politikolog J. Perels optužio je Hilgrubera da je nastojao da prevrednuje otpor fašizmu i rehabilituje kao odgovorno ponašanje otpor države i vojske Crvenoj armiji 1944/45. (Perels 1987, S. 367-373). U Hilgruberovoj tvrdnji da je Crvena armija oslobodila logoraše, ali ne i nemački narod, Perels je uočio hazardnu relativizaciju otpora fašizmu i neodrživ pokušaj prikazivanja "sudbine nemačke nacije kao celine", njenim izdvajanjem od sudbine žrtava nacističkog režima. Zar nije u logorima bilo i Nemaca? Pedagog iz Hajdelberga M. Brumlik je u pomenutom Hilgruberovom izvrtanju perspektive i pokušaju uravnotežavanja s jedne strane masovnog logorskog uništavanja i s druge "herojskog otpora" na Istočnom frontu prepoznao Himlerov program iz poslednjih ratnih meseci (separatni mir na zapadu-nastavak borbi i ubijanja na istoku) (Brumlik 1987, S. 55). Hilgruberovo predstavljanje sovjetskih saveznika kao nemačkih okupatora trebalo je da zamagli činjenicu da je fašistička vojska obezbedjivala nesmetano ubijanje u konclgorima sve do konačnog sloma režima. Aušvic je bio manje zlo da bi se sprečilo veće-sovjetski masakr. Znači li ovo, pita se Brumlik, da mišljenje Hajnriha Himlera treba da postane novi državni mit SR Nemačke? Listajući u odbranu Noltea i Hilgrubera erlangenski istoričar H. Meler uzvratio je da iznete teške optužbe mogu imati fatalne posledice na političku kulturu Nemačke. Meler je dobro uočio da su promene u oceni nacizma seizmograf nemačke politike kulture, ali njegov pokušaj razdvajanja izvornog od reaktivnog nasilja je neubedljiv. Braneći Hilgrubera uočio je da nemački zločini u Rusiji ne pravdaju ruske zločine 1945 (Möller 1987, S. 326). U čisto etičkom pogledu ovu Melerovu tvrdnju teško je opovrgnuti, ali u istorijsko-sociološkom pogledu samo su naivni mogli pretpostaviti da će antifašistička osveta protiv civilnog nemačkog stanovništva izostati. Hitler nije bio naivan, pa je 1944. izdata naredba da se sa vojskom povlači i nemačko stanovništvo ispred Crvene armije. Izvlačeći stanovništvo trebalo je protivniku otežati aktivnosti, ne ostavljati mu radnu snagu već uništen ispražnjen prostor. U Hitlerov generalni plan spadala je i deportacija nemačkog stanovništva iz istočnh područja ka unutrašnjosti Nemačke. Trebalo je

Vermahtu osloboditi borbeni prostor, a nemačkim oficirima i vojnicima pružiti garantije da su im porodice u bezbednosti i da dalje mogu da se sa istim žarom bore (Pätzold 1987, S. 172). Tamo gde je evakuacija izostala (Istočna Pruska, Jugoslavija) Nemce je stizala osveta. Antifašističko nasilje 1944 (Nemmerdorf, Knićanin), katkad vrlo surovo, bilo je u osnovi reaktivno.

Revizionisti ne prihvataju rado tezu o reaktivnom nasilju jer svaka nacionalistička istoriografija nastoji da manje ili više posmatra razvoj vlastite nacije iz perspektive žrtve polažući moralnopolitičko pravo na raznovrsne naknade (teritorijalne, materijalne, moralne). U *Historikerstreit* obnovljena je ova revizionistička perspektiva ne samo kod Nolteove istorijsko-političke konstrukcije o uzročnom odnosu Gulaga i Aušvica nego i u sporu oko prirode progona Nemaca iz Istočne i Jugoistočne Evrope 1944/45. Savremene nemačko-češke polemike o izgonu sudetskih Nemaca 1944/45. pokazuju razliku istorijskog sećanja i krutost perspektive žrtve kod obeju strana što ostavlja malo prostora za istraživanje uloge počinilaca. Nemački nacionalisti izbegavaju da priznaju da je nemački imperijalizam u oba svetska rata najodgovorniji što je etničku šarolikost Istočne i Jugoistočne Evrope u XX veku smenila nacionalna homogenizacija ovih prostora kao rezultat kolonizacija nakon oba svetska rata.

Posmatran iz perspektive šire celine, izgon Nemaca izgleda drugačije od slike koju nude revizionisti. S proleća 1943. kada su saveznici počeli da razmišljaju o kraju rata Ruzvelt je govorio da Nemce treba raseliti iz Istočne Pruske na isti način kako su Grci iseljeni iz Turske 1922. I Čerčil se složio da pomeranje Poljske na Zapad pretpostavlja izgon Nemaca čime će prestati "beskonačne neprijatnosti" i biti konačno uništeno prusko jezgro nemačkog militarizma. U danima sloma fašizma nestala je svaka granica izmedju planirane evakuacije Nemaca u maticu, bekstva, osvetničkog progona i iseljavanja. Izmedju 1939. i 1943. u periodu vojnih uspeha Hitlera nasilno je pomereno oko 15 miliona ljudi, a od 1944-48 posle sloma fašizma još jednom je prinudjeno na raseljavanje oko 31 milion ljudi (Schlögel 1989). Čitav kontinent bio je preplavljen novim tipom čoveka - izbeglicom, prognanim i deportovanim. U celini ovoga haosa progon Nemaca skoro daje bio nužna posledica nemačkih zločina. Više od polovine od oko 10 miliona Nemaca sa istoka povlačilo se uz *Wehrmacht* 1944. ispred Crvene armije (oko 6,5 miliona Nemaca beži u maticu). Bežali su i drugi narodi, a unutar SSSR-asu i silom preseljavani zbog saradnje sa nemačkim okupatorom. Nacionalna homogenizacija izmešane Evrope počela je još sa raspadom višenacionalnih carstava Austougarske i Turske. Iz mnogonacionalnih tvorevina nastajale su homogenije države, proces se nastavio nakon Drugog svetskog rata, a krajem veka produžio u homogenizovanju etnički izmešanog Balkana. Nemački imperijalizam nije bio jedini, ali je svakako bio najodgovorniji i najvažniji podstrekač ovih procesa u kom nisu samo Nemci masovno progonjeni. Homogenizacija raseljene Evrope oslabila je neke ranije medjuetničke sukobe, ali je radjala nove, i etničkom uniformnošću uslovljavala višestruku pvovincijalizaciju. Rasejani nemački narod nakon sloma fašizma povlačio se u maticu, a sudbine progonjenih bile su različite (najgore su prošli sudetski i istočnopruski Nemci i banatske Švabe). Osim banatskih Švaba (koji nisu na vreme

evakuisani zbog nesporazuma Himlera i SS komande za Jugoistok septembra 1944), glavnina Nemaca povukla se sa Vermahtom, Madjarska je prognala samo one Nemce koji nisu bili madjarizirani, a Rumunija je odustala od planskog izgona erdeljskih i banatskih Švaba šaljući samo jedan deo u SSSR na prinudni rad. Istorija ovih progona ne može se izolovati iz celine kraćih i dužih procesa XX veka, niti posmatrati samo iz perspektive žrtve kao što čine revizionisti.

Kod Hilgrubera nema slike ove šire celine. Kelnski istoričar skoro da ponavlja stavove nacističke propagande da su nemačka vojska i nacisti branili nemačke žene i majkeprikazujući u gotovo istom propagandnom tonu Crvenu armiju kao osvetničku hordu. Lako je pojmljivo zašto su se Nemci bojali Rusa više nego Francuza, a ovih više nego Amerikanaca. Nemačkim gradjanima, a naročito vojnicima, bilo je poznato šta je Wehrmacht u SSSR-u radio, pa je glas "Rusi dolaze" bio "signal jeze na čitavom Istoku". Nije bilo sumnje da će osveta biti nemilosrdna (Pätzold 1987, S. 173). Hilgruberova teza da borbe na Istočnom frontu 1944/45 ne pripadaju Hitlerovom ratu već ratu za opšti nemački interes bila je na liniji govora kancelara Kola iz 1986. prepunog hvale nemačkih heroja iz 1945. Obnovljenoj nacionalnoj svesti trebala je izmenjena slika rata, prikrivanje njegovih stvarnih uzroka i prikazivanje antifašizma kao "osvete azijatskih hordi". Hanoverski sociolog D. Klausen je u Hilgruberovom revizionizmu video nastavak teorije o Nemačkoj kao žrtvi koju je još Hitler razvijao pišući o pretnji nemačkoj naciji sa Istoka. Ravnodušnost Nemaca prema žrtvama fašizma prelazila je u samosažaljenje. Kod Hilgubera je na delu pogrešno nacionalno poistovećenje: istinske žrtve su zapravo milioni izbeglica ispred Sovjeta, a ne šira grupa "neispravnih Nemaca" kao što su crveni, Jevreji, Romi i homoseksualci (Claussen 1987, S. 188-190). Kritikom Hilgrubera u *Historikerstreit* rasprava je vraćena na stari problem slepog patriotizma koji samo u vlastitoj naciji gleda žrtvu, a samosažaljenjem manje ili više uspešno rasterećuje nacionalnu prošlost od nedela.

Da Hilgruber i Nolte nisu bili usamljeni u reviziji istorije svedoče pokušaji odbrane, relativisanja i neutralizovanja njihovih gledišta. Meler je neuspešno pokušao da odbrani Noltea od stigme revizionizma tvrdnjom da je upravo H. Momzen revizionista sa svojim tezama o Hitleru kao "slabom dktatoru" (čime mu je relativisao položaj u nacističkom sistemu), haosu, odsustvu plana i anarhiji nadležnosti u Trećem Rajhu (čime je planirane zločine svodio na situacijom uslovljena nedela i improvizaciju). Meler dodaje da su poricanjem vizije nacizma kao planski usmerene totalitarne diktature Momzen i Brošat mnogo veći revizionisti od Noltea i Hilgrubera. Sličan prigovor Momzenu je uputio i Hildebrand, ali u ciničnijem sklopu. Protiveći se, naime, u duhu teorija o totalitarizmu tezi da su nemački zločini neuporedivi, Hildebrand se zapitao da li su možda zbog višeg civilizacijskog nivoa Nemačke njeni zločini neuporedivi npr. sa "staljinističkim uništavajućim ratom izmedju 1939/41 i 1945" ili sa "savremenim kambodžanskim komunizmom kamenog doba" (Hildebrand 1987, S. 289). Hildebrandovo i Melerovo etiketiranje kritičara teorija o totalitarizmu kao revizionista bio je protivudar razbudjenih konzervativno-nacionalističkih istoričara u *Historikerstreit,* koji je berlinski istoričar (inače

bivši Nolteov sledbenik) V. Viperman označio kao trivijalizaciju uz pomoć poredjenja (Wippermann, 1997, S. 10). Kada se desničarske tiranije rasterećuju ili posmatraju kao sitnice, a levičarske demoniziraju onda desni radikali i konzervativci postaju salonski uticajni (F. Pflueger). Sam Hilgruber arogantno je nazvao Habermasa laikom za istoriju i "filozofom koji je diletant u istoriji" (Hillgruber 1987c, S. 345), zato što razvija jednodimenzionalnu optužujuću sliku nacizma i Nemaca u Trećem Rajhu i zalaže se za pluralizam, ali samo unutar "levog" spektra. Hilgruber smatra da ni pojam revizionizam ne treba koristiti kao etiketu, nego u smislu koji je već Nolte pomenuo, da je naime revizija norma svake nauke. Vrednosno neutralizovanje pojma revizije takodje govori o različitom moralnom akcentovanju nekih ključnih pojmova u *Historikerstreit.*

2. 3. Tekovine i granice Historikerstreita

Prikazana debata nije bila obični idejnopolitički sukob naučnika, podstaknut manje ili više slučajnom provokacijom koja se potom razvila u burnu raspravu nošenu ličnim, nacionalnim i ideološkim strastima. Spor nije obeležio novu fazu teorija o fašizmu jer novina nije bilo: prevladala su mišljenja koja su suštinu nemačkog fašizma videla u rasizmu i antisemitizmu, a ne spoju interesa dela krupnog kapitala i nacističkog vrha kako su tvrdili marksisti ili u strukturi političkog režima kao kod teorija o totalitarizmu, lako u raspravi oko fašizma, staljinizma i totalitarizma nisu izneti novi argumenti, krupan je značaj ovoga spora u idejnopolitičkom smislu. Dogadjaj je označio i nagovestio kraj hladnoratovskog poratnog doba, "eksplozivno pucanje ledenog brega", i pokušaj izmene istorijskog sećanja kao osnove nove nemačke politike i nacionalne svesti. Ovaj idejni sukob bolje će se razumeti ako se u kontinuitetu poredi sa dvema krupnim naučnim provokacijama pre i posle njega: tzv. Fišer-sporom s početka 1960-ih i Goldhagen-debatom s kraja 1990-ih godina (Kuljić, 1999). Knjiga Frica Fišera "Savez elita" objavljena je 1961. uhladnoratovskom vremenu podizanja Berlinskog zida (Fišer 1983). Njena osnovna teza je da se nemačka zločinačka politika ne može ograničiti na 12 mrkih godina izmedju 1933-45, već da je po sredi dublji kontinuitet nemačkog imperijalizma u oba svetska rata. Za Fišera oba svetska rata su u stvari jedan nemački rat, a granicu epohe čine godine izmedju 1914-45. Za Noltea, pak, celina je "epoha evropskog gradjanskog rata 1917-1945", a kontinuitet nije imperijalizam nego socijalizmom podstaknuta nacistička reakcija. S druge strane, po nastojanju da fašizam ne omedji na 12 godina, Fišer je srodan Goldhagenu, premda im je pristup potpuno različit: na jednoj strani društvenoekonomski determinizam dugih procesa, na drugoj istoricistički kontinuitet nemačkog mentaliteta. Odjek Fišerove knjige može se objasniti nadmoćnošću levičarske epohalne svesti, dok je Goldhagen privukao pažnju kada je postmoderna počela da rehabilituje istoriju svakodnevnice. *Historikerstreit* je na sredini izmedju ova dva provokativna pristupa fašizmu. Podstaknut erozijom marksizma nagovestio je potonju istorijalizaciju fašizma (njegovo izolovanje iz kontinuiteta). Najupadljivija tačka spora je način smeštanja Aušvica u nemačku istoriju iz kog su istekle pomenute različite

periodizacije epohe, tj. radikalne kritike i neutralizacije fašizma, odnosno oprečno podvlačenje nultog časa.

U metodskom pogledu važna razlika istekla je iz različite srazmere korišćenja sinhronog i dijahronog uporednog pristupa kod objašnjenja fašizma. Sinhrona poredjenja vremenski bliskih zbivanja prevladavaju kod teorija o totalitarizmu i u njihovom središtu najčešće su političke ustanove (dve verzije jednopartijskog terora). Dijahrona poredjenje pojava i procesa u širem vremenskom rasponu (dve verzije nemačkog imperijalizma) raširenija su kod raznorodnih društvenoekonomskih objašnjenja fašizma, čiji je uticajni primer bila Fišerova knjiga. Medjutim, pogrešno je verovati da se ove dve perspektive kod objašnjenja fašističke prošlosti a *priori* isključuju (Madsen 2000) samo zato što se u idejnopolitičkim sukobima dovode do apsurda. Nadmoćnija je ona perspektiva koja može lakše da u vlastiti pristup ugradi prednosti druge, a da pri tome ne naruši osnovnu usmerenost. Konzervativci pretežno prihvataju sinhronu perspektivu teorija o totalitarizmu, a poriču dijahronu. To je vidljivo kod Noltea i Hilgrubera. Tezom o "odbrambenom ratu Vermahta 1944/45" Hilgruber skreće pažnju sa unutrašnjih na spoljne činioce fašizma (to je horizontalno poredjenje), a Nolte to takodje čini preko gledišta o "iznudjenom" i "preventivnom" ratu. Istini za volju u svojim ranijim radovima Nolte je pomno raščlanjavao unutrašnji idejni kontinuitet konzervatizma i fašizma, ali za razliku od Fišera nije pridavao pažnju društvenoekonomskom. U *Historikerstreit,* medjutim, polemički je akcentovao sinhrono poredjenje Gulaga i Aušvica. Postoji i treći oblik sinhronog poredjenja, tzv. *Sonderweg* obrazac (koji ističući naročiti nemački put razvoja poredi devijantnu nacističku prošlost sa istorijama zapadnih zemalja). Ali Hilgruber i Nolte ne pripadaju ovoj struji, jer porede nemački fašizam sa nezapadnim državama koje nisu potencijalni saveznici SR Nemačke. Dakle, različita, manje ili više isključiva, uporedna perspektiva povezana je ne samo sa različitim istraživačkim prioritetima (politika *versus* ekonomija) nego je i olakšavala izvodjenje unapred zadatih zaključaka. Prevladavanju pomenutih jednostranosti, čije je isključivosti *Historikerstreit* jasno pokazao, pomaže odmerena sinteza obeju vrsta poredjenja koja se metodski ne isključuju.

Istorijski oblici terora mogu se porediti, ali nijansirano i višeslojno. Jednostrano poredjenje ili paušalno poistovećivanje ima za posledicu pogrešno sagledavanje uzroka, a zatim trivijalizaciju i relativizaciju konkretnih oblika. Nije teško bilo uočiti daje relativizacija Aušvica još u *Historikerstreit* bila preduslov ubrzane renacionalizacije nemačke svesti i buduće nemačke politike. Relativisanje nacizma nije se uvek sastojalo u negiranju holokausta već u podeli suštine fašističkog režima na dve polovine koje je povezao tzv. svetski gradjanski rat podstaknut, po Nolteu, Oktobarskom revolucijom. Na jednoj strani tobože je holokaust kao prenaglašena iracionalna reakcija na azijatski komunizam, a na drugoj komunistička opasnost od koje je nacizam štitio Zapad. Nolte je svojim zamašnim naučnim autoritetom najviše doprineo normalizaciji ovog tumačenja. Svadja istoričara pokazala je latentnu snagu nemačkog nacionalističkog konzervatizma s jedne i neposustalog antifašizma s druge strane. Teorijska polarizacija je manje upadljiva od idejnopolitičke, ali je vidljiva: s jedne strane pristalice teorija o totalitarizmu koje ističu

isključivi primat politike, a s druge zagovornici privredne i socijalne istorije. Bilo je i primera nepodudaranja teorijskog pristupa sa pomenutom polarizacijom kao i isticanja važnosti političke kulture kao relativno zasebnog pristupa.

U polemikama se uvek ispoljava i naučna kultura, a u misli o društvu o njoj govori i stupanj spremnosti da se vlastita gledišta dovedu u sumnju. Misao o prošlosti može se izdići iznad imperativa trenutka samo ukoliko je kadra da prizna neprijatno i suoči se sa senkama vlastite, a ne samo tudje prošlosti. Veličina Tukidida, Polibija i Tacita je u tome što su sa punim uvažavanjem priznali činjenice na temelju kojih su propali njihov stalež, narod i svet. Bilo je to nepristrasno uvažavanje činjenica koje nije prestajalo sa pitanjima sve dok one nisu razjašnjene (Meier, 1987a, S. 208). *Historikerstreit* je pokazao na koji način strasti utiču na dijalog: preko selektivnog izbora činjenica, podmetanja, pripisivanja političkih namera oponentu i si. Mnoge isključivosti istekle su iz okolnosti da je politizacija narušila jedno važno načelo dijaloga koje je Gadamer uočio kod Hajdegerovog tumačenja Platona: "Da bi ste nadmudrili protivnika morate ga ojačati". Kod obeju strana konstruktivno sučeljavanje strukturno različitih pristupa i osnovnih teza često je zamenjivano debatama oko manje važnih detalja i nesmotrenih formulacija što se završavalo kvalifikacijama. Uprkos žestini izrečenih ocena ideološko-kritička stana *Historikerstreit* značajna je u dvostrukom smislu. S jedne strane samo se kroz polemiku može iznijansirati skala srodnih, ali ne i istovetnih gledišta, koja indirektno svedoči o polarizaciji idejnih snaga konkretnog istorijskog trenutka. S druge strane, prilično postojana idejnopolitička polarizacija iz *Historikerstreit* važna je osnova za razumevanje sučeljavanja kod potonjih medjunarodnih naučnopolitičkih rasprava kao što su Goldhagen-debata 1996/97. i rasprava oko Crne knjige komunizma 1997/98.

Historikerstreit treba u dijahronom smislu tumačiti kao jednu fazu unutar poslefašističkog nemačkog prevladavanja prošlosti: (1) period izmedju 1945. i 1949. bio je u znaku bombardovanja, progona Nemaca sa istoka i "okupacije oslobodioca"; (2) od početka 1950-ih do sredine 1960-ih osnivanje i izgradnja SR Nemačke prerasta u privredno čudo praćeno potiskivanjem prošlosti kao prihvatljivim društvenim, političkim i kulturnim obrascem; (3) od polovine 1960-ih do polovine 1980-ih teče snažna kritika neprevladane i potisnute prošlosti kojoj je dala pečat levičarska kritika kapitalizma; (4) od polovine 1980-ih javlja se više uzastopnih pokušaja normalizacije nacionalizma i relativizacije fašizma koji postaju uticajniji nakon 1989. i ponovnog ujedinjenja. Unutar ove grube i široke periodizacije idejnim sukobljavanjima davala su boju prateća politička zbivanja: kritika "banalnosti zla" iz ranih 1960-ih pratila je sudjenje Ajhmanu, levičarski antifašizam i kritika hladnoratovskih teorija o totalitarizmu od kraja 1960-ih sazrevali su u studentskom pokretu, antiautoritarizmu i buntu protiv očeva. Drugu polovinu 1970-ih obeležili su oružani prepadi ekstremne levice s jeseni 1977. (RAF) i film "Holocaust" 1978. Obrt strujanja simbolično je nagovestio Bitburg 1985, gde je Reganre kao da su borci u nemačkim uniformama žrtve kao i oni u konclogorima. Posledica je bio *Historikerstreit,* koji je pokazao nadmoć levoliberalnog otpora relativizaciji nacizma. Samo nekoliko godina kasnije usledilo je ujedinjenje Nemačke, obnova teorija o totalitarizmu i

kraj levoliberalne saglasnosti. Goldhagen-debata bila je istoricistička reakcija na normalizaciju nemačkog nacionalizma, a debata oko "Crne knjige komunizma" ohrabrila je poražene desničarske nacionaliste.

Bilo je sličnih debata i u drugim sredinama, ali nije slučajno što su se gledišta o fašizmu najviše diferencirala u zemlji gde je sećanje najbolnije. Bilo bi pogrešno konvencionalno zaključiti da je značaj prikazanog spora u suočavanju različitih perspektiva i pristupa fašizmu. Misao o društvu nije goli pluralizam perspektiva već je u saznajnom pogledu na temelju jasnih kriterija naučni spektar hijerarhizovan: ima prodornijih i površnijih pristupa, objektivnijih i pristrasnijih, užih i širih, onih od kojih zavisi samokritično ili rasterećujuće samopoimanje naučnika. Visoka osetljivost rasprava oko fašizma i nacionalizma podelila je njene učesnike na one koji smatraju da istorija treba da uznemiruje vlastiti nacionalni identitet i druge koji drže da treba da ga stabilizuje. Ovi motivi svuda su prisutni i upravo to debati *Historikerstreit* daje univerzalni smisao. Nemačka debata poučna je kao razvijeni obrazac sukoba izmedju konzervativnih nacionalista i kritičara nacionalizma svuda u Evropi.

U toku i po okončanju spora prevladavao je utisak da su "pobedili" socij aliberal i i kritičari nacionalizma koje je podržala i levica. Debata, čiji je odjek bio nesrazmeran njenom naučnom značaju, pokazala je da je prevladalo mišljenje o besprimernosti fašističkih zločina. Ostala je u manjini desnica koja je nastojala da ove zločine svrsta u normalnost zbivanja "doba tirana" (Hildebrand), podvuče crtu ispod prošlosti i "konačno se okrene budućnosti". Ovaj utisak, medjutim, bio je kratkotrajan. Već 1988. W. Bene posumnjao je u "pobedu" opominjujući da je *Historikerstreit* samo zakasneli dokaz da je saglasnost demokrata iščezla odmah posle poraza Hitlera. A posle Bitburga postalo je sasvim jasno da nema saglasnosti oko neuporedivosti fašističkog genocida i zajedničke i trajne odgovornosti, pa čak ni minimalnog slaganja oko toga da treba osporavati rasterećenja nacizma (W. Benz). Frankfurtski sociolog Jaške izričito je još 1991. tvrdio da je *Historikerstreit* u stvari pokazao budjenje konzervativne istorijske politike čija su osnova teorije o totalitarizmu. Četrdeset godina nakon sloma Hitlera u raspravu je prodrla nova vizija političkog morala i obnovljena stara vizija neprijatelja sa istoka. Zato su ocene o "pobedi kritičkog uma nad revizionizmom" prebrze i neosnovane (Jaschke 1991, S. 296-297). Ocene Benca i Jaškea potvrdio je opšti zaokret epohalne svesti udesno i jačanje paušalnog antitotalitarizma kod naučnih rasprava širom Evrope 1990-ih godina.

Jedna od posledica ovog idejnog obrta je približavanje levice socijaliberalnom bloku u otporu konzervativcima. Ovaj kurs nagovestio je *Historikerstreit,* u kom je levica priznala liberalnom i socijalnoliberalnom bloku zaslugu što su upozorili napotrebu okretanja Nemačke ka zapadnim prosvetiteljskim vrednostima, a ne ka poimanju nacionalnog interesa u tradiciji konzervativnog narodnjaštva. Habermas je s razlogom povukao razliku izmedju "političke kulture Zapada" sjedne i NATO filozofije i "kalifornijske vizije sveta" s druge strane. U tezi o ustavnom patriotizmu Habermas je nastojao da istakne liberalne, demokratske, humanističke i gradjansko-revolucionarne tradicije Zapada, a ne imperijalizam, kolonijalizam, Hirošimu i Vijetnam. Priznajući Habermasu

krupnu ulogu u *Historikerstreit,* marburški politikolog R. Kini je primetio da je njegovo okretanje Zapadu ipak nepotpuno jer se nije pozabavio pitanjem da li su nedela Zapada slučajni ekscesi ili rezultat svojinskog poretka iz kog su istekli nemački imperijalizam i fašizam u oba svetska rata (Kühnl 1987, S. 274-75)? Snažna kritika Noltea bar privremeno je blokirala obnovu teorija o totalitarizmu, a kritika Hilgrubera i "teorije o Nemcima kao žrtvi" pokazala je snagu unutarnemačkog otpora vlastitom revanšizmu. Liberalni kritičari snažno su istakli nemačku krivicu za rat protiveći se njenoj relativizaciji i neutralizaciji što je moralni stav koji zaslužuje apsolutno poštovanje. Medjutim u ovom idejnom sporu govori se o krivici Nemaca kao celine i polazi se od zajedničkih interesa i jedinstva u mišljenju i delanju svih Nemaca što se približavalo tezi o kolektivnoj krivici. Liberalna kritika fašističkog rasizma nije u sporu *Historikerstreit* razdvojila glavne krivce od izvršioca i zavedenih, izostalo je precizno imenovanje najodgovornijih ekonomskih i političkih grupa. Levica nije prihvatila gledanje na Nemce kao na žrtvu, ali ni tezu o kolektivnoj krivici Nemaca. To, medjutim, nije činila zbog namere da sruši autoriteta nacije, kako su to isticali desničari, nego zbog toga što nije istaknut značaj domaće antifašističke tradicije. Teorijska antifašistička tradicija nemačke levice u *Historikerstreit* nedovoljno je istaknuta izmedju ostalog i zbog okolnosti da levica u Nemačkoj nema pristupa vodećim glasilima u kojima se odvijaju debate.

Koliko god bile upadljive, protivrečnosti unutar i izmedju polarizovanih struja ne mogu se odsečno razdvojiti na teorijske i idejnopolitičke. Lajpciški filozof Tirke, blizak kritičkoj teoriji, uočio je u *Historikerstreit* antinomiju kao posebnu vrstu protivrečnosti u koju se zapliće i dosledno mišljenje (logiciziranjem), a ne samo ono lišeno smisla (Türcke 1987). Prva antinomija sadržana je u poredjenju zločina. Hilgruber nabraja tudje zločine i time obezvredjuje nemačku krivicu: Drezden protiv Aušvica, nemačke izbeglice sa Istoka protiv Jevreja, Staljin protiv Hitlera. Poredjenje je u ovom slučaju značilo relativisanje i ublažavanje nemačkih zločina, što je Viperman nazvao trivijalizacijom putem poredjenja. Ima dosta opravdanog u zajedničkom prigovoru levice i liberala upućenih desnici, da novi trend konačnog "istoriziranja" nacizma, tj. njegovog svrstavanja u svetskoistorijski sklop, manje podrazumeva odmereno poimanje istorije nemačkih nedela, a više otresanje od traumatske prošlosti i podvlačenje crte ispod nje. Medjutim, pita se Tirke, nije li i tvrdnja o neuporedivosti nemačkih zločina takodje rezultat poredjenja. Naime, samo ukoliko se na drugom mestu ne nadje isto, naziva se nemačka praksa neuporedivom. Dakle i Habermas i ostali kritičari istoriziranja poredili su kao i Nolte i Hilgruber. Istoriziranje jeste opravdano, ali ne po svaku cenu. Staljinistički teror jeste izvorniji od nacističkog, ali samo u hronološkom, a ne kauzalnom smislu. Čak i onda kada se razlika izmedju nacističkog i staljinističkog terora ne može svesti samo na tehniku gasa, već postoji, kako je Jekel uočio, u "načinu kako je država sa autoritetom odgovornog vrha odlučila i obznanila da treba jednu odredjenu grupu ljudi bezostatno likvidirati, pa onda ovu odluku svim mogućim državnim sredstvima sprovela u delo" (Jäckel 1987, S. 118). Tirke zapaža da i onda ova razlika ostaje slučajna. Utoliko, smatra on, Nolte i Fest imaju pravo. Ali slabost njihove tvrdnje je u tome što rastereću fašizam skretanjem pažnje da ni drugi nisu bili

andjeli. Time je pokrenut istinski nemački mehanizam izvinjenja rasprostranjen kako kod demokrata tako i ekstremne desnice i to je Habermas s razlogom nazvao nazvao štetnim obrascem raščišćavanja, a Viperman trivijalizacijom pomoću poredjenja. Naredna antinomija debate *Historikerstreit* prisutna je i kod struje koja je insistirala na neuporedivosti fašističkih zločina i podvlačila da poredjenje sa drugim relativiše prva. Medjutim, da li se time ne ograničava sloboda istorijske nauke u poredjenju različitih pojava? Može li uopšte biti poredjenja bez relativisanja? Jedno rešenje su izneli berlinski istoričari Winkler (Winkler 1987, S. 256-264) i Koka (Kocka 1987, S. 132-143) predlažući da se nacizam meri kriterijima zapadnih normi, jer Nemci stoje upravo u toj tradiciji, a koje nije bilo u Rusiji ni u Kambodži. Sa tog stanovišta nacistički planski zločini su bez sumnje najveći zločin *XX* veka, pa čak i svetske istorije. Ali zar to nije takodje dvostruki standard? Mogu li se Nemci meriti zapadnim, a Rusi i Kambodžanci azijatskim kriterijima? Nije li i tu prisutno rasterećivanje zločina u Aziji? Tirke smatra daje Fest u pravu kada je primetio da predlog da se svaki narod meri prema svojim kulturnim vrednostima znači nastavljanje fašističkog razlikovanja, primitivnijih i viših naroda (Fest 1987, S. 104-105). Koka je odbacio ovaj Festov prigovor ponavljajući da Nemačka treba da se poredi sa Zapadom, a otuda isteklu specifičnost ne treba potiskivati poredjenjem sa Idi Aminom i Polom Potom. Koka ne deli ni Festovu bojazan da je ova perspektiva nalik kulturtregerskoj ideji o gospodarskom narodu nego drži da počiva na civilizacijskoistorijskom znanju o povezanosti ekonomskog stupnja razvoja i mogućnostima društvenopolitičkih organizacija kao i evropskoj političkoj tradiciji prosvetiteljstva, ljudskih prava i ustavne države. Ali, dodaje Koka, razlika izmedju ubijanja Jevreja i uništenja kulaka je kvalitativne prirode. U prvom slučaju radi se o globalnoevropskom antisemitizmu, u drugom o unutarsovjetskom sukobu. To je razlika izmedju birokratizovanog bestrasnog, do savršenstva dovedenog sistematskog masovnog ubijanja u industrijalizovanoj i visokoorganizovanoj Hitlerovoj državi s jedne, i brutalne mešavine ekscesa gradjanskog rata, masovnih likvidacija, robovskog rada i gladi u zaostaloj Staljinovoj državi s druge strane (Kocka 1987, S. 134). Kokin oprez prema prebrzom poistovećivanju treba razumeti i kao konkretizaciju načela istorije svakodnevnice da treba pisati istorije, a ne istoriju.

Neslaganja u pogledu mogućnosti poredjenja izmedju Koke i Tirkea ipak nisu suštinske prirode iako oni ne pripadaju istoj školi. Vraćajući se klasicima kritičke teorije Tirke je uočio da se ova antinomija može razrešiti samo ako se različiti zločini objašnjavaju vlastitim uzrocima. Skrenuo je pažnju na nedovoljno shvaćeno Horkhajmerovo upozorenje "Ko ne želi da govori o kapitalizmu treba da ćuti o fašizmu" koje ukazuje na snažnu ekonomsku uslovljenost fašističkih zločina. Povezujući ponašanje državnog aparata i partijske birokratije sa težnjom za profitom moćnih koncerna, Horkhajmer je uveo metodu odgovornog poredjenja: suštinu autoritarne države i njen identitet izvodio je iz imanentnih tendencija kapitalizma, a da pri tome nije negirao različite oblike u kojima se može kapitalizam ispoljavati (liberalizam i fašizam). Ovi su slučajni, ali nikako i sporedni, jer je od pobede jednog ili drugog oblika zavisio život ili smrt. Pošto se nije moglo predvideti koji će oblik nadvladati, suština nije do kraja odredila ispoljavanje

slučaja. Ni Tirke ne misli da su slučajni oblici manje važni od suštine. Horkhajmer je upozoravao da je i boljševizam rezultat autoritarnog kapitalizma, jednako kao i njegova opozicija koja ostaje u koloseku istih odnosa koje želi da izmeni, jer ih vlastitim etatizmom pojačava. Upravo je Horkhajmer pokazao kako se razlikovanjem suštine i slučaja može izaći iz gore pomenutih antinomija, a da se ne zapadne u uzajamno obračunavanje bilansa žrtava. Traženju sličnosti ili razlika izmedju pojava treba prići proveravanjem da li su ove ispravno izvedene. Dakle ispravno izvodjenje, a ne istoriziranje. Fašizam je Damoklov mač svake kapitalističke krize i ekspanzije, a staljinizam svake nepodeljene komunističke vlasti i proleterske revolucije. Uprkos organizacionim sličnostima tu leži strukturna razlika (Hoffman, 1970).

Levici nije bilo teško da zapazi da su glavni polemički tabori suočeni u *Historikerstreit* ćutali o kapitalizmu. Od konzervativaca to se nije moglo očekivati, a Habermas je ćutao jer su svi bili saglasni da o kapitalizmu treba ćutati, zato što se treba o nečem drugom složiti: o novom nemačkom identitetu, ustavnom patriotizmu, okretanju Zapadu. Obe strane su narušeni nemački identitet nastojale da na svoj način obnove: konzervativci ponovnim ustoličenjem nacionalnog, a socij aliberal i i liberali novim ustavnim patriotizmom (kome nisu neophodni čvrsti etnički sadržaji). Markuzeov učenik D. Klausen ocenio je Habermasov "ustavni patriotizam" čak kao bespomoćnu kritiku i kućnu zabavu desnice (Claussen 1998). Habermas napada Noltea i Hilgrubera kao da se kod njih radi o reviziji jednog opšte prihvaćenog ubedjenja. To je privid koji je Nolte iskoristio da bi se predstavio kao rušilac tabua i progonjeni. Bila bi to srećna zemlja ukoliko bi bilo tačno ono što Nolte tvrdi da je, naime, Habermas formulisao vladajuće mišljenje. Svaki članak Habermas završava ponudom "ustavnog patriotizma", što je za Noltea i ostale permanentna zabava. Posleratne saglasnosti nažalost nije bilo, a tzv. prevladavanje prošlosti bila je predstava koju su, dodaje Klausen, Habermas i neki mladji shvatili ozbiljno. Uprkos razlikama kod ocene debate *Historikerstreit* Kini, Klausen i Tirke slažu se da ni Habermasova odbrana moderne nije lišena protivrečnosti. U temelju predstave bio je, tvrdi Klausen, društveni i lični kontinuitet nemačkog kapitalizma koji je odgovarao podzemnim osećanjima i svesti a koji su konzervativci hteli da iskoriste. Habermas uvek nudi Nolteu diskusiju, ali Habermasov ideološki umereni metadon, tj. program ustavnog patriotizma ne može zameniti realnu drogu nacionalizma. A teze o "postkonvencionalnom identitetu" isuviše su napadane da bi mogle da učine privlačnim taj metadon, oporo zaključuje Klausen. Krajem 1980-ih u Nemačkoj obnovljena rasprava oko fašizma izoštrila je dilemu izmedju vernosti nacionalnom interesu ili demokratski donetom ustavu. Zbog izraženog osećajnog poistovećivanja sa pomenutim antitezama i visokog stupnja politizacije debate neki pisci su pisali o *Hysterikerstreit* (I. Geiss). Frojd je uočio da se bez identifikacije ne može odrastati, ali odrastanje se meri i nadrastanjem poistovećivanja. Uravnotežavanje, diferenciranje i raspravljanje su načini sticanja identiteta čija je uloga da uskladi protivrečni svet kod subjekta, ili kako je rekao Adorno da ga "represivno izmiri". Pretpostavka postojanja identiteta je kraj prinude za identitetom. Da li je tome bliže poistovećenje sa nacijom ili demokratskim ustavom, pita se kritička teorija? Nije reč samo

o tome koji objekat toleriše više sumnji (nacija ili ustav) i oko čega je rasprava manjeharizmatska i osećajna? Ako se pitanje tako postavi, onda sve govori u prilog ustavnom patriotizmu. Medjutim levica je i kod odbrane ustavnog patriotizma videla neprevladane antinomije kapitalizma. Poistovećivanje sa ustavom je poistovećivanje sa antagonizmom, pa je pitanje nije li i ova vrsta patriotizma samo liberalno izdanje "NATO filozofije" (isto ono što je Habermas prebacivao Štirmeru). Premda je ukazivao na drugu stranu tradicije iz koje treba crpsti osnovu identiteta, Habermas se na nju nije osvrnuo. To je tradicija kritičke teorije koju je nekada sledio, a zbog čijeg zanemarivanja se zapleo u pomenutu antinomiju. Antinomije debate *Historikerstreit* svedoče da kritičnost prema raznovrsnim oblicima državne represije ne raste kada se ove poistovete, već kada se diferencirano razmotre njihove različite funkcije i uzroci.

Literatura:

Ackermann Ulrike (1999): Antitotalitäre Traditionen im Kulturvergleich - Ein deutsch-französischer Intellektuellenstreit, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades (Dr. rer. soc.) des Fachbereichs Gesellschaftswissenschaftender Justus Liebig-Universität Giessen, Frankfurt/M. (elektronsko izdanje) URL: bibd. uni-giessen. de/gdoc/1999/unid990050a. htm

Broszat, Martin Nach Hitler, Schwierige Umgang mit Hitler-Ist das Dritte Reich Insel der Geschichte? http://www.comlink.de/cl-hh/rn.blumentritt/agr81 .htm

Brumlik, Michael (1987): Neuer Staatsmythos Ostfront, u R. Kühnl. hrsg. Streit ums Geschichtsbild.

Claussen, Detlef (1987): Über" nationale Identität", Über Indifferenz der Gefühle, u R. Kühnl, hrsg. Streit ums Geschichsbild.

Claussen, D. (1998) Verfassungspatriotismus, hilflose Kritik und Heimspiel für die Rechten aus:, Vergangenheit mit Zukunft. Über die Entstehung einer neuen deutschen Ideologie in: Die neue deutsche Ideologie Einsprüche gegen die Entsorgung der Vergangenheit hrg. von W. Eschenhagen, http://www.comlink. de/cl-hh/m.blumentritt /agr81 .htm

Eckel, Jan (1998): Geschichte der NS-Debatten von den 50er Jahren bis heute-Weil nichts ganz vergeht, Badische Zeitung (Freiburg) 18. Dezember 1998.

Eike, Wolgast (1997): Vergangenheitsbewältigung in der unmittelbaren Nachkriegszeit, Ruperto Carola 3/1997 (Heidelberg).

Fest, Joachim (1987): Die geschuldete Erinnerung, u "Historikerstreit".

Fišer, Fric (1983), Savez elita (prevod sa nemačkog), Beograd, Nolit (1. Aufl. 1961)

Frei, Norbert (2000): Vergangenheitspolitik - Die Produktivität der Verdrängung? Rubin 1/2000.

Gossweiler, Kurt (1987): Nur eine Historikerdebatte? u R. Kühnl, hrsg. Streit ums Geschichtsbild.

Habermas, Jürgen (1987a): Eine Art Schadensabwicklung, u "Historikerstreit".

Habermas, J. (1987 b): Vom öffentlichen Gebrauch der Historie, u "Historikerstreit."

Heer, Hannes/Ulrich, Volker (1985) Die 'neue Geschichtsbewegung' in der Bundesrepublik. Antriebskräfte, Selbstverständnis, Perspektiven; in: Heer, Hannes; Ullrich,

Volker (Hg.), Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung; Reinbek 1985; S. 9-36.

Hillgruber, Andreas (1987a), Für die Forschung gibt es keine Frageverbot, u "Historikerstreit".

Hillgruber, A (1987 b): Zweierlei Untergang - Die Zerschlagung des deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums, u R. Kühnl, hrsg. Streit ums Geschichtsbild.

Hillgruber, A (1987 c): Jürgen Habermas, Karl-Heinz Janssen und die Aufklärung Anno 1986, u "Historikerstreit".

'Historikerstreit" (1987) - Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischenJudenvernichtung, München, Piper.

Hofmann, Werner (1970): Stalinismus und Antikommunismus - Zur Sozioloie des Ost-West-Conflikts, Frankfurt/M., Suhrkamp.

Jäckel, Eberhard (1987): Die elende Praxis der Untersteller, u "Historikerstreit".

Jaschke, Hans-Gerd (1991): Streitbare Demokratie und innere Sicherheit - Grundlagen, Praxis und Kritik, Westdeutscher Verlag, Opladen

Klein, Georg (1999): 50 Jahre Schamgesellschaft? Überlegungen zur Erinnerungsgeschichte der Bundesrepublik. Eine Ansicht aus der dritten Generation (Textfassung vom 28. 2. 1999) u Was Bleibt von der Vergangenheit? Die junge Generation im Dialog über den Holocaust, Links Verl, Berlin 1999.

Kocka, Jürgen (1987): Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden, u "Historikerstreit".

Kühnl, Reinhard, hrsg. (1987), Streit ums Geschichtsbild -Die" Historiker-Debatte" - Dastellung, Dokumentation, Kritik, Köln, Pahl-Rugenstein.

Kühnl, R. (1987): Ein Kampf um das Geschichtsbild, u R. Kühnl, ed. Streit ums Geschichtsbild.

Kuljić, Todor (1999): Goldhagen-debata, Jugoslovenski istorijski časopis, 1-2.

Lefevre, Wolfgang, Strecker Reinhard (1998): Die Bedeutung der Faschismusdiskussion in den 60er Jahren, http://www.partisan.net/archive/1968/29710/htm

Madsen, Jacob Westergaard (2000): The Vividness of the Past: A Retrospect on the West German Historikerstreit in the mid-1980s., Journal of Contemporary History. Issue 1, September 2000.

Meier, Christian (1987a): Eröffnungsrede zur 36. Versammlung deutscher Historiker in Trier, 8.10.1986. u "Historikerstreit".

Meier, C. (1987 b): Kein Schlusswort, u "Historikerstreit".

Möller, Horst (1987): Es kann nicht sein, was nicht sein darf, u "Historikerstreit".

Mommsen, Hans (1987 a): Suche nach der" verlorenen Geschichte', u" Historikerstreit".

Mommsen, H. (1987 b): Neues Geschichtsbewusstsein und Relativierung des Nationalsozialismus, u "Historikerstreit".

Mommsen, Wolfgang J. (1987): Weder Leugnen noch Vergessen befreit von der Vergangennheit, u "Historikerstreit".

Nolte, Ernst (1987 a): Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus? u "Historikerstreit".

Nolte, E. (1987 b): Vergangenheit, die nicht vergehen will, u "Historikerstreit".

Nolte, E. (1987 c): Die Sache auf den Kopf gestellt, u "Historikerstreit".

Pätzold, Kurt (1987): Vom Verlorenem, Gewonnenem und Erstrebtem oder: Wohin der "neue Revisionismus" steuert, u R. Kühnl, Streit ums Geschichtsbild.

Perels, Joachim (1987): Wer sich verweigerte, liess das eigene Land im Stich, u "Historikerstreit".

Schlögel, Karl (1999): Die ethnische Säuberung ist eine Ausgeburt des 20. Jahrhunderts. Eine Bilanz der Vertreibungen in Europa, Die Zeit 18/1999.

Stürmer, Michael (1987): Leserbrief an die "Frankfurter Allgemeine Zeitung" 16. 8. 1986. u "Historikerstreit".

Traverso, Enzo (2000): Der neue Antikommunismus Zu Noltes, Furets und Courtois' Interpretation des 20. Jahrhunderts (prevod sa francuskog). Jungle World Banner 26. Juli 2000.

Türcke, Christoph (1987): Gewalt und Tabu. Philosophische Grenzgänge, Darüber Schweigen sie alle - Tabu und Antinomie in der neuen Debatte über das Dritte Reich, http://www.comlink.de/cl-hh/rn.blumentritt.htm

Winkler, Heinrich, August (1987): Auf ewig Hitlers Schatten? u "Historikerstreit".

Wippermann, Wolfgang (1997): Wessen Schuld? Vom Historikerstreit zur Goldhagen-Kontroverse, Berlin, Elefanten Press.

3. Goldhagen - debata: o kolektivnoj i ličnoj krivici*

Rasprava o knjizi Danijela Goldhagena "Hitlerovi dobrovoljni dželati" (Goldhagen, 1998) nije obeležila novu, a još manje prelomnu fazu u razvoju teorija o fašizmu, ali se po obimu odjeka bez okolišenja može obeležiti kao najkrupnija naučnopolitička provokacija 1990-ih u SR Nemačkoj, pa i šire. U razvoju teorija o fašizmu bilo je značajnijih, prekretničkih širokih sinteza (Neumann 1966; Nolte 1965) ili plodnih sporova širokih naučnih struja, ali snažnijeg provokativnog odjeka jedne knjige od ove sigurno nije bilo. Premda razlozi ovog odjeka nisu isključivo, pa ni pretežno naučne prirode diskusija će svakako ostati zabeležena kao snažan podsticaj diferenciranja, izoštravanja i suočavanja različitih teorijskih prilaza fašizmu u prvoj deceniji nakon iščezavanja blokovske podele sveta. U ovom radu bi trebalo prikazati: 1. sadržaj Goldhagenove knjige i karakter pristupa; 2. tok nemačkih i američkih rasprava; 3. bilans debate i njeno mesto u istorijatu teorija o fašizmu.

3.1. Goldhagenova istoricističko-nominalistička rasprava

U opsežnoj studiji Danijel Goldhagen (naučni saradnik Centra za evropske studije harvardskog univerziteta) kombinovao je teorijsko istraživanje antisemitizma sa istraživanjem arhivske gradje u SR Nemačkoj o položaju Jevreja logoraša. Trudio se da empirijski potkrepi ključnu hipotezu da je istrebljivački antisemitizam deo kolektivnog nemačkog mentaliteta, zatim da najmanje 500.000 počinilaca u Nemačkoj za vreme nacizma nije moralo biti prinudjeno na ubijanje jer je antisemitizam u Nemačkoj bio duboko usadjen pre 1933. Nacistički antisemitizam nailazio je na masovnu podršku stanovništva, bio je to neuporedivi kolektivni antisemitizam. Jevreji su gore prošli pod fašizmom od svih drugih naroda, njihov prinudni rad bio je iracionalan, a antisemitska uverenja Nemaca bila su glavni uzrok holokausta (Goldhagen 1998, str. 15) U Nemačkoj davno pre dolaska nacista na vlast razvila se opaka i violetna "istrebljivačka" varijanta antisemitizma koja se zalagala za uklanjanje jevrejskog uticaja, ali i Jevreja iz nemačkog društva (Ibid., str. 29). Zločinac je svako ko je radio u ustanovi koja je bila deo sistema brutalne smrtonosne dominacije, jer je znao da svojim delanjem podržava ustanove za ubijanje. Broj zločinaca u holokaustu premaša 100.000, a broj onih koji su činili teške zločine mogao bi dosegnuti milione (Ibid., str. 178) Svaki Nemac bio je istražitelj, sudija i dželat, a niko posle zločina nije patio od većih emotivnih teškoća. Nemci su hrlili da gledaju napade na Jevreje i njihove kuće, baš kao što su nekada gledaoci jatimice hrlili na srednjovekovna pogubljenja ili kao što deca hrle u cirkus (Ibid., str. 178). Goldhagen ne govori o nacističkim zločincima, nego o Nemcima-zločincima, što je kritika protumačila kao uvodjenje teze o kolektivnoj krivici Nemaca. Postupak prema Jevrejima nije mogao

* Ovaj odeljak objavljen je u Jugoslovenskom istorijskom časopisu 1999 (god. XXXII), br. 1-2.

biti moralan u ma kojem tradicionalnom smislu. To opovrgava tvrdnje da su počinioci morali izvršavati naredjenje ili da nisu mogli da ocene moralnost i zakonitost naredjenja. Velika većina Nemaca se saglasila sa radikalnim istrebljenjem Jevreja i dala mu svoj doprinos. Nemačka politička kultura je u pogledu Jevreja evoluirala do te tačke da su obični Nemci, prosečni, u ogromnom broju postali Hitlerovi dobrovoljni dželati, dok je većina njihovih ostalih sunarodnika bila spremna da to bude (Ibid., 471). Nemci su prema Jevrejima postupali bitno drugačije nego prema drugim pokorenim narodima, na delu je bio demonološki antisemitizam rasnog tipa, ubice su bili obični Nemci, a ne najfanatičnije Hitlerove pristalice (Ibid., str. 48). Ove teze opširno su potkrepljene opisom uništenja Jevreja na temelju vlastitih arhivskih istraživanja i sekundarne literature.

3. 2. Predmet i metod

Istražuje se ponašanje aktera, politička kultura nacizma, istorija, struktura nacističkog sistema - na više nivoa i relativno koherentno. Sve to uz etnografski model opsežnog prikaza detalja po obrascu "zgusnutog opisa" američkog etnologa K. Girca (Geertz). U knjizi su opširno prikazane grozote ubijanja. Bila je to najpre metodska provokacija jer je do sada u istoriografiji masakr bio potisnut u pozadinu. S druge strane, Goldhagen je time nastojao da opovrgne mit o birokratskom i industrijskom uništavanju Jevreja u čijem je središtu aseptični ubica za pisaćim stolom tipa Ajhmana ili hladni vratar ispred gasne komore. Pitanje je koliko je pisac uspeo u povezivanju detalja. Iscrpni prikaz grozota uneo je dosta problema u samo izlaganje. Teoriju usmerava i nad njom je nadmoćna priča o zlu drugoga, idealna mešavina upečatljivog pripovedačkog momenta i snažno razbudjenog moralnog zgražavanja. Prikazi užasa ponavljaju se više u cilju moraliziranja nego argumentovanja. Analiza počiva na fenomenološkom "mikroskopskom" istraživanju slučajeva (pojedinačnih policijskih bataljona, logora i marševa smrti) i protivi se preteranom uopštavanju. Fenomenalističko nominalističko shvatanje determinizma okrenuto je ka proučavanju mentaliteta, a ne interesima u društvenoj strukturi. Pisac polazi od političke kulture, tj. "spoznajnog modela nacističkog antisemitizma" i istražuje motivaciju pojedinaca, a ne interese širih društvenih grupa. Otuda u knjizi rezolutno pobijanje marksističkog objašnjenja fašizma i tvrdnja da je svest odredjivala biće, a ne obrnuto (Ibid., 472). Analiza ponašanja ključ je za ispitivanje motivacije. Ponašanje počinilaca razlikuje se s obzirom na to da li je bilo dobrovoljno ili pod prinudom, a postoje i razlike u brutalnosti. Iz analize su isključeni odnosi moći, društvenoekonomski uslovi i funkcionalnost ideologije. U prvom planu su vrednosti i politička kultura. Nemci kao kolektiv pojmljeni su kao "drugo društvo". Ključna je teza da su nacionalni identitet i volja za uništenjem Jevreja uzročno povezani. Počinioci su bili to što su bili, zato što su bili Nemci. Objašnjenje bi se moglo uprošćeno svesti na jednačinu Nemac = politička kultura Nemačke = politika nemačke države = genocid. Ove kategorije nisu dovoljno diferencirane premda se pisac ogradjuje od teze o nepromenljivom nacionalnom karakteru. Ipak on ponavlja daje reč o političkoj kulturi različitoj od Zapada.

Dalje, Goldhagen odbija zamisao totalitarne diktature jer sam polazi od velike slobode pojedinca i kaže daje i posle 1933. u Nemačkoj moglo biti protesta i kritike. Osim toga, po njemu je nacizam bio "mirna revolucija" koju su Nemci mirno trpeli i bili s njom saglasni. To neutralizuje tezu o terorističkom karakteru Hitlerovog režima.

3. 3. Glavni prigovori

Debata oko Goldhagena počela je čim se knjiga pojavila u SAD marta 1996. Već aprila 1996. održan je medjunarodni simpozijum o Goldhagenovoj knjizi u Vašingtonu u organizaciji Istraživačkog instituta za holokaust i vašingtonskog Memorijalnog muzeja Holokaust u prisustvu pisca, više stranih naučnika i nekoliko stotina posetilaca. Iznete su pohvale, ali i brojne kritičke primedbe, a istoričar K. Brauning (Browning), čija je knjiga bila uzor Goldhagenovom istraživanju, optužio je njujorskog sociologa za jednodimenzionalni pristup. Po svemu sudeći, Goldhagen je prerastao u prvu pop-star zvezdu istraživanja holokausta zahvaljujući Internetu, ali i burnoj reakcijuu SR Nemačkoj. Bila je to prava medjunarodna medijska naučnopolitička rasprava sa više faza. Prvu je otvorio hamburški nedeljnik *Die Zeit* u aprilu 1996, najavljujući novi *Historikerstreit.* U istom periodu *New York Times* je u toku jedne sedmice objavio osam tekstova o Goldhagenu (Mitchell 1996). Prateći odjeke ove prve faze na Internetu američki istoričar Eš (Ash) iz Ajove je zapazio da su, premda je u Nemačkoj suočavanje sa Goldhagenovim tezama bilo bolnije, ipak s obe strane okeana odmah izneti slični prigovori. Došlo je do neverovatno brzog suočavanja mišljenja na Internetu gde su i neobavešteni laici dobili reč (lišeni dociranja stručnjaka), a izgleda bili i uticajniji od stručnjaka. Atmosfera je bila nalik onoj iz vašingtonske diskusije gde je temeljita stručna kritika Goldhagena dočekana sa ledenim ćutanjem, a ostrašćeni odgovori pisca pozdravljani aplauzom (Ibid.,). Drugu fazu obeležila je pojava nemačkog prevoda avgusta 1996. Već septembra Goldhagen stiže u Nemačku, a marta 1997. dobija u Frankfurtu nagradu za demokratiju. Septembra 1996. socijaldemokratska fondacija *"Friedrich Ebert"* organizuje veliku raspravu o Goldhagenovoj knjizi u Bonu kojoj prisustvuje preko 600 posetilaca i koja je ubrzo objavljena na Internetu (Dowe, hrsg. 1996). Goldhagen, medjutim, nije bio prisutan što je organizator objasnio time da kada se knjiga pojavi ona više u pravom smislu ne pripada piscu nego javnosti. Treća faza počinje s proleća iste godine s burnim polemikama koje je otvorila Finkelštajnova kritika Goldhagena u nedeljniku *Der Spiegel* i prevod njegovog teksta iz londonske *New Left Review* u *Frankfurter Rundschau.* U istom periodu javlja se opsežna kritika Betine Birn u *The Historical Journal* Univerziteta u Kembridžu i brojni najraznovrsniji prikazi. Nemački naučnici polemisali su u štampi. Hamburški *Die Zeit* objavio je najviše priloga nemarksističkih pisaca, a marksisti su najviše objavljivali u berlinskim nedeljnicima *Jungle World* i *Bahamas.* Ovaj materijal može se uglavnom naći na internetu. Narednu fazu obeležili su zbornici radova o Goldhagenu koji počinju da izlaze od jeseni 1997.

Prateći tok dvogodišnje debate M. Šnajder je sažeo glavne teorijske prigovore upućene Goldhagenovoj knjizi (Schneider 1998): 1. Goldhagen iz "normalnosti ubica" izvlači zaključak o "spremnosti na ubijanje normalnih Nemaca". Pitanje, je može li se tako zaključivati o ćelom kolektivu polazeći od jednog uzorka pojedinaca; 2. Sa ne manje smelosti pisac iz ponašanja ubica izvodi njihove motive (jer su jednostavno svi bili antisemiti). U sličnom istraživanju Brauninga izneta su sasvim drugačija objašnjenja zločina. Naime, kod ubijanja Jevreja Brauning ističe pritisak uže grupe (bataljona) i želju da se ne bude "slabiji od drugih", više naglašava značaj autoriteta i prilagodjavanja, a takodje i karijerizam (ostati i posle rata u policiji). Brauning antisemitizmu pridaje znatno manji značaj. Za Goldhagena, pak, karijerizam je nevažan (jer je većina već imala civilnu karijeru). Grupna prinuda imala je mali značaj, jer oni koji su odbijali naredjenja nisu trpeli sankcije. Osim toga naredba se mogla i kritikovati. Zato Goldhagen ističe dobrovoljnost ubijanja. Njegov opis počinioca kao "sasvim običnog Nemca" neprecizan je da bi bio saznajno značajan; 3. On smelo govori o krivici ravnodušnih, premda je tačno da je samo mali broj znao sve o "konačnom rešenju", iako doduše samo vrlo mali broj nije znao ništa; 4. Goldhagen je potcenio pritisak režima na ubice i spremnost Nemaca na pošlušnost uopšte i sveo antisemitizam na dobrovoljnost. Pri tome je ignorisao istraživanja koja su pokazala da je podrška antisemitskoj politici nacizma bila klasno i interesno uslovljena. Da je to prihvatio, pisac bi negirao osnovnu svoju tezu o vanmaterijalnom iracionalnom istrebljivačkom nemačkom antisemitizmu. Uopšte je vidljiva sklonost da se nacizam gotovo pretežno redukuje na antisemitizam (Kühnl/Erlinghagen 1997); 5. Smelim zaključcima nedostaje uporedna perspektiva i poredjenje nemačkog antisemitizma sa ostalim verzijama. Za ovako odlučne zaključke trebalo je više opreza i dokumentacije iz sličnih istraživanja gde je ispitivana spremnost na ubijanje Jevreja kod Hrvata, Ukrajinaca, Letonaca i Litvanaca; 6. Najposle, zašto su uključeni samo Jevreji, a ne Sinti, Romi i ometeni u razvoju ili ratni zarobljenici Rusi i Poljaci (uopšte nedostaje celovita analiza nacističke ideologije i širih izvora rasizma). Goldhagen se samo uzgred osvrće na genocid nad Sinti i Romima (oko pola miliona ubijenih), tvrdi da nije bilo plana o sistematskom uništenju ovih grupa. Pri tome ignoriše Himlerov nagoveštaj "konačnog rešenja ciganskog pitanja" iz decembra 1938. Zbog zapostavljanja ostalih genocida u nacizmu, Viperman je ocenio da Goldhagena treba doduše braniti od desnice, ali kritikovati s leva (Wippermann 1997 c). U knjizi se raspoznaje pravolinijski istorijski determinizam: od antisemitizma XIX veka do istrebljivačkog nacističkog antisemitizma. Prisutne su doduše povremene konvencionalne ograde koje su daleko od diferenciranog pristupa koji uočava niz posrednih činilaca kao što su: posledice Prvog svetskog rata, revanšizam, ekonomska kriza Vajmarske republike, povezivanje Jevreja sa komunistima itd; 8. Kritičare je naročito iritirala okolnost da je knjiga prožeta stalnim suočavanjem "sveta zapadne demokratije, prosvećenosti i Nemaca" (Schneider 1998). Odmah pada u oči da je kod Goldhagena drugačija osnovna polarizacija nego u teorijama o totalitarizmu, pa se zato njegova knjiga ne može, uprkos ignorisanju marksističkih tumačenja fašizma, svrstati u pomenutu struju. Štaviše, pitanje je da li je istoricističkim isticanjem neuporedivosti nacizma uzdrman

danas već "nekrofilni" antikomunizam teorija o totalitarizmu, čiji je medijski znamen poistovećivanje Gulaga i Aušvica. Goldhagen izričito tvrdi da surovost stražara u gulazima "nije ni izbliza bila kao ona koju su Nemci ispoljavali prema Jevrejima" (Goldhagen 1998, str. 607). Teza o istrebljivačkom antisemitizmu svojstvenom samo Nemcima je modifikovano mišljenje zapadnih saveznika iz 1945. (koje Staljin nije prihvatio) o kolektivnoj krivici svih Nemaca za fašizam i rat. Posledica je dijabolizacija Nemaca, etniziranje debate o nacizmu (Wehler) i "remitizacija holokausta". Naime, ako su svi Nemci ili velika većina bili antisemiti, onda su to nužno i danas, a sudbina Nemaca je sizifovska, nepopravljiva (J. Nolte). Neki konzervativni kritičari otišli su predaleko tvrdeći da su "Goldhagenove spekulacije o ubilačkoj nemačkoj duši rasističke".

Hamburški nedeljnik *Die Zeit* objavio je niz napisa poznatih nemačkih istoričara 0 Goldhagenu. Dok je konzervativni istoričar E. Jekel knjigu ocenio kao pad na istraživački nivo iz pedesetih godina i svrstao je u najprimitivnije stereotipe (Jäckel 1996), bilefeldski istoričari H. U. Veler i I. Gilher-Holti izneli su drugačije mišljenje. Veler javni efekat Goldhagen-rasprave poredi sa "ubodom žaoke u meso" (Wehler 1996) ističući da je empirijski deo istraživanja važna novina u nauci, ali da su piščeva objašnjenja nesvesno spala na etnizaciju rasprave o fašizmu (suočavanje "izabranog" i "odbačenog" naroda) i "odvela teorijskom i metodskom bankrotstvu" istraživačkog poduhvata. Gilher-Holti je u Goldhagenovom istraživanju svakodnevnice i mentalne predispozicije zločinaca uočila metodski izazov. Retki su istoričari mentaliteta koji pokušavaju da obrasce kolektivnog mišljenja i opažanja objašnjavaju konkretnim ponašanjem pojedinaca i grupa. Hans Momzen i frajburški istoričar U. Herbert sporili su ključnu Goldhagenovu tezu daje antisemitizam bio dugoročni vekovni plan Nemaca (Mommsen 1996 a; Mommsen 1996 b). Oba istoričara drže da je motivacija antisemita bila mnogo složenija i da je bilo različitih verzija antisemitizma od kojih se mnoge mogu objasniti racionalistički. Po Herbertu, vezu izmedju ideološkog poziva i neposrednog učešća u genocidu nisu činili fanatični antisemiti iz SA odreda ili iz NSDAP, niti oni okupljeni oko antisemitskih agitatora, već tek stasala mlada elita kojoj je posle 1933. pružena šansa da svoju političku utopiju pretvori u praksu. Bili su to pruski studenti koji su Jevreje osećali kao konkurente i još pre 1933. Zalagali se da se Jevreji kao stranci istisnu redovnim državnim merama. A iz redova apsolvenata prava regrutovale su se vodeće grupe u policiji i službi bezbednosti 1 upravo one su počele sa getoizacijom Jevreja. Momzen je ubedjen da su i u ratu procesi uklanjanja Jevreja bili složeni, često bez plana, pa zato treba oprezno zaključivati. Sve do pada Francuske režim nije imao razradjenu dugoročnu strategiju, a osporeno je i gledište daje sistematsko uništenje Jevreja počelo 31. 7.1941. kada je Gering dao nalog Hajdrihu da počne sa "konačnim rešenjem jevrejskog pitanja". Premda je kasnog leta 1941. počelo sistematsko uništavanje Jevreja u Poljskoj i Sovjetskom Savezu, u vrhu su postojali i naporedni planovi o rezervatu Jevreja na Madagaskaru. Tek marta 1942. doneta je definitivna odluka o masovnom uništenju, a prekretnica je bila "Akcija Rajnhard", prelaz na postepenu likvidaciju Jevreja u Poljskoj. Dakle, antisemitizam je bio nužan, ali ne i dovoljan uslov za holokaust. Oba istoričara slažu se da su najveći masakri bili u

Sovjetskom Savezu. Za razliku od drugih likvidacija, o ovom masovnom ubijanju se javno i hvalisavo govorilo kao o razumljivom rasnom čišćenju: samo nekoliko dana nakon masakra kod Babi Jara u blizini Kijeva o tome se pričalo u kantinama nemačkih oficira u Parizu.

Braneći se, Goldhagen je uzvraćao da bez Hitlera i nacizma ne bilo holokausta (Goldhagen 1996 a; Goldhagen 1996 c). Izričito je sporio daje pisao o kolektivnoj krivici ili nepromenljivom nemačkom karakteru, već o promenljivoj političkoj kulturi. (Uzgred rečeno ovo pozivanje na Habermasa nije mnogo ubedljivo). U pogledu prigovora da mu je tumačenje monokauzalno i determinističko, on misli da je neshvaćen. Pored radikalne negacije bilo je i neodmerenih pohvala pisaca koji su u Goldhagenu videli važan oslonac otpora raznim verzijama strukturalnog tumačenja fašizma. Krupna teorijska pohvala Goldhagenu stigla je od damštatskog sociologa Helmuta Damera koji je zapazio da je nacistički odeljak istorije odveć ozbiljan s obzirom na broj žrtava da bi se prepustio samo istoričarima (Dahmen 1998). Pružajući otpor strukturnim tumačenjima istorije, Goldhagen je obrnuo perspektivu i ponovo ustoličio pojedinca kao zločinca i žrtvu. Time je, navodno, ozbiljno poljuljao objektivističko-fatalističku istoriografiju i pokazao njenu nesposobnost da odgonetne motive zločinaca i žrtava, pa se zato okrenuo samopoimanju aktera, njihovim iskazima, opravdanjima, ali i njihovoj bezosećajnosti. Zato je Damer uveren da se posle Goldhagena istorija holokausta mora iznova pisati. U nastavku će biti pokazano kako je na ove ocene reagovala kritička teorija. Damer je metodski učinak Goldhagena svakako precenio, a još manje stoji opaska da je njegovu knjigu bilo teško podneti jer je pokazala bespomoćnost "velikih objašnjenja". Damer je uveren da su kod istraživanja Trećeg Rajha i holokausta nemački istoričari racionalizovali svoju disciplinu: najpre sebe, a zatim i predmet istraživanja. Pri tome su se uspešno oslobodili osećanja i morala, depersonalizovali dogadjaje, a izlaganja deliteralizovali (lišili pripovedanja). Po njemu, Goldhagen je srušio sva tri tabua, napustio perspektivu neutralnog posmatrača i postao angažovani saučesnik i kritičar.

Ovoj oceni samo naizgled je slična tvrdnja hanoverskog sociologa Klausena da se fenomen Goldhagen u SR Nemačkoj može samo socijalnopsihološki objasniti (Claussen 1996). Naime, Goldhagen je uobličio nelagodnost koju je svako osećao koje nešto znao o nemačkoj prošlosti i o nekažnjivosti zločina. Imenovao je i krivce, ali je zapao u nacionalnokulturnu formulu. Pisao je naizgled jasno, ali uprošćeno, banalno. Banalna saznanja uzbudila su javnost, pa se postavilo pitanje da li je Nemačka uopšte normalna članica zajednice država. U Izraelu, pak, nije bilo mnogo uzbudjenja, jer se Goldhagenova knjiga podudarila sa ortodoksnim izraelskim laičkim gledanjem na holokaust.

Jedan red kritičara (Wippermann, Wehler, Herbert), uprkos krupnim primedbama, nije sporio osnovnu opravdanost poduhvata: razložno isticanje mikro plana pojedinca nasuprot globalističkim objašnjenjima nacizma, postavljanje pravih i važnih pitanja, premda su odgovori nedovoljni i mahom jednodimenzionalni. Knjiga je uopšte izazov za istoriju i sociologiju mentaliteta. Ovaj hladni sud ne bi trebalo da ugrozi vidljiva

arogancija pisca, kako u knjizi prema dotadašnjim istraživanjima, tako i u odbacivanju kritike. U celini uzev, samo je manjina pomenutih kritičara ocenila knjigu kao u osnovi pozitivnu. Drugi deo bio je sklon oceni da je knjiga "neophodna provokacija, u detalju pogrešna, ali politički korisna" (Kühnl), a najveći deo stručne kritike nije joj dao za pravo u Nemačkoj (Schneider 1998).

3. 4. Neprozirnost idejnopolitičke debate

Pre podrobnijeg razmatranja glavnih primedaba knjizi, treba se ukratko zadržati na njenom odjeku koji je višestruko zanimljiv i karakterističan. Već je rečeno da se povodom ove knjige, naročito u SR Nemačkoj, konstituisala nova idejnopolitička polarizacija teorija o fašizmu. U odnosu levice, centra i desnice prema nacističkoj prošlosti došlo je do novog pregrupisavanja struja koje se nije podudaralo sa polarizacijom iz debate *Historikerstreit.* Usledilo je novo izoštravanje teorijske argumentacije sve tri struje i novo "uznemiravanje" globalnog procesa normalizacije nemačke istorije, tj. ometanje ravnopravnog uključivanja u Evropsku Uniju ujedinjene Nemačke lišene balasta prošlosti.

Važan podsticaj idejnopolitičkog pregrupisavanja bilo je dodeljivanje nagrade za demokratiju Goldhagenu s proleća 1997. od časopisa *Blätter für die deutsche und internationale Politik.* U obrazloženju *(laudatio),* koje je tom prilikom izneo J. Habermas (Habermas 1997) jasno je istaknuta pozitivna uznemirujuća uloga Goldhagena u procesu sprečavanja normalizacije nacizma u ujedinjenoj Nemačkoj. Ne ulazeći u pitanje stručne kritike knjige, Habermas je bez okolišenja izneo njen ogromni idejnopolitički značaj, a ove ocene, uprkos rezervama prema Goldhagenovom pristupu, prihvatio je i najveći deo intelektulane levice u SR Nemačkoj. Berlinski istoričar Viperman je takodje debatu o Goldhagenu postavio u tvrdu liniju *Historikerstreit,* jer odista od ovog sukoba nije bilo slične gužve. Habermas je u obrazloženju pomenuo da *Kuratorium* časopisa koji je dao nagradu neće ulaziti u naučne rasprave, već ugradjuje njen učinak u podsticanje novih rasprava. Goldhagenovo usredsredjivanje na motivaciju i odgovornost pojedinca moralo je uzdrmati nemačko društvo u kom je deo generacije-počinilaca još u životu, a o individualnoj odgovornosti još se nije raspravljalo. Istorija je ponovo postala neobično aktivna i živa provokacija.

Goldhagen je, po Habermasu, zaslužan pre svega stoga jer je izoštrio osetljivost za pozadinu i granice nemačke normalizacije. Prigovarano mu je da je estetikom grozote podsticao emotivne reakcije, opscenim opisima zamračivao rasudjivanje, a složena zbivanja sveo na uprošćenu sliku. Od nastanka SR Nemačke postoji suprotnost izmedju onih koji civilizacijski slom radije objašnjavaju kao prirodni splet zbivanja, i onih koji ga pripisuju odgovornosti pojedinaca i to ne samo Hitlera i njegove klike. Habermas je uveren da je Goldhagen podstakao istinsku javnu upotrebu istorije. Osim toga ako se pretpostavi veza izmedju generacija u oblicima mišljenja, osećanja i izražavanja - Goldhagen jeste potresao tradiciju. Njegova studija iziskuje kritički odnos prema vlastitom nasledju i upravo to zabrinjava konzervativce. Oni drže da samo neupitna tradicija i

snažne vrednosti čine narod sposobnim za budućnost, a sumnje u svetlu prošlost su izdajnička moraliziranja. Kod Goldhagena je reč o legitimnoj javnoj upotrebi istorije. Zato je Habermas uveren da samo naučnici koji istrajavaju na razlici izmedju perspektive posmatrača i one učesnika mogu biti eksperti (a tu viziju ne može pružiti savez istorizma i nacionalizma). Pokrenuto je pitanje da li se uzroci ličnog delanja mogu svesti na okolnosti. Istorijska znanja mogu se koristiti u pravosudju (kažnjavanja), ali i u moralnim sporovima izmedju očeva i sinova. Ne radi se pre svega o krivici ili oprostu počiniocima, nego o kritičkom samouveravanju novostasalih. To je javni interes novih generacija, a bolna otkrića o ponašanju predaka su, kaže Habermas, privatna stvar. Nove generacije se kao gradjani zanimaju za najtamnije poglavlje vlastite nacionalne istorije zbog odnosa prema žrtvama i njihovim potomcima i pitaju šta je od porazne tradicije zločina još živo, a šta treba izmeniti. Pri tome ne pokazuju na druge. Traže jasnu svest o tradiciji koja je u odredjenom trenutku stvorila sudbonosni motivacioni sklop, a koja je još živa i iziskuje reviziju. Specijalisti mogu osporavati obilje detalja kod Goldhagena, ali moraju ozbiljno uzimati glavnu tezu. Počinilac je "sasvim običan Nemac". To nije gola optužba i žig daje reč o narodu ubica ili potencijalnih ubica nego ukazivanje na duboku ukorenjenost i raširenost antisemitizma kod Nemaca toga doba. A to, šta pripisati ličnostima, a šta prilikama, gde je granica izmedju slobode i prinude, krivice i oproštaja, sve to zavisi od našeg pristupa tumačenju zbivanja. Hermeneutička spremnost da se prizna pravi obim odgovornosti zavisi od našeg poimanja slobode, odnosno na koji način sebe shvatamo (Ibid.,). U filozofskom pogledu Goldhagenovo istraživanje inspirisano je idejom: zlo nije gola agresija već ona agresija koju počinilac smatra opravdanom. Zlo je izopačeno dobro. Onaj, ko iz ubedjenja čini ono što je po moralnim kriterijima zločin, mora imati snažnu normativnu osnovu da bi to opravdao i drugima i sebi. Kod nacista to je bila predstava o Jevrejima. Braneći Goldhagena od prigovora da je istakao nepromenljivost nemačkog karaktera, Habermas je izričit u oceni da se on ne bavi univerzalnim antropološkim konstantama kojima su svi ljudi podložni, već specifičnim nasledjem i mentalitetom, načinom mišljenja i opažanja u odredjenom kulturnom sklopu. To su, pak, činioci koji se mogu svesno menjati i to upravo političkim prosvećivanjem. Njujorski naučnik ne pripada struji antropološkog pesimizma niti fatalističkog istoricizma, njegov je pravi doprinos što nam je skrenuo pažnju na onaj drugi pogled na prošlost.

Da su svi delili Habermasovo mišljenje polemike ne bi bilo. Odnos nemačke stručne javnosti prema fašizmu nije nikada bio ni približno ujednačen. Zato su mediji, poučeni iskustvom iz *Historikerstreit,* očekivali novo žestoko suočavanje naučnika. Aprila 1996. još pre pojave nemačkog prevoda hamburški nedeljnik *Die Zeit* otvorio je debatu nadajući se novom *Historikerstreitu,* ali je ovaj izostao. *Der Spiegel je* Goldhagena nazvao "Holokaust ideologom" otvarajući svoje stranice njegovim kritičarima. Postupno je stvaran nemački blok protiv Goldhagena. Neki su čak konstatovali da je Goldhagenu u Nemačkoj organizovan proces, da je američki Jevrejin optužen zato što je oskrnavio sve Nemce i podstakao otvoreni antisemitizam. Septembra 1996 u podeljenu, ali i na odbranu od optužbi spremnu Nemačku stigao je Danijel Goldhagen. Kritička socijalnoliberalna

inteligencija na čelu sa Habermasom odmah ga je pozdravila, a s njom i najveći deo levice, dok je ostalima, a najviše konzervativnim intelektualcima, Goldhagen poremetio velikonemačku normalizaciju koja je nastojala da se liši hipoteke prošlosti. Poučeni iskustvom iz *Historikerstreit,* konzervativci oko Noltea nisu bili u prvoj liniji otpora, već su tu ulogu preuzeli nacionalni liberali. 0 tome svedoči histerična reakcija medija u kojoj je Pankov uočio fantom kolektivne krivice (Pankow 1996). Krivica se ne priznaje, ali odgovornost da, a sve u duhu izjave nemačkog ministra Kinkela maja 1996. u SAD pred američkim Jevrejima: "Krivica je uvek lična, nikada kolektivna i nije nasledna". Ali, kako zapaža Pankov, ovaj govornik nije pri tome pomenuo ličnu odgovornost za rat u Jugoslaviji. Izgledalo je da će biti otvorena nova faza spora *Historikerstreit.* Medjutim, debata se pretvorila u medijski narodni bes protiv senki prošlosti i neprekinutu latentnost teze o "kolektivnoj krivici".

Teza o kolektivnoj krivici bila je idejnopolitički i teorijski najteži prigovor Goldhagenu koji je pretio da predstavi njegovu knjigu kao golu paušalnu demonizaciju Nemaca. Habermas je bio svestan težine ovog prigovora, pa je ovo tumačenje Goldhagena izričito odbacio (Habermas 1997), a sam pisac bio je primoran da se od nje izričito ogradi. Morao je da ponovi da je pojam "kolektivna krivica" neodrživ, da ga on sam ne koristi i da nema veze sa njegovom knjigom (Goldhagen 1996 c). Ove ograde u javnosti nisu mnogo pomogle. Teza o kolektivnoj krivici je Goldhagenu i dalje pripisivana, ali istovremeno u javnosti i odbacivana sa obrazloženjem da je izmišljena da bi se sprečio ili narušio razvoj nacionalne samosvesti Nemaca posle 1945. Zašto bi svi Nemci bili odgovorni zbog zločina nacističkog vrha? Nemci su se branili tvrdnjom da Goldhagen ne razlikuje vlast i gradjane. Njegova teza o kolektivnoj odgovornosti plasirana je s ciljem da bude stalno upozorenje koje kao senka prati nemačke aktivnosti u svetu i stalna senka nemačke politike. U tome se slažu inače raznorodni protivnici teze o kolektivnoj krivici. Kritika je s pravom ukazala na prebrzo Goldhagenovo uopštavanje ali se nije pozabavila motivima žestokog progona teze o kolektivnoj krivici. Pankov primećuje da je važan razlog ovog otpora oslobadjanje ravnodušnih od krivice. Drugu nameru opovrgavanja ove teze definisaoje G. Anders još 1980-ih. Naime, još u *Historikerstreit* slična teza lansirana je zato da bi je Nemci odbacili; "Ja se borim protiv nečega, dakle to postoji". Opovrgavanje teze služi ne samo da bi se preživeli prokazali kao "nepomirljivi" i "osvetoljubivi", već dugoročno i kao lažovi, čime bi se nemačka prošlost konačno rasteretila. Čak i da nije bilo ovih optužbi, kaže Anders, "trebalo ih je izmisliti da bi se opovrgle. Čak i da nije bilo Jevreja ovi bi bili stvoreni da bi mogli biti prognani i likvidirani" (Pankow 1996). Goldhagena svakako nisu pronašli. Ključna teza iz njegove knjige nije nikada ranije u Nemačkoj lansirana. Ali njegov zaključak, da je narodnjački antisemitizam Nemaca od početka bio istrebljivački, trebalo je izgnati zajedno sa tezom o kolektivnoj krivici. Goldhagen je proglašen zastupnikom teze o kolektivnoj krivici Nemaca, a Nemci su u ovom procesu proglašeni žrtvama. Dok je 1986. *Historikerstreit* potresao i podelio nemačku nauku i javnost, 1996 stvoren je gotovo monolitan jedinstven front protiv neprijatelja koji je stigao izvana. Na čelu fronta bili su liberali čiju je zamisao o kontinuitetu

nemačkog civilnog društva Goldhagen poremetio. Habermas je podelu stručnjaka prema Goldhagenu objašnjavao kao podelu izmedju onih koji slom civilizacije radije tumače kao prirodni gotovo nužni dogadjaj, koji se ne da objasniti okolnostima, i onih koji pozivaju aktere na odgovornost i to ne samo Hitlera i njegovu kliku. Goldhagen je holokaust repersonalizovao i to ne imenujući manjinu nego centar nemačkog društva. Uz to, ugrozio je i levičarski mit o antifašističkom proletarijatu, a u potpunosti ignorisao marksistička objašnjenja fašizma. Ipak njegova knjiga ne može se uklopiti ni u antikomunističku struju teorija o totalitarizmu. Otuda podeljenost levice prema Goldhagenu i nejedinstvena levičarska odbrana Goldhagena od desnice. Marburški politikolog RajnhardKinl je antisemitizam odredio kao podredjeni segment fašističke ideologije, a pojam uništenja rezervisao je za drugu grupu: trebalo je pre svega uništiti levicu, za koju su gradjeni konclogori i pripremiti se za osvajački rat. Još tridesetih godina nemački komunisti su poricali primarni rasistički karakter Trećeg Rajha tvrdeći da nije antisemitizam nego su profit i *Kadavergehorsam* (šlepa poslušnost) bili programi poluga ekspanzije kapitala i fašističkog terora. Kapital, birokratija i najveći deo fašističke partije su odgovorni za rat. Na tom savezu počivala je i mašinerijaunutrašnjeg terora, a ne na dobrovoljnosti običnog Nemca. U novoj epohalnoj situaciji krajem XX veka ovo gledište iznova je oživljeno u raspravi oko Goldhagena, ali mu je uticaj opao ne zbog umanjene teorijske prodornosti već zbog sloma evropskog socijalizma. Izmena epohalne svesti tražila je i novo tumačenje fašizma.

U novoj raspravi oko fašizma koju je provocirao Goldhagen žestinu sukobu nisu davali klasni nego nacionalni motivi. Poremećena je zahuktala nemačka normalizacija fašizma začeta otvoreno još u *Historikerstreit.* Polemička i osećanjima opterećena debata oko Goldhagena u Nemačkoj bila je, sjedne strane, uslovljena prirodom nemačkih zločina, a, s druge, piščevom arogancijom i odbijanjem, u početku gotovo svih prigovora. Šnajderov prikaz debate odmeren je i diferenciran (Schneider 1998). Dva su talasa debate u Nemačkoj: od aprila 1996. do juna 1996, i od jeseni 1996 (pojava knjige u Nemačkoj i Goldhagenova turneja po Nemačkoj). U početku kritika je bila spontana i haotična, da bi se već 1997. jasnije ocrtale "linije fronta". Goldhagen je postao simbol "nemačkog samooptuživanja" i "prevladaoca prošlosti" - s druge strane bili su svi koji su nastojali da stave tačku na prošlost i definitivno skinu krivicu sa Nemaca. Raspravu je zaoštrio i arogantan ton Goldhagena prema dotadašnjim istraživanjima fašizma i antisemitizma, a naročito njegova uopštavanja i paušalne ocene, kao i okvir tumačenja: teza da je "istrebljivački antisemitizam" još od XIX. v. nacionalni projekat Nemaca, gotovo urodjen društvu i pojedincima, zatim uprošćena i jednosmerna argumentacija i olaka upotreba pojmova. Konzervativci su tvrdili da je cilj Goldhagena da mit o žrtvama nemačke sudbinske zajednice projektuje u budućnost. Time Jevreji obnavljaju optužbe, a to je preventivni rat protiv Nemaca.

Drugačije je bilo sa piščevim javnim nastupima u Nemačkoj. Sticao je podršku, a što su ga više napadali rasla mu je popularnost. Bio je u detaljima osporen, ali javno prihvaćen "šarmantni osvetnik", kako ga je nazivao deo štampe. Sa ustrajavanjem na

važnosti odgovornosti pojedinačnih ubica, a ne bezličnih sistemskih činilaca (klasa, elita, birokratije) Goldhagen je više privlačio u javnim nastupima publiku nego npr. Momzen ili Koka koji su se pitali o složenim strukturama i sistemskim uslovima. U javnosti je prihvaćen zbog snažnog moralizma. Javnost nije zanimao metod, već se samo pitala o kolektivnoj krivici, provokativnoj tezi. Za razliku od obilja literature o nacizmu koja je zapostavljala, potcenjivala ili "objektivistički" tumačila subjektivnu stranu počinjenih zločina (naredba, strah od kazne, konformistički pritisak), Goldhagenu je pošlo za rukom da oživi zanimanje za običnog Nemca kao ubedjenog aktera fašističkih zločina. Naravno da akademsko pomeranje istraživačkih prioriteta na pojedinca nije uzbudilo javno mnjenje već obimni arhivski materijal o grozotama ubijanja Jevreja. Opširnim i iscrpnim opisom grozota zločina koji su gotovo sustigli efekat kamere Goldhagen je uspešno podstakao moralno zgražanje mladih i sugestivno ih uputio na poistovećenje sa žrtvama. Jevreji su monopolisali prostor žaljenja, u njemu nije ostalo mesta za brojne druge antifašiste i narode. Na delu je bilo drugačije poistovećenje od onoga iz 1970-ih kada su uzor antifašista bili borci, partizani, Če Gevara. Već u narednoj deceniji, kako je primetio Kini, nastupila je rezignacija - borci više nisu uzori, divljenje je prešlo na žrtve. U toj klimi Goldhagen je postao privlačan. Veliko zanimanje javnosti u Nemačkoj za Goldhagena svedoči o raširenoj potrebi ponovnog suočavanja sa masovnim zločinima iz prošlosti: jasna je težnja za "normalizacijom" savremene nemačke politike, zatim nastojanje da se preispita odbojni odnos prema strancima i, konačno, Nemačka uvede u red zemalja koje vode miroljubivu politiku. Za debatu, u kojoj će se konačno raščistiti stvari i skinuti hipoteka sa Nemačke, bili su zainteresovani i konzervativni nacionalisti koji su shvatili da je uslov "normalne" politike moćne sile oslobadjanje od svih balasta nemačke prošlosti. Medjutim, javna podrška Goldhagenu pokazala je manjkavosti i slab uticaj istoriografije: traganje za sistemskim i strukturnim uzrocima i apstraktne teorijske formule ne mogu zadovoljiti potrebu javnosti za imenovanjem ubica i osvetljavanjem njihovih motiva. Uzgred rečeno, zasićenosti ove vrste nema kod jugoslovenske istoriografije koja još nije dosegla nivo odbojnosti prema strukturnim apstraktnim tumačenjima (jer ih gotovo i nema), već je uglavnom na "bezbednom" dogadjajnom nivou i javnost uspešno uzbudjuje selektivnim arhivskim egzaktnim dokazima o genocidu drugih nacija.

Popularnost istoriografije dobrim delom počivana neteorijskom pripovedanju i živom načinu izlaganja koje traži imenovanje aktera. Javnost traži imena, a ne strukture. Osim toga, trebalo bi ispitati da li se razlika suda stručne kritike i javnog prihvatanja aktuelnog istoriografskog dela podudara sa generacijskim razlikama (stariji su skeptični, a mladi spremni na radikalno preispitivanje prošlosti). Široke društvene, a naročito politički oblikovane potrebe traže "selektivnu istinu" pa je površna publicistika u kriznim periodima uglednija i uticajnija od višeslojnih naučnih radova. Goldhagen svako nije dokaz za ovu tvrdnju, jer je njegov medijski proboj počivao na drugim osobenim nemačkim okolnostima. Polemika oko njegove knjige primer je kako se rasprava može preusmeriti na obrascetumačenja zločina, a ne na samo varvarstvo čitavog postupka.

Klausen je na zaoštren način skrenuo pažnju namedijsku latentnu propagandnu funkciju rasprava oko prošlosti, koje su, umesto da podele nemačku naciju, na paradoksalan način je homogenizovale (Claussen 1992). Aušvic se, naime, u SR Nemačkoj instrumentalizuje da bi se obnovio osećaj nacionalnog "mi". To je proces koji teče od Fasbinderove TV serije o holokaustu, preko Bitburga, *Historikerstreit,* Goldhagen-debate do rasprave o Holokaust muzeju. Od kada su mediji holokaust učinili potrošnom robom, u Nemačkoj je na delu nacionalizovanje holokausta. Naizgled, beskonačne rasprave od *Historikerstreit* do debate oko Goldhagena skopčane su sa mukotrpnim uvežbavanjem novog nacionalnog osećanja. Nacionalni identitet traži se u prošlosti po poznatoj formuli prevladavanja prošlosti. Da nije bilo Jevreja, novo nemačko "mi" bi ostalo neodredjeno. Jevreji se instrumentalizuju da bi se "nejevrejskim Nemcima" pružio "osećaj mi". Dakle, Nemačka se etnizira. Rasprave su uticale na to da u brdima leševa Nemci ne vide žrtve nego pre svega "našu sramotu" (Ibid.,).

3. 5. Pojmovna evolucija i teorijski pravci rasprave

0 teorijskoj prodornosti Goldhagenovih kritičara ne svedoče radikalna osporavanja najčešće najvećeg dela njegove analize u idejnopolitički pregrejanoj klimi SR Nemačke. Premda je teško ovu raspravu razumeti bez sociološkosaznajne analize u čijem je središtu otkrivanje stupnja iskrivljenosti saznanja usled svesnog ili nesvesnog pravdanja užih ili širih društvenih interesa, ipak bi imanentni teorijski pristup mogao da jasnije izdvoji njene saznajne domašaje. Osim toga, premda ne u potpunosti, već sada je moguće skrenuti pažnju i na neke uticaje ove debate na razvoj misli o fašizmu. Iz mnoštva kritičkih prikaza Goldhagenove studije koji su rasuti po naučnoj periodici, ali i uglednim dnevnim i nedeljnim listovima na Zapadu trebalo bi izdvojiti najčešće navodjene prigovore, na koje je i pisac odgovarao.

Gotovo da nije potrebno posebno navoditi da je odnos prema Goldhagenu zavisio od shvatanja društvenog karaktera fašističkog režima (klasni, rasni ili antisemitski), uloge koncentracionih logora u njemu (eksploatacija logoraša ili iracionalno ubijanje), i tumačenja ideološke funkcije antisemitizma u fašističkoj ideologiji (instrumentalna uloga ili samosvrha). Evolucija pojmovnog aparata za istraživanje genocida takodje nije beznačajna. *Antisemitizam* je stari termin za označavanje borbe protiv semita, jezički i antropološki srodnih naroda, a od XIX veka antisemit označava samo protivnika Jevreja. *"Genocid"* ili "ubistvo naroda" su termini koji nastaju krajem 2. svetskog rata za označavanje rasnoideoloških zločina. *Holocaust* ili "žrtva sveopšteg požara" jeste jevrejski pojam za Aušvic koji se prvi put javlja 1958, dok je *pogrom* (uništenje) ruski pojam, a *Shoah,* "prirodna katastrofa", takodje jevrejski izraz za obeležavanje genocida nad vlastitim narodom. U publicistici, a često i nauci sama terminologija pokazuje karakter pristupa.

Dok je u hladnoratovskom periodu blokovske podele sveta uništenje Jevreja bilo potisnuto u drugi plan, na račun teorija o fašizmu, koje su istraživale društvenoekonomsku

sponu kapitalizma i fašizma s jedne, i teorija o totalitarizmu, koje su tragale za organizacionim srodnostima fašizma i socijalizma s druge strane, već od 1980-ih godina počinje sistematičnije istraživanje genocida nad Jevrejima. Za vreme hladnog rata u Nemačkoj je pitanje nacionalne krivice tretirano kao deo smišljene savezničke osvete, a Jevreji nisu izdvajani iz zbirne sume žrtava. Sa iščezavanjem hladnog rata u Nemačkoj jača nacionalizam, čiji je prvi teorijski izraz *Historikerstreit,* koji ruši tabue i traži reviziju. U ovaj revizionistički tok, ali s drugim namerama, uklopio se Goldhagen. Nemačka je 1989. dospela u središte svetske politike. Ujedinjenje je iznenadilo i mnoge Nemce pa se postupno širilo uverenje da su Nemci amnestirani jer je ukinuta kazna za počinjene zločine - podeljena država. Goldhagen je vratio Nemce u realnost i podsetio ih na staru krivicu u novoj klimi razbudjenog nemačkog nacionalizma. Uobličio je nelagodnost koju je osećao svaki Nemac koji je nešto znao o prošlosti. Imenovao je jasno krivce (Claussen 1996). Termin holokaust, kao opšti simbol jevrejskog stradanja, potiskuje konkretni termin Aušvic. Ni u DDR-u nije bilo sistematskog istraživanja antisemitizma zbog sovjetskog anticionizma. Prilično problematični i neodredjeni pojmovi *Holocaust* i *Shoah* postaju pomodne oznake logorskog uništavanja ljudi koje ističu naročito istrebljivački karakter zločina nad Jevrejima. Od Aušvica nastao je holokaust, a snobovi koriste reč Šoah da bi istakli dobro poznavanje Jevreja. Klausen uočava da je holokaust postala kratka forma bez značenja, dok je Aušvic bio nešto sasvim konkretno. Holokaust je simbol lišen konkretnog dogadjaja i neposredno definisanog smisla. S obzirom na to da je ubistvo Jevreja bilo teško jasno razgraničiti iz opšteg sklopa fašističkog rasizma, možda bi otuda bilo korisnije koristiti pojam "ubistvo naroda" ili genocid, a prethodne termine koristiti u navodnicima (Kühnl/Erlinghagen 1994). Prikazujući savremenu instrumentalizaciju antisemitizma na tradiciji Horkhajmerove kritike instrumentalnog uma u kapitalizmu Klausen je pokazao zašto je danas "holokaust" zamenio Aušvic u svetu sredstava masovnog opštenja (film i TV) i na koji način je to zamaglilo uvid u društvenu funkciju antisemitizma. U preobražaju Aušvica u holokaust ogleda se pomeranje težišta istraživanja fašizma sa kritike kapitalizma unutar kritičke teorije na kritiku mentaliteta unutar obnovljenog istorizma i poslehladnoratovskog trijumfalnog antimarksizma. Dakle, nije reč o pukoj ili pomodnoj terminološkoj inovaciji, već o strukturnoj izmeni teorija o fašizmu. Holokaust se kao termin učvršćuje 1970-ih godina u istoimenoj TV seriji, a 1990-ih godina holokaust konačno potiskuje Aušvic. Prodor ovog pojma obeležio je isticanje jevrejskih žrtava nad ostalima. U isto vreme javlja se i pojam *shoah* kao nacionalni jevrejski izraz za sveukupni istrebljivački proces masovnog uništenja evropskih Jevreja. Ovaj termin trebalo je da posluži posvetovljavanju nada u izbavljenje izraelske nacije u modernom svetu. Jevrejski nacionalni pokret je u Izraelu još jednom sekularizovao jevrejsku istoriju time sto je holokaust pretvorio u *shoah,* koji je "ex *negativo"* dobio nacionalni prizvuk (istovremeno sećanje i izbavljenje). U celini uzev, ovi novi termini su na mesto dotadašnjeg neisticanja fašističkog antisemitizma postavili samo privid svestrane rasprave i obaveštenosti o zločinima nad Jevrejima. U stvarnosti, zamaglili su uvid u

realne izvore antisemitizma medijski instrumentalizujući zločine nad Jevrejima (Claussen 1994).

Danas je holokaust više argument nego sećanje. Kada je Habermas podržao NATO napad na Srbiju učinio je to eksplicitnom analogijom sa Hitlerovim uništenjem Jevreja (Habermas 1999, str. 68). Holokaust je postao metafora, moralna lekcija, praktično upozorenje, opomena. Argument holokaust postao je aprioran, ne treba iznositi premise jer je već razumljiv i familijaran (Judt 1999). U SAD to nije bilo tako sve do sredine 1960-ih. Kako je holokaust stekao centralno mesto u SAD javnom životu? Posle rata glavne žrtve su bile one koje su još patile pod Staljinom. Jevreji ne. Hitler nije bio zaboravljen, ali njegove žrtve nisu bile agenda SAD politike i kulture. Holokaust je bio striktno jevrejsko sećanje i uglavnom privatno. Početkom 1960-ih sa sudjenjem Ajhmanu, zatim euforijom oko izraelskog uspeha 1967. u ratu, kod američkih Jevreja tokom ratova sa Arapima Izrael postaje živo podsećanje na jevrejsko preživljavanje. Da bi pomogli Izrael američki Jevreji uspešno transformišu holokaust u gradjansku temu važnu za nejevreje koliko i za Jevreje. Tokom sledeće dve decenije slede filmovi, muzeji i uvodjenje holokausta u školske programe. Američki Jevreji u strahu od ubrzane asimilacije nalaze u holokaustu sredstvo otpora asimilaciji u obliku neprijatelja - sveta očišćenog od Jevreja *(Judenrein Welt).* Holokaust je korišćen kao sredstvo očuvanja identiteta američkih Jevreja. Ako je holokaust jedinstven i Jevreji moraju biti jedinstveni (Novick). To se podudarilo sa jačanjem američke opsesije sa "politikom identiteta" i konkurentskim žrtvovanjem. Premda nisu u SAD diskrimisani, Jevreji ipak imaju holokaust. Javlja se holokaust kič do mere da svaki grad u SAD želi da ima spomenik mrtvim evropskim Jevrejima. Holokaust postaje banalnost, gubeći vezu sa izvornim smislom.

Holokaust se dobro uklopio u zakone industrije zabave. Filmovi i TV serije izmenili su vidjenje Aušvica i otežali poimanje društvene funkcije antisemitizma (sa fabulama *Happy End* i manipulisanjem grozotama). U SAD, SR Nemačkoj i Izraelu novi pristup antisemitizmu izražavao je različite pokušaje nove integracije istorijskih zbivanja u sadašnjost i njihovu ideološku zloupotrebu. U sva tri društva na različit način tekao je proces zaborava Aušvica. U SAD su grozote holokausta snažile svetovne nade u izbavljenje uz pomoć patriotskog *American Dream* (američki san), a filmovi i serije o progonima Jevreja konkurisali su sličnim pokušajima afričkih crnaca. U Nemačkoj je oživljavanje holokausta bilo prepreka domaćoj normalizaciji fašizma i povlačenju crte ispod prošlosti, pa je sputavalo novu misiju ujedinjene Nemačke u svetu. U Izraelu holokaust je jačao misionarsku svest u otporu Jevreja stalnoj zaveri protiv njih. Još pre pojave Goldhagenove knjige Klausen je pokazao kako se zločini koji služe kao opomena, danas masovno instrumentalizuju u industriji zabave. Medijski uspeh Goldhagena u Nemačkoj nekoliko godina kasnije to je samo potvrdio.

Popularnog pisca nije lako kritikovati u situaciji kada i nauka mora voditi računa o medijskom efektu. Najuticajniji akademski kritičar Goldhagena u Nemačkoj verovatno je bohumski istoričar Hans Momzen. On pripada piscima koji antisemitizam objašnjavaju materijalnim interesima, a ne iracionalnim pobudama. Momzen je možda najsistematičnije

sporio središnju Goldhagenovu pravolinijsku tezu o istrebljivačkom karakteru nemačkog antisemitizma (Mommsen 1996 a; Mommsen 1996 b). Pokušao je da pokaže daje razvoj antisemitizma u Nemačkoj složen i neravnomeran i da njegova istrebljivačka verzija nije bila dominantna. Pri tome je upadljiv njegov napor da rastereti nacionalnu prefašisticku prošlost, tj da diferenciranim sagledavanjem nemačke tradicije, ovu oštrije odvoji od potonjeg razvoja fašizma. Upozorio je da najpre treba razlikovati antisemitske struje u Nemačkoj i Evropi. Do 1930-ih prevladavao je religijski, hrišćanski antisemitizam koji nije bio istrebljivački. Druga verzija bila je tzv. disimilatorski antisemitizam prisutan u nemačkom carstvu koji se zalagao za izolaciju Jevreja, a kome je bio blizak Bizmark. Fihteovska težnja za asimilacijom Jevreja u Nemačkoj takodje je osobena. Ali put ka nacističkom antisemitizmu nije vodio iz ovih struja nego od narodnjačkih antisemita: Vagner, Čemberlen, Frič. To je pre sporedna nego glavna antisemitska struja nemačke tradicije - pokušao je Momzen da otkloni optužbe. Osim toga, kao i kod drugih ideologija, i kod antisemitizma treba razlikovati ideologe od operativaca: Gebels i Štrajher nisu isto što Himler, Hajdrih i Ajhman (operativa ima svoju zahuktalu logiku). Čak ni Hitler od septembra 1930. do jula 1932. nije koristio ekstremni antisemitizam da ne bi odbio deo birača. Dalje, teško je ćelom narodu pripisati antisemitizam. Od sveukupnog članstva Hitlerove partije i stanovništva samo su 15-20% bili ekstremni antisemiti, ali treba objasniti kako je ta manjina nametnula mišljenje većini. Ključni razlog je, po Momzenu, taj što su progoni Jevreja bili važno sredstvo da se razbije državni aparat i poredak antijevrejskim vanrednim zakonima. Istrebljivački antisemitizam većina nemačkog stanovništva nije prihvatala. Čak je i Himler strahovao da će se i u najužem partijskom krugu kolege oslobađati krivice za uništavanje Jevreja pred Zapadom i da će samo on na kraju biti odgovoran. U svemu tome bila je krupna uloga Hitlera, upozorava Momzen. Važno je shvatiti, ponavlja Momzen, da holokaust nije bio dugoročno planirana akcija. Čak je i Himler u svom spisu "Postupak sa stranim narodima na Istoku" iz maja 1940. formalno isključio istrebljenje. Tek krajem leta 1941. počinje sistematsko uništenje Jevreja kao rezultat sadejstva lokalnih aparata SS, Glavne centrale za bezbednost Rajha i Državnog komesara za učvršćenje nemačkog narodnog bića (Himlera). Još 1942. nacisti su se kolebali između ideje o rešenju jevrejskog pitanja preko rezervata (Madagaskar-plan) i potpunog istrebljenja. Tek kada je propao plan preseljavanja stanovništva na istoku (od Rige do Krima), počelo je sistematsko uništenje Jevreja. Momzen pripada "strukturalistima", koji, medjutim, osporavaju dugoročno planiranje holokausta držeći da se više radilo o "savršenoj improvizaciji" nego o planu, koja je u sistemu "anarhije nadležnosti" odvela "kumulativnoj radikalizaciji" i zahuktavanju genocida vlastitom dinamikom.

Ne manje odlučno Momzen osporava i Goldhagenovo objašnjenje nemačke mržnje i sadizma prema Jevrejima. Po njemu, za nemački antisemitizam nije tipičan sadizam već hladna birokratska logika koja ljude tretira samo kao brojeve, a ne kao pojedince. Bilo je to više hladno ubijanje nego sadizam. Kod svih birokrata svest o krivici potisnuta je imperativom naređenja (odgovoran je nalogodavac). Više je reč o

navikavanju na moralnu ravnodušnost nego o antisemitskoj agitaciji (koja je bila raširena kod nemačkih gornjih klasa i pre nacizma). Funkcionalističko objašnjenje fašističkog terora Hansa Momzena u ključnim postavkama razlikuje se od "voajerističkog bavljenja zločinom i zgražavanja nad tehnologijom nasilja", kako je ovaj istoričar ironično nazvao Goldhagenov pristup. U diskusiji koja je usledila nakon Momzenovog izlaganja na skupu fondacije "Fridrih Ebert" bilo je prigovora da je precenjen udeo birokratije u zločinima i haos nacističkog sistema. U javnosti je Momzenova kritika Goldhagena shvaćena kao odbrana nacionalnog interesa, a bilo je čak ekstremnih gledišta da je u Momzenovoj porodici bilo antisemitizma, jer je otac Hansa Momzena pisao protiv Jevreja i bio pripadnik Jurišnih odreda. (Kohler 1996).

Dok je dobar deo Goldhagen-debate u Nemačkoj otvorio stare sporove oko suštine fašizma i tekao mimo Goldhagenovih gledišta, u SAD se kritika više doticala samog pisca i njegovih motiva. Po svemu sudeći, američki kritičari (Birn 1997; Finkelstein 1997) podstakli su Goldhagena na temeljniji odgovor od nemačkih (Goldhagen 1997). Treba sažeto prikazati tok ove diskusije. Kanadska istoričarka Birn nastojala je da pokaže da je Goldhagen sistematski iskrivljavao izvornu građu, a njujorški politikolog Finkelštajn potrudio se da dokaže da je njegov sunarodnik Jevrejin to činio i sa sekundarnom literaturom. Deo literature o holokaustu nastao je u sklopu cionističke paradigme koja nacistički genocid poima kao vrhunac milenijumske mržnje prema Jevrejima. To je po Finkelštajnu apologetska dimenzija cionističkih rasprava, a Goldhagenova knjiga spada u kategoriju ove literature. Opšti utisak Birnove je da je Goldhagen izvore koristio selektivno, pristrasno i nereprezentativno. To važi kako za arhivsku gradju tako i za sekundarnu literaturu. Knjiga se temelji uglavnom na sekundarnoj literaturi izuzev dela Nirnberskih arhivskih dokumenata, dela Saveznog nemačkog arhiva i Ludvigsburškog arhiva o suđenju ratnim zločinima.

Osim toga, piščev pristup odveć je mehanički i ne odgovara složenom istraživačkom poduhvatu, kao što je ispitivanje motivacije ubica. Birn je dovela u sumnju ključnu Goldhagenovu evidenciju, tvrdeći da je on selektivno tumačio izveštaj iz arhiva o aktivnosti 65. policijskog bataljona. Po njoj, ta gradja ne svedoči daje ubijanje Jevreja bilo prioritetno, već se ravnopravno pominju Rusi, Poljaci, Jugosloveni i Jevreji. Pisac iz arhivske gradje izvlači jednodimenzionalnu sliku i onda kada opisuje aktivnost 309. policijskog bataljona u Bjalistoku juna 1941. Na iskrivljen način tumači i ulogu redovne policije. Tu Birnova takodje daje primere selektivnog korišćenja arhivske gradje. Uopšte, Goldhagen ublažava represiju nad Slovenima, naročito nad Rusima. Tako je, npr. u marševima smrti, prema drugim podacima, bila samo trećina Jevreja. Dakle ova mera korišćena je i protiv nejevrejskih naroda. Takodje se mogu naći brojni podaci o destruktivnom ponašanju Vermahta i SS trupa i prema nemačkom stanovništvu, tzv. defetistima. Pored toga što selektivno tumači izvore, Goldhagen odveć malo koristi već postojeća istraživanja. Da je koristio više izvora, slika bi bila složenija. Tako uopšte nema poredjenja nemačkih i nenemačkih zločinaca. U okupiranim zemljama udeo kvislinga bio je veliki (npr. bilo bi zanimljivo poređenje sa francuskom, hrvatskom i mađarskom

policijom). Veliki broj logora u SSSR-u funkcionisao je bez nemačkog personala uz minimalni nemački nadzor. Naravno, to ne skida odgovornost sa Nemaca jer je njihova ratna ekspanzija bila krajnji uzrok zločina, ali je ova okolnost važna za razumevanje motiva pojedinaca i uzroka zločina. Kritika Birnove je zanimljiva, jer se u istoriografiji retko može sresti kontrola korišćenja arhivskih izvora. Obično se tu nekritički veruje istraživačevom izboru i tumačenju gradje. Birn dodaje da je Goldhagen selektivno koristio i sekundarnu literaturu (naročito u uvodu). Nemačku istoriju tumači kao beskonačnu borbu Jevreja i Nemaca, a nacistička faza po njemu je ispunjenje svrhe nemačke istorije. Verbalizam i ponavljanje su stilska odlika knjige. Pisac ne poredi ispitivane policijske bataljone sa drugim jedinicama - pa slobodno zaključuje da je sastav proučavanog bataljona odgovarao strukturi nemačkog društva. Odveć lako uopštava. Široko pripovedanje, "klinički pristup", kako ga Goldhagen zove, zatim opširno prikazivanje grozota - sve to ide na uštrb teorije. Goldhagen meša zadatke naučnika i svedoka (o poslednjem ima opširnog materijala u memoarima žrtava).

Njujorski sociolog N. Finkelštajn razlikuje dve vrste radova o holokaustu: istraživačke radove koji su istorični i multikauzalni (uvažavaju složenu uzročnost), i holokaust literaturu, neistoričnu i monokauzalnu (Finkelstein 1997). Finkelštajnovoj kritici daje težinu okolnost što je i sam Jevrejin, koji je otvoreno skrenuo pažnju na apologetsku dimenziju cionističke rasprave, a to je ona koja posmatra nacistički genocid kao vrhunac hiljadugodišnjeg progona Jevreja. Pri tome se u kritici cionizma poziva na jevrejskog naučnika D. Bankira.

Dok je Birn proveravala Goldhagena na arhivskoj gradji, Finkelštajn je nastojao da ga opovrgne navodeći drugačije nalaze iz sekundarne literature (Kater, Kershaw, Reichmann Bankier, Gordon, Pulzer etc). Po Goldhagenu, Hitlerov režim imao je podređenu ulogu u istrebljivanju Jevreja, jer je od ranije postojao istrebljivački antisemitizam. On poriče da su Jevreji u bilo kom obliku odgovorni za antisemitizam, antisemitizam je "nezavisan od jevrejske prirode i aktivnosti". Finkelštajn upravo to spori. Tvrdi da nemački antisemitizam nije bio dovoljan uslov za nacisticki genocid nad Jevrejima. Istrebljivački antisemitizam služi Goldhagenu kao *deux ex machina* i opasno ga približava tezi da je skoro svaki Nemac latentni Hitler. Finkelštajn čak sumnja da je holokaust dogadjaj *sui generis,* neuporediv, jedinstven. Tvrdi daje sličnih stvari bilo i na američkom jugu. Dalje (slično Nortu i Doveu), tvrdi da početkom tridesetih godina antisemitizam nije zahvatio radničku klasu (Goldhagen pak izričito tvrdi da nije zahvatio samo uži krug njenog vodjstva i inteligencije). Tu Finkelštajn navodi Palcera (Pulzer) i Volkova (Volkov) koji su pokazali da antisemitizam nije bio duboko ukorenjen i raširen u Nemačkoj jer je razvijeni radnički pokret bio protiv antisemitizma. Štaviše, po jednom cionističkom dokumentu "jevrejska samokritičnost raširena medju nemačkom cionističkom inteligencijom bila je vrlo slična nemačkom antisemitizmu". Sporna je i tvrdnja da je Hitler uvek otvoreno ispoljavao antisemitizam Po J. Kershavu (Kershaw), antisemitizam nije nikada zauzimao centralno mesto u Hitlerovim govorima. Zato Finkelštajn ocenjuje kao monokauzalnu ključnu Goldhagenovu tvrdnju da fašistički režim nije izmenio odnos

Nemaca prema Jevrejima. Goldhagen potcenjuje strah od represije fašističkog režima kod običnih gradjana, pa zato može da tvrdi daje ćutanje Nemaca značilo podršku genocidu. Finkelštajn, pak, navodi da postoji u literaturi dosta dokaza da se većina Nemaca nije slagala sa fašističkim antisemitizmom i da su odbijali da se pridruže pogromima nad Jevrejima (Bankier). Spontani nemački antisemitski ispadi su, štaviše, bili retki, i bilo je manje podrške naroda rasističkom antisemitizmu nego na američkom jugu. Stoga je ironična tvrdnja Goldhagena "da Nemce ne treba karikirati ". A ubedljiv protivargument Goldhagenovoj homogenizaciji nemačkih dželata je šarolikost nemačkih žrtava koju je sam naveo.

Goldhagen se u odgovoru ograničio na opovrgavanje Birnove ocene njegove knjige izbegavajući raspravu o arhivskom materijalu (Goldhagen 1997). Trudio se da pokaže da je Birn izvrnula sadržaj i poruke knjige. To treba pokazati čitaocima jasno, a pošto arhivski materijal nije dostupan čitaocima rasprava oko njega ne može ubediti čitaoče. Odbio je da ulazi u raspravu oko arhivskih izvora tvrdeći daje Birnova sebe i svoj prilog sama diskreditovala. Manir Betine Birn je sudski, ona nastupa kao tužilac, a neki njeni prigovori (da je holokaust satanizovan, da su stvarni dogadjaji vrlo relativisani, jezik maliciozan i prepun opisa grozota, pri čemu su Nemci prikazani na nediferenciran rasistički način) krajnje su retorični. Dokumenta koja navodi Birn su nereprezentativna, to su falsifikati bez dokaza, kao na primer, ocena da je Goldhagen tvrdio da su nacisti "ostvarili teleologiju nemačke istorije". Tu je Goldhagenu najbolji arbitar Habermas i njegova izričita ocena da je u knjizi reč o političkoj kulturu, tj. onome što se može menjati (a ne o biologiji). Dalje, namera mu nije bila transistorijska, kako tvrdi Birn, da govori o nepromenljivoj brutalnoj prirodi Nemaca. Smatra daje to prigovor koji ga tereti za rasizam i odbacuje ga. Uopšte tvrdi da su prigovori o njegovim neosnovanim uopštavanjima u stvari fikcije same Birn. Poriče da je koristio samo 200 izveštaja tvrdeći da je pregledao više hiljada, navodeći da cilj njegovog istraživanja nije bila "društvena pozadina" ustanova koje je proučavao nego njihova ideološka srodnost sa režimom ustanova. Tvrdnju Birnove da je on samo pretendovao na empirijski rad, ali da je u tome promašio, Goldhagen naziva retoričkim trikom. Misli daje u njegovoj knjizi u dovoljnoj meri istaknuta i brutalnost prema nejevrejskim zatvorenicima. Ni ova polemika nije lišena Goldhagenove arogannosti. Odbacio je sve prigovore, a kritičare omalovažio: Finkelštajna je nazvao "neofitom", a Birn je po njemu antisemita.

Premda prilično izdiferencirana naučna strana rasprave oko Goldhagena nije na konstruktivan način suočila različite pristupe, niti je argumentacija sučeljena na dovoljno hladan način, a još manje se može reći da je istina nepobitno osvetljena. Izneti su oštri agumenti koji su na ne manje rezolutan način poricani. Kada je o naučnoj strani rasprave reč ostaje utisak o nepomirljivoj suprotnosti izmedju pristupa, a ne o njihovom konstruktivom dopunjavanju.

Kritiku Finkelštajna i Birnove trebalo bi po suštini i namerama odvajati od žestokog negiranja Goldhagenove studije od strane konzervativnih antisemita, "Holokaust-revizionista" okupljenih oko kalifornijskog časopisa *Journal of Historical*

review. Ova medjunarodna revizionistička antisemitska struja trudi se da prikaze Aušvic kao veliku laž u službi cionističkog mita. U osvrtu na Goldhagenovu knjigu stoji daje reč o zloj knjizi punoj mržnje prema Nemcima (Weber 1996). Najpre, tvrdi se da je apsurdna "porodična cifra" o 6 miliona ubijenih Jevreja. Zatim knjiga je prepuna arogantnih etnocentričnih komentara o jedinstvenom i neuporedivom zločinu nad Jevrejima. Jer Staljin je, kaže Čarls Veber, ubio više Ukrajinaca 1932-33, nego Hitler Jevreja 1942-45. Sporni su u knjizi navedeni dokumenti, izvori i fotografije. Vojnici Vermahta bili su, navodno, disciplinovani, SS-ovci su u Aušvicu kažnjavani zbog "emotivnog zadovoljavanja" a Himler je govorio o značaju jevrejskog rada u logorima. Dalje, Jevreji su imali predominantnu ulogu u ranom sovjetskom režimu i sovjetskoj upravi u baltičkim republikama 1940-41. Otuda osvetnički antisemitizam baltičkih naroda. Jevreji su pružali otpor nemačkim vlastima, bili su partizani, to je uzrok odmazde. Goldhagen ignoriše *Lojhterov (Leuchter) izveštaj* koji poriče holokaust. Antisemitske mere preduzimane su u ratu kada su i sami Nemci bili podvrgnuti genocidu, okolnost koju mnogi ignorišu. Npr. u Poljskoj, je ubijeno 58.000 nemačkih civila septembra 1939, a američki Jevreji pozivali su na sterilizaciju Nemaca 1941. *Morgenthau-plan* (Ruzvelt-Čerčil) iz septembra 1944. je predvidjao deindustrijalizaciju Nemačke, a bombardovanje Drezdena bilo je genocidno. U tim uslovima teško je bilo očekivati simpatiju prema Jevrejima. Osim toga nemačka internacija Jevreja donekle je slična američkoj internaciji Japanaca. Ovim tvrdnjama Veber pokušava da neutralizuje tezu o neuporedivosti holokausta. On dalje opominje da se nemački antisemitizam mnogo ne razlikuje od francuskog i američkog. U Vajmarskoj republici Jevreji su bili natprosečno zastupljeni u trgovini i bankarstvu, kao i u sovjetskom i madjarskom režimu. Treći Rajh je do 1938. bio relativno blag prema Jevrejima (dakle antisemitizam nije duboko ukorenjen). Goldhagen u stvari širi mržnju izmedju Jevreja i nejevreja u duhu stare hebrejske tradicije i reči proroka Isaije o dizanju brata protiv brata, završava svoj osvrt američki revizionist Čarls Veber.

Tome nasuprot, američki istoričar Džad podvukao je značaj holokausta kao moralne opomene uprkos tome što se može razgovarati o njegovoj jedinstvenosti (Judt 1999). Holokaust jeste bio jedinstveni oblik industrijskog rasnog ubijanja. Ali moralna nenormalnost holokausta nije posledica njegove jedinstvenosti. Jedinstvenost je kod ovog slučaja opisna kategorija. Ako, naime, istaknemo neuporedivost holokausta, onda to mora biti rezultat naročitih karakteristika uočenih na osnovu sasvim različitih kriterija. Kojih? Činjenica je da je sve to učinjeno Jevrejima? Ali, to za mnoge ljude nije dovoljan argument. Osim toga, Aušvic nam nije neophodan za izvlačenje naročite pouke. Čak ni cionizmu nije bio neophodan holokaust da bi se opravdao. Holokaust nije bio ni "univerzalno" iskustvo. To je bio zločin odredjene grupe ljudi nad drugom u odredjenom vremenu i prostoru. To je jevrejsko sećanje, a možda i nemačko. Džad smatra da holokaust ima status ikone jer obeležava kraj užasnog veka i nešto za čega nemamo izraz u modernom rečniku. To je ideja zla. Ali, holokaust je oznaka i mnogo čega drugog. Najpre strašne istorije koju ne možemo zaboraviti, a pošto je i simbol apsolutnog zla ima i specijalnu vrednost u svetu nošenom morem etičke i ideološke neizvesnosti. E. Vizel

kaže da se holokaust ne može nikako posredovati (TV serijom). Samo oni koji su bili tamo znaju šta je to, drugi neće nikada znati. Ipak Džad smatra da sveprisutnost holokausta nije ni tako loša. U meri u kojoj opsednutost iskorenjivanjem evropskih Jevreja doprinosi popravljanju moralnih kriterija izbora, treba podsticati javno interesovanje za holokaust. Nisam siguran daje to dobro za Jevreje, upozorava Džad, ali za SAD apsolutno jeste.

Debata oko Goldhagena u pravom smislu postala je interkontinentalna kada su se u Nemačkoj pojavile reakcije na kritiku Birnove i Finkelštajna. Kauč je optužio Birnovu da je pod uticajem nemačkih, ukrajinskih i baltičkih antisemitskih emigrantskih organizacija u SAD i Kanadi (Kautz 1998), a Kincel je Finkelštajna svrstao u predstavnike teze o svetskoj jevrejskoj zaveri (Küntzel 1998 b). Kao da su Nemci jedva čekali anticionističku kritiku Goldhagena, pa je nedeljnik *Der Spiegel* od Finkelštajna (Jevrejina) načinio anti-Goldhagen zvezdu. Ovo je primer u kojoj meri je jedna naučna studija polarizovala frontove. Polarizacija se ne može svesti na suprotnost levice i desnice, već je složena i izukrštana: revizionisti protiv cionista, nacionalisti protiv anacionalnih, konzervativci protiv socijaliberala itd. Nemački naučnici nisu izbegavali da u javnoj polemici prihvate rizik političke kvalifikacije, a ideološko-kritički pristup katkad je nadmašio teorijsku polemiku unutar Goldhagen debate. U svakom slučaju, obe strane su neodvojive i bilo bi iluzorno očekivati čistu idejno neopredeljenu debatu oko pitanja koje duboko zadire u nemačku istoriju i savremenu politiku. Poznati kanadski revizionist Ernst Cundel (Zundel) pozdravio je Finkelštajna i Birnovu kao "intelektualno hrabre naučnike", a u Nemačkoj su Momzen, Herbert i neki levičari podržali Finkelštajna. Tako je debata oko Finkelštajna otkrila podvojenost i unutar jevrejskog odnosa prema "holokaustu". Kada je Viperman ustao u odbranu Goldhagena situacija je postala jos zamršenija. (Wippermann 1998 b) Dok je Kincel ocenio Finkelštajna kao advokata Palestinaca. Momzen ga je svrstao u "najznačajnije kritičare cionizma", a, sumirajući složenu debatu, Viperman je zaključio daje kritika Goldhagena postala opscena.

3. 6. Goldhagen i levica

Nemoguće je u celini, a i nepotrebno, tragati za motivima svih učesnika u zamršenoj debati oko Goldhagena. Pokazana je njena složenost, haotičnost i nepreglednost koja je dobrim delom rezultat nestanka bipolarne ideološke podele u svetu krajem XX veka. Kod teorija o fašizmu sve do nestanka hladnog rata bilo je više reda. Teorije o fašizmu iz 1990-ih godina dobar su pokazatelj idejnopolitičkog kolebanja, revizionizma, pregrupisavanja, ali i pojave novih ideološko-teorijskih isključivosti. Sve do nestanka hladnog rata antikomunizam je unosio red u gradjansku misao o društvu, a sa nestankom socijalističkih evropskih režima minulu homogenizaciju oko kritike totalitarizma zamenilo je idejnopolitičko rasulo i pojačana teorijska eklektika i nedoslednost. Pored dnevne štampe, u hamburškim nedeljnicima *Die Zeit* i *Der Spiegel* i berlinskim nedeljnicima *Jungle World, Bahamas* i časopisima *Kalaschnikow Archiv* i *Glasnost* tekle su polemike oko Goldhagena i antisemitizma u savremenoj Nemačkoj, a naročito bivšem

DDR-u. Rasprave su obelodanile teorijsku šarolikost različitih frakcija savremene levice u SR Nemačkoj. Najopštije govoreći pošto je Goldhagen ignorisao marksistička objašnjenja antisemitizma levica ga u teorijskom pogledu nije mogla prihvatiti, ali ga je podržala u idejnopolitičkoj debati. U debatama oko Goldhagena izdiferencirala su se u polemikama dva stanovišta: prvo marksističko tumačenje antisemitizma koje ističe njegov instrumentalni karakter i društvenoekonomske izvore, a ne poima ga kao samosvrhu, i druga u osnovi istoricistička teza da je holokaust rezultat naročitog nemačkog razvoja, kako tvrdi i Goldhagen.

Goldhagenove teze bile su provokacija za levicu da zauzme jasniji stav oko novih rasprava o fašizmu, jer je njujorški sociolog razdvojio istoriju nemačkog mentaliteta od osobenosti kapitalizma unutar kog se razvio, dok univerzalizam kritičke teorije ne daje za pravo tezi o jedinstvenosti nacističkih zločina niti posebnom nemačkom putu razvoja. Kritička teorija je istoriji mentaliteta suprotstavila dijalektiku prosvetiteljstva u kojoj tehnička racionalnost i društveno porobljavanje nisu nespojivi. Antisemitizam je racionalno sredstvo vlasti, a ne rezultat mržnje. Adorno, Horkhajmer i Lukač su tvrdili da totalitarni antisemitizam nije nemačka nacionalna osobenost nego rezultat razvoja kapitalizma u Nemačkoj. Medjutim, ni levičarska kritika Goldhagena nije bila jedinstvena. Sjedne strane su pisci, koji se u užem smislu ne mogu tretirati kao nastavljači kritičke teorije (Pecold, Rot, Kini, Kraus, Nort i drugi), koji drže da se antisemitizam ne može istraživati izvan celine fašističkog rasizma i krize kapitalizma (ovoj struji je blizak i Viperman). S druge strane su srodni, ali ipak drugačiji predstavnici kritičke teorije (Postone, Krug, Nahtman) koji antisemitizam tumače univerzalnim zakonima postvarenja kapitalističkih odnosa.

Premda srodne, primedbe Goldhagenu upućene od levice razlikuju se od jedne do druge struje. Pecold zamera Goldhagenu da svodi ideologiju nemačkog fašizma na antisemitizam i da redukuje fašističku državu na poduhvat ubijanja Jevreja. Time je čitav program fašističkih vlastodržaca ostao izvan vidokruga, a Kopolev je lakonski zapazio: "Izgleda da Goldhagen stvarno veruje da je smisao i cilj Hitlerovog rata bio globalni holokaust, tj. uništenje svih Jevreja. Zamenio je cilj i sredstva". Rečju nemačka istorija i rat su skraćeni i svedeni na antisemitizam (Pätzold 1997). Izvor zločina je, medjutim, dublji i složeniji. U Goldhagenovom istraživanju logora nema uzroka niti interesa. Pisac je, doduše, skrenuo pažnju na važan plan pojedinca, ali je zamaglio opštu temu. Zločini se ne mogu odvajati od ciljeva države, a to je bila vizija krajnje i trajne pobede nemačkog kapitalizma, tj. kapitalistička Evropa pod kukastim krstom. Tu treba tražiti uzroke ubijanja Jevreja u ratu. Ali to se ne može pokazati na nominalistički način. To je šlepa mrlja Goldhagena. On odbacuje racionalna tumačenja zločina (prinuda nad ubicama, šlepa poslušnost, birokratska kratkovidost i bezdušnost) jer po njemu sva ta tumačenja neutralizuju zločine i oslobadjaju zločince. Mandel je uočio daje većina zločinaca delala iz poslušnosti, rutine i računice, a više levičarskih pisaca je istaklo da je kod uništenja Jevreja bila odlučujuća političko-demografska računica. Ideologija nemačkog fašizma bila je relativno otvorena i mogla se prilagodjavati klasnopolitičkim zahtevima. Tako je npr. Rot primetio da je u pozadini uništenja Jevreja bilo "nadoknadjivanje posledica krize, kao,

npr., u stambenom pitanju". Skoro svi delovi "arijevskog" stanovništva profitirali su od "ariziranja", bojkota ili zaplene jevrejskih preduzeća, otpuštanja činovnika, tzv. "oslobadjanja" stambenog prostora ili nadeksploatacije Jevreja u logorima. Pecold je promenu fašističkog plana (od finansijski unosnog progona u kom su se Jevreji od smrti spasavali plaćanjem otkupa do uništenja Jevreja) objašnjavao velikim siromaštvom poljskih Jevreja. Dakle antisemitizam nije bio iracionalna samosvrha vec višeslojna računica vladajućih snaga i sredstvo svesne manipulacije. Druga struja levice, bliska frankfurtskoj školi, takodje je na tragu kritike kapitalizma, ali je više filozofskoistorijskiobjašnjavala antisemitizam kao izraz instrumentalne racionalnosti Moderne. Ovi pristupi se nisu isključivali već konstruktivno dopunjavali.

Goldhagenovu središnju, doduše tendencioznu i paušalnu tezu (Nemci su bili pristalice istrebljivačkog antisemitizma) njegovi kritičari su iskoristili ne samo da pisca diskredituju nego i skrenu raspravu sa prave suštine spora. Spor nije u tome da li je istrebljivački fašistički antisemitizam stvar biologije ili političke kulture Nemaca nego koji su materijalni uzroci (širi sistemski zakoni kapitalizma i uži interesi konkretnih klasa i grupa) samo u Nemačkoj stvorili tu vrstu odnosa prema Jevrejima. Goldhagen se isključivo vezao za antisemitizam i utoliko mu je pristup jednodimenzionalan i nedovoljan da bi valjano obuhvatio subjektivnu logiku fašističkog varvarstva, njenu višeslojnu dinamiku i strukturnu složenost (Krauss 1996). Zbog toga je najpre previdео istrebljivački karakter fašističkog antimarksizma, a potom precenio istrebljivački antisemitizam. Naime, istrebljivački antisemitizam nije bio odlučujuća premisa i motiv genocida već je to složenija vizija narodnjačke zajednice izabrane rase kojoj pripada budućnost. Ova "intrinsična motivacija", tj ubedjenost nacista, nije počivala na jednodimenzionalnoj antisemitskoj mržnji nego na kompleksu profašistickih stavova: dogme o izabranosti biološki shvaćenog gospodarskog naroda i rase, granitna čvrsti-na vojnika, etika dužnosti u čijem je središtu ponosna i šlepa poslušnost, antikomunizam, antisemitizam i antiliberalizam. Najdublja interesna osnova bio je savez fašističke partije i delova buržoazije u cilju gušenja radničkog pokreta i nastavljanja imperijalističke ratne ekspanzije. U ovom sklopu i delovi drugih klasa i slojeva videli su šansu uspona. Mogućnost uspona u vladajuću rasu mnogima je izgledala kao rešenje životnih protivrečnosti i motivacija za okrutno uklanjanje neprijatelja. Tek je "čišćenje" nemačkog naroda od marksizma, uklanjanje KPD i SPD otvorilo put širenju fašističke ideologije. Marksisti ne spore da je Jevrejin kao višefunkcionalni neprijatelj imao središnju ulogu u nacističkoj ideologiji, ali se ne može izolovati od svog "sijamskog blizanca" marksizma i šire osnove narodnjačke ideologije o gospodarskoj rasi. Svest o pripadnosti gospodarskoj rasi koja je u biološkom pogledu nadmoćna nad ostalima (i tu Kraus za razliku od Momzena drži daje Goldhagen u pravu) stvorila je dobrovoljne ubice, a to nije učinio konformizam grupe ili strah od sankcija. Otuda pokretački momenat nije bio apstraktno izolovani antisemitizam, već poistovećenje sa gospodarskom rasom u ratnoj sudbinskoj zajednici. Dakle, isticanjem "lične ubedjenosti" kao središnjeg momenta kod Hitlerovih dobrovoljnih dželata, Goldhagen je pogodio suštinu subjektivne logike fašističkog varvarstva. Ali pošto je suštinu ovog

ubedjenja redukovao na istrebljivački antisemitizam, uprostio je složenost motivacije nacističkih dželata i čak ju je zamaglio. Objavljena su izvorna operativna nacistička dokumenta (poznati *Kommisairbefehl* iz juna 1941. i druga) gde su dati podaci o streljanju komunista u Rusiji, a ne samo Jevreja i o centralnom značaju antikomunizma za nacističku ideologiju (Kühnl 1980, S. 351 et passim). Istočni front je za Treći Rajh bio najvažnija i sudbinska bitka. Sredinom 1943. tamo je bilo koncentrisano preko 13,5 miliona ljudi (Vermaht, ostale borbene trupe i pomoćno osoblje), a unutar granica SSSR-a od 22. juna 1941. živelo je oko 5,1 miliona Jevreja. Od toga broja računa se da je na teritoriji koju je Vermaht štitio bilo izmedju 2,75 i 2,9 miliona Jevreja (Meyer 1997, S. 151-52). Istrebljenje je počelo tek nakon pobeda u osvajačkom ratu, a vojni uspesi su bili *conditio sine qua non* holokausta. Ubijanje Jevreja bilo je moguće samo dok je vojska držala front. Uopšte je postojala široka saglasnost izmedju vojnog i državnog vrha u Trećem Rajhu koja je počivala na čvrstim sponama i zajedničkim interesima: revanšizam, militarizacija, rat, osvajanje (pre svega na istoku), antiboljševizam i antisemitizam. Vermaht je tesno saradjivao sa SS trupama, a komandanti Hitlerovih armija, pruski plemići, u svojim naredbama su ponavljali da je najvažniji cilj borbe protiv jevrejsko-boljševickog sistema zatiranje njihovog azijatskog uticaja na Evropu. Zato borac na Istoku nije tradicionalni ratnik nego osvetnik rase protiv jevrejskih nižih bića (Ibid., S. 155). Vermaht je bio najodgovorniji za ubistvo ratnih zarobljenika. Od oko 5,7 miliona sovjetskih zarobljenika ubijeno je oko 3,3 miliona. To nisu bili samo Jevreji. Na osnovu direktiva odmah su ubijani "profesionalni revolucionari, politički komesari, funkcioneri, intelektualci, buntovnici i fanatični komunisti" (Ibid., S. 165) Ni u praksi se antisemitizam nije mogao izdvojiti iz opšteg nerazdvojivog ideološkog sklopa rasizma i antikomunizma.

Naredni važan levičarski prigovor Goldhagenu je da je potcenio otpor antisemitizmu kod nemačkog radničkog pokreta. U tome je levica jedinstvena, od socijaldemokrata do trockista (Dowe 1996, Kühnl/Erlinghagen 1997, North, 1998). Dejvid Nort sa Mičigenskog univerziteta smatra da je sporan Goldhagenov središnji pojam iz naslova, "običan Nemac". To je vrlo široka kategorija, ne vidi se šta ga čini običnim. Šta je osobenost "običnog Nemca" sa stanovišta društvene strukture (da li su to pretežno seljaci, industrijski radnici ili srednja klasa)? Pojam "običan Nemac" kod Goldhagena ne odražava unutrašnje granice i sukobe nemačkog društva 1933. To nije naučno istraživanje nemačkog društva, već idealni portret homogenog društva koji se nekritički oslanja na nacistički mit o jedinstvenom krvlju i rasom definisanom nemačkom narodu. Pisac nacističkoj viziji večnog nepromenljivog Jevrejina suprotstavlja ne manje nepromenljivog Nemca. Vizija nepromenljivog Nemca je, bar do 1945, počivala na potcenjivanju levičarskog otpora antisemitizmu u nemačkoj istoriji. Goldhagen komunistički pokret Nemačke ne pominje, a socijaldemokratski samo uzgred (North 1998).

Premda žestoki kritičar nacističkog rasizma i nemačke povike na Goldhagena, berlinski istoričar Viperman takodje drži daje sporna piščeva teza daje u nemačkoj istoriji duboko ukorenjena tradicija istrebljivačkog antisemitizma. (Wippermann 1997 c).

Viperman sumnja da se samo antisemitizam može odsečno analitički apstrahovati i razdvojiti od ostalih fašističkih sadržaja. Nemački fašisti nisu bili samo antisemiti, nego su podjednako gajili predrasude prema Slovenima, Sinti i Romima i uopšte neevropskim narodima. Antisemitizam je odveć istrgnut iz opšteg sklopa rasizma. Međutim, za razliku od ostalih levičarskih struja, koje ističu klasni karakter fašizma, Viperman (blizak socijaldemokratiji) tvrdi da je na delu bila pre svega rasistička država koja je čistila sva strana tela (planirano je da se posle uklanjanja Jevreja ukloni 20-30 miliona Slovena).

Goldhagen obilazi ove činjenice i time relativiše i negira druge oblike genocida. Ne posvećuje pažnju eutanaziji, pominje je samo da bi pokazao da je bila manje grozna od antisemitizma. Prema Poljacima ima ciničan stav, tvrdeći da su Nemci bili blaži prema Poljacima, iako su Sloveni u stvarnosti bili proglašeni podjednako nižim bićima u rasnom pogledu. Goldhagen polazi od pogrešne teze da se nacizam rukovodio pre svega antisemitizmom, čime potiskuje u drugi plan fašistički rasizam. Viperman postavlja direktno pitanje zašto se ne piše o fašističkom uništenju Roma? Dakle, Nemci nisu bili samo dobrovoljni izvršioci Hitlerovog antisemitizma, nego njegovog globalnog rasističkog programa. Zbog ovog selektivnog pristupa Goldhagen nije dovoljno radikalan. Antisemitizam može biti prošlost, ali rasizam ne. Danas svaki peti Nemac mrzi Jevreje, a dve trećine preziru Sinti i Rome (Wippermann 1997 c).

Goldhagen nije bio samo povod da levica iznese svoje gledanje na antisemitizam, već je provocirao i nove reakcije na marksizam. Polemika Vipermana i Rota nije jedini primer. Pre nego se pokažu još neki otpori, treba ukratko pomenuti gledišta savremene kritičke teorije koja su se javila kao reakcija na Goldhagen-debatu. Još je u ključnim pojmovima predstavnika frankfurtske kritičke teorije 1940-ih godina uočen sklop rada i nasilja, materijalnog sveta i kulture kao glavni uzrok koji je doveo do Aušvica - sa osnovnom porukom da Aušvic traje i nakon preobražaja konclogora u spomen obeležje. Aušvic je simbol represije kapitalizma unutar kog je nastao i antisemitizam. Tome nasuprot, sredstva masovnog opštenja izmenila su gledanje na Aušvic i otežala poimanje društvene funkcije antisemitizma. Aušvic se preobratio u potrošačku robu zvanu holokaust (Claussen 1994). Nije, dakle, slabljenje sećanja potisnulo Aušvic u maglu prošlosti već industrijsko-kulturni veštački proizvod nazvan holokaust, koji je zamaglio vezu Aušvica i kapitalizma. Postone je skrenuo pažnju na važnu stranu antisemitizma koju Goldhagen nije uočio, niti je mogao uočiti u sklopu vlastitih istraživačkih prioriteta i ignorantskog odnosa prema društvenoekonomskim izvorima antisemitizma (Postone 1983). Osobenost nemačkog fašizma nije obim ubijanja Jevreja nego kvalitativna crta uništavanja, ali ne u Goldhagenovom smislu. Antisemitizam se, naime, razlikuje od drugih oblika rasizama. Moć Jevreja poimana je kao nevidljiva, tajna, mračna medjunarodna zavera, a plutokratski kapitalizam i boljševički socijalizam prikazivani su kao marionete svetskog jevrejstva. Još je Horkhajmer uočio da su Jevreji u istoriji poistovećivani sa novcem. Postone je uveren da se nacistički antisemitizam može razumeti uz pomoć Marksove teorije o fetiškom karakteru robe. Roba je društveni odnos, a novac se javlja kao jedino mesto vrednosti i otudjeni oblik robe. Fašistički antisemitizam

bio je, u stvari, antikapitalizam koji je počivao na jednostranom i apstraktnom napadu na novčani i finansijski kapital. Suprotnost izmedju materijalnog - konkretnog (neposrednog rada) i apstraktnog (novca) preobražavala se postupno u rasističku suprotnost izmedju arijevca i Jevrejina.

Frankfurtska kritička teorija stalno je isticala da moderni antisemitizam počiva na biologizaciji kapitalizma, koji se poima u apstraktnom obliku kao medjunarodnojevrejstvo. Jevreji nisu postovećivani samo sa novcem i lihvarskim bankarstvom nego uopšte sa kapitalizmom. Postali su oličenje beskrajno moćne industrijske vlasti kapitalizma. Antikapitalizam je uspešno preusmeren u antisemitizam. Biološko tumačenje apstraktne strane kapitalizma se nije slučajno zaustavilo na Jevrejima: Jevreji su brzo prodirali u vrh gradjanskog društva, a uz to bili su neukorenjeni, internacionalni i apstraktni, otuda dugo održavanje antisemitske tradicije u Evropi. Postone je uveren da je i moderni antisemitizam naročito opasni oblik postvarenja (fetiša). Pruža celoviti pogled na svet, naizgled ubedljivo razjašnjava različite oblike antikapitalističkog nezadovoljstva i zgodno ih politički izražava. To je skraćeni antikapitalizam ispunjen mržnjom protiv apstraktnog izvora svih zala u obličju Jevrejina. Logori su bili arijevska "negacija kapitalizma", mesto uništenja Jevreja - oličenja apstraktnog. Jevreji su pretvarani u apstraktne brojke, a potom u dim, ali su ipak poslednji ostaci konkretne predmetne "upotrebne" vrednosti korišcene: odeća, zlato, kosa, sapun. Dakle, Aušvic, a ne 1933. bili su istinska "nemačka revolucija", tj. stvarni privid ukidanja postojeće društvene formacije. Ovaj čin je trebalo da spasi svet od tiranije apstraktnog, ali su time nacisti sami sebe isključili iz čovečanstva.

Na tragu Postonea i kritičke teorije, Fogt i Beni jasno su definisali vlastito vidjenje izvora antisemitizma u direktnom protivstavu prema Goldhagenu (Vogt/Benl 1996). Antisemitizam je za Goldhagena "kognitivni obrazac", kulturni aksiom u kom se gledišta i vrednosti zgušnjavaju u stabilnu strukturu. On ostaje na vrednosnom nivou ne uzima u obzir dublje društveno-ekonomske sklopove kapitalizma pa čitav jevrejski rad u lageru podvrgava "kognitivnom okviru". Nije odgovorio na pitanje zašto se pozitivni pojam stvaralačkog rada suprotstavlja negativnom pojmu špekulanta "Jevrejina"? To se može objasniti samo logikom oplodnje kapitala. Antisemitski pojam parazitskog rada nije proistekao iz poimanja Jevrejina kao bića drugačijeg biološkog sklopa, već je naročiti oblik eksploatatorskog rada u kapitalizmu. Rasizam dolazi tek naknadno i javlja se kao nadogradnja ideološkog srednjovekovnog hrišćanskog antisemitizma. Bez protivrečnosti kapitalizma ne može se pojmiti ni novo iracionalizovanje antisemitizma u XIX i XX veku. Mržnja protiv eksploatatorskog kapitala kod različitih podvlašćenih slojeva preusmerava se u mržnju protiv jedne njegove najvidljivije struje (berzanske, finansijske) gde su Jevreji bili natprosečno zastupljeni. Jevreji postaju personifikacija eksploatatorske oplodnje kapitala, mržnja se sa strukture sistema sistematski pomera na njegove nacionalne predstavnike. To je logika sistematskog pomeranja (Postone). U kapitalizmu fetiški karakter robe najčistije se ispoljava u novcu, uvodi se razlika izmedju korisnog proizvodjackog i rdjavog špekulativnog kapitala, što je u svojoj knjizi o antisemitizmu jasno pokazao Masing (Massing 1959). Dakle, moderni antisemitizam posledica je

mišljenja koje je formirala roba, protest protiv finansijsko berzanske strane kapitalizma i obrazac pomeranja mržnje sa izvora nejednakosti (kapitalizma) na Jevreje. Jevreji se poistovećuju sa parazitskim kapitalom (spekulativnim). Zato što je zaobišao ovaj sklop, za Goldhagena (u društvenoekonomskom pogledu) antisemitizam je u osnovi skoro isti od Srednjeg veka do danas. Kod fašističke države iščezava javna protivrečnost izmedju kapitala i rada. Potraga za identitetom postaje "egzistencijalna obmana" pa antisemitski otpor prelazi u uništenje naroda. Dakle, antisemitizam nije gola struktura predrasuda niti "mentalitet" već je rezultat razvoja kapitalizma, a u Nemačkoj oblikovan je naročitim okolnostima posle Prvog svetskog rata. Goldhagen to ne uvidja jer u analizi ne prelazi nivo pojedinca.

Ali zašto se samo u Nemačkoj javio istrebljivački antisemitizam, a ne i u drugim kapitalističkim zemljama? Na ovo pitanje i levica je pokušala da odgovori vlastitim vidjenjem "posebnog nemačkog puta razvoja" u nizu različitih strukturnoistorijskih tumačenja od K. Marksa, preko Dj. Lukača do J. Koke. Trebalo je pokazati vezu izmedju različitih antizapadnih izvora u nemačkoj istoriji; s jedne strane, bizmarkizma i vilhelmizma, a, s druge fašizma i istrebljivačkog antisemitizma. Još je Marks za Nemce govorio da su učestvovali u restauracijama modernih naroda ali ne i u njihovim revolucijama, i da su bili u društvu slobode, ali samo u trenucima njenog pogreba. U kritici Hegelove filozofije prava, Marks je predvidjao da će se "Nemci jednog jutra naći na evropskom dnu, a da nikada nisu bili na stupnju evropske emancipacije". Nemačka je kasnila u razvoju, a moderni antisemitizam nastao je na prelazu ka razvijenom kapitalizmu. Vladajuća klasa bi antisemitizam manipulativno aktivirala kada bi u periodima akutnih kriza kapitalizma trebalo stvoriti svest o nadklasnoj državi (ono što je Marks nazvao bonapartizmom). Tada bi Jevreji bili napadani kao *alter ego* egoističnog kapitalizma i snaga koja stremi njegovom rušenju, a buržoazija se predstavljala kao patriotska i klasno neutralna sila koja štiti podvlašćene (Elsaser 1998). Nemačka je bila lišena liberalnog nasledja koje je u drugim kapitalističkim državama bilo brana nadklasnom *Levijatanu* (autoritarnim rešenjima). Osim toga pruski militarizam i zakasnelo ujedinjenje tražili su kolonije, "poredak velikog prostora". Bio je to glavni strukturni sklop koji je u Nemačkoj stvorio istrebljivački antisemitizam i okolnost zbog koje je zakasnela nemačka nacija postala avangarda rasizma i opšteg varvarstva. I na Zapadu je, doduše, bilo rizičnih kriznih stanja kada su vladajuće grupe u ime klasnih interesa mogle aktivirati antisemitizam. Medjutim, ovde je otpor pruskom i nemačkom imperijalizmu u oba svetska rata preveo antifašizam iz neobavezne propagande u važan potonji segment kolektivne svesti koji je uz oživljavanje teorija o totalitarizmu iznova učrvstio liberalno nasledje. Antitotalitarizam je manipulativna zamena antisemitizma.

Goldhagenova knjiga je otkrila nepodudarna gledanja na antisemitizam kod različitih frakcija savremene nemačke levice, ali i reakcije na njih. Na pomenuta gledišta kritičke teorije najpre je reagovao M. Kincel koji je debatu iskoristio za globalnu kritiku nemačke levice koja je, po njemu, odgovorna i za poricanje holokausta (Küntzel 1997). U pozadini Kincelove podrške Goldhagenu je otpor levici. Jer, po njemu, uprkos podacima o

hapšenju, ubijanju i progonu komunista i socijaldemokratau Trećem Rajhu, i levica je bila zapletena u biografije zločinaca. S jedne strane, preci mnogih savremenih nemačkih levičara bili su Nemci ubice. Osim toga (a to je izgleda glavni razlog Kincelove reakcije), levica je dugo neopravdano skretala diskusiju o fašizmu na problem kapitalizma i time takodje prikrivala vlastiti udeo u nacistickim zločinima. Po njemu, upravo stoga levica nije prihvatila Goldhagena. Dakle i levica je odgovorna za poricanje holokausta jer ga je svesno potiskivala u stranu. Kincel komunistima prebacuje da su holokaust uzimali samo kao fusnotu, a Jevreje i komuniste tretirali kao istovetne žrtve zapostavljajući okolnost da je postojala masa dobrovoljnih izvršilaca zločina (Küntzel 1998 a). U tom smislu komunisti su antigoldhagenovci jer su zločine posmatrali "funkcionalno" samo kao izraz klasnih interesa. Ovde se pokušava pokazati da je levičarsko tumačenje fašizma kao oblika kapitalizma svojevrsna relativizacija holokausta, tj. udaljavanje od isticanja jedinstvenosti holokausta kao osobenog civilizacijskog pada neuporedivog sa drugim zločinima. Kincel misli da je radikalnija kritika fašizma, koja ističe neuporedivost holokausta, od one koja ukazuje na interesnu strukturu fašističkog klasnog saveza. Ova teza je sporna. Kritika fašizma je dublja što je preciznija i što jasnije ukazuje na materijalne interese društvenih slojeva, a ne na iracionalnost (nesvodivost na interes) fašističkih zločina. Ukazivanje na kapitalističku osnovu fašizma nije nikakva relativizacija, već radikalizacija kritike jer se uočavaju moćne grupe koje su od fašizma profitirale. A analiza fašizma, lišena ukazivanja na realne interese klasa i grupa koje su ga podupirale, površna je koliko god upečatljivo pokazivala neuporedivost i jedinstvenost fašističkih zločina. Ovaj prigovor važi i za Vipermana. Nakon iščezavanja socijalističkih jednopartijskih evropskih režima uticajni marksistički teorijski antifašizam (analiza interesne osnove vladajućeg fašističkog klasnog saveza) našao se u defanzivi. Potisnuo ga je antifašizam koji istoricistički ističe neuporedivost i jedinstvenost holokausta i etnički genocid jednog naroda bez razmatranja njegove klasne osnove. Istoricistička neuporedivost fašizma u novoj epohalnoj idejnopolitičkoj situaciji potisnula je strukturalnu uporedivost fašizma i kapitalizma. Po Goldhagenu i drugima, za zločine je odgovorna masa, donji deo tela kako kažu konzervativci, a ne gornji deo - imućne klase i državni aparat koji je bio ključna poluga Hitlerovog preuzimanja (a ne osvajanja) vlasti. Zaboravlja se da sa rastom moći raste i odgovornost. Sa tog stanovišta je pitanje o odgovornosti običnog Nemca deplasirano. Pored izvrtanja odgovornosti Kincelovo tumačenje je primer i instrumentalizacije Goldhagena u svrhu kritike odnosa nemačke levice prema fašizmu.

Na ove revizionističke i druge Kincelove tvrdnje (npr. da je nemačka radnička klasa spala na važan oslonac nacizma) i na opštije Kincelovo zalaganje da se razbije "mit o antihitlerovskom nemačkom narodu" bilo je više reakcija (Krug 1998; Vogt 1997; Nachtmann 1998). Nasuprot Kincelu, Uli Krug ističe odgovornost kapitalizma, tj. posednika konstantnog kapitala, za holokaust. U logici ekspanzije ovog kapitala je u prvoj polovini XX veka bio holokaust i antisemitizam U polemici Kincel - Krug ogledaju se ne samo različiti teorijski pristupi fašizmu i antisemitizmu nego i aktuelna idejnopolitička sukobljavanja u Nemačkoj, koja su nezamisliva bez sporenja oko odnosa prema

fašističkoj prošlosti. Kritika fašizma na različite načine se instrumentalizuje. M. Kincel, koji je uredio knjigu "Holokaust i nemačka levica", tvrdi da da je za većinu nemačke levice Goldhagen u stvari Pandorina kutija koju je bolje držati zatvorenom. Ovaj bivši komunista u svom prilogu "Holokaust i nemačka levica" bez argumentacije tvrdi da je nemačka radnička klasa krajem rata spala na važan oslonac nacizma. Goldhagenova knjiga narušila je predstavu o zlim nacistima i dobrim Nemcima. Zbog spone sa nacizmom trebalo je običnog Nemca prećutati. Levica takodje brani pretke od prošlosti, a marksistička dihotomija o vladajućim zločincima na jednoj, i podvlašćenom narodu na drugoj strani, služila je kao alibi za prećutkivanje "običnog Nemca", zaključuje Kincel. Nije ubedljiv Kincelov prigovor da je marksizam ignorisao antisemitizam običnog Nemca jer o tome postoje radovi frankfurtske kritičke teorije (Adorno 1973; Loewenstein 1968; Massing 1959). Uopšte je neubedljivo pravdanje Goldhagena tvrdnjom o tobožnjem apologetskom ignorisanju antisemitizma kod levice.

Na Kincelovu kritiku tumačenja antisemitizma od strane kritičke teorije odgovorio je Nahtman suočavajući dva različita vidjenja društvenog determinizma kod objašnjenja fašizma i antisemitizma. Najopštije govoreći savremeni predstavnici kritičke teorije i dalje drže da je analiza protivrečnosti nemačkog kapitalizma značajnija i pouzdanija od istorije mentaliteta u tumačenju fašizma. Kincel tvrdi da je Goldhagen opovrgao oslobadjajuću nemačku bajku da se ubijalo zbog naredjenja koje se moralo izvršavatii slaže se sa njim da su Nemci dobrovoljno ubijali. (Nachtmann 1998) Goldhagen je za Kincela otkrovenje. Osporavajući pristup kritičke teorije, Kincel odbija svako dalje teoretiziranje i kaze: "Pokušaj izvodjenja ubistva jednog jedinog jevrejskog deteta iz robnog oblika je istovremeno ciničan i dostojan prezira." Uz to, dodaje, da oni koji se uzdržavaju od opširnog opisa grozota jesu bezdušne tehnokrate uma, a kada je u pitanju Aušvic, svaki oblik društvene teorije je apologetski. Po Kincelu, istrajavanje na "determinizmu", "objektivnosti", "shematskom ekonomizmu" znači skidanje odgovornosti sa neposrednih zločinaca. Tome nasuprot Kincel i Goldhagen nude drugi obrazac objašnjenja zločina: učenje o slobodi volje, čija je teza da su Nemci ubijali Jevreje jer su naprosto želeli da ih ubijaju. Pravi krivci su empirijski subjekti (kao u sudskom procesu), a atribut "hladnokrvni" treba još više da istakne kriminalni karakter i energiju čina. U duhu rane gradjanske teorije subjekta pretpostavlja se da je pojedinac jedini gospodar svoje sudbine, svako je kovač svoje sreće i treba da odgovara za svoja dela. Istrebljivački antisemitizam je sveden na golu volju za uništenjem. U kategoriji "uništavajuće volje" u jedno su stopljeni pojedinac, ideologija i društvo. Kincel i ostali govore o "specifičnom nemačkom mentalitetu" ističući istoriju mentaliteta umesto kritike kapitalizma. Po njima, nemačka istorija je bezizlazni kontinuum lošeg. U središte analize postavljeni su sadistički Nemci da bi se moglo pisati o bezizlaznom kontinuumu uništavajuće volje, a ontologija zla naporima za objašnjenje zla pripisuje gorku aromu uzaludnosti.

Pitanje je, medjutim, da li je većina zločinaca bila sadistička i krvoželjna. Da je to istina, ne bi se moglo sistematski sprovesti plansko uništenje Jevreja. Nahtman s razlogom zapaža da se plansko i birokratsko, s jedne, i ostrašćeno lično ubijanje, s druge

strane, na dugi rok isključuju, a ne dopunjavaju. Kincel i Goldhagen su do opscenosti doveli psihologiziranje masovnog ubijanja. Nemci jesu dobrovoljno ubijali, ali je pojedinac sa vlastitom voljom i svešću produkt društva. Kolektivno počinjeno masovno ubistvo ne može se tretirati individualnim kategorijama krivičnog prava, jer to znači poricati kolektivni, tj. društveni karakter varvarstva sistema. Medjutim, ni ovaj ideološko-kritički pristup ne negira odgovornost i krivicu u celini. Reč je o odgovornosti svakog pojedinca kroz čije se postupke reprodukuje društvena stvarnost, koja se može promeniti. Rečju, Nemce treba pozvati na odgovornost zato što su fašizmu bili do kraja verni umesto da ga nasilno obore. Zato kod objašnjenja Aušvica ne pomažu logički racionalni kriteriji - kao kada se logički nužno Aušvic pravolinijski izvodi iz zakona nemačke istorije. Ova vrsta "kritike vrednosti" u stvari pravda milione zločinaca koje je sudbina "mentaliteta" svladala. Nahtman misli da je Postone ubedljiviji: antisemitizam izvire iz fetiških odnosa kapitalizma, ali ne nužno. Istrebljivački antisemitizam nije nužno nemačka osobenost. Holokaust je faza u razvoju nemačkog kapitala, ali posredno, a ne neizbežno u smislu linearne nužnosti.

Raspravljajući o nesposobnosti da se "svetovno iščezavanje civilizacije izrazi na pojmovnom nivou", Uli Krug je Goldhagen debatu ocenila kao pokušaj da se, u novoj epohalnoj situaciji krajem XX veka otvori opštije pitanje u kojoj meri je politička kultura ideološki odraz ekonomsko-političke realnosti. Da li je Goldhagen uopšte bio kadar da poljulja gledište o primatu ekonomije nad politikom? Premda Kincel nije bez razloga zapazio (Küntzel 1997) da smo ranije bili skloni izjednačavanju fašizma i kapitalizma i potcenjivanju antisemitizma, stoji i opaska Krugove (Krug 1998) da danas to isto činimo, ali sa obrnutim predznakom: kapitalizam je naime potisnut, a fašizam se poistovećuje sa antisemitizmom. Otuda raste bojazan da će veza izmedju vrednosnih i misaonih formi kod Kincela, Dinera i drugih ostati večna zagonetka. Nacizam nije pokazao nikakav "slom civilizacije" nego svetovno "iščezavanje civilizacije". Otuda i zaoštrena ocena Krugove da je nacizam u najdubljem strukturnom pogledu u stvari razvoj varvarskih mogućnosti kapitala.

Pitanje je može li se Aušvic objašnjavati samo ili pretežno vrednosnim činiocima i na taj način, a ne drugi, iracionalno racionalizovati ili se s druge strane može bezostatno svesti na materijalne pobude (kao npr. kada je Kaucki objašnjavao reformaciju kolebanjem cene pamuka). Goldhagen se izričito zalaže za primat politike nad ekonomijom. Koliko god Aušvic bio rezultat neuporedive nemačke rasne države, sa ne manje razloga se "civilizacija" može zamisliti bez globalnog prevazilaženja onoga toka bez kog Aušvic ne bi bio moguć. Kapitalizmu nije bio neophodan nikakav spoljni misteriozni dodatak da bi se preobratio u besmisleno uništavanje. Istovetnost samodržanjai uništenja stvaraju "procesnu protivrečnost" vlastitom dinamikom. Uli Krug izričito tvrdi da tzv. nemački posebni put nije nikakvo odstupanje od kapitalističke normalnosti već njegova krajnja konsekvenca. Ali i dodaje da bi trebalo istražiti okolnosti koje su u drugim autoritarnim državama sprečile ubilačku dijalektiku konstantnog (a ne varijabilnog) kapitala da završi s Aušvicom. S druge strane, pozitivistička svest uporno

ustrajava u pokušaju da *ius sanguinis* istakne kao direktnu suprotnost *ius solli,* a istrebljivački antisemitizam kao raskid sa sa zahtevima "normalnog kapitalizma". Novac i kapital su sami po sebi u velikoj meri antisemitski jer stvaraju u naročitim okolnostima viziju antibića. Najveća je slabost Goldhagena što nema ni nagoveštaja ovakvog pristupa.

Na Kincelov poziv da treba preispitati tumačenje holokausta koje daje kritička teorija regovao je i Fogt (Vogt 1997) izričitom tvrdnjom da holokaust nije nemačka osobenost i da je analiza antisemitizma kod kritičke teorije nadmoćna nad Goldhagenovom tezom. Štaviše, ova dva obrasca objašnjenja ne mogu se čak ni porediti. Goldhagen se bavi samo jednom stranom objašnjenja (motivacijom zločinaca), dok kritička teorija nastoji da razjasni društvenoteorijski značaj Aušvica.

Utisak je da je levica precenila teorijski značaj Goldhagena. Goldhagenu nije bila namera da poljulja ključne teze kritičke teorije jer za to nije imao snage. Važnije je pomenuti da se pristup, čiji je predstavnik Goldhagen, i pristup kritičke teorije razilaze u četiri ključna stava: kod uništenja Jevreja kritička teorija prepoznaje "dijalektiku prosvetiteljstva", dok Goldhagen to tumači osobenostima nemačkog razvoja. Za kritičku teoriju uništenje Jevreja jeste u poslednjoj instanci ekonomske prirode, dok je za Goldhagena to pitanje mentaliteta. Dalje, za kritičku teoriju ravnodušnost prema žrtvama je glavni aspekt antisemitizma, za Goldhagena, pak, to je mržnja. Kritička teorija logore posmatra kao industriju smrti, dok Goldhagen ističe značaj konkretnog ubijanja, grozota i motivacije pojedinca. Fogtu očigledno nije bilo teško da zaključi da je, u celini uzev, kritička teorija nadmoćna nad istoricizmom, izuzev ako se ne želi uništenje Jevreja shvatiti kao antisemitski pogrom koji se od drugih razlikuje samo po obimu.

Neoboriva teza da je Holokaust preobražaj instrumentalnog uma u bezumlje u krilu kapitalizma, danas izgleda manje ubedljiva samo zbog snažnog zaokreta epohalne svesti, a ne zbog njene teorijske ograničenosti. Adorno i Horkhajmer su tvrdili da je antisemitizam pobuna protiv "sfere cirkulacije" sa kojom su poistovećeni Jevreji, a koja je odgovorna za ekonomsko propadanje nacije. Dakle, moderni antisemitizam je rezultat raspada gradjanskog subjektiviteta, a ne anahroni relikt tradicije. Zbog toga se ne može tumačiti kao nacionalna osobenost. Kada je, medjutim, u pitanju analiza konkretne tehnike uništenja, tu Goldhagenove analize mogu biti zanimljive. Goldhagenovo insistiranje na zločinima pojedinaca ne dovodi u pitanje kritičku teoriju, jer se ova ne može svesti na radikalni strukturalizam. Ona je otvorena prema mogućnostima uključivanja drugih postavki, pa otuda i Goldhagenova analiza može biti dopuna kritičkoteorijske analize antisemitizma. Obrnuti postupak je nemoguć zbog suženosti goldhagenovog pristupa. Holokaust jeste nemački projekat, ali Adorno i Horkhajmer nemačku istoriju nisu izuzimali iz gradjanskog društva, već je tumačili kao njegov odstupajući uzor. Najslabiju tačku Goldhagenove teorije otkrile su levičarske kritike, uprkos tome što je zbog vansaznajnih činilaca opao uticaj marksističke misli o fašizmu krajem XX veka.

3. 7. Značaj debate za nauku i političku kulturu

Izgleda da je Šnajder u pravu kada je značaj Goldhagen-debate video u tome što su stara pitanja postavljena na novi način (Schneider 1998). Svako doba formira vlastita pitanja i daje svoje odgovore. U prvom mahu stručna javnost žestoko je napala Goldhagena, ali je kasnije pokazala spremnost da se sa tezama diferencirano suoči, a i Goldhagen je dao nekoliko pomirljivijih intervjua. Uvaženo je da su u knjizi: a) motivi ubica neobično iscrpno pokazani; b) dobro uočena uloga policijskih bataljona, marševa smrti i logora; c) s razlogom skrenuta pažnja na dobrovoljnu stranu ubijanja. Više kritičara je istaklo da je potrebno šire uporedno istraživanje genocida da bi se osvetlili uslovi pod kojima masovno ubijanje postaje moguće, a genocid nekažnjiv. Tada bi bilo jasnije u kojoj meri su tu značajni: 1. ideologija; 2. istorijsko sećanje; 3. politička kultura; 3. konkretne okolnosti u kojima obični ljudi postaju ubice. Zbog idejnopolitičke strane rasprave više kritičara reagovalo je preoštro, a Goldhagenova teza da su Nemci bili dobrovoljne ubice nije toliko isključiva jer je on sam odbacio tezu o kolektivnoj krivici. Jednim delom spor se može objasniti razlikama u perspektivi koja je uslovljena prirodom disciplinarnog pristupa. Goldhagen je sociolog, a većina kritičara istoričari. Tako Momzen veberovski gleda na istrebljenje Jevreja sa stanovišta celine procesa, pa se stvara utisak o birokratskoj efikasnosti, hladnom planiranju i sistemskom uništenju, Viperman, kao istoričar, posmatra sistemski aspekt fašističkog rasizma u širem prostornom i vremenskom pogledu, a Kini, kao politikolog, ističe strukturu vladajućeg saveza i vezu ekonomije i politike. Goldhagen, pak, gleda iste stvari pretežno socijalnopsihološki sa stanovišta tehnologije zločina i individualne motivacija počinioca - pa su u prvom planu lična osećanja, mržnja, osveta, sadizam i si. Navedenoj razlici perspektiva odgovaraju različiti pojmovi za objašnjenje zločina i u različitom stupnju odgovorne društvene snage: kod Momzena to su planeri i birokrate, kod Vipermana nacistička partija, kod Kinla vrhovi krupnog kapitala, vojske i fašističke partije, kod Goldhagena pojedinačne ubice. Goldhagenov pristup je u najvećoj meri nominalistički, sa svim prednostima i manama.

Ako se prihvati gledište o različitosti perspektiva kao izvoru razilaženja, onda se može uočiti da su sa stanovišta polarizovanih strana u *Historikerstreit,* Goldhagen i većina njegovih kritičara u stvari na istoj strani. Većina uspon nacizma i antisemitizma izvodi iz kontinuiteta nemačke istorije, a ne tretira kao istorijsku slučajnost. Zato je prevladalo zalaganje da se ispod prošlosti ne može podvući crta, tj. da se ne mogu zaboraviti zločini, već da treba da ostanu stalna opomena i korektiv sazrevanja nemačke političke kulture. U tom pogledu većina se protivi istoricističkoj tezi o neponovljivosti i jedinstvenosti fašizma (za razliku od konzervativno-istoricističke struje koja se zalaže ili za reviziju tj. normalizaciju prošlosti ili za prestanak bavljenja istorijom koja samo opterećuje budućnost). Ova potonja struja još se u *Historikerstreit* jasno grupisala oko Noltea, a ima snažno uporište i u američkom mahom antisemitskom revizionizmu. Ipak ostale su upečatljive razlike izmedju Goldhagena i kritičara, koje se ne mogu svesti samo na piščeve paušalne sudove, neodmerena uopštavanja, ličnu aroganciju, monokauzalno

objašnjenja ili redukcionizam. Goldhagenov istoricizam i nominalizam kosi se (tj. teško je spojiv) sa strukturnim (Momzen), socijalnoistorijskim (Veler) i marksističkim (Kini) tumačenjima nacizma. Poslednja tri pristupa mogu se uzajamno dopunjavati i to je njihova prednost nad Goldhagenom čiji je postupak neinkluzivan. Na drugoj strani, istrajavanje na neuporedivosti holokausta sa drugim oblicima sistematskog terora oštro odvaja Goldhagena i od teorija o totalitarizmu. Okolnosti što ga je levica idejnopolitički podržala ne bi trebala da zamagli krupne teorijske razlike izmedju Goldhagena i levice. Čak ni Habermasova i Vipermanova podrška nije bila dublje teorijske nego moralnopolitičke prirode. Kada se stišala graja oko Goldhagena, jer su je zasenile debate oko Walzerovog govora i Finkelštajnove knjige, lakše se moglo uočiti da se deo kritike razlikuje od Goldhagena po istraživačkim prioritetima i uglu gledanja, drugi deo po ključnom poimanju društvenog determinizma i ocenama glavnih uzroka nastanka fašizma, a treći deo u idejnopolitičkom pogledu. Ako se imaju na umu široke pretenzije Goldhagena, pomenuti kontrast još je upadljiviji. Goldhagenova knjiga bila je u političkom i moralnom pogledu zapažena ne zahvaljujući radikalnoj kritici sistema u kom su nastali fašistički zločini, već sposobnošću da živu sliku grozota smesti u pristupačan i razumljiv teorijski okvir i time potisne suvoparnu istoriografiju.

Verovatno ovakav nominalistički socijalnopsihološki pristup pisca nije bio provokativan za akademsku nemačku istoriografiju istoricističkog ili strukturalističkog usmerenja. U Nemačkoj protiv Goldhagena nisu istupili radikalni revizionisti (koji su branili tezu o Aušvicu kao laži i zalagali se za normalizaciju prošlosti), već oni koji su svoj naučni rad shvatali kao prilog političkom obrazovanju (angažovani). Ostaje utisak da nemačka akademska nauka nije bila spremna za medijski nastup, niti na uprošćavanje svojih rezultata, pa se, kako zapaža Šnajder, u javnosti dobro pomučila sa Goldhagenom. Goldhagenova knjiga primer je američke naučne kulture (koja je privlačnija za medije) dok je nemačka suvoparnija.

Različitim teorijskim primedbama upućenim Goldhagenu odgovara i različita ocena idejnopolitičkog učinka debate. Habermas je ubedjen da je knjiga delovala kao katalizator koji je ujedinjenu Nemačku suočio iznova sa najvažnijim segmentom njenog istorijskog samopoimanja pa je otuda važna karika istorijskog procesa učenja i sazrevanja u pravcu tolerancije. Slična je ocena Kinla i Erlinghagena - da masovno solidarisanje sa jevrejskim žrtvama predstavlja politički i moralni potencijal koji uliva nadu. Goldhagen-debata pokazala je da mnogi drže da se zločini nemačkog fašizma ne mogu relativisati niti zamagljavati pozivom na nacionalna osećanja u ime "normalizacije" koja traži prestanak bavljenja prošlošću koja opterećuje.

Drugačija je Klausenova donekle zaoštrena ocena latentne funkcije Goldhagen debate (Claussen 1997). Po njemu, u ovoj raspravi nije reč o idejnoj doslednosti argumentacije niti o spoznaji stvarnog dešavanja u prošlosti, već su aktivirana grupna osećanja. Jer o knjizi je u Nemačkoj počela rasprava dok još nije bila ni prevedena, kada je *Die Zeit* 12. 4. 1996. na naslovnoj strani nepogrešivo pogodio sigurni tenor "Mi" osećanja. Debatom, u stvari treba pokazati (nasuprot optužbama sveta) da je Nemačka

zaslužila svoje "ponovno ujedinjenje". U središtu debate, upozorio je Klausen, nije suočavanje sa masovnim ubijanjem Jevreja, već je u igri bio osećaj vlastite vrednosti u novoj Nemačkoj. Nije bila nužna knjiga, već jedan Goldhagen oko kog se neće suočiti duhovi nego osećanja. Ako pisac govori o nemačkoj istrebljivačkoj političkoj kulturi - treba pokazati da Nemci danas žive u drugom svetu koji je raskrstio sa fašističkom prošlošću. Prosečan Nemac kaže: smešno je poricati svaku odgovornost, ali danas želimo da budemo čisti. Ovo priznanje fašističkih zločina, koje je Goldhagen provocirao, ne bez ponosa, naziva se "političkom kulturom". Medjutim, ovoj konfesiji, dodaje Klausen, potrebni su i svedoci, Jevreji. Oni su danas u Nemačkoj neobično važni, a sam predsednik Nemačke jevrejske zajednice je postao najviša i poslednja moralna instanca. Rečju, diskusija oko prošlosti postaje prazna rutina, ali sa dubljim izvannaučnim smislom. "Mi" retorika oslobadja bespomoćnog pojedinca društvene krivice i oprašta mu u novoj kolektivnoj solidarnosti.

Premda ne manje oštar kritičar manipulativne strane naučnopolitičkih rasprava u Nemačkoj, Viperman se nije složio sa "markuzeovskim" levičarskim tonovima Klausena. On je uočio da se Goldhagen uspešno oteo novom nacionalističkom i antitotalitarnom konsenzusu Nemaca i učvrstio uverenje o epohalnom značaju Holokausta (u smislu opomene protiv svakog rasizma) i njegovoj neuporedivosti koja se ne može relativisati poredjenjem sa zločinima drugih, kao kod teorija o totalitarizmu. Upravo je to bila najveća tekovina *Historikerstreit* i ispod nje se ne može ići. Ne treba narušavati mukotrpno uspostavljenu saglasnost iz *Historikerstreit* izjednačavanjem nemačkog rasističkog ubijanja i komunističkog "klasnog genocida" (Wippermann 1998 a). Viperman smatra da se Goldhagen uspešno odupro raširenoj trivijalizaciji nacističkih zločina putem njihovog poredjenja sa drugim režimima, pre svega sa DDR-om. On se upadljivo razlikuje od mnogih "plavookih nemačkih istoričara" koji se trude da relativišu zločine Trećeg Rajha ukazivanjem na neke njegove tobože "dobre strane". Braneći ga od raznovrsnih profesionalnih i *hobby* istoričara, Viperman je sa žaljenjem konstatovao da je Goldhagen dobio samo jednu publicističku bitku, ali ne i istoriografski rat (Wippermann 1997 b). Zahvaljujući izmedju ostalog i njegovoj knjizi, otvorenije se govori o dilemama nove radikalne denacifikacije 1990-ih (posle amnestije i amnezije 1950 i 1960-ih godina). Ranije je roditeljska prošlost bila blokada bavljenju istorijom. Za treću generaciju (za unuke) to je nešto lakše. Goldhagen je provokativno preneo odgovornost za zločine sa strukturnih grupa na pojedinca. Zato nova ujedinjena Nemačka mora priznati sve zločine fašizma. Ali, odgovaraju konzervativci, to će pokolebati novog nemačkog vojnika. Zato oprezno. Goldhagenova knjiga "neoprezno uznemirava" svakog vojnika i upozorava na opasnost odnormalizacije svakog patriotskog genocida. To je njena univerzalna poruka. Uprkos otporu piščevim tezama, Goldhagen-debata je pokazatelj vitalnosti političke kulture Nemačke, jer je iskazano snažno zanimanje za zločinačku fašističku praksu i spremnost da se ne povuče crta ispod prošlosti. Teško je verovati da ona u tom pogledu može biti uticajna opomena balkanskoj političkoj kulturi i šovinističkom genocidu malih balkanskih naroda, a još manje da bi ih mogla dovesti do svesti o negativnoj utopiji *furor*

balcanicus. To će biti moguće tek kada počne sistematična i organizovana naučna kritika pogubnog "patriotskog" šovinizma vlastite, a ne tudje nacije. Jugoslovenska nauka ne bi trebala da čeka da to drugi prvi počnu.

Literatura:

Adorno, Theodor, u. a: (1973): u. a., Studien zum autoritären Charakter, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M. 1973.

Birn, Bettina, Ruth (in collaboration with Dr Volker Riess) (1997): Revising the Holocaust The Historical Journal, Cambridge University Press, 40,1.

Claussen, Detlef (1992): Neue deutsche Versöhnung, Freitag - die Ost und West Wochenzeitung (Berlin) 1992/Nr. 2.

Claussen D. (1994): Grenzen der Aufklärung - die gesellschaftliche Genese des modernen Antisemitismus, Fischer, Frankfurt/Main 1994, S. 7-20.

Claussen, D. (1996): Viel Lärm um Goldhagen, Perspektiven (Frankfurt/M.), Nr. 29.

Claussen, D. (1997): Daniel Goldhagen in den Medien-die vorläufige Bilanz auf neue entfachten Debatte, Weltwoche (Zurich) 11.9.1997.

Dahmer, Helmut (1998): Das Elend der Goldhagen-Kritik - Die Holocaust-Forschung muß weg vom Strukturalismus und braucht eine"Wendung zum Subjekt" (Horkheimer), Jungle World 1998, Nr. 21.

Dowe, D. hrsg. (1996): Die Deutschen - ein Volk von Tätern - Zur historisch-politischen Debatte um das Buch von D. Goldhagen" Hitlers willige Vollstrecker: ganz gewöhnliche Deutschland der Holocaust", FES, Bonn 1996. (Elektronsko izdanje)

Dowe, D. (1996): Vorbemerkungen des Herausgebers, u D. Dowe (hrsg.) Die Deutschen-ein Volk von Tätern;

Elsaser, Jürgen (1998): Deutschland als Avantgarde-Historische Genese und aktuelle Renaissance des deutschen Sonderwegs, Jungle World 1998, Nr. 8.

Finkelstein, Norman, G. (1997): Daniel Jonah Goldhagen's 'Crazy' Thesis: A Critique of Hitler's willing Executioners, New Left Review (London), July/Avg.

Goldhagen, Daniel, J. (1996 a): Das Versagen der Kritiker, Die Zeit 1996, Nr. 2.

D. J. Goldhagen antwortet in der Zeit seinen Kritikern (1996 b), Die Zeit 1996, Nr. 25.

Goldhagen, D. J. (1996 c): Daniel J. Goldhagen antwortet seiner Kritikern, Die Zeit 1996, Nr. 32.

Goldhagen, D. J. (1997): The Fictions of Ruth Bettina Birn, German Politics and Society (Berkeley) 1997 (15), Nr. 3.

Goldhagen, D. (1998): Hitlerovi dobrovoljni dželati - obični Nemci i Holokaust - (prevod s engleskog), Radio B 92, Beograd (1. Edit. 1996).

Habermas, Jürgen (1997): Warum ein "Demokratiepreis" für Daniel J. Goldhagen? Eine Laudatio. Blätter für deutsche und internationale Politik 1997, Nr. 4

Habermas, J. (1999): Bestijalnost i humanost (prevod s nemačkog), Nova srpska politička misao, 2.

Jäckel, E. (1996): Einfach ein schlechtes Buch, Die Zeit, 1996, Nr. 21.

Judt, Tony (1999): The Morbid Truth, The New republic 19. 7.1999.

Kautz, Fred (1998): Die Alpträume von Frau Birn, Jungle World 1998, Nr. 21.

Kohler, Otto (1996): Unter Deutschen, Konkret (Hamburg), 1996, Nr. 1.

Krauss, Hartmut (1996): Daniel J. Goldhagens eindimensionale Sicht auf "Hitlers willige Vollstrecker" - Eine subjektwissenschaftliche Kritik von links, Glasnost-Informations und Dokumentationssystem Berlin, Nr. 11.

Krug, Uli (1998): Ewiges Rätsel Auschwitz - über die Unfähigkeit den sekularen Zivilisationsschwund auf den Begriff zu bringen, Bahamas 1998, Nr. 25.

Kühnl, R, hrsg. (1980): Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten (5. Auflage), Pähl Rugenstein, Köln 1980. (1. Aufl. 1975).

Kühnl, R. / Erlinghagen/R. (1997): "Holocaust" - Forschung in Deutschland - Von 1945 bis zur Goldhagen-Debatte, u Johannes Klotz/Ulrich Schneider (hrsg.), Die Selbstbewusste Nation und ihr Geschichtsbild - Geschichtslegenden der Neuen Rechten-Faschismus/Holocaust/Wehrmacht, Papyrossa Verlag, Köln 1997.

Küntzel, Matthias (1997): Holocaust und die deutsche Linke, Jungle World 1997, Nr. 45.

Küntzel, M. (1998 a): Zur Entlastungsfunktion des "Schwarzbuchs" im neuen deutschen Diskurs, Jungle World 1998, Nr. 36.

Küntzel, Matthias (1998 b): Finkelsteins Freunde, Jungle World 1998, Nr. 21.

Loewenstein, Rudolph (1968): Psychoanalyse des Antisemitismus, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1968.

Massing, Paul, W. (1959): Vorgeschichte des politischen Antisemitismus, EVA, Frankfurt/M. 1959.

Meyer, Gert (1997): Wehrmacht und Holocaust, u J. Klotz/U. Schneider, Die selbstbewusste Nation und ihr Geschichtsbild.

Mitchell G. Ash, Mitchell, G. (1996): Die Debatte über Goldhagen im Internet, Tageszeitung (Berlin), nr. 497516. 7.1996.

Mommsen, Hans (1996 a): Antwort auf Daniel J. Goldhagen - Der Antisemitismus war eine notwendige, aber keineswegs hinreichende Bedingung für Holocaust, Die Zeit 1996, Nr. 36.

Mommsen, H. (1996 b) Die Deutschen und der Holocaust, i Diskussion des Vortrages von H. Mommsen, sve u D. Dowe (hrsg.), Die Deutschen ein Volk von Tätern.

Nachtmann, Clemens (1998): Gehorsam ohne Befehl - Bomben legen aus Erfahrung Bahamas 1998, Nr. 27.

Neumann, Franz, L. (1966): Behemoth - The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944, Harper Row, New York (1. Edit. 1944).

Nolte, Ernst (1965): Der Faschismus in seiner Epoche, Die action francaise, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus, Piper, München (1. Aufl. 1963).

North, David (1998): Antisemitismus, Faschismus und Holocaust - "Hitlers willige Vollstrecker" von D. Goldhagen-eine Buchkritik, Arbeiterpresse-Verlag, Essen 1998.

Pankow, Horst (1996): Phantom Kollektivschuld, Bahamas (Berlin) 1996, Nr. 20.

Pätzold, Kurt (1997): Der geschichtliche Ort des "Holocaust", Kalaschnikov Archiv (Berlin) 1997, Nr. 1.

Postone, Moishe (1983): Antisemitizam i nacionalsocijalizam (prevod s nemačkog), Marksizam u svetu, g. IX (1983) br. 3. (1. izd. 1981).

Schneider, Michael (1998): Die "Goldhagen-Debatte": ein Historikerstreit in der Mediengesellschaft, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn, 1998. (Elektronsko izdanje)

Vogt, S. /Beni, A. (1996): "No Germans, no Holocaust" - Zur Kritik von D. J. Goldhagen: Hitler's Willing Executioners, Bahamas 1996, Nr. 2.

Vogt, Stefan (1997): Kein deutscher Sonderfall - Die Antisemitismusanalyse der Kritischen Theorie ist Goldhagens Ansatz überlegen, Jungle World 1997, Nr. 37.

Weber, Charles (1996): Goldhagen's Evil' Indictment of Germans, The Journal of Historical Review, vol 16, No. 2.

Wippermann, W. (1997 a): Goldhagen, an die Tafel! Wie deutsche Historiker den Wissenschaftler D. Goldhagen demontieren, Jungle World 1997, Nr. 48.

Wippermann, W. (1997 b): "Judischer Scharfrichter"? Goldhagen und die "selbstbewusste Nation", u W. Wippermann, Wessen Schuld - Vom Historikerstreit zur Goldhagen-Kontroverse, Elefanten Press, Berlin 1997.

Wippermann, Wolfgang (1997 c): Goldhagen ist nicht radikal genug - Man muß ihn gegen rechts verteidigen, aber von links angreifen! Kalaschnikow Archiv (Berlin), 1997, Nr. 1.

Wehler, Hans-Ulrich (1996): Goldhagen Debatte: Wie ein Stachel im Fleisch, Die Zeit 1996, Nr. 22.

Wippermann, W. (1998 a): Der nekrophile Antikommunismus der" aufgeklärten Linken" und die Schwarzbuchdiskussion, Kalaschnikow Archiv 1998, Nr. 2.

Wippermann, W. (1998 b): Die Goldhagen - Kritik wird obszön: der Fall Finkelstein, Jungle World (Berlin) 1998, Nr. 21.

Wippermann, W. / Roth, K. (1998): Ist Dimitroff gegessen? War der Nationalsozialismus ein Klassen oder Rassenstaat?Eine Kontroverse zwischen W. Wippermann und K. H. Roth, Jungle World 1998/Nr. 4.

4. VALZER DEBATA: fašizam kao moralna toljaga

Nestanak hladnog rata značio je iščezavanje i stabilne polarizacije idejnih sukoba. Usled nestanka zajedničkog neprijatelja - socijalizma počinju se ubrzano razlikovati interesi SAD od EU, a unutar Evrope jača nacionalna polarizacija. Globalizacija nastoji da unese reda u zamršenost nove interesne podele. Izgleda da je uspešnija na ekonomskom i vojnom nego na istorijsko-ideološkom planu. Globalizacija lakše usaglašava ekonomske i vojne razlike nego istorijsko sećanje. Ovo ne bi bilo toliko važno da sećanje nema aktivnu ulogu. Na primeru odnosa prema fašizmu treba pokazati kako kritike sa različitih polazišta mogu biti čak podudarne, premda suštinski različite. U središtu je holokaust kao simbol fašističkih zločina, koji, medjutim, prima šire značenje i zbog osećajne komponente lako se politizuje. Tri su najvažnija obrasca instrumentalizacije holokausta: 1. isticanje holokausta kao trajnog dela identiteta nemačkog narodau cilju opomene na opasnost novog fašizma i desnog ekstremizma; 2. potiskivanje holokausta kao "moralne toljage", koje remeti normalizaciju nemačke države i sprečava obnovu skršene nacionalne svesti; 3. prenaglašavale holokausta kao neuporedivog zločina i simbola trajnog monopola na žrtvu, zbog jevrejskih pretenzije na obeštećenje i u cilju pravdanja ekspanzije Izraela i SAD (holokaust industrija). Ova tri tumačenja holokausta kao simbola zločina fašizma iskazuju polarizaciju i usmerenost glavnih struje teorija o fašizmu nakon nestanka hladnog rata. Ona se podudaraju sa interesima raznorodnih idejnopolitičkih snaga. Za razliku od hladnoratovske polarizacije izmedju teorija o fašizmu i teorija o totalitarizmu, sada je teorijska i idejnopolitička zamršenost kod tumačenja i ideološkog korišćenja fašizma izrazitija. Zbog prolaznog podudaranja ineresa dolazi do sličnog gledanja na holokaust kod najrazličitijih idejnopolitičkih struja. Kako se različiti interesi mnogu prelamati u sličnim pogledima na neke krupne istorijske tačke govori npr. srodno gledanje na holokaust kod dela evropske levice, levih liberala u SADi nemačkih konzervativaca? Vidljivo je odsustvo jasne polarizacije u misli o fašizmu zbog slabljenja kritike kapitalizma i pojave novih protivrečnosti (izmedju SAD i SR Nemačke, porasta i normalizacije nacionalizma koji slabi kritičnost prema fašizmu, sukoba Jevreja i evropskih banaka od kojih traže obeštećenje, sukoba cionista i anticionista i si). Novi problem poslehladnoratovske kritike ideologije je u tome što različiti interesi stvaraju slične otpore, koji se prelamaju u sličnom odnosu prema fašizmu. Zato u svakom konkretnom slučaju treba pažljivo istražiti da li prevladava trajnija podudarnost interesa, dublja idejnoistorijska srodnost, ili samo prolazna saglasnost koju nameće postojanje zajedničkog neprijatelja.

4.1. "Manifest Berlinske republike" ili lična težnja za normalizacijom?

Nakon ponovnog ujedinjenja Nemačke, a naročito nakon pomeranja prestonice u Berlin, promenio se odnos prema fašizmu. Sećanje na fašizam Berlinske republike razlikuje se od sećanja Bonske republike. Takav se bar utisak stiče. Da li je već samo ponovno ujedinjenje shvaćeno kao oproštaj za fašizam i koji oblik sećanja na holokaust treba da imaju buduće generacije? Osim toga, snažna promena medija nametala je novu kulturu dijaloga. Svedoci fašističkog doba su izumirali, rodjeni posle nacizma nemaju direktnog sećanja, pa su ih na zločine mogli samo indirektno podsećati mediji. Glavno pitanje za docnije rodjene nije bilo ono o direktnoj krivici za fašizam, već ono o indirektnom sećanju i nezaboravu. U svakom društvu postoje faze blokiranja i faze erupcije sećanja, ali ne kao slučajni ciklusi, već kao traganje za različitim oblicima identiteta koji traže uporišta u različitim istorijskim sadržajima. Proces sećanja nije kontinuiran, diskontinuitete unose interesi uticajnih društvenih grupa. Da li se sećanja samo instrumentalizuju ili imaju i vlastite zakonitosti? Postoje i privatna sećanja, ali javna sećanja uvek imaju odredjenu funkciju. Onaj ko se seća uvek može na različite načine biti shvaćen, dakle prigovor o instrumentalizaciji sećanja donekle je trivijalan. Prošlost koje se sećamo uvek služi pravdanju ili kritici sadašnjice (Assmann 1998).

Sve nemačke rasprave o fašizmu, od Fišer- do Valzer-debate, uticale su na stvaranje novog mentaliteta, ali i iskazivale promenu epohalne svesti i raspoloženje intelektualne i političke elite. Danas je u središtu ekonomski najmoćnije evropske nacije pitanje da li njeni sadašnji žitelji treba da preuzmu krivicu predaka za fašizam i u kojoj meri su zatočnici te hipoteke? Može li samokritično sećanje na Aušvic biti trajni deo političke samosvesti, tj. da li prihvatiti odgovornost predaka kao uznemirujuću činjenicu ili kao elemenat slomljenog nacionalnog identiteta?

Osim lokalnog značaja, svako nemačko suočavanje sa fašizmom iznova je isticalo i univerzalnije poruke, pa zato ove rasprave mogu pomoći i drugim narodima da se jasnije odrede prema senkama vlastite prošlosti. To važi i za najnoviju debatu oko Holokaust muzeja čija se izgradnja planira u Berlinu. Spomenik je zamišljen kao monumentalni simbolični znamen nemačkog priznanja vlastitih zločina i preduslov uključenja Berlinske republike u "normalni Zapad". Medjutim u javnoj raspravi javile su se i bojazni da se ne pretera sa kajanjem i priznanjem. Ovu bojazan neobično jasno je ispoljio književnik Martina Valzer u govoru kada je primao nagradu nemačkih knjižara u jesen 1998. Da strah nije bio lični, nego znatno širi pokazale su podrške koje su stigle Valzeru posle govora. Tako je Institut za retoriku u Tibingenu proglasio Valzerov govor "Besedom 1998 godine", a socijaldemokratska uprava grada Hale u jesen 2000. predložila je Valzera za nagradu "Neustrašiva reč". Rasprava pokrenuta u javnosti vodjena je istovremeno oko Valzerovog govora i predloga za izgradnju monumentalnog spomenika žrtvama holokausta u centru Berlina. Juna 1999. nemački parlament odlučio je da se ubijenim Jevrejima digne spomenik u početnoj vrednosti od 20 miliona maraka. Izgradnja treba da počne polovinom 2001. Za razliku od *Historikerstreit* i *Goldhagen-*

debate, u Valzer-debati podsticaji nisu krenuli iz nauke, već iz politike: kakav spomeni/f dići žrtvama fašizma i da li je nemačka sramota neuporediva. Što je jačao nemački nacionalizam, to je rasla sumnja u tvrdnju da je fašizam neuporedivo zlo, a posle sloma realsocijalizma bilo je sve više odrečnih odgovora? Ovaj problem "istoriziranja" je unutar iznova ujedinjene Nemačke primio dugačiji ton. Slom evropskog socijalizma otvorio je perspektivu za novo poredjenje totalitarnih sistema. Demonizacija DDR-a relativizovala je fašizam. Uz novi nemački nacionalizam, ohrabren ujedinjenjem, to je odvelo izvesnoj opuštenosti u odnosu prema Hitlerovom režimu. Implozija DDR-a jačala je utisak o stabilnoj i demokratskoj Berlinskoj republici, u čega se pre desetak godina sumnjalo. Premda u novom svetlu ujedinjenja, shvaćenog kao oproštaj za prošlost, odnos prema fašizmu i dalje je ostao konstitutivni element nemačkog odnosa prema istoriji, jer je pokazivao odnos Nemaca prema Evropi. Valzer debata je primer živog suočavanja nove Berlinske republike sa istorijom i svedoči o tome da se i nakon 60 godina od kraja rata "prevladavanje prošlosti" u Nemačkoj ne iscrpljuje u rutinskim svečanim govorima i banalnom pogledu napred. Šta je podstaklo novu debatu oko prošlosti, kada je već izgledalo da su glavna pitanja fašizma dovoljno razmotrena?

Nemački književnik Martin Valzer (r. 1927) je, slično Nolteu, menjao shvatanja postupno sa sazrevanjem nacionalne svesti. Početkom 1960-ih podržavao je socijaldemokratsku kampanju protiv Štrausovog programa naoružavanja, od polovine 1960-ih približava se hrišćanskim demokratama, ali učestvuje i u kampanji protiv rata u Vijetnamu. Nacionalni osećaj mu se javlja početkom 1970-ih, da bi ubrzo počeo da rehabilituje pojam nemačkog naroda i govori da je nacizam plod Versajskog diktata i da Nemačka nije bila kriva za Prvi svetski rat. U isto vreme kod nacizma suočava zavedeni "narod" i stvarne počinioce i žali se zbog nejedinstva i podele nemačkog naroda kao nacionalne katastrofe (Krzywdinski 1999). Dobra prilika da Valzerova gledišta steknu javnu težinu bio je prijem nagrade za mir nemačkih knjižara 1998. Tada je Valzer izmedju ostalog rekao: "Svako poznaje istorijski teret Nemaca, neprolaznu sramotu. Ali, postoji i rutina samookrivljavanja. Nešto se u meni buni protiv svakodnevnog podsećanja na zločine, trajnog prisećanja na našu sramotu. Na delu je instrumentalizacija naše sramote. Podelu Nemačke poprilično intelektualaca pravdalo je Aušvicom. Iz nemačko-jevrejskog odnosa gradi se sudbinska katastrofa. Ritualizacija Aušvica je moralna toljaga. Nije li Holokaust spomenik u centru Berlina u stvari monumentalizacija naše sramote" (Walser 1998)? Ove reči bile su uperene protiv Habermasa i Grasa (mada ih Valzer nije imenovao). On je upozorio da "moralnom toljagom" prete "misleni vojnici" sa "moralnim pištoljima". Zato on lično ne želi više da se opterećuje sa nemačkom prošlošću, a želi i svoje zemljake da zaštiti od "rutine okrivljavanja". Sećanja na nacizam nazvao je sramotom, koju treba privatizovati i pretvoriti u stvar lične savesti. Savest je bolje suočiti sa krivicom nego sa sramotom koja se mora potisnuti (Walser 1998). "Raduje me kada mogu da konstatujem da često nije pravi motiv uspomena to da ne smemo zaboraviti, već instrumentalizacija naše sramote u tekuće svrhe. Aušvic je postao preteča rutina i moralna toljaga. Koje sve optužbe mora čovek da podnese kada kaže, Nemci su sada

normalan narod, obično društvo?" (Walser 1998). Da li je Valzerov izričiti zahtev za normalizacijom bio dovoljno opravdanje da njegovi kritičari zaključe da se radi o "Manifestu nove Berlinske republike"?

Ono što je sasvim sigurno jeste da je Valzerov odgovor protivnicima normalizacije nemačke prošlosti bio provokativan. Izneta je sasvim otvorena opomena da Nemačka treba da prestane da bude žrtva Aušvica. Premda nedorečeno, ispalo je da su opet krivci Jevreji, narod koji je i ranije okrivljavan za boljševizam. Nemačka težnja za normalizovanjem vlastite nacije i rasterećenjem od prošlosti imala je nekoliko faza: početkom 1980-ih nemačka desnica trudila se da porekne Aušvic, sredinom 1980-ih da umanji njegov značaj, a nakon ponovnog ujedinjenja stižu novi podsticaji normalizacije nemačkog nacionalizma, ali i otpori (Goldhagen debata 1996, debata oko Crne knjige 1998 i Valzer debata 1998). To su naučnopolitički dogadjaji koji izražavaju kolebanja izmedju isticanja neuporedivosti nacizma i njegove relativizacije preko izjednačavanja žrtava fašizma sa žrtvama drugih ideologija i režima. Istini za volju, Valzer ne poriče niti relativiše Aušvic. On nemačka nedela pokušava da niveliše. Naime prikazujući Nemce kao žrtve tereta prošlosti, skoro da ih izjednačava sa žrtvama fašizma. Neki kritičari su to shvatili kao poruku: "Vi jeste patili u Aušvicu, a mi patimo sada, zato smo kvit". Govor je izazvao reakciju i podelu domaćeg javnog mnjenja. Na jednoj strani bili su I. Bubis *[Bubis)* predsednik Nemačke jevrejske zajednice i delovi nemačke levice, ana drugoj, R. Augštajn *[Augstein),* urednik nedeljnika *der Spiegel,* K Donani *[Dohnariy)* i, i ekstremna desnica. Veliki deo nemačkog društva tražio je zaborav. Ima mišljenja da je to prvi antisemitski spor Berlinske republike (H. Funke).

Njegova osobenost je u tome što je Valzer govorio o Aušvicu kroz kategorije morala: sećanje, opomena, stid, sramota i savest. Posle njegovog govora usledila je "oluja". Najpre je reagovao Bubis nazvavši Valzera duhovnom palikućom. Valzer je održao govor 13.10.1998, a Bubis mu je odgovorio govorom u berlinskoj sinagogi 10.11. 98. povodom 60-godišnjice novembarskog pogroma. U Valzerovim rečima da je Holokaust spomenik u Berlinu monumentalizacija sramote, negativni nacionalizam i banalnost dobra, Bubis je prepoznao pokušaj podvlačenja crte ispod nemačke istorije, i prebacio Valzeru da je latentni antisemit. Ako se u holokaustu gleda instrumentalizacija nemačke sramote, onda se ovaj banalizira (Bubis 1998). Bubis je zapazio da su ovi tonovi do sada dolazili od ekstremne desnice, a kada to kaže neko od duhovne elite, onda to ima drugu težinu (Bubis 1998). Iz Aušvica se mora učiti moral, a katkad moral treba koristiti i kao toljagu, jer ga mnogi inače možda ne žele da nauče. Holokaust spomenik nije monumentalizacija sramote, jer je sama sramota bila monumentalna i neće biti monumentalizovana tek ovim spomenikom. Intelektualni nacionalizam nije lišen prizemnog antisemitizma, a nije normalnost potiskivati sećanja i živeti sa novim desnim ekstremizmom i rasizmom. Onaj ko zaboravlja žrtve Šoaha po drugi put ih ubija, zaključio je Bubis. Klaus fon Donani, takodje Jevrejin, braneći Valzera, upitao je "da li su se i nemački Jevreji mogli ponašati hrabrije od ostalih, kada su 1933, uklanjani i logorisani 'samo' ometeni u razvoju, homoseksualci ili Romi. Svako treba sebi samom na to pitanje

pošteno da odgovori" (Dohnany 1998). Donani je neuspešno pokušao da smiri duhove: "Valzerov govor bio je jadikovanje jednog lično nedužnog Nemca koji se našao u istorijskoj situaciji da se stidi zbog zločina prethodnih generacija koje nije počinio, ali za koje se mora osećati odgovornim. To je razumljivo čak nužno jadikovanje jednog savešću opterećenog nejevrejskog Nemca nad teškom sudbinom, da se danas bude takav Nemac. Valzer je imao pravo, Bubis ga nije razumeo" (Dohnany 1998). Zato Valzer nije duhovni palikuća već savešću opterećeni Nemac. Bubis je pitanje Donanija o Jevrejima nazvao "zlehudim podmetanjem", a Donani je uzvratio: "Svi smo ranjivi". I R. Augštajn otvoreno je podsetio da "Holokaust spomenik podseća na našu stalnu sramotu. Drugim nacijama takvo ophodjenje sa prošlošću je strano. Niko se ne usudjuje da centar Berlina oslobodi te monstruoznosti" (Augstein 1998). Valzeraje odmah podržala i nacionalistička desnica. Svaki konzervativac složiće se da nema ništa gore nego kada jedan narod gradi svoj identitet na osećaju krivice. Zbog toga, tvrde oni, mnogi mladi Nemci beže od svog identiteta u kosmopolitizam ili u identitet-surogat kao Evropljani. Zato što stvarni dželati nisu nikada prihvatili odgovornost, ova se pokušava preneti na naredne generacije. To je bila velika greška tzv. "histerije -prerade" smatraju današnji nemački konzervativci. Desničarski berlinski nedeljnik "Mlada sloboda" ocenio je da je Valzerov govor izazov za mišljenje i pretpostavka otvorenog i stvaralačkog odnosa sa nemačkom duhovnom tradicijom. Mi još nismo normalan narod, a razaranje nacionalne svesti Nemaca je u zamahu. Valzer je kritikovao krute sadržaje i forme kolektivnog mišljenja i sećanja i time pružio odlučujući doprinos okončavanju oštećivanja identiteta nemačke nacije preko nacizma u idejnom teroru (Olles 1998). Valzer je hteo da savesti pruži novi jezik sećanja. On ne traži podvlačenje crte već novo kultiviranje u sagledavanju Aušvica, a Bubis je nateran da bude moralni inkvizitor (Müller, Baal 1998). Da je samo desnica podržala Valzera, debata bi bila gotovo ritualna. Medjutim snažan talas otpora Valzeru pogodio je i spoljnopolitičke pretenzije novog socijaldemokratskog režima za vodećom ulogom u Evropi, koja se ne može voditi sa Aušvicom kao mazohističkim znamenom. Otuda i znatno šira podrška Valzeru izvan konzervativnog jezgra.

Zbog složenosti problema, a i otud što oživljavanje Aušvica nije više samo stvar spora levice i desnice nego i sveukupnog nemačkog identiteta, Broder je oporo zaključio da Nemci neće Jevrejima nikada oprostiti holokaust. Bez Bubisove reakcije Valzerov govor bi bio banalnost. Da li se Jevreji moraju osećati odgovornim, kako reče Donani (socijaldemokrat iz dobre kuće)? Dilema je opštije prirode: mora li crnac čije je roditelje linčovala bela svetina da se pita da li bi prišao Ku-kluks-klanu da je rodjen kao belac (Broder 1998)? Bilo je još oštrijih prigovora Valzerovom središnjem stavu da se "savest ne može delegirati". Ne vrši li Valzer u stvari na agresivan i samoironičan način samokritiku, jer ne želi vlastitu savest da učini javnom stvari (Podak 1998)? Berlinska republika počinje sa izmirenjem sa zločincima, ali i sa disciplinovanjem žrtava, još odsečnije zaključio je komentator hamburškog časopisa *Konkret.* Nemačka se sa nestankom DDR-a otarasila komunističkih boraca iz pokreta otpora, a ostali progonjeni od nacizma pripadaju računici *alla Dohnanyi.* Postalo je sasvim očevidno da je izmirenje

intelektualaca sa moći ujedinjene Nemačke nerazdvojivo od Aušvica. Valzer je bio sasvim jasan: "Ja ne moram više podnositi nepodnošljivo. Ne mogu učestvovati u diskvalifikovanju potiskivanja" (Walser 1998).

Habermas je dosledno reagovao rečima da onaj ko Aušvic drži za "našu sramotu" jeste zainteresovan za sliku koji drugi o nama imaju, a ne za sliku koju su gradjani Nemačke izgradili o sebi u odnosu na slom civilizacije, da bi sami sebi u oči pogledali i uzajamno se uvažavali. Sa spomenikom ubijenim Jevrejima pokušavamo da rasčistimo sa samim sobom. Holokaust spomenik nije monumentalizacija nemačke sramote nego izraz civilnog poštovanja potomaka žrtava" (Habermas 1999). Levica je još oštrije uočila da se u Valzerovim rečima manje nego u Bitburgu ili u sporu *Historikertstreit* radi o običnom podvlačenju crte. Sada, naime, mlade Nemce treba prinuditi na kontinuitet poricanja (onoga tipa kako se prosečan Nemac danas pita): ako sam se kao mladić i prijavio dobrovoljno u *Wehrmacht* ne znam kakve veze imam sa "našom sramotom". Mladima ne treba dozvoliti da se sa nemačkim zločinima susreću u nacionalnim kategorijama "sramote" ili "krivice". Prilikom izložbe o *Wehrmacht* zločinima 1997. u Minhenu nacisti su, protestvujući protiv izložbe, na demonstracijama nosili parolu" Naši očevi nisu bili ubice". Danas 55% Nemaca ne želi više ništa da zna o zločinima nacista (Kunstreich 1999), a ima dosta istoričara koji se bore protiv onih koji su protiv podvlačenja crte. Samopoimanje kao žrtve je nacionalna spona koja povezuje Nemce: zbog toga Valzer, Augštajn i Nolte ne prestaju da na svoj način instrumentalizuju Aušvic.

4. 2. Osnovne teme i opštiji značaj debate:

Da je Valzer debata samo nemačka stvar zasluživala bi manje pažnje, jer verovatno neće biti konačna faza debata oko fašizma. Ona se, medjutim, tiče svih masovnih zločina koji se potiskuju i pokazuje opštije desničarske obrasce neutralizacije senki nacionalne prošlosti. Berlinski politikolozi Jeker i Kornberger su istražujući podtekstualno jezgro (ideološke implikacije) Valzerovog govora, zaključili da su se problemi Valzer debate kretali oko nekoliko glavnih tema: 1. nacionalnog samopomirenja; 2. nemačkog mita o žrtvi; 3. strukturnog antisemitizma; 4. netrpeljivosti prema intelektualcima (Jacker, Kornberger 1999).

Što se tiče nacionalnog samopomirenja, odlučujuće je da li kasnije rodjeni preuzimaju uznemirujuću političku odgovornost kao elemenat slomljenog nacionalnog identiteta (Habermas, 1999). Valzer odbacuje ovo pitanje, odgovara odrečno, trudi se da podvuče crtu ispod prošlosti i izmiri nacionalno shvaćeni kolektiv, a time i odbaci moralnu odgovornost. To je smisao njegovog pominjanja "normalnog naroda" čime se relativiše osobenost holokausta kao istorijske činjenice. Valzer suprotstavlja etici, moralu i odgovornosti premoderni, mistični romantičarski pojam savesti: "Svakoje sam sa svojom savešću. Ništa savesti nije toliko strano kao simbolika" (Walser 1998).

Gotovo da ne treba pominjati da se svaki konzervatizam u javnom sećanju trudi da vlastitu naciju rastereti od neslavne prošlosti. Ipak postoji više verzija ovog nastojanja.

U iznova ujedinjenoj Nemačkoj na talasu revizionizma pojavio se "nacionalizam koji normalizuje" sa sledećim tezama: 1945. nije odlučujući datum za Nemačku, a patriotizam treba jačati popularizacijom tradicionalnih vrednosti i nacionalnih simbola. Uz to poriče se liberalizam, potrošačko društvo, multikulturalizam, EURO i integracija u Evropsku Uniju. Doduše, postoji i umerenija struja koja govori da treba razvijati i političku kulturu sećanja, ali i dalje opominje da valja voditi "nacionalnu interesnu politiku" kao i svaka "normalna nacionalna država". Zašto su u Nemačkoj pomenuti pojmovi, izuzev kod konzervativaca, sporni, kad već nisu u drugim državama? Da li je to zbog holokaust kompleksa ili fašističke prošlosti, pitaju se ne samo konzervativni nego i liberalni nacionalisti? Oni tvrde da se bez razloga svaki govor o samosvesnoj naciji kvalifikuje kao "nova desnica", navodno samo stoga što je nacizam diskreditovao ove pojmove. Ima i upozorenja da klima opterećena moralnim osećanjem krivice kod dela Nemaca bespotrebno opterećuje domaću spoljnu politiku. Npr. danas se nemačka politika uzdržava od kritike Izraela zbog progona Palestinaca, samo zato što je još uvek opterećena holokaustom. Izgleda da je još uvek glavni protivstav ovim strujama Habermasovo gledanje izneto još u *Historikerstreit,* koje neki nazivaju strogom zabranom normalizacije. Naime stepen zaokupljenosti Aušvicom, po njemu, jeste pokazatelj političke civilizovanosti republike, a integracija društva po obrascu nacionalne države XIX veka postala je protivrečna i anahrona. Nasuprot univerzalnom ustavnom patriotizmu stoji sudbinska zajednica nacije, koja je agresivna prema drugima i partikularna. U složenom društvu univerzalistički republikanizam preuzima energiju integracije. Novo podruštvljavanje traži novu kulturnu integraciju. U konfliktnim društvima republikanske slobode funkcionalnije su od partikularnih identiteta. U tom sklopu Habermas govori o "poslenacionalnoj konstelaciji", a civilizacijsko istorijska shema koju uočava u prelazu Bonske u Berlinsku republiku je multikulturno društvo. To je politička kontrola privredno tržišne regulacije i isključive ekonomske globalizacije. Berlinska republika može da ograničava autonomiju tržišta ili u duhu nacionalnog etatizma ili participativnog republikanizma. U Valzer debati obnovljen je otpor ustavnom patriotizmu pretežno na moralnom planu.

Moralna strana fašizma tiče se identiteta, dakle stvar je svih pripadnika nacije, a ne samo najodgovornijih grupa. Valzer se iznova usprotivio javnom sećanju, jer "normalna nacija" treba da sledi svoje interese nesputana javnošću. Više analitičara je odmah Valzerov nastup povezalo sa izmenjenom ulogom sećanjau službenom tzv. "skraćenom antifašizmu" Berlinske republike (Jaecker, Kornberger 1999; Wiegel 2000) Marburški politikolog G. Vigel uočio je da danas sećanje na nacističku prošlost nije više u službi ograničenje nemačke politike moći. Naprotiv u bombardovanju Jugoslavije sećanja na Aušvic zloupotrebljena su u pravdanju agresivnog rata. A u Valzer debati nagoveštena je samosvest evropske hegemone sile koja teži da se oslobodi prošlosti, i koja hoće da istakne svoju ekonomsku snagu ponovo politički, a ako je potrebno i vojno (Wiegel 2000). Militarizacija nemačke spoljne politike važna je strana nove normalnosti kojoj pripada i jasni nacionalistički kontekst Valzerove poruke (Jaecker, Kornberger 1999). Cilj je ponovno učvršćenje nacionalnog identiteta oslobodjenog tereta prošlosti. Valzer

popularišе raspravu koja se forsira od ponovnog ujedinjenja, a u čijem središtu je "samosvesna nacija" lišena nacističke prošlost. Sećanja treba da minu, Nemačka ponovo treba da postane normalna, a više niko ne sme da poteže moralnu toljagu u obliku podsećanja na krivicu.

4. 3. Mit o Nemačkoj kao žrtvi

Nije bilo teško uočiti da Valzer pretvara holokaust iz zločina i krivice u "teret" i "sramotu". "Svako zna naš istorijski teret, neprolaznu sramotu, i nema dana da nas na to ne podsećaju" (Walser 1998). Time se Nemci iz zločinaca preobraćaju u žrtve: "Oni koji brane takve stavove žele da nam nanesu bol tvrdeći da smo to zaslužili. Možda žele i sebe da povrede. Ali i nas. Sve. Uz jednu ogradu: sve Nemce. Jasno je da se ni u jednom drugom jeziku u poslednjoj četvrtini XX veka ne govori tako o jednom narodu, stanovništvu i društvu. To je dopušteno reći samo za Nemce. I za Austrijance" (Walser 1998). U ovim rečima krije se projektivna halucinacija Nemaca kao "večite zajednice žrtava", koja se može povezati sa govorom o "Versajskom diktatu" i Hitlerovom propagandističkom najavom Drugog svetskog rata: "Napadnuti smo i od jutros uzvraćamo paljbu". Jeker i Kornberger idu čak do opomene da Valzer dosledno uključuje u nemački nacionalni kolektiv progonjenih i Austriju, što svedoči o obnovi aneksione politike ili o nagoveštaju budućih ekspanzivnih težnji.

Ni Habermasu nije promaklo da je Valzerov govori u tradiciji kulta žrtve i dobrovoljnog *sacrificium* za više ciljeve kolektiva. "Ne može se vlastitoj sramoti dizati spomenik" ponovili su Valzer i Augštajn mišljenje mnogih. Habermas je upozorio da takvo razmišljanje stoji u tradiciji kulta žrtve. Naime, samo se aktivnoj žrtvi za naciju može dizati obeležje. Ako, pak, potomci dželata danas dižu spomenik monstuoznom činu, tj. žrtvama strancima, to je već druga perspektiva Ovaj spomenik neće skretati pažnju posetioca na vlastite mrtve, to nije spomenik poput onog u Vašingtonu koji je dignut Amerikancima palim u Vijetnamu. To je spomenik koji Nemci dižu žrtvama vlastitog terora koje su sami izopćili kao neprijatelje i niža bića. To je već samokritično prekoračivanje granice. Holokaust traži od Nemaca osobitu moralnu odgovornost koja je nespojiva sa konvencionalnim oblicima nacionalnog kulta mrtvih (Habermas 1999). To nije izraz "negativnog nacionalizma", kako mnogi misle. Nacije u poslenacionalnoj konstelaciju svuda u svetu ruše mitove o vlastitoj svetloj prošlosti bez senki: oživljavaju domaći zločini i kolaboracija.

Još pre Valzerovog govora nemačka javnost podelila se oko pitanja da li dizati spomenik svim žrtvama fašizma, ili samo Jevrejima? Habermas je, priznajući da razdvajanje žrtava i njihovo hijerahiziranje nije moralno opravdano, ipak dodao da isticanje Jevreja ne mora neutralizovati ravnopravno poštovanje svih žrtava. Zalažući se za izgradnju nemačkog Holokaust muzeja, Viperman je skrenuo pažnju da najviše žrtava holokausta nije ubijeno u konclogorima nego u "širokim prostranstvima Istoka". 0 tome policijski bataljoni, SS ni vojska nisu ostavljali tragova, jer su spaljivali žrtve. Otud se

spomenicima ne mogu pojmiti dimenzije holokausta. Spomeničko beleženje zločina selektivno je i odgovara selektivnom nemačkom vidjenju fašističke terorističke države koja je prostirala od Severnog pola do Sicilije, od severne Afrike do Kavkaza. Svuda je bilo zločina (Wippermann 1998). Razmere rasističkog rata na Istoku nisu još sasvim jasne i otuda što su u tome učestvovali naši očevi i dedovi u notorno "čistom Vermahtu". Osim toga različiti dihotomni načini gledanja na Zapadu kao "progon i otpor" ili "demokratija i totalitarizam" sprečavaju da se jasnije uoče geografske i vremenske dimenzije fašističke rasističke države. I zbog toga je potrebno centralno obeležje zločina upravo u Berlinu.

Poput svih konzervativaca koji strahuju od ugrožavanja autoriteta nacije, i nemački su odmah počeli ukazivati na opasnost od monumentalizacije nacionalne sramote. U terminologiji političke psihologije Valzerov otpor ("nešto se u meni buni...") je "neposredovana odbranbena agresija" (H. Funke). Donani koji je branio Valzera pripada istom lancu mita o Nemačkoj kao žrtvi, kada govori o karikaturama Nemaca u engleskoj bulevarskoj štampi ili o srpskom prisećanju na nacizam povodom učešća Nemaca u kosovskom sukobu. To je "nemački mit o žrtvi", koji je daleko iznad "švapskog prkosa" (Harpprecht 1998). Raspoznavanje "mita o žrtvi", kao skrivene strukture ili otvorene retorike, važan je uslov kritike svakog nacionalizma.

Svaki mit ili stereotip o vlastitoj žrtvi pretenduje na isticanje dželata. Neprijatelji svakog nacionalizma nije toliko nacionalizam drugog naroda, koliko "subverzivne" internacionalističke ili kosmopolitske sile u svojoj sredini, a neretko i svetom rasuti Jevreji. U Valzer debati takodje je uočljiv i strukturni antisemitizam. U Nemačkoj 15% odraslih ima antisemitsku viziju sveta, daljih 30% ima antisemitske predrasude i latentni su antisemiti, a posle Valzerovog govora antisemitizam je porastao na 17 skrnavljenja grobova Jevreja nedeljno (Brym 1999). U toku debate postala je jasna veza izmedju raširenog antisemitizma i pretećeg obeštećenja: 39% Nemaca veruje da Jevreji koriste holokaust za svoje ciljeve, do 50% je ubedjeno da Jevreji pokušavajuda izvuku materijalne dobiti iz nacističke prošlosti koju Nemci treba da plate, a 63% Nemaca veruje da treba podvući crtu ispod rasprava o progonu Jevreja (Rensmann 2001). Ovo raspoloženje javnog mnjenja povezano je sa slomljenim nacionalnim ponosom i strukturama resantimana što pokreće agresivne odbranbene reakcije i antisemitizam. Takvoj duhovnoj klimi pripadaju i Valzerove reči: "Kada primetim da se u meni nešto protiv toga buni, pokušavam da insistiranje na našoj sramoti objasnim nekim motivima, i skoro da sam radostan kada poverujem da sam otkrio, da motiv nije pretežno to da ne smemo zaboraviti, već se radi o instrumentalizaciji naše sramote zarad aktuelnih ciljeva" (Walser 1998). Time se oživljava klasični repertoar antisemitskih predrasuda. Levica je optužila Valzera da se, zato što se protivi dizanju spomenika ubijenim Jevrejima u Berlinu, trudi da učini dozirani antisemitizam ponovo salonskim. U centru svake antisemitske paranoje je mitologija nacionalne žrtve. Oni koji su bili uzročnici patnje i počinioci zločina i njihovi pravni naslednici, iščezavaju iza optužbe protiv jevrejskih posrednika i žrtvi. To je važna strana stereotipnog i iskrivljenog odjeka debate u javnosti i njenog simboličkog poretka. *Die Zeit*

je čak kancelara Šredera optužio da prikazuje nemačku industriju kao nedužnog progonjenog subjekta.

Aktuelnost odšteta je svakako dala poseban ton Valzer debati. Nije po sredi bila globalna kritika nemačkog krupnog kapitala, niti ponovno oživljavanje nacionalne sramote, niti upiranje prstom na običnog Nemca kao dobrovoljnog ubicu. Javna rasprava oko materijalnog obeštećenja prinudnih radnika za vreme rata obeležila je novu fazu političke rasprave oko sećanja na fašizam. Reč je o obeštećenju ne samo Jevreja, nego svih prinudnih radnika za vreme nacizma. Vigel je podsetio da Valzerov govor pada u trenutku pojačanih zahteva za odštetom nemačkih robovskih radnika od nemačkog kapitalizma (Wiegel 2000). Nemački kapital je pod pritiskom najkonkretnijih zahteva za obeštećenjem, a rasprava o holokaustu stekla je materijalnu komponentu (jaču nego u vremenu najčešćih rasprava o odnosu krupnog kapitala i nacizma). To je praktični smisao Valzerovog upozorenja "o instrumentalizaciji naše sramote radi aktuelnih ciljeva", "pretećoj rutini" zbog čega moramo okončati sa "moralnom toljagom nacističke prošlosti". Rensman je skrenuo pažnju na sekundarni antisemitizam kao odbranu od sećanja: danas Jevreji u društvenoj podsvesti predstavljaju sećanje na potisnuto delo - holokaust kao posledicu Valzer debate. (Rensmann 2001). U Nemačkoj se na Jevreje preusmerava neželjena istorija zločina, koja se od 1945. tendenciozno menja u jevrejsku istoriju koju treba odvojiti od nemačke kolektivne prošlosti. Jevreji važe za spoljašnju instancu savesti, lažno otelovljenje prigovora o krivici koje ne samo što ugožava kolektivni narcizam i nacionalni ponos već traži i konkretnu odštetu (Rensmann 2001). To je novi antisemitski stereotip kao izraz nesvesne težnje za "spasenjem" nacije od istorijske krivice i odgovornosti. Rašireno uverenje da Jevreji preko holokausta materijalno eksploatišu Nemce jeste osnova sekundarnog antisemitizma.

Iz materijalnih, a ne moralnih razloga nemački kapital nije zainteresovan za suočavanje sa vlastitom prošlošću: firma BASF ne želi da se zna da je bila član IG koncerna koji su saveznici ukinuli posle rata kao zločinačku kompaniju, u kojoj su radnici za vreme rata živeli prosečno 3 meseca. Krupni kapital još uvek se sa žaljenjem seća rentabilne 1944. godine u kojoj je raspolagao trećinom bespravne prinudne radne snage i stvarao ogromne profite. Krajem XX veka kapitalisti su ugroženi zahtevima za naknadu koji postavljaju bivši zarobljenici. Zato kapitalu odgovara Valzerov govor. Nije bez razloga berlinski *Junge Welt* čak opomenuo da Valzera nije trebalo kritikovati jer on nije odgovoran za holokaust, već je to kapital.

Uz sve rečeno, nemačkom kapitalu godi oživljeni antisemitizam da bi potisnuo "perfidnu SAD mafiju" (Brym 1999). Dok SAD zadržavaju vojnu nadmoć, napreduje nemački kapital koji je četiri puta moćniji od francuskog. Nemačka se odvaja i konkuriše SAD, a u službi ove politike jeste i antisemitizam. Na drugoj strani savremena nemačka levica je najžešći kritičar nastojanja da Nemačka postane svetska sila. Antisemitizam je funkcionalan u potiskivanju SAD, jer se svuda jevrejstvo nekritički izjednačava sa SAD. Valzer je aktivirao antisemitizam, a postoji opasnost da dozirani antisemitizam aktivira neonacizam, lako je Valzer hteo da dozirani antisemitizam ponovo učini salonskim,

latentna funkcija njegovog nastupa je složenija (Brym 1999). Berlinskoj republici je rasterećena prošlost neophodnija nego ikada ranije. Valzer je protagonist nove politike sa prošlošću, u kojoj Nemci žele ponovo da budu gospodari u kući vlastite istorije. *Der Spiegel* je patron Valzera (Claussen 1999). Gledišta Valzera i Donanija ne moraju biti antisemitska, oni se igraju sa antisemitizmom, što je još opasnije. Oni su učesnici stare nemačke državne predstave koja se zove "prevladavanje prošlosti", a Valzer je loš glumac (Claussen 1999). Antisemitizam se raspiruje zbog snaženja nacionalne homogenosti koju iznutra razbijaju anacionalni elementi. Već 20 godina Aušvic se u Nemačkoj instrumentalizuje, da bi se obnovio osećaj nacionalnog "mi" ponavlja Klausen. Pokušava se nemoguće - na osnovu nemačke prošlosti dokazati demokratsku besprekornost sadašnjice. Kod Valzera ne radi se o nacizmu nego o narcizmu. Sve je to "mi" retorika, a prazni rečnik "nacionalnog identiteta" budi potrebu za sadržajem koji u besciljnom društvu stiže samo iz prošlosti. Novo nemačko "mi" ostalo bi neodredjeno bez Jevreja. Klausen je uveren da Goldhagen debata i Valzer debata pripadaju istoj restaurativnoj igri. U nju spada i pritisak ka pomirenju. Nemačka se etnizira: Valzerov nastup je u službi učvršćenja prinudne kohezije u etnički kolektiv kao oblik samopoimanja bez alternative. U trenutku kada Nemačkoj treba novo samopoimanje učvršćuje se obrazac porekla, u kom se raspravlja o fašizmu kao sramoti, a ne kao varvastvu.

Ovaj obrazac neutralizacije nezamisliv je bez mehanizma polarizacije na dželate i žrtve koji je prisutan kod svakog nacionalističkog antisemitizma. Da bi se jasnije prepoznao, treba razlikovati industriju uspomena od istorijske nauke (Walther 1998). Industrija uspomena uprošćava istoriju na tribunal sa dva aktera, žrtvama i dželatima, dobrima i lošima. Treba razlikovati bavljenje sa prošlošću u ritualima uspomena (industrija uspomena) od naučnog bavljenja prošlošću. Ova "juridizacija istorije" sa svojom dvopolnom logikom kriv/nevin daleko je od realne istorije, jer brka istorijsko istraživanje sa ponašanjem advokata, svedoka i sudija prema optuženima, advokatima i veštacima. Krivični proces apstrahuje složenost života, zainteresovan je samo za kažnjavanje krivca i naknadu žrtvi (Walther 1998). Jednoznačna podela na dželate i žrtve nemoguća je u istoriji i savremenosti. Novi stereotip promenio je uloge: društvo dželata zamišlja da je žrtva, a žrtva se javlja kao dželat. Iz ovog osnovnog sklopa ističu ostali "poremećaji opažanja": otpor prema patnji žrtava zamenjuje snažni odbrambeni afekt protiv sećanja i protiv žrtava. Valzerov latentni antisemitski nastup bio je novi javni izraz unutrašnje veze odbranbene agresije i posle-holokaust antisemitizma (Rensmann 2001). Zahtevi za obeštećenjem stvorili su sekundarni anisemitizam, a žrtve, njihovi advokati i udruženja poimaju se kao remetioci mira koji ometaju razvoj privrede i hoće da osramote Nemačku. Nemačka vlada brani kapital i ograničava nadležnost američkih sudova. Advokati žrtava tretiraju se kao "svetski policajci", pa se čak stvara stereotip o imperijalnoj moći koja se nadvila nad Nemačkom. Žrtvama se sada pripisuje beskrupulozna odbrana vlastitih materijalnih interesa i agresivnost. Skreće se pažnja sa vlastitog istorijskog moralnog kraha, a nacionalni identitet konstruiše se opet kao zajednica žrtava i rehabilituje. Zbog toga treba moralno diskreditovati one koji su oličenje najopasnijeg u prošlosti. Selektivna

istorija je tu od velike pomoći. Industrija uspomena prevodi istoriju u pozorište (H. Russo). Uz pomoć bliskosti, analogija i osećanja gledaocu se stalno sugerira vizija istorije sa političko moralnim standardizovanim situacijama, "ljudi kao što smo ja i ti", čime se zbivanja pojednostavljuju i iskrivljavaju. Iz istorije se ne može ništa naučiti osim uvida "da se ljudi i društvo mogu menjati, brže ili sporije" (H. Russo), a industrija uspomena upravo to previdja kada istoriju moralizira, juridifikuje i teatralizira. Može li ijedno društvo izići iz "senki istorije"? Ne postaju li "senke" istorije sve duže? I Valter smatra da je Valzer dao suviše uprošćen odgovor, a plus toga zapleo se u trošnu ideju o "normalnom narodu".

4. 4. Antiintelektualizam

Za istinskog intelektualca nema apsolutne vrednosti koja je izvan kritike, pa to nije ni nacionalni interes, kom ne treba žrtvovati univerzalna prosvetiteljska načela. Konzervativci se tome protive, otud kod njih antiintelektualizam. Kada govori o intelektualcima kao "vojnicima mišljenja" i "borcima savesti" koji se služe "moralnim pištoljima", Valzer sebe samog predstavlja kao žrtvu onih intelektualaca koji instrumentalizuju sramotu nemačke istorije. Zato je i optužio neke intelektualce da su podelu Nemačke pravdali Aušvicom. Ova kritika intelektualaca prisutna je u pruskoj tradiciji i u duhu je nacističkog povezivanja intelektualnosti i jevrejstva - sa kolektivističko nacionalističkim implikacijama (Funke). Kloc i Vigel su kod Valzera prepoznali spoj antiintelektualizma i antisemitizma zato što Jevreji i intelektualci prebacuju Nemcima krivicu, pa se time izmeštaju izvan nacionalnog kolektiva, koji je Valzer definisao kao zajednicu osramoćenih. Koliko je ovo povezano sa novim terminom "Berlinska republika", koja treba da vodi novu aktivnu spoljnu politiku i "novom samosvešću odrasle nacije", kako se izrazio kancelar Šreder? Po svemu sudeći danas rasterećenju nemačke prošlosti od fašizma ne teže samo konzervativci. Smisao Bubisove metafore o "duhovnoj paljevini" je upozorenje daje Valzer pružio podršku staroj i novoj desnici.

Šta znači Valzerovo pozivanje na savest pojedinca i apel za okončavanjem javnog suočavanja sa holokaustom? On je time predstavio ne samo svoja nacionalna osećanja nego se pokazao i kao znamen protivintelektualnog (Brumlik 1999). Dok su se klasični intelektualci, od Zole do Sartra, nadali da će javnom rečju uticati na političare, Valzer je rekao: "Ja zatvaram zla na čije ukidanje ne mogu da utičem". U ovoj rečenici razotkrio je svoj antiintelektualizam. Valzer je tip novog intelektualca Berlinske republike koji se javlja u sklopu iščezavanja klasičnih levičarskih intelektualaca i rasprave o pravednosti. Kao da se napušta i klasična uloga intelektualca koji pomaže oslobodjenju saznanjem. Novi neoliberalni duh vremena doneo je krah političke kulture levičarskih intelektualaca. Govor nagradjenog G. Grasa iz 1997. bio je oproštajni govor levičarskih intelektualaca Bonske republike. Valzerov govor 1998. bio je nastup novog tipa intelektualca buduće Berlinske republike (Brumlik 1999). Gras i Valzer izražavaju promenu, oni su simptomi uzroka. Gras se zalagao za azil, što je danas potisnuto, i stideo se u ime Nemačke. Stid je moralni osećaj *par excellence.* Stid zbog nacističke prošlosti

bio je jedan od motora 1968. A tamo gde srećna svest stupa na mesto moralnog i javnog osećanja stida, zatvara se prostor svake politike i svet postaje jednodimenzionalan. Ovaj stid Valzer je pokušao da svede na ćutanje. Njegov govor stoji na početku Berlinske republike, a u vreme pregovora oko koalicije 1998. instrumentalizovan je (Brumlik 1999). Govor o instrumentalizaciji postaje takodje instrumentalan ukoliko se ne položi račun o predmetu instrumentalizacije. Šta ako smo to stvarno zaslužili, uprkos tome što smo naučili da skrećemo pogled? Može li i skretanje pogleda da postane ideologija? Treba da uznemirava okolnost kada izbegavanje neprijatnog stiče status čvrste ideologije. Kada monstruozno postane nepodnošljivo, pa se preko nepodnošljivog više ne može jednostavno preći, tada se treba upitati ne postaje li ono subjektivno prijatno osećanje u odredjenim istorijskim prilikama opsceno, ukoliko počiva na tome što racionalizovano ophodjenje sa objektivnom istinom ovu detronizuje u laž (Zuckermann 1998). Tačno je da se prošlo uvek koristi u pravdanju sadašnjeg. Ali postoji velika razlika izmedju toga da li je podsećanje na žrtve minulog nasilja u službi izbegavanja budućih, ili u cilju pravdanja savremenih žrtava. Najispravnije je sećanje na žrtve onda kada ono znači protivljenje odnosima koji su doveli do žrtava. Skretanje pogleda i potiskivanje to ne omogućavaju. Objektivna snaga kod svih velikih sila podudara se sa vidjenjem vlastite krivice i sramote. Što je država jača, to ideološki uspešnije potiskuje senke. Medjutim, to ne svedoči o njenoj unutrašnjoj snazi, koju, naprotiv, ubedljivije pokazuje spremnost njene inteligencije da prizna i suoči se sa vlastitom sramotom. U tome je razlika izmedju Valzera i Habermasa. Kod manjih naroda unutrašnji otpor konzervativnoj ideologiji apsolutnog prioriteta nacionalnog ima još viši moralni značaj.

4. 5. Fašizam, moral i obrasci normalizacije

Svaka rasprava oko prikrivanja zločina vlastitog kolektiva ima važan moralni značaj. Osobenost i značaj Valzer-debate leže u tome što je u njoj suočen univerzalnii partikularni moral (Gross, Konitzer 1999), razdvojena kultura stida od kulture krivice (Assmann) i time sukobljena dva oprečna vidjenja nemačke normalnosti (Schmierer). Pomenuti problemi tesno su povezani i imaju dalekosežan univerzalni značaj, pa je otuda Valzer debata više od novog lokalnog nemačkog idejnopolitičkog spora. Za balkansku kulturu sećanja poruke ove rasprave još su aktuelnije.

Moralno tumačenje nacističkih zločina staro je koliko i sami zločini. Čak su se i zločinci potrudili da izgrade moralnu racionalizaciju vlastitog čina (vršenje dužnosti), pa se najveći deo nije ni osećao zločincima. Vešto su se uklopili u posleratni nemački poredak, pa je pitanje da li je posle holokausta uopšte nastao viši oblik morala? Dogadjaji ne menjaju moralne norme, ali je holokaust stvorio radikalni oblik partikularne etike: na delu je bilo brutalno rasističko diskriminisanje "zajednici stranih elemenata". Mehanizmi i pojmovi ove agresivne partikularne etike nisu nestali ni nakon sloma nacizma. Moralna problematika je trajni sadržaj nemačkih rasprava o fašizmu od Nirnberškog procesa do Holokaust spomenika, kod kojih se mogu uočiti tri nivoa: 1. činjenična rekonstrukcija

zbivanja; 2. debate oko vrste njihove moralne osude (da li su zločini *sui generis* ili su uporedivi); 3. sukobi oko obrazaca sećanja i obeležavanja spomenika (Gross, Konitzer 1999). Ovi nivoi ne mogu se odsečno razdvajati, a istoriografija se može podeliti na perspektivu žrtve i onu počinioca. Jedna strana drugoj osporava ne samo objektivnost, nego i sposobnost valjane moralne procene iste istorijske situacije.

Fašizam je naročita vrsta partikularnog moralnog sistema u čijem je središtu kao najviše načelo podela čovečanstva na rase. Moralni sistem uvek je dublje usidren u subjektivnom ponašanju nego što su to dnevnopolitički stavovi. Zato neretko i preživljava političke potrese, pa npr. u Nemačkoj 1945-a u tom pogledu nije bila nulti čas. Uprkos postojanosti, fašistički moral posle 1945. teže se mogao ostvariti. Najpre je pritisak spolja sprečio otvoreno ispoljavanje starog partikularnog sistema, a zatim je preuzet moral pobednika, ali samo za spoljašnju javnu upotrebu. Sistem partikularnog morala postupno se deformisao (generacijske vrednosti su ga postupno nagrizale), ali nije u celini nestao. Već to da su se mladi Nemci stideli zbog nečega što nisu počinili, pokazuje drugačije vrednovanje onoga što nekada nije bio zločin (Gross, Konitzer 1999) Medjutim, sam stid svedoči da se i oni na osoben način osećaju pripadnicima zajednice u kojoj je zločin počinjen. Od moralnih osećanja ostao je ipak samo stid, a ne i bunt, pizma ili zlopamćenje. Nemačka omladina jeste prihvatila vrednosti i osude onih koji su branili univerzalistički moral, ali ne i njihov način moralne osude. Kod mladih Nemaca Aušvic je ostao zločin uglavnom zato što je to sramota. Tome nasuprot, brzo se širila moralna kritika tzv. prigovora o kolektivnoj krivici. I sa stanovišta univerzalističkog moralnog sistema Goldhagenov prigovor o kolektivnoj krivici besmislen je, jer vezuje krivicu za odredjene urodjene crte i time razdvaja grupe ljudi.

Otpor tobože uvek prisutnom prigovoru o kolektivnoj krivici u poratnom dobu značio je više stvari: za jedne je ovaj otpor bio polemičko oružje jer je moralno izjednačavao nacizam i saveznike. Naime, ako su saveznici učinili Nemce kolektivno odgovornim onda su oni isti kao i nacisti. Optužbom je stvorena nova narodna zajednica koja je obuhvatala sve tobože okrivljene Nemce i bila nastavak stare zajednice. S druge strane, ako nije bilo kolektivne krivice, onda je greška to što se o holokaustu više priča u Nemačkoj nego npr. u Kini. Niko ne sme zbog pripadnosti odredjenoj grupi ili zbog porekla biti odgovorniji od drugih. Ipak, psihološki nalazi potvrdjuju da se traume zbog holokausta osećaju kod dece žrtava u drugoj i trećoj generaciji. Deca zločinaca bila su zaokupljena specifičnim potiskivanjem još neiščezlog antisemitizma koji se povezivao sa nepreradjenom krivicom.

Opštiji značaj Valzer debata je u tome što su u njoj suočena dva tipa morala i normalnosti koji se oslanjaju na različite obrasce pamćenja. Po prvom shvatanju normalnost je uspostava Berlinske republike, za razliku od Bonske, kao nenormalnog "provizorijuma". Dakle, normalnost je ponovna uspostava suvereniteta nad čitavom Nemačkom, a protiv pobednika iz Drugog svetskog rata. Normalnost je propagandni borbeni pojam koji obeležava stvaranje buduće Nemačke kojoj su državni rezon i norme Bonske republike postale preuske. U tom smislu Berlinska republika jeste istinski

nastavak državne tradicije iz 1871. Drugo kritičko poimanje normalnosti ne ispoljava se u kritici tobožnjeg nedostatka suverenosti u Bonskom provizorijumu, nego se uobličava u odnosu na fašizam. Ovde suverenost nije u središtu (kao naizgled normalno načelo) već uklanjanje političkih odnosa koji su Nemačku nakon fašizma sveli samo na zločinima opterećenog spoljnog posmatrača u Evropi. Pitanje nemačke normalnosti postavlja se kao pitanje nemačke histerije, a prema kriteriju evropske normalnosti. Ovde je u središtu pitanje koje su to bile strane patološkog razvoja u kom sloboda i nacija nisu mogle biti skladno razvijane? U seriji histerija pruska, vilhelmovska i hitlerovska čine organsko jedinstvo. Ovi obrasci normalnosti prevladavaju u trima fazama nemačke istorije sećanja (A. Assmann). Prva, od 1945-1957. stoji u znaku "komunikativnog prećutkivanja" i masivne odbrane od sećanja. To je period amnestije bivših nacista i njihovog integrisanja u posleratno društvo. Druga faza teče od 1958. do 1984. - to je kritika prevladavanja prošlosti: sudjenje Ajhmanuu Jerusalimu, Aušvic-proces u Frankfurtu i bunt iz 1968. Treća faza od 1985. stoji u znaku "sećanja". Jedna struja politike sećanja je u tradiciji Kolovog prevladavanja prošlosti i Bitburga, a druga u znaku "čuvanja prošlosti kao opomene" i R. Vajczekera. Od sredine 1980-ih povod sećanja postaje isključivo skandal (u smislu budjenja javnog besa i pažnje): počev od *Historikerstreit,* preko Goldhagen debate, izložbe o zločinima Vermahta, Vaizer-debate sve do Finkelsteinove knjige "Holokaust Industrija".

Kod eruptivne i nekontrolisane provale sećanja otvara se pitanje psihološke strane prerade prošlosti. Koliko je osećaj stida uticao na sećanje generacije počinilaca i naredne generacije? Osećaj stida teže je preraditi od osećaja krivice. Posle rata stid je preradjivan novim pregalaštvom, uklanjanjem ratnih ruševina i preusmeravanjem pažnje na novi totalitarizam. Svako dete ima dugu fazu snažne identifikacije sa roditeljima, a kasnije to prelazi u lokalpatriotizam i nacionalni ponos. Kod nemačke omladine sve to se preplitalo sa osećajem krivice i stida zbog fašizma. Nesvesni stid i strah od stida su kategorije koje su koristili 1968-ši u snažnom buntu protiv roditeljske generacije koja je bila aktivna u fašizmu. Poznato je da se osećaj stida može preobraziti u agresiju. Stid je osećaj straha i bola, a Valzer, premda raspravu oko ubijanja Jevreja doduše poima kao debatu o nemačkoj krivici, pod taj čin podmeće stid i njegovu produktivnu snagu. Stid se za razliku od krivice ne može individualizovati. Jer, kod stida se ne radi o moralnom pripisivanju zločinačkog ponašanja, nego o svesti da se pripada jednoj istorijskoj i političkoj zajednici čija se krivica ne može izbrisati, ali se aktivnim delanjem može razjasniti. Valzer to ne shvata i protivi se Holokaust spomeniku zato što ovaj tobože ističe sramotu. On to zove "teologijom solidarnosti u sećanju". To nije samo težnja mnogih konzervativaca za srećom koju ne opterećuje sećanje, već i gubitak prošlosti koji treba da spreči renesansu levičarskih intelektualaca (Brumlik 1999). S tim u vezi je karakterističan i Valzerov samo naizgled apolitični stav da je istinsko sećanje moguće samo kao privatno. Tu iskrsava stara dilema oko sećanja i zaborava, optuživanja i potiskivanja. Sve to vrti se oko teško podnošljive istine da postoji čvrsta spona izmedju spoljašnjeg ponašanja i unutrašnjeg zaborava (Assheuer 1998). Javna optužba usložnjava zaborav, ali spomenici

nedužnima iskupljuju kulturu. Spomenici prevladavaju normalno potiskivanje i rasterećuju savest. Krajem *XX* veka koalicija normalizatora slavi oprost od "nemačke politike sa prošlošću". Ali odricanje od javnog sećanja je moralni promašaj (Assheuer 1998). Nije slučajno što zahtev za privatnim sećanjem ide pod ruku sa opsesivnom željom za normalnošću. Sramota je reč koja povezuje obe težnje. Sramota ne priliči ni pojedincu ni narodu. Valzer govori uvek o sramoti, a ne o stidu. Stid izražava odnos prema samom sebi, pojedinac se može stideti i kolektiva u kom je rodjen, a da ne oseća krivicu. Krivica je pojedinačna, a stid se može deliti. Za razliku od sramote, stid oslobadja moralno suverenu svest koja ne podleže prinudi zaborava niti sećanja. S tim u vezi je i pitanje može li se pozitivnim nacionalizmom nazivati slavljenje prošlosti vlastite nacije, a negativnim nacionalizmom pominjanje nedela vlastitog naroda? Negativni nacionalizam sreće se prilično retko, pa ima mišljenja da je to je specifična nemačka situacija sećanja (Assmann 1998). Negativni nacionalizam obično se poima kao izdajničko sećanje koje potkopava vlastiti identitet. Nemačka situacija sećanja specifična je u meri u kojoj je i zločin bio izuzetan. Kritičari Holokaust spomenika opominju da ubijanje Jevreja ne treba ugradjivati u "Osnivački mit Berlinske republike". Druga struja, pak, traži da što jasnije kažemo "mi nismo normalni i dižemo ovaj spomenik", to ćemo brže izići na kraj sa normalizacijom. Ako, pak, ovaj korak preskočimo i proglasimo sebe, uprkos svemu, za normalne tada iz ovih besplodnih debata dobijamo još više udaraca (Assmann 1998). Tek kada se otvori Pandorina kutija vidi se da normalizacija ima vrlo složenu političku stranu.

Složeni zadatak normalizacije nacije, čija je prošlost obeležena neuporedivim zločinima, je na razmedji izmedju etike i ideologije. Ne mora se biti germanofob da bi se zapitali ima li uopšte nečega normalnog u tome što je nacija koja je toliko zla počinila tako brzo ponovo ojačala. Ovo čudjenje, naročito nakon ponovnog ujedinjenja, sreće se sa taktikom normalizatorske svesti: sada smo "normalan narod", "obično društvo", pozitivna nacionalna svest opet je pred nama, više nismo mimo drugih. Šta u stvari znači biti "normalan narod" u svetu u kom je "normalno" argument onih koji nastoje da očuvaju svoju vlast nad potčinjenima i potlačenima? Ispada da je "nomalno" više od neutralnog opisa redovnog stanja, to je ideološki postulat koji više skriva nego što objašnjava (Zuckermann 1998). Normalnost je u dugo stigmatizovanoj Nemačkoj postala opsesivna ideologija. Njen zatočnik je i Valzer kada "prošlosti koja ne želi da prodje" suprotstavlja "skretanje pogleda sa naše sramote", što je takodje ideološki stav. Valzer poima nemačku prošlost samo kao sramotu, ne pokazuje snagu moralnog suvereniteta koji počiva na priznanju, pa mu zato berlinski Holokaust spomenik izgleda kao Alpski san, koji blokira povratak nemačkoj normalnosti. Zato treba osloboditi "budućnost od prošlosti", "samosvesnu normalnost" od "nemačke kulture okrivljavanja", "nacionalni identitet" od "politiziranja prošlosti", neupitnu tradiciju od diskurzivnog sećanja. Za nemačke intelektualce koji nakon 1989. podstiču "kulturno pomeranje osovine", Niče je junak, jer apeluje na oslobodilačku energiju velikog zaborava, tj. oslobadjanja budućnosti od prigovora prošlosti. Napokon je stigla normalnost, a sada neke usijane glave poput Habemasa i Grasa opominju "da se bez sećanja na Aušvic ne može formulisati nikakva

politička, pa ni etika uopšte". Postaje sve jasnije da se normalnost ne može oktroisati, nego samo omogućiti. Konzervativci traže samopomirenje isticanjem kontinuiteta nemačke kulture, koji čisti od negativnih sećanja i "moralnih toljaga" i ističe neprekinutu normalnost "kulturne nacije" neopterećene suvišnim sećanjima. Antinacionalisti s druge strane upozoravaju da se normalnost ne stvara iznudjenim samopomirenjem već analitičkim neinstrumentalnim ophodjenjem sa prošlošću. Normalnost nije normalizacija. Dok se normalizacija može podsticati, normalnost se može samo omogućavati (Assheuer 1998). Normalnost ima vlastiti smisao: ona je nešto neupitno i otima se političkim potrebama. Normalnost nestaje u trenutku kada je političari ovekovečavaju ili kada je sebi samima pripisuju kao svojstvo. Da ima normalnosti, ne bi bilo potrebe niti pokušaja da se dozvoli iščezavanje prošlosti pred novim. Normalizacija je simptom prelaznog društva, koje se osigurava da je potpuno normalno, iz razloga terapeutskog samosmirivanja. "Nijedan drugi narod u svetu ne naziva sebe normalnim, i to je već pouzdan dokaz da Nemci nisu normalni" (P. Bahner). Ispada daje preka, forsirana normalizacija najsigurnije sredstvo da se spreči normalnost. Liberalno društvo uznemireno je osećanjem da samo ne može stvoriti moralnu osnovu vlastite normalnosti, pa se koleba oko Valzerovog zalaganja da ponovo ujedinjena država konačno podvuče crtu ispod javnog spomenika holokaustu, ne iz nacionalnih nego iz moralnih razloga.

Zbog raširenosti ovog nastojanja frankfurtski pedagog M. Brumlik i berlinski politikolog H. Funke su Valzer debatu nazvali "odbrambena agresija". Kao upadljivu crtu Valzera, Funke je uočio nedostajuću spremnost za izmenom perspektive. To je karakteristično (odbrambeno) ponašanje većine društva u suočavanju sa preživelima fašističkog terora. To ponašanje ponavlja se i 50 godina kasnije. Na delu je "kolektivno narcistička rekonstrukcija nacionalnog mi": počinioci i njihovi potomci pretvaraju se u prognane, dok se stvarno prognani, predstavljaju kao ogorčeni progonitelji koji sprečavaju nacionalno izmirenje. Premda je u toku debate porasla distanca javnosti prema Valzeru kao ličnosti, duh i jezik pisca u javnoj raspravi su "normalizovani" (Rensmann). Oživljen je antisemitizam kod mladih. Zato je Valzer - Bubis debata primer "normalizovanja odbrane sećanja" koja je primetna od ujedinjenja (Kirsch 2000). To je "dijalektika ideologije podvlačenja crte: sva nastojanja za okončavanjem suočavanja sa nacističkom prošlošću još više su je aktuelizovala, a ne oslabila". Valzer nije porekao tezu o kolektivnoj krivici već je izmenio u tezu o kolektivnom optuživanju (Brumlik, Funke). Ta teza je naopaka, jer se može usmeriti protiv tobožnjih optužitelja (intelektualaca, medija, Jevreja).

Valzer je kritikovan i zato što je savest shvatao kao nešto odvojeno od javnog priznanja ili osude. Na sličan način je i Hajdeger odvajao savest od konvencija, a poslednjima je suprotstavljao "samopouzdanje opredeljivanja", koje je nazivao "odlučnošću". I Hegel je razdvajao moralni imperativ od naročite istorijske situacije i vezivao moral za ćudoredje. A norme kojima se savest rukovodi potpuno je ispustio iz vida. Dakle, nije glavno pitanje koje delanje se vrši, već da li je odluka samostalno doneta. I Valzer kaže da oni koji optužuju za zločine grupe ljudi nemaju stvarnih motiva za to. Ali motiv ipak postoji, tužioci se na taj način izvinjavaju, izdvajaju iz reda optuženih, i bar u

trenutku izgledaju da su bliži žrtvama nego zločincima. Ko je zločinac, pri tome se utvrdjuje nezavisno od realne pojedinačne krivice i isključivo na osnovu pripadnosti posebnoj zajednici. Ukazivanje na sramotu zamenjuje ukazivanje na krivicu. Stid nije ni krivica ni zločin. Stid je senka bačena i na nedužne. I silovane žene su osramoćene premda nisu krive.

Na paradoksalan način Valzer, medjutim, pokušava da monopoliše osećanje stida ishvati ga kao pravo na sećanje samo Nemaca, a ne i ostalih gradjana. Ovo donekle podseća na nacistički pojam rasne sramote: po nacistima rasni stid je kada se pripadnik više rase orodi sa pripadnikom niže, pa se krv meša. Postojali su "Nirnberški zakoni o zaštiti nemačke krvi i nemačke časti". Tamo gde stid "svedoči o zločinima", to ne govori na isti način o zločinu kao što govori osećaj krivice. Ovo otud što već samo sećanje na zločin stvara naročitu zajednicu dželata. Zločin je stid samo za one koji naizgled spadaju u unapred odredjenu zajednicu. Tamo gde se o holokaustu govori kao o sramoti svih Nemaca, više nijedan Jevrej ne sme biti Nemac (Gross, Konitzer 1999). Dok su se nacisti trudili da stvore jedinstvo nacije preko krvne istovrsnosti, Valzer drži da se osudama stvara zajednica postidjenih, obeleženih stidom, po logici "i ti si to činio". Sećanje na zločin tako postaje osnova mita posebne zajednice obeleženih, koja traži poreklo u zločinu bez obzira da li ga pozdravlja ili osudjuje: "Ono što smo uradili u Aušvicu, učinili smo kao nacija, i već zbog toga nacija mora postojati kao nacija" objašnjava Valzer u razgovoru sa Bubisom i time isključuje Bubisa iz jedinstva nacije (Gross, Konitzer 1999). U Valzerovoj opomeni "Nama treba drugačiji jezik sećanja" izdvaja se iz grupe optuženih grupa koja ne prihvata odgovornost za kolektiv. Ona sa Valzerom pokušava Aušvic da učini instrumentom vlastitog rasterećenja i da izadje iz optuženog kolektiva. Ovi nemački intelektualci ne posmatraju holokaust kao vlastitu sramotu, a njihov oblik sećanja neiskren je, poput reči H. Kola koji je zahvalio "milosti kasnog rodjenja" što u tome nije učestvovao. Valzer govori i o instrumentalizaciji Aušvica u cilju zastrašivanja. Ne instrumentalizuje se moralni osećaj nego sam dogadjaj. Neiskreno je, po njemu, svako sećanje u kom motiv nije sam dogadjaj. Konzervativci strepe da Aušvic ne ostane simbol nacije i teže da ga svedu na pojedinačan dodadjaj, a ne na opšti "slom civilizacije" za šta se zalaže antinacionalistička levica i centar.

Odnos prema holokaustu je čvorna tačka unutar nemačke političke borbe. Dok se na desnici javljaju relativisti, a na levici kritičari Holokaust industrije i oni koji ukazuju na vezu kapitala i logora, nemački centar zalaže se za očuvanje holokausta iz drugih razloga. Sa Zakonom o obeštećenju bivših prinudnih radnika, tj. sumom oko 10 milijardi DM, Nemačka je prihvatila odgovornost za vlastitu prošlost. To bi trebalo da bude akt izmirenja sa snažnim moralnim impetusom. Pošto svedoci nacizma izumiru, zadatak je nove generacije da se usprotivi podvlačenju crte. Još uvek prisutni rasizam i desni ekstremizam u toj meri jača da ni treća generacija ne podvlači crtu ispod prošlosti već otvara novo poglavlje u sećanju. Ali, to nije toliko istorijska rekonstrukcija prošlog koliko moralna opomena za budućnost. Zato danas centar shvata rad na sećanju kao deo borbe protiv rasizma koji je smetnja multinacionalnom kapitalu i globalizaciji. Istu aktivnost levica

i dalje poima kao borbu protiv kapitala. Levicu i centar uprkos različitim ciljevima povezuje zajednički neprijatelj. Neopozivo uključivanje holokausta kao integralnog sastavnog dela nemačke istorije u nemački identitet treba da spreči razvoj desnog ekstremizma, ali i da bude oružje protiv nastojanja konzervativaca da se podvuče crta. Vreme će pokazati koliko dugo će ova usmerenost povezivati različite antinacionalističke protivnike konzervatizma.

Literatura:

Assheuer, Thomas (1998): Ein normaler Staat? Die Zeit, 1998/47.

Assmannn (1998): Niemand lebt im Augenblick - Ein Gespräch mit den Kulturwissenschaftlern Aleida und Jan Assmann über deutsche Geschichte, deutsches Gedenken und den Streit um Martin Walser, Die Zeit 1998/50.

Augstein, Rudolf (1998): "Wir sind alle verletzbar", Der Spiegel Nr. 49,1998.

Broder, Henryk (1998): Halbzeit im Irrenhaus, Der Tagesspiegel 24.11.1998.

Brumlik, Micha (1999): Abschied vom Gerechtigkeitsdiskurs?

Die Rolle der Intellektuellen in der "Berliner Republik", www.hgdoe.de/pol/gerecht.htm

Brym Max (1999): Walser-Bubis-Debatte - Braucht das Monopolkapital wieder den Antisemitismus? Vorabdruck aus "Was tun", Flugschrift der Kommunistischen Plattform der PDS München 1/ 1999.

Bubis, Ignatz (1998): Unterschwellig antisemitisch - Auszüge aus Rede zum 60. Jahrestag der Pogromnacht, Ignatz Bubis antwortet Martin Walser, Süddeutsche Zeitung 10. 11.1998.

Claussen, Detlev (1999): Neue deutsche Versöhnung - Was vom Walser-Streit bleibt-Mehr als ein bitterer Nachgeschmack, Freitag: Die Ost-West-Wochenzeitung 02. 08. Januar 1999.

Dohnanyi, Klaus von (1998): Eine Friedensrede - Martin Walsers notwendige Klage, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 14. November 1998, Nr. 265.

Gross, Raphael/Konitzer, Werner (1999): Geschichte und Ethik - Zum Fortwirken der nationalsozialistischen Moral, Mittelweg 36, 4/1999.

Habermas, Jürgen (1999): Der Zeigefinger. Die Deutschen und ihr Denkmal, Die Zeit 1999/14.

Harpprecht, Klaus (1998): Wen meint Martin Walser? Die Zeit Nr. 43/1998.

Jaecker, T. / Kornberger F. (1999): Beobachtungen zur 'Walser-Debatte' - Ein rechtsextremer Diskurs im Ost-West-Vergleich, Hausarbeit zum Hauptseminar "Rechtsextremismus in den neuen Bundesländern" Freie Universität Berlin, Otto-Suhr-Institut für Politische Wissenschaft, SS 1999. http://userpage.fu-berlin.de/čjaecker/walser.htm.

Kirsch, Jan-Holger (2000): Sammelrezension 'Martin Walser', H-Soz-u-Kult2000.

Krzywdzinski, Martin (1999): Martin Walser - ein Literat auf dem rechten Wege, Ein politisches Porträt, Agent provocateur 7/1999.

Kunstreich, Tjark (1999): Subjekt, Opfer, Prädikat.

Martin Walser und die Grammatik der Berliner Republik, Konkret 1/1999.

Müller, Baal (1998): Walser/Bubis-Kontroverse: Anmerkungen zu einem Dialog - Gewissen braucht Sprache, Junge Freiheit 18.12.1998.

Olles, Werner (1998): Geschichtspolitik - Die Walser/Bubis-Kontroverse nimmt schärfere Formen an - Eine deutsche Debatte, Junge Freiheit v. 4.12.1998.

Podak, Klaus (1998): Wir sind alle verletzbar, Süddeutsche Zeitung vom 18.11.1998.

Rensmann, Lars (2001): Die Erlösung der Nation I, Jungle World Banner Nr. 08/200114. Februar 2001.

Schmierer, Josha (1999): Von Hysterie und Normalität - Zu Klimafragen der Bundesrepublik, Kommune 1999/1.

Walser, Martin (1998): Dank Erfahrungen beim Verfassen einer Sonntagsrede, Süddeutsche Zeitung 14.10.1998.

Walther, Rudolf (1998): Wiesich erinnern? Süddeutsche Zeitung 30.11.1998.

Wiegel, Gerd (2000): Verkürzter Antifaschismus - Politik mit der NS-Vergangenheit in der DDR und der BRD, AK - analyse & kritik, Zeitung für linke Debatte und Praxis, Nr. 436, 16. 03. 2000.

Wippermann, Wolfgang (1998): In welcher Gedenkstätte wird an die Wehrmacht erinnert? Jungle World 1998/35.

Zuckermann, Moshe (1998): Von Erinnerungsnot und Ideologie - Warum Martin Walsers Rede keine geistige Brandstiftung ist, sondern nur Ausdruck des Zeitgeistes, Der Tagespiegel 28.11.1998.

5. Finkelštajn debata: Holokaust industrija - banalizacija i skandalizacija prerade prošlosti

Još u Goldhagen-debati 1996/97. deo rasprave vodjen je oko obrazaca politizacije holokausta. Bilo je vidljivo pomeranje interesa istoričara sa holokausta kao dogadjaja na njegovu obradu. U raspravama su učestvovali potomci žrtava ali i počinilaca, u Evropi i van nje. Sa izumiranjem neposrednih svedoka fašističkog terora nužno se prešlo sa "prerade prošlosti" na "preradu prerade" i analizu politizacije istorije. Pod odrednicom "holokaust" razvio se medjunarodniteorijski i ideološki okvir za istraživanje i instrumentalizaciju genocida nad Jevrejima, koji se podjednako koristi u SR Nemačkoj, SAD i Izraelu. Polemike izmedju naučnika u sredstvima javnog opštenja višestruko služe industriji javnog mnjenja: interes za skandalizacijom potiskuje traganje za istinitim saznanjem, naročito kod tema vezanih za masovna stradanja koja se lako politizuju otvarajući pitanja raznovrsnih naknada žrtvama. Mediji traže zaoštravanje gledišta, a ne višeslojnu analizu, pa su javne rasprave naučnika ugrožene gotovo nužnom skandalizacijom i banalizacijom. Finkelštajn-debata 2000/2001. primer je medijskog zaoštravanja ideologizacije istorije.

Knjiga njujorškog politikologa Normana Finkelštajna "Holokaust industrija" pojavila se u Londonu polovinom 2000 (Finkelstein 2000). Ovim terminom pisac ne označava genocid nad Jevrejima nego, po analogiji sa Adornovim pojmom "kulturna industrija", ideološko-organizacioni konglomerat jevrejskih udruženja i lobista u SAD koji sećanja na nacistički zločin i jevrejsku patnju svojataju kao kulturni kapital da bi ga zloupotrebili u vlastite finansijske i političke ciljeve. Preoblikovano kao istorijski neuporediv dogadjaj, istrgnuto iz istorije i sakralizovano, istorijsko masovno ubijanje pod imenom "holokaust" postalo je moralno sredstvo pritiska korumptivne američko-jevrejske elite u cilju: (1) podrške cionističkoj politici; (2) imuniziranja izraelskog imperijalizma protiv medjunarodne kritike; (3) naplate preterane odštete žrtvama nacizma od švajcarskih banaka i nemačkih kapitalista (Finkelstein 2000). Holokaust, shvaćen kao istorijski transcedentna jevrejska žrtvena zajednica, postao je unosna osnova biznisa i civilna religija istovremeno. Nasuprot raširenoj kategoriji "sećanja", Finkelštajn u analizi koristi potisnute "robusne" kategorije (moć, interes, ideologija) razbijajući tekući posleideološki žargon. Odmah nakon objavljivanja u Londonu jula 2000. knjiga je dospela u središte debata u Evropi i SAD.

Ocena da je holokaust u osnovi ideološko oružje, bila je poznata još pre Goldhagen debate u kojoj je Finkelštajn uputio ovaj prigovor svom jevrejskom sunarodniku. Ni prigovor da je žrtva postala imuna na kritiku, ali da nije izbegla moralnu korupciju, nije bio nov. Kritikujući američku jevrejsku elitu da je posle rata "zaboravila"

nacizam i holokaust, jer je podržala američku spoljnu politiku, u kojoj je SR Nemačka postala glavni poratni SAD saveznik protiv SSSR-a, Finkelštajn je podsetio na slično političko preusmeravanje antifašizma u antitotalitarizam. Pored ove globalne strateške računice, Jevreji se nisu protivili američkoj spoljnoj politici i zato što su strepeli od vlastite izolacije od strane nejevrejske većine unutar SAD. Sve se promenilo juna 1967. Tek posle izraelske agresije holokaust postaje ključna dogma američkih Jevreja (Finkelstein 2000). Opet je posredi bila podrška američkoj spoljnoj politici, ali sada zbog njene pomoći Izraelu. Za razliku od Ajzenhauera koji je 1950-ih favorizovao Arape, strepeći da ih ne okrene protiv SAD, juna 1967. SAD i američki Jevreji otvoreno se okreću Izraelu. Finkelštajn ide čak dotle da tvrdi da abnormalnost nacističkog holokausta ne izvire iz samih zbivanja već iz eksplozivne industrije koja je oko njega stvorena. Izrael je postao surogat SAD na Srednjem istoku, a holokaust je otkriven kao moralno pravdanje tog saveza. Izrael je postao branič američkih vrednosti, a posle poraza SAD u Vijetnamu, postao je daleko uspešniji u tome i od same Amerike. Ova gledišta su u tradiciji domaće levoliberalne kritike američkog imperijalizma od Rajta Milsa do Noama Comskog. Finkelštajn se u ovom lancu kritičara izdvaja samo po tome što je istakao važnu ulogu Jevreja i holokausta u američkoj ideologiji.

Neposredan povod nastanka i važan oslonac Finkelštajnove knjige bila je knjiga čikaškog istoričara P. Novika o holokaustu u SAD koja se pojavila pre nekoliko godina (Novick 1999). Finkelštajn je napisao recenziju Novikove knjige, koju je kasnije proširio u vlastitu knjigu. Uprkos sličnosti pristupa, američki kritičari oštro su razdvojili Novika i Finkelštajna, prvoga podržali, drugoga uglavnom porekli. Novikovo objašnjenje načina kako je holokaust prerastao u američko sećanje slično je Finkelštajnovom, ali je umerenije. Holokaust je bio retrospektivna konstrukcija koja višestruko odgovara Amerikancima. Tokom Drugog svetskog ratau SAD su jevrejske žrtve potcenjivane jer nisu bile ekvivalentne "sećanju na Perl Harbur", a nacisti su bili neprijatelji "svih slobodnih ljudi", a ne samo Jevreja. U direktivama Pentagona iz 1944. ukazano je da će uticaj propagande SAD biti veći, ako se ne ističu jevrejske žrtve. Novik je pokazao minimalizaciju jevrejskih žrtva u SAD tokom rata, od ratne propagande do Holivuda (Novick 1999). Novik i Finkelštajn slažu se daje do obrta došlo krajem 1960-ih. Ali zašto je preokret bio eksplozivan? Naime, zašto je uzalud u Vašingtonu tražiti muzej crnih robova dok se muzeji o jevrejskim žrtvama nalaze svuda u SAD, a u Vašingtonu čak najveći na svetu? Novik je pošao od toga da je glavni uslov da jedan istorijski dogadjaj predje u kolektivno sećanje, taj da ga kolektiv prihvati kao osnovu identiteta. To mogu biti podjednako herojski i tragični dogadjaji. U SAD je holokaust postao negativni dogadjaj koji stvara identitet, po obrascu: "Nama se to ne može desiti, zato što smo mi bolji". Ovaj ideološki obrazac podudario se početkom 1970-ih sa inicijativom jevrejskih udruženja (2% Amerikanaca su Jevreji) da radi jačanja unutarjevrejskog identiteta u SAD pokrenu holokaust-ideologiju. U funkcionalističkom tonu Novik zapaža da je za Amerikance holokaust bio simbol apsolutnog zla i ogledalo njihovog straha od haosa i gubitka vrednosti (Bach 2001). Zato što se u dnevnopolitičkim sukobima mogao dobro

instrumentalizovati, ovaj simbol se naširoko koristio: protivnici progona useljenika tvrde da je legalizovani progon ustvari "američki holokaust", zaštitnici životinja tvrde da su masovne životinjske farme "Buhenvald za životinje", a feministkinje dodaju da je tek patrijarhat omogućio holokaust. Raspravlja se sa holokaustom, a ne o njemu. Kod mnogih nacija kolektivno sećanje pružilo je okvir za političke polarizacije i sukobe (sličnu ulogu je u Francuskoj imala 1789. godina iz koje su istekla osnovna ideološka sukobljavanja, fašizam u Nemačkoj i Italiji, komunizam u Istočnoj Evropi i si.). U SAD, medjutim, kaže Novik, nije bilo ovakvih sećanja kao osnove političkog podvajanja. Zato je i prihvaćen holokaust, iako su sećanja na njega banalna, apolitična i daleko od realnih linija sukoba u američkom društvu.

Finkelštajnovo tumačenje je oštrije i konkretnije. On je odmah prigovorio Noviku da se ustezao od imenovanja materijalnih interesa zbog kojih je uništenje evropskih Jevreja preraslo u naročitu američku opsesiju i, za razliku od njega, otvoreno imenovao nosioce "Holokaust industrije". To su glavne jevrejske organizacije u svetu koje eksploatišu jevrejsku patnju. Premda donekle kruto obrazložena, tvrdnja daje "holokaust" političko ideološka konstrukcija novijeg datuma, da bi se zločin nad Jevrejima iskoristio kao osnova da se Jevrejima obezbedi monopol na žrtvu, nije u celini neosnovana. Ova ideologija sistematski je stvarana tek posle juna 1967. kada se vojno nadmoćni Izrael pokazao kao korisni saveznik SAD u hladnom ratu. Pre toga, tvrdi Finkelštajn, niko nije govorio o holokaustu, već o zbirnim zločinima nacista i o Aušvicu. Traverzo, medjutim, primećuje da Finkelštajn nije uočio sve razloge ćutanja o holokaustu u svojoj hermeneutici politike. Ćutanje o holokaustu 1940-ih i 1950-ih bilo je rezultat želje Jevreja da se ponovo integrišu u vlastite nacionalne zajednice, da budu priznati kao gradjani i ne budu više diskriminisani, a ne da kao žrtve traže sažaljenje. Holokaust je istisnuo Jevreje iz Evrope, a SAD i Izrael su postale dom većine Jevreja. Država Izrael je nastojala da se prikaže kao ponovno rodjenje jevrejskog naroda i u svetu raširi sliku vojne snage i nacionalnog ponosa, a ne viziju zajednice žrtava (Traverso 2000). Situacija se menja sa savezom SAD i Izraela krajem 1960-ih kada holokaust počinje svoju karijeru kao američki kulturni dogadjaj. Više je reč o svesno izabranoj kolektivnoj uspomeni, nego o provali potisnutog sećanja, koja se konstruiše kao ideološka tvorevina i služi istorijskim materijalom u cilju stvaranja kolektivnog identiteta. Istorija svuda prelazi u mit kada se realna zbivanja istržu iz istorije, izoluju i proglašavaju neuporedivim, čime stiču nadistorijski sakralni status. Da nadistorijski mitovi raspolažu dubljim osećajnim potencijalom od višeslojne istoriografije ne treba posebno dokazivati.

II

Lako je pojmljivo zašto od izraelske ofanzive 1967. holokaust postaje koristan mit u pravdanju politike. Pojačana sakralizacija holokausta povezana je i sa promenama u Izraelu gde su cionističku (povratničku) generaciju smenili tradicionalisti koji su insistirali na negovanju sećanja na genocid. Na ovaj fundamentalizam javile su se reakcije u obliku

banalizacije genocida nad Jevrejima ili u obliku poricanja holokausta kao besprimernog zla. Najisključivija poricanja zločina protiv humanosti nazivaju se negacionizam. To nije ponovno tumačenje (*bona fides* revizija) nego poricanje već utvrdjenih poznatih činjenica. Danas sećanje na holokaust služi pravdanju jevrejske politike i aneksiji zaposednutih područja. Po antisemitskim negacionistima žrtve su ustvari agresori-Nemci, a rat je počeo 1939. zato što su Jevreji kontrolisali finansije u Engleskoj i Francuskoj i zato što je cionistički vodja Vajcman rekao da će u slučaju rata svi Jevreji biti na strani Engleske (Eist 1992). Holokaust je bio sledeći element u jevrejskoj zaveri protiv Nemačke, tvrde negacionisti. Radovi negacionista nisu uticajni jer su u najvećem delu pamfleti sumnjive naučne vrednosti. Osporavani su, a u Francuskoj i Nemačkoj čak izabranjeni.

Mnogi istoričari bojkotuju negacioniste i njihov glavni argument da nema dokaza o holokaustu. Premda su nacisti uništavali sistematski dokaze o ubijanju, a holokaust pripadao tajnim operacijama, pa nigde u nacističkoj dokumentaciji nema govora o gasnim komorama, ipak je bilo brojnih svedočenja i dokaza. Negacionisti osporavaju Nirnberški proces kao sudjenje na osnovi retroaktivnog prava stvorenog *ad hoc.* Osim toga sudije u Nirnbergu su, kažu negacionisti, bile takodje ubice u ratu (Eist, 1992). Antisemitskim negacionistima ide na ruku okolnost daje holokaust odista odveć eksploatisan. To misle i različiti propalestinski krugovi, od islamskih do levičarskih. Prenaglašene su jevrejske žrtve na račun drugih (Cigana, Rusa, Poljaka i Ukrajinaca), a pomereno je u stranu bombardovanje Drezdena i Hirošime i ubijanje Nemaca u logorima. Posle sloma socijalizma isticanje holokausta još je upadljivije, jer je oslabila antikapitalistička kritika fašizma.

Sakralizacija holokausta kao osnove izraelskog novog mita tekla je naporedo sa pokušajima borbe protiv Izraela preko negiranja holokausta. Neki poljski pisci krajem 1980-ih sumnjali su u broj žrtava Aušvica, tvrdeći da ih nije bilo više od 1,5 miliona, od čega su manje od milion bili Jevreji. Jevreji tvrde daje bilo 2 miliona. Danas se relativno pouzdane procene kreću oko 5,3 mil. ukupnih jevrejskih žrtva od nacizma. Osim konzervativaca i neke struje levice protivile su se prenaglašavahu antisemitizma kod fašizma. Tako su neki trockisti 1950-ih tvrdili da je isticanje Aušvica oružje britanskog i SAD imperijalizma i manevar da se ovaj izdvoji od svog brata blizanca - fašizma. P. Rassinier, preživeli iz logora tvrdio je da u Buhenvaldu Jevreji nisu ubijani gasom, pa je zato bio idealni svedok za negacioniste. Razumljiva je aktivnost arapskog antisemitizma. Islamski negacionisti poriču holokaust, otvoreno priznajući da je veliki jerusalimski muftija paktirao sa Hitlerom, a bosanski muslimani sa ustašama. Arapi veličaju Hitlera i smatraju autentičnim Protokole sionskih mudraca. Zapadnim negacionistima na konferenciji 1992. u Švedskoj pridružuje se libanski Hezbulah, palestinski Hamas i dve iranske islamske organizacije. Saudi Arabija je glavni sponzor negacionističkih aktivnosti na Zapadu (Eist 1992).

Finkelštajnove teze samo su na prvi pogled bliske negacionistima i antisemitskim holokaust revizionistima. Kada se pažljivije razmotri, iza oštrog i ciničnog jezika njegove knjige ne stoji rasterećenje holokausta, već napor da se zločin razdvoji od

njegove političke zloupotrebe. Holokaust je prodan, a ne istražen, zapazio je rabin A. Volf. U knjizi su polemički radikalizovani glavni problemi što je podstaklo osećajnu polarizaciju debate. Za razliku odnegacionističkih struja, Finkelštajn je daleko od poricanja genocida nad Jevrejima, iako tvrdi da je stvarne dogadjaje zamaglila holokaust ideologija. Pojam koji, po njemu, odgovara realnosti jeste "masovno nacističko uništenje Jevreja" dok je holokaust ideološka predstava (Finkelstein 2000). Sakralizacija holokausta počinje sa stvaranjem fetišizovane jedinstvenosti holokausta kao "neukusne svetovne verzije izabranosti" i liturgizacijom sećanja. Kao primer svojevrsne mistifikacije on navodi reči E. Vizela daje holokaust tajna koja nikada neće biti shvaćena. To je simbolizacija genocida nad Jevrejima kao kvazireligijskog nepojmljivog dogadjaja. Jevrejska stradanja prešla su u kičerajsko tumačenje zbivanja, a redukcija holokausta na konjukturne trajne debate u američkim i nemačkim feljtonima je evidentna. Osim toga koncentracija na holokaust odvraća pažnju od američkog genocida nad Indijancima. Finkelštajn ide čak dotle da izražava nepoverenje u jevrejske zahteve za obeštećenjem 1990-ih, svodeći ih na čudnu mešavinu moralizma i komercijalizacije.

Bilo bi pogrešno misliti da je ovo ukazivanje na manipulaciju holokaustom teorijski ili istorijski originalno. Ako se ne računaju ekstremni desničarski antisemitski intelektualci (goli propagandisti i falsifikatori istorije), pre Finkelštajna na to su skrenuli pažnju Šorh, Hilberg i Novik. Finkelštajn je ovu tezu samo u ideološko-kritičkom pogledu zaoštrio. Ideologija kao lažna svest u Marksovom smislu, jeste šlepa prema sebi samoj, jer zavarava sebe i druge o interesima i posmatra kao istinito samo ono što njoj koristi. U ideologiji se vera javlja kao znanje. Ideologija govori o istini i laži, a misli na dobro i zlo kao i religija, i zato ideologija svoje protivnike ne samo intelektualno nego i moralno osporava. U tom smislu se gledanje da je holokaust neuporediv dogadjaj može označiti kao ideologija, slažu se Novik i Finkelštajn. Osim njih Aksel Šmit i Detlef Klausen takodje su pokazali ideološku upotrebu pojma holokaust (Schmitt 2001, Claussen 1994). Čarobna reč holokaust potisla je Aušvic i Bergen-Belsen nudeći emotivno pribežište od besmislenosti intelektualnih sećanja. Zamena Aušvica sa holokaustom više je od ekstremne komercijalizacije sećanja samih žrtava i njihovog estetskog uobličavanja. U prvi mah može izgledati da se radi samo o izmeni simbola stradanja (holokaust umesto Aušvica) ili o različitom stupnju pojmovne apstrakcije (holokaust kao zbirni pojam svih oblika logorskog uništavanja ljudi). Zaokret je, medjutim, znatno dublji jer se tema sve više udaljava od realnih istorijskih dešavanja, a jedna od posledica je formalizam tumačenja. Naime, ukoliko se holokaust postulira kao neobjašnjiv fenomen ne može se istražiti društvena struktura apsolutnog terora, tj. konkretna funkcija i struktura logora. Treba razlikovati logore koji su služili isključivo likvidaciji (Treblinka, Sobibor, Aušvic-Birkenau itd) od onih u kojima je smrt došla nakon intenzivnog terora (Dahau, Buhenwald, Majdanek, Aušvic). Bilo je logora u kojima su bili smešteni kapitalistički pogoni koji su eksploatisali besplatnu radnu snagu proizvodeći delove za naoružanje. Osim toga logori se razlikuju po sastavu zatvorenika: politički zatvorenici, strani radnici, ratni zarobljenici, Jehovini svedoci, Romi itd. Svaki logor je gradjen za posebne ciljeve sa različitim

upravama. Organizacija logora nije bila ista već je zavisila od namene. Treba razlikovati logore za likvidaciju od onih gde se ubijalo radom, gladju i nasiljem. Npr. u radnim logorima mnogi su preživeli, najviše ubijenih bilo je medju Jevrejima, a najmanje medju kriminalcima i nemačkim zavorenicima. Zbirni pojam holokaust zamagljava pomenute razlike i sprečava uočavanje njihove konkretnije funkcije.

Na sličan način je i zbirni pojam totalitarizam sprečavao istoricističko tumačenje holokausta kao neuporedivog zločina. Odmah posle 1945. nije se moglo probiti shvatanje 0 središnjoj ulozi holokausta u fašističkom nasilju. Teorije o totalitarizmu proklamovale su da se 1945. uistinu ništa nije promenilo, jer se treba i dalje boriti protiv istog neprijatelja - totalitarizma. Pošto su fašizam i socijalizam izjednačeni, po toj logici ispali su istovetni holokaust i progoni s druge strane gvozdene zavese. Tragati za razlikama medju komunističkim i fašističkim logorima značilo je propagirati komunizam, tim pre jer su i komunisti koristili holokaust u svojim teorijama o fašizmu kao argument protiv kapitalizma. Osim toga američkim Jevrejima nije išao na ruku antisemitski stereotip da su svi Jevreji tobože komunisti (jer su anacionalni, a i Marks je bio Jevrejin). Na taj način teorije o totalitarizmu bile su snažna brana isticanju neuporedivosti holokausta. Ni objavljivanje poznatog dnevnika Ane Frank nije mnogo izmenilo ovaj stereotip, jer je ova knjiga uzeta za univerzalni simbol dečje, a ne jevrejske patnje. Dnevnik Ane Frank pomogao je integraciju Jevreja u američko društvo pobednika koje je uvek poštovalo ćutljive, stoičke heroje. Štaviše izmedju 1946. i 1948. jevrejske organizacije u SAD odbile su dizanje u Nju Jorku spomenika ubijenim evropskim Jevrejima, jer su procenile da bi taj spomenik mogao uticati na Amerikance da na Jevreje gledaju isključivo kao na žrtve, što bi opet "podsećalo na slabost i bespomoćnost jevrejskog naroda" i ne bi bio u interesu jevrejstva (Klein 2001).

Tek mnogo godina kasnije ova procena je izmenjena pa je izgradjen Holokaust muzej u Vašingtonu. Novik i Finkelštajn se slažu da se ključna promena zbila izmedju dve izraelske agresije 1967. i 1973. Doduše i sudjenje Ajhmanu 1961. bilo je važno, ali je u SAD i ono objašnjavano u sklopu teorija o totalitarizmu. Od kraja 1960-ih holokaust se projektuje na sukob izmedju Izraela i Palestinaca. Pošto Izrael vodi rat da spreči ponovni holokaust, u očima mnogih Jevreja holokaust je postao moralni kapital za odbranu Izraela 1 deo jevrejskog identiteta. U SAD je, naime, bila u toku sekularizacija i raspad jevrejske zajednice. Američki Jevreji postajali su Amerikanci, i bilo je pitanje da li su još uopšte bili Jevreji? Bilo je sve očiglednije da Jevreji moraju svoj identitet da osiguraju na nov, ne više religijski način, da bi izbegli asimilaciju. Jevrejin je onaj ko se bori protiv svog nestajanja, a holokaust je postao idealna odbrana identiteta. Vakuum koji je ostavila sekularizacija sada je ispunilo sećanje na holokaust. Osim toga, 1960-ih ratom u Vijetnamu, ubistvom Kenedija i M. L. Kinga i studentskim nemirima, uzdrman je američki identitet koji je povezivao mnoge Amerikance. Jevreji, crnci, žene i Hispanoamerikanci počeli su se osećati kao zasebne žrtve i bile su ponosne, kada su taj status povezivale sa osećanjem moralne nadmoći koju je obezbedjivala društveno priznata patnja. U ovom periodu su se i

mnogi američki Jevreji počeli da osećaju kao zasebna žrtvena grupa, a ne kao deo zbirnih žrtava totalitarizma.

Stvari bi bile jednostavnije da su samo Jevreji instrumentalizovali holokaust. Artefakt holokaust omogućio je trivijalizaciju ljudske katastrofe, jer je uveo iluziju svestrane komunikativnosti i time omogućio resakralizaciju i renacionalizaciju kulture (Schmitt 2001). Nakon nestanka hladnog rata mnoge nacije daleko neobaveznije proglašavaju vlastita stratišta neuporedivim katastrofama koristeći jedinstveni simbol holokaust. Aušvic, Blajburg, Jasenovac, Katin, Srebrenica postaju verzije istog roda holokausta. Teško je prigovoriti tome što uz atribut holokaust svaki konkretni masovni zločin stiče medjunarodni značaj i podstiče moralno zgražavanje i otpor. Ali kada stradanje vlastitog naroda postane pravdanje osvete ili providnih nastojanja da se obezbedi politička dobit vladajućih elita - onda Finkelštajnova upozorenja postaju aktuelnija. Holokaust kao konkretni zločin i njegovo isticanje u službi opšte moralne opomene treba razlikovati od holokaust ideologije. Sve je vidljivije u kojoj meri su kolektivne uspomene konstrukcija mnoštva složenih rasprava u medijima. Opsesivna koncentracija na nepojmljivo i neiskazivo s jedne, i sve snažnija ideologizacija i instrumentalizacija sećanja s druge strane, doveli su holokaust u politički, istorijski i estetski sukob izmedju izvornog simbola i šarolikog i izvedenog obeležja (Schmitt 2001). Feljtonističko postvarenje i kičeraj uticali su na otudjenje holokausta od izvornog smisla. Prožimanje prošlosti sa kulturindustrijskom preradom osnova je šoah biznisa. Ovaj paradoks Klausen je definisao rečima: "Dilema izgleda nerešiva. Bez kulturnoindustrijskog posredovanja preživeli i rodjeni posle toga ne bi se sećali Aušvica. Ali posletotalitarno društvo stvara oblik sećanja u kom ono što se odista zbilo u Aušvicu iščezava iza kulturnog artefakta 'Holokaust"' (Claussen 1994). Na sličan način i A. Šmit zaključuje da Finkelštajnovu kritiku treba shvati kao reakciju na sve nepodnošljiviju dekonstekstualizacija Holokausta, amerikanizaciju i prelazak sećanja u kič. Ipak pisac je precenio uticaj američkih Jevreja na američku politiku, a potcenio opštu "viktimizaciju" političke kulture, tj. depolitizaciju sukoba preko isticanja sebe kao žrtve (Goschler). Druga strana ovih rasprava je iracionalnija. Politizacija žrtvi nije nigde lišena strasti. Transatlantska kultura žrtve u SAD takodje je lako prešla u opsesiju žrtvama. Svojevremeno se Frojd zapitao mogu li kulture biti neurotične. Očigledno da mogu. Finkelštajn je to pokazao, ali je i njegova prenaglašena reakcija svedočanstvo daje i sam deo iste kulture.

III

Izmedju Finkelštajnovog zaoštrenog polemičkog tona i ne manje ostrašćenih osporavanja njegovih tvrdnji stoji jedan red odmerenijih ocena holokaust ideologije. Izraelski istoričar Bauer uočio je da preterano insistiranje na tezi da je holokaust instrumentalizovan može neosetno preći u teoriju o zaveri. S druge strane, i pojmovi koji obeležavaju jevrejske uspomene na stradanja jesu često krajnje problematični (Bauer,

2001). Bolje je govoriti ojevrejskim identitetima nego ojevrejskom identitetu. Pitanje je čak da li postoji jedan jevrejski narod kao empirijski entitet? Najkarakterističniji sadržaj koji ga povezuje na paradoksalan način je njegovo temeljno nejedinstvo u odnosu na istu prošlost, a pre svega u odnosu na tradiciju. Ipak ima i nečeg što povezuje suprotstavljene jevrejske grupe, pre svega s obzirom na paradoksalno nejedinstvo u odnosu na kolektivne uspomene. To je holokaust kao duboka socijalna trauma. Medjutim, oblik u kom se ta trauma ispoljava različit je. Ultraortodoksni i ortodoksni Jevreji prebacuju drugima da su zaboravili holokaust jer ne poštuju rituale i verska pravila. Zato su, kažu, i izazvali božji gnev. U SAD ima više različitih jevrejskih ideologija pa se opasnost rasula jevrejske zajednice pokušava prevladati koncentrisanjem na tragediju Drugog svetskog rata. Uspomene se veštački podstiču pre svega zbog integracije Jevreja u SAD, smatra Bauer, slično Noviku. Tragedija je u drugom planu, glavni cilj je političko širenje vlasti.

Izraelsko društvo traumatizovano je holokaustom i i to ga je odvelo pogrešnoj istorijskoj svesti. Svaka frustrirana javnost čuje ono što želi da čuje. Istorijska svest je sveukupnost svih vidjenja istorije prisutnih u jednom društvu u kojojse prožimaju realna saznanja, postojeći stavovi i vrednosti. Pogrešna istorijska svest iskrivljava realna saznanja da bi poslužila trenutnim potrebama. Javlja se kič i dnevnopolitičko pravdanje politike holokaustom. U SAD ima malo Jevreja (6 miliona od ukupno 120 miliona stanovnika SAD) i podeljeni su. Ne ističu samo oni holokaust već i Amerikanci jer je to ekstremni slučaj zla koji se dešava svuda u svetu. Jevrejsko sećanje na holokaust jeste traumatično, ali kada se trauma ne razreši skreće se u liturgiju ili kliše, ili u oba pravca. Kada se kaže "ne smemo zaboraviti" trauma se pomera ispod sloja svesti. Mnogi Jevreji rado bi zaboravili grozote, jer to sećanje opterećuje. Medjutim, holokaust je odavno prerastao u univerzalni simbol, pa ga nejevrejski svet neće zaboraviti čak iako to Jevreji učine. Pod nacistima Jevreji nisu mogli izmaći holokaustu. Danas, smatra Bauer, ne mogu izmaći sećanju, osudjeni su na sećanje. Finkelštajn pripada onoj jevrejskoj struji koja se boji da neobuzdana eksploatacija holokausta ne podstakne novi antisemitizam. Zato oni upozoravaju: "Stanite u ime holokausta".

Kako ni sami Jevreji nisu bili jedinstveni u gledanju na holokaust i Finkelštajna, to se još manje moglo očekivati od idejnopolitičkih struja. Tako ni levica nije bila homogena u oceni njegove knjige. Naročito je složen i osetljiv odnos nemačkog društva (lišenog Jevreja) na antisemitizam. 0 tome s jedne strane svedoči levičarska kritika antisemitizma, a s druge gotovo šlepa solidarnost delova levice sa Palestincima, "jevrejskim Jevrejima", što opet indirektno normalizuje nemačku nacionalni osećaj. Prisutna je i zelena kritika cionizma. Berlinski publicista Šobert ocenio je da se sa tezom o holokaust industriji levi anticionista Finkelštajn (i Čomski kao kritičar SAD imperijalizma i Izraela kao eksponenta) iskazao kao specijalist za skraćenu kritiku kapitalizma (Schobert 2001) ocenjujući Izrael kao američkog nosača aviona na putu ka nafti. Svojim anticionizmomon se izričito svrstao na stranu žrtava. Sam Čomski, za koga ironično kažu da je "uvek stajao na ispravnoj antiimperijalističkoj strani", podržao je Finkelštajna nekoliko godina ranije. Njemu nasuprot nemački istoričari Momzen i Jekel su u "Holokaust

industriji" videli pre svega američku stvar, dodajući da ima i boljih radova o amerikanizaciji holokausta. Ipak nije ostalo nezapaženo da Finkelštajn ne spada u istoricističku Goldhagen-struju, koja objašnjava neuporedivost zločina nad Jevrejima trajnim prisustvom mržnje prema ovom narodu, već je bliži tzv. univerzalističkoj struji koja ubijanje Jevreja posmatra u opštem uzročnom sklopu fašističkog rasizma. Dok je Goldhagen ignorisao materijalne pobude kod ubijanja Jevreja, Finkelštajnu su one vrlo važne kod objašnjenja Holokaust industrije. Deo levoliberalnih učesnika *Historikerstreit* spora morao je 2000/2001. da odbaci Finkelštajna zato što je ovaj u idejnopolitičkom pogledu osnažio nemačke relativiste koji su rasterećivali nacizam. Najoštriji je bio Viperman koji je Finkelštajna nazvao "korisnim idiotom" za nemačke i druge antisemite, jer je kritikujući jevrejske zahteve za odštetom "prihvatio stereotip o osvetoljubivom i gramzivom Jevrejinu" (Wippermann 2001). Umerenija je Herbertova diferencirana ocena da je knjiga korisna u ukazivanju na dekontekstualizaciju, liturgizaciju holokausta i njegovo prelaženje u kičeraj, ali da je s druge strane teza o zavisnosti holokaust rasprava od SAD i izraelske politike uska i donekle srodna teorijama o zaveri (Herbert 2000).

Ne čudi što su Nemci "Holokaust industriju" cenili pre svega s obzirom na njen idejnopolitički učinak u domaćim raspravama oko fašizma. Kao pogrešne pokazale su se prognoze s početka 1990-ih da će DDR totalitarizam potisnuti nacizam. Ovo se nije desilo čak i uprkos fizičkom nestanku nacista i njihovih žrtava. Pojam holokaust obnavlja se kao moralni standard kojim se meri ponašanje ranijih generacija pre svega po stupnju "saučestvovanja". Goldhagen debata bila je u Nemačkoj pokazatelj pomeranja svesti od sveobuhvatnog potiskivanja ka otvorenom samooptuživanju. Rasprava oko Finkelštajnove knjige bila je smirenija, pa je čak delovala utešno na javnost. Za razliku od Goldhagena, koga je listom osudila, desnica je odmah ocenila da Finkelštajnovu knjigu treba prevesti (Denes 2000) i da Finkelštajn nudi prosvećenu kritiku društva (Warachowski 2001). HamburškiD/e Ze/fogradio se od knjige upozorenjem da je knjiga pisana za američke čitaoce, jer u SR Nemačkoj i nije bilo holokaust industrije (Rürup 2000). Za razliku od SAD, u Nemačkoj je prisutna diferenciranija slika sećanja koja održava budnom svest o nacističkim zločinima bez jednostranog fiksiranja na jevrejske žrtve. Komentator nedeljnika *Der Spiegel* je bio još kritičniji konstatujući da je u Goldhagen- i Finkelštajn—debati obrazac isti, samo su uloge zamenjene. Sam Finkelštajn izjavljuje da Nemačka ima pravo da se brani od holokausta, a da SAD nemaju pravo da je podučavaju, jer su Amerikanci na moralnom nivou Himlerovog govora u Pozeneru. Ukazujući na dvoznačan odnos Nemaca prema fašizmu, komentarori iz *Der Spiegel* geteovski ironično su dodali da još uvek dve duše žive u nemačkim grudima: jedna opominje "Mi smo najgori, holokaust treba da nas popravi", a druga uzvraća "Dosta je, ni drugi nisu bili bolji". Finkelštajn je iznova ojačao drugi glas (Broder, Wiegrefe 2001). U knjizi se mogu uočiti dva sloja: opravdani ideološko-kritički i bizarni, komercijalni. Komentatori novina *Der Spiegel,* tvrdeći da su Finkelštajnove optužbe na račun švajcarskih banaka bizarne, pokušavaju na ne manje bizaran način da skrenu pažnju na izvor piščevog ostrašćenog polemičkog tona. Po njima, izvor piščevog besa navodno je u tome što njegova majka nije

uspela da zadovolji kriterije za naknadu kao jevrejska žrtva (suviše velika primanja ili manje od 6 meseci provedeno u logoru) i što je decenijama dugo vodila spor sa nemačkim jevrejskim udruženjem oko priznavanja statusa žrtve. Zbog toga Finkelštajn paušalno ocenjuje i nezakonito prisvajanje jevrejskih nekretnina iz bivšeg DDR-a od strane jevrejskog udruženja, tvrdeći da je reč o prisvajanju reprivatizovane svojine Jevreja. Uz malo kritičnosti u ovim stavovima novinara nedeljnika der *Spiegel* lako je otkriti plitku ideologizaciju. U Nemačkoj je Finkelštajn pogodio glas domaćeg javnog mnjenja tvrdnjom da su jevrejski zahtevi za odštetom preterani. Jevrejski krunski svedok je delu javnog mnjenja dobrodošao. Na sličan način je i Goldhagen sa par bizarnih teza stekao veliki ugled. Najpre su kod Goldhagena Nemci bili na udaru (obični Nemac je dobrovoljni ubica), da bi kod Finkelštajna to bili Jevreji (jevrejska udruženja eksploatišu jevrejsku patnju). Kod Goldhagena je pitanje bilo mogu li Jevreji oprostiti Nemcima, kod Finkelštajna se, pak, Nemci pitaju mogu li oprostiti Jevrejima (Broder, Wiegrefe 2001). Rasprave o fašizma krajem XX veka lišene su imperativa antikomunizma i antikapitalizma, pa bizarnost u njih prodire lakše nego ranije i postaje važnija u spoju ostrašćene politike, komercijalizacije i korupcije.

Socijaliberali su u Nemačkoj piscu čak osporavali i moralni integritet zato što je narušio antifašističku saglasnost oko neuporedivosti holokausta. Ipak pored talasa osporavanja treba izdvojiti i neka drugačija gledanja (Burger 2001; Pirker 2001; Traverso 2000). Pirker je u Finkelštajnu video levog radikala i anticionistu, a njegove kritičare ocenio kao čuvare korektnog javnog mnjenja. Pirker otvoreno polemički tvrdi da je Finkelštajn doveo u pitanje moral neoliberalizma, čiji je važan sadržaj u nemačkoj holokaust-religija. Ova, naime, počiva na antitezi izmedju nacizma (a ne fašizma) i civilnog društva, tj. kapitalizma. Aušvic je preko holokausta izuzet iz istorijskog sklopa kapitalizma zato što je shvaćen kao večno i nadistorijsko zlo, pa se otima istorijskoj analizi, a pre svega kritici kapitalizma. Slične prigovore nekoliko godina ranije levica je uputila Goldhagenu koji ih je arogantno ignorisao. Podržavajući Finkelštajna, Pirker obnavlja slične primedbe dodajući: "Ako je jevrejska martirologija zbilja besprimerna, onda otpada poredjenje sa Hirošimom, jer to znači vraćanje Aušvica u istorijski sklop, što opet svedoči o tome da se genocidne reakcije poput fašizma mogu javiti i u neoliberalnom obliku". Jevreji su se teško odricali gledišta o neuporedivosti holokausta, pa je E. Vizel svojevremeno javno prekorio Š. Peresa, kada je ovaj jednom pomenuo da u XX veku postoje dva holokausta: Aušvic i Hirošima. Medjutim teoriju o neuporedivosti antisemitskog genocida ne brani samo Vizel, već iz drugih motiva J. Habermas, V. Viperman i J. Kershev (Kershaw), iako njihova gledišta ne spadaju u holokaust ideologiju. Sam Finkelštajn ocenjuje tezu o jedinstvenosti holokausta kao besmislenu, jer je svaki istorijski dodadjaj u neku ruku jedinstven. Kako sam kaže, da je pisao knjigu u antikapitalističkom tonu, a ne jezikom prihvatljivim kod nemarksističke publike, izbegao bi, doduše, prigovor da je na strani konzervativnog antisemitskog otpora holokaust ideologiji, ali u tom slučaju broj čitalaca knjige ne bi prevazišao krug njegovih poznanika. Svesno se prilagodio žargonu javnosti uz rizik da mu se pripiše i poneka drugačija namera. Javnost

danas prihvata kritiku zloupotreba i korupcije, ali ne i kritiku njenih kapitalističkih izvora kao ranije. Jedno poglavlje Finkelštajnove knjige koje nosi naslov "Dvostruko naplaćeno, duplo inkasirano", pozdravili su protivnici naplate odštete Jevrejima. Da li je Finkelštajn previdео okolnost da su jevrejski zahtevi za oštećenjem imali ulogu "ledolomca" u sličnim zahtevima ostalih žrtava (Goschler 2000), pa je, kritikujući ih, pravdao kapital koji je profitirao od zločina? Još je izraelski ministar A. Eban svojevremeno rekao "da nema biznisa kao što je Šoah biznis". Holokaust industrija je verzija istog pojma. Verovatno je stoga konzervativni *Frankfurter Allgemeine Zeitung* konstatovao daje Finkelštajn "otvorio jedan prozor", a u SR Nemačkoj obnovljena je napetost izmedju konzevativnih nacionalista s jedne, i liberala okrenutih ka globalizaciji i kritici desnice preko holokausta, s druge strane (Pirker 2001). Teško je verovati daje Finkelštajnova anticionistička kritika američkog imperijalizam mogla biti blagonaklono shvaćena u SR Nemačkoj koja svoj put ka ujedinjenoj Evropi gradi na kritici vlastitog fašizma i njegovih žrtava Jevreja. Pariški politikolog E. Traverzo je u trockističkom časopisu *"Avanti"* knjigu ocenio kao oštru, pomalo satiričnu, polemičku i ubedljivi kritiku, ali ne i dovoljno opreznu u oceni svih strana osetljive problematike. Rizikovao je mnoge nesporazume. Izložio se riziku da mu knjiga bude pogrešno shvaćena i odbačena kao anticionistička brošura, što bi bilo nepravedno (Traverso 2000). Odgovarajući kritičarima Finkelštajn je pomenuo da nije sporno kada se holokaust pojavio u američkom životu, nego zašto? Strah od demonizacije Izraela posle juna 1967. podstakao je val jevrejskih sećanja na holokaust. Sve do junskog trijumfalnog rata 1967. Izrael je otežavao integraciju američkih Jevreja jer je pružao institucionalni oslonac optužbi o podeljenoj lojalnosti Jevreja izmedju SAD i Izraela. Od tada u SAD važi geslo da Jevreji brane zapadnu civilizaciju od "zaostalih arapskih hordi", pa ih treba podržati. Tek tada su, slažu se Novik i Finkelštajn, američki Jevreji otkrili Izrael, tj. onda kada i američka spoljna politika. Septembra 1968. Kongresna biblioteka u Vašingtonu otvorila je novu katalošku kategoriju "Holokaust jevrejski 1939-45" za materijal koji je ranije bio kategorisan u rubrici "Svetski rat 1939-45". Finkelštajn ide korak dalje upozoravajući da ako SAD napuste Izrael, napustiće ga i američki Jevreji. Ne manje zbunjenosti bilo je oko toga kako jedan levičar može braniti švajcarske banke. Finkelštajn je odgovarao da štiti integritet istorijske istine i svetinju jevrejskog stradanja, a da optužuje korupciju istorije i sećanja u Holokaust industriji u službi reketa. Izričito je odbacio prigovore da njegova knjiga širi antisemitizam, tvrdeći da to radi Holokaust industrija. Npr. advokati žrtava holokausta u Švajcarskoj naplaćuju 600 dolara po času, a svetski jevrejski kongres saopštio je da se planira skupljanje 9 biliona dolara od odštete žrtava, koji će tobože "pripasti jevrejskom narodu kao celini" (Finkelstein 2000 a). Zato je eksploatacija jevrejskog stradanja i nazvana šoah biznis.

Ocena političke uloge knjige bila je manje homogena od osporavanja Finkelštajnove kritike komercijalizma. Nemačke i američke perspektive bile su drugačije. To što nemačka levoliberalna kritika holokausta nije spojiva sa kritikom holokaust ideologije u SAD, pokazuje kako isti dogadjaj može u različitim sredinama biti na različite načine politiziran i instrumentalizovan. U SAD je holokaust lako postao zbirna patetična

oznaka za sve veće masakre u svetu (slično pojmu totalitarizam), otuda što su Jevreji uspešno asimilovani u američku kulturu, sekularizovani i, što je opet paradoksalno, zato što nije bilo javnog antisemitizma koji bi spoljnim pritiskom stabilizovao jevrejski kolektivni identitet. Zato je tek od od kraja 1960-ih došlo do zaokreta ka agresivnoj "kulturi žrtve", koja ističe moralnopolitički status jedne grupe preko njenog ideološkog statusa žrtve. Termin je vrlo brzo postao sinonim svakog organizovanog ubijanja, nova stigma. Bilo je čak i "katoliciziranja" holokausta. Suočiti se sa holokaustom za Amerikance jeste sve drugo samo ne nelagoda i ne staje ih ništa "osim par jeftinih suza". Osim toga holokaust jača svest da mi Amerikanci takve zločine nismo mogli ni zamisliti, akamoli počiniti. M. Nimoler (Niemoller) je rekao: "Kada su nacisti odveli komuniste ćutao sam jer nisam bio komunista. Kada su odveli socijaldemokrate, ćutao sam, jer nisam bio socijaldemokrata. Kada su sindikalce odveli, ćutao sam, jer nisam bio sindikalac. Kada su Jevreje odveli ćutao sam jer nisam bio Jevrej. Kada su mene odveli više nije bilo nikoga da protestvuje". Holokaust muzej u Vašingtonu citira ovu izreku i opominje posetioce izostavljajući iz nje deo o komunistima. Pominjanje komunista kao žrtava ugrozilo bi antitotalitarnu svest. U američkoj viziji holokausta nema mesta za Hitlerov antikomunizam. Prikriven je i neveseli detalj da su najpre sistematski ubijani ometeni u razvoju, a da je "Zakon o sprečavanju nasledno bolesnog potomstva" nacizam preuzeo upravo iz SAD (Klein 2001).

Dakle, kada se ima na umu višestruka funkcija holokausta u SAD, ne čudi što je Finkelštajn upravo u svojoj zemlji naišao na žešće reakcije nego u SR Nemačkoj. *New York Times* \e knjigu uporedio sa "Protokolima sionskih mudraca" kao oblikom iracionalne i podmukle teorije zavere, a pisca nazvao arogantnim i glupim (Bartov 2000). Ocena u listu *Washington Post* još je isključivija, možda otuda što je Finkelštajn ovo glasilo otvoreno imenovao kao deo jevrejske elite koja je profitirala od holokausta. Stenfordski istoričar Cipersten se čudi što je knjiga ozbiljno prihvaćena u V. Britaniji tvrdeći da je "Holokaust industrija" nošena širim resantimanom od samog cionizma. To je nemilosrdni siepi klasni resantiman nošen porodičnim besom i licemernom indignacijom (Zippenstein 2000). Britanske ocene su drugačije. Londonski *"Economist"* (5. 8. 2000) ocenio je daje Finkelštajnov osnovni argument, da su sećanja na holokaust iskvarena, ozbiljan i da ga treba uvažiti. Još izričitiji u pohvali bio je britanski istoričar V. Rubinštajn. Po njemu je problem sa sećanjem na holokaust i sa metaforom koju iskazuje ova reč u tome što je to odveć snažna, sve šira crna rupa sećanja u svesti sa više uloga. Za milione je to možda jedini savremeni religijski dogadjaj, a za stotine hiljada Jevreja to je osnova identiteta. Osim toga holokaust je jezgro mnogih savremenih oblika političke korektnosti, automatski moralni autoritet koji koriste i šarlatani. Veliki značaj Finkelštajna je u tome što je srušio tabue i razotkrio šarlatane (Rubinstein 2000). S tim u vezi u debati pokrenuto je i pitanje da li se Jevrejima isplatila holokaust ideologija? Da li su, naime, Jevreji, uprkos svim političkim prednostima, ipak platili visoku cenu za svoj identitet žrtve. Književnik L. Vizeltir (Wieseltier) kaže: "U samom sećanju na tlačenje i dalje živi tlačenje. Oživljak preuzima učinak rane. Bespravlje je kadro da se premesti dugo pošto je prestalo da bude realno. Posthumna pobeda tlačitelja nastupa kada bol postane tradicija". Obično se za

posthumnu pobedu Hitlera kao primer uzima zaborav holokausta. Novik to ne poriče, ali dodaje da bi još veća posthumna Hitlerova pobeda bila ako prećutno prihvatimo njegovu definiciju nas samih kao prezrenih spoljnih posmatrača, a upravo se to dešava kada od holokausta stvaramo smisleno jevrejsko iskustvo. Dakle holokaust ideologija spasava stereotip o Jevrejima kao izabranom božjem narodu na taj način što mu sadržaj izvrće: tamo gde je ranije ljubav božja isticala Jevreje, sada je stupila mržnja ljudi. Zato su neki Jevreji i pozivali sunarodnike da zaborave holokaust koji stalno sugerira nadmoć smrti nad životom (Klein 2001). Naravno da malo ko može valjano sporiti činjenicu da je ubijanje Jevreja bilo masovno, ali se može sumnjati u značaj koji se tom dogadjaju pridaje u odnosu na druge, ne samo zbog raznovrsnih ideologizacija. Sećanje na holokaust odveć je skupo nasledje, koje se mora bezuslovno održavati, iz različitih, čak i oprečnih razloga kod cionista, antifašista ili ideologa američke spoljne politike. Ideologizacija holokausta je složena i treba je tumačiti konkretno istorijskim motivima.

Možda bi ideološka upotreba holokausta bila manja daje prihvaćeno odmerenije mišljenje da holokaust nije neuporediv otud što je veći zločin od ostalih, nego samo zato što se razlikuje od drugih. Jedinstvenost holokausta je u do sada nepoznatoj kombinaciji telesnog iskorišćavanja, anonimnog poniženja, masovnog industrijskog ubijanja i korišćenja smrtnih ostataka. Medjutim, Novik se usprotivio i ovom umerenijem gledištu: da li iko misli da pretenzija na neuporedivost znači nešto drugo osim pretenzije na izdizanje iznad drugih? I za jevrejskog teologa I. Šorha pretenzija ka neuporedivosti holokausta je takodje neukusna svetovna forma mesijanstva. Finkelštajn je sličnu sumnju izrazio rečima: "Holokaust je nešto posebno, zato što su i Jevreji nešto posebno". Svojevrsna sakralizacija holokausta je Holokaust muzej u Vašingtonu, neka vrsta "jevrejske katedrale", koji ovekovečava jevrejsko stradanje kao *"Via Dolorosa* i križni put jevrejskog naroda". Ima čak i mišljenja da holokaust ideologija produbljava granicu izmedju Jevreja i hrišćana. Drugi pak tvrde da je razumljivo zašto je holokaust u zapadnom svetu postao beskonkurentski simbol apsolutnog zla. Reč je o dželatima i žrtvama koji pripadaju samom zapadu. U holokaustu u stvari svekoliki Zapad gleda prestravljeno u vlastito lice (Klein 2001). Ova opaska nije neumesna, jer su dosadašnji kolonijalni zločini nad vanevropskim narodima ili fašistički zločini u Rusiji i Istočnoj Evropi izmakli sakralizaciji na Zapadu, pa su izgledali daleko normalnije: kao preterivate civilizatora ili kao "čisti" ratni zločini. Zato kritiku eksploatacije jevrejske patnje u radovima Novika, Finkelštajna i Čomskog treba shvatiti i kao kritiku potiskivanja vlastitih zločina na Zapadu. Ova opaska izgleda još uverljivija ako se ima na umu realna struktura nacističkog genocida. Sloveni su u apsolutnim razmerama najviše stradali, a Romi u proporcionalnim. Tačnoje da Slovena nema 1942. u planovima za konačno rešenje, ali su ovi planovi odloženi dok se reši pitanje manjih grupa: Jevreja i Cigana. U nacističkim logorima umrlo je izmedju 500 i 750.000 Cigana. A više od milion Cigana stradalo je kada se uračunaju racije, odmazde i akcije fašističkih kvislinga. Nacisti obično nisu brojali mrtve Cigane. Propocionalni gubitak Cigana u Holokaustu bio je veći nego gubitak Jevreja (Churchil 1997). Planirano je da Sloveni na Istoku budu robovska radna snaga za gradnju arijevskog "životnog standarda".

Na Istoku Himler je planirao da slovensko stanovništvo svede na 30 miliona. Ubijeno je 3,5 miliona sovjetskih vojnih zarobljenika, a još oko 3 miliona umrlo je u logorima. Kada se dodaju žrtve ostalih slovenskih naroda onda su izmedju 19,7 i 23,9 miliona mrtvih ukupni slovenski gubici. U ukupnom skoru nacističkog genocida oko 6 miliona su Jevreji, više od milion su Romi, a ostatak najviše čine Sloveni. To je realni sadržaj holokausta (Churchil 1997). Treba se protiviti naporima da se genocid instrumentalizuje i ubijanje vlastitog naroda prikaže kao neuporedivo najtragičnije jer se time stvara atmosfera zaborava žrtava drugih naroda.

Finkelštajnu i Noviku nije bilo toliko važno to što u metafizičkom pogledu tradicija holokausta opterećuje Jevreje, zato što su u univerzalizaciji holokausta gledali ponajviše SAD ideologiju. U SR Nemačkoj Finkelštajnova knjiga dočekana je sa rezervom, jer je kod levih liberala protumačena kao neutralizacija nacizma.

IV

Razilaženja u oceni Finkelštajnoveknjige mogu se samo delom objašnjavati okolnostima da je u SAD i Evropi sklop debate oko holokausta različit. Dok je u SAD kritika holokaust industrije i cionizma u tradiciji levoliberalne kritike američkog imperijalizma, u Nemačkoj je mogla imati i drugi smisao, tj. poslužiti i kao instrument konzervativnog otpora liberalnom protivljenju potiskivanja fašizma. Da li je za oprečna mišljenja odgovoran i pisac, samo zato što je okvir njegovog objašnjenja instrumentalizacije holokausta sužen i amerikocentričan, pa u Nemačkoj, osetljivoj na prošlost, izvorni smisao knjige nije ni mogao biti pravilno shvaćen? Teško je verovati da bi opreznija ili drugačije akcentovana kritika holokaust industrije izbegla pokazani različit odjek, što je četiri godina ranije potvrdila i Goldhagen debata. *Habentsua fata libelli.*

Stvari postaju nešto složenije kada se ima na umu da su idejnopolitički bliske struje u SAD i Evropi različito reagovale na Finkelštajnovo tumačenje. Ustajući protiv esencijalističke struje E. Vizela, koja u holokaustu vidi neponovljiv zločin, Finkelštajn je problematizovao i različite verzije radikalnog levoliberalnog antifašizma od Habermasa do Vipermana, one grupacije koja je 1996/97. zdušno podržala Goldhagena. Njujorški sociolog nije se pre svega rukovodio oprezom od rasterećenja fašizma, iako mu se bilo kakva konzervativna sklonost teško može pripisati. Deo spora može se objasniti metodskim razlikama. Finkelštajnova kritika ideologije daleko je od istoricizma, on je kao i Novik kontekstualist, jer pokušava sećanje na holokaust da prati u sklopu instrumentalizacije uspomena. Esencijalistički (istoricistički) i kontekstualistički (ideološkokritički) obrazac karakterišu različiti pristupi i ocene funkcije sećanja, pa je razlaz istraživačkih prioriteta i rezultata donekle nužan. Manje su razumljive političke diskvalifikacije pisca. Finkelštajn s razlogom pokazuje da i sećanje ima istoriju, a javne uspomene promenljivu političku funkciju. Po tome se i razlikuje Finkelštajn-debata od *Historikerstreit* i Goldhagen-debate, gde je takodje u središtu holokaust. Kod Noltea se radilo o relativizaciji uzročnosti pri poredjenju gulaga i Aušvica, a kod Goldhagena o

mentalitetu i političkoj kulturi običnih Nemaca. Finkelštajn se, medjutim, ne bavi zločinima nego njihovom instrumentalizacijom. Za Finkelštajna holokaust industrija nije kompleks fabričkog ubijanja, niti oznaka rasističkih ratnih ciljeva nemačkog fašizma, već strategija bogaćenja uticajnih jevrejskih udruženja. Nolte je bio nameran da rastereti nacionalnu prošlost, Goldhagen, njemu nasuprot, da proširi krivicu sa nacizma na širi krug običnih Nemaca, a Finkelštajn je želeo nešto sasvim treće: pre svega da optuži one koji se bogate manipulacijom holokausta. Nova sintagma Holokaust industrija prerasla je u ključnu stigmu 2001. godine, na sličan način kao što je to bilo rasterećenje Aušvica gulagom u *Historikerstreit,* skandalozna cifra komunističkih žrtava u Crnoj knjizi komunizma 1997/98, ili vidjenje običnog Nemca kao dobrovoljnog ubice u Goldhagen debati 1996/97. U svim slučajevima osnaženo je pravo žrtava na dalje različite vrste naknade, pa su se debata ne samo brzo politizovala, nego i lako primale formu medijske skandalizacije. Arbitraža uglednih naučnika više je delila javno mnjenje, nego što je smirivala strasti.

Budjenje strasti kod javnog mnjenja olakšano je time što u središtu rasprave oko Holokaust industrije nisu bila apstraktna načela nego sasvim konkretno pitanje odštete žrtava, ali i njene zloupotrebe. Odnos prema obeštećenju Jevreja zavisio je od političkih okolnosti. SR Nemačka je 1950-ih bila zahvalna Jevrejima i Izraelu što su primali pomoć. Tada je isplata odštete bila sredstvo postupnog medjunarodnog priznanja SR Nemačke i vraćanja u medjunarodnu zajednicu. Finkelštajnova knjiga, iako joj to nije bila namera, osnažila je "argumente" onih koji nisu izvukli pouku iz ranih 1950-ih. Tada su mnogi Nemci odvajali "čisti" rat, koji je tobože vodio *Wehrmacht,* od ratnih zločina uže grupe nacista i ubilačkih akcija pojedinih trupa, umiranje sovjetskih zarobljenika u logorima objašnjavali "teškim uslovima" iza nemačko-ruskog fronta, poredili genocid nad Jevrejima i drugima sa "terorističkim" napadima saveznika na Hamburg i Drezden, i si. Čak i struje koje ni danas ne prihvataju stvarnost sistematskog fašističkog genocida rado koriste strane termine kao holokaust i šoah. Pomenute konzervativne struje su opšti ton "Holokaust industrije" dočekale sa odobravanjem ne pitajući se o usmerenosti piščeve kritike. Finkelštajn jeste zasmetao onima koji su tražili odštetu od nemačkog društva, ali i širim krugovima koji su se iz drugih razloga protivili potiskivanju nacizma. Za razliku od SAD, u Nemačkoj je Finkelštajn debata pogodila životni nerv poratnog društva, a naročito nastojanje one struje koja preko isticanja neuporedivosti holokausta skreće pažnju na opasnost desnog ekstremizma. To je unutrašnji paradoks ove debate, u kojoj je levičara podržala radikalna desnica. Nijedna debata do sada nije se ticala instrumentalizacije genocida nad Jevrejima, već se samo bavila karakterom odnosa prema tom genocidu. Finkelštajn je upravo to promenio. Ima mišljenja da Nemci čak rado prihvataju zahteve za odštetom jer ih to rehabilituje od nečega što se ne može rehabilitovati. Zato što je skrenuo pažnju na zloupotrebu rehabilitacije te vrste u Nemačkoj i njenu normalizaciju u svetu, naišao je na snažan otpor. Otpor jevrejskih udruženja može se objasniti ekonomskim i nacionalnim razlozima, dok je nemački levoliberalni blok u Finkelštajnu video remetioca

antifašizma. Štajnbah je čak zaključio da je u Nemačkoj napad na jevrejske organizacije antiprosvetiteljski pamflet, što je tipično preterivate u otporu "Holokaust industriji".

Postoji tesna veza izmedju materijalnih interesa, odbrane od sećanja i delom medjugeneracijskog zaplitanja u mentalitet društva počinilaca i poistovećivanja sa njim, "na strani okrivljenih" (Rensmann 2001) Nije samo reč o interesima kapitala i nacionalizmu, već i o psihološkoj odbrani od raširenog saznanja da je gotovo čitava nacija učestvovala u zločinima. Napor da se realnost zločina progna iz sećanja i obznani istorijska normalnost podudara se sa nastojanjem da se žrtve optuže za novo uznemiravanje. Jevreji su personifikovani uzrok "trajne prezentacije naše sramote". Debata oko obeštećenja prima antisemitske tonove: "danas se sećamo i prebrojavamo samo zbog Jevreja i američke Istočne obale". Napad na Jevreje je kolektivno samorasterećenje. Zato se i Finkelštajnova optužba "organizovanog američkog jevrejstva" i njihove eksploatacije Nemačke uklopila u u strukturu antisemitske debate o obeštećenju, uprkos tome što je pisac Jevrejin i levičar. Ovde nisu važna brojna upozorenja na moguću konzervativnu ulogu Finkelštajna kao tobože neutralnog "jevrejskog krunskog svedoka", već novi ideološko-kritički ton rasprave. Ne prevladavaju više sukobi oko kritike ili pravdanja kapitalizma u tumačenju fašizma, već se debata pomera na pitanje normalizacije nemačkog nacionalizma i Berlinske republike. Kritičari upozoravaju da je fašizam opomena obnovi nemačkog desnog ekstremizma i ujedinjenju Evrope. Odgovornost kapitala ne samo da nije u prvom planu, već se protivljenje normalizaciji fašizma shvata kao osiguravanje mirnog kapitalističkog ujedinjavanja Evrope. Odgovorniji su intelektualci nego kapital, jer je ovaj u multinacionalnom obliku zaboravio fašističku prošlost i okrenuo se protiv desničarskog šovinizma koji ugrožava globalizaciju. To je razlog zbog čega nemački liberali i centar nisu mogli da prihvate Finkelštajna. Dakle, ne zbog njegove kritike američkog imperijalizma već zbog problematizovanja neuporedivosti holokausta, kao osnovnog uslova nemačkog prihvatanja u Evropi. Ukazivanje na gole materijalne interese žrtava i prokazivanje njihovih branilaca, koji eksploatišu njihovu patnju, opravdava odbranu. Jevreji se pretvaraju u večnog progonitelja. Stereotipi debata o obeštećenju koncentrišu se na Jevreje. Oni koji predstavljaju Aušvic prikazuju se kao privilegovana žrtvena grupa, pa im se u skladu sa antisemitskim obrascem, pripisuje da sami eksploatišu holokaust. Uprkos sličnom političkom efektu postoji važna razlika izmedju Finkelštajna i Valzera. Debata oko "Holokaust industrije" složenija je, jer američka levica i levoliberalni kritičari SAD imperijalizma nisu mogli prihvatiti Izrael kao najaktivnijeg SAD saveznika i nosača aviona na Bliskom i Srednjem istoku. Zato su delovi levice došli u protivrečnu situaciju da im se pripisuje antisemitizam jer su mimo namerena liniji podrške nemačkim interesima u odbrani od zahteva za obeštećenjem. Kod nemačke levice prisutan je antiimperijalizam usmeren protiv Izraela koji iz ideoloških razloga otežava sporazum sa jevrejskim delom fašističkih žrtava. S druge strane, na desnici decenijama opstaju relativisti koji se bore protiv priznavanja nemačke odgovornosti, skrećući pažnju na vlastite patnje, pre svega nemačkih prognanika. Nemački konzervativci pozdravili su levičara Finkelštajna po logici - neprijatelj moga neprijatelja je

moj prijatelj. Zato levičarsku kritiku holokaust industrije treba razdvajati od konzervativne težnje za rasterećenjem nacističke prošlosti, ali i razumeti taktičko podudaranje interesa obe struje.

Rasprava o knjizi "Holokaust industrija" dala je poslehladnoratovskim debatama 0 fašizmu novu ideološko-kritičku dimenziju. Pokazano je daje našla snažne, ali različite interesne i idejnopolitičke oslonce u SAD i Evropi. Osim toga u knjizi je pokazana instrumentalizacija patnje u masovnim medijima. Ukazivanje na društvenu, pa čak i političku uslovljenost kolektivnih sećanja još ništa ne govori o stupnju njihove istinitosti, niti o praktično-moralnom značaju. To nije ni bio zadatak knjige s obzirom na već podrobno istraženi antisemitski genocid. Važnije je bilo skrenuti pažnju na to, da ukoliko neki dogadjaj (kao što je instrumentalizacija holokausta) sa zakašnjenjem stekne mesto u javnosti to ne govori o njegovom manjem značaju, već o uslovima koji su sprečavali njegovu aktuelizaciju. Može se dodati da, i obrnuto, kolektivna sećanja koja kratkotrajno i žestoko deluju s razlogom dugoročno gube na značaju. Komercijalizacija jevrejske patnje nije mogla prodreti u centar javnog mnjenja u periodu hladnog rata, niti je holokaust mogao postati ključni negativni simbol sve dok nije našao snažne interese kojima je odgovarala njegova sakralizacija i liturgizacija.

Dakle, nije zaborav problem holokaust-svesti krajem XX veka, već njegova sveprisutnost, instrumentalizacija i prenaglašavale holokaust simbolike u okvirima vrlo raznorodnih idejnopolitičkih rasprava. Sakralizacija holokausta neretko je praćena skandalizacijom uzaoštrenim idejnopolitičkim sukobima. Na to se nadovezivala banalizacija koju su nametale svadje oko odštete. Nekontrolisana manipulacija sećanjima 1 osećanjima nije u skladu sa kontinuiranim naučnim istraživanjima tamo gde se otvara pitanje žrtvi i nadoknade patnje. Politizovani ljubitelji istorije u javnosti stiču primat nad stručnim istoričarima. 0 osetljivosti javnosti govori i okolnost da su uglavnom samo kritičari ubedljivi, a što su žešći utoliko više. Finkelštajn je reagovao na činjenicu da u medijskom pogledu traumatično i zabavno sećanje mogu ići zajedno i zaokupljati isti javni prostor, a da pri tome ne moraju biti tretirani kao oprečni medijski doživljaji. Holokaust kao univerzalni simbol masovnog stradanja lako je spojiv sa tržištem prošlosti koja nije postojala. Hajsen i Klausen skrenuli su pažnju na to da prošlost, nalik nestvarnoj iluziji, istovremeno zabavlja, politizira i traumatizira, a Finkelštajn je pokazao kako se može uspešno i komercijalizovati.

Literatura:

Bach, Ingo (2001): P. Novick, Wie der Holocaust zur amerikanischen Erinnerung gemacht wurde, Tageszeitung 9. 02. 2001.

Bartov, Omer (2000): A Tale of Two Holocausts, New York Times, August 6, 2000.

Bauer, Yehuda (2001): Der Holocaust und seine angebliche Instrumentalisierung (prevod s engleskog), Frankfurter Rundschau 07. 04. 2001.

Broder, H, Wiegrefe, K. (2001): Deutschland im Holo-Wahn, Der Spiegel, 12. Februar 2001.

Burger, Rudolf (2001): Vom Gebrauch der Geschichte; über Verdrängung und kollektives Gedächtnis, Lewiathan, 29. Jhrg, H. 1.

Claussen, Detlef (1994): Grenzen der Aufklärung - die gesellschaftliche Genese des modernen Antisemitismus, Fischer, Frankfurt/Main 1994, S. 7-20.

Churchil, Ward (1997): Assaults on Truth and Memory, Part II, Z magazine, februaru 1997.

Denes, Ivan (2000): Der Milliardenpoker - Norman Finkelsteins Buch "The Holocaust Industry" sorgt für heftige Kontroversen, Junge Freiheit31-32/00 28. Juli 2000.

Eist, Koenrad (1992): Negationism in India; http://www.voi.org/books/negaind/ch1.htm

Finkelstein, Norman, G. (2000): The Holocaust Industry - Reflections on the Exploitations of Jewish Suffering; http://globalfire.tv/nj/literatur/finkelstein/holoindus_htm.

Finkelstein, N. G. (2000 a): Conjuring Conspiracies or Breaking Taboos? A reply to my critics in Germany - First published in the Süddeutsche Zeitung, September 9, 2000.

Goschler, Constantin (2000): N. Finkelstein, The Holocaust Industry, H-Soz-u-Kult Oktobar 2000.

Herbert, Ulrich (2000): Vorschnelle Begeisterung - Ein kritikwürdiges Buch, eine nützliche Provokation - Über die Thesen Norman Finkelsteins, Freitag, 18. August 2000.

Novick, Peter (1999): The Holocaust in American Life, Boston, Houghton Mifflin Co. Chapter one. http: //www.nytimes.com/books/first/n/novick-holocaust.html

Pirker, Werner (2001): Die verlogene Moral des Neoliberalismus - Finkelsteins »Die Holocaust-Industrie" polarisiert und löst auch Beifall von der falschen Seite aus. Junge Welt vom 27.02.2001.

Rensmann, Lars (2001): Die Erlösung der Nation II, Jungle World vom 21. 02. 2001

Rubinstein, William (2000): A Flawed Exposé - The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering, First Things 108 (December 2000).

Rürup, Reinhard (2000): Ideologisierter Holocaust? Was Norman Finkelsteins Vorwurf für die deutschen Gedenkstätten bedeutet, Die Zeit 34/2000.

Schmitt, Axel (2001): Die Inflationierung und Verkitschung des Holocaust.

Norman Finkelstein, Peter Novick und die konjunkturellen Debatten über den Massenmord an den europäischen Juden in Deutschland, Literaturkritik, de, Nr. 3 (3. Jg.).

Schobert, Alfred (2001): Autorität für Antiautoritäre, Jungle World, Nr. 08.

Steinbach, Peter (2001): Holocaust-Kontroverse - Vorwärts in die fünfziger Jahre, Tagesspiegel 10. 02. 2001.

Traverso, Enzo (2000): Finkelsteins Kritik an der Holocaust-Industrie, Avanti, Oktober 2000 (prevod sa italijanskog).

Warachowski, Axel (2001): Der Finkelstein des Anstosses, Junge Freiheit 23. März 2001.

Wippermann, Wolfgang (2001): Ein nützlicher Idiot, Antifa April 2001.

Zipperstein, Steven (2000): Profits and Loss, Washington Post - September 24, 2000.

IV DEO

SLOM SOCIJALIZMA I PREVLADAVANJE PROŠLOSTI

Odnos prema socijalizmu u toku XX veka nije bio statičan, nego su se sa promenama epohalne svesti menjala njegova pravdanja i kritike. Svako uže vremensko razdoblje imalo je neku vrstu vlastite kritičke ortodoksije: socijalizam je vidjen kao despotizam, birokratski kolektivizam, totalitarizam, autoritarno industrijsko društvo, crveni holokaust i si. Jedva da uopšte treba posebno naglašavati daje od shvatanja integracije realsocijalizma zavisilo i tumačenje njegovog sloma: prioritetno isticanje različitih društvenointegrativnih vrednosti (jednakost, racionalizam, autoritarni nadzor) odredjivalo je shvatanje njihovog prihvatanja (dobrovoljno ili prinudno) i poimanje prirode saglasnosti (racionalna, iracionaino-utopijska). Kod imanentnih tumačenja jezgra integracije socijalizma (utopija, teror, propaganda), pitanje zašto se evropski socijalizam raspao, zamenjeno je pitanjem kako je uopšte mogao tako dugo opstati? U najneposrednijoj vezi sa kritikom socijalizma, ako već ne i u samom njenom okviru, je tumačenje sloma njegove evropske verzije. Shvatanje integrativnih činilaca i prirode rasula povezana su gotovo kao u sindromu. Smena epohalne svesti odredjivala je neravnomernu evoluciju shvatanja ključnih elemenata integracije socijalizma i snažne zaokrete u oceni njihove istorijske funkcionalnosti (od razvojne diktature do iracionalnog totalitarizma). U svakom razdoblju prisutna je manje ili više iskrivljena svest o tome ne samo zbog (1) nužne pristrasnosti saznajne uže ili šire perspektive subjekata, nego i (2) uticaja novih generacijskih vrednosti i u njima prisutnog nužnog kritičkog istorijskog preispitivanja prošlog, ali i zbog (3) karakterističnih isključivosti kojese u teorijskim i idejnopolitičkim sukobljavanjima nužno javljaju kao reakcija na minula ili oprečna gledanja. Celina idejnog odnosa prema socijalizmu biće vidljivija ukoliko se pokaže nekoliko savremenih obrazaca objašnjenja privlačnosti sloma realsocijalizma koja iskazuju gledanja širih teorijskih i idejnopolitičkih struja. Stepen i vrsta neslaganja oko prirode ključnih promena krajem XX veka, desetak godina nakon sloma evropskog realsocijalizma, takodje su važni pokazatelji jedne faze epohalne svesti. Slom SSSR-a doprineo je učvršćenju nove epohalne svesti koja oblikuje nove vizije razvoja i iznova odredjuje mesto socijalizma u njemu.

Prodor perspektive globalnog društva ponajviše je uticao na promenu gledanja na socijalizam i na širenje postmodernističkih i globalizacijskih vizija promena. Globalizacijsko vidjenja promena posledica je fascinacije širenjem tržišta multinacionalnog kapitala. Raznorodni pristupi oblikovani pod uticajem nihilizma postmoderne, globalizacije i konačnog kraja hladnog rata različito poimaju tok zbivanja, ističući pretežno pozitivne strane procesa i potrebu celovitog tumačenja promena u planetarnim razmenama. Kod postmoderne promene su shvaćene kao transformacija,

podstaknuta zastarelošću oblika kulturnog, društvenog i političkog života. Promene nisu nošene jedinstvenim procesom već je to pretežno difuzno, usitnjeno rastvaranje čvrstih odnosa, ustanova i tradicija. Za sledbenike teorije o kraju hladnog rata na delu je, pak, tranzicija (prelaz), ili niz tranzicija, od istorije do post-istorije, od nacionalne države do novih medjunarodnih ustanova, od komunizma do tržišnog društva. Za teoretičare globalizacije današnje promene izraz su jednog snažnog procesa u kom tržišni sistem osvaja novi duštveni prostor, slabe teritorijalne granice i potiru se kulturne, političke i tehničke osobenosti izolovanih svetova koji su kočili komunikaciju. Osim toga različita su i vidjenja jezgra društva: kod postmoderne središnje su kulturne promene, nadmoćne nad političkim i društvenim, a kulturna promena javlja se kao relativno difuzna transformacija. Za poslehladnoratovsko mišljenje ključne su vojne i političke promene nad društvenim i ekonomskim, i čvrsto uverenje daje tranzicija definitivna. Pomenuta gledanja, smeštena u jezgru nove epohalne svesti, oblikovala su nova manje ili više eklektička vidjenja prirode socijalizma i uzroka njegovog sloma. Uprkos novom okviru u njima se prepoznaju neskriveni, prerušeni ili modifikovani sadržaji ranijih ortodoksija. Kod razumevanja ovog kontinuiteta treba imati na umu i otpor naporima da se promeni idejni okvir koji je dugo služio u organizaciji nauke u hladnom ratu. Današnji otpor promeni pristupa nije samo interesno uslovljen, nego je povezan sa razumljivom potrebom zapadnih sovjetologa za identitetom koji počiva na doslednosti i kontinuitetu. Drugi obrazac radikalnog diskontinuiteta prisutniji je u Istočnoj Evropi, gde generacije naučnika konvertiraju, i po obrascu prenaglašenog pokajanja, pogled na socijalizam saobražavaju antikomunizmu tekuće epohalne svesti. Dakle, ako je kraj hladnog rata neznatno uticao na matematičare, u misli o društvu nametala se potreba za preispitivanjem obrazaca. Prvi uslov uspešnog preispitivanja jeste sagledavanje do kog su stupnja vansaznajne hladnoratovske pretpostavke još uvek prisutne u modelima i teorijama. Nakon toga bi suočavanjem različitih pristupa trebalo utvrditi vrednost različitih objašnjenja.

1. Privlačnost socijalizma: iluzija utopije ili realnost kapitalizma

Ako se izuzme jedan red krutih teorija o totalitarizmu, koje tvrde da se socijalizam održavao gotovo isključivo terorom, onda se teorije, koje dopuštaju postojanje manje ili veće saglasnosti, vrlo uopšteno mogu podeliti na: 1. one koje privlačnost socijalizma objašnjavaju snagom prazne iluzije, tj. komunističke utopije; i 2. koje upozoravaju na realnu težnju za pravednim društvom i ukidanjem bede pre svega u nerazvijenim zemljama. Unutar svake struje postoje brojne verzije, ali i eklektičke kombinacije različitih struja. U metodskom pogledu tumačenja socijalizma bi se mogla podeliti na idiografska i nomotetska (Baron 2000). U prva spadaju teorije o totalitarizmu sa izrazitim prioritetom političkih nad ostalim činiocima. One ističu nasilje kao ključ objašnjenja, a njihove demonizacije ličnosti, ideologije ili teleologije nacionalne kulture ili karaktera završavaju se u moraliziranju. U pogledu izvora oslanjaju se pretežno na ideološke tekstove, govore vodja ili sećanja izbeglica, što već pokazuje vrstu objašnjenja. Druga nomotetska struja, pak, traga za nevoluntarističkim nivoom objašnjenja i za kanalima uticanja društva na politiku, izbegava individualne izvore ograničavajući evidenciju na dokumentarni materijal. Ova struja otvorena je ka uključivanju opštijih modernizacijskih kriterija i pokazatelja razvoja, a ne samo političko pravnih.

U širokoj nemarksističkoj struji istraživača socijalizma političke strasti, moralni instinkt i profesionalni sukobi uticali su na stvaranje u različitoj meri apriornih teorijskih okvira i konstrukcija. Svaka teorija imala je vlastite, po pravilu selektivne izvore, koji su snažili, a ne relativisali njenu pojmovnu i teorijsku krutost. Zbog toga je, slažu se analitičari sovjetologije, nastao spektar oprečnih pristupa koji su stvarali jednodimenzionalne i krive slike staljinističke vlasti bilo kao "jednosmerne politike", "revolucije odozgo" ili kao sukoba izmedju centra i periferije (Baron 2000, Beyme 1998b, Müller 1998). U SAD je sukob izmedju obnovljenih teorija o totalitarizmu (Pipes, Malia) i socijalnoistorijski usmerenih sovjetologa (Cohen, Getty, Lewin), a u Evropi izmedju fireovskog postmodernističkog konzervativnog antitotalitarizma (Furet, Besancon, Ackermann, Jesse) i levoliberalnog bloka (Jaschke, Wippermann, Beyme) pokazao skalu različitih ocena funkcije realnog socijalizma u celini minulog stoleća. Stare idejne tradicije prilagodjavaju se izmenjenoj stvarnosti, a u pogledu kadrovskog kontinuiteta blok doslednih buržoaskih konzervativaca i liberala značajno je ojačan strujom novopridošlih konvertita - bivših marksista. Teorije o totalitarizmu poriču aktivnu i povratnu ulogu društva posmatrajući ga manje ili više kao pasivni objekat države. Mladji sovjetolozi mahom neopterećeni iskustvom hladnog rata skloniji su složenijim modelima tumačenja integracije i razvoja socijalizma. Nehomogena marksistička tumačenja (Wallerstein, Hobsbawn, Deppe) bliža su socijalnoistorijskim naporima trudeći se da na pretežno makroistorijskom nivou održe idejni kontinuitet. U celini uzev, kako Beron zapaža, u sovjetologiji još uvek postoji snažna medjuzavisnost izmedju metodologije, političkih

uverenja i obrazaca objašnjenja. Za konstruktivnu naučnu dopunu nije dovoljno samo golo prisustvo različitih pristupa, već više odbir onih koji su otvoreni ka ugradnji plodnih elemenata iz drugačijih, pa čak i oprečnih usmerenja. Koliko je to složen zadatak vidi se već po tome što se u misli o socijalizmu još uvek nisu javile dovoljno inkluzivne integrativne teorije. Tome ima više unutar- i vannaučnih razloga.

Posle sloma evropskog jednopartijskog socijalizma otpor antitotalitarnoj saglasnosti nije iščezao, što konzervativci pretežno tumače snagom manipulativnog antifašizma koji i dalje sputava kritiku socijalizma. Stvara se nova vrsta ortodoksijeu čijem je jezgru vrlo aktivna misao F. Firea, čiji je uticaj brzo prešao granice Francuske. U središtu novog antikomunističkog stereotipa je gledište o komunizmu kao fatalnoj totalitarnoj usrećiteljskoj strasti i iluziji koja se održavala terorom i manipulacijom. Oživljeni hladnoratovski stereotip, prožet novom zaraznom kombinacijom nihilizma postmoderne i liberalnog trijumfalizma, iznosi jednostrano i iskrivljeno objašnjenje trajnosti epohalne levičarske svesti u XX veku. U sveopštoj normalizaciji kapitalizma, kao "istinske" osnove demokratije, nije više čak ni potrebno da se zamagljava najdublje realno izvorište minule levičarske epohalne svesti, već se ono sve više otvoreno ignoriše. Nasuprot ovoj pomodnosti, treba odmah reći da je osnovno izvorište levice bila surova stvarnost kapitalizma širom sveta, brutalne posledice eksploatacije i imperijalizma. Oslobodilački antikolonijalni pokreti širom sveta, stičući podršku i dela nelevičarske inteligencije su, pre nego dostignuća realsocijalizma, u ovom periodu slabili ugled kapitalizma uopšte. Pogrešno je i površno glavni izvor ugleda levice tražiti u manipulativnom antifašizmu, kako tvrdi F. Fire. Ljudska prava dugo nisu u svetu mogla konkurisati interesu radnička klase i ugnjetenih od eksploatacije u metropolama i Trećem svetu. To je bila okosnica duha epohe u čijem sklopu je i autoritarni socijalizam izgledao drugačije nego danas. Širenju marksizma svakako su pogodovali i neki njegovi utopijski sadržaji vezani za viziju beskonfliktnog duštva. Prirodno je da su u haosu, ratu i bedi aktuelnija učenja o konačnom spasenju i oslobodjenju, od onih koja teže usavršavanju postojećeg. Oštre protivrečnosti kapitalizma, svetski ratovi i podredjeni položaj nerazvijenih delova sveta pogodovali su u ovim delovima sveta prihvatanju obećavajuće marksističke vizije klasnog oslobodjenja, više nego u metropolama kapitalizma. Dakle realni društveni sukobi su neposredno ili posredno uticali na širenje revolucionarne epohalne svesti. Antikolonijalizam je objektivno, a ne na manipulativan način, zasenjivao ugrožena ljudska prava u realnom socijalizmu, jer je neskriveno kolonijalno izrabljivanje pokazivalo neljudsku stranu kapitalizma. To ne bi bilo teško pokazati analizom misli o društvu ovoga doba, od nauke do publicistike. Svakako da je bilo i drugih užih smetnji kritici realsocijalizma. U Francuskoj i Italiji dugi snažan uticaj evrokomunizma, a u SR Nemačkoj marksistička idejna tradicija, osnažena naročito od 1960-ih novim antifašizmom, pružali su uspešan otpor konzervativnoj i liberalnoj zbirnoj antitotalitarnoj kritici nacizma i socijalizma. Zbog neposustalog antifašizma i kritike američkog imperijalizma čak se i deo levoliberalne inteligencije opirao stereotipnom antikomunizmu. Antifašizam je teško prelazio u antitotalitarizam sa žaljenjem konstatuju Citelman (Zitelmann 2000) i Akerman

(Ackermann 1999, S. 140.). Citelman se čak žali da i danas u SR Nemačkoj antikomunizam ima rdjav prizvuk, i da, za razliku od antifašizma, nije demokratska vrlina, jer je neopravdano povezivan sa netolerancijom, duhovnom ograničenošću i sklonošću ka predrasudama. Konzervativci su ubedjeni da je izvor anti-antikomunizma u Nemačkoj upravo 1968. godina kada je slomljena antitotalitarna saglasnost (Zitelman 2000).

Sve rukavce fireovske istoriografske škole povezuje ortodoksno gledište da su nacistička i komunistička zlodela podjednako kriminalna, ali da su prva poznatija od drugih zbog uspešnije komunističke manipulacije. Antifašizam je u tom sklopu imao, tobože, ključnu ulogu. Francuski istoričar - sovjetolog A. Bezankon je još pre pojave Crne knjige komunizma (Courtois, 1998) u pristupnoj besedi povodom izbora u Francusku akademiju nauka decembra 1996. govorio o nacističkom i komunističkom totalitarizmu i usprotivio se prećutkivanju i ignorisanju komunističkih zločina. Objašnjavajući sa žaljenjem zašto su nacistička zlodela poznatija od komunističkih, Bezankon je branio fireovsko ortodoksno tumačenje u čijem je središtu teza o manipulaciji (Besancon 1998). Razlog je u tome što je Zapad prihvatio sovjetsku "Vulgatu" o vrlom socijalizmu i grešnom kapitalizma. Zašto? Više zemalja iskusilo je nacističku okupaciju, saveznička vojska je videla konc logore, a gasne komore otkrivene su kao novi jedinstveni sistem ubijanja. Tome nasuprot Gulag i kineski Laogai još uvek su zagonetni i poznati samo posredno, u pisanim izvorima bez fotografija. Zahvaljujući pritisku jevrejskog lobija holokaust je snažno istaknut kao neuporedivi democid i postao deo kolektivne samosvesti. Dalje, vojni savez zapada i SSSR-a protiv fašizma oslabio je osetljivost Zapada na opasnost od komunizma i rušio imunost intelektualnog sistema prema komunizmu. Vojni uspesi SSSR-a to su još više pojačali. Zapadna Evropa nije direktno iskusila Crvenu armiju, ali jeste Vermaht. Crvena armija je vidjena kao oslobodilačka, a Sovjeti su bili u Nirnbergu sudije. Sve je to stvorilo nedosledan stav prema komunizmu na Zapadu, neuravnoteženu osudu i selektivno pamćenje (Besancon 1998). Bezankon je pozdravio Crnu knjigu komunizma ali je u duhu postmoderne kritikovao i Zapad poričući teorijsku valjanost podele na levicu i desnicu. Po njemu, Zapad je sam odgovoran što je ova podela bila ključna. Naime, punih 70 godina zapadne demokratije nisu pozivale komunizam da položi račun, već su prihvatale sovjetsku Vulgatu, tj. podelu na socijalističku levicu i kapitalističku desnicu. Osim toga zapadni naučnici su podlegli tumačenju lenjinizma kao metereološke nepogode, tj. nesrećnog odstupanja od inače valjanih izvora. Bezankonova gledišta deli veliki deo preobraćene francuske konzervativno-liberalne inteligencije (bivši komunisti ili maoisti), koje je konverzija Firea i Bezankona lišila moralnih dilema u pravdanju vlastitog zaokreta. Tako je A. Gliksman uočio da glavni problem nije otkrivanje žrtava komunizma već odgovor zašto su demokrate tako dugo nasedale komunističkoj propagandi. Nije problem u uporedivosti zločina već u tome što ih dugo nismo priznavali. Za razliku od poznatog nacizma, kapacitet laži prava je svojevrsnost komunizma. Slično je govorio i politikolog J. F. Revel: nacisti nisu nikada krili svoje namere, dok su komunisti obmanjivali svojim idealima, a još su crnji zločini uz koje ide laž. B. H. Levi je podvlačio ulogu mita o ubijanju Jevreja koji je zamagljavao zločine komunizma, a psihoanalitičarka S. Korf-Sos

(Korff Sauusse) je isti mit uočila u oceni francuskih komunista o staljinizmu kao monstruoznosti. Gulag je na taj izmešten izvan ljudske odgovornosti i shvaćen kao neželjeno izobličavanje komunizma. Time je onemogućeno racionalno objašnjenje smatra Korfova (Cit. prema Ackermann 1999, S. 173-174.). U čitavom stoleću Zapad je bio zaokupljen nalaženjem apsolutnog zla unutar samog Zapada. To je danas Južna Afrika i aparthejd, juče je to bio Vijetnam, a uvek opstaje nacizam - kao "okamenjena referentna tačka za merenje ostalih verzija zla". Sve to je prikrivalo zlodela komunizma poručuje bivši komunista, a danas žestoki antikomunista Alen Bezankon. Američki konzervativni sovjetolog Malia je otišao čak dotle daje optužio sovjetologe da su doprineli produžavanju sovjetske vlasti jer nisu bili kadri da se suoče sa celinom sovjetskog komunizma. Koristili su eufemizme kao autoritarizam, pluralizam ili razvojna diktatura za sovjetski sistem, čime su išli na ruku sovjetskom vrhu i čak mu pružali opravdanje. Pozivajući se na Solženjicina, Malia je optužio naučnike da su se "slagali sa lažju", kada su Hruščovljev i Brežnjevljev period nazivali "demokratizacijom odozgo" (Cit. prema Lovell, 1996/97). Konzervativci su optuživali revizioniste da su isticanjem klasnih suprotnosti kao izvora Oktobarske revolucije krili činjenicu da je na delu bio minorni državni udar nastao u "nesreći" Prvog svetskog rata. Gotovo da i nije potrebno dodati da su ovako kategorični sudovi rezultat vanteorijskih uticaja idejnopolitičkog opredeljenja koje je aktivno uticalo i na poimanje sloma SSSR-a. Koliko su ova objašnjenja sve drugo samo ne razložna i istorična, najbolje se može videti ukoliko se suoče sa složenijim rivalskim verzijama.

U okružju normalizovanog antikomunizma privlače pažnju višeslojnija tumačenja, naravno ne samo zbog svog nonkonformizma. Sa više realizma, nijansi i dijalektike od fireovske struje, američki istoričar M. Levin (Lewin 1997) i Britanac E. Hobsbaum (E. Hobsbawm 1994. vid. uvodni odeljak "XX vek iz ptičje perspektive" u knjizi "Doba ekstrema") objašnjavaju privlačnost i ugled SSSR-a u očima sveta, ne svodeći ga na goli manipulativni privid. Rusija pod carevima nije raspolagala sa dovoljno dobara da bi trajno i sveobuhvatno ispunjavala svoju imperijalnu ulogu. Nije čak mogla braniti ni vlastitu teritoriju. U Prvom svetskom ratu vojska nije imala dovoljno naoružanja i hrane. SSSR, pak, u rekordnom vremenu bio je kadar da se naoruža za vodjenje odbranbenog rata. Ali brzo se zapetljao u složenu svetsku ulogu. Premda su mu nedostajali tehnologija i ekonomska sredstva, ipak je SSSR bio dovoljno snažan da iznese glavni teret svetskog kopnenog rata protiv fašizma i izgradi nadmoćniju oružanu tehnologiju od napadača. Bez ovog učinka svetska istorija izgledala bi sasvim drugačije, izričito tvrde Hobsbaum i Levin. U uvodu knjige "Doba ekstrema" britanski istoričar bezrezervno je prihvatio mišljenje Isaka Dojčera da je pobeda nad Hitlerovom Nemačkom u suštini dobijena kopnenim ratom, a jedino ju je mogla dobiti Crvena Armija. Pobeda SSSR-a nad Hitlerom bila je dostignuće režima uvedenog Oktobarskom revolucijom, što se može dokazati poredjenjem ruske carističke ekonomije tokom Prvog i sovjetske ekonomije u Drugom svetskom ratu. Hobsbaum se tu poziva na rezultate istraživanja istoričara Getrela (Gatrell) i Herisona (Harrisson). Dok fireovska škola privlačnost socijalizma tumači kombinacijom zavodljivosti idilične utopije, koja se pokazala kao zločinačka iluzija, s jedne, i snažnog

manipulativnog antifašizma s druge strane, Hobsbaum konkretnijim razlozima objašnjava popularnost Oktobarske revolucije: 1. realnim boljševičkim uspehom u očuvanju multietničke terirorije carističke Rusije čime su boljševici privukli oficire-patriote - kičmu Crvene Armije i nove države i; 2. podelom spahijske zemlje seljacima. Pariški publicist B. Šmid zapitao se nisu li glad i socijalna beda u predrevolucionarnim nerazvijenim zemljama, Rusiji i Kini, bili osnova i uzrok pristupanja miliona komunizmu. Masovni katkad i prinudni rad i teror bili su tokom nekoliko desetleća zgusnuti pandan istorijskom razvoju bogatih metropolskih zemalja kapitalizma koje su se izgradjivale na stolećima "isprivredjivanoj" osnovi kolonijalnih osvajanja, trgovine robljem i potonjoj nejednakoj razmeni (Schmid 1997). Ali zašto je SSSR dugo fascinirao svet? I ovde je odgovor složeniji od fireovskog. Levin ovu okolnost naziva "uzajamnom igrom slika u ogledalu". Jačanje Zapada 1921-29. stvaralo je sliku SSSR-a koji se oporavlja od gradjanskog rata i zaostaje. A posle velike krize Zapada i sloma berze 1929. u SSSR-u počeo je polet prvog petogodišnjeg plana. Kolebanje ekonomskih ciklusa krize i uspona oba sistema objašnjava promene u uzajamnom opažanju rivala. Slike su se uzajamno uslovljavale i uvek odražavale odredjene strane stvarnosti, dok su druge strane iskrivljavane. To je bila "istorijski neizbežna uzajamna igra odraza u ogledalu" (Lewin 1997). Kriza koja je potresala Zapad 1929-36. u periodu ubrzane industrijalizacije SSSR-a doprinela je tome da se prelazilo preko Staljinovih čistki, a svaka promena situacije (npr. kada je SSSR bio prinudjen da od Zapada kupuje žito) uslovljavala je obrtanje optike. Naizmenično su dostignuća jedne strane idealizovana, a uspesi druge potcenjivani. Kako drugačije objasniti Šumpeterovu pohvalu sovjetske privrede iz 1942. (Šumpeter 1960, 273-288). Osim toga mnogima na Zapadu bio je privlačan "interni sovjetski internacionalizam" koji je u odredjenom smislu bio autentičan i realan. U teritoriji nasledjenoj od carstva različiti etnički delovi više nisu bili kolonije. Premda autoritaran, internacionalizam je dizao ugled SSSR-u. U dobu normalizovanog rasizma i kolonijalizma država sa realnim internacionalizmom privlačila je pažnju čak i kada je to njenom propagandom preuveličavano. *Homo sovieticus* se osećao kao Rus, Ukrajinac ili Uzbek - uvek u nadnacionalnom sklopu. U sovjetskoj armiji bilo je više nacija, naroda i rasa, ali je to bila sovjetska, a ne ruska armija, kaže Levin. Rusifikacija je bila prisutna, ali je sapostojala sa sovjetizacijom sve do sloma SSSR-a. "Sovjetski čovek" je ostao aktivni znamen "internacionalne" države. Za razliku od levoliberalnog Moše Levina konzervativni harvardovac R. Pajps (Pipes) isključivo poriče postojanje bilo kakvog osećanja pripadnosti sovjetskoj nacijiu SSSR-u, kruto i izričito tvrdeći (slično K. Fridrihu i F. Fireu) da je utopijska priroda sovjetskog režima (tj. nemogući ideal) bila uzrok svih uzroka i nasilja korišćenog za njeno ostvarenje. Utopija je odredjivala šta ljudi treba da žele, a nije se bavila onim šta oni uistinu žele. Zato uvek padaju režimi koji počivaju na utopijama, završava Pajps u imanentnom tonu svoje objašnjenje sloma realsocijalizma (Pipes 2000). Berklijski politikolog K. Džovit upozorava da upravo zbog imanentnosti pristupa M. Malia i R. Pajps nisu mogli da odgovore kako je uopšte mogao "režim zla" da stekne masovnu podršku, pobedi fašizam i obnovi SSSR 1945? Premda je u jednom periodu bio

totalitaran, a uvek diktatorski, to nije sprečilo sovjetski režim da bude socijalno "upamćen" (Jowitt 1997). Levin takodje višeslojnije prilazi ovom problemu navodeći, slično Fireu, kao važan izvor privlačnosti SSSR-a u svetu njegovu pobedu nad fašizmom koja je Staljinove zločine potisnula u pozadinu, posle čega je došao Sputnjik-šok, kao simbol nadmoći planske privrede komunističkih režima. Uspesi u naoružanju i svemiru bili su dokaz da je sistem kadar da po naredbi usredsredi sve napore na prioritetne ciljeve. Ali Levin ne shvata slabosti socijalizma u fireovskom imanentno-postmodernističkom duhu. Po njemu sovjetska privreda nije bila planska, jer se pokazalo na kraju da je na delu bilo haotično vodjenje privrede, improvizacija prioritetima. Politika prioriteta stalno je stvarala nove neuravnoteženosti koje su blokirale ostale sektore, tako da je SSSR početkom 1970-ih bio pravi sistem neravnoteže, zapaža Levin. On slično Eriku Hobsbaumu i A. Getiju (Getty, 2000) ističe značajan modernizacijski učinak socijalizma, dok fireovska škola nihilistički ignoriše ove okolnosti u tumačenju privlačnosti socijalizma.

Rusija je ušla u XX vek da bi nasledjene probleme iz XIX veka rešila metodama XVIII veka. Od Petra Velikog bila je vodjena zapadnim idejama propuštenim kroz humusni sloj ruske istorije. "Zakasnela modernizacija" još za vreme careva karakterisala je odnos izmedju države i društva i bila na kraju odgovorna za slom. Rusija je 1917. bila država sa sveobuhvatnim ambicijama koju je usmeravao hibridni i nerazvijeni socijalni sklop. Levin ne zaboravlja da je sovjetskom režimu uspelo da izvede zemlju iz krize, izgradi industriju, okonča rat, ovlada velikom teritorijom i obezbedi stanovništvu školovanje. Sve je to bio napredak u odnosu na carsku Rusiju. Društvena integracija realnog socijalizma počivala je na "implicitnoj socijalnoj saglasnosti", čiji je kontinuitet uočen čak i uporednim istraživanjima Rusije, Poljske i Ukrajine početkom 1990-ih godina. Neće biti da se spremnost radnika u socijalizmu na političko prilagodjavanje održavala samo prinudom, već je počivala i na stabilnosti zapošljavanja i obezbedjenom, premda relativno niskom životnom standardu (Müller 1998, S. 77). Ne manje izričito Hobsbaum tvrdi da je glavni i najtrajniji učinak režima inspirisanih Oktobrom bilo snažno ubrzanje modernizacije zaostalih agrarnih zemalja. O svesti epohe govori i to, podseća Hobsbaum, što je 1960-ih britanski premijer u razgovoru sa jednim američkim predsednikom video SSSR kao državu čija će "privreda, koja se uzdiže, uskoro nadmašiti kapitalizam u trci oko materijalnog bogatstva" (Hobsbawn 1994). Da vera u trajnost evropskog realsocijalizma nije bila samo sektaška komunistička iluzija, već deo opštije snažne levičarske epohalne svesti, pokazuje slično priznanje, koje se, doduše, u obliku strepnje širilo i u buržoaskoj svesti.

2. Objašnjenja sloma socijalizma

Samo sa stanovišta klasične teorije distance može se shvatiti zašto SSSR još nije stekao istoričara koji bi razjasnio njegov slom u meri u kojoj su to učinili E. Gibon i M. Rostovcev sa antičkim Rimom, ili G. Ostrogorski sa Vizantijom. Ipak, prošlo je dovoljno vremena bar za razdvajanje pouzdanih hipoteza od nagadjanja o slomu SSSR-a. Postoje činjenice i neslaganja, a znanje je još uvek daleko od npr. široke saglasnosti oko uzroka sloma Britanske imperije ili uzroka uspona i sloma fašizma. Da se neslaganja javljaju samo kada se javi pitanje odgovornosti pojedinaca (Lenjina, Staljina, Gorbačova, Regana i si), ocena sposobnosti misli u društvu da na temelju različitih pristupa dospe do približne saglasnosti bila bi neuporedivo povoljnija nego što to pokazuje prilična haotičnost ex *post facto* sovjetologije.

Da li su i u kojoj meri aktuelna neslaganja nastavak još od ranije prisutne naučne nemoći da predvidi mirno urušavanje socijalizma? Naime, pre 1989, izuzev maglovitih nagoveštaja, naučnici nisu predvidjali slom socijalizma. Sovjetski disident A. Amalrik predvidjao je kraj sovjetske imperije, ali u eventualnom rusko-kineskom ratu, a lucidni istoričar I. Dojčer nije ni slutio restauraciju kapitalizma u Rusiji optimistički verujući u uspeh destaljinizacije. Premda je o krizi socijalizma bilo raznovrsnih objašnjenja i pre 1989, ipak pre toga niko ozbiljan nije predvidjao mogućnost sloma (Beyme 1998, b S. 28). Ima mišljenja daje američki sociolog R. Kolins (Collins) tačno predskazao sovjetski slom, desetak godina ranije, opštim veberijanskim ukazivanjem na opasnost zbog preteranog širenja imperije. Pre će biti da je "smrtonosna" okolnost bila kombinacija statične birokratske centralističke ekonomije okružene kapitalističkom svetskom ekonomijom. Tek u složenoj podudarnosti ovih okolnosti mogla je perestrojka da ubrza slom, ali pre kao detonator nenameravanog rasula nego kao katalizator željenih promena.

Isključivosti u tumačenju sloma SSSR-a bile su vrlo oštre. Dok se jedna struja sovjetologa unutar sebe sporila oko toga kako se SSSR tako brzo raspao, druga (pobornici imanentnog tumačenja) je tvrdila da je pravo pitanje zapravo, kako je režim tako dugo trajao. Za razliku od ranijih imperija SSSR se nije raspao nakon rata. Uzroci u istoriji mogu delovati naglo i naizgled slučajno ili postupno i kumulativno. Kod sloma SSSR-a jedni su isticali slučajnost, a drugi sistemske (spoljne i unutrašnje) razloge. Višeslojna tumačenja upozoravala su na sticaj mreže uzroka i njihovog naročitog uzajamnog delovanja. Gotovo da i nije bilo sporova oko uzroka mogućeg sovjetskog sloma pre 1989, jer je malo ko to slutio. Da li se sa stanovišta futurologije može reći daje Zapad 1989. došao u položaj u kom je Istok bio 1973. kada se u socijalizmu mislilo da će zbog naftne krize, zahvaljujući sigurnoj ruskoj nafti, nadvladati socijalizam? Tada je potcenjena regenerativna sposobnost "na smrt osudjenog kapitalizma" i slabost vlastite privrede. Da li, medjutim, od 1989. na sličan način i Zapad previdja vlastite krize? Zašto je dugo precenjivana stabilnost i mogućnost reformisanja realnog socijalizma? Odgovori se kreću od najednostavnijeg, da društvene nauke ne mogu nikada predvideti makro-

procese, kao što to mogu prirodnjaci, preko teze da je ne mali broj istraživača naseo samopredstavljanju socijalizma, pa sve do lažne *ex post facto* svesti teorija o totalitarizmu nakon sloma, da su tobože njeni zastupnici "uvek bili svesni nužnosti sloma". Bajme bez okolišenja tvrdi da su se svi varali, pre svega u pogledu sposobnosti regeneracije socijalizma.

Slom realnog socijalizma bio je crni petak društvenih nauka (Bajme), jer nauka nije mogla dati egzaktnu prognozu sloma. Prva nesposobnost povukla je za sobom i drugu, jer niko nije slutio nakon poraza socijalizma provalu nacionalizma, balkanizaciju i rat. Pritisak izbeglica sa istoka i statusni strah "tvrdjave zapadne Evrope" nisu bili naučno pripremljeni. Nije bilo čak ni vrednosnih usmerenja za struktuiranje haotičnih promena. Zato se svako razmatranje uzroka sloma mora pozabaviti sa teorijskim pretpostavkama koje su sprečile predvidjanje razvoja. Osim toga, mora se razdvojiti odgovor na pitanje "zašto je propao realsocijalizam", od pitanja "zašto se to zbilo u jesen 1989". Lakše je objasniti zašto je komunizam morao pasti, nego koji su realni uzroci sloma (Przeworski). Iz 1989. nauka bi trebala da izvuče pouke u pogledu razumevanja diskontinuiteta i preloma, jer teorija ne služi samo razumevanju održanja sistema nego i njihovog kraha. Teorije društvenih promena moraju bar potencijalno važiti za sva društva ili će postati samo varijante trijumfalizma ili gole *ad hoc* konstrukcije.

Pokušavajući da odgonetne zašto je sovjetologija bila neuspešna u prognozi, politikolog sa Berklija Ken Džovit osvrnuo se najpre na vlastite naučne iluzije. Uočavao je, kaže, kao i mnogi, slabljenje, a ne modernizaciju SSSR-a, sluteći čak i 1980. budućnost SSSR-u sličnu sudbini Otomanskog carstva, tj. kao neku vrstu kolebanja izmedju propadanja i periodičnih centralističkih napora obnove. Tako je doduše i bilo izmedju 1980. i 1986. Medjutim, razvoj od tada opovrgava heurističku valjanost i ovog objašnjenja. Nisam predvideo stabilan ritam propadanja, niti brzi i potpuni slom SSSR-a, priznaje Džovit (Jowitt 1997). Zašto? Zbog snage zapadne dogme o statičnoj prirodi sovjetskog režima niko nije ni slutio da bi radikalne reforme mogao pokrenuti vrh? Niko nije predvidjao ranjivost sistema unutrašnjim društvenim snagama, jer do Gorbačova to nije bilo dozvoljeno. Bilo je doduše nagoveštaja o slomu socijalizma, ali ne u smislu operacionalne društvenonaučne teorije, već samo u obliku metateorije i to kod teorije sistema 1980-ih kada je već bilo vidljivo širenje kapitalizma kao svetskog sistema (Beyme 1998 a). Ova naglašena apstraktna prognoza nagoveštavala je samo nužnu evoluciju ka sistemu bez alternative, ali bez pouzdanije vizije sloma. Samo su istoričari mogli ex *post facto* egzaktnije analizirati sklopove i aktere pod čijim delovanjem je došlo do rasula.

Ipak, već od 1989. prognoze ishoda zbivanja u SSSR-u bivaju nešto pouzdanije. Strah Zapada od anarhije na Istoku krajem 1980-ih nametao je potrebu pouzdanijih prognoza. Ova bojazan diktirala je i strategiju zaprečavanja od opasnosti iz Istočne Evrope. Američki vojni analitičar Korkoren 1990. s razlogom se više pribojavao konzervativne unutarsovjetske reakcije na Gorbačova i obnove lagera, nego raspada SSSR-a (Corcoran 1990). Dakle vojni udar iz avgusta 1991. nije bio toliko nepredvidljiv kao potonji procesi naglog rasula. Ponajmanje je bila verovatna zabrana KP SSSR-a.

Neki zapadni analitičari čak su strepeli od toga da li će SR Nemačka stajati po strani ukoliko počne sovjetski masakr u DDR-u? Mogu li dogadjaji izmaći kontroli? Nova pretnja sa Istoka javljala se u obliku straha od konvulzivne provale dezintegrisanog sistema. To su bile tekuće bojazni koje su remetile pouzdanost prognoza toka zbivanja 1990. godine. Analitičari su opominjali da je moguć i razočarani povratak unazad, što bi bilo vrlo konfliktno, jer bi nužno i Zapad bio uvučen u sukobe. Posledice su nepredvidljive, možda i posezanje za nuklearnim oružjem. Korkoren je upozoravao da bi i Hitler 1945, da je mogao, uništio Moskvu, Pariz i London. Radost zbog urušavanja lagera na Zapadu mutila je strepnja od sovjetske agresije. Zato je glavni problem Zapada izmedju 1989. i 1992. bio kako stabilizovati Istočnu Evropu, tako da rastuće frustracije i razočarenja ne odvedu povratku ranijem stanju i pokušaju sovjetske obnove lagera? Ujedinjenje Nemačke 1990. bio je prioritet (kao preventiva protiv obnove lagera), a SSSR-u je trebalo pomoći da izbegne ekonomski slom koji bi destabilizovao ceo svet i presekao proces demokratizacije. Na Zapadu je zaključeno da su važnije vojne promene u Istočnoj Evropi nego u SSSR-u, jer se Zapad ne može braniti bez podrške Istočne Evrope. Najvažniji zadatak bio je ekonomska stabilizacija Istočne Evrope da ova ne bi skrenula u anarhiju, što bi opet Sovjeti mogli shvatiti kao pretnju (Corcoran 1990). Strah od obnove lagera gonio je Zapad da spasava Istočnu Evropu od anarhije, a ova apokaliptična bojazan sprečavala je mogućnost predvidjanja mirne implozije SSSR-a. Premda su već zbivanja 1989/90. prilično smanjila verovatnoću tradicionalne opasnosti sa Istoka, još uvek je ostajala mogućnost reaktivnog udara. Neuspeli vojni puč avgusta 1991. pokazao je da ove bojazni nisu bile neosnovane. Zbog poodmaklog procesa uzajamnog smanjenja naoružanja u Evropi ocenjeno je da se eventualna reakcija na Istoku ne može sprečiti na vojni način već ekonomskim ulaganjem u bivše socijalističke režime.

Premda su još tokom 1989. neki nepovratni procesi postali vidljivi, ipak je slom evropskog realsocijalizma iznenadio misao o društvu. Usledio je niz naknadnih objašnjenja. Jedna njihova verzija su teorije o globalizaciji, apsolutizaciji tržišta, multikulturalizmu i jedinstvenom svetskom kapitalizmu. "Upad" globalnog oblikovao je najveći deo ex *post facto* objašnjenja sloma. Pažnja se sa klasnih suprotnosti pomera na nacionalne sukobe. Uzdrmana je vera u sposobnost društvenih nauka da predvidjaju, a aktuelni prognozeri polaze sve više od svetskih modela globalnog društva. Savremene bezsubjektne teorije sistema potiskuju ranije teorije sa jasnim subjektima promena jer su akteri sloma i urušavanja socijalizma bili nevidljivi. Slom snažnih aparata moći pred nestruktuiranim mirnim gradjanskim pokretima na ulicama pokazao je nemoć teorija o revoluciji sa jasnim akterima promena (Beyme 1998 b). Nepredvidljivost razvoja nije se zaustavila na 1989. godini, pa se i predvidjanja tempa zaokreta iz 1989. desetak godina kasnije upadljivo razlikuje od nadanja. Na početku procesa nove elite sanjale su o apolitičnom gradjanskom društvu, a podvlašćeni o idealnoj sintezi kapitalizma i socijalizma. Rezultat je bio nenameravano prilagodjavanje brutalnim imperativima kapitalizma lišenog socijalne države, što većina nije želela. Izmedju ostalog i zato se u oceni 1989. godine operacionalizacije bezsubjektnih teorija sistema kolebaju izmedju teza

o nužnom samoukidanju totalitarizma s jedne, i pojmova i rečnika teorija o haosu i katastrofi s druge strane. Slom socijalizma izgleda kao klasični slučaj primene teorije o haosu, jer je naizgled neznatni povod, mala rupa u Madjarskoj, srušila gvozdenu zavesu. Objašnjenja različitog obima kretala su se izmedju sociooloških makroteorija i površnih istorijskih opisa ponašanja aktera. Izmedju ova dva pola bila je politikologija sa objašnjenjima srednjeg obima i procenama posledica ključnih političkih odluka.

Ovde bi trebalo prikazati nekoliko tumačenja sloma SSSR-a "različitog obima". Celovitog objašnjenja ovog sloma nema bez vizije osnovnih pokretača ključnih procesa unutar uže ili šire celine istorijskog toka. Istoričari se ne razlikuju samo u poimanju ključnih determinističkih sklopova već i u shvatanju njihove trajnosti, tj. dužine procesa koje ovi oblikuju. Od širine zahvata zavisi preciznost uočavanja prekretničkih zbivanja i godina. Najopštije govoreći, objašnjenja sloma istočnoevropskog socijalizma i raspada SSSR-a mogu se podeliti u tri grupe, zavisno od opštosti uzroka koje ističu: 1. makroteorije koje pokazuju narušavanje najdubljih istorijskih procesa globalizacije i univerzalizacije kapitalizma (makroistorijska dinamika, spora evolucija unutar svetskog društva); 2. teorije srednjeg obima i ukazivanja na podudaranje unutrašnjih i spoljnih strukturnih činioca sloma (organizacije privrednog i političkog sistema socijalizma, odnos države i društva i pritisak okruženja, naročito od polovine 1980-tih kada sovjetski vrh na "zvezdani rat" odgovara perestrojkom); 3. uža objašnjenja sloma ulogom konkretnih ličnosti i zbivanja (reformističkog vrha i Gorbačova ili neuspelog vojnog puča 1991). Objašnjenja se razlikuju i po tome da li u njima prevladava svetskoistorijski, svetskosistemski, konkretnoistorijski ili unutarsistemski teorijski okvir od čega opet zavisi prepoznavanje subjekta promena i isticanje stupnja spontanosti manje ili više bezsubjektnog nužnog toka. Okvir, pristup i metode analize zavisili su od vidjenja prioritetne komponente sloma: slom SSSR-a kao super-sile, raspad lagera, rasulo sovjetske federacije, nestanak evropskog realsocijalizma ili globalne komunističke ideologije. Svaki obrazac objašnjenja ima svoju isključiviju i odmereniju verziju, koja opet može biti u različitoj meri dodatno ideologizovana.

2.1. Strukturne makroteorije o kapitalizmu kao svetskom sistemu

Kod prve grupe objašnjenja najuticajnije teorije nastale su na nasledju Fernana Brodela koje su modifikovali američki sociolog Imanuel Volerstin (Wallerstein 1999, Wallerstein 2000) i holandski istoričar A. Frank (1992). Oba pisca smatraju da uzroke sloma treba tražiti u stvarnosti jedinstvene svetske ekonomije više nego u unutarsovjetskim prilikama. Treba početi sa tim da je Rusija istorijski zaostajala u startu unutar svetske ekonomije. Uzrok sloma daleko više su istorijske i ekonomske razlike i doskorašnji različit položaj dva dela Evrope u svetskoj ekonomiji, nego priroda ideološkog planskog socijalizma (Frank 1992). Brodelijanci su prilično uspešno korigovali neka ortodoksna unutarsistemska tumačenja sloma. Teorijom da je svetska ekonomska kriza uzrok sloma socijalističke ekonomije, a ne njen komandni karakter, poljuljali su ortodoksiju

Feher - Heler škole, ali i ne manje kruta objašnjenja sloma ideološkim razlozima raširena u teorijama o totalitarizmu. Vrednost makroistorijskih tumačenja leži u pokazivanju snage ekonomskih procesa. Sa stanovišta dugih procesa istorija se može pisati kao istorija uspona i pada imperija, pa se uspon novih sila podudara sa razvojem novih tehnologija koje koriste sile u usponu. Ova tehnološka prednost prelazi u trgovačku nadmoć koja obezbedjuje središnju poziciju u svetskom finansijskom sistemu. Volerstin zapaža da hegemona pozicija pojedine imperije slabi kada se pojave nove generacije tehnologije koje stvaraju novi centar. Situacija iz 1970-ih i 1980-ih potvrdjuje ovaj obrazac. SAD su obezbedile nadmoć u kapitalističkom svetskom sistemu izmedju dva svetska rata u dvema vodećim industrijskim granama, automobilskoj i petrohemijskoj, a početkom 1980-ih i u vojnoj.

Premda prilično složni u poimanju osnovnog ekonomskog toka, brodelijanci se razilaze u oceni budućnosti matičnog procesa. Za razliku od većine analitičara koji govore o slomu SSSR-a i pobedi SAD i tržišnog kapitalizma, Volerstin u zbivanjima s kraja XX veka vidi kraj ne samo poluvekovne SAD hegemonije nego i krah liberalizma kao dominantne geokulture. Po njemu, slom marksističke ideologije nije trijumf liberalizma, već njegova konačna propast. U poslednja dva stoleća liberalizam je bio nadmoćan nad socijalizmom i konzervatizmom jer je bio državna doktrina, dok su ostale dve ideologije bile doktrine velikih društava. Liberalizam je bio središte kom su se približavale obe ideologije. Postupno se širio, jer su nastajali konzervativni liberali i socijalistički liberali. Ovo mešanje traje od 1920-ih godina kada sve tri ideologije postaju nerazdvojne. 0 tome svedoče i slični pogledi Lenjina i Vilsona. Dezintegracija savremenog svetskog sistema počela je sa kratkotrajnom svetskom revolucijom protiv liberalizma godine 1968. To je bio početak odbijanja kulturne prevlasti liberalizma koja je trajala od 1848. Period 1968-89. jeste raspad onoga što je ostalo od liberalne saglasnosti. Sama 1968. godina početak je svetskog nezadovoljstva sa liberalizmom, a izraz ovog nezadovoljstva bio je slom komunizma. Po Volerstinu 1989. jeste prekretnica ne zbog trijumfa američke moći, već zato što je sovjetski slom značio gubitak krucijalnog elementa hegemonije američkog sistema, tj. njegove sposobnosti da kontroliše periferiju (Wallerstein 1999). Prekretnica nije bila 1989. nego 1968. godina sa revolucijama koje su obeležile protivljenje američkoj hegemoniji, ali i sovjetskom slaganju sa tom hegemonijom, i koje su razbile iluzije o staroj levici (komunistima, socijaldemokratima i nacionalno oslobodilačkim pokretima). Pojava "Solidarnosti" i zbivanja u Poljskoj 1981. bili su početak rušenja lagera, kao i intervencija u Avganistanu gde su Sovjeti ponovili američku grešku iz Vijetnama. Razvoj svetskog kapitalizma će delegitimisati državu, pa će biti sve teže obezbediti sigurnost unutar i van sistema. Bez države će se liberalizam raspasti. Volerstinova dijalektička vizija razvoja ima znatnu iskustvenu težinu i domašaj jer utvrdjuje nešto što se dogodilo sa stanovišta još uvek delatnih istih procesa globalizacije. Ipak se ocena njegove prognoze donekle menja čim se otkrije da ona potcenjuje snagu nacionalizma i s njim skopčane težnje za državnim suverenitetom.

Frank bliže od Volerstina odredjuje globalizacijske posrednike sovjetskog sloma podvlačeći naročito značaj medjunarodnog monetarnog fonda za promene u realsocijalizmu (kod "Solidarnosti", komunista posle Jaruzelskog i kod madjarskih komunista). Premda nešto više izolovan, SSSR je takodje bio integrisan u svetsku ekonomiju. Glavni razlog njegovog sloma nije bila domaća ekonomija, izričit je Frank, sporeći gledanja koja potcenjuju spoljni faktor. Po pravilu, oni koji ističu Avganistan i konkurenciju u tehnologiji kao uzrok sloma, zapostavljaju globalni činioc svetskog tržišta. Kriza u Istočnoj Evropi uticala je na ekonomiju SSSR-a jednako kao i opadanje cena zlata, nafte i gasa posle 1981. Koliki je tu udeo imala ekonomska strana trke u naoružanju? Povećani vojni izdaci podudarili su se sa periodom krize sovjetske spoljne trgovine i imali porazan uticaj na sovjetsku ekonomiju (primer podudaranja dva činioca). "Drugi hladni rat" i trku u naoružanju počeo je Karter sredinom 1979, pre sovjetskog upada u Avganistan, odlukom da sinhrono poveća izdvajanje za NATO na 3% godišnje, instalira Peršing II i krstareće rakete u Zapadnoj Evropi i da zaigra na "kinesku kartu" protiv SSSR-a. Sovjeti su intervenisali u Avganistanu sa računicom da ne mogu da izgube detant, pošto ga je Karter već napustio. Pogrešili su, jer je američki odgovor bio snažniji nego što su očekivali (Frank 1992). Ali dublji razlog ovih zbivanja je početak ekonomske recesije, a u svakoj recesiji američka država, pre i posle Kartera, pojačavala je vojni angažman ili kretala u ekspanziju (npr. Bušova agresija protiv Paname i Iraka).

Frank prilično uverljivo pokazuje da je Regan samo ideološki radikalizovao ovaj kurs, nazvavši odmah SSSR "carstvom zla" i počinjući "rat zvezda", sa krajnjim ciljem da obori SSSR na kolena. Ali, pre toga ustoličio je "reganomiku", izmenio monetarnu i poresku politiku, uveo "vojni kejnzijanizam" i nametnuo rast troškova naoružanja. Sve ovo opteretilo je i delove Zapadne Evrope, Japana i Istočne Azije koji su bili zavisni od američkog tržišta i istovremeno podstaklo depresijuu Latinskoj Americi, Africi, Istočnoj Evropii SSSR-u. Sovjetski Savez nije imao na koga da se osloni i spasi od bankrotstva, za razliku od SAD koje su imale ogroman priliv kapitala sa Zapada iz Japana i Latinske Amerike. SAD su uspele da namire vlastiti budžetski deficit nastao usled troškova "zvezdanog rata", SSSR ne. Dakle svetsko tržište je itekako uticalo na slom SSSR-a, a ključni uzrok sloma nije bio ideološki, već su to bili narasli troškovi dodatnog naoružavanja kao odgovor na rat zvezda (Frank 1992). Frank bez uzdržavanja tvrdi da je ovaj pritisak podstakao uvodjenje tržišta u Istočnu Evropu, a rezultat je bio ekonomski slom i inflacija. U tome je bila važna dolarizacija trgovine od 1989. izmedju istočnoevropskih zemalja i slom istočnoevropskog tržišta 1991. kada drastično opada proizvodnja i zaposlenost. U isto vreme dolarizacija je pojačala zavisnost istočno evropske ekonomije od Zapada. Sledilo je postupno jačanje zavisnosti od medjunarodnih ekonomskih ustanova, Svetske banke i MMF-a. Istočna ekonomija prestaje da bude komandna, to postaje zapadna. Dakle slom su diktirali spoljni, a ne unutar sistemski činioci, ekonomija, a ne ideologija, izričit je Frank. To je determinizam procesa koji je Drugi svet postupno pretvorio u Treći svet.

Premda podudarna, makroteorijska objašnjenja Volerstina i Franka razlikuju se u prognozama krajnjeg ishoda sloma SSSR-a. Prvi je, sledeći Šumpeterovu ideju da kapitalizam neće propasti zbog svog neuspeha nego zbog uspeha, konstatovao da su prerastanje kapitalizma u svetski sistem i maksimiranje akumulacije kapitala stvorili strukturne granice ubrzanoj akumulaciji. Zaključio je da će fluktuacije kapitalizma biti sve haotičnije i neizvesnije, jer će opadati stepen kolektivne i individualne sigurnosti čime će državne strukture sve više gubiti legitimaciju (Wallerstein 1999). Frankova prognoza nije toliko fatalna po kapitalizam. Po njemu, posledica sloma SSSR-a na dugi rok je to što uključivanje Istočne Evrope i delova SSSR-a u evropsku ekonomsku zonu mogu pomoći Zapadnoj Evropi da izbegne oluju svetske ekonomske krize jačanjem konkurentskih sposobnosti protiv Japana i Istočne Azije i američkog regiona (Frank 1992). Kod oba pomenuta makroistorijska objašnjenja sloma reč je samo o nastavku stolećima dugog procesa zavisnosti Istoka od Zapada. Slabost analize je u tome što je evrosocijalizam u potpunosti istorijsko-ekonomski utopljen u zakone kapitalizma kao svetskog sistema. Socijalizam je shvaćen kao privremena slabost gvozdenog zakona razvoja kapitalizma, a središnji vekovima dugi proces (ekonomska kolonizacija Istočne Evrope od svojih zapadnih suseda) shvaćen je kao sudbina kojoj je bilo teško odupreti se. Ovako kategoričan sud Frank je mogao da iznese samo zato što je socijalizam stavio pod navodnike. Slom ideologija ili sukob civilizacija više su posledica nego uzrok tog dugog procesa. To je sled "gvozdenog determinizma" i zaključak koji se nužno nametnuo iz zavodljive apsolutizacije globalnih činilaca, koja, kao i u Hantingtona, sugerira sudbinski defetizam i kod pomenutih brodelijanskih makroteorija.

Ne manje izričito sudbina realsocijalizma uklopljena je u globalni tok kapitalizma i kod drugih makroistorijskih objašnjenja koja se doduše uzdržavaju od dalekosežnih prognoza. Evropski realsocijalizam propao je zbog delovanja opšteg toka globalizacije i stvaranja medjunarodnog društva, tvrdi norveški sociolog Simensen (Simensen 1999), ili zato što je narušio dugi proces unutrašnjeg povezivanja kapitalizma kao svetskog sistema kako podvlači frankfurtski publicista J. Šmirer (Schmierer 1997). Britanski sociolog Martin Šo shvata "istočnoevropske revolucije" krajem XX veka kao otvoreni prelaz ka globalnom medjudržavnom svetu i kao deo serije dalekosežnih revolucija u celini odnosa izmedju državnih ustanova i tržišne ekonomije u svetu (Shaw 2000). U tom smislu medjunarodni talas nacionalnih revolucija je deo dubokih transformacija državnih oblika i odnosa u razvoju svetskog kapitalističkog društva (Shaw 2000). Simensen se oslanja na Volerstina, Šmirer se poziva na Brodela, dok Šo shvata proces promena u sintezi Gidensa i Volerstina, ali se uz to poziva i na Marksa i Hobsbauma. On smatra da, iako je na delu fundamentalna izmena državnih oblika i odnosa izmedju država, globalizaciju ipak čini konfuzna mešavina nacionalnih i internacionalnih procesa. Premda pomenuti pisci podsećaju da su se obistinila zapažanja Marksa i Engelsa iz Manifesta 1847. o ekumenskom i revolucionarnom razvoju kapitalizma koji ruši nemilosrdno tradiciju, svi se ogradjuju od Fukujamine eshatologije.

Nema sumnje da novu epohalnu svest odredjuje globalizacija kod koje je manje važno globalno širenje kapitalizma nakon sloma evropskog realnog socijalizma, a više "njegova unutrašnja povezanost kao svetskog sistema". Važni uzroci raspada SSSR-a sigurno leže u protivljenju globalizaciji, ali je pitanje da li su uvek delovali direktno. Treba uvesti opšti činilac globalizacije i nastanka medjunarodnog društva zato što medjunarodni odnosi, modernizacija, ni difuzija nisu dovoljni da objasne 1989. godinu, kada nastaje snažni simultani proces ukidanja socijalizma u različitim delovima svetskog društva. Dakle, ne strogo podvajanje spoljnih i unutrašnjih činilaca već njihovo modifikovano medjudejstvo unutar velikih sistema, globalnog društva: multinacionalni kapital, privatne organizacije, medjunarodni mediji i ustanove (Simensen 1999, p. 15). Nova informativna tehnologija i neobično snažan rast i pokretljivost kapitala još od 1970-ih šire kosmopolitsku globalnu kulturu, a od 1989. jača privlačnost zapadnog društva kao kulturni model širokih slojeva. Materijalni standard kao kriterij samorealizacije, zapadna kultura mladih, rok, oblačenje itd. prenosili su agresivnu poruku ličnih sloboda i oponiranja socijalističkim normama. Uz sve to veliki kulturni aspekt medijske revolucije bilo je i širenje engleskog jezika kao obrasca globalne kulturne i homogenizacije.

Iako se globalni sklop sve više ističe u objašnjenju sloma evropskog realsocijalizma (Simensen 1999, p. 17), sama globalizacija različito se shvata. Hobsbaum je istakao "rast urbanizacije u svetu", kao deo univerzalne modernizacije u kojoj srednje klase u svim delovima sveta imaju slične interese, a visoko obrazovanje stiče univerzalni značaj. Volerstin je uočio sličan uzrok u "stegnutoj srednjoj klasi" i zasićenosti koja je podstakla pobunu studenata i inteligencije. Kod pristalica postmoderne, modernizacija je shvaćena kao priča, tj. konstrukcija koju treba "dekonstruisati", pa je sa tog stanovišta i strukturno objašnjenje 1989. u stvari konstrukcija. Simensen slom evropskog socijalizma naziva "trećim talasom demokratizacije" (prva dva su bila 1789. i 1848.) čiji su agensi srednje klase, studenti, gradsko stanovništvo, *Amnesty Inernational,* medunarodni monetarni fond i Svetska banka. Osim toga mediji su ubrzali slom autoritarnih režima sa difuzijom informacija u sklopu novog "svetskog" i "medjunarodnog društva".

Dakle, deterministički globalni sklop sloma socijalizma u prostornom i vremenskom pogledu različito je shvatan. Geografski najširi i vremenski najduži okvir iznele su teorije o kapitalizmu kao svetskom sistemu (Wallerstein, Frank, Amin). Osnovna premisa ovih teorija je da je svetska ekonomija izgradjena na prostornoj hijerarhizaciji. Prostorno širenje kapitalizma je neravnomerno, što je još Marks uočio u analizi "prvobitne akumulacije". Po Volerstinu i Franku SSSR i lager nisu bili mnogo više od semiperifernog dela globalnog svetskog kapitalističkog sistema, ali je lager ipak kontrolisao semiperiferne i periferne zone. Tamo gde je svetski kapitalizam okvir objašnjenja drugačiji su i unutrašnji razlozi sloma, nego kod struje koja posmatra svet sa stanovišta ne jednog nego tri sistema koji se razlikuju u civilizacijsko-religijskom (Hantington) ili društvenoekonomskom pogledu (marksisti).

Gotovo da i nije potrebno pominjati da vizija celine procesa odredjuje vidjenje uzroka rasula. Posredni činioci koji se uvode u analizu u različitoj meri su teorijski plodni.

Šmirer je, tumačeći slom evropskog socijalizma, odbacio kao početni okvir Hobsbaumovo razlikovanje "kratkog XX veka" i dugog XIX veka (jer, po njemu, počiva na ideološko-političkim graničnicima) i opredelio se za još širi vremenski raspon - Brodelovo objašnjenje razvoja kapitalizma od XV veka. Novu epohu jeste doduše nagovestio slom sovjetskog bloka, dogadjaj prvog reda sa još uvek nesagledivim posledicama, jer je omogućio globalnu prisutnost kapitalizma, ali godine izmedju 1989. i 1991. nisu prekretničke, jer su samo otvorile novi prostor za proces koji je već dugo tekao (Schmierer 1997). SSSR se raspao jer se protivio jednom važnom segmentu ove globalizacije, širenju kapitalizma kroz mrežu gradova, a ne putem imperija. Ovo objašnjenje sledi teoriju američkog sociologa Kejz-Dana (Chase-Dunn), koji je na tragu Brodela i Volerstina pisao da imperijalizam i kapitalistička svetska ekonomija postoje najmanje od "dugog XVI veka" (1450-1640), ističući dugoročnu tendenciju globalizacije gradskih sistema kao deo opšte internacionalizacije kapitala.

Vraćajući se duboko u istoriju Šmirer podseća kako je još Brodel pokazao protivrečno, ali neumitno premeštanje centara kapitalističke svetske privrede. U prvoj fazi centre su činili gradovi: Venecija, Antverpen, Ženeva, Amsterdam i na kraju London. Naporedo su tekle revolucije: tehnološke, političke, finansijske i industrijske. Engleska je prva ustrojila snažne unutrašnje transportne veze sa Londonom kao motorom unutrašnje i spoljne trgovne. Time se rano oslobodila unutrašnjih carina i prva povezala dve vitalne funkcije ekspanzije kapitalizma: državno-imperijalnu moć i gradske-ekonomske centre u kojima su se stekla robna i novčana strujanja. Tome nasuprot kolonijalizam Portugala i Španije nije tekao kroz vlastite gradove. Još više su stvaranje mreže gradova unutar kontinentalnog kapitalizma presecali brojni ratovi, a posebno Prvi svetski rat. Kasnije ovaj proces narušavaju SSSR i nacizam težnjom za obnovom imperija. Hitler je upadom u Čehoslovačku još pre operacije *Anschluss* reklamirao imperijalno Habzburško nasledje pod narodnjačkim predznakom. Iz perspektive dugog procesa ekspanzije kapitalizma, period nakon Prvog svetskog rata bio je faza imperijalnih restauracija, a period nakon Drugog svetskog rata umereno-restaurativni. U pogledu izmene političkog svetskog poretka Šmirer poratnu duštvenoekonomsku suprotnost kapitalizma i socijalizma ne smatra najvažnijom zato što imperijalno načelo shvata prilično široko i formalno. Sa ustoličenjem lagera oživljen je evropski-imperijalni princip u delu sveta, a unutar lagera je ugušeno povezivanje mreže gradova, jer je proizvodnja organizovana na planskom državnom nivou. Tako Šmirer brodelijanskom logikom dospeva do protivrečnog zaključka da je u sovjetskom lageru apsolutizovana državno-imperijalna strana kapitalistička svetske privrede. Upravo je ta apsolutizacija izazivala cepanje komunističkog svetskog lagera, i to uvek onda kada je Moskva gušila reformističke komunističke partije koje su težile samostalnosti (KP Kine i KPJ). Šmirer je ubedjen da su imperijalno podržavljenje i nacionalna nezavisnost bile glavne konfliktne linije unutar lagera na kojim se konačno raspao SSSR i lager (Schmierer 1997). Moskva je doduše bila snažni centar, ali ne sa obeležjima ranijih metropola kapitalističke svetske privrede. U tom pogledu ovaj raspad

može se direktno porediti sa raspadom Habzburškog i Osmanskog carstva, a indirektno i sa raspadom evropskih kolonijalnih imperija, koje se nakon 1945. više nisu mogle održati.

Sasvim je sigurno da se bez opštih vizija istorijskog razvoja ne može celovito objašnjavati slom socijalizma. Medjutim, globalna makroistorijska objašnjenja uvek su hazardna, otud što se mogu različito akcentovati, a i zato zato što su bez teorija srednjeg obima nužno apstraktna. Pomenuto brodelijansko poredjenje raspada imperija zbog presecanja jednog važnog segmenta kapitalističke globalizacije može biti korisno, ali ostaje apstraktno, ukoliko se ne dopuni uporednim praćenjem procesa srednjeg obima (ekonomski i vojni pritisak kapitalizma na socijalizam i pokušaji izolacije tokom XX veka) i kraćeg ritma (uloga komunističkih vodja reformista kao virusa i katalizatora u eroziji socijalizma (Tito 1948, Deng 1980, Gorbačov 1985) kao i nepredvidjivih provokativnih zbivanja (Černobil 1986, vojni puč avgusta 1991). Osim toga, jača ili slabija politička kultura otpora u pojedinim istočnoevropskim zemljama i različita snaga nezavisne inteligencije u SSSR-u, Poljskoj i Čehoslovačkoj bili su važan katalizator rasula lagera.

Ne manje teorijske slabosti vizije svetskog kapitalističkog sistema kao okvira objašnjenja sloma realsocijalizma proizlaze iz njegove apsolutizacije. Nova idejnopolitički šarolika ortodoksija o univerzalnosti kapitalizma (od Fukujame do Volerstina) neopravdano potiskuje druge istraživačke perspektive. Ne treba zaboraviti da se svet XX veka može posmatrati i drugačije, sa stanovišta ne jednog nego tri sistema: zapadna ekonomija i dva relativno autarhična socijalistička sistema. Iz ove perspektive činioci sloma javljaju se u drugom svetlu. Konkurencije izmedju sistema i unutarsistemske napetosti tada su druge prirode. Najčešća naučnopolitička perspektiva u XX veku bila je bipolarna, i njene teorijske tekovine ne treba potcenjivati. To su objašnjenja izvedena iz poredjenja racionalnosti ekonomije kapitalizma i socijalizma uz uvažavanje neravnomernog razvoja kod ovih razlika. Tu nije reč o unutarsistemskim protivrečnostima jedinstvenog svetskog kapitalizma (kao kod Franka i Volerstina), nego o medjusistemskim. Višeslojno objašnjenje epohalnih promena nemoguće je bez odmerene sinteze različitih globalnih perspektiva.

Pomenute slabosti opšte teorije o kapitalizmu kao svetskom sistemu uočene su u raspravi vodjenoj 1995. preko Interneta u Elektronskom časopisu za sociologiju (The Electronic Journal of Sociology 1995). Ruski sociolog iz Novosibirska N. Rozov sporio je valjanost teorije o svetskom sistemu u objašnjenju sloma SSSR-a nazivajući je beskorisnom dogmom. Njegovoj kritici pridružio se i američki sociolog iz Vajominga Kvi Jang Kim (Quee-Young Kim), tvrdeći da je perspektiva teorije o svetskom sistemu ideografska, istoriografska i *post ad hoc,* i da nije ništa predvidela. Šta uopšte može da učini teorija o svetskom sistemu kada su u predvidjanju zakazale društvene nauke? Kakve proverljive nomotetske teorije može da pruži teorija o svetskom sistemu?

Rasprava o uzrocima sloma komunizma otvorena je oktobra 1995. kada je Rozov upozorio ostale učesnike rasprave da se sva racionalna endogena objašnjenja sloma unutrašnjim uzrocima kose sa središnjim gledištem pristupa o svetskom sistemu (od Volerstina do Franka), po kom SSSR i njegovi sateliti nisu ništa više od

semiperiferijskog dela kapitalističkog sistema. Njima nasuprot Rozov tvrdi da je unutrašnji mehanizam sistema takodje celina. Po njemu postoji ne jedan nego tri sistema: SSSR, Kina i svetski kapitalizam. Osim toga, pita Rozov, da li je valjano Volerstinovo gledanje da je centar uvek vršio pritisak na periferiju, ili je bolje govoriti o medjusistemskom uticaju? Prvi pritisak sigurno nije bio stalan, ani medjuuticaj nije bio uvek prisutan. Uprkos pritisku kapitalizma u Sovjetskom Savezu je tekla industrijalizacija, a čak ni Hitlerov napad nije uzrokovao slom SSSR-a, već naprotiv njegovu pojačanu integraciju, širenje komunizma na Istočnu Evropu i posleratni realni masovni polet. Ova zbivanja nije kadra da objasni dogma o globalnosti svetske ekonomije. Osim toga, pitanje je da li je svetska ekonomija uistinu i danas prisutna. Ako je Kina u nju uključena, Rusija još nije, upozorava Rozov. Ustajući u odbranu Volerstina istoričar iz Baltimora K. Kejz-Dan (Chris Chase-Dunn) primetio je daje uprošćavanje deliti činioce promena na unutrašnje i spoljne, jer je SSSR bio semiperiferna država koja je i sama kontrolisala vlastitu semiperiferiju i periferijske zone. Po njemu, sovjetsko iskustvo sa fašizmom ne dovodi u sumnju teoriju o svetskom sistemu, jer je sam Volerstin dopuštao mogućnost da neke semiperiferne države napreduju delimično napuštajući uključenost u svetski ekonomski razvoj i koristeći razvijenu tehnologiju i vojnu organizaciju. Ova odbrana Volerstina nalik je kontraargumentu tipa: izuzetak potvrdjuje pravilo. Baltimorski sociolog misli da SSSR nikada nije uspeo da izbegne svetsku kapitalističku ekonomiju, uspevajući samo delom da sačuva ekonomski razvoj od delovanja svetskog tržišta, ali ne mnogo uspešnije od ostalih periferijskih država.

Osim pomenutih rezervi, najopštiju perspektivu teorije o svetskom sistemu i njenog poimanja glavnog ekonomskog toka trebalo bi dopunjavati makroistorijskim poredjenjima različitih državnopravnih tradicija unutar kojih je istorijski posmatrano ovaj tok vrlo neravnomerno podstican ili gušen: tradicija zapadnoevropskog (lenskog) i istočnoevropskog i azijskog (prebendalnog) feudalizma, snage hijerokratije u Zapadnoj Evropi i cezaropapizma u istočnoj Evropi (protivrečnosti iz kojih je na Zapadu istekla buržoaske pravna država, a na Istoku otsustvo učenja o prirodnom pravu), zatim različiti obrasci harizmatizacija vladara i si. Makroistorijska verzija objašnjenja sloma SSSR-a njegovim imperijalnim presecanjem gradskih mreža robnih i novčanih tokova (tog nezadrživog trenda), koliko god istorijski zavodljiva, nepotpuna je i apstraktna. Ovaj proces prekinut je znatno ranije mongolskom vlašću u Rusiji koja se održala do kraja XV veka i turskom pretnjom Evropi sve do kraja XVII veka. To su bili ključni razlozi zbog kojih se zapadnoevropske države okreću prekomorskim osvajanjima i širenju kapitalizma na Zapad. Mongolska i turska pretnja su dalekosežno odredile smer univerzalizacije ali i periferijalizacije kapitalizma. To su pokazali na širem istorijskom materijalu 0. Hince i R. Bendiks (Kuljić 1994, 195-200). Osim toga, kod Šmirera je primetna normalizacija osnovnog toka univerzalizacije kapitalizma, dok Volerstin i Martin imaju više rezervi prema njegovom konačnom ishodu. Kada se neki proces proglasi neizbežnim, nužno se normalizuje, jer prepreke njemu ispadaju efemerne i uzaludne. Ako je univerzalizacija kapitalizma neizbežna i normalna najdublja matica istorijskog toka, zašto bi to manje bile i

njegove iracionalnosti (svetski ratovi, kolonijalizam, rasizam, fašizam) koje ističu iz suštine univerzalizacije. To je jasno uočio još britanski liberal Džon Hobson na čijem nasleđu je nastala Lenjinova teorija o imperijalizmu. Osim toga, socijalizam nije prekinuo samo globalizaciju nego je obuzdao i imperijalizam. Da li je narušavanje kontinuiteta imperijalizma nasilje nad istorijom, tj da li je socijalizam istorijska devijacija, a ekspanzija kapitalizma normalnost? Osim toga, i globalizacija je protivrečan proces jer je prati fragmentizacija i jačanje religije.

Pored različitog vremenskog obuhvata makroistorijska objašnjenja sloma SSSR-a različito shvataju i odnos između tehnološkog, ekonomskog, političkog i kulturnog činioca, a razlike se ne mogu svesti na polarizaciju ekonomskih i neekonomskih činioca jer su složenije. Zbog uticaja marksizma kod Hobsbauma i Volerstina dominira ekonomski činioc, ali ima i drugačijih kombinacija prioriteta: ekonomsko-tehnološki, tehnološko-kulturni, ekonomsko-politički i si. S druge strane, antiglobalisti ističu značaj unutarsistemskog determinizma. Kod makroteorija teže je utvrditi da li ekonomske i kulturne promene utiču na političke u smislu odnosa uzroka i posledice? Zatim, da li su ove promene potpuno nezavisne ili su sami činioci kombinacije različitih sadržaja i motiva? Da li su najposle globalno i nacionalnodržavno potpuno oprečni okviri promena?

Na poslednje pitanje lakše bi se odgovorilo da poimanje globalnog nije često neodređeno i mutno. Brodelijanci su ga doduše najuspešnije sveli na ekonomsku osnovu. Međutim, i u teoriji svetskog sistema, sa razlikovanjem periferije i centra, funkcionalno je prenaglašen kapitalistički sistem kao odlučujuća snaga svetskog društva koja ne određuje samo teritorijalnu podelu rada nego i državni sistem, pa čak i kulturne forme. Zato Šo opreznije upozorava da treba naći novu viziju promena koja sugeriše široki, inkluzivni, ali i neravnomeran tok razvoja. On predlaže pojam globalna revolucija (Shaw 2000). To su izmenjeni odnosi između kulture, ekonomije, društva i države koji leže u temelju savremenih fundamentalnih promena. Globalno jeste kvalitet skriven u rasprostiranju društvenih (a ne državnih) odnosa širom sveta. Reč je o nadržavnim odnosima koji transformišu odnos vrema i prostora (Giddens), skraćuju prostor i ubrzavaju protok informacija. Dakle, na delu je suprateritorijalna dimenzija društvenih odnosa koji su u osnovi posledice tehničkih promena u mehanizmu društvenog života. Društvo se na kraju krajeva ne globalizuje zato što ljudska bića misle i delaju globalno, nego se zbog sledjenja drugih ciljeva (profita, moći, komunikacije) razvijaju veze širom sveta. Globalizacija se može shvatiti delom i kao neka vrsta nenameravane posledice i spontanog toka. Društveni odnosi postaju globalni kada su u značajnoj meri sistematski obavešteni i prožeti svešću o jedinstvenom okviru ljudskog društva širom sveta. Ova svest naravno nije nova, ali je razlika između preglobalnog i globalnog, kaže Šo, u tome što je sada ova svest predominantna nad drugim oblicima svesti. Premda formalizovana, ova odredba globalizacije ostavlja više prostora za uključivanje različitih uticaja neekonomskih procesa.

Svest o važnosti globalnog nije nikada kao od nestanka hladnog rata postala dominantna naučna paradigma u objašnjenju socijalizma. Trajnost i plodnost ovog

teorijskog pristupa zavisiće od njegovog inkluzivnog kapaciteta, tj. od toga u kojoj meri je manje ili više sudbinski shvaćena globalizacija otvorena za uključivanje drugih važnih činilaca epohalne promene kao što su sukob generacija ili nova politička kultura? Najposle da li se rezolutno i definitivno može govoriti o globalizaciji i univerzalizaciji kapitalizma bez uvažavanja realnosti istočnoazijskog socijalizma? Zato je opravdanije reći da je nužni uslov sovjetskog sloma bio sudar centralizovane sovjetske ekonomije (koja je bila primorana da se otvara prema svetu) sa kapitalističkom svetskom ekonomijom u zamahu globalizacije, a da je sve to posredovano dovoljnim uslovom koji se stekao u trenutku dolaska na čelo SSSR-asnažne reformističke struje sa Gorbačovim. U svakom slučaju budućnost vanevropskog socijalizma biće najbolja provera teorija o globalizaciji i svetskom sistemu.

2. 2. Strukturne teorije srednjeg obima: spoljni i unutrašnji uzroci sloma socijalizma

Najopštije govoreći teorije srednjeg obima polaze od prioriteta različitih vremenski užih, spoljnih i unutrašnjih činilaca: ekonomski, politički, vojni i nacionalni uzroci raspada SSSR-a i lagera. Naravno, da ni sva objašnjenja iz ove grupe nemaju pretenziju relativno opšte i celovite teorije. Najrasprostranjenija su objašnjenja o iznudjenom slomu pod uticajem rata zvezda, a zatim ona o slomu iznutra, usled ekonomskih teškoća i poraznog delovanja Glasnosti. Ima i psiholoških tumačenja da je iščezavanje straha bilo presudno u padu režima (Shane), kada su disidenti koji su se vratili iz logora počeli da pričaju, i kada su dozvoljena dela Pasternaka i Solženjicina i napadi na Lenjina. Kako je to sve teklo nekažnjeno, zahuktavala se erozija idejne integracije. Otkrivanje masovnih zločina i Staljinove kalkulacije u paktu sa Hitlerom, naročito u baltičkim zemljama, bili su snažna poluga secesije.

Najsloženije je pitanje odnosa spoljnih i unutrašnjih činioca sloma. Da li je spoljni pritisak samo aktivirao unutrašnje slabosti, ili je delovao toliko snažno da je, pokazujući nemoć sovjetskog vojnoindustrijskog kompleksa, izazvao krupne vojne, unutrašnje i spoljnopolitičke promene? Da li je perestrojka 1985. bila početni, a neuspeli vojni puč avgusta 1991. katalizator konačnog raspada? U ortodoksno tumačenje spoljnog podsticaja sovjetskih reformi i perestrojke ubacuju se i teorije o usponu srednje klase koja je tražila reforme i modernizaciju. Postoje i objašnjenja raspada difuzijom, tj. zaraznim širenjem uticaja iz jedne sredine u drugu. Ima mišljenja da se po ulozi spoljnih činilaca 1989. ne razlikuje mnogo od 1789, 1848, 1917-18 ili 1968 godine. Ipak, 1989. godine televizija je bila kvalitativno novi elemenat difuzije. U Kamerunu su lokalnu policiju nazvali *Securitatea,* a u Togou su prozvali trg na kom su se okupljali demonstranti *Tienanmen.* Po svemu sudeći, ipak spoljni činioci i difuzija nisu bili dovoljni, već pre važan ubrzavajući činilac koji je mogao delovati tek kada se pojavio sovjetski vrh spreman da prihvati rizik izmene ortodoksne sovjetske politike. Dakle, u ovom radu se ne polazi od hijerarhizacije činioca sloma, već od njihovog razornog podudaranja u vrlo osobenim prilikama. A od

opstanka kineskog socijalizma će zavisiti odgovor da li je restauracija kapitalizma u SSSR-u bila nužnost ili rezultat spleta nepovoljnih okolnosti.

2.2.1. UNUTARSISTEMSKI ČINIOCI RASPADA

Unutrašnji činioci raspada zgusnuti su u ekonomskoj i političkoj organizaciji realnog socijalizma koja se nije prilagodjavala unutrašnjoj diferencijaciji duštva i promenama okruženja. Važan deo ove organizacije je mehanizam za regulisanje medjunacionalnih odnosa. Anahroni obrazac odnosa partije i države vremenom bivao je sve uočljiviji jer je počivao na kanonskom prioritetu komesarskog nad birokratskim načelom. Važna institucionalna osnova ovog prioriteta bila je poluvojna organizacija partije koja se formirala iz: (1) imperativa klasne borbe; (2) opštih civilizacijskih i ilegalnih uslova delovanja koji su dugo opterećivali političku kulturu komunista; (3) potvrdjivanja partije kao komandne strukture u ratu. Premda je socijalizam za razliku od fašizma bio u osnovi protiv rata, vojna disciplina je, partijski shvaćena, nebirokratski uticala na organizaciju ostalih delova društva. Povezivala je dva oprečna momenta: hijerarhiju i načelo jednakosti, tj. solidarnost i jednakost s jedne i partijsku disciplinu kao izvitopereni nebirokratski oblik vojne discipline s druge strane (Kuljić 1989). Integracija društva počivala je gotovo isključivo na ideologiji partije, pa je erozijom ideologije stvoren eksplozivni idejni vakuum, a rušenjem partije došlo je do urušavanja hijerarhijske kičme celog sistema. Ogromni birokratski aparat nije pratio snažne tehnološke promene i složenost društva. Mada je partija sve kontrolisala, sistem se sve više depolitizovao i postao potpuno nesposoban da stvori kompetentnu političku elitu i razvojne strategije promene. To su strukturni uzroci njegovog "iznenadnog" sloma (Lewin 1998). Sistematski je izgradjivan sektor naoružanja uz velika odricanja od standarda. Neelastičnost planske privrede, uz odveć malo prostora za *ad hoc* odlučivanje, pojačavana je krutim direktivama centra. Slabosti planske privrede bile su jače što je industrijalizacija više napredovala i privredna struktura postajala složenija, a usled nedostatka konkurencije unutar sistema slabila je konkurentnost na svetskom tržištu. Reforme su propadale zbog snažnih planskih instanci (npr. kreditni sistem je bio potpuno nerazvijen).

Složenu unutrašnju uzročnost sloma SSSR-a čini splet nužnih, ali izolovano uzetih nedovoljnih kriznih tokova. Sociolog iz Jene Klaus Miler dodaje da je u dinamici, koja je nastala iz medjudejstva pogrešnih odluka iz prošlosti, promenljivih političkih koalicija i nenameravanih posledica Gorbačovljeve liberalizacije, bilo i dosta slučajnosti (Müller 1998, S. 67-68). Razvoj SSSR-a nije sledio logiku evolucije niti fatalnu teleologiju nužnog sloma. Miler s razlogom ističe da je uzrok pogrešnih prognoza ishoda ovog procesa bilo nepredvidljivo ponašanjeunutar vodećeg kartela sovjetske vlasti. Zbog izrazite hijerarhijske strukture odlučivanja obuhvatne reforme mogle su stizati samo s vrha, a iza ritualno isticanog jedinstva partije krila se anarhija. Zbog nedostatka jasno definisanih pravila i konstitucionalno uredjene procedure odlučivanja svako ozbiljnije neslaganje u vrhu moralo je odvesti neproračunljivim borbama oko vlasti - što karakteriše

poslesovjetsku politiku i danas. Dakle, za razliku od prognoza teorija o totalitarizmu, kriza sovjetskog sistema istekla je iz političkih ustanova koje više nisu bile kadre da stvore vodju koji bi mogao sprovesti nužne reforme protiv otpora birokratije (Müller 1998, S. 69).

Strukturni uzroci sloma socijalizma ne mogu se imanentno svoditi na bespravno revolucionarno nasilje, niti na terorističku utopiju, već su korisnija tumačenja koja protivrečnosti objašnjavaju uslovima nastanka kasarnskog ili primitivnog komunizmu kako ga je zvao Marks. Drugim rečima na delu je bila protivrečnost izmedju društva sa visokim idealima, i nedovoljnih materijalnih pretpostavki za ostvarenje tih ideala. Otuda razvoj koji se približava nekim od ideala (uklanjanja gladi, rata, obrazovanje za sve, nacionalna jednakost), ali uz cenu odricanja od drugih ideala (demokratskih i ličnih sloboda). Ovaj globalni bilans po pravilu se potcenjuje zbog rasprostranjenog inertnog nastojanja da se pažnja obraća samo na dramatične periode sovjetske istorije koji su isticani kao jedini vredni istraživanja (npr. fasciniranost masovnim terorom, revolucijom ili ratom). Pod uticajem ove sklonosti stvorena je jednostrana slika koja zamagljava složeni istorijski mehanizam. Faze brutalnog organizovanog terora ne treba za zamagle uvid u neravnomerni tok razvoja SSSR-a. Različite faze, izmene kursa i duboke promene ovog toka, čak traže da se ne govori o jednom nego o više sovjetskih režima. I izvan sfere politike temeljni istorijski procesi imali su više značaja od pojedinačnih činjenica ili ponašanja autoritarnog državnog poglavara. To važi za svako društvo, a naročito za rusko. Pariški filozof D. Bensejd (Bensaid, 1999) ističe niz manje vidljivih strukturnih posledica dugog procesa osobene birokratizacije, koji je tekao od početka revolucije i bio prisutan u dubokim izmenama društva. Carizam i četiri godine svetskog rata, kada je više od 15 miliona Rusa mobilisano, mnogo više su predodredili budućnost SSSR-a nego doktrinarne greške vrha revolucionarnog voćstva, koliko god ove ozbiljne bile. Pri tome se pariški filozof poziva na M. Levina, koji je opisao ogroman rast državne birokratije u SSSR-u zmedju 1928. i 1939. godine: skok službenika od 1,45 do. 7,5 miliona, i rast belih ovratnika-radnika sa 3,9 miliona na 13,8 miliona. Dakle, "birokratija" nije tako mutan termin. Pod Staljinom 1930-ih SSSR je duboko transformisan, ali tajna promene nije bila lične prirode, kao Napoleonova energija koja je fascinirala Šatobrijana. Na delu su bile strukturne izmene: ubrzana industrijalizacija (osnova potonje vojne pobede nad fašizmom), praćena snažnom urbanizacijom i rastom faraonske birokratije. Izmedju 1926. i 1939. gradsko stanovništvo je poraslo za 30 miliona (sa 18% na 33% cele populacije), otprilike kao izmedju 1897. i 1926. (Bensaid 1999). Posledica je bila masovna ruralizacija gradova, slabljenje radne discipline, rast birokratskog konformizma i korupcije. Bila je to donekle nužna cena razvoja čiju je konfliktnost vrh rešavao brutalnim terorom. Bensejd tvrdi da se složeni determinizam terora ne može svesti na puki totalitarizam vrha, već na nedoraslost vrha složenim problemima. Još manje se može govoriti o direktnom kontinuitetu Oktobra i Gulaga. Reč je o posrednom delovanju složenih unutrašnjih i spoljašnjih uzročnih spletova. Za teror su najodgovorniji najmoćniji koji su složene strukturne probleme rešavali nasiljem. Oktobar ne, jer je revolucija 1917. istekla iz

neposobnosti liberala i reformista da reše državnu krizu - slaže se Bensejd sa Hobsbaumom i Levinom.

Druga struja marksista uočila je nešto kraće, ali prostorno šire uzročne procese sloma. Terborn i Depe podvukli su postfordističke društvenoekonomske procese i jačanje medjunarodnog "kazino kapitalizma" od 1970-ih (Deppe 1997), a Volerstin je u predavanju u Beču kao prekretnicu sloma uočio 1968. godinu (Wallerstein). Štaviše Volerstin pozdravlja 1989. kao nastavak 1968. Po njemu, obe godine jesu revolucionarne jer ne obeležavaju trijumf liberalizma već otpor klasama koje održavaju kapitalističku svetsku ekonomiju (Wallerstein 2000, str. 32).

Promene kapitalističkog okruženja svakako su aktivirale neke unutarsistemske činioce stagnacije socijalizma, složili se ili ne sa Volerstinovim prelomnim godinama. Premda je 1970-ih SSSR učvrstio medjunarodni položaj, u sovjetskoj ekonomiji došlo je do stagnacije i blokirane modernizacije zbog zaostajanja u mikroelektronskoj industriji. Terborn smatra da je realsocijalizam propao jer nije imao odgovora na probleme prelaza u posleindustrijsku epohu (Cit. prema Deppe, 159). Ovo gledište slično je pomenutom Levinovom. Razlika je u tome što Levin smatra da je ova nesposobnost prilagodjavanja promenama počela znatno ranije, još sredinom 1930-ih sa snažnom urbanizacijom i industrijalizacijom SSSR-a, dok Depe i Terborn kritičku tačku vezuju za pomenuto tehnološko zaostajanje 1970-ih. I Hobsbaum zapaža daje nesposobnost sistema da se menja rezultirala u odredjenom smislu iz brzine sa kojom su se odvijale krupne istorijske promene. Na kraju se pokazalo da državna sposobnost usmeravanja nije bila dovoljna da vodi urbano društvo u visokokodinamičnom medjunarodnom okruženju (nije se radilo samo o tome da se dostigne Zapad). Stvorena je mešavina autoritarizma (koji uvek ide sa uvodjenjem moderne industrije) i stare ruske tradicije državnog apsolutizma. Prva žrtva ovog sistema je bila socijalistička i emancipatorska vera koja je od početka nosila revolucionarne promene. A dinamika, koja je u početku karakterisala novi sistem, bila je druga žrtva.

Osim različito uočene kritične tačke sloma Levin drugačije vidi i srazmeru njegovih spoljnih i unutrašnjih činilaca (Lewin 1998). Ovaj američki istoričar jedan je od najznačajnijih predstavnika socijalne istorije koja naglašava šire društvene uzroke razvoja, a odbacuje skraćena i uska tumačenja političkim činiocima. Od kraja 1960-ih stagnaciju SSSR-a uslovljava ogromni birokratski aparat, najveći ikad vidjen u svetu, narastao u procesu industrijalizacije. Od 1935. do 1970. teče snažna urbanizacija i birokratizacija, društvo je bilo blokirano birokratijom, a birokratija je bila suočena sa društvom koje se snažno menjalo. U ovom razdoblju promene su tekle vrlo brzo. Čitave zajednice, milioni ljudi, dobrovoljno ili pod prinudom, napustili su sela i male gradove i prešli u velike gradove. Birokratski aparat i društvo u celini zatekli su se na istom blokiranom stupnju razvoja. Društvo je blokirano birokratijom, a birokratija suočena sa duštvom koje se menjalo. Levin podvlači jaz izmedju s jedne strane društvenokulturnih promena i imperativa naučne i tehnološke evolucije, što je zahtevalo prilagodjavanje unutrašnje složenosti medjunarodnom razvoju, i birokratskog aparata s druge strane, koji je to

sputavao. Kada je krajem 1960. Kosigin najavio reforme čitav aparat vlasti je stao. Premda je partija vladala, sistem je bio u velikoj meri depolitizovan i što je važnije nesposoban da stvori kompetentne vodje ili razvojne strategije promene. To je, po Levinu, objašnjenje zašto se sistem tako lako urušio. Iznenadna dezintegracija partije nije usledila zbog očekivane emancipacije, već zato što je zakazala država, koja nije bila regulativna nego parazitska. U situaciji nesrazmere izmedju veličine nacionalne teritorije i slabosti administrativne kontrole, dolazi do hipertrofija centra kao odgovora na centrifugalne sile.

Naredna verzija teorija o unutarsistemskom slomu podvlači da je SSSR srušen nacionalizmom, a ne liberalnim disidentima i pokretima (Motyl 2000). Slično gledanje, da je slom SSSR-a "u velikoj meri" izazvan nacionalizmom iznosi V. Vujačić, s tim što dodaje da se "dugoročni uzroci dezintegracije mogu pripisati nehotičnom dejstvu komunističke politike prema nacionalnostima koja je doprinela procesu izgradnje nacija, naročito medju perifernim nacijama koje su do tada imale slabo ili nepotpuno razvijenu nacionalnu svest" (Vujačić 1996, str. 366). Ova teza srodna je imanentnim objašnjenjima jer podrazumeva relativno spontani tok procesa u kome je sistem sam sebi, podstičući nacionalnu svest perifernih nacija, pripremio slom. Motil dobro uočava da su liberalizam i nacionalizam bliski i spojivi, i ne previdja činjenicu da nacionalizam parazitira na svim ideologijama jer nije razvijen pogled na svet, već više idealan program. Dok je nerazvijeni nacionalizam spojiv sa drugim ideologijama, može se desiti da potpuno razvijeni nacionalizam bude ekvivalent za političku filozofiju ili ideologiju i zato nespojiv sa njima. Pitanje je koliko su baltičke republike, nošene nacionalnim težnjama, bile uopšte liberalne? Poljski ukrajinski i baltički pokreti za nezavisnošću imali su ogromnu masovnu podršku i neke liberalne programe. Ipak su nacionalni, a ne liberalni pokreti potkopali sovjetski imperijalni totalitarizam (Motyl 2000). Disidenti jesu, doduše, od ranije pružali otpor snažnim totalitarnim državama 1960-ih i 1970-ih godina, dok su se nacionalni pokreti javili tek u sutonu komunističkih režima. Ali disidenti nisu mogli da neutralizuju nacionalne pokrete čak ni kasnih 1980-ih, kada su glasnost i perestrojka dozvolili masovnu mobilizaciju, zato što su se zalagali za liberalnodemokratsku opoziciju a ne za nacionalni front. Nacionalni pokreti su nadjačali demokratske jer su prvi počivali na naciji, a drugi na pojedincu. Motil izričito tvdi da disidenti nisu znali kako totalitarizam zameniti demokratijom. Uopšte je liberalizam malo znao o tome kako pružiti otpor, kako mobilisati ikako osvojiti državnu vlast. Štaviše liberalni pojedinci su kao "slobodni-jahači" slabili jedinstvo pokreta. Slično mišljenje o uticaju sovjetskih liberalnih disidenata iznosi Arči Braun, ali ga drugačije tumači. Pre 1988. disidenti u SSSR-unisu bili uticajni u javnosti, pa je čak i Saharov, koji je umro decembra 1989, za života, po popularnosti bio daleko iza Gorbačova (Brown 1996). Izuzimajući Saharovai Solženjicina, čak 71% sovjetske javnosti 1991. nije znao za druge disidente, što izmedju ostalog, zapaža Braun, svedoči i o profesionalno uradjenom poslu KGB-a u sprečavanju aktivnosti disidenatai njihovog popularisanja kao mogućih stožera otpora (Brown 1996). Medjutim, za razliku od blokiranih i neoperativnih disidenata, nacionalisti su dobro znali kako treba pružati otpor koristeći naciju kao nezavisan prostor izuzet od totalitarne i imperijalne kontrole. Raspaljujući nacionalna

osećanja i budeći lojalnost naciji, nacionalisti su stvarali alternativno društvo (Motyl 2000). Motil otvoreno prigovara istočnoevropskim liberalima što nisu prilazili masovnom nacionalizmu i što su "kruto žrtvovali realnu slobodu na oltaru tvrdih neelastičnih liberalnih principa", čime su pretvorili liberalizam u politički beznačajnu filozofiju i potcenili političke projekte kao nacionalizam. Motilovom objašnjenju sovjetskog sloma može se uputiti nekoliko prigovora. Premda malo ko sumnja da je nacionalno pitanje bilo važan činilac, teško je pokazati da je bilo i presudni. U istoriji SSSR-a bilo je mnogo više socijalnih sukoba (seljačkih i radničkih buna) i političkih (unutarpartijskih) nego medjunacionalnih. Mnoge nacije tek sa ulaskom u sovjetsku federaciju stekle su nacionalni identitet pa su, kako je Levin uočio, sovjetsku državu u znatnoj meri osećale kao svoju. Daje SSSR bio etnički homogen kao Kina verovatno se ne bi raspao, ali to ne znači da su nacionalni pokreti bili ključne poluge društvenoekonomskih i političkih promena. Ratlend procenjuje da su od 140 miliona neruskog stanovništva (48% od ukupnog sovjetskog) masovna etnička kretanja, naročito na Baltiku, Kavkazu i Ukrajini, zahvatila možda svega 10% sovjetske populacije. Ovi konflikti možda su se mogli regulisati onako kao što je činila Indija u Kašmiru, Turska sa Kurdima ili Britanci u Severnoj Irskoj. Etnička kretanja u SSSR-u nisu imala važnu ulogu zato što su mogla da pokrenu mase, već otuda što su stvorila strukture moći za nezadovoljne elite (Rutland 1998). Jeljcina supodržale sve ostale republike u razbijanju savezne države tek posle puča avgusta 1991. Dakle, pitanje je da li se u vremenskom pogledu i po stvarnom učinku etnički činioci uopšte mogu izjednačiti sa ekonomskim i vojnim, akamoli isticati kao odlučujuće poluge sloma? Osim toga, Motilova neskrivena kritika liberalnih disidenata, zato što nisu sagledali srodnost liberalizma i nacionalizma i zato što se nisu zajedno sa nacionalistima borili protiv socijalizma, svojevrsna je normalizacija destruktivnog poslesocijalističkog nacionalizma i konkretizacija ogoljenog stava da su u borbi protiv socijalizma sva sredstva legitimna. Navijačka kritika ove vrste ne može biti osnova odmerene analize složenih procesa.

Oktroisano raspuštanje sovjetske federacije bilo je posledica procene centra da u novoj ekonomskoj i vojnopolitičkoj situaciji neće moći da kontroliše periferiju. Kriza na horizontalnom planu, tj. sukob izmedju centralne vlasti i 15 republika, bila je posledica krize na vertikalnom planu, one unutar KP SSSR-a, tj. sukoba konzervativaca i liberala i samog toka perestrojke, a nije obrnuto, perestrojka bila posledica pritiska republika. U ekonomskom pogledu slom je usledio iz prebrze decentralizacije lišene tržišnog sistema koji bi zamenio plan. Došlo je do ekonomskog vakuuma. Istovremeno je glasnost stvorila politički vakuum, jer je iščezao javni neprijatelj-kapitalizam, bez koga su sovjetski gradjani odbijali da se odriču (nije više bilo opravdanja za niski standard i diktaturu). Javni neprijatelj-kapitalizam dugo je homogenizovao ne samo partiju nego i federaciju. Mir kao prioriretni cilj tražio je rekonstrukciju ideologije, jer državu više nije trebalo držati u pripravnom ratnom stanju. Drastična redukcija vojske potkopala je važan oslonac KP SSSR-a. Integracija SSSR-azavisila je od spoljnog neprijatelja i od održavanja lagerske napetosti, a oslabila je kada i vizija o pretećoj opasnosti izvana. Zapadnoevropske zemlje

takodje su osetile potres zbog nestanka globalnog javnog neprijatelja-komunizma, ali posledica nije bio secesionizam nego jačanja separatizma (Barth 2001).

U svakom slučaju slom SSSR-a doneo je novu političku geografiju koja podseća na stanje pre 1. sv. rata, a o čemu je Zapad sanjao u hladnom ratu sa mešavinom habzurške nostalgije i poslekomunističke utopije. Danas je to realnost od baltičkih država do Slovenije. Ako se izuzme snaga EU i rascepkani Balkan Evropa je krajem XX veka postala nalik onoj iz 1914.1 sa stanovišta etničkog identiteta godina 1989. bila je povratak prošlosti, a ne rodjenje novog poretka. Ima mišljenja da su procesu dezintegracije, koji je okončan tek 1980-ih, doprineli Titov i Staljinov trijumf 1945. Naime, dominantna pozicija ruskog elementa u SSSR-u i jedinstvo države bili bi mnogo bolje osigurani bez pripajanja zapadne Ukrajine i ponovnog uključenja baltičkih država u SSSR. Postoji slično mišljenje da bi Srbija bila jača da nije stvorena Jugoslavija. U oba slučaja stvaranja višenacionalnih država na delu je bila obnova stare habzburške geografske i političke strukture, čime je menjana etnokulturna ravnoteža starih država. Nisu samo jugoslovenski i češki komunisti, nego i njihovi sovjetski drugovi podelili sudbinu Habzburga. Nije li Gorbačov, a ne Tito, bio "poslednji Habzburg" (R. Szporluk). Ove hipotetičke rekonstrukcije zanemaruju snagu internacionalističkih ideologija s početka veka (komunizma i jugoslovenstva), i ne manju moć pobedničkih sila 1918. koje su stvarale višenacionalne države kao vlastiti sanitarni kordon protiv omražene Austro-Ugarske i pretećeg boljševizma.

2. 2. 2. SPOLJNI ČINIOCI SLOMA

Marksistički naučnici takodje misle da se pad berlinskog zida i implozija SSSR-a (simboli "kraja socijalizma") ne mogu svesti na spoljne procese, ali ni na isključivo unutrašnje. Depe i Terborn drže da su činioci sloma u krajnjoj liniji bile burne promene načina proizvodnje za koje je Marks predvidjao da će biti nužni grobari kapitalizma. Etatističko birokratski produkcioni odnosi jesu postali smetnja daljem razvoju proizvodnih snaga, tehnologije, nauke, i "ljudskih resursa", ali je to postalo presudno tek u sklopu izmenjenih odnosa svetskog kapitalizma. Uspon ekonomskog neoliberalizma obeležen pobedom M. Tačer (1978) i Regana (1980) podstakao je globalizaciju, slabljenje nacionalnih država, ali i eroziju socijalizma. Na delu je bio prelaz fordizma u postfordizam koji karakteriše deindustrijalizacija, nadmoć transnacionalnog finansijskog kapitala ("kazino kapitalizam"), opadanje industrijskog radništva i slabljenje centralnih sindikata (Deppe, S. 160-161). Delovi radničkog pokreta podržavaju konzervativni blok šovinista obilja u metropolama kapitala. Postfordistička modernizacija izmenila je globalni odnos snaga izmedju klasa, a u središtu novog bloka moći bili su transnacionalni koncerni i finansijski i špekulativni kapital pokretljiv širom sveta. Transformacija "kejnzijanske države obilja" u "nacionalnu konkurentsku državu" tekla je na više nivoa: u procesu proizvodnje, kod reorganizacije klasnih odnosa, na nivou nacionalnih država i evropske integracije i medjunarodne politike (kraj konkurencije sistema, trijadizacija), a naravno i u kulturi svakodnevnice i glavama ljudi (Deppe, 1997, S. 162). U metropolama kapitala krajem XX

veka nije više bilo klasičnog radničkog pokreta, a socijaldemokratske partije još ranije su se oslobodile "stigme" proleterske klasne partije. Ove društvenoekonomske promene praćene su složenim idejno-ideološkim izmenama epohalne svesti. Još krajem 1970-ih slabost SAD prestala je da bude važna osnova isticanja bar moralne nadmoći SSSR-a Naime, socijalizam je tada, sa nestankom evopskih autoritarnih kapitalističkih režima u Grčkoj, Španiji i Portugaliji i sa okončanjem rata u Vijetnamu, izgubio snažne protivargumente. Sa povlačenjem SAD iz Vijetnama 1975. oslabili su antikolonijalni, a sa silaskom sa vlasti vojne hunte u Grčkoj (1974), Franka i Salazara (1975) i antidemokratski prigovori evopskom kapitalizmu. U istom periodu nacionalno oslobodilački pokreti (lišeni stožernog vijetnamskog antiamerikanizma) slabili su kao potencijalni aktivni virus rušenja kapitalizma u Trećem svetu.

Ratovi u Vijetnamu i otpor Irana oslabili su SAD, mada sami po sebi nisu izmenili globalnu ravnotežu supersila. Ipak, čak ni novi talas revolucija između 1974. i 1979. godine, nije pomogao SSSR-u. Izgledalo je da bi treća runda revolucija u kratkom XX veku (Hobsbaum) odista mogla da pomeri ravnotežu supersila na štetu SAD, pošto je veliki broj režima u Africi, Aziji, pa čak i na samom tlu Amerike bio privučen na sovjetsku stranu. Što je još konkretnije, ove zemlje pružale su SSSR-u vojne, posebno pomorske baze, izvan njegove matice koja nije imala izlaz na topla mora. Hobsbaum misli da je Drugi hladni rat nastao upravo zato što se ovaj treći talas svetske revolucije poklopio sa trenutkom javnog američkog neuspeha i poraza. Ali ga je isto tako izvesnim učinila u osnovi slučajno podudaranje oba faktora sa optimizmom i samozadovoljstvom Brežnjevljevog Sovjetskog Saveza 1970-ih, čiji je izraz bila i vojna intervencija SSSR-a u Avganistanu 1979. Ova faza konflikta vođena je kombinacijom lokalnih ratova u Trećem svetu, u kojima su se indirektno borile SAD, ali sada izbegavajući vijetnamsku grešku, tj. ne angažujući sopstvene trupe. Pomenuta zbivanja pripremila su "drugi hladni rat" koji je bio ključni spoljni činilac sloma evropskog realsocijalizma. U sklopu nove zategnutosti odnosa harvardski sovjetolog R. Pajps (koji je 1981/82. bio direktor Odseka za Istočnu Evropu i SSSR u Savetu nacionalne bezbednosti), ističe važnost američkog ekonomskog pritiska na SSSR i veliku ulogu R. Regana. Američki predsednik nagovarao je Evropljane da odbiju ponudu Moskve da im proda gas, a CIA je pritiskala Saudi Arabiju da poveća proizvodnju petroleja, što je drastično snizilo cenu nafte. Rusija je dosta zavisila od izvoza nafte, pa je ova situacija još više gonila SSSR u reformu. Sličnu ulogu imao je i Reganov program savremenog naoružanja (Pipes 1996). Kada su februara 1989. poslednji sovjetski vojnici napustili Avganistan (zbog stabilizovanja odnosa sa SAD), a nekoliko meseci kasnije SSSR zvanično otkazao podršku komunističkim partijama lagera, ova zbivanja obeležila su kraj "drugog hladnog rata."

Sa stanovišta obima i dubine promena naizgled kao da nema mnogo preterivanja u poredjenju 1989. sa 1789. i 1848. godinom. Raspad SSSR-a i istočnoevropskog socijalizma (koji je konačno nestao 2000. sa padom Miloševića) i kraj hladnog rata uveli su novu eru medjunarodnih odnosa. Višepartijski sistemi od 1990-ih ubrzano su uvodjeni i u Africi i Latinskoj Americi. Hantington je pisao o "Trećem talasu

demokratizacije u modernoj eri": prvi su predstavljale revolucije u SAD početkom XIX veka i trajao je sve do kraja Prvog svetskog rata, a drugi je stigao 1945, kada je nakon poraza fašizma počela dekolonizacija u Trećem svetu. Treći talas počeo je u Španiji i Portugalu 1975/76, a kulminirao nakon 1989. Samo u poslednjoj fazi udeo višepartijskih režima skočio je sa 44% na 72%. (Simensen 1999). Uprkos širini promena, one nisu kao ranije revolucije donele nove ideje, već obnavljale stare (liberalne), pa čak i restaurisale neke prevazidjene klerikalne nazore.

Globalnim činiocima sloma evropskog realsocijalizma Volerstin je u predavanju u Beču 2000. godine dodao još jedan. Po njemu, slom komunizma bio je vrhunac rastućeg procesa razbijanja iluzija i razočarenja u sve tri verzije stare levice: komunističkih partija, socijaldemokrate i nacionalnih oslobodilačkih pokreta koji je dramatično nagovešten svetskom revolucijom 1968. (Wallerstein 2000). Razočarenje je bilo posledica ne tako paradoksalnih političkih uspeha pomenutih pokreta u svetu. Komunisti na vlasti nisu bili sposobni da ispune istorijska obećanja da će izgraditi novo demokratsko društvo jednakosti. Na početku XXI veka sasvim je iščezla centristička saglasnost liberalnih ideologija XIX veka - levog i desnog centra. Volerstin je uveren da je prekretnica bila 1968, kada je nastupila i fundamentalna promena, koja je 1989. samo burno obelodanjena. Tada smo stupili smo u dugi period haotične izmene svetskog sistem, čiji ishod je neizvestan.

Neizvesnost ishoda povezana je sa nemogućnošću jasnog razdvajanja pojedinačnih činilaca promena i predvidjanja razvoja svakog ponaosob, npr. vojnih i ekonomskih činilaca. Neizvesnost najčešće diktira rezultat podudaranja različitih činilaca. Važan globalni činioc sovjetskog sloma bio je vojne prirode, koji se, doduše, teško može razdvojiti od ekonomskog. U kojoj meri sovjetski slom potvrdjuje teoriju o svetskom sistemu, naime, to da je istorija hegemonih sila bila pre svega serija revolucija u "proizvodnji", čije se središte geografski pomera: centar merkantilne revolucije bio je u Holandiji, industrijske u Britaniji, a druge industrijske masovne proizvodnje u SAD (Bosswel 1995). Vodeće svetske sile do sada su bile države nastale nakon globalnog rata sa izrazitom vojnom nadmoći, raspolažući sa preko 50% sveukupne sile na moru. Snažna mornarica objašnjava izvor ekonomske hegemonije. U svetskoj ekonomskoj teoriji uspon i pad država rezultat je neravnomernog ekonomskog razvoja, a jedino Habzburška imperija nije bila ekonomski inovativna.

Medjutim, da li uvek vojna dominacija prelazi u ekonomsku hegemoniju? Portugalija u XVI veku i Bitanija u XVIII. veku imale su nadmoćnu mornaricu, ali ipak nisu gospodarile čitavim svetskim sistemom. Nije prevlast svih imperija počivala na ekonomiji. Nadmoć Habzburga i Rimokatoličke crkve počivala je na imperijalnoj prinudi i kulturnoj nadmoći, a ne na ekonomiji (Bosswel 1995). Teorijski obrazac razdvaja istorijske procese na nužne i dovoljne, a istorijsko objašnjenje uspona svake hegemone sile uključuje mnoštvo sadržaja iz posebih istorija, slučajnih dogadjaja i sporednih zbivanja. Konkretna zbivanja jesu važna za potpunije razumevanje uzročnih procesa i njihovo razdvajanje, ali nedostatak analitičke strogosti olakšava rasplinjavanje u istorijsku priču pa sprečava čak i

hipotetičku sintezu. Zato treba kombinovati analitički i pripovedački pristup i nešto opširnije prikazati ulogu vojnog činioca.

2.2.3. VOJNI ČINIOCI I "ZVEZDANI RAT"

Od spoljnih činilaca srednjeg obima verovatno su najvažniji vojni. Zbog trke u naoružanju vojna industrija svuda je imala prioritet. Opšte mesto većine analiza je da je sovjetska vojna industrija bila poražena u poslednoj fazi hladnog rata, tzv. "zvezdanom ratu". Ekonomija nije bila kadra da stvori novu generaciju oružja, tražio se kompromis za ograničavanje naoružanja ili za eventualno povlačenje iz Istočne Evrope, a lager se više nije mogao držati. Rečju, "zvezdani rat" podstakao je reforme u SSSR-u. Pitanje je da li su Gorbačov i njegovi oponenti konzervativci mogli priznati vojni kolaps, a da se SSSR ne razbije (Schlappentogh 1997, Rutland 1998, Corcoran 1990)? Isključivi Z. Bžežinski tvrdi da u Rusiji nije bila na delu organska negacija komunizma, već slom neefikasne totalitarne države u konkurenciji sa SAD. Ova konkurencija, a ne demokratski pokret, uslovila je sovjetski slom (Brzezinski 2000). Simensen je oprezniji kada iznosi ocenu da je Gorbačov izgubio trku ne sa SAD nego sa opštom globalizacijom.

Kako su tekli ovi procesi? U periodu Brežnjeva porasla je sovjetska vojna ekspanzija, jer je američki vojni vrh bio opterećen poslevijetnamskim sindromom. Početkom 1980-ih nova sovjetska mornarica operisala je u globalnim okvirima. Avganistan je bio izraz dinamičke vojne ofanzive, a Sovjeti su pomagali Etiopiju, Angolu, Vijetnam i Nikaragvu. Status super sile bio je jednodimenzionalan, jer sveopšte vojno prisustvo u svetu nije pratilo odgovarajuće ekonomsko prisustvo. Ipak su prioritet vojne industrije u SSSR-u sa najboljim kadrovima i razvoj vojne tehnologije omogućavali cenralizovanoj ekonomiji da uspešno konkuriše u trci oko naoružanja u svetu. Vremenom je konkurenciju bilo sve teže održavati, a od kasnih 1970-ih uočljivo je jasno zaostajanje naročito u elektronski računarima. U isto vreme na svetskom tržištu opala je cena nafte, a SSSR je, snabdevajući lager jeftinom naftom, istovremeno morao da kupuje žitarice.

Sredinom 1980-ih američke navodjene senzorske rakete Pershing II obelodanile su zaostajanje sovjetske tehnologije. Američka nadmoć pokazana je u Libanu gde su Izraelci elektronskim novim oružjem svladali sirijsku vazdušnu odbranu naoružanu sovjetskim odbranbenim sistemima i oborili više od 80 sirijskih migova bez gubitaka. U toj situaciji Regan otvara program Strateške defanzivne inicijative SDI (tzv "zvezdani rat") na bazi visoke tehnologije, koji je pretio da neutrališe sovjetski paritet u nuklearnom naoružanju. Trebalo je nastaviti trku u naoružanju, ali industrijska osnova SSSR-a nije bila kadra da podrži visoku tehnologiju vojnog sektora. Čim je poljuljan status vojne super sile, počeo je da opada značaj vojne pretnje u sovjetskoj spoljnoj politici. U regionalnim sukobima uloga sovjetske vojske još uvek je bila velika, ali su SAD sada mogle neutralisati sovjetsku pretnju u udaljenim područjima koja su strepela od sovjeta (na Dalekom istoku oživljava ekonomija, a Evropa se brže okreće integraciji) (Corcoran 1990).

Vojno zaostajanje pokrenulo je druge erozivne procese: opadanje prestiža SSSR-a u svetu i unutar zemlje. U Evropi se osećalo ignorisanje sovjetske moći. Vojni neuspesi u Avganistanu razotkrili su slabosti vojno-ekonomskog sektora: visoki troškovi intervencije, zaoštravanje odnosa sa Zapadom i slabljenje sovjetskog uticaja na Bliskom Istoku. Od sredine 1980-ih pobunjenici u Avganistanu dobijaju modernije naoružanje. Ručni protivavionski Stingeri menjaju karakter rata jer povećavaju sovjetske visoke troškove rata zbog vlastitih oborenih aviona. Neuspesi u Avganistanu bili su jedan od razloga što sovjeti nisu intervenisali u Poljskoj 1980/81. Avganistan je jasno pokazao da je lakše početi nego okončati rat. Politbiro je počeo da sumnja u uspeh eventualne invazije na Poljsku, a sve se manje razmišljalo o složenom napadu na Zapadnu Evropu. Teškoće u Avganistanu nisu ostale nezapažene. U SSSR-u nevojni personal počeo se autoritativno mešati u vojne poslove, a unutrašnje posledice nepopularnog rata bivale su vidljivije. Službeno pravdanje rata gubilo je uverljivost kada su počeli stizati kovčezi sa mrtvim vojnicima, a hiljade veterana vraćalo se sa pričama o neuspešnom ratu (slično vijetnamskim veteranima u SAD). Ako ekonomske posledice rata i nisu bile javno poznate, ljudski gubici jesu. Opadala je javna podrška vojsci, pa je bilo i otpora mobilizaciji 1990. prilikom rata u Azerbejdžanu. Polovinom 1980-ih situacija se više nije mogla ignorisati. Uspon ekonomije bio je nužan kako za standard tako i za održanje vojne ravnoteže. Sovjetska spoljna politika počinje da ističe mir kao cilj jer su SSSR-u bili potrebni žito, tehnologija i krediti.

Od polovine 1980-ih perestrojka osigurava kontrolu političara nad armijom, što se završilo povlačenjem iz Avganistana, smanjenjem vojnog budžeta, isticanjem odbranbenog karaktera vojne doktrine i temeljnom izmenom istočnoevropskih političkih i vojnih ustanova. Gorbačov je postupno smenio gotovo čitav vojni vrh, a vojska je ponovo podvrgnuta kontroli partije. Vojni balast ekonomije je, tvrdi američki vojni analitičar Karkoren, bio osnovni pokretač perestrojke. Gorbačov sve više naglašava vojno prilagodjavanje, a ne ekpanziju, kao obrazacrešavanja vojne napetosti sa Zapadom, a u toku 1989. dramatično opada sovjetska kontrola istočne Evrope. Sklapaju se sporazumi o povlačenju sovjetske vojske iz istočne Evrope, a Gorbačovljeva vlada ističe izbegavanje nepotrebnih vojnih troškova.

Promene u Istočnoj Evropi naglo i nenadano smanjile su pretnju Zapadnoj Evropi od lagera, a smanjena je i mogućnost izbijanja rata i potencijalnog nuklearnog udara. SSSR se povukao iz Avganistana, Vijetnam iz Kambodže, Kubanci iz Angole, a Mengistu se suočio sa pobunjenicima. Sovjeti su i dalje pomagali Kastra i gerilu u Salvadoru i pružali podršku Nikaragvi sve do izbora na kojima su poraženi sandinisti. Sovjetske akcije u Karibima bile su poslednji trzaji sovjetske podrške Trećem svetu. Smanjenje vojnog budžeta bio je ekonomski imperativ, a ne Gorbačovljev izbor. To što je SSSR lako prešao razoružanju, vašingtonski istoričar Zubok objašnjava ne toliko pritiskom, niti pre svega ekonomskom nuždom, već i drugačijom sovjetskom nuklearnom kulturom. U SAD su "nuklearnu kulturu" razvijali hladnoratovski "nuklearni sveštenici" (R. Pipes, M. Malia) i imali veliki uticaj. Atomsko oružje je, govorili su Reganovi savetnici,

najbolja zaštita. "Nuklearne ideologije" bilo je doduše i u sovjetskom vojnom vrhu, ali nije bila toliko duboko ukorenjena kao u SAD (Zubok 2000). Sovjeti su gledali na domaći nuklearni program kao na herojsko dostignuće vlastite nauke, industrije i naroda i bili ubedjeni da po svaku cenu treba održavati nuklearnu ravnotežu sa SAD zbog sprečavanja agresije iz juna 1941. Već početkom 1980. sovjetski vrh je ponavljao da nema pobede u nuklearnom ratu. Oslabio je pritisak vojske na Politbiro koji je kontrolisao armiju, ali je pretnja od američke nadmoći u kosmosu mogla da ugrozi stratešku ravnotežu. Gorbačov je bio svestan da je stalna trka u naoružanju nespojiva sa ozbiljnim reformama. Ali to se nije podudaralo sa agresivnim Reganovim kursom. Sve do kraja 1985. Gorbačov je bio zaokupljen pregovorima o razoružanju. Tek posle samita u Ženevi sa Reganom novembra 1985. i obećanja Amerikanaca da do nuklearnog rata ne sme doći, Gorbačov se okreće novoj viziji bezbednosti koja je odgovarala reformističkom kursu. Nuklearno razoružavanje bilo je ugaoni temelj ove doktrine (Zubok 2000). Premda je je KP SSSR-a prihvatila plan o potpunom nuklearnom razoružanju do 2000-te, još uvek se nije mogla ignorisati pretnja "zvezdanog rata".

Uprkos ubedljive snage vojnog činioca sloma, sovjetolozi se ne slažu oko njegovog značaja. A. Braun je jedan od redjih koji drži da je, izuzimajući složene napore ka ograničavanju naoružavanja, "zvezdani rat" imao malog uticaja na sovjetsku politiku. Po njemu, "sovjetski vrh u celini nije verovao da će SAD ostvariti Reganov san o stvaranju potpunog odbranbenog štita". Gorbačov je lično upozoravao Regana u Ženevi 1985. da SSSR na pretnju uvek ima odgovor, a i deset godina kasnije ponavljao je da Sovjeti nisu tada blefirali (Uhler 1997). Braun ne ističe vojni činioc, za razliku od onih sovjetologa koji njime ističu ključnu ulogu spoljnog, pre svega SAD faktora u slomu SSSR-a. Njima nasuprot, Braun misli da je Gorbačov-faktor bio odlučujući, a od njegovih mera presudno je bilo potkopavanje partijskog demokratskog centralizam i sistema nomenklature (Brown, 1996).

Uticaj vojnog činioca može biti jasniji ako se pomene još jedan važan dogadjaj. Dok je SDI kolebala Gorbačova izmedju nuklearne ortodoksije i vlastitog abolicionističkog instinkta, Černobilska havarija aprila 1986. pomogla mu je da se odluči. Po svemu sudeći upravo je ovaj dogadjaj ubrzao izmenu sovjetskog vojnog mentaliteta. Preseljavanje stanovništa i mobilizacija podsetili su mnogena veliki otadžbinski rat. Poruka Černobila bila je antiratna. Gorbačov je iskoristio Černobil da potkopa snažnu osnovu nuklearne ortodoksije, herojsku i romantičarsku zamisao o sovjetskoj nuklearnoj moći. Katastrofa je nagnala sovjetski vrh da gleda na nuklearno razoružavanje kao na moralni imperativ nezavisan od političke računice. Šef sovjetske diplomatije Ševarnadze priznao je: "Tragedija nam je otvorila oči". Medijima je dozvoljeno da vode debatu o nuklearnoj opasnosti, ojačala su antinuklearna osećanja u SSSR-u i nadanja da će to podstaći sličan talas i na Zapadu. Zubok je uveren daje upravo to bilo "novo mišljenje".

U njemu je svakako bilo i političke računice. Sovjetski vrh je pretpostavljao da će vojno popuštanje dići ugled SSSR-a u svetu i pomoći svladavanje unutrašnje krize. Štokholmskim sporazumom Sovjeti prvi put u istoriji dozvoljavaju strane inspekcije

konvencionalnog naoružanja, ali Peršing rakete iz zapadne Evrope i dalje su direktno ugrožavale Kremlj. Sovjetski vrh je bio svestan da bi nova trka u naoružanju bila neizdrživ teret za privredu. Politbiro je podržavao kurs razoružanja, a Gorbačov je sticao popularnost u svetskom javnom mnjenju, naročito kod mirovnih pokreta. U isto vreme Gorbačov je ponavljao da neće dirati domaću vojnu odbranu i da vodi računa o odbrani od SDI. Podržavali su ga Gromiko i tvrdolinijaši, a rastao mu je ugled kao mirotvorca. Međutim neželjena latentna posledica "novog mišljenja" bila je slabljenje ideologije, jer se pacifizam kosio sa ortodoksnim komunističkim stavom da je klasna borba protiv kapitalizma iznad "svih ljudskih interesa". Protivrečnost je bila krupna, jer su nova vojna doktrina i sporazum sa SAD tražili radikalnu izmenu ideologije. U SSSR-u je ostalo dosta pobornika hladnoratovskog mišljenja daje vojna sila jedini jezik koji imperijalizam razume. Prekretnička zbivanja brzo su se smenjivala. Odmah posle susreta Gorbačova i Regana u Rejkjaviku 1986. partijski vrh otvara vrata disidentima. Saharov se vraća iz Gorkog. Već od kraja 1986. "proces razoružavanja", u početku zamišljen da "stvori spoljne uslove" perestrojki, zahvata i ideologiju. Zapad je hrabrio promene, ali nije popuštao. Kada je aprila 1987, za vreme susreta sa američkim državnim sekretarom Dž. Šulcom, Gorbačov prihvatio da likvidira ne samo rakete SS-20 u Evropi i Aziji nego i nove SS-23, SAD nisu reagovale. Vojni vrh SSSR-a ponovo je počeo da napada Ševarnadzea. Gorbačov je nastavio sa popuštanjem, pa nakon mirnog puštanja DDR-a 1990. dobija Nobelovu nagradu za mir. Uprkos svemu, rast ugleda generalnog sekretara KP SSSR-a nije uspeo da spreči zabranu partije i rasulo države.

2. 3. Uloga sovjetskog političkog vrha

Odmerenost i razložnost u tumačenju sloma SSSR-a neretko je zavisila od osećajne i ideološke distance prema pitanju da li je SSSR bio valjana država ili ne. Hladan pristup kosi se sa postmodernom istoriografijom i relativizacijom i oslanja na veberijansko načelo da naučnik ne treba da posmatra predmet nezavisno od ličnih vrednosti, ali da treba u što većoj meri da neutralizuje vlastite vrednosti. Tome nasuprot, npr. konzervativna sovjetološka škola još uvek posmatra SSSR kao "abnormalno totalitarno društvo": SSSR je bio opasno kriminalno društvo koje je stvorila banda avanturista ravnodušnih prema ideologiji (Pipes), a ideologija mu je bila fanatična utopijska konstrukcija (Malia). Druga, odmerenija tzv. "revizionistička" sovjetološka struja u SAD (P. Getty, G. Rittersporn, V. Dunham) još za vreme postojanja SSSR-a isticala je skriveni pluralizam režima i grupne sukobe odbacujući ocenu o totalitarnom karakteru režima (Baron 2000). Prva struja pretežno imanentno tumači slom socijalizma njegovom iracionalnošću, druga ističe zamršenu podudarnost više okolnosti. Osnovna vizija SSSR-a uticala je i na prognoze razvoja. Kada je oktobra 1980. Gorbačov postao član Politbiroa mnogi politički posmatrači i sovjetolozi ignorisali su ovaj dogadjaj, izuzev američkog revizioniste Džerija Hafa (Hougha) i oksfordskog istoričara Arči Brauna. Prateći generacijske promene u sovjetskom vrhu Haf je još 1980. uočio Gorbačova kao mogućeg

naslednika Brežnjeva. Nešto ranije 1978. Z. Mlinar, Gorbačovljev češki kolega, upozorio je A. Brauna da Gorbačov nije verbalni nego istinski reformista, o čemu je oksfordski istoričar govorio studentima na Jelu oktobra 1980. Za razliku od sovjetologa-revizionista, većina tvrdih hladnoratovskih sovjetologa poricala je mogućnost ozbiljnih reformi u "carstvu zla". To pregledno pokazuje V. Uler navodeći gledišta sledbenika teorija o totalitarizmu (M. Fainsod, R. Conquest, A. Ulam i R. Pipes) (Uhler 1997). Braun i Haf bili su usamljeni, upozoravajući na pojavu radikalnog reformiste u Politbirou još 1980, upravo stoga što nisu polazili od statične vizije socijalizma.

U ne manje rizičnu zamku jednostranog objašnjena sloma SSSR-a vodio je i drugi takodje udobni obrazac tumačenja, tj. verovanje da vodje (dobre ili zle, razborite ili nesposobne) odredjuju tok istorije. U sovjetologiji sporovi ove vrste još se vode oko uloge Gorbačova i Jeljcina. Oksforski istoričar A. Braun drži da ne samo što je odlučujući bio uticaj Gorbačova, nego čak kaže da se zbivanja ne mogu razumeti ako se neprouči mišljenje Gorbačova i njegova evolucija. Ovom gledištu bliski su iamerički revizionisti koji, za razliku od konzervativaca, tvrde da se SSSR nije raspao zbog niskog standarda, masovnog odbacivanja vrednosti socijalizma, vojne pretnje, sloma vojne industrije, disidenata, etničkih sukoba niti zbog uloge CIA. Uzrok je, po njima, Gorbačevljev neuspeli pokušaj reforme ekonomije preduzet zbog održanja geopolitičke ravnoteže. Naglo uvodjenje nezavisnih ekonomskih subjekata bilo je vrlo rizično: ekonomska decentralizacija potkopala je partijski aparat, kičmu celog sistema. Hantington podsećada se Gorbačov nije držao one lekcije iz ruske istorije da je centralizacija moći preduslov za reformu društva i ekonomije (Hantington 1998, str. 157). U rizične reforme ušlo se zbog poboljšanja geopolitičkog položaja i vojne moći (Schlapentokh 1997). Perestrojka je u ekonomskom pogledu značila zatvaranje mnogih pogona, nedostatak instrumenata za ublažavanje nezaposlenosti i snažnu inflaciju. A, njena idejna strana, tzv. "glasnost", razbila je staru idejnu integraciju i sliku istorije i ubedjenje o nužnosti socijalizma. Postepeno je jačalo dozvoljeno nezadovoljstvo političkim vrhom, a Gorbačov je blokirao odgovore na pitanja koje je sam postavljao. Sve to praćeno je republičkim i nacionalnim secesionizmom u vrlo nepovoljnom sklopu novog vojnotehnološkog pritiska Zapada.

Slično imanentnim tumačenjima, i sociologistička objašnjenja precenjuju spontanost i nužnost sloma, i ne smatraju presudnom politiku vrha. Ima npr. mišljenja da je mobilizacija masa bila ključni činilac sloma. Medjutim, mobilizacija je bila ograničena na Moskvu i neke veće gradove i kratko je trajala. Nije bilo plebiscitarnog pritiska niti organizacija tipa "Solidarnosti". Odsustvo prevratničkih organizacija objašnjava implozivni tok raspada države. Perestrojka i demokratizacija tiho su ideološki potkopali SSSR tako da su već 1989. ili 1990. demokratske manjine mogle pobediti na eventualnim izborima i izabrati reformistu Jeljcina. Mladi su masovno prihvatali perestrojku, a stariji su bili nostalgičan za prošlošću. Sa stanovišta dugih procesa ostaje otvoreno pitanje da li je ideološka erozija počela 1948, 1953, 1968, ili 1979. i kakav je bio kumulativni efekat pobuna u lageru, od Tita 1948. do Valense 1981. Na ovo pitanje može se dati samo

hipotetičan odgovor i to poredeći slične istorijske procese idejne erozije. Što je kontekst poredjenja sličniji to su i zaključci pouzdaniji.

Sa stanovišta ocene uloge političkog vrha kod objašnjenja se uočavaju dva osnovna pristupa: (1) imanentni sa tezom o neizbežnom slomu koji vrh nije mogao da spreči, i (2) istorijski, sa gledanjem o presudnom uticaju naročite kombinacije više tokova (kumulativni učinak, pogrešna politika ili slučajno podudaranje dezintergrativnih procesa). Prvi tzv. "pristup fatalne greške" (Malia-Pipes) polazi od toga daje SSSR od nastanka bio osudjen na slom. Drugi "Gorbačov-faktor pristup" ističe da je Gorbačev bio istinski reformista pokušavajući da objasni i to zašto se perestrojka otela kontroli (Brown, Jowitt). Harvardski istoričar R. Pajps tvrdi da se u krajnjoj liniji SSSR raspao zbog inherentne slabosti, nestabilnosti i fatalne osetljivosti na šok (spoljni i unutrašnji), koji bi otporniji režimi inače izdržali. Poraz u Avganistanu, Černobil i Gorbačov su tek slučajni činioci (Pipes 2000). U ovoj shemi slučajni činioci očigledno su apriorististički potcenjeni. Ubedljiviji su analitičari koji upozoravajuda je poraz u Avganistanu posredno potkopao javnu podršku sovjetskoj agresivnoj spoljnoj politici sprečavajući Moskvu da skrši "kontrarevoluciju" u Poljskoj. Na sličan način i Černobil je dodatno ojačao zaokret ka antinuklearnoj politici. Posrednog tumačenja kod imanentnog pristupa, po pravilu, nema. Tako Pajps, slično Bžežinskom, samouvereno tvrdi da su Avganistan i Černobil "incidentni uzroci" koji su mogli delovati samo na trošnom političkom telu koje se ne može porediti sa SAD koje su izdržale Vijetnam. Još manje je ubedljiva Pajpsova tvrdnja da je treći primer "incidentnog uzroka" - Gorbačov, bio slabi političar koji nije bio sposoban da se odluči izmedju progresa i stabilnosti (Pipes 2000). Pajpsu nasuprot, Ken Džovit naziva Gorbačova sovjetskim Ataturkom, dodajući, da je kojim slučajem Andropov poživeo možda bi SSSR još uvek bio u korumptivnom otomanskom obličju i ne bi doživeo svog reformatora. Slična je i Braunova ocena, da je zasluga Gorbačova to što su se tako krupne promene zbile mirno, sa tako malo nasilja. Bez Gorbačova bi to teklo svakako mnogo krvavije i sporije (Brown 1996). Za razliku od ostalih sovjetologa Arči Braun ističe odlučujuću ulogu unutrašnjeg ličnog faktora - Gorbačov, i to u povlačenju iz Avganistana i Istočne Evrope, u okončanju hladnog rata i uvodjenju perestrojke i glasnosti. Naziva ga "jednim od najvećih ruskih reformista".

Ocena uloge Gorbačova povezana je i sa odredjenjem ključne tačke promene. Dok Braun tvrdi da je već u leto 1989, još pre dolaska Jeljcina, sistem prestao da bude komunistički, s druge strane M. Malia u imanentnom duhu piše da su i "veliki potresi 1989-91" pokazali "da je komunizam nepopravljiv" (Uhler 1997). Ali zašto je došlo do sloma? Zašto SSSR 1945. iscrpljen ratom, sa više od 25 miliona mrtvih i razorenom kolhoznom privredom, suočen sa kapitalizmom pod atomskim naoružanjem tada nije slomljen, i zašto Staljin onda nije razmišljao o Buharinu niti ponovo čitao Bernštajna? Neuverljiv je Fireov odgovor, daje SSSR opstao zahvaljujući manipulativnom antifašizmu. S druge strane zašto se Gorbačov 1985. kada je imao moćnu vojnu silu, lager i ekonomiju poduhvatio reformi? Dakle, determinizam trajanja SSSR-a krio je i neki drugi važan oslonac osim ekonomske uspešnosti (epohalna svest, sovjetski patriotizam, žar utopije

itd.). U tumačenju sloma nije korisna ni hipoteza (M. Rush) da su reforme potekle iz samog vrha vlasti ali da nisu imale sreće. Džovit je blizak Bajmeovom kritičkom mišljenju da je sovjetski slom bio istinsko iznenadjenje, ali i da je isuviše američkih sovjetologa radilo na tome da još više uveća ovo iznenadjenje.

Odgovor zašto je režim bio potpune nesposoban da zadrži bar minimum lojalnosti za opstanak mora biti iznad hipotetičkog. Odmereno sagledavanje uloge Gorbačova ne sme potceniti kumulativni učinak dugog laganog procesa posvakodnevljavanja harizme čime se može donekle objasniti samo naizgled naglo rasulo KP SSSR-a. Poluharizmatski odnos podvlašćenih prema vodji i partiji bio je važan društvenointegrativni segment socijalizma koji se ne može svesti na totalitarnu prinudu. Lojalnost režimu i ideologiji počivala je na osvedočenom oslobodilačkom učinku partije i na u istoriji najvećoj vertikalnoj pokretljivosti, a od vansistemskih činilaca na snazi epohalne levičarske svesti XX veka, čija je prirodnopravna legitimnost počivala na protivljenju ratu i kolonijalizmu. Premda se jačanje i slabljenje levičarske epohalne svesti ne može svesti na kolebanje ugleda SSSRa-a, zbivanja u ovoj zemlji bila su od ključnog značaja za snagu levice u svetu. Od stabilnosti autoritarnog SSSR-a zavisila je i uticajnost demokratske levice. Veberijanski rečeno vitalnost režima realnog socijalizma zavisila je od naročitog odnosa izmedju "svetog" i "profanog", harizmatskih sadržaja i dnevnog učinka ideologije. Hruščov je započeo, a Brežnjev je imao odlučujuću ulogu u razbijanju napetosti i regulisanju drugačijeg odnosa izmedju ovih komponenti. Težnja za višim standardom je s vremenom potiskivala svetost revolucije. Još je Hruščovljevo pomeranje klasne borbe na drugo mesto bio početak ideološkog narušavanja neprikosnovenosti politike čiji je integritet počivao na redovnim propagandnim parolama daje društvena realnost manje stvarna od partijski disciplinovane sugerisane realnosti. Ali tek je Brežnjev pomirio harizmu ideologije sa idejom realno postojećeg socijalizma i dozvolio mirenje posebnih privatnih interesa članova partije sa opštim partijskim transcedentnim interesima (Jowitt 1997). Dakle, perestrojka je dobrim delom kumulativni rezultat dugog procesa posvakodnevljavanja harizme komunističke partije i njene ideologije (zasićenost ideologijom kod stručnjaka i novih generacija). To je bila nevidljiva osnova sloma socijalizma i poodmakla realnost sa kojom se suočio Gorbačov.

U svetlu ovako vidjenog procesa uloga Gorbačova izgleda manje prekretnička. Ipak su ocene njegove ličnosti različite. Još za vreme perestrojke sovjetolozi su ga različito ocenjivali. Institucionalisti i personalisti su mu davali velike šanse, dok su strukturalisti (koji su tumačili razvojne mogućnosti ne toliko aktivnostima uticajnih pojedinaca koliko društvenim i privrednim strukturnim uslovima zemlje) bili pesimisti (Beyme 1998, b S. 29). M. Raš (Rush) je Gorbačova video kao socijaldemokratsko ostrvo unutar KP SSSR-a i mudrog kada je bilo potrebno prikriti vlastita istinska ubedjenja i karakter, R. Pajps naprotiv kao "tipičnog produkta sovjetske nomenklature". A. Braun (Brown) posmatra Gorbačova kao evolucionistu, a ne kao revolucionara, tj. kao pragmatičara, a ne kao ideologa i političara, "zato što je spojio temperament reformiste sa velikom sposobnošću za učenje i kompromis". Džovit drži da je Pajpsova ocena

Gorbačova, kao tipičnog aparatčika, besmislena, uprkos tome što je on kao takav bio priznat u vrhu. Bio je aparatčik jedino po tome što je raspolagao harizmom službe (kao neprikosnoveni gensek). Gorbačov nije bio borački kadar kao Žukov, niti ideolog kao Lenjin i Suslov, a nije bio ni tehnokrata kao Brežnjev. Uostalom u Brežnjevljevom vremenu sjajni teoretičar nikada ne bi mogao da prodre u vrh partije, pa to nije bio ni kanal uspona Gorbačeva. Doduše to nije bio ni Staljin u periodu kada su ideolozi imali daleko veću ulogu. Nije nebitno što ni Gorbačov, kaoni Staljin u početku nisu vidjeni kao pretnja partiji. Obojica su u početku bili "tipični produkti", ali su pokrenuli iznenadjujuće pravce otvorivši puteve daleke od zacrtanih. Prvi je uništio stare boljševika, a drugi svekoliku tradiciju boljševizma. I po stilu rukovodjenja Gorbačov se razlikovao od svojih prethodnika, jer se elastičnije prilagodjavao duhu vremena. Impulsivni Hruščov bio je nepredvidljiv i stalna pretnja sigurnosti vrhu partije i države. Oktobra 1964. uklonila gaje koalicija koju je činio gotovo čitav Politbiro. Brežnjev je daleko više od Hruščova vladao osiguravajući saglasnost vrha. Postepeno je širio vlast dovodeći svoje ljude, ali nikada nije menjao osnovne norme sovjetskog sistema. Ni Andropov nije bio reformator, jer je strepeo od političkog pluralizma. Sve do kraja 1986. na Zapadu se mislilo da će Gorbačov samo izmeniti stil rukovodjenja i da je i on samo jedan od tehnokrata. Niko nije očekivao dalekosežne promene u sovjetskoj ekonomiji niti u spoljnoj politici (Brown, 1996). Gorbačov se ponašao u SSSR-u kao zapadni političar, više od bilo kog od svojih prethodnika, pokušavajući da relativizuje partijski aparat u odnosu na državni, službu genseka u odnosu na predsednika, Rusiju u odnosu na druge republike, SSSR u odnosu na Evropu. Ali ove akcije su relativizovale njegovu vlast. Zato Džovit i zaključuje da Gorbačov nije bio genije, niti pragmatični učenik, već protivrečni spoj utopiste i politički briljantnog taktičara.

0 ulozi sovjetskog vrha u slomu sistema izneta su različita mišljenja i unutar struje odmerenijih sovjetologa (Rutland, Smith, Brown, Hough, Jowitt). Kakve su bile vodje Gorbačov i Jeljcin? Prvi je bio ubedjeni reformista i protivnik partijskih konzervativaca. Bez Gorbačova promene bi bile sporije i nasilnije. Raspustio je lager da bi dobio ekonomsku pomoć od Zapada za svoje reforme. Ključni činilac promena u Istočnoj Evropi bila je odluka Gorbačova da napusti politiku sovjetskih vojnih intervencija (Rutland 1998). Perestrojka je bila "revolucija odozgo" koju je sproveo reformista Gorbačov, a ne nomenklatura. Koristio je moć genseka plus stranu pomoć da bi se suprotstavio nomenklaturi. Skoro 70% članova CK bilo je protiv njega, pa ga Braun naziva kamikaza-političarem koji je iskoristio moć genseka da potkopa sistem koji gaje stvorio. Gorbačov nije hteo da ugrozi Lenjinov kult. Ponavljao je daje i Lenjin koristio reč glasnost i da perestrojka izvire iz Lenjinovih "besmrtnih ideja". Ali Gorbačov nije mogao kontrolisati reforme. Sa oslobadjanjem medija 1987. nepovratno je otvorena breša erozije kulta Lenjina. Zbivanja su kumulativno radikalizovala ovaj proces. Erozija Lenjinovog kulta tekla je naporedo sa slabljenjem centralnog autoriteta države i partije i najavom secesije republika. Sumnje u Lenjina slabile su legitimnost partije i države, ali i poverenje u sposobnost Gorbačova da reši krizu. Ponašanje Gorbačova takodje je remetilo

tradicionalne obrasce kultizacije vlasti. Pošto je Gorbačov odbio veličanje svoje ličnosti nije imao ništa od nedodirljivosti prethodnika (Smith 1998). SSSR je u svom razvoju menjao vodje, ali integracija socijalističkog sistema lišena službene harizme partije i ideologije bila je nemoguća. Gorbačovljev novi stil rukovodjenja nije mogao nadoknaditi eroziju ideologije. Kada je postalo očigledno da njegova politika ne uspeva kako je zamišljao, Gorbačov nije mogao prebacivati krivicu na saradnike i podredjene, kao što su to činili prethodni manje ili više harizmatski partijski lideri, već je ova direktno padala na njega (sultana je od odgovornosti štitio veliki vezir koji je u slučaju neuspešnih ratova padao, komununističke vodje bi, menjajući kurs, žrtvovali pretežno šefove policije ili visoke partijske saradnike, a Gorbačov, lišen nedodirljive harizme, direktno je bio na udaru). Početkom 1990. počinju otvorene kritike Gorbačova i partije koja se osipala, novembra 1990. javno učešće u paradi i proslavi Oktobra nije bilo obavezno, a već 1. maja 1990. bilo je antikomunističkih demonstracija koje su tražile rušenje kulta Lenjina. Zato je već s proleća 1990. Gorbačov morao priznati "daje krajnje vreme da se prestane sa apsurdnom idolatrijom Lenjina". Bilo je to napuštanje sedam decenija obavezne dogme i samo službena potvrda onoga što se već desilo. Kult Lenjina je oboren, a rušenjem autoriteta vodje, virus raskola oslabio je ključne integrativne sadržaje socijalizma. U Jugoslaviji su posledice kastriranja Titove harizme bile još eksplozivnije. Za razliku od drugih režima nepodeljene vlasti, jednopartijski socijalizam brzo se urušio ne toliko zbog obaranja harizme vodje, koliko zbog rušenja autoriteta partije koja je obezbedjivala kontinuitet ideologije.

Rasprostranjeno uverenje o nepromenljivosti socijalizma počivalo je upravo na isključivanju mogućnosti rušenja komunističke ideologije. Ima istine u tvrdnji da je nesposobnost predvidjanja sovjetskog sloma počivala na tome što niko nije predvidjao reformatora tipa Gorbačova, a to nije pokušavala niti mogla da predvidi čak nijedna teorija. Formalno se dozvoljavala mogućnost promena, ali je samo prorok mogao da predvidi Gorbačova, izričit je Džovit. On čak sumnja da je i sam Gorbačov mogao da predvidi svoju evoluciju iz boljševika u menjševika (Jowitt 1997). Inertna zaključivanja na osnovu pravila ranijeg toka razvoja SSSR-a nisu dopuštala iznenadjenja, a teorije o totalitarizmu sa krutim političkim determinizmom oblikovale su fatalističku naučnu kulturu sovjetologa. Jedino što se danas može nešto pouzdanije utvrditi jeste ono za čega je Gorbačov odgovoran i kakvi su mu bili motivi. Nesporno je daje hteo da izmeni herojsku, korumptivnu, monolitnu, ritualističku komunističku partiju sa ekskluzivnom vlašću. U tom sklopu "zvezdani rat" ubrzao je prelaz sovjetske elite ka reformi koja je završena slomom SSSR-a. Ako je SDI bila ubrzavalac, "Solidarnost" u Poljskoj bila je "preduzimač razgradnje socijalizma". Naime, već je poraz poljskih komunista nagovestio da poljska sadašnjost može biti prethodnica sovjetske budućnosti. U naporu da to spreči Gorbačov je iskopao svoj grob, tvrdi Džovit. Da je Gorbačov bio najvažnija figura promena jednoglasno su se složili američki sovjetolozi, generali diplomate i kongresmeni u raspravi vodjenoj decembra 1999 u Njujorku na Bruklinškom Nacionalnom forumu. Jeljcin je srušio iluziju da se reforme mogu sprovesti kroz KP, a najveći doprinos Gorbačova je bio mirno

puštanje Istočne Evrope i Avganistana iako ni sam nije shvatao krajnji rezultat reformi (Brookings national Issues Forum 1999).

Sam Gorbačov gledao je na sebe kao na proizvod, ali i kao na protivnika nomenklature. Okruženje mu je bilo drugačije od Jeljcinovog. Pripadao je generaciji poslestaljinskih vodja, dok se Jeljcin kretao u političkom prostoru koji je stvorio Gorbačov. Gorbačova je izabrao partijski vrh, a podržali KGB i armija sve zato da bi počeo rizične ekonomske reforme i uspostavio vojnu ravnotežu sa SAD (Schlapentogh 1997). U prvim dvema godinama svoje vlasti Gorbačov je bio "prosvećeni boljševik" iz Politbiroa. Pošto napori za reformisanje ekonomije nisu uspeli, on 1987. počinje sa radikalnom politikom jačanja nezavisnosti ekonomskih subjekata: smanjuje kontrolu države i partije, jača nezavisnost proizvodnih jedinica, liberalizuje politiku cena i slabi državni monopol na spoljnu trgovinu. Godine 1990. uloga partije i države osetno je oslabila, a državnu ekonomsku mašinu nije zamenio novi ekonomski mehanizam regulisanja tržišta, konkurencije i slobodnih cena. Usledili su ekonomski haos, hiperinflacija, korupcija, kriminal. Zato B. Kagarlitski tvrdi da slom SSSR-a nije bio revolucija koja je služila širokim masama. Državno partijska elita se naporedo sa reformama Gorbačova odlučila za tržišni kapitalizam. Bio je to oportunistički odgovor elite na izmenjene uslove. Ključni period bio je izmedju 1989. i 1991, kada su regionalne elite napustile Gorbačova i prišle Jeljcinu. Kapitalističku eru otvorilo je odbijanje republika da plaćaju savezne poreze januara 1992. Usledila je nagla i korumptivna privatizacija koja se otela državnoj kontroli i prešla u ruke menadžerske klase. Postojala je "prokapitalistička koalicija", iako se ne može govoriti da je restauracija kapitalizma bila relativno spontana i očekivana. Uvodjenje kapitalizma 1992. bio je verovatno više incident nego namera (Cit. prema Rutland 1998). Nije bilo koherentne elite koja bi kočila taj proces. Džeri Haf misli da je na delu bila revolucija srednjeg sloja, koja je težila tržištu. Za razliku od "gorbocentrične" teze Arči Brauna, Haf ističe ulogu Jeljcina i borbe unutar elite (Cit. prema Rutland 1998). Jeljcinova šok-terapija januara 1992. kompletirala je Gorbačovljeve reforme. Ovaj drugi uzalud se nadao se da će reformski komunisti pobediti na izborima u Istočnoj Evropi. Haf pokazuje haos, konfuziju, neizvesnost i otvoreni proces koji se mogao i drugačije okončati. Od 1990. Gorbačov postaje umoran i depresivan, a Jeljcinu je politički instinkt pomogao da prigrabi vlast. Za Brauna Gorbačovljeva politika bila je trijumf u toku koje je veliki reformator oslobodio Rusiju od njene istorijske opsesije, za Hafa, pak, bila je to tragedija države.

Podeljenost američkih naučnika nije iščezla ni nakon pada Gorbačova. Prikazujući novu knjigu S. Koena (Cohen) američki sovjetolog R. Kaplan skrenuo je pažnju na to da razlike izmedju revizionista i teorija o totalitarizmu nisu iščezle ni 1992. nakon sloma SSSR-a. Štaviše, zaoštrene su u objašnjenju poslesovjetskog haosa. Koen kritikuje američku podršku Jeljcinu i demonizaciju Primakova, držeći da je Jeljcin odgovoran za poslesovjetski slom ruske privrede i politike. Čak i pre ruskog finansijskog sloma avgusta 1998, u kom su zapadni ulagači izgubili 10 biliona dolara, ruska proizvodnja iznosila je polovinu od one iz ranih 1990-ih (Kaplan 2000). Koen napada Pajpsa i Bžežinskog zbog nekritičkog poslehladnoratovski trijumfalizma, tj, njihovih tvrdnji

da su još 1980-ih tobože znali da SSSR-u nema spasa. Njima nasuprot Koen je uvideo 1990-ih da će i kapitalistička šok terapija u Rusiji doživeti slom. Teorije o totalitarizmu su tokom 1990-ih uporno osmišljavale američki poslesovjetski stereotip o pouzdanom demokrati Jeljcinu i lošem neokomunisti Primakovu. Revizionisti, pak, tvrde da je upravo Jeljcin 1991. razbio SSSR i stvorio birokratski vakuum: 1992-93. usledila je hiperinflacija i ekonomska šok terapija, zatim rat u Čečeniji, 1998. devalvacija rublje i bankrot, a 1999. designacija Putina, KGB kadra. Dok bivši hladnoratovci hvale Jeljcina, revizionisti su u njemu videli neocarističkog vladara koji je razorio proces demokratizacije, ističući Primakova koji je bio oprezniji prema radikalnim reformama. Malia, pak, nasuprot Koenu, ponavlja u imanentnom duhu daje sadašnji haos posledica teške sovjetske prošlosti, a ne grešaka u poslednjoj deceniji (Kaplan 2000). Ovom gledanju bliski su pisci koji umesto Gorbačova ističu Jeljcin-faktor. Upravo je Jeljcin skresao vojni budžet, vojsku i vojnoindustrijski kompleks, smanjio nuklearni vojni arsenal i što je najvažnije, odustao od sovjetskh imperijalnih pretenzija. Sve to nije mogao da uradi dok nije zabranio KP SSSR-a što Gorbačov nije nameravao. Konzervativni sovjetolozi idu čak dotle da porede Jeljcina sa Linkolnom i De Golom koji su bili kadri da u krizi sačuvaju naciju. Nije Gorbačov, nego Jeljcin decentralizovao Rusiju i stvorio novu rusku politiku, a da pri tome iz anarhije nije izišao novi tiran (Aron 1999) Kada je oktobra 1991. dobio od kongresa narodnih deputata Rusije podršku za plan privatizacije, rekao je da je prošlo vreme "sitnih koraka", da samoduboke reforme mogu da spasu Rusiju od dezintegracije, ljude od siromaštva, a državu od sloma. Krajem decembra 1991. u TV govoru naciji Jeljcin ekonomsku revoluciju naziva "dekomunizacijom Rusije", ponavljajući da nije poražena Rusija nego komunizam, i da nema više gvozdene zavese. Ali, koliko je ovaj istorijski izbor stajao Rusiju života, s razlogom se pitaju revizionistički sovjetolozi koji su korigovali euforične ocene Jeljcina i njegovo izdizanje iznad Gorbačova katastrofalnim podacima o žrtvama poslesocijalističke bede u Rusiji 1990-ih (Getty 2000).

Ovde se ponovo otvara staro pitanje o ceni društvenih promena. Može li se, naime, cena naglog preobražaja SSSR-a pravdati u burkhartovskom i hegelovskom tonu, tj. priznanjem da istorijska veličina nije moralni atribut niti privatna vrlina, da veliki čovek ne mora biti u moralnom pogledu uzoran, niti osećajan niti imati umetničkih i naučnih sklonosti. Da li on mora pre svega biti biti sposoban za dugi korak, duži od onog koji običan čovek preduzima u zadovoljavanju vlastitih interesa? Ili je ubedljivije pravdanje Jeljcinovog antikomunizma ne manje ortodoksno gledanje da sloboda nije demokratija, već samo njen nužan uslov, i da istorijske ličnosti-oslobodioci nisu demokrate. Jeljcin je poslao 1994. vojsku u Čečeniju, parlament pretvorio u farsu, oslanjao se na korumptivnu vlast koja se splela sa novim ekonomskim magnatima tipa B. Berezovskog. Premda nije bio demokrata, Jeljcin je bio "prijatelj" demokratije, tvrdi Aron, na onaj isti način na koji je slavni robovlasnik T. Jefferson, koji je proklamovao da se svi ljudi radjaju jednaki, bio "prijatelj" jednakosti. Premda je Jeljcinova politika bila autoritarna i korumptivna, upravo je on stvorio uslove za modernu kapitalističku demokratiju: slobodni izbori, opozicija, demilitarizacija države i društva, decentralizacija države, privatizacija ekonomije, sloboda

štampe, nezavisno sudstvo. Jeljcin je Rusiju oslobodio četiri stoleća dugog imperijalizma, militarizma, krutog centralizma prekidanog fazama strašne anarhije (Aron 1999). U ovoj apologiji Jeljcina prepoznatljiva je logika autoritarne modernizacije, ali sa obrnutim predznakom. Naime, ako su autoritarne mere u službi uvodjenja kapitalizma, samim tim su demokratske. Da cilj opravdava sredstva, bio je stereotipni prigovor, ranije upućivan komunistima. Sada je, medjutim, u pozitivnom smislu ugradjen u apologiju kapitalizma. Idejnopolitičke isključivosti u odnosu prema socijalizmu nisu u sovjetologiji oslabile ni nakon nestanka SSSR-a već se tvrdokorno održavaju i kod vidjenja uloge ključnih ličnosti poslesovjetske Rusije.

2. 4. Slom razvijenog socijalizma i iluzije o prognostičkim sposobnostima misli o društvu

Kraj hladnog rata, najznačajniji dogadjaj u drugoj polovini veka, iznenadio je zapadnu nauku o medjunarodnim odnosima do te mere da joj je čak osporena svaka prognostička sposobnost. Zašto nauka nije mogla da predvidi slom realsocijalizma i da li se iz naknadnih objašnjenja ovog sloma mogu izvući pouke koje bi povećale prognostičku sposobnost? Koji su naučnici priznali slabost prognoza, a koji ne? Pada u oči samokritičnost otvorenijih sovjetologa-revizionista i tvrdokorna ubedjenost antitotalitarnih analitičara. Premda je odavno uočeno da nauka o društvu ne može predvideti globalne procese, jednako kao što metereolozi ne mogu predvideti vreme iduće godine, ipak nije ubedljiva odbrana ove nemoći tvrdnja daje zadatak društvenih nauka da objasne, a ne da predvide. Uostalom nemoć pedvidjanja nije mnogo sputavala oprez sovjetologa u prognoziranju toka društvenih procesa, tj. odustajanje od pretenzije od koje se uzdržavaju čak i mnogi u prirodnim naukama? Jedan od razloga uzdržavanja od ovog opreza je svakako opredeljenje naučnika, koje je vera u vlastitu viziju gonila da potraže oslonac i u budućnosti. U savremenoj epohalnoj svesti, prožetoj kombinacijom nihilizma postmoderne i liberalnog tehnokratizma, teorije o društvu optužene su da nisu više od anahronih 19-vekovnih "velikih priča". U antiteorijskom duhu vremena slabi uticajnost makroteorija, a u misli o politici o teorijskoj krizi svedoči i neodgovorno razbijanje filozofsko-političke tradicije (Boron, p. 47). Još je Guldner primetio da su društvene nauke najplodnije kada se suočavaju sa promenama i krizom. Osim izazova krize, uslov naučne plodnosti je otvorenost prema uključivanju tumačenja iz rivalskih teorija, tj. susret različitih pristupa i različitih disciplina. Treba očuvati disciplinarni identitet u spoju sa medjugranskim kapacitetom (Allardt 1999, p. 15). Prvi uslov podrazumeva sposobnost jasnog razlikovanja trajnog od efemernog, a drugi, inkluzivnost, tj. teorijsku sposobnost da se u vlastiti pristup konstruktivno uključe elementi pristupa drugih disciplina.

Složenu uzročnost sloma socijalizma čini mreža nužnih, ali zasebno uzeto nedovoljno jakih kriznih procesa. Dinamika istekla iz njihovog medjudejstva i kumulativnog uticaja pogrešnih odluka iz prošlosti, izmenjenih političkih koalicija kao i nenameravanih posledica Gorbačovljeve liberalizacije bila je u osnovi slučajna. To je bio

"dug, složen i nepredvidljiv proces" slaže se više sovjetologa (Müller 1998, S. 67-68). Dakle, ako je nauka i bila kadra da analitički razdvoji pojedine krizne tokove, i još u periodu njihovog trajanja uoči njihove uzroke, bila je bespomoćna kod prognoze u osnovi slučajnog prožimanja, podudaranja ili pojačavanja ovih tokova, kao i kod odredjivanja trenutka i tačke na kojoj će njihovo složeno medjudejstvo odvesti sistem slomu. Ovako razloženo istoričnо strukturalno objašnjenje nepredvidljivog "slučaja" bi trebalo odvajati od samo naizgled sličnih personalističkih tumačenja kao što je npr. gledište američkog istoričara V. Lakera (Laqueur) koji kaže da je bila velika uloga slučaja u stvaranju sovjetskog sistema zbog Lenjinovog prisustva, ali i u njegovom slomu zbog prisustva Gorbačova. Slučaj se ne može svesti na ličnu aktivnost. Uloga slučaja je složenija i može se pouzdanije odrediti tek kada se istorijski proces razloži na više kriznih tokova, a ličnosti shvate kao posrednici, ubrzavaoci ili preusmerivači (a ne tvorci) ovih tokova u pravcu njihovog kumulativnog manje ili više eksplozivnog delovanja. Bez poimanja karaktera spoja ključnih procesa svaka procena uloge značajnih ličnosti vodi personalističkom tumačenju.

Da su razlike u tumačenju determinizma sloma socijalizma bile samo ili pretežno akademske, naučnici bi verovatno dospeli do višeg stupnja saglasnosti. U ovim sporovima nikada ne treba zaboraviti ulogu vansaznajnih činioca i to ne samo kod isključivih verzija. Normativna antitotalitarna struja precenjivala je snagu prinude u socijalističkim sistemima, ali su i pozitivisti *sine ira et studio* imali vannaučne motive. *Ex post facto* proroci vraćaju se klasičnim liberalima Mizesu i Hajeku, koji su mnogo pre sloma tvrdili da socijalizam kao privredni sistem ne može funkcionisati zato što nema inovacija i motivacija. Medjutim, posle sloma socijalizma čak i korigovani realni podaci pokazivali su da je rast postojao celih 50 godina, a da ga štaviše nije bio kod mnogih zapadnih zemalja.

Kod sovjetologa nije samo ostrašćeni normativizam bio prognostički bespomoćan, nego su to bili i suvi opisi vodjeni umerenijim neprihvatanjem socijalizma. Sorokin i teorije o konvergenciji nisu bili nošeni negativnom vizijom socijalizma već su se nadali sintezi dva sistema. Kod Sorokina to je 1944. zvučalo kao nada emigranta da će teorijski izmiriti staru i novu domovinu. I u periodu detanta mnogi sovjetolozi nisu predvidjali propast socijalizma nego mirnu sintezu dva sistema. Krajem XX veka trijumf "pobednika" ubrzo je smenilo razočarenje: Treći svet propada jer veliki deo zapadne pomoći odlazi na stabilizaciju demokratije u Istočnoj Evropi. Beda, nacionalni sukobi i migracije dodatno su razbili iluzije o poslekomunističkom napretku. Globalizacijska vizija jedinstvenog sveta i "svetsko tržište iznad svega" potisnuli su zalaganja za planiranjem. U sociološkoj teoriji pomera se prioritet istraživanja sukoba sa klasnih na medjunacionalne. Ovi globalni procesi i društveni potresi uticali su na stvaranje novih teorija, ali i na obnavljanje ranijih neslaganja.

Najviše su se razilazila mišljenja u pogledu sposobnosti reformisanja socijalizma. Čak i oni koji su u to sumnjali, nisu verovali u njegovo mirno urušavanje. Unutar teorija o totalitarizmu bila je sasvim usamljena oprezna prognoza Karla Dojča iz

1953: "Posmatrano na dugi rok, možda je svaki totalitarni sistem sklon preopterećenju naredbodavnog centra ili automatskoj koroziji vlastite izvorne centralističke strukture i njenom ubrzanom raspadanju na odvojene delove" (Deutsch 1974, S. 212). Već je rečeno da vansaznajni činioci nisu bili bezuticajni kod prognoziranja. 0 njihovoj snazi u američkoj sovjetologiji svedoči duga napetost izmedju teorija o totalitarizmu i tzv. revizionista, koju su krajem 1980-ih izražavale razlike izmedju Ričarda Pajpsa i Džeri Hafa. Pajps je bio član Reganovog "Komiteta za savremenu opasnost" i specijalni savetnik "Saveta nacionalne bezbednosti" za "sovjetska i istočnoevropska pitanja". Zalagao se ne samo za politiku zaprečavanja (*containment*), nego i za *roll back* (survavanje) komunizma ideološkim i ekonomskim ratom. Njegov revizionistički oponent Haf savetovao je otvaranje SSSR-a, tj. njegovo uključivanje u svetsku privredu. Pajps se oštro protivio susretu Regana i Gorbačova i pregovorima sa sovjetima, dok su revizionisti bili za saradnju (Müller 1998, S. 70-71). Upravo zbog pomenutih isključivosti, tvrde Bajme i Koks, normativističke teorije o totalitarizmu nisu bile kadre da predvide slom socijalizma (Beyme 1998 b, S. 29, Cox 2000), dok su gledanja sovjetologa revizionista o konvergenciji sistema bar donekle dopuštala mogućnost njegove mirne transformacije.

Premda različito akcentovan, antitotalitarni pristup još uvek je uticajan u proučavanju SSSR-a. lako politički razumljiv, bio je to uvek konzervativni standard vremena. Raširenost pojma totalitarizam, kojim je socijalizam neretko izjednačavan sa nacizmom, trebalo je da moralno pravda hladnoratovsku politiku Zapada, lako ideološki funkcionalne, u prognostičkom pogledu mogućnosti teorije o totalitarizmu bile su neznatne. Istini za volju, ni druga generacija sovjetologa, koja nije bila idejno niti politički opterećena teretom "totalitarnog", nije u predvidjanju bila mnogo uspešnija od svojih manje liberalnih antitotalitarnih prethodnika? Nije, dakle, samo mržnja prema SSSR-u mutila pogled emigrantima, sledbenicima teorija o totalitarizmu i svim onima koji su demonizovali socijalizam, nego su zakazale i prognoze miroljubivih teoretičara konvergencije sistema koji su verovali u tehnološko-ekonomske sposobnosti prilagodjavanja socijalizma. Osim toga, grešili su i neutralni pozitivisti. Da li je jedan od opštih razloga previda bila preterano bekonovski optimistička racionalistička vera u nauku? Ili je još lakši ex *post* odgovor da je ne mali broj sovjetologa i sam naseo ideološkom samopredstavljanju socijalizma?

Ne treba se upuštati u nagadjanja nego samo uočiti da greške u prognozama nisu bile iste prirode. Tvrde predrasude o socijalizmu uticale su na to da mnogi konzervativci nisu verovali da je moguće da neko kao Gorbačov dodje na vlast. Čak su i oprezniji analitičari perestrojku shvatali kao trik ili bili uvereni da će Gorbačov biti srušen. Niko od zapadnih analitičara medjunarodnih odnosa nije verovao da će SSSR napustiti istočnu Evropu. Neki su, doduše, predvidjali puč, ali malo ko dezintegraciju federacije. Zbog neuspeha da predvidi urušavanje države čije je strukture, vodje i politiku studirala detaljno preko 40 godina britanski politikolog Koks govori o kolektivnom debaklu naučne discipline - medjunarodnih odnosa. Jedan od razloga previda je dominacija empirizma u misli o društvu, pa su makroteorijska predvidjanja prepuštena novinarima. Trivijalniji

razlog neuspeha prognoza je to što su mnogi na zapadu zavisili od manje ili više realne sovjetske opasnosti: obaveštajne službe, vojska, važne grane industrije, diplomatija, pa i sovjetologija (Cox 2000). Politički neprijatelj bio je razlog njihovog postojanja, pa je teško bilo zamisliti da će jednoga dana nestati antikomunizam od čega su živeli, koji im je pružao politički i profesionalni identitet. Osim toga, precenjivanje uloge sile u SSSR-u jačalo je veru u trajnost socijalizma kod sovjetologa. Precenjivane su političke rezerve kojima se sistem može reprodukovati, a zapostavljana analiza sovjetske ekonomije. Korejski rat trajno je učvrstio antikomunističku histeriju u SAD sa stereotipom da je SSSR nužno ekspanzionistički zato što je antikapitalistički. Teorija se manje pitala da li je SSSR ekonomski kadar za ekspanziju. Službena ocena CIA iz 1982. bila je da je sovjetska ekonomija u krizi, ali da ima dovoljno rezervi da se održi (Cox 2000). Osim toga, i nepoljuljano verovanje da se SSSR neće nikada povući sa osvojenih pozicija, pomaže da se objasni neuspeh sovjetologa u predvidjanju najvažnijeg strateškog poratnog dogadjaja-sovjetskog raspuštanja lagera. Istini za volju bilo je dosta razloga da je i samo pominjanje ove mogućnosti dugo izgledalo naivno. Tek od sredine 1970-ih, kada je počelo sve veće zaduživanje realsocijalizma kod Zapada, počele su da slabe teorije o konvergenciji sistema koje su najviše verovale u sposobnost prilagodjavanja socijalizma, a u perestrojki su stvari postale još očevidnije. Medjutim, i posle toga teško je za slabost sovjetologije ili za tvrdi stereotip proglasiti uverenje koje je isključivalo mogućnost rušenja socijalizma od samih komunista. Bila je to gotovo nepredvidjiva mogućnost, pogotovo u hladnom ratu, gde je antisovjetska usmerenost suzbijala svaku primisao o radikalnim reformama socijalizma odozgo.

Kod ex *post facto* objašnjenja sloma olako su izricane tvrdnje da je sovjetski sistem morao propasti zbog ekonomskih razloga. Medjutim ovim apriorizmom ne mogu se objasniti faze sovjetskog privrednog rasta, niti nadmoć sovjetske ratne industrije nadnacističkom, koja se u ratu oslanjala na pripojene industrijske kapacitete gotovo cele srednje i zapadne Evrope? Naivno je verovanje da je Crvena armija porazila *Wehrmaht* zahvaljujući nadmoćnom borbenom moralu ili savezničkoj pomoći. *Wehrmaht* nije imao ništa lošiji moral, a saveznici su u Evropi otvorili ozbiljniji front tek juna 1944. čekajući da se nacizam i boljševizam uzjamno iscrpe. Ozbiljnija su objašnjenja ishoda Drugog svetskog rata nadmoćnošću ratne ekonomije, ne samo američke nego i sovjetske. Hobsbaum nije bez dobrih razloga prihvatio Dojčerovu ocenu da bi se Staljin teško odupreo Hitleru bez sovjetske industrijalizacije 1930-ih godina. Šumpeter je takodje bio akutno svestan ove okolnosti još 1942, pa je pitanje je da li je Bajme u pravu kada tvrdi da se ekonomija duže od političke teorije varala o stabilnosti realnog socijalizma, lako u zapadnoj političkoj teoriji nije nikada prihvatana diktatura, ipak je centralnom planiranju priznavan učinak. Planiranje su uvažavali ne samo kejnzijanaca (Myrdal, Tinbergen) već i Šumpeter. Dakle, istorija socijalizma nije pravolinijski tok, već sled sastavljen od niza manje ili više različitih faza u kojoj racionalnost ekonomije i privrede nije uvek bila na istom nivou. Prognostička slabost sovjetologije delom je izvirala iz preovladjujuće imanentne vizije sovjetskog razvoja bez kolebanja u politici i privredi. Na sličnoj metodskoj

osnovi počivaju i savremene teorije o totalitarizmu. Uporno ponavljanje da su uzroci sloma u fatalnoj logici socijalizma, koji se u suštini nije mogao menjati niti reformisati, počiva na poimanju 74 godina duge istorije evopskog realnog socijalizma kao ispunjenja teleologije. Ovaj i slični oblici "retrodiktivnog determinizma" ne mogu biti pouzdana osnova misli o društvu (Müller 1998, S. 66). Levinovo upozorenje da se kod sovjetske istorije radi o nekoliko prilično različitih faza sa vlastitim zakonomernostima plodniji je okvir za proučavanje konkretnih uzroka raspada od imanentno teleološkog pristupa teorija o totalitarizmu, koje gotovo isključivo polaze od istorijski nediferenciranog primata politike u socijalizmu. Razvoj je bio neprozirniji za teorije koje su bile manje kadre da prihvate njegovu neravnomernost.

Sa pomenutom jednostranošću povezana je još jedna dogma koja je sprečavala preciznije predvidjanje. U liberalnoj misli neopravdano se potiskuje gledište o pluralizmu razvojnih trendova. Posle 1989. liberalno ortodoksno gledanje daje modernizacija spojiva samo sa civilnim društvom, gotovo da je opšteprihvaćeno. Nova epohalna svest ustoličila je novu viziju poželjnog razvoja, ali je pogrešno istu neistorijski primenjivati na prošlost i apsolutizovati na budućnost. Postmoderna je dobro uočila idejnu zasićenost na koju reaguju neuskladjeni spontani pokreti bez velikih ideoloških ciljeva. Ali zbog privredne bede, koja je nadživela slom socijalizma, teško da će se u Istočnoj Evropi razviti istinski poslematerijalistički pokreti u smislu postmoderne. Naprotiv nastali su novi visokomaterijalizovani etnički pokreti. Jednačine socijalizam=izobličena moderna, a poslesocijalizam= prosvećena postmoderna su pogrešne. Socijalizam treba shvatati kao višeslojan i protivrečan spoj modernih i nemodernih crta. Postmodernističko izvanklasno tumačenje erozije socijalizma kao krize moderne biće kratkog daha zbog problema siromaštva, migracija, razaranja okoline i nacionalnih sukoba. To već pokazuju masovni otpori globalizaciji. U potpuno determinističkom i strukturno stabilnom svetu lišenom haosa bila bi moguća pouzdanija predvidjanja toka razvoja nego što je to bilo moguće tokom XX veka. Medjutim, u nestalnom svetu punom previranja, sa širokom lepezom razvojnih alternativa, isteklih iz kombinacija raznovrsnih sukoba i nejednakosti, koji se uzajamno pojačavaju i neutralizuju, prognoze su još uvek bliže skalama racionalnih očekivanja nego obrascima sigurnijih predvidjanja.

Literatura:

A Brookings National Issues Forum (1999): The End of the Cold War and What's Happened in the Ten Years Since (Transcript of Panel Discussions) www.brook.edu/comm/transcripts/19991202b. htm

Ackermann Ulrike (1999): Antitotalitäre Traditionen im Kulturvergleich - Ein deutsch-französischer Intellektuellenstreit, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades (Dr. rer. soc.) des Fachbereichs gesellschaftswissenschaftender Justus Liebig-Universität Giessen, Frankfurt/M. (elektronsko izdanje); URL:bibd.uni-giessen.de/gdoc/1999/unid990050a.htm

Allardt, Erik (1999): The Future of the Social Sciences in the 21st century-A Comment, Current Sociology, Vol. 47. No. 4.

Aron, Leon (1999): A Search for a Historic Yeltsin
A Bradley Lecture delivered at the American Enterprise Institute
November 8,1999. http://www.aei.org/bradley/b110899.htm

Baron, Nick (2000): "History, Politics and Political Culture: Thoughts on the Role of Historiography in Contemporary Russia", Cromohs, 5 (2000).

Barth, D. Christopher (2001) The Decline and Death of the Soviet Union: 1970s Detente through the Present, Anchorage, Alasca 14.1. 2001

Bensaid, Daniel (1999): A reply to the Livre noir du communisme, www.internationalen.se/sp/991 ,htm991 .htm

Besancon, Alaine (1998): Forgotten Communism, Commentary (New York), Vol. 105, january1998 (prevod sa francuskog)

Beyme, Klaus von (1998 a): Der Zusammenbruch des Sozialismus und die Folgen für die sozialwissenschaftliche Theoriebildung; www.math.uni-potsdam.de/coeitner/ QUELLEN...OS/artikel13.htm.

Beyme, K. (1998 b): Totalitarismus - zur Renaissance eines Begriffes nach dem Ende der kommunistischen Regime, u A. Siegel, hrsg. Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus, Köln, Böhlau.

Boron, Atilio, A. (1999): A Social Theory for the 21st Century? Current Sociology, Vol. 47. No. 4.

Boswell, Terry (1995): Hegemony and Bifurcation Points in World History, Journal of World-Systems Research, 1995, Volumel, No. 15.

Brown, Archie (1996): The Gorbachev Factor - Chapter One; http://washingtonpost.com/ws-srv/style/longterm/books/chap1/gorbache.htm

Brookings National Issues Forum (1999) The End of the Cold War and What's Happened in the Ten Years Since (Transcript of Panel Discussions) www.brook.edu/comm/ transcripts/19991202b.htm

Brzezinski, Zbigniew (2000): A Post-divided Europe - Principles and Precepts for American Foreign Policy, http://www.si.edu/news/speeches/brzezinski.htm

Corcoran, Edward, A. (1990): Perestoika and the Soviet Military - Implications for U. S. Policy, Policy Analysis No. 133, May 29,1990.

Courtis, S. u. a. (1999): Das Schwarzbuch des Kommunismus - Unterdrückung, Verbrechen und Terror (prevod sa francuskogl Ed. 1997), München, Piper, 2. Deutsche Auflage

Cox, Michael (2000): The End of the Cold War and why we failed to predict it, The Electronic Review of World politics Vol 1 (2000), No. 2

Deppe, Frank (1997): Fin de Siede - Am Übergang ins 21 Jahrhundert, Köln, Papyrossa.

Deutsch, Karl, W (1974): Rise im Monolith: Möglichkeiten und Arten der Desintegration in totalitären Systemen (1. Aufl. 1954), u B. Seidel, S. Jenkner, hrsg, Wege der Totalitarismus-Forschung, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Frank, Andre Gunder (1992): What went wrong in the "Socialist" East? Excepts from a longer article by Andre Gunder Frank - University of Amsterdam; www.etext.org/Politics/progressive.Sociologists/authon/frank.gunder/Soviet-Extracts

Getty, Arch, J. (2000): The Future Did Not Work, The Atlantic Monthly, March 2000, Volume 285, No. 3.

Hantington, Semjuel (1998): Sukob civilizacija - i preoblikovanje svetskog poretka (prevod s engleskog), Podgorica, CID.

Hobsbawn, Eric (1994): The Ages of Extremes, London (neobjavljeni rukopis srpskohrvatskog prevoda).

Jowitt, Ken (1997): Explaining the end of Soviet power - Really Imaginary Socialism, East European Constitutional Review, Vol. 6, No. 2-3

Kaplan, Robert, D (2000): Failed Crusade, America and the Tragedy of Post-Communist Russia, New York Times, October 8, 2000.

Kuljić, Todor (1989): Birokratija i kadrovska uprava, Beograd, Naučna knjiga.

Kuljić, T. (1994): Oblici lične vlasti, Beograd, IPS.

Lewin, Moshe (1997): Achtzig Jahre nach der Oktoberrevolution - Warum die Sowjetunion die Welt faszinierte, Le Monde diplomatique, November1997.

Lewin, M. (1998): A Country falling apart - The collapse of the Russian state, Le Monde diplomatique, November 1998.

Lovell, Tom (1996/97): The Fall of the Soviet Union: whys and wherefores, Raleigh Tavern Philosophical Society - Papers, Vol. 1.

Motyl, Alexander, J. (2000): Liberalism, Nationalism, and National Liberation Struggles http://www.bgu.ac.il/humphrey/seminar/alex.htm

Müller, Klaus (1998): Totalitarismus und Modernisierung - Zum Historikerstreit in der Osteuropaforschung, u A. Siegel, hrsg., Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus.

Pipes, Richard (1996): Ronald Reagan and the Fall of Communism Intellectual Capital, March 13,1996.

Pipes, R. (2000): The Last Empire - Adapted from the essay "The Fall of Communism" Hoover Digest, 2000 No. 1

Rozov, Nikolai (1995): The electronic Journal of Sociology http://www.etext.org/ politics/World.Systems/wsn-archives/9510-95

Rutland, Peter (1998): Explaining the Soviet Collapse, Transitions, February 1998.

Shlapentokh, Vladimir (1997): How Colossus Fell: The Collapse of the Soviet Empire http://www.msu.edy/schlapent/sovhistory.htm

Schmid, Bernhard (1997): "Schwarzbuch: Fragwürdige Opferbilanz", Vorwärts (Zürich) 28. 11.1997.

Schmierer, Joscha (1997): "Zeitalter der Globalisierung", Komunne 1997/8; http://www.succex.ac.uk/users/hafa3/global1htm

Shaw, Martin (2000): Theory of the Global State: Globality as Unfinished Revolution Cambridge University Press 2000. Elektronsko izdanje: http://www.succex.ac. uk/users/hafa3/global1 htm

Simensen, Jarle: (1999): Democracy and Globalization: Nineteen Eighty-nine and the "Third Wave" Journal of World History, Vol. 10. No. 2.

Smith, Trevor, J. (1998): The collapse of the Lenin personality cult in Soviet Russia, 1985-1995, The Historian, Winter 1998.

Šumpeter, Jozef (1960): Kapitalizam, socijalizam i demokratija (prevod s engleskog), Beograd, Kultura (1. Edit. 1942).

The Electronic Journal of Sociology (1995) http://www.etext.org/Politics/World.systems/wsn-archives/95/10-95

Uhler, Walter C. (1997): Ending the Cold War: The Gorbachev Factor by Archie Brown, Oxford University Press, 1996, Bulletin of the Atomic scientists Jan/Feb. 1997 Vol. 53, No. 1.

Vujačić, Veljko (1996): Istorijsko nasleđe, nacionalistička mobilizacija i politički ishod u Rusiji i Srbiji, Sociologija Vol. XXXVIII (1996), N. 3.

Wallerstein, Immanuel (1999): "Globalization or The Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System", Fernand Braudel Center, http://fbc.binghampton.edu/wtrajws.htm

Wallerstein, I. (2000): The Racist Albatross, Eurozine, September 14th, 2000.

Zitelmann, Rainer (2000): Leserbrief, Die Welt 1. 6. 2000.

Zubok, Vladislav M. (2000): Gorbachev's Nuclear Learning - How the Soviet leader became a nuclear abolitionist, Boston Review, April/May 2000

3. Fireova kritika socijalizma*

Posle nestanka evropskih jednopartijskih socijalističkih režima i bipolarne ravnoteže u svetu došlo je do snažnog pomeranja političkog klatna udesno. Moglo se pretpostaviti da će sa propašću evropskog jednopartijskog realnog socijalizma antikomunizam postati izlišan. Medjutim, što je alternativa savremenom kapitalizmu postajala bezopasnija to se zaoštravao obračun sa njom. Izmenjen je i odnos prema kapitalizmu. Kritika kapitalizma sada je postala lakša jer se oslobodila prigovora da ide na ruku "socijalističkom totalitarizmu", a kapitalistički sistem je na Zapadu ostao jedini realni predmet kritike. Kapitalizam je izgubio svog "totalitarnog" rivala koji mu je služio da sebe stalno ističe kao ogledalo slobode i ostao bez najjačeg argumenta - realne komunističke opasnosti. Sada je valjalo oživeti negativnu prošlost socijalizma kao antitezu jedinoj mogućoj gradjanskoj demokratiji. Otuda uprkos otsustvu realne socijalističke pretnje njeno pojačano moralno uništavanje. Svaki režim opravdava se pobedom nad rivalom koja je važnija što se poraženi protivnik prikazuje u gorem svetlu. Socijalizam se posle 1945. neštedimice pravdao pobedom nad zločinačkim fašizmom, a liberalni kapitalizam nad ekstremnim desnim totalitarizmom. Devedesetih godina otpao je jedini preostali razlog da se evropskom socijalizmu ukazuje i protokolarno poštovanje kao što se poštuju predstavnici svake "realno postojeće" vlasti. Sve dok je Zapad bio prinudjen da prihvati postojanje istočnog bloka, poštovao je i priznavao njegove države i sve do tada je "carstvo zla" relativisao sračunatim diplomatskim respektom (npr. Brežnjeva ili Honekera je primao sa počastima). Kada su s vlasti pale komunističke partije, nestala je i svaka primisao da ima alternative kapitalizmu. Premda je javnog neprijatelja (koji je svakoj ideologiji neophodan) trebalo tražiti na drugoj strani, otvorio se i prostor neslućenih isključivih negacija starog neprijatelja - socijalizma. U tome je prednjačila preobraćena bivša levičarska inteligencija koja se zbog ranije podrške socijalizmu sada iskupljivala njegovom demonizacijom. Posle raspada lagera i KP SSSR-a izostali su razlozi da se socijalizam na bilo koji način uvažava. Samo kapitalizam odgovara ljudskoj prirodi, a onaj ko drugačije misli je zatočnik iluzija ili totalitaran. Drugim rečima, ako danas u kapitalizmu neko izgladni to je otuda što malo jede. A masovne nasilne smrti slobodnog Zapada nisu zločini nego "cena slobode" i odbrane ljudskih prava i demokratije. Leševi Gulaga i Aušvica nisu isto što i leševi u Vijetnamu i Čileu. Iščezli socijalizam nije dovoljno zaboraviti, već njegovu prošlost treba preraditi u iluziju i totalitarizam. Ovde bi trebalo pokazati na primeru jednog uticajnog pisca kako se u novoj epohalnoj situaciji misao o društvu odnosi prema socijalizmu. Zašto se teško oteti demonizaciji poraženih režima i da li istorija pobedniku prašta zauvek?

* Ovaj prilog objavljen je u časopisu "Sociologija" Vol. XLII (2000), No. 2.

3.1. Neravnomerni razvoj antikomunizma

Na gornja pitanja još uvek je teško odgovoriti, ali je vidljivo da ideološkom pobedniku na kraju XX vekapripomažei nauka. Nikakvo čudo, jer misao o društvu nikada nije bila imuna prema epohalnim ideološkim obratima. Menjaju se i kritike socijalizma: od ranih marksističkih kritika boljševizma (Luxembourg, Kautsky, Trocki) preko različitih medjuratnih disidentskih osporavanja (Souvarine, Grossman, Burnham), hladnoratovskih idealnotipskih teorija o totalitarizmu koje su poredile ili izjednačavale komunizam sa fašizmom (Talmon, Friedrich, Arendt), njihovog slabljenja od kraja 1960-ih do postupne obnove isključive kritike socijalizma kod francuskih novih filozofa (Glucksmann, Levy), nemačkih revizionista (Nolte), američkih liberala (Huntington, Fukuyama) sve do preobraćenih francuskih komunista i maoista (Furet, Courtois). U idejnopolitičkom pogledu ojačale su različite verzije desničarskih ideologija sa trijumfalističkim "samorazumljivim" antikomunizmom. Kritike socijalizma su se razlikovale po idejnoj osmišljenosti, nasrtljivostii originalnosti. Novi normalizovani antikomunizam u koji je sve teže sumnjati je nužno povlačio i izmene u odnosu prema fašizmu kod obnovljenih teorija o totalitarizmu. Vodeći autoriteti u ovim oblastima se menjaju, ustanovljavaju se novi klasici, ne retko bivši komunisti i revizionisti. Kraj hladnog rata je okončao antifašističku saglasnost stvorenu savezničkom pobedom 1945. Novi talas demonizacije nestalog evropskog jednopartijskog socijalizma u obnovljenim teorijama o totalitarizmu znatno je otežao racionalne istorijske, a time političke i moralne rasprave. Gorka je ironija da je pedesetogodišnjica poraza Hitlera i Musolinija obeležena pojačanim intelektualnim sporovima oko legalnosti evropskih pokreta otpora i antifašizma uopšte. To je kontinentalna pojava mnogo šireg obima nego što je bio nemački *Historikerstreit* koji je počeo o četrdesetogodišnjici poraza fašizma 1985, kao reakcija na Reganovo odavanje počasti mrtvim SS-ovcima u Bitburgu. Dok je tada u antifašizam posumnjao samo Nolte, ovoga puta su vodeći revizionisti stigli iz Francuske i Italije gde su novi fašistički pokreti doživeli snažniji uspon od nemačkih neofašističkih Republikanaca. Parafrazirajući naslov engleskog prevoda Nolteove knjige "Tri lica fašizma", T. Ejbs je zapazio, da je danas teško pozdraviti Ernsta Noltea, Fransoa Firea i Renca de Feličea (De Felice) drugačije nego kao tri lica revizionizma (Abse 1996). U ovom prilogu biće reči samo o prvoj dvojici istoričara koji su bez sumnje ključni kritičari socijalizma nakon nestanka hladnog rata. U središtu analize je Fireova kritika socijalizma, a Nolte će biti uključen samo u meri kojoj je povezan sa Fireom.

Antikomunizam je na Zapadu bio stalno prisutan, ali njegovo jačanje nije u svim periodima teklo ravnomerno u glavnim kontinentalnim državama. U SAD i SR Nemačkoj jača odmah posle rata, dok je u Francuskoj i Italiji slab. U SR Nemačkoj posle 1968. teorije o totalitarizmu su u defanzivi, polovinom 1980-ih počinje njihova neuspešna obnova ali su u debati *Historikerstreit* 1986/87 ova gledišta ostala u manjini. Posle 1989. ubrzano jačaju teorije o totalitarizmu i direktivno usmeravana "antitotalitarna saglasnost" kao obrazac nove prerade prošlosti DDR-a i idejnog "anšlusa". U SAD je hladnoratovski

obojena sovjetologija (Fainsod, Schapiro, Friedrich, Brzezinsky itd.) dugo prevladavala, sve do 1980-ih. Stanje u V. Britaniji bilo je slično američkom. Medjutim, sa usponom Gorbačova slabi antitotalitarizam u nauci SAD (Hough, Lewin, Cohen), a staljinizam se razdvaja od ostalih perioda istorije SSSR-a. U Italiji je opet situacija bila donekle slična Francuskoj zbog dugog snažnog uticaja komunista na inteligenciju, što je opet bila posledica značajne uloge komunista u *Resistenza* fašizmu. Zbog toga se u ovim zemljama prilikom obnove teorija o totalitarizmu kao prioritetni zadatak pojavila "demitologizacija" komunističkog antifašizma. Premda je Italija postojbina pojma totalitarizam ovde teorije o totalitarizmu nisu dugo zaživele. Slično Fireu i skoro preminuli vodeći italijanski istoričar Renco de Feliče (de Felice) je do 1956. bio član KPI a sve do kraja 1960-ih nije poklanjao pažnju teorijama o totalitarizmu (Petersen, 1999, S. 63). Uzgred rečeno i Nolte je počeo naučnu karijeru 1952. sa radom o Marksu kod E. Finka (Fink). Ugled i uticaj komunista u Italiji i Francuskoj objašnjavaju dugu imunost prema teorijama o totalitarizmu u ovim zemljama. Šumpeter (Schumpeter) je pisao da je Francuska posle rata držala jedan od najjačih ruskih garnizona u vidu vlastite komunističke partije, a Fire se žalio da u Italiji čak ni Solženjicin i H. Arent sve do 1980-ih godina nisu ozbiljno uzimani. U Francuskoj se teorije o totalitarizmu šire od sredine 1970-ih. Fire je, slično Nolteu, u ovom periodu zaoštrio antikomunistički kurs, a njegova knjiga "Prošlost jedne iluzije" stoji u struji hladnoratovskih teorija o totalitarizmu uprkos nestanku bipolarnog sveta. U SR Nemačkoj je antikomunizam oživeo početkom 1990-ih u sporu oko suštine nacističkog genocida izmedju razbudjene nove desnice s jedne i socij al liberal a oko Habermasa i različitih struja levice s druge strane. Goldhagen-debata je prilično jasno polarizovala idejne snage, a prevod "Crne knjige komunizma" (Courtois, u. a. 1999) je ovu polarizaciju učinio još upadljivijom. Prevladavanje nacističke prošlosti i nova politička resocijalizacija DDR-a odvijali su se manipulativno u znaku obnovljenog antitotalitarizma. Tvrdnje da je Hitler bio samo odgovor na Staljinovu pretnju, a holokaust bio samo imitacija Gulaga, 1990-ih više nisu bile senzacije ni u nauci. U ujedinjenoj Nemačkoj značajno je izmenjen odnos prema fašizmu. Dok su samo pre desetak godina revizionisti na čelu sa Nolteom oštro kritikovani zato što su poricali neuporedivost Aušvica, poredeći Hitlerove zločine sa Staljinovim, i u sovjetskim čistkama videli uzrok nemačkog genocida, danas se Hitler lagodno poredi sa Honekerom, a Gestapo sa Stasi (tajna policija DDR-a). Tako nešto pre desetak godina bilo je nezamislivo (Wippermann 1997, 10). Honeker je u Bonu dočekivan sa crvenim tepihom, a DDR je poštovana kao privredni i politički partner. Kao što je tekuća demonizacija DDR-a tesno skopčana sa rasterećenjem Trećeg Rajha tako je i u Istočnoj Evropi demonizacija minulog socijalizma danas nužna pozadina rehabilitovanja različitih struja desnice (od liberala do ekstremnih fašista). Dok je u SR Nemačkoj antikomunizam bio stalno prisutan (zbog granice sa lagerom i američke patronaže), u Francuskoj, zbog širokog antifašističkog komunističkog pokreta otpora i snažnog antiamerikanizma, antikomunizam nije bio raširen kod inteligencije sve do 1980-ih godina. Solženjicinov "Arhipelag Gulag" je 1974. bio dogadjaj koji je u francuskoj idejnoj istoriji ostao zabeležen kao Gulag-šok. Došlo je do idejnog

obrta. Najednom su otkriveni antikomunisti kao B. Suvarin (Souvarine, 1989), R. Aron je iznova čitan, a "novi filozofi" su počeli govoriti o sovjetskom totalitarizmu što je do tada bio presedan. Fransoa Fire se javlja kao pozni rušilac ovog tabua. Berlinski istoričar Viperman izričito tvrdi da je antikomunizam Firea sve samo neoriginalan, nazivajući umrlog pariškog istoričara "kasno prispelim prorokom koji je sa žarom svojstvenim renegatima branio teorije o totalitarizmu" (Wippermann 1999).

3. 2. Francuska revolucija i egalitarna despotija

F. Fire (1927-1997) je jedan od vodećih francuskih revizionističkih istoričara. Bio je predsednik Visoke škole za društvene nauke u Parizu (1977-1985) i član Komunističke partije Francuske do1956. U Francuskoj je važio pre svega kao istoričar koji je snažno uzdrmao klasičnu marksističku istoriografiju Francuske revolucije. Poslednja Fireova obimna knjiga "Prošlost jedne iluzije" verovatno je najuticajnija evropska sintetička kritika socijalizma s kraja XX veka. Pojavila se u Francuskoj 1994. i ubrzo prevedena na nekoliko jezika (Fire 1996). Svojevrstan nastavak ove knjige je još poznatiji zbornik "Crna knjiga socijalizma" (Courtois u. a., 1999) za koji je Fire trebao da piše predgovor, ali je u medjuvremenu umro. Bez poznavanja Fireovog tumačenja Francuske revolucije teško je razumeti njegovu kritiku komunizma.

Svako relativno zasebno istorijsko razdoblje imalo je vlastitu viziju uzroka i funkcije krupnih istorijskih zbivanja i procesa, a istorijska svest se menjala i sazrevala ne uvek u odmerenoj sintezi različitih perspektiva. Ni Francuska revolucija nije izbegla isključivosti tumačenja. U našem stoleću misao o Francuskoj revoluciji kolebala se izmedju euforičnog slavljenja i preuznošenja kod levice od 1917. do 1968. sjedne, i ne manje strasnog njenog pobijanja kod konzervativnih liberala, ekstremne desnice i fašizma s druge strane. Izmedju ovih polova stajalo je takodje kolebljivo liberalno razdvajanje gradjansko-racionalističke i egalitarno-totalitarne faze Francuske revolucije. U idejnopolitičkom pogledu misao Fransoa Firea izražava krajem XX veka pojačanu liberalnu kritiku Francuske revolucije sa upadljivim konzervativnim sastojcima. Premda je pomenuto opredeljenje uticalo na teorijsko-metodološki pristup i izbor istraživačkih prioriteta vidne su i zanimljive, sintetičke i eruditske ocene pisca koje su katkad nadrastale njegove čvorne idejnopolitičke pristrasnosti. Ovde bi trebalo sažeto pokazati obe strane Fireove misli i oceniti domašaj njegove kritike komunizma preko kritike Francuske revolucije.

Osnovna namera Firea je pokušaj osporavanja dotadašnjih, pretežno marksističkih socijalnoistorijskih tumačenja Francuske revolucije. U tom naporu najviše se oslanjao na francuskog istoričara A. de Tokvila (Toquille) i Engleza A. Cobbena (Cobban). Po vlastitom priznanju Tokvil ga je najviše podstakao da piše o iluziji revolucije o samoj sebi (Fire 1990, 24), "Marks je ostao unutar sistema egalitarnih uverenja ...i njegov ekonomski mehanizam ne objašnjava gotovo ništa od velikih zbivanja u XIX i XX veku", dok "Tokvil, koji analizira jednakost kao skup strasti ima dvostruku prednost nad

Marksom" (Fire 1990, 277-278). Marksističko tumačenje daje Francuska revolucija bila buržoaska i nošena klasnim sukobom (Jaures, G. Lefebvre, Soboul) su ranije osporavali konzervativni, a danas i revizionistički istoričari. Fire, doajen medju revizionistima, tvrdi da klasna borba nije imala veliku ulogu, niti da je ta revolucija mnogo povezana sa razvojem kapitalizma, jer nije bila nagli rez nego dugi proces (od Luja 14. sve do Bonaparte). Čitav XVIII vek je period aristokratske reakcije protiv apsolutizma (Fire 1990, 116), Fire naročito ističe neprijateljstvo plemstva prema monarhiji (Fire 1990, 124) i tvrdi da je pojam buržoaska revolucija neodrživ jer je jedno "metafizičko čudovište" (Fire 1990, 128-133). Relativizacija epohalnog preokreta vidljiva je u oceni da je u Francuskoj revoluciji u stvari postojalo više revolucija, kao što su aristokratska reakcija, seljačka i buržoaska revolucija (Fire1990, 133). Zaokret od socijalnoistorijskog ka tokvilovskom tumačenju revolucije ovde je zanimljiv kao uvod u potonju Fireovu reviziju ocene Oktobarske revolucije, sada kao laži i iluzije. Nije cilj ovoga rada prikaz kritike Tokvilovog i Fireovog tumačenja Francuske revolucije, već treba pokazati kako Fire koristi ponajviše Tokvilov obrazac u kritici komunizma. Premda ne deli Berkovo (Burke) mišljenje da svaka vlast potiče od boga, Fire, preko Tokvila, preuzima Berkovu ideju da je osnova tiranije u stvari egalitarizam, tj. težnja za jednakošću. Na ovoj pretpostavci je inače izgradjena svekolika konzervativna sociologija elite XIX i XX veka (Tadić 1972, 96). Francuska revolucija stvara "egalitaristički despotizam" (Fire 1996, 21), a Oktobarska nosi totalitarizam, sve zbog mesijanskog shvatanja politike i nedostatka ili sporog razvoja srednje klase. Fire je odveć racionalan da bi dublje prihvatio Berka. Medjutim, neke njegove ključne stavove uklapa u vlastito takodje sasvim drugačije poimanje istorijskog toka kao mreže procesa različitog trajanja, a ne prevratnih dogadjaja koje podstiču materijalni činioci, niti kao božju providnost. Kao liberal, Fire ne prihvata Berkovu kritiku ateizma Francuske revolucije, ali kao konzervativni liberal usvaja njegovu terminologiju (despotska republika, tiranija većine i si), ne razvija Berkovu ocenu da je egalitarizam anarhičan, ali se slaže da je tiranski. Kod rekonstruisanja toka revolucije Fire pre svega traga za javnim neprijateljem revolucionara i sledeći K. Šmita (C. Schmitt) pokušava da na osnovu stupnja demonizacije neprijatelja oceni autoritarnost pojedinih faza revolucije. Tu otkriva široku skalu javnih neprijatelja: "feudalnost kao jedan od najnegativnijih izraza u rečniku revolucije" (Fire, Ozuf 1996, 938), "ugnjetačko plemstvo" i "stari režim" kao široke oznake otpora revoluciji (Fire, Ozuf 1996, 917) itd. To su slogani kojima je baratalo jakobinstvo, koje Fire shvata vrlo široko i u osnovi formalno. On se ne bavi interesnom pozadinom jakobinske ideologije već jakobinstvo krajnje formalno odredjuje kao "verovanje u demijuršku moć političke akcije" i "neizbežni tok istorije", čiji razvoj teče od Babefa, preko Marksa do Lenjina (Fire 1996 a, 762-763). Da li se jakobinstvo može protegnuti na pojave koje obuhvataju tri stoleća? H. Grebing je preciznije uočila da su jakobinci bili zagovornici sitne buržoazije i nižih slojeva, a vizija im je bila" tipično sitnoburžoaska kombinacija besciljne borbe protiv 'bogatih', s nesmanjenom privrženošću privatnokapitalističkom vodjenju privrede" (Grebing 1982, 299). Fireovo vezivanje jakobinizma i marksizma bliže je Berkovoj tezi daje ideja jednakosti "plebejski demokratski eksploziv" (Tadić 1972, 95).

Premda je seizmoioški osetljiv na autoritarne i totalitarne posledice egalitarizma (kao težnje za ukidanjem različitih interesa), ipak su kod Firea strasti (segment političke kulture) ključni sadržaj politike, a ne interes društvenih grupa različitog obima i moći. Formalne odredbe i osude jakobinstva kao "političkog mesijanstva" mogu se sresti kod najrazličitijih verskih i političkih pokreta. Fireu je (za razliku od M. Vebera i K. Marksa) strano razdvajanje političkih i verskih ideja na osnovu interesa grupa i ideologija koji iza njih stoje. Strast, ekstaza i mesijanstvo za njega su dovoljna suštinska obeležja revolucije, jakobinstva, fašizma i komunizma. Ni u širem filozofskoistorijskom promišljanju epohe grupni interesi Fireu nisu uporište za prepoznavanja ključnih procesa i zbivanja, već stupanj političke strasti. Kako bi inače uspevao da povuče tako dugu liniju jakobinstva kroz gotovo tri stoleća evropske politike da mu kriterij nije formalan. Zajednička crta raznovrsnih pokreta je strast: Babef je poslednji talas jakobinskog ekstrema i jedna intelektualna sinteza egalitarne strasti onoga doba (Fire, Ozuf 1996, 223), a antiburžoaska strast povezuje Rusoa, francuske revolucionare, fašiste i boljševike (Fire 1996, 29-39). Kod Firea su prepoznatljivi gotovo istovetni obrasci tumačenja ideologizacije kod Francuske revolucije i komunizma. Upadljiv je shematični obrazac koji je razvijen do šablona: umišljena"aristokratska zavera" se tumači kao poluga egalitarističke ideologije (1990, 65), "borba protiv aristokratske zavere je bila sredstvo očuvanja vlasti" (1990, 66) s jedne strane, jednako kao što je komunistički antifašizam imao pre svega instrumentalnu ulogu pravdanja staljinizma kako tvrdi u knjizi "Prošlost jedne iluzije" s druge strane. Doduše, teško je sporiti krupnu manipulativnu ulogu javnog neprijatelja kod autoritarnih režima i tu Fireova zapažanja nisu uvek neumesna. Ali, pitanje je, može li ova okolnost služiti potiskivanju dubljih idejnih i socijalnih sadržaja ideologije na račun političko manipulativnih. Veber je u svojoj sociologiji religije pomno analizirao različite stupnje hilijazma i ekstaze, ali nikada nije zaboravljao interesnu osnovu raznovrsnih religijskih strasti. (Veber 1997).

Egalitarna strast je kod Firea zajednička osnova raznolikih ideologija i pokreta od jakobinaca do fašista. U "Prošlosti jedne iluzije" obimno uvodno poglavlje koje ima ulogu teorijskog okvira nosi naziv "revolucionarna strast" (Fire 1996, 13-47). Fire ne poima strasti na način kako se to činilo u klasičnoj misli o politici od Makijavelija do Monteskjea (Vid Hiršman 1999). U osmišljavanju jednog od svojih ključnih pojmova (strast), njemu nije zanimljiva Hobsova podela na strasti koje krote (strah od smrti) i strasti koje treba krotiti (bogatstvo, moć). On ne razmatra ni klasičnu mančestersku tezu o "bezazlenosti sticanja novca" i trgovačkim interesima koji krote ubilačke strasti. Nema razlikovanja dobroćudnih i zloćudnih (ideoloških) strasti, ili umerenih ili neumerenih sklonosti u politici. Premda je pod očiglednim uticajem Monteskjeove terminologije o despotizmu, Fire ne piše o strastima u Monteskjeovom duhu (teza o nezasitim strastima kao porocima vladara nije ključna kod Firea, kao što ni nepodeljenost vlasti nije ono što mu pre svega smeta u socijalizmu). Izvor terora i totalitarizma su strasti druge vrste. To su usrećiteljske strasti "egalitarne utopije" i "egalitarnog despotizma". Za Firea su opasnije utopijske struje u revolucijama nego pragmatično autoritarne, ergo E. Bloh je opasniji od

Staljina. Pravo zaledje despotizma i totalitarizma jeste težnja za egalitarizmom. Ovde je manje važan prigovor to što Fire, kad razmatra ulogu strasti u istoriji, previdja snagu interesnih (zgrtačkih) strasti koje izviru iz pohlepe za sticanjem o kojima je Marks pisao kao o *auri sacra fames.* Značajniji je rezolutni zaključak, koji se provlači kroz većinu njegovih knjiga da je egalitarna utopija pravi izvor nasilne politike i terora. Sledeći ovu logiku blizak je Poperu (Popper) i Talmonu (Talmon) koji su gotovo sve utopijske kritičare društvenih nepravdi u Starom i Srednjem veku proglasiti hazardnim vizionarima i latentnim ideolozima nasilja.

Kod objašnjenja novovekovnih revolucija strast ima izraziti prioritet nad interesom i zato se Fire gotovo ne izdiže iznad maglovitog pojma egalitarizma. Njega ponajviše zanima idejno - manipulativni mehanizam revolucija i totalitarizma koji se sastoji od proizvodjenja novih neprijatelja. Medjutim, Francuska revolucija, otpor aristokratiji i komunistički antifašizam su pre izazvane socijalne i političke reakcije, nego unapred stvorene instrumentalne manipulativne idejne koprene. Fire je, medjutim, ubedjen da bi politička reforma bila moguća i bez socijalnih potresa, a pogotovo bez utopije i nasilja. U metodskom pogledu na delu je zaokret od socijalne ka istoriji idejne manipulacije. Britanski istoričar Mek Ger pak tvrdi da se u Francuskoj nije mogao srušiti feudalizam reformama, ne zato što ih nije bilo, već otuda što su propale. Fiziokratski ministar Tirgo (Turgot) je 1776. pokušao da oživi trgovinu, reformiše sistem feudalnih taksi, zabrani gilde, ali su plemstvo i crkva podstakli kralja da ukloni Tirgoa. Jedini uslov reformi bilo je uklanjanje monarhije. (Mc Garr 1998). Fire i revizionisti tvrde daje ključ za razumevanje revolucionarnih zbivanja politički i idejni, ali se ne pitaju zašto su upravo te ideje i grupe izbile u prvi plan, a druge nisu. Revizionisti mahom svode političke sukobe na borbu elita oko vlasti. Od početka revolucije plemstvo je (uz male izuzetke) nastojalo da blokira promene. Fireova kritika Francuske revolucije više je povezana sa savremenom politikom nego sa istorijom i zato je, zaključuje Mek Ger, tek nešto više od Berkovog otpora društenim promenama.

Ova ocena ipak je preoštra. Kod Fireove kritike Francuske revolucije važnije je uočiti njenu pripremnu ulogu kao šablona potonjeg isključivog osporavanja socijalizma kao laži i iluzije. Od kako je kao bivši marksist ponovo ustoličio konzervativnu kritiku revolucije počinju prilično politizovane debate oko Fireovih radova. U zemlji sa snažnom levičarskom tradicijom odnos prema revoluciji iz 1789. nije samo stvar nacionalne prošlosti već se neposredno ticao idejnih izvora levice. Fireu nije bilo teško da uoči daje u Francuskoj dublja kritika socijalizma nemoguća bez detronizacije Francuske revolucije. Pisao je da je u Francuskoj komunistička partija zavela veliki deo intelektualaca jer je 1789. godinu uspešno povezivala sa 1917, a godina 1945. doživljavana je kao jedinstvo dveju revolucija (nacionalne i internacionalne). Oktobarska revolucija je upravljala univerzalnošću revolucionarne tradicije (Fire 1996, 510). Uslov uspešnog antikomunizma bio je rušenje "mita o Francuskoj revoluciji" i "raščaravanje univerzalne istorije". Zato je Fire razdvojio period od1789. do 1791, kada su ukinuti staleži i feudalizam, od druge faze terora, jakobinstva i rata (1791-1794) (Fire 1990, 138). Još 1978. nagovestio je nameru

da na odnosu francuske intelektualne levice prema sovjetskoj revoluciji pokaže "da se staljinistički fenomen tu nadovezao na jakobinsku tradiciju" (Fire 1990, 21). Šesnaest godina kasnije to je pokušao da pokaže u knjizi "Prošlost jedne iluzije". Po njemu, revolucija je bila reformski pokušaj prosvećene elite (naprednog plemstva, klera igradjanstva) koji su kasnije gradske mase opasno radikalizovale. Sankiloti su uveli revolucionarni teror i neutralisali socijalnorevolucionarni pokušaj reformi. Premda ova tvdnja nije bila nova (Burke, Ranke, G. Ritter, Cobban), u Francuskoj je pobudila pažnju jer su do tada samo konzervativci negativno ocenjivali Francusku revoluciju. Fire im se pridružio tvrdeći da revolucija nije epohalna prekretnica, već je njen smisao egalitarna kultura i centralizacija, a sve to povezuje Luja 14. i Bonapartu (Fire 1990, 87). Ovo gledište je u direktnoj suprotnosti sa Marksovom hegelijanskom odredbom revolucije kao nasilne nadoknade sprečenog razvoja. Fireov zaokret od marksizma ka konzervatizmu je tekao ne samo preko revizije odnosa prema Francuskoj revoluciji, već i preko izmene ocene svrhe nasilnih društvenih promena uopšte. Pozivajući se ponajviše na Tokvila i Kobena, Fire sledećim glavnim tezama pokušava da ospori učinak Francuske revolucije: revolucija je dvodimenzionalni svet u kom postoje samo patriotizam i izdaja (Fire 1990, 76), u robespjerovskoj egalitarističkoji moralizatorskoj metafizici giljotina je instrument podele na dobre i rdjave (pri tome mu nije značajna okolnost da su javna smaknuća deo političke kulture predrevolucionarne Francuske, a ne izum revolucije), osporava odvajanje terora od suštine revolucije (Fire 1990, 81), teror i rat su nasledje jakobinaca i manihejskog genija Robespjera, čija je smrt 1794. kraj najčistijeg oblika revolucije (Fire 1990, 82). Teror ima ulogu da učvrsti jedinstvo naroda (Fire, Ozuf 1996, 184). Pominjući B. Konstana (Constant) Fire doduše dodaje da su se "u genezi krvave diktature sabirali efekti Starog režima i revolucije" (Fire 1996 a, 184). Ipak je ovo gotovo uzgredna opaska koja nije razvijana jer bi razrada teze o krupnijoj ulozi nasledja narušila rezolutnost ostalih zaključaka i delom rasteretila revoluciju od odgovornosti za nasilje.

Fire se uporno trudio da sa revolucije skine "čar" svetskoistorijskog prevrata. Francuska revolucija je shvaćena kao duži proces, a ne kao dogadjaj-pobuna. Revolucija se pomaljala u najvišoj klasi, aristokratiji, i postepeno je silazila u najnižu. Fire sa odobravanjem navodi ocene Erve de Tokvila (oca Aleksisa de Tokvila kog je od giljotine spasao termidor) da je Luj XV bio nemoćan da prilagodi režim zahtevima aristokratije i da je duh vremena bio otelotvoren u plemstvu (Fire 1994, 233-234). Gledišta francuskih aristokrata (oba Tokvila) su Fireu uporište koje osmišljava u osporavanju tradicionalnih pretežno marksističkih tumačenja revolucije. U metodskom pogledu, isticanje procesne nad događajnom istorijom svakako je teorijski zanimljivo, ali ima i dodatnu ulogu da relativiše epohalni značaj radikalnih prevratničkih dogadjaja. U teorijskom pogledu, još su analisti indirektno doprineli postupnoj izmeni klasične socijalne istorije Francuske revolucije. Pod njihovim uticajem mnogi naučnici prihvataju pristup *longue duree,* koji je oslabio značaj revolucije kao političkog dogadjaja. Firea je otpor manihejskom duhu istoriografije, koja je sve podvodila pod autoritarnu alternativu revolucija-kontrarevolucija, odveo u drugu krajnost. Sada su za suštinu revolucije proglašeni teror, eshatologija,

utopija i iluzija. "Prvi zadatak istoričara je da raspr ši iluziju o revoluciji kao dogadjaju-začetniku i kao događaju koji ima svrhovitost, jer to sputava i sam događaj, i njegove učesnike, i njihove naslednike" (Fire 1990, 128). Posle ovih tvrdnji konzervativci su počeli da hvale Firea, a levica da ga spori. Kako je zapazio nemački istoričar H. Riter (Ritter), Fire je Francusku revoluciju oslobodio komunističkog pritiska. Ali političke pretenzije oslabile su mu logiku tumačenja. Izmena ocene Francuske revolucije podstakla je i zaokret u tumačenju razvoja komunizma. Zbog preplitanja dve revolucije u svesti komunista (Fire 1990, 98) trebalo je srušiti demokratski autoritet prve da bi se poljuljao autoritet druge. Za razliku od levičarskih kritika staljinizma koje su tvrdile da od Oktobra preko staljinizma do Hruščova i Brežnjeva, a pogotovu do Maoa i Kastra nema prave linije niti pravolinijskog determinizma, već su na delu mnogim neideološkim činiocima posredovani diskontinuiteti i zaokreti, Fire je bliže struji koja se trudi da pokaže da je boljševizam nužno okončao u staljinizmu, a da je izvor dogme i zločina u utopiji. Dublje istorijsko obrazloženje ovog determinizma je sumnja u svrhu Francuske revolucije i povlačenje duge jakobinske linije u istoriji levice. Dok uporno povezuje vremenski udaljene dve revolucije u isto vreme kruti determinizam stalno prebacuje marksizmu. Kod Firea je upadljiva sličnost obrazaca tumačenja Francuske i socijalističke revolucije. Teror s kraja XVIII veka izvodi iz jakobinske utopije, a u "Prošlosti jedne iluzije" mesijanstvo komunista je izvor totalitarizma, glavne opasnosti XX veka. Svaka težnja za radikalnim rešenjem socijalnog pitanja goni u utopiju i teror.

Kada je Fire osmislio ovu teoriju konzervativci više nisu imali potrebu za kritikom socijalizma, jer je idejna borba prešla na sukob izmedju levičara i bivših levičara. Iz Francuske osamdesetih godina ova polarizacija se postupno širila na druge zemlja, a danas je najupadljivija kod bivših socijalističkih država. Koliko god bila bogata Fireova gradja i zaključci razudjeni, postoji sličnost sa "Krajem istorije" F. Fukujame koji liberalizam smatra krajem i vrhuncem svetske istorije. Uticajni borac protiv dogme dospeo je na kraju u opasnost da se prepusti drugoj dogmi. Pohvale i sporenja suga podstakli da se posle kritike Francuske revolucije obračuna i sa komunizmom XX veka. Nakon pojave "Prošlosti jedne iluzije" Fire je primljen u Francusku akademiju nauka. Ova knjiga sastoji se iz tri dela: prvi je idejnoistorijski osvrt na razvoj komunizma, drugi deo bavi se slomom prokomunističkih iluzija kod različitih pretežno francuskih intelektualaca, a najveći deo knjige je posvećen "rušenju mita o komunističkom antifašizmu". Razlozi demitologizacije antifašizma mogu postati nešto jasniji ukoliko se navede slično zalaganje vodećeg idejnog predstavnika ekstremne francuske desnice A. de Benoa (Benoist), o kom je još R. Aron u svojim sećanjima zabeležio da ga "neodoljivo potseća na fašistu ili nacistu" (Jaschke 1990, S. 88). Benoa se pridružio Fireovim ocenama o mistifikatorskoj funkciji antifašizma, radikalizujući ih u tezu da je antifašizam od 1945 u Francuskoj pravdao liberalnu demokratiju (stalnim isticanjem negativnog uzora višijevskog režimana račun antifašističkog *Resistanze).* Benoa se žali da je u Francuskoj nacizam uvek važio za veće zlo od komunizma. U retoričnom antifašizmu uperenom protiv Hitlera bilo je dozvoljeno sve što je bilo pokriće progona desnice. Zato se, slično Fireu i Benoa zalaže za

oslobadjanje od "opsesivnog antifašizma" (Benoist 1997). Izgleda daje u odnosu prema socijalizmu danas napetost izmedju Benoa i Firea manja nego što je bila pre nekoliko decenija izmedju Arona i Benoa. Različite frakcije desnice ujednačavaju pretežno sterotipnu vlastitu viziju socijalizma. Ni nemački konzervativci nisu propustili da istaknu pomenuti učinak Firea. K. Hornung je uočio da je Fire svojim tumačenjem antifašizma razbio mitologiziranje realne istorije XX veka. Mit je zamagljavao činjenicu da su komunizam i totalitarni pokreti u Italiji i Nemačkoj skupa i od početka bili u složenom odnosu medjusobnog uslovljanja i sukobljavanja "prožeti zajedničkim strastima ogorčenom mržnjom, tajnom solidarnošću i javnim osporavanjem". Dok su u Nemačkoj "pobednici iz *Historikerstreit*" potisnuli Noltea, u inostranstvu je debata tekla dalje. Konzervativcima je Fire dobrodošao jer je navodno prozreo dugu staljinsku strategiju "Držite lopova", tj. komunističko zamagljavanje vlastitih zločina isticanjem antifašističkog učinka. Osim toga za nemačke konzervativce je vrlo važno što ćutanje o zločinima komunizma više ne može pravdati današnje negativne ocene obnovljenog nacionalističkog nemačkog identiteta (Hornung 1997). Hornung je ubedjen da se, slično stanju u Francuskoj, i u Nemačkoj dani "pogubnog dejstva antifašizma mogu izbrojati". Pitanje je da li se odnos radikalne desnice prema Fireu može tumačiti kao puka instrumentalizacija koja počiva na iskrivljavanju Fireovih gledanja? Pre će biti da je reč o dubljim podudarnostima antikomunističkih struja.

3. 3. Komunizam i totalitarizam

Idejnopolitičko svojatanje nije pouzdan pokazatelj naučne vrednosti dela kao što ideološko-kritička analiza ne može zameniti imanentnu teorijsku. Kod Firea je kritika "antifašističkog mita" i "komunističke iluzije" deo obuhvatnijeg zadatka: ispisivanja paralelne istorije "političkih mitologija XX veka". Komunizam, fašizam i nacizam su podvrste istog roda, "velike antiliberalne i antidemokratske reakcije". Uzajamno se uslovljavaju, mrze i dopunjavaju. Slično Nolteu, i Fire se zalaže za doduše ograničeno korišćenje teorija o totalitarizmu, a ne za njihov vanvremeni tip. Teorije o totalitarizmu su *Magna Charta* liberalne misli XX veka. Razumevanje zamršenih spletova liberalne misli, kojoj pripada i Fireova, može biti lakše kada se ova diferencirano i jasno odredi prema teorijama o totalitarizmu, odnosno prema njenom osnovnom problemu - kakve su prirode sličnosti i razlike fašističkih i socijalističkih pokreta i režima. Na kraju XX veka može se reći da je to pitanje svih pitanja. Od odgovora na ovo pitanje zavisi poimanje odnosa ekonomije i politike, klase i nacije, sadržaja i forme. Kod različitih idejnopolitičkih struja misli u politici slabosti su najuočljivije u pokušaju poistovećivanja različitih političkih protivnika. U liberalnoj misli to su teorije o totalitarizmu. Fire se prema njima odredio u obimnom poglavlju "Komunizam i fašizam" (Fire 1996, 197-261). Sve tri diktature povezuje mržnja prema građaninu: "svi buržoaziju mrze kao djavola" (Fire 1996, 220). Komunisti napajaju svoju veru antifašizmom, a fašisti antikomunizmom. Oba pokreta bore se protiv buržoaske demokratije. Hitlerova Nemačka i Staljinova Rusija "imaju zajedničku

crtu da su razradili uništavanje građanskog poretka putem apsolutnog potčinjavanja pojedinaca ideologiji i teroru Partije-države" (226). Ili: "I kod Musolinija i kod Lenjina postoji isto odbacivanje pacifizma, isti prezir prema buržoaziji, ista uverenost da će rat ići u korist njihove akcije" (211). Ove tvrdnje su sporne. Otpor prema gradjaninu tek je sekundarna podudarnost fašizma i socijalizma (M. Jänicke) ili fireovski rečeno sekundarna strast. Idejni izvor socijalističke kritike gradjanstva je univerzalno prirodno pravo, a kod fašističke kritike to je rasistički partikularizam. Ne bi trebalo poistovećivati oprečne idejne tradicije koje su se doduše ispoljile u nekim sličnim organizacionim oblicima fašizma i socijalizma, ali u potpuno različitoj realnoj društvenoj strukturi. Firea je izgleda zavelo naizgled slično divljenje intelektualaca akcionim pojedincima koji nisu pasivni revolucionari-teoretičari. Ali, D'Anuncijeva (D'Annunzio) apoteoza čina, akcije, samo je naizgled srodna kritici socijaldemokratske pasivnosti od strane revolucionarnih levičarskih inelektualaca. R. Luksemburg (Luxembourg) je u "Ruskoj revoluciji" istovremeno kritikovala boljševike, ali i kolebljive socijaldemokrate K. Kauckog, upozoravajući na istom mestu da treba razlikovati bitno od nebitnog, suštinu od slučaja. Na poslednjoj strani svoje brošure "Ruska revolucija" izričito navodi da su "Lenjin i Trocki sa svojim prijateljima primjerom prednjačili svjetskom proletarijatu, oni su još uvijek jedini koji mogu s Huttenom uzviknuti: ja sam se usudio!" (R. Luxemburg, 1974, 298) Poštovanje dela, čina (naspram prazne revolucionarne retorike), je razlog što se mnogi intelektualci 1920-ih godina od socijaldemokratije okreću boljševizmu. Fire ne uviđa daje građanin kod boljševika bio smetnja društvu socijalne pravde, dok su fašisti građanina (posednika i posmatrača) više prezirali i podsmevali mu se nego što su ga mrzeli ili nastojali da ukinu temelj njegove vladavine. Gradjanin je skrupulozni brbljivac koji ne čini ništa konkretno, fašizam i boljševizam jesu preosetljivi na fascinaciju čina (Terray 1997, 174-175), ali ne i opsednuti mržnjom istog motiva prema građaninu. Fundamentalna strast fašizma je težnja za pripadnošću eliti hrabre krvi i rase, boljševička mržnja nije biološki utemeljena. S tim u vezi sporna je i fireovsko-nolteovska tvrdnja o ratu kao zajedničkom izvoru komunizma i fašizma: "Kao čeda rata, boljševizam i fašizam su dobili od njega ono elementarno što sadrže". "Prenose u politiku obuku koju su stekli u rovovima" (Fire 1996, 206), zatim "Lenjin i Musolini potiču iz iste političke porodice revolucionarnog socijalizma" (Fire 1996, 210) i si. Ni prigovori ovim tvrdnjama nisu nebitni. Boljševici su se organizaciono formirali početkom veka, a njihove vođe uglavnom nisu bile u ratu, već u Sibiru, Švajcarskoj i Njujorku. Ideologija im je formirana još u XIX veku, a ne na frontu koji su samo iskoristili za revolucionarni obrt. Hitler, Gering i Musolini bili su borci, fašističke partije je omasovila inflacija i nacionalistički revanšizam, a u osvajanju vlasti nisu koristili ratno stanje već podršku antikomunističkih frakcija krupnog kapitala. Ni okolnost da je dvadesetih godina popularnost uniformi i zastava bila podjednako uočljiva kod nacista, fašista i komunista (ali prisutna i kod socijaldemokrata i konzervativaca) ne bi trebalo da zavede. Iza sličnih crvenih simbola krile su se krupne razlike. Kod levice i pacifista (od Lenjina do Remarka) rat je bio sinonim besmisla, osvajanja, imperijalizma, porobljavanja. "Nikad ponovo rat" bio je slogan levice. Na drugoj strani, kod ekstremne

desnice i fašizma rat je u obrascu mističnog socijaldarvinizma važio za uzvišenu vrednost kao pokazatelj nadmoći nacije i rase, a front je bio sredstvo za osiguranje monolitnosti nacije. Dakle, oprečne strasti prema ratu: kod levice odbijanje i mržnja, na ekstremnoj desnici ljubav i apoteoza. Fire ne dospeva do ovog razlikovanja jer na inflatoran način koristi i pojam revolucije. Premda uočava da nacistička revolucija počiva na partikularnom, rasnom, a proleterska na univerzalnom (Fire 1996, 227) on ne razlikuje reakciju od revolucije već tvrdi: "Ali dok je njihova srodnost bila tajna njihovog saučesništva, njihov antagonizam je dao pun sjaj njihovom sučeljavanju" (Fire 1996, 227). Koliko god bile krupne promene koje je fašizam unosio, one se ne mogu nazivati revolucionarnim već reakcionarnim. Fire doduše ima na umu različite ideološke sadržaje revolucije, ali im ne pridaje veliku pažnju jer mu je važnije to da su "Staljinu i Hitleru zajedničke čudovišne strasti i isti protivnik" (Fire 1996, 228). Trebalo bi samo ukratko ovrnuti se na čestu tezu o "revolucionarnoj srodnosti" fašizma i socijalizma. M. Grajfenhagen (Greiffenhagen) je s razlogom postavio pitanje da li je ekonomska beda proletarijata u razvijenom kapitalizmu bila "fikcija" ili sociološko istorijska činjenica koja se teško može porediti sa fikcijom da "nemačke vrline leže u nemačkoj krvi"? Ili, da li se klasni model u istraživanju kapitalizma može porediti sa političkim pojmom rase koji ni" u vremenu Trećeg Rajha nijedan razuman čovek nije shvatao ozbiljno" (Grebing 1982, 297). Ovde ne treba ulaziti u sistematsku ocenu teorija o totalitarizmu (Klotz 1999, Kuljić 1983), već samo dodati da i u organizacionom pogledu, pored sličnosti, postoje i važne razlike izmedju fašizma i socijalizma. Ideologija je u socijalizmu imala daleko veći značaj nego u fašizmu, premda komunistički pokret nije nikada raspolagao monopolom na marksizam već je na delu bio idejni pluralizam. Koliko god bio harizmatski, komunistički vođa je bio samo najispravniji tumač ideologije, a ideologija je uvek bila iznad vođe. Kod fašističkog decizionizma volja vodje je zakon i osnova poretka koji izrasta iz spoja istorodne krvi i tla. Strukturna karakteristika ličnog decizionističko-harizmatskog odlučivanja sadržana u firer-principu kod fašizma je čak i u organizacionom pogledu uslovila drugačiji oblik vlasti od boljševičkog, gde je partija imala veći značaj. Prostor za harizmatske proglase vodje je u socijalizmu uži, a komunistički vodja ne istupa decizionistički, već kao predstavnik partije u skladu sa ideološkom tradicijom. Na drugoj strani Hitler i nacisti su imali ciničan i pragmatičan odnos prema ideološkom učenju izuzev prema nekoliko trajnih opsesija. Bili su fascinirani ratom, antisemitizmom i antikomunizmom, a u odnosu prema socijalnom pitanju bili su kao i Musolini oportunisti. Komunistička ideologija bila je daleko teorijski osmišljenija od fašističke, što je važno za razumevanje činjenice da nije bilo nacističke kritike hitlerizma, ali je bilo brojnih marksističkih kritika staljinizma. Upravo zbog krupnog značaja ideologije kod komunista pakt Molotov - Ribentrop je izazvao razočarenje, cepanje i haos u evropskim komunističkim partijama što je Fire prilično uverljivo pokazao. Međutim, njemu nije važno što isti pakt nije izazvao zbunjenost u fašističkom lageru. Naprotiv nacisti su se radovali novom uspešnom Hitlerovom zaokretu (Terray 1997,180).

Fire prati razvoj socijalizma u XX veku pretežno kroz doživljaje intelektualaca koji su se razočarali u socijalizam. U središtu je razmatranje evolucije komunističke ideologije i njenog učinka u pravdanju režima: iscrpno je prikazana privlačnost rane boljševičke ideologije i "čar Oktobarske revolucije" kao i strukturanjenih vernika i disidenata pretežno u evropskom okviru od 1917-1989. Kod praćenja ključnih idejnopolitičkih procesa može se sresti niz zanimljivih psiholoških zapažanja i nijansiranja nada, iluzija, racionalizacija i potiskivanja razočarenja kod komunističkih intelektualaca. Fire je prilično sugestivno dočarao socijalnopsihološki duh epohe. Središnji i ključni deo knjige posvećen je odnosu komunizma i fašizma izmedju dva svetska rata, strukturi i funkciji komunističkog antifašizma, protivrečnostima i zaokretima kod evropske inteligencije u odnosu prema komunizmu i fašizmu (Fire gotovo isključivo koristi pojam komunizam, socijalizam rede, zbog žešćeg emotivnog uticaja terminologije na čitaoca). Podrobno je razmotren odnos staljinizma ("najvišeg stadijuma komunizma") prema antifašizmu u svim fazama, a glavni idejni sukobi tokom Drugog svetskog rata i idejno-ideološka strana hladnoratovskog komunizma su nešto sažetije izneti. U zadnjem poglavlju data je ocena propasti komunizma i njegovog "katastrofalnog učinka u jednom veku koji se klanjao istoriji". Francuski istoričar je preveo komunizam u iluziju i bez ograda svrstao u prošlost i laž. Rezolutni zaključci nisu uvek u skladu sa erudicijom pisca i znalačkim raščlanjavanjem dubinskih istorijskih procesa. Još manje su oštre i jednoznačne kvalifikacije spojive sa oprezom, odmerenošću i naporom za diferenciranjem činilaca kod procene krupnih istorijskih procesa. U analizi je korišćena bogata literatura različite naučne vrednosti: prevladava disidentska literatura, zatim zapadna "liberalna kremljologija" (S. Neumann, Fainsod, Inxeles), analiziraju se radovi Lenjina i Staljina, dok je marksistička naučna literatura o socijalizmu ignorisana (Deutscher, R. Lorenz, Boffa) ili proglašena bezvrednom (Ellenstein). Sličan je slučaj i sa korišćenom literaturom o fašizmu (ignorišu se npr. empirijska istraživanja F. Neumanna, T. Masona i godinama vodjena debata u berlinskom časopisu "Das Argument"). Već izbor literature pokazuje da je stanovište polemički-opredeljeno, a kritičnost pisca prema selektivnoj literaturi neujednačena. Ključni značaj imaju svedočenja disidenata (od književnika do naučnika). Istoričar Francuske revolucije vlastite koordinate istorije XX veka ispunjava širokim citatima iz disidentskih radova (A. Malraux, V. Serge, B. Souvarine, H. Rauschning, H. Wells, A. Gidde, R. Rollan, W. Gurian). Primetna je sporadična i nesistematična kritičnost prema disidentskim vidjenjima socijalizma, dok su svedočenja levičara i komunističkih simpatizera uglavnom proglašavana za iluzije i naivnosti. Fire pozdravlja otrežnjenja disidenata i njihov zaokret ka antikomunizmu i drži da je upravo to bila epohalna svest izmedju dva svetska rata. U tom sklopu selektivno tumači gledanja Tomasa Mana i ne pominje njegove često navodjene reči iz izbeglištva: "Vi vidite da za mene ljudski ideal ne leži u jednom socijalizmu u kojem ideja jednakosti potpuno preteže nad idejom slobode i verujem da na mene ne može pasti sumnja da sam pobornik komunizma. Uprkos tome ne mogu da u strahu gradjanskog sveta od reči komunizam, u tom strahu od koga fašizam toliko dugo živi, ne vidim sujeverje i detinjariju, osnovnu budalaštinu naše epohe" (Vizling

1981, 290). Teško je verovati da Fireu nisu bile poznate ove dosta citirane Manove reči (Wippermann 1999), pre će biti da ih je ignorisao, na sličan način kao što je jednostrano ocenio "Rusku revoluciju" R. Luksemburg (Fire 1996, 107-110) prećutkujući gore pomenutu izričitu podršku Oktobru i pohvale upućene Lenjinu i Trockom u ovom radu poljskog komuniste.

Fransoa Fire pripada redu komunista "otrežnjenih od velike iluzije" koji se u zavisnosti od obima i karaktera idejnog zaokreta nazivaju revizionistima, renegatima ili konvertitima (Silone, Borkenau, Koestler, Burnham, Giddes, itd.). Saznajna nadmoć disidentske pozicije za Firea je samorazumljiva: "Iz shvatljivih razloga samo bivši komunisti poseduju iskustvo o tome kakav je taj sistem iznutra i mogućnost da ga analiziraju spolja". Doduše pri tome se uz laku zebnju pita samokritički: ali kako im verovati kada su ranije tvrdili suprotno (Fire 1996, 543)? Uz to nad njima stalno lebdi moralna optužba da su promenili tabor i prijatelje i daje najteže prvi put "preveriti". U ovim uzgrednim opaskama, koje Fire samo napominje kao ogradu, ali ih ozbiljnije ne razmatra, je u stvari nagovešten jedan od važnih problema sociologije saznanja s kraja XX veka koji se olako "gura pod tepih". U kojoj meri masovna i radikalna promena idejnog opredeljenja bivših marksista može biti pouzdana i trajna osnova njihovog tumačenja socijalizma. Ako je jedna strast zamenjena drugom koliko će i ova potonja biti trajna. Ne čudi što se Fire ne bavi neličnim strukturnim izvorom moguće disidentske iskrivljene svesti: ne razmatra činioce koji su smanjili aktuelnost utopije u socijalističkim ideologijama, ne uzima u obzir krizu, egzistencijalnu ugroženost i strah kao društveno izvorište mišljenja koje ne sazreva već se koleba u širokim amplitudama iz jednog ekstrema u drugi, niti mu je važna aktuelna potreba za rehabilitacijom kod bivših levičara koja se pravda zaoštravanjem kritike minule poželjne vizije društva, tzv. " prenaglašeno pokajanje", a o pragmatizmu i nedovoljnoj promišljenosti minulog opredeljenja kao važnim olakšicama zaokreta ili o pomodnosti nema ni reči. Tražiti od konvertita da se nijansirano i odmereno odredi prema uzrocima napuštanja ranijeg opredeljenja je isto što i tražiti od staljiniste da se kritički suoči sa tezom o neizbežnom putu u komunizam. Tako se i Fire na kraju predgovora arogantno odnosi prema vlastitoj iluziji i lakonski napominje da ne žali što je proživeo iluziju u vremenu kada je bila najrasprostranjenija i da sudi o svojoj zaslepljenosti bez praštanja i ogorčenja "jer opravdanje koje se često nalazi u namerama nije iskupljenje za neznanje i taštinu". (Fire 1996, 12). I tačka. Sledi daje promena opredeljenja ne samo normalna nego gotovo i poželjna. Koliko naučnika danas, a koliko će u budućnosti pravdati svoje zaokrete ovom Fireovom lakonskom porukom? Uticajni istoričar je pod izgovorom otrežnjenja od iluzija normalizovao temeljite zaokrete i lišio ih moralnih dilema, a time značaj idejnopolitičkog opredeljenja za nauku relativizovao. Jer u nauci se ne napušta samo poželjna vizija društva, već i teorijski i metodološki aparat kojije usavršavan decenijama i proveravan u istraživanju društvenih protivrečnosti. Političari konvertiti nisu obavezni minulom opredeljenju kao što su naučnici. Napuštajući marksizam naučnici su manje ili više korenito odbacivali minulo shvatanje determinizma i istraživačkih prioriteta i okretali se oprečnim teorijskim orijentacijama. Relativizacija nauke manje je razumljiva od

relativizacija politike (ovde je reč o korenitim zaokretima iz marksizma u zagriženi antimarksizam, a ne o nužnom sazrevanju i korigovanju ranijih gledanja što je u nauci poželjno). Svojevremeno je Mahnajm (Mannheim) isključivosti intelektualaca objašnjavao njihovim misionarstvom. Izmenjeno Fireovo idejnopolitičko samopoimanje je bitno uticalo na izbor izvora. Fire za najbolju knjigu o socijalizmu proglašava delo B. Suvarina "Staljin", a neobično dokumentovane radove I. Dojčera (Deutscher) npr. gotovo i ne pominjejer je ovaj verovatno ubrajan u pisce zasenjene iluzijom. Marksistička naučna literatura o staljinizmu olako se ignoriše kao delo vernika, verovatno iz uverenja da je pristrasna jednako kao što je fašistička o fašizmu. Da je više pažnje povećeno marksističkom antistaljinizmu bilo bi jasnije i Fireu i čitaocima njegove knjige da je "disidentski i samokritički" potencijal fašističke i socijalističke ideologije različit. Najposle da Fireovo mišjenje nije imuno prema manihejskoj shemi prijatelj-neprijatelj pokazuje njegova tvrdokorna pretpostavka da su neprijatelji liberalne misli neizbežno medju sobom prijatelji.

Fireov izbor izvora delom je nametnut piščevim stilom i načinom izlaganja. Esejistički zavodljivo izlaganje lišeno je suvoparnosti pojmovne i teorijske strogosti, eruditsko je i prožeto zanimljivim poredjenjima različite vrednosti. Pisac je svestan nekih ključnih teorijskih teškoća, ali izbegava da se u njih bliže upušta. U zaključnom poredjenju komunizma i fašizma lapidarno dodaje da je "ideja o totalitarizmu neophodna i teško pojmljiva" (Fire 1996, 531), ali je ne napušta. Knjiga je prepuna zanimljivih i umesnih, ali i neobaveznih analogija, političkog logiciziranja i dijalektičkih paradoksa koje se više oslanjaju na široku piščevu obaveštenost i sklonost ka filozofiji istorije, a manje na odmereno i višeslojno sagledavanje funkcionalnosti ideologija i režima (nema razlikovanja faza modernizacijskog i stagnantnog učinka socijalizma, uticaja zatečene političke kulturena autoritarni razvoj socijalističkih režima i ideologija, nepovoljne spoljnopolitičke situacije SSSR-a tridesetih godina si.). Velika je šteta što je kod istoričara Fireovog formata kritički naboj savladao hladnog analitičara, a idejnopolitičko opredeljenje gotovo na svakoj stranici prepoznatljivo je do toga da se neke piščeve ocene unapred mogu predvideti. Niz zanimljih sintetičkih zapažanja o prirodi funkcionisanja totalitarnih ideologija je uokviren apriornom logikom dokazivanja sličnosti i istovetnosti komunizma i fašizma koje su ispod nivoa diferenciranih teorija o totalitarizmu. Zanimljivi pasaži gotovo literarne vrednosti smelo i uspešno prožimani su oštroumnim zapažanjima o konkretnim političkim situacijama (najuverljiviji su delovi o italijanskom fašizmu i Španskom gradjanskom ratu), pa se uočavanje detalja i složenih unutrašnjih veza pojedinih razdoblja povremeno izdiže iznad osnovne hladnoratovske vizije komunizma koju Fire ne napušta ni krajem XX veka. Uz malo kritičnosti pomenuta zapažanja mogu biti korisna i kada se odbaci piščeva globalna pristrasnost. Neretko okretna esejistička erudicija i autoritet pisca uspešno prikrivaju hazardne ocene, koje bi kod manje priznatih pisaca bile upadljivije. Protivrečna i strastima opterećena svedočenja intelektualaca disidenata Fire, sa ne manje strasti slaže u vlastitu viziju komunizma kao totalitarnog režima i ideje. Presigurno, jasno izlaganje i lako snalaženje u zamršenim idejnopolitičkim spletovima, zatim vešto smeštanje problema u široki medjunarodni sklop zbivanja, bez sumnje su brzo privukli

pažnju stručne javnosti, a galska neobavezna teorijska ležernost, lišena nemačkih fusnota, obezbedila je prohodnost knjizi kod radoznale šire publike. Autoritet pisca je bio takodje važan, jer se očekivalo šta će Fire reći o komunizmu nakon njegovog sloma. U francuskim političkim krugovima knjiga je dočekana kao dokaz nedemokratskih namera francuskih komunista. Lakoća izražavanja i sažimanja protivrečnih zbivanja u čvorne tačke, mestimično uspešno ali uvek rečito "meandriranje" složenih zapleta svakako su vrline ove knjige koja je pokušala da se izdigne iznad neuticajnih sholastičkih pojmovnih i teorijskih debata i na novom izvornom materijalu živih svedočenja intelektualaca o fašizmu i komunizmu dočara XX vek iz ugla dugih istorijskih procesa. Premda probrana, izvorna gradja (neposredna lična svedočenja "otrežnjenih" levičara) je važan kvalitet Fireove sinteze. Ipak, glavni je utisak da je Fire mnogo toga uložio da bi potkrepio neke poznate i prilično osporene postavke teorija o totalitarizmu.

One su podjednako uočljive u polaznim pretpostavkama i zaključcima Fireove knjige: komunistički svet je zasnovan na univerzalnoj laži (Fire 1996, 568), komunist je militant i vernik (Fire 1996, 160), fašizam i socijalizam su svetovne religije (Fire 1996, 436-437), komunistički totalitarizam se održavao preko iznudjenog antifašizma (Fire 1996, 261-327), univerzalizovao putem snage oružja (Fire 1996, 502) i pripada mitologiji XX veka. Fire ne nabraja zbivanja već prati i objašnjava idejnopolitičke procese i kolebanja opredeljenih intelektualaca. U njegovom izlaganju uočljiva su poredjenja različitog ranga. Slično E. Nolteu, uporedno izlaganje se prepliće sa filozofskopolitičkim pristupom što analizi daje solidan sintetički nivo. Kao i kod Noltea odnosu ideologije i intelektualaca je poklonjeno više pažnje nego rekonstrukciji zbivanja, a političkoj taktici država i partija više nego korenitim promenama društvene strukture i političkih sistema. On pojedince više posmatra kao zarobljenike ideja nego kao lične kreatore istorijskog toka. Trudio se da odgonetne ne splet dogadjanja nego čar komunizma koja je mnoge zavela i objasni otkuda razočarenja i otpadništvo. Knjiga je u neku ruku presek istorije komunističkih disidenata smeštena u okvir ključnih idejnoistorijskih procesa. Fireov pristup se više oslanja na psihologiju i političku nauku nego na sociologiju. Ova okolnost samo delimično objašnjava naglašeni formalizam analogija. Uporedna istoriografija je nemoguća bez svestrane obaveštenosti što se Fireu i Nolteu teško može sporiti. Ipak svestranost nije dovoljna osnova odmerenosti niti istoričnosti. U knjizi prevladavaju dve vrste analogija; komunizam se poredi s jedne strane sa Francuskom revolucijom i njenim ritmom, a s druge sa pravilima religijske misli i organizacije. Slično I. Dojčeru, i Fire je opsednut poredjenjem Oktobra i Francuske revolucije, ali on daleko manje vodi računa o osobenostima nasledja Rusije, njene društvene strukture i političke kulture. Po njemu, Francuska revolucija nije bila vrhunac borbe trećeg staleža protiv starog režima već je bila iznutra razbijena pre nego se treći stalež u Parizu izdigao. Protagonisti revolucije su bili idealisti i univerzalisti, koji su "pronašli" novi tip politike, "politiku volje" u smislu totalnog istorijskog početka iznova, a čije su žrtve na kraju postali. Komunizam je takodje bio velika iluzija, XX vek je stoleće velikih iluzija koje treba pretvoriti u unutarsvetski moral. Komunizam je ponovno rodjenje intelektualnih snova francuskih revolucionara. U ogledalu

Oktobarske revolucije postaje Francuska revolucija obrazac moderne. Fire poredi Robespjera sa Staljinom, a Sen-Žista sa Višinskim (Fire 1990, 99, Fire 1996, 295) U revoluciji je uspelo pojedincu da slavi svoju volju kao ostvarenje nužnosti. Bila je to više iluzija nego realnost. Fire, kao mladi komunista, svoj raskid sa iluzijama je navodno nagovestio još 1956. posle madjarskog ustanka. Četiri decenije docnije, da bi teorijski obrazložio svoj razlaz sa levicom, parafrazirao je naslov Frojdove knjige "Budućnost jedne iluzije" (1927) u opsežnom i isključivom poricanju komunizma u vlastitoj knjizi "Prošlost jedne iluzije". Uprkos brojnim zanimljivim zapažanjima, složenom idejnoistorijskom pristupu i nespornim sintetičkim sposobnostima pisca, kod poredjenja Oktobra i Francuske revolucije vidan je šablon: knjiga vrvi od pojmova i izraza kao što su vera, strast, mesijanstvo, eshatologija, iluzija, mitologija, preobraćanje komunista i si. Opsednutost poredjenjem politike i religije svojstvena je disidentima koji nakon zaokreta minulu iluziju svode na iracionalnu veru. Fire piše da Staljin govori kao crkveno lice crkvenim licima (Fire 1996,168), daje partija sveštenstvo okupljeno oko jedne crkve (Fire 1996, 169), pominje Lukačevo preobraćanje u drugu veru i njegovo prosvetljenje (Fire 1996, 154), ideologiju izjednačava sa verom (Fire 1996, 546) itd, a autoritet priznatog istoričara mu dopušta da u pomenutim neobaveznim analogijama ne koristi navodnike. Ležerna i nategnuta poredjenja prati apriorizam kod objašnjenja ponašanja intelektualaca u XX veku. Mogu li se, naime, ideje i inteligencija odvojeno razmatrati izvan osobenosti prilika u kojima delaju: Fire jednostavno piše da su intelektualci verovali u komunizam da ih je ovaj očarao, a ne razmatra ulogu konkretne krize kapitalizma kod ove "očaranosti". Izbor izmedju levice i desnice nije bio apstraktan, već je bio rezultat svesti o dramatici situacije. Apokaliptična vizija nemačke situacije 1931-1933 nije bila apsurdna, bilo je rašireno uverenje da je povratak ka miroljubivom kapitalizmu nemoguć, vrila je klasna borba. Premda se pokazalo kao iluzija verovanje da se medjuratni kapitalizam ne može spasti, ipak je još 1942. tada jedan od najuglednijih američki ekonomista Jozef Šumpeter pisao, doduše bez zanosa, o superiornosti socijalističke ekonomije (Šumpeter 1960, 273-288). Pod utiskom burnih kriza kapitalizma Šumpeter je pisao o "superiornosti socijalističkog upravljanja nad kapitalizmom" i o "većoj racionalnosti socijalističkog nacrta" (Šumpeter 1960, 283). Iako je vreme pokazalo da evropski socijalizam nije mogao da izdrži nadmetanje sa kapitalizmom, Sumpeterove ocene svedoče o karakterističnoj epohalnoj svesti doba u kojoj socijalizam nije uvek tumačen kao iluzija. Dakle intelektualna podrška socijalizmu u tom periodu je odražavala praktični odgovor na situciju, a ne "čisti izbor" ili praznu iluziju. Hobsbaum tvrdi da je u V. Britaniji naglo porastao broj komunista pod uticajem krize 1929. pred kojom su laburisti bili bespomoćni. Uspon komunizma na univerzitetima V. Britaniji u periodu antifašizma je razumljiv. Jer, ko je drugi pritekao Španiji u pomoć i ko se protivio politici popuštanja? Fire je prilično uverljivo pokazao Staljinove manipulacije u Španiji, ali nije uvideo da tek sa izbijanjem hladnog rata dolazi do erozije britanskog komunizma. Ipak, najveći deo ranijih komunista je ostao na levici, a ovde je žestoki antikomunizam bivših komunista bio izuzetak. Bilo je manje konvertita jer je britanska partija izbegla sindikalne ekscese svog francuskog

pandana i isključivanje intelektualaca. I kod britanskih komunista je bilo utopijskih mesijanskih nada, iluzija i razbijanja iluzija, samoporicanja i predanosti kao kod komunističkih intelektualaca u drugim zemljama, ali se, kaže Hobsbaum, ne može zbog toga govoriti o "verovanju lišenom društvene osnove". Uopšte je nedopustivo potcenjivati značaj specifičnih situacija i političkih i kulturnih tradicija zemalja iz kojih su se komunisti regrutovali ili drugih zajednica kao izvora regrutacije: npr. ugroženost Jevreja u srednjoj i Istočnoj Evropi kada je fašistička opasnost postala ozbiljna u čitavoj Evropi. Dakle, čar komunističke ideje može se objašnjavati samo kao skup mogućnosti, predodredjenih realnim društvenim alternativama razvoja i okolnostima koji su ljudima i ženama nametale potrebu političkog opredeljivanja. Fire greši, opominje Hobsbaum, kada kaže da je ruska revolucija na ostrvu imala više uspeha na univerzitetima nego u fabrikama. Naprotiv, kvalifikovani britanski radnik je posle 1. svetskog rata bio pod snažnim uticajem levice.

Upkos solidnoj obaveštenosti i zavidnoj sintetičkoj sposobnosti Fireova poredjenja nisu strukturnoteorijski razvijana, niti segmentirana, a još manje višeslojna ili pojmovno stroga. Više su esejistička i eruditska do impresivnosti, ali komotna, doduše rečita, ali metodski i teorijski skromna. Analogije prati stalno upozoravanje na dijalektičku vezu fašizma i komunizma. Podudarnost sa Nolteovim paradoksnom dijalektikom i prenapregnutim relativisanjem specifičnosti fašizma je prepoznatljiva što je dobrim delom rezultat prihvatanja neistoričnih segmenata teorija o totalitarizmu: buržoaziju podjednako mrze Hitler i Lenjin (Fire 1996, 16), Staljin je utro put Hitleru i olakšao mu pobedu, raskulačivanje sela u Ukrajini i pomor stanovništva glađu Fire naziva genocidom Staljinovog nacionalboljševizma, itd. Govoreći o Staljinovom nacionalizmu, Fire, doduše, ne zapada u grešku H. Arent koja je ustrajavala na vezi panslavizma i boljševizma već Staljinov nacionalboljševizam tumači insistriranjem na socijalizmu u jednoj zemlji. Pri tome odvaja Lenjina od Staljina ističući "sektašku strast za raspravom Lenjina". Za vreme Lenjina u partiji se raspravlja, dok je totalitarna partija Staljinovo delo (Fire 1996, 175). Kada je u pitanju istorijski rasplet 1945. onda je pravi istorijski subjekt Hitler (Fire 1996, 428), Sovjetski Savez ratuje pod prinudom, a komunistički antifašizam je iznudjen. Ovo je možda ključna Fireova teza koju kasnije prihvata Stefan Kurtoa (Courtois) redaktor "Crne knjiga komunizma" (Courtois 1998) umanjujući značaj komunističkog antifašizma. U drugom obliku ona se sreće u ranijoj Fireovoj knjizi o Francuskoj revoluciji. Tvrdnja daje jakobinska vlast negovala tezu o zaveri aristokrata i daje na njoj počivala (Fire 1990, str. 66) istovetna je sa tezom o manipulativnom Staljinovom antifašizmu. Iluzije obe revolucije i legitimnost poslerevolucionarnih režima Fire objašnjava prilično komotno pre svega stalnim sugeriranjem stanja tobožnje ugroženosti. Fire tvrdi da je komunistima pridev "antifašistički" uvek služio za prikrivanje prirode vlastitog režima (Fire 1996, 455). To nije slučaj samo sa Staljinovom politikom nego i sa politikom ostalih evropskih komunističkih pokreta. Socijalizam se uvek pravdao iznuđenim, a ne spontanim antifašizmom. To je ključ njegovog održavanja i legitimacije. Tu je Hitler najodgovorniji (ne zbog rata i masovnog uništavanja) već zato što je komunizam preko antifašizma snabdeo aurom demokratije i pomogao mu da opstane. Rečju, socijalizam je totalitarizam koji se održavao

ponajviše zahvaljujući iznudjenom antifašizmu. Staljinov kapitalni adut je antifašizam (Fire 1996, 343), a "avet aristokratske zavere u Francuskoj revoluciji" odgovara Staljinovom antifašizmu i boljševičkoj kritici buržoazije (Fire, 343). Staljinistički antifašizam protumačen je gotovo isključivo kao sredstvo za uklanjanje svih idejnih protivnika (Fire 1996, 345) i moćno legitimacijsko sredstvo 1945, jer pobedniku se sve oprašta. Dakle antifašizam je pre svega manipulacija, a tek potom realni oružani otpor. Otpor fašizmu pomogao je Staljinu da upiše demokratiju na svoje barjake i zaodene svoju unutrašnju politiku u demokratski antifašizam (Fire 1996, 346). Premda je Fire opširno i dopadljivo iznijansirao antifašizam pretežno kod zapadnih intelektualaca uspešno ulazeći u meandre ličnih protivrečnosti i dilema i dočarao psihologiju kolebanja i "otrežnjavanja", njegovom tumačenju komunističkog antifašizma može se uputiti više prigovora. Pre svega izneta ocena karaktera i funkcije komunističkog antifašizma je nepotpuna i jednostrana jer nije poredjena sa kolebanjima i nedoumicama gradjanskih (konzervativnih i liberalnih) intelektualaca prema fašizmu. To je pokazao Hamilton (Hamilton 1978) koga Fire ne pominje. Tomas Man je u izbeglištvu uočio da u plimi preventivnog antikomunizma, fašizam na Zapadu lako postaje snobovski. Fire piše, doduše, o kolebanju službenog antifašizma u politici zapadnih sila, ali ga znatno manje osudjuje od Staljinove politike. Za pakt Molotov-Ribentrop smatra da ga nije diktirala neka spoljna opasnost (Fire 1996, 39) iako je dokazano da se Staljin bojao istovremenog napada Japana i Nemačke, a sve do 1939. je bila aktuelna pretnja britanskog udara preko Kavkaza. Znao je da će ga Hitler napasti, ali je držao da to ne može biti pre 1942. Kao ni mnogi zapadni pisci ni Fire ne pominje Hitler-Pius pakt povodom konkordata iz 1933. iako je ugovor sa papom bio prvi ozbiljniji proboj Hitlera na medjunarodnu scenu. Dalje, Fire odveć ozbiljno uzima fašistički antikapitalizam (Farinacci, Rohm, Strasser) i potcenjuje ideologiju trećeg puta (ni kapitalizam ni socijalizam tzv "fašističke levice") što je česti "argument" teorija o totalitarizmu. Viperman je u knjizi uočio još netačnosti: potpuno izolovani hamburški ustanak iz okt. 1923. Fire naziva "revolucijom radnika", Raušningovi (Rauschning) razgovori sa Hitlerom su poodavno razotkriveni kao fikcija (Fire ih navodi da bi dokazao zajedničke revolucionarne ciljeve Hitlera i Staljina), neosnovano je poredjenje ubistva "idejno nezavisnog" Rema (Rem je bio bezidejan), sa staljinskim čistkama, a "Remove pobune" je bilo samo u nacističkoj propagandi i si. (Wippermann 1999). Fire ne pridaje značaj Holokaustu. Posvećuje mu samo tri strane u svojoj "debeloj antikomunističkoj knjižurini", što je posledica kasnog prihvatanja teorija o totalitarizmu u Francuskoj. Po Vipermanu kod Firea postoji namerna, a ne slučajna podudarnost sa Nolteovim tezama. Jer Fire svodi nacistički antisemitizam na njihovu tobožnju funkciju: piše da su Jevreji bili inkarnacija građanina i boljševika. Nisu, kaže Vipeman, Jevreji su ubijani kao Jevreji, a ne kao inkarnacija nekoga drugoga. (Wippermann 1999). Ni ovlašni Fireov osvrt na jugoslovenski socijalizam nije lišen proizvoljnih ocena: netačna je tvrdnja da su "Tito i njegovi partizani, koji su se nalazili na čelu AVNOJ-a, izbegli da budu likvidirani zahvaljujući kapitulaciji Italije septembra 1943." (Fire 1996, 564) kao i ona da je "Tito osudio Djilasa, a potom Kardelja, zato što su kritikovali politički monopol partije" (Fire

1996, 565). Britanci se odriču D. Mihajlovića znatno kasnije, a Tito nije nikada osudio Kardelja. Fire greši kada kaže: "Što se tiče naroda u Jugoslaviji, koji su se tragično sukobili za vreme rata Tito je, uz podrčku Čerčila, uspeo da ih ujedini u partizansku armiju" (Fire 1996, 457). Čerčilova uloga tu nije bila značajna, a njega Fire inače veliča kao genijalnog, za razliku od Ruzvelta koji je bio naivan prema Staljinu (Fire 1996, 423, 440). Uz Čerčila De Gol je najpostojaniji evropski antifašist (Fire 1996, 448, 503). Pri tome Fire ne zna ili neće da zna za euforičnu Čerčilovu podršku Musoliniju iz 1927: "Kada bih ja bio Italijan, sigurno bih od početka do kraja bio na vašoj strani u vašoj pobedonosnoj akciji protiv bestijalnih nastojanja i strasti lenjinizma" (Nolte 1968, 117) i patriotski previdja okolnost da je De Gol bio borac iz V. Britanije a ne sa terena čija je harizma krajem rata veštački stvarana da bi parirala komunističkim antifašistima. U tom pogledu je De Golu bio najveća smetnja Tito. Viperman odbacuje kao neosnovana Fireova poredjenja Hitlerovog rasnog genocida sa Staljinovim klasnim genocidom. Dalje, Fire ne ulazi u analizu antisemitizma, zaboravlja da su Jevreji ubijani iz rasističkih razloga a ne kao inkaranacija oba neprijatelja nacizma: buržoazije i komunista. Uopšte holokaustu poklanja premalo pažnje, a druge njegove žrtve (osim Jevreja) ne pominje. Ne ustručava se da hvali Noltea koji je po njemu prvi prekinuo sa zabranom poredjenja komunizma i nacizma. Viperman izričito tvrdi da je to je apsolutno besmisleno jer u Nemačkoj pomenuto poredjenje nije bilo zabranjeno već poželjno (Wippermann 1999).

3. 4. Fire i Nolte

Bilo bi nepouzdano ceniti Fireovu poziciju samo na osnovu podudarnosti njegovih teza sa ekstremnom desnicom ili zbog poricanja njegovih gledišta od strane levice. Na karakterističan i vrlo značajan način o Fireu svedoči i njegov odnos prema E. Nolteu, vodećem nemačkom revizionističkom istoričaru čija su gledanja naišla na snažan otpor socijaldemokrata, marksista i socijalliberala u nemačkom *Historikerstreit* krajem 1980-ih godina. Tada je ubedljivo pokazano kako je Nolte pokušavao da neutralizuje odgovornost nacizma za rat i zločine. Najviše bure izazvala je teza o uzročnoj vezi Gulaga i Aušvica, kojom je Nolte pokušao da pokaže da je nacizam samo odgovor na boljševičku pretnju i time ga delimično rastereti (Historikerstreit 1987, Kühnl, hg. 1987). U svojoj poslednjoj knjizi Fire je posvetio jednu dužu fusnotu Nolteu (Fire1996, 204-205) gde se vrlo pohvalno izražava o nemačkom kolegi, ali i ograđuje od nekih njegovih ekstremnih revizionističkih gledišta. Hvali Noltea zato što je "vrlo rano prekršio zabranu uspostavljanja paralele izmedju komunizma i nacizma". Nolte je, po njemu, bio zaslužan jerje razbio tabu kritike komunizma koji je onemogušavao i razumevanje fašizma (Fire 1996, 205). Fireu je jasno daje "jedan od suštinskih pokretača Nolteovih knjiga" "poniženi nemački nacionalizam", "ali to ne može da diskredituje njegovo delo i njegovo tumačenje, koji spadaju medju najdublja nastala u drugoj polovini ovoga veka" (Fire 1996, 205). Nolteu je pomenuta fusnota bila povod za prepisku sa Fireom. Obradovao se i počeo u pismima da traži još Fireove podrške. Fire se tome odaziva donekle suzdržano, a sadržaj

ovih pisama je posle Fireove smrti na Nolteov podsticaj objavljen. Prepiska se 1996. pojavila na italijanskom, 1997. na francuskom, a 1998 na nemačkom jeziku. Kod nas je deo preveden u nedeljniku Vreme 1998 (Furet, Nolte 1998). Oba istoričara samo u manjem delu prepiske vode dijalog. Oni naširoko ponavljaju vlastita gledanja sa tek ponekom novom opaskom. Kod Noltea je uočljiviji napor da se veže za Fireovu poziciju, dok je Fire nešto uzdržaniji. Francuski istoričar poziva na "veću preciznost", trudi se da se distancira od Nolteovog nastojanja da razlike svede na "različito akcentovanje", a od nekih Nolteovih tvrdnji se jasno ograđuje. Prebacuje Nolteu što je izvore fašizma i nacizma pre 1914. tražio poglavito u "Francuskoj akciji" Šarla Morasa (Maurras), a ne kod radikalnih antisemitskih i šovinističkih pokreta nemačkog carstva. Pariški istoričar se ograđuje od rabulistike (izvrtanja) svog berlinskog kolege, tj pokušaja da na temelju vremenskog sleda uspostavi "uzročnu vezu" izmedju staljinizma i nacionalsocijalizma (Furet, Vreme 28. 3. 1998), i opominje ga da ne zaboravlja nemačke zločine: "Ali to što vas ovo 'filistarsko' (kako bi rekao Marks) odbijanje usporedbe izmedju fašističkih i komunističkih zločina žalosti ili dovodi u očaj, iz razloga koje razumijem, to ipak ne bi trebalo biti razlogom da zaboravite ulogu *Wehrmacht-a* u užasima koje su njemačke postrojbe počinile u Poljskoj ili Rusiji, kao i odgovornost Njemačke za nacizam" (Furet, Vreme 18. 4. 1998). Fire ne deli ni Nolteov grčeviti napor da iznadje "racionalno jezgro" nacionalsocijalizma preko somnabulne ideje da je boljševizam "zavera medjunarodnog jevrejstva" (Furet, Vreme 11.4. 1998.). Uprkos razlikama, Fire takođe koristi priliku da saglasnošću sa Nolteom osnaži svoju omiljenu ideju o "poraznom dejstvu antifašističke opsesije" i Staljinovoj manipulaciji antifašizmom. Iz okolnosti da su socijalistički režimi, naročito u bivšoj DDR, "besramno instrumentovalizovali" antifašizam pravdajući vlast zaključuje da se antifašizam iscrpljuje u toj funkciji. Pri tome previdja činjenicu da je antifašizam u fazi obnove SR Nemačke imao neznatnu ulogu, dok je antikomunizam od osnivanja države 1949. pa do 1968. dominirao celokupnim kulturnim i političkim životom i prerastao u pravu zapadnonemačku državnu religiju (Walter 1999, 554-558). Ne manje nekritički Fire preuzima Nolteovu profesorsku opsesiju da je studentski pokret 1968. nastojao da na svojevrstan način rehabilituje DDR, pa to čak razvija u tezu da je komunizam na taj način u SR Nemačkoj "sa zakašnjenjem stekao onu vrstu imuniteta na kritiku koju je u Francuskoj imao petnaest ili dvadeset godina ranije" (Furet, Vreme 25. 4. 1998.) Obe tvrdnje su neodržive. Najkasnije sa vojnim okončanjem pokušaja reformi praškog proleća u avgustu 1968. izgubio je "realni socijalizam" u nemačkom studentskom pokretu svaku podršku, a što se tiče imuniziranja komunizma od kritike, studentski pokret sigurno više nikada nije postigao nego tada, kada su izgubile legitimacijsku osnovu najprimitivniji oblici antikomunizma. Studentski antikapitalizam u svom najvećem delu nije nosio partijsko-komunistička obeležja, nego libertetsko-socijalistička (Walter 1998). Ne manje groteskna od krive ocene studentskog pokreta je činjenica da Fire ne samo što prihvata već u pomenutoj dugoj fusnoti opsežno razvija Nolteovo samopoimanje gde nemački istoričar prikazuje sebe kao žrtvu demonizacije i levičarskih zavera (Fire 1996, 204-205). Zato Šobert tvrdi da u ovoj prepisci Fire menja svoju iluziju o Staljinu za iluziju o

Nolteu (Schobert 1998). Pitanje je da li je pariški istoričar bio loše obavešten o nemačkom stanju kada je u Nolteu gledao žrtvu demonizacije od strane kampanje nemačke levice i kada je tvrdio daje Nolteovo delo u SR Nemačkoj "ne samo nedovoljno poznato, nego je i osporavano prećutkivanjem i ekskomunikacijom". Frankfurtski istoričar Valter izričito tvrdi da to ne važi ni za jednu od Nolteovih knjiga (Walter 1998). Otkuda onda solidarnost pariškog i berlinskog istoričara? Fire nije opterećen "poniženim nacionalizmom" kao Nolte, a u metodskom pogledu uprkos podudarnosti postoje krupne razlike koje su se samo delom odrazile na poimanje glavnih ideologija XX veka. Fire je istekao iz francuske škole analista bliske strukturnoj istoriji dok je Nolteova teorija prožeta fenomenologijom, egzistencijalizmom i istoricizmom (Kuljić 1990). Ali je zato S. Kurtoa, Fireov učenik bliži Nolteu kada govori o komunističkom i nacističkom genocidu. Antikomunizam je različito motivisani obrazložen premda je kod obojice upadljivo slično dijalektičko poimanje veze fašizma i komunizma. Kod Firea je antikomunizam obrazložen dubljom konzervativnom ocenom Francuske revolucije u kojoj se spori "teologija revolucije", a kod Noltea "genetičkom teorijom o totalitarizmu". Obojica nastoje sa različitim uspehom da diferencirano ocene Marksa. Konzervatizam je kod Noltea upadljiv u nacionalističkom rasterećenju fašizma, a kod Firea vraćanjem Berku, Kobenu i Tokvilu. Možda je ovde zanimljivije to što Fire veruje Nolteu i saoseća sa njim jer je u Francuskoj njegov vlastiti revizionizam dugo nailazio na otpor koji je Fire manje ili više svesno poimao kao zaveru levice. Osećaj zavere u saznajnom pogleduneretko vodi isključivostima što treba uračunati kod objašnjenja jednostranosti revizionizma i kod najkrupnijih evropskih istoričara.

Središnju Fireovu tezu o iznudjenom komunističkom antifašizmu prihvata i Nolte za koga je antifašizam samo maska totalitarnog režima. U "Prošlosti jedne iluzije" antifašizam je redukovan na izlog staljinističke ideologije, demokratsku šminku staljinizma. Kada se čita Fire utisak je kao da nikada nije bilo drugog levičarskog antifašizma osim antistaljinskog. Ipak za razliku od Noltea, Fire je još uvek pod uticajem Arona koji je razlikovao konc logore čiji je cilj prinudni rad i u kojima se umiralo zbog pogoršanih životnih iuslova, i logora za uništavanje koji su bili centri birokratskog i industrijskog rasističkog ubijanja. Tezu o iznudjenom antifašizmu osporili su britanski istoričar Hobsbaum i pariški politikolog Traverzo (Hobsbawn 1996, Traverso 2000). Hobsbaum, za razliku od Firea, tvrdi da su komunisti bili najdosledniji branioci antifašističke koalicije posle 1934, a nijedna antifašistička koalicija se nije mogla zamisliti bez SSSR-a. Logika ove situacije je bila toliko snažna da je nije mogla uzdrmati ni Staljinova politika 1939-1941. Komunistički uticaj je u ratu porastao kao i da nije bilo epizode Molotov-Ribentrop, zahvaljujući Hitleru. Logika te situacije (antifašističke strategije) je bila bez alternative. SSSR je bio neizostavni elemenat svake alijanse koja se nadala da će Hitlera pobediti. Izmedju 1919. i kraja 2. svetskog rata levica nije oborila nijednu vladu, sve antidemokratske promene (puč, osvajanje vlasti ili prenošenje vlasti), izvela je desnica. Nije bilo teško uočiti da je SSSR 1945. dosegao vrhunac medjunarodnog ugleda zahvaljujući padu Berlina. Tu je i Fire u pravu kao i mnogi koji

uočavaju da je period komunističke hegemonije bio izmedju 1943. i početka 1950-ih. Tada je bio i najrašireniji strah od zaraznosti komunizma. Ali samo je manjina uvidela da je stupanj antikomunizma bio obrnuto proporcionalan ozbiljnosti komunističke pretnje: komunisti su bili ponajmanje opasni tamo gde su komunističke partije zabranjene, u SR Nemačkoj i SAD.

Fire je, pak, vlastitom dijalektikom komunistički antifašizam pripisao nacizmu, a kao istinske antifašiste istakao Čerčila i De Gola. Pre će biti daje značaj Čerčila i De Gola bio u tome što su bili retki koji su potisnuli svoj duboko ukorenjeni antikomunizam u ime operativne nužnosti saveza sa Staljinom i komunističkim pokretima otpora. Komunisti su bili nesrazmerno zastupljeni u pokretima otpora, nemačka socijaldemokratija je bila u dubokom zimskom snu, a i veliki delovi ostalih socijalističkih partija. U tim okolnostima bilo je bizarno posmatrati fašističke i komunističke snage kao u istoj meri nepoželjne. Fire se ne bavi iscrpnije pokretima otpora, a upravo je ta aktivnost komunistima pružila legitimnost na izborima posle rata u Italiji i Francuskoj, pa i u Velikoj Britaniji. Dalje, Fire ističe daje privlačna snaga komunizma počivala na žaru Francuske revolucije. Hobsbaum je uveren daje izmedju 1917. i 1989. Oktobarska revolucija zasenila Francusku. Doduše ne i u Francuskoj (tu su uvek godine izmedju 1789. i 1793. bile centralne za komunističku ideju), ali izvan nje sigurno. Fire žigoše Staljina jer je ostao van sukoba do juna 1941, a ne i Ruzvelta koji je u rat ušao skoro pola godine kasnije. Poredjenje uzroka ulaska u rat bi još više blamiralo fireovsku konstrukciju: SSSR je bio napadnut i teritorijalno ugrožen, a SAD su branile svoj prekomorski posed -koloniju na Havajskim ostrvima. Dalje, Fire podvlači antifašističku doslednost Francuske i Engleske, stidljivo govori o Minhenu 1938, ali zaboravlja da V. Britanija nije vodila kopneni rat na svojoj teritoriji, a da je De Gol komandovao otporom sa bezbednog ostrva. Treba odmereno oceniti dijalektiku razvoja i učinak socijalitičkih režima. Fireu je to strano. On izričito tvrdi da "komunizam nestaje u nekoj vrsti ništavila". Dok je iza Napoleona ostao "širok trag uspomena, ideja i ustanova, iza sovjetskog carstva ostaje *tabula rasa*" (Fire 1996, 8-9). Hobsbaum je odmerenije uočio da bi bez sovjetskih žrtava evropski liberalni kapitalizam kapitulirao pred fašizmom, a sadašnji zapadni svet bi dugo činile izolovane SAD i niz različitih autoritarnih i fašističkih režima. Ironija istorije je u tome što je najtrajnija tekovina Oktobra upravo učvršćenje "naprednog zapadnog sveta" i gradjanske demokratije. Dakle, ako se put Oktobra definitivno iscrpeo to ne znači da treba umanjivati njegov značaj. Zato Hobsbaum razložno dodaje da su burne promene s kraja 1980-ih pod snažnim uticajem 1917.

Fireove jednostranosti svedoče o svojevrsnom istoriografskom razaranju prošlosti na kraju jednog burnog razdoblja. Britanski istoričar Hobsbaum diferenciranije tumači procese stoleća. U knjizi "Doba ekstrema" iz 1994. Hobsbaum piše da zbog grozota 1. svetskog rata nije bilo čudo što je samo manji deo posmatrača 1920-ih verovao u mogućnost preživljavanja demokratskog sistema, a svetska privredna kriza i uspeh prvog petogodišnjeg plana u SSSR-u su to uverenje još više učvrstili. Sličnu ocenu iznosi čak i protivrečni Nolte u jednom od pisama Fireu 1996: "Čak iako je njegove utopijske iluzije povijest opovrgnula, marksističko-komunistički pokret je imao veličine, i oni koji su

bili ostali izvan njega trebali bi danas da zbog toga sebi prigovaraju prije negoli oni koji su se u nj bili uključili" (Nolte, Vreme 28. 3. 98). Na paradoksalan način SSSR je pomogao liberalnom sistemu: nateraoje kapitalizam da se reformiše i time integriše radnički pokret, a osim toga porazio je nacizam. Geti razložno odbacuje Fireovu isključivu ocenu daje iza komunizma ostala *tabula rasa* (Getty 2000). Slično Hobsbaumu, kalifornijski istoričar upozorava da su tekovine radničkog pokreta na Zapadu iznudjene pod pretnjom radikalizovanja medjunarodnog radničkog pokreta i uz podršku SSSR-a. Ruzvelt je prešao ka Nju Dilu jer se bojao zaraze revolucije, a u Zapadnoj Evropi su sindikati i druge radničke organizacije uživale još veću podršku Moskve i sticali ustupke zbog straha buržoazije od revolucije. Mnogi socijalni ciljevi, koji su danas opšti, bili su zacrtani u ideologijama komunističkih partija daleko pre nego što su ih SAD partije uzele ozbiljno (prava žena i rasnih manjina). Komunisti su prvi na jugu SAD organizovali Afro-Amerikance i sirotinju u borbi za socijalnu pravdu. SSSRje podržavao N. Mendelu i ostale reformiste. Komunizam je otežavao život zapadnom establišmentu i teško da bi reformi bilo da nije bilo SSSR-a. Geti ironično zapaža da je postojanje SSSR-a pomoglo reformisanju zapadnog kapitalizma kojima je ovaj izbegao krvave revolucije Istoka. Komunizam XX veka nije bio iluzija prošlosti jer su njegove posledice prisutne svuda. Pomenuta Hobsbaumova knjiga u Francuskoj je prevedena tek 1999. sa velikim zakašnjenjem, jer se medju francuskim intelektualcima raširio antimarksizam. Savremenom pariškom ukusu više odgovara Fire, pa su se izdavači ustezali da objave Hobsbauma. Izmenjena je ideološka i intelektualna konjuktura o kojoj izdavači vode računa. Osim toga, sa Francuske je trebalo skinuti sećanje na filosovjetizam i prokomunizam koje je u njoj najduže trajalo, pa je danas i nedogmatski marxizam nepoželjan (Schulze 1999). Fireova knjiga je, kaže Geti, testament upućen zapadnim intelektualcima kako da objasne komunizam.

* * *

Istraživačka perspektiva Fireove dijalektičke sinteze o komunizmu XX veku ključnom segmentu je nepotpuna. Razmatran je i pomno raščlanjavan samo odnos fašizma i socijalizma, ali ne i manje značajni odnos ovih pokreta i ideologija prema liberalizmu, trećoj alternativi stoleća. Komunistički antifašizam i fašistički antikomunizam XX veka se podjednako ne daju razumeti bez dijalektičkog uključivanja u analizu liberalnog antifašizma i liberalnog antikomunizma. Što je pretenzija analize šira, i što se više bliži filozofiji istorije, to je pomenuto širenje perspektive nužnije. Stalno praćenje uzajamnog podsticanja, uslovljavanja i borbe pomenutih ideologija pokreta i režima uslov je istoričnosti njihove uporedne analize. Suština ključnih procesa minulog stoleća ne može se dokučiti ako se bilo koji činilac potceni ili isključi iz uzročno-posledičnog sklopa. Bilo bi svakako preterano očekivati od zagriženog antikomuniste da ulazi u motive kolonijalnog antifašizma SAD i V. Britanije, ali bi istoričar Fireovog formata morao bar priznati da je komunistički antifašizam shvatljiv kao podsticaj, ali i kao reakcija na ne

manje taktizerski liberalni antifašizam i da se katastrofalne teorije o socijalfašizmu ne daju razumeti bez jednostranosti socijaldemokratskih i liberalnih teorija o totalitarizmu. Npr. realni istorijski akteri u Nemačkoj 1932. (generali i industrijalci) bi se smejali da su ih tada teoretičari totalitarizma ubedjivali da je svejedno na vlast dovesti levi ili desni ekstremizam, jer su ovi tobože isti. Realni istoriski akteri su tada bolje uočavali razliku izmedju fašista i komunista, "mrkog i crvenog totalitarizma", nego mnogi potonji analitičari. Teorije o socijalfašizmu i teorije o totalitarizmu su se hranile uzajamnim isključivostima (fašizam je u tom pogledu bio ateorijski), a Hitleru je vlast relativno lako preneta (on je nije osvojio jer je čak krajem 1932. pretrpeo poraz na izborima) u dobroj meri zbog katastrofalnog sukoba komunista i socijaldemokrata u Nemačkoj. Medjudejstvo pomenutih isključivosti je moguće pratiti i u periodu 1941-1945 kada na Zapadu zamiru teorije o totalitarizmu, a u sovjetskoj propagandi slabi kritika kapitalizma. Da je istina celina, nije bez razloga upozoravao T. Adorno (Adorno). Slična je stvar i sa drugim Fireovim namernim previdom. "Veo univerzalnosti komunizma" koji francuski istoričar stalno pominje (Fire 1996, 501) stiče svoj smisao samo ako se ovaj privid poredi sa sličnim ostalim epohalnim opsenama: fašističkim naporom da se naciji i rasi vrati kosmopolitizmom i internacionalizmom oduzeto dostojanstvo i sa liberalnom ideologijom o zaštiti ljudskih prava kao sredstvom pravdanja imperijalnih i kolonijalnih ratova. Epohalne ideje i procesi ne mogu se proučavati izolovano u jednoj zemlji ili kontinentu, već kao rezultat medjudejstva, akcije i reakcije, u ekumenskom sklopu. Fire sužava ovu dijalektiku i skraćuje je na Evropu izmedju dva svetska rata i na odnos izmedju fašizma i komunizma. Celoviti uporedni okvir za istraživanje epohalnih ideja "skraćenog XX veka" treba da obuhvati i iluziju o zaštiti ljudskih prava kolonijalnog liberalizma. A višeslojna vizija protivrečnog društvenog razvoja ne sme se svesti na dilemu iluzija-realnost koja trijumfuje, već treba istorično da vodi računa o različitom nasledju i ceni koju treba platiti razvoju. Ne može se sporiti da je socijalizam platio odveć skupu i nepotrebnu cenu modernizaciji nerazvijenih društava (klasno čišćenje, masovno logorsko ubijanje, autoritarna politička kultura), ali ne treba smetnuti s uma da je i liberalna modernizacija počivala na bezdušnoj eksploataciji i masovnom genocidu. Američki levičar D. Mek Donald (Mac Donald) je misleći na to uoči Makartijeve hajke na "crveni fašizam" 1948. pisao o "totalitarnom liberalizmu". Ubedljiviji od Firea, koji tvrdi da su SAD vojnik demokratije (Fire 1996, 443), je N. Čomski (Chomsky) koji danas možda najiscrpnije pokazuje šta sve stoji iza SAD ideologije o zaštiti ljuskih prava. Hobsbaum je u pravu kada zapaža da u svetovnim religijskim ratovima XX veka istoričar ne može lako da razlikuje mit od protivmita, iluziju od protiviluzije, kao npr. neko ko se bavi XVI vekom, i razlikuje protestantsku reformu od katoličke reakcije. Pošto Fireu to nije uspelo, može se ozbiljno sumnjati u vrednost njegovog istorijskog poduhvata. Zato Hobsbaum ne prihvata ocene da Fireova knjiga pripada XXI veku. On istorično osporava Fireovo dokazivanje srodnosti fašizma i socijalizmu, zapaža da je knjiga pisana u hladnoratovskom maniru i zaključuje da Fireovo delo neće pripadati narednom veku jer nema ideološku i političku distancu od epohalnih sukoba XX veka pošto je odveć uklopljeno u tekuću iideologiju

(Hobsbawn 1996). Fire istovremeno odveć globalno zaključuje u alternativama iluzija-otrežnjenje bez uočavanja složenosti društvenih uslova u svakoj zemlji i svakom periodu koji su uticali na jačanje i slabosti komunističke ideje. Pisac ne nadrasta sukobljavanja XX veka, odveć lako razdvaja iluziju od protiviluzije u našem veku. Nedužnost kapitalizma i liberalne demokratije je neizrečena, ali osnovna pretpostavka Fireove knjige opterećene moralnim predrasudama (Terray 1997, 170) Hobsbaum upozorava na potrebu istoričnog objašnjavanja ideja uvek u vezi sa konkretnom situacijom, a ne neistorično, globalno (kao npr. stav o komunizmu kao opštoj epohalnoj iluziji), sumnjajući u trajniju vrednost knjige koja počiva na rezolutnim hladnoratovskim vizijama. Viperman je u nizu radova pokazao kako se poredjenjem i izjednačavanjem socijalizma i fašizma rasterećuju nacistički zločinci. Danas se fašizam pomera u pozadinu i potcenjuje upravo zahvaljujući snažnoj demonizaciji levice. Sredina se pomera udesno, kriteriji se menjaju, pa je danas biti desničar ili ekstremni desničar ne samo stvar salonske pomodnosti, nego i uslov prihvatanja u javnosti. Za prohodnost je dovoljno sporiti socijalističku prošlost kao laž, iluziju ili totalitarizam. Posle 1989, godine koja označava kraj epohe, svako istorijsko štivo koje želi da preživi vek mora pokušati da zauzme distancu prema ideološkim i političkim sukobima epohe. U današnjoj krizi to nije lako. Potrebno je više imaginacije i intelektualnog napora nego inače, a odmereno i hladno opredeljenje nije uvek smetnja objektivnosti. Danas je na Balkanu teško dopreti do hladne ocene socijalizma. Nije reč samo o naučnim ocenama, nego o političkoj kulturi koja se koleba izmedju euforičnog prihvatanja i ne manje žešćeg demoniziranja političkih ideologija i vodja. U njoj su veliki i izgledi za prihvatanje isključive Fireove kritike socijalizma. A kada je u pitanju jugoslovenska misao o društvu, pisac ovih redova deli bojazan da je i ovde demonizacija socijalističke prošlosti *conditio sine qua non* trivijalizacije fašizma i normalizacije šovinizma i konfesionalnog konzervatizma. Premda to nisu bile Fireove namere, kod nas ga i zbog toga treba kritički čitati.

Literatura:

Abse, Tobias (1996): The Italian Revisionist Controversy, Radical Philosophy (London) 77, May/Jun.

Benoist, Alain de (1997): Böse Banalisierung, Junge Freiheit (Berlin) 18. 4.1997.

Courtois, Stephane, Werth, N., Panne, J., Paczkowski, A., Bartosek, K., Margolin, J. (1999), Das Schwarzbuch des Kommunismus - Unterdrückung, Verbrechen und Terror (prevod sa francuskog), 2. Auflage, Piper, München (1. Edit. 1997)

Courtois, S. (1999): Das Verbrechen des Kommunismus, u Courtois u. a., Das Schwarzbuch des Kommunismus.

Fire, Fransoa (1990): 0 Francuskoj revoluciji (prevod sa francuskog), Izdavačka knjižarnica Z. Stojanović, Sremski Karlovci, (1. Edit. 1978)

Fire, F. (1994): Radionica istorije (prevod sa francuskog), Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, Sremski Karlovci (1. Edit. 1982)

Fire, F. (1996): Prošlost jedne iluzije - komunizam u dvadesetom veku - (prevod sa francuskog) Paiadeia, Beograd (1. Edit. 1995)

Fire, F., Ozuf M. (1996 a): Kritički rečnik Francuske revolucije (prevod sa francuskog), Izd. knjižarnica Z. Stojanovića, Sremski Karlovci, (1. edit. 1992)

Füret F., Nolte, E. (1998): Tiranije XX veka - prepiska (prevod sa francuskog) Vreme (Beograd) iz marta i aprila 1998 (1. Edit. 1997)

Getty, Arch, J. (2000): The Future Did Not Work - The Atlantic Monthly; March 2000, Volume 285, No. 3; page 113-116.

Grebing, Helga (1982): Levi radikalizam jednak desnom radikalizmu - pogrešna jednačina, (prevod s nemačkog), Treći program, jesen (1. Aufl. 1971).

Hamilton, Alaster (1978): Fašizam i intelektualci 1919-1945 (prevod s engleskog), Beograd, V. Karadžić (1. edit. 1997).

Hiršman, Albert (1999): Strasti i interesi - politički argumenti u prilog kapitalizma pre njegove pobede (prevod s engleskog) Beograd, F. Višnjić (1. edit. 1977).

Historikerstreit (1987): Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, Piper, München.

Hornung, Klaus (1997): Zeitgeschichte und Antifaschismus, Junge Freiheit (Berlin) 19. 12. 1997.

Hobsbawn, Eric (1996): Geschichte und Illusion, Perspektiven, Internationalen Studentinzeitung (Frankfurt/M.), 29.10.1996.

Howald, Stefan (1997): Die Revolution als Reform der Eliten, Frangois Füret, der erfolgreiche Streitergegen starre Dogmen, ist tot, Tages Anzeiger (Berlin), 17. 07.1997.

Jaschke, Hans-Gerd (1990): Frankreich, u Gress, F., Jaschke, H., Schönekas, K., Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa, Köln, Westdeutscher Verlag.

Klotz, Johannes, hg. (1999): Schlimmer als die Nazis? "Das Schwarzbuch des Kommunismus", Die neue Totalitarismusdebatte und der Geschichtsrewisionismus, Köln, Papyrossa.

Kühnl, Reinhard hg. (1987); Streit ums Geschichtsbild - "Die Historiker-debatte", Darstellung, Dokumentation, Kritik, Köln, Pahl-Rugenstein.

Kuljić, Todor (1983): Teorije o totalitarizmu, HC SSO Srbije, Beograd.

Kuljić, T. (1999): Goldhagen - debata, Jugoslovenski istorijski časopis 1-2.

Kuljić, T. (1990): Fenomenološko istoricistička teorija o fašizmu Ernsta Noltea, pogovor knjizi E. Nolte, Fašizam u svojoj epohi (prevod sa nemačkog), Beograd, Prosveta.

Luxemburg, Rosa (1974): Ruska revolucija, u R. Luxemburg, Izabrani spisi, Zagreb, Naprijed (1. Aufl. 1921)

Me Garr, Paul (1998): The French Revolution: Marxism versus revisionism,

A review of G Kates (ed), The French Revolution: Recent Debates and New Controversies, Routledge, 1997, International Socialism (London), September 1998.

Nolte, Ernst (1968): Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen, München, Piper.

Petersen Jens (1999): Die Verwandlung des Gartens in eine Kaserne. Lösungen eines Bannes: Der Begriff des Totalitarismus kehrt in sein Ursprungsland Italien zurück, u Horst Möller, hg., Der Rote Holocaust und die Deutschen, Piper, München.

Schobert, Alfred (1998): Noltes Denkwürdigkeiten-Der Briefwechsel zwischen Ernst Nolte und Francois Furet, Jungle World (Berlin) No. 15. 8. April 1998.

Schulze, Bodo (1999): "Das Zeitalter der Extreme" erscheint auf französisch, Le mond diplomatique, Nr. 5935.10. 9.1999.

Souvarine, Boris (1989): Staljin (prevod sa francuskog), Zagreb, Globus (1. edit. 1935).

Šumpeter, Jozef (1960): Kapitalizam, socijalizam i demokratija (prevod s engleskog), Beograd, Kultura (1. Edit. 1942).

Tadić, Ljubomir (1972): Tradicija i revolucija, Srpska književna zadruga, Beograd.

Terray, Emmanuel (1997): Die Vergangenheit einer Illusion und die Zukunft einer Hoffnung - F. Furets Buch über die kommunistische Idee im 20. Jahrhundert, Sinn und Form (Wien) 49. Jhrg, H. 2.

Traverso, Enzo (2000): Der neue Antikommunismus - Zu Noltes, Furets und Courtois' Interpretation des 20. Jahrhunderts (prevod s francuskog), Jungle World Banner 26. Juli 2000.

Veber, Maks (1997): Sabrani spisi o sociologiji religije, 3. toma (prevod sa nemačkog), Sremski Karlovci, Izd. knjižarnica Z. Stojanovića (1. Aufl. 1920).

Vizling, Hans (1981): Teškoće s Tomasom Manom (prevod s nemačkog), Treći program br. 50-111-1981

Walther, Rudolf (1998): Aus gehöriger Distanz und Unkenntnis - Der Briefwechsel Furet-Nolte, Die Neue Gesellschaft - Frankfurter Hefte 1998, H. 6.

Wippermann, Wolfgang (1997): Wessen Schuld?Vom Historikerstreit zur Goldhagen-Kontroverse, Berlin, Elefanten Press.

Wippermann, W. (1999): Antikommunismus verkauft sich - Francois Furet, Das Ende der Illusion. Der Kommunismus im 20. Jahrhundert, Piper, Sonderausgabe München 1998, Kalaschnikow - Das Politmagazin (Berlin), No. 1.

4. Rasprava oko "Crne knjige komunizma": društvenopolitička uslovljenost i teorijski sadržaj

Novembra 1997, nekoliko dana pre osamdesete godišnjice Oktobra, u Parizu se pojavio obimni zbornik "Crna knjiga komunizma" (u daljim navodima CKK), marta 1998. izašlo je nemačko izdanje, a ubrzo i prevodi u još desetak zemalja u gotovo milionskom tiražu. U nekadašnjoj Jugoslaviji knjiga je objavljena u Sarajevu i Ljubljani. Pisci su četiri francuska istoričara, jedan češki i jedan poljski politikolog i dva nemačka teologa (koja su u nemačkom izdanju dodali deo o DDR-u). Bilans "velike komunističke iluzije" je 100 miliona mrtvih, pa je u poredjenju sa fašizmom, koji je odneo 25 miliona (Courtois 1999, S, 27) komunizam mega zločin XX veka. Statistika smrti je sledeća: Kina 65 miliona, SSSR 20 miliona, Severna Koreja i Kambodža - po 2 miliona, Istočna Evropa - milion, Latinska Amerika 150.000, Afrika 1,7 miliona, Avganistan 1,5 miliona ubijenih ili umrlih od gladi, a medjunarodni komunistički pokreti i komunističke partije koje nisu bile na vlasti krive su za još desetak hiljada mrtvih (Courtois, S. 16). U knjizi je prikazan teror u SSSR-u, evropskim socijalističkim državama, aktivnost Kominterne, a zatim komunistička praksa u Kini, Severnoj Koreji, Vijetnamu, Kambodži, tzv. Trećem svetu od Kube preko Mozambika do Avganistana. Redaktor zbornika pariški istoričar Stefan Kurtoa u uvodu (Courtois S. 13-44) tvrdi da je kod komunista nemilosrdna klasna borba primila crte genocida, a da se o žrtvama komunizma ćutalo zbog snažnog manipulativnog komunističkog antifašizma i otuda što je Aušvic zamaglio zločine komunizma. Teror je osnovna dimenzija savremenog komunizma zajednička svim komunističkim sistemima tokom njihovog postojanja (S. 15), "rasni" i "klasni genocid" su vrlo slični (S. 21), a komunistički režimi su sistematski koristili glad kao oružje (S. 21). Ove teze saradnici zbornika pokušali su da potkrepe opisom i zbrajanjem zločina komunista u pomenutim zemljama. Knjiga je posvećena preminulom Fireu koji je, kako stoji u posveti, nameravao da za nju napiše predgovor. Uticaj Firea ogleda se i u pokušaju većine pisaca priloga da socijalizam objasne u svetlu dugih istorijskih procesa kao vrhunac lokalnih autoritarnih tradicija političke kulture brutalnosti i samodržavlja. Vert (Werth) shvata boljševizam kao autoritarni vrhunac ruskog autoritarizma, a Margolin (Margolin) azijski socijalizam vezuje za kolektivizam i apsolutizam kineske i indokineske antiindividualističke tradicije. Ovaj napor nije lišen zanimljivih zapažanja, uprkos tome što socijalizam nije shvaćen višeslojno kao mešavina autoritarizma i modernizacije već pretežno jednostrano kao teroristička totalitarna verzija prožeta novom opasnom utopijom. Kod više pisaca zbornika prepoznatljiv je fireovski modifikovani pristup prošlosti francuskih analista. Korišćena je raznolika gradja neujednačene vrednosti: od materijala iz novootvorenih arhiva do sekundarne naučne i publicističke literature. Izabrana bibliografija u knjizi (S. 961-967) sastavljena je skoro isključivo od radova pisanih posle 1989. sa stanovišta "pobednika".

Knjiga je snažno odjeknula u javnosti ne samo zbog skandalozne cifre o 100 miliona žrtava komunizma, nego i zbog prirode izlaganja. Na početku treba pomenuti samo dva razloga. Prvi je što knjiga čitaoca ne dovodi u nedoumice diferenciranim zaključivanjem. Naime višeslojna istraživanja politike po prirodi su retko uspešna u političkoj propagandi, jer diferencirani zaključci ne odgovaraju jednostranoj polarizaciji, popularizaciji, demonizaciji ili glorifikaciji složenih pojava. Da bi se postigao politički efekat mora se uprošćavati, a realnost je po pravilu odveć složena i ambivalentna da bi njeno valjano tumačenje služilo samo jednoj političkoj viziji. CKK ne spada u višeslojnu literaturu koja izaziva dileme razlikujući npr. napredne, autoritarne i terorističke segmente složenih političkih pojava, izvornu i reaktivnu prirodu nasilja i si. I medijska debata podlegla je osnovnom tonu CKK. Tako se rasprava daleko više usredsredila na provokativni predgovor i zaključak redaktora, čija je površna statistika bacila senku na ozbiljnost pristupa pisaca drugih priloga. Drugi razlog velike popularnosti zbornika je mogućnost vrlo širokog korišćenja sadržaja u političke svrhe. Naime, svako pretendovanje na monopol na žrtve obezbedjuje veliki politički kapital jer prećutno traži naknadu u raznovrsnim oblicima. Antikomunizam postaje samorazumljiv ako se pokaže da su komunisti najveće ubice, pa se može koristiti u pravdanju najrazličitijih namera i interesa. Otuda nova vidjenja i prerade prošlosti i sporovi oko obima različitih masovnih zločina u istoriji. Poslehladnoratovsku debatu oko Holokausta i zločina komunizma treba shvatiti kao deo opšte borbe za preraspodelu nove moći u svetu izmedju SAD, BRD, Jevreja i drugih na temelju priznanja vlastitih žrtava. Medijska popularnost CKK počiva na zaključcima koji ne izazivaju dileme u pogledu prirode komunizma i širokim i raznovrsnim mogućnostima demonizacije komunizma u različitim zemljama. Nije reč o pravdanju poslesocijalističke stvarnosti kritikom komunističke prošlosti, već više o upozorenju da je totalitarizam preživeo pad komunizma. Danas ga čine posledice socijalizma. Dakle, socijalizam je i dalje odgovoran iako je srušen. Bekstvo od posledica komunizma teže je nego bekstvo od komunizma pisao je pariški publicista Revel (J. Revel). Pored pojma totalitarizam nastaju novi pojmovi kao "crveni holokaust" za oznaku komunističkog planskog ubijanja (Möller 1999) ili "crveni fašizam", kako Margolin naziva režim Pola Pota (Margolin 1999 b, S. 690). Holokaust je postao sinonim svakog nasilja i destrukcije različitog stupnja. U medijskoj trivijalizaciji nova pojmovna kovanica ispražnjena od konkretnog istorijskog sadržaja sve više se koristi na Zapadu za obeležavanje zločina u Sev. Koreji, Bosni, Ruandi i Zairu.

U atmosferi poslehladnoratovskog antikomunizma mogao se očekivati snažniji povoljni medijski odjek knjige, od njenog osporavanja? Dosadašnji tok debate uglavnom je potvrdio ova očekivanja, a naučne kritike nisu mnogo ugrozile idejnopolitički učinak knjige. Ovde bi trebalo objasniti ovaj prividni paradoks i ispitati da li je reč o prekretničkom delu u nauci koje ruši mitove, ili medijskoj skandalizaciji koja je potisnula istorična objašnjenja, samorazumljivom trijumfu istoriografije koju pišu pobednici ili spontanoj smeni epohalne svesti, razumljivoj potrebi novog trenutka za bilansom minulog doba ili demonizaciji socijalizma u političkom trenutku koji ne treba propustiti? Raspravi oko CKK

ovde se ne prilazi kao relativno samostalnom naučnopolitičkom diskontinuitetu, tj. originalnom istoriografskom istraživanju, niti se drži da je ona obeležila nove naučne početke i sinteze, već smatramo daje debata duboko ukorenjena i predodredjena trajnijim evropskim idejnopolitičkim tradicijama gledanja na socijalizam (pre svega Francuske i Nemačke) koje je izmena epohalne svesti kratkog XX veka samo obelodanila, a pojedine njene segmente dovela do apsurda. Koliko god bila medijski uticajna, rasprava oko CKK je sa stanovišta sociologije nauke ne mnogo saznajno značajna etapa u prevladavanju prošlosti XX veka jer je u toj meri opterećena strastima svoga vremena da teško može biti priprema odmerene osmatračnice na prošlost u narednom stoleću. Upravo zbog zarobljenosti političkim strastima XX veka, ovu debatu nemoguće je razumeti bez osvrta na njenu idejnopolitičku predistoriju, tj. na glavne procese u kojima su se u misli o politici prelamali sukobi levice i desnice u glavnim zapadnoevropskim idejnim središtima.

CKK je pretežno rezultat aktivnosti istoričara francuske fireovske istoriografske škole, a u raspravi oko nje se ispoljio daleko složeniji i širi splet u svetu prisutnih različitih odnosa prema ideološkim izvorima nasilja u XX veku. U opštem strukturnom pogledu CKK je napor sazreo u složenom spoju: (a) izmenjene globalne evropske epohalne svesti s kraja XX veka; (b) uzajamnog medjudejstva neravnomernog razvoja idejnopolitičkog odnosa prema socijalizmu u tradiciji glavnih zapadnoevropskih zemalja, pre svega u Francuske i SR Nemačke; (c) užih aktuelnih idejnopolitičkih potreba preovladjujućih društvenih snaga u Francuskoj; (d) saznajnih napora istoričara, pretežno Fireovih učenika, za bilansiranjem terorističkog učinka jednopartijskih socijalističkih evropskih režima XX veka.

4.1. Idejnopolitičke tradicije: francusko i nemačko suočavanje sa socijalizmom

Da li su sa padom gvozdene zavese pukli vidici, ili se digla magla? Sporovi oko teorija o totalitarizmu nakon nestanka hladnog rata, traganje intelektualaca u Evropi za novim opredeljenjem, kolebanje epohalne svesti i revizionizam u Zapadnoj Evropi i SAD - bitno odredjuju dileme misli o politici u poslednjih pola veka. Ove rasprave tekle su na različit način u glavnim idejnim središtima i različito uticale na političku kulturu ovih zemalja i njihovo vidjenje suštine društvenih sukoba. Sledeći misaoni obrasci su u Evropi oblikovali identitet idejne klime i političkog grupisanja: antifašizam, antikapitalizam i antitotalitarizam. Zgusnuti izraz idejnih sukobljavanja na kontinentu bila je rasprava oko totalitarizma koja je u Francuskoj i SR Nemačkoj i Italiji u poslednih pola veka tekla u različitim smerovima. U Francuskoj i Italiji 1950-ih godina bila je snažna antifašistička levica koju je tek posle nekoliko decenija potisnula antitotalitarna usmerenost. Tome nasuprot, početne godine SR Nemačke odredjivala je antitotalitarna saglasnost, podjednako antinacistička i antikomunistička, nakon čega je usledila erozija antitotalitarizma, a idejnopolitički blokovi su se konstituisali prema obrascima: antifašizam versus antikomunizam. Neravnomerne tokove ovih idejnih sučeljavanja odredjivala su

važna politička zbivanja: sovjetske intervencije 1956. u Madjarskoj, 1968. u Čehoslovačkoj, vojni udar 1981. u Poljskoj, pad Berlinskog zida 1989. i rat u bivšoj Jugoslaviji 1991-95, a od vanevropskih pre svega antikolonijalni pokreti u Trećem svetu protiv metropolskog imperijalizma. Suočavanje sa ovim realnim zbivanjima-lomovima bitno je odredjivalo opredeljenje intelektualaca i javne sporove. Neravnomerni tokovi istorija zemalja - idejnih središta uzrok su tome da ni idejne prekretnice ni kontinuiteti nisu bili hronološki paralelni, pa su neka važna dela izazivala različite reakcije: npr. Aronova knjiga "Opijum intelektualaca" 1957, Solženjicinov "Arhipelag gulag" 1974, ili CKK 1997. U Francuskoj je 1974. bio tzv. "Gulag-šok", a u SR Nemačkoj i Italiji ne. U SR Nemačkoj je otpor antikomunizmu postojaniji nego u Francuskoj, pa čak ni pad Zida u levoliberalnom miljeu nije izazvao krupnije potrese. Nešto više o uzrocima neravnomernosti ovih idejnih tokova.

Opšti uspon levice od polovine 1950-ih osnažen je raspadom kolonijalnih imperija. Kolonijalizam je bitno narušavao prestiž kapitalizma. Oslobodilački pokreti u Trećem svetu izazivaju pomeranje interesnih sfera i uticajnih zona. Francuska se 1956. povlači iz Indokine, a početkom 1960-ih ulaze SAD u Vijetnam. Počinje francusko-alžirski rat kao kolonijalni, a vraća se kao gradjanski rat u metropolu: atentati, protesti intelektualaca, kriza državne legitimnosti u Francuskoj čiji je vrhunac bio maj 1968. Krajem 1960-ih Portugal se povlači iz Afrike, u Kongu ratuje Belgija, u Južnoj Africi počinje borba protiv aparthejda, u Latinskoj Americi počinju gerilski pokreti. Antikolonijalizam je dizao ugled levici a snižavao liberalizmu. Bio je to "virus" erozije kapitalizma sličan "virusu ljudskih prava" koji je načeo socijalizam 1980-ih godina. Mladi intelektualci su u antikolonijalizmu gledali novu globalnu revoluciju. Agresivna intervencija u kolonijama tumačena je kao zaštita sistema u metropoli, a kolonijalno pravdanje rata u Indokini antikomunizmom bilo je neubedljivo i prozirno. Radikalni studenti osudjivali su kolonijalizam kao novi fašizam, SAD, Španija i SR Nemačka poimane su kao istovetni delovi novog globalnog sistema podjarmljivanja, a uloga SAD u Vijetnamu poredjenaje sa ulogom SS trupa u Drugom svetskom ratu. Bremenski politikolog Antonia Grinenberg ocenjuje da se demokratija iskazivala u širokom antiratnom protestu (Grünenberg 1993 S. 148). Zbog ovih okolnosti odnos prema realsocijalizmu u Evropi bio je složeniji nego tridesetak godina kasnije.

Marksizam u zapadnoj Evropi dugo je bio podvojen na službenu ideologiju prosovjetskih komunističkih partija i kritičku antistaljinističku struju. Sartr je 1950-ih godina kritikovao sovjetsku demokratiju u ime demokratije saveta (Sartr 1970, 26) i francuske komuniste koji su branili sovjetsku intervenciju u Madjarskoj (Sartr, 1970, 29-31), a ponajviše lenji lagerski marksizam. U Francuskoj, medjutim, posle rata potiskivana je i vlastita okupacijska prošlost. Defetizam zbog poraza 1940. i stid zbog kolaboracije sa nacizmom zamenjeni su posle rata i prevladavani pojačanim antifašizmom: degolisti i komunisti podjednako su se koristili kapitalom *resistance,* oslobodioca nacije i boraca otpora. Sećanja na fašizam bila su još sveža, pa je ugled komunističkog pokretu otpora bio snažan. Od svih zapadnih zemalja marksizam je u Francuskoj 1945. bio u kulturnom i

političkom pogledu najticajniji. *"Jalta ala francaise"* nazvana je podela moći posle rata: degolisti su držali političku moć, a komunisti, doduše u opoziciji, imali su je u kulturnoj sferi. Izmedju 1945. i 1946. udvostručio se broj članova KP Francuske na preko milion, a na izborima novembra 1946. komunisti su dobili 28% glasova (Ackermann 1999, S. 77). Intelektualno politički milje je 1950-ih i 1960-ih godina stajao na strani levice sasvim u znaku antifašizma, koji se pozivao na slavnu *resistance.* Fireovski istoričari dodaju da je sve to bilo pojačano mitom o revoluciji, koji je u Oktobru gledao nastavak Francuske revolucije. Možda bi ova ocena bila uverljiva da u istom periodu ni u Italiji pojam totalitarizam nije imao značajnu ulogu (Petersen 1999, S. 63) jer su komunisti bili uticajni zahvaljujući aktivnom antifašističkom učinku. Inteligencija je slavila *Resistenza,* a P. Toljati (Togliatti) i D. Kantimori (Cantimori) odbacivali su pojam totalitarizam kao angloameričku semantičku invaziju. Čak ni vodeći italijanski istoričar fašizma Renco de Feliče (Felice) krajem 1960-ih godina nije poklanjao veliku pažnju teorijama o totalitarizmu (Petersen, 1999, S. 63). Još uvek je antifašizam u Evropi uspešno odolevao antitotalitarizmu.

U toj klimi formira se studentski "moralni rigorizam"polovinom 1960-ih godina koji je u SR Nemačkoj oštro napadao konzervativni Adenauerov režim dok je u Francuskoj bilo nešto drugačije, jer su studenti bili kritični i prema KP Francuske koja je saradjivala sa degolistima i branila nepopularni SSSR. Kao i u svakom politiziranom mišljenju bilo je dualizma i manihejstva levice (suprotstavljenog dualizmu stratega hladnog rata), samo što sada novoj levici SSSR više nije bio uzor. Oslonac studentskog otpora bila je kritička teorija sa tezama da tehnička racionalnost kapitalizma zaklanja društvenu represiju i da je liberalizam odgovoran za nacizam. Markuze je u knjizi "Jednodimenzionalni čovek" pisao da je zapadni kapitalizam totalitaran, da je liberalni sistem iznedrio Aušvic, a veliki deo inteligencije podržavao je oslobodilačke pokrete u Trećem svetu. Če Gevara je bio personifikacija antikolonijalizma, a zbog protivljenja SSSR-u bio je popularan i maoizam. Radikalni antifašizam i antiimperijalizam pravdao je viziju nove radikalne demokratije saveta lišene državnosocijaličke, ali i liberalnoburžoaske oplate. Sve to je pratio snažni pacifistički protest protiv naoružavanja i antiatomski pokret (iz kog će kasnije izrasti ekološki). Postepeno se kod studenata radikalizuje tema "sila kao protivsila". U SR Nemačkoj sistem je gubio legitimnost pre svega stoga što je bio deo svetskog kapitalističkog sistema podjarmljivanja, a zatim i zbog toga što su u politici i upravi opstajali kadrovski ostaci nacizma (kao i kod privredne elite, u porodicama i obrazovnom sistemu) (Grünenberg S. 157). To su bili realni uslovi koji su jačali ugled levice i oblikovali važne antiratne, antiimperijalističke i levičarske segmente epohalne svesti, a nije se radilo o sklonosti Nemaca zatvorenim idejnim sistemima kako neistorično tvrdi U. Akermann (Ackermann 199, S. 11).

Na drugoj strani tekli su procesi koji su potkopavali ugled levice. Najpre je odvajanje Jugoslavije od Kominforma 1948. ugrozilo nedodirljivost lagera i unelo virus težnje za nezavisnošću u staljinistički monolit. Budimpešta-šok 1956. načeo je ugled posleratnih komunističkih partija u Zapadnoj Evropi, a u Francuskoj podstakao sukob

izmedju službenog i kritičkog maksizma. Sovjetska okupacija Čehoslovačke još više je ugrozila autoritet lagerske levice. Kod mnogih francuskih intelektualaca prokomunističku i prosovjetsku sklonost jačao je antiamerikanizam i protivljenje NATO paktu. Otpor SAD je bio važna osnova aktuelnosti marksizma u Zapadnoj Evropi. Ovaj uzrok slabi sa ujedinjavanjem Evropske unije već od 1980-ih godina. Pre toga, npr. kod anarhista u Parizu 1968. bila je aktuelna Lenjinova kritika imperijalizma, kao osnova otpora SAD. Mržnja prema SAD prelazila je u opštu mržnju protiv kapitala, ali subjekt revolucije više nije bio SSSR nego Kina, Kuba i Će Gevara. Za razliku od Nemačke, u Francuskoj su dominirale anarhističke grupe. Anarhisti kao A. Gliksman i D. Kon-Bendit su se još uvek pozivali na Sartra "duhovnog oca", slavljene su revolucije u Kini, Kubi i Vijetnamu kao protivmodeli sovjetskom komunizmu uz solidarnost sa oslobodjenjem kolonijalnih naroda (Ackermann 1999, S. 101). I ovaj zanos Fire je jednostrano (u skladu sa svojom apriornom tezom o komunizmu kao iluziji, utopiji i teroru) svodio na maoistički komunistički mesijanizam francuskih studenata, altiserovsku utopiju pravednog sveta ili san kalifornijskih studenata o Kubi kao latinoameričkom raju. Levičarski duh epohe, medjutim, bio je prožet realnom kritikom podstaknutom surovim odnosima kapitalizma, pre svega američkog imperijalizma i kolonijalizma, koja se oslanjala i na klasnu svest radnika u kapitalističkim metropolama (u sindikatima i radničkim partijama). Premda ne u podjednakoj meri, antisovjetizam i antiamerikanizam bili su zajednički pariškim i nemačkim studentima, ali je ovaj prvi kod francuskih bio izraženiji zbog sukoba sa KP Francuske. Kon-Bendit je 6. maja 1968. na javnom skupu na Sorboni zatražio od komunističkog književnika Aragona da se izjasni o svojoj prošlosti pa je Aragon napustio salu. Parola USA-SS-SA bila je vrhunac antiamerikanizma. U SR Nemačkoj marksizam je medju studentima bio izraženiji, a realni socijalizam nije tako javno napadan kao kod francuskih anarhista, jer su pariški studenti u maoizmu gledali alternativu staljinizmu. U. Akerman čak tvrdi da je maoizam je u Francuskoj imao libertetsku crtu koliko god to zvučalo protivrečno.

Jednako kao što je otpor prosovjetskoj KPF u Francuskoj olakšavao odvajanje inteligencije od levice, tako je u SR Nemačkoj u istom periodu napor za prevladavanjem domaće fašističke prošlosti približavao inteligenciju levici. Idejni tokovi francuskog antitotalitarizma postupno se odvajaju od tokova nemačkog antifašizma. U SR Nemačkoj nije bilo prosovjetskih partija, a u Francuskoj genocidne prakse u zemlji. Otuda u prvoj izostanak masovnog konvertitstva kao prenaglašenog pokajanja zbog levičarske prošlosti, a u drugoj nije bilo potrebe za radikalnim prevladavanjem domaćeg fašizma. U SR Nemačkoj se još sredinom 1960-ih posle perioda apatije otvara sukob generacija. Raste bunt protiv očeva-bivših nacista čije su vrednosti poražene i čiji je autoritet opao. Sukob se širi i na školu: kako mogu biti nastavnici oni koji nisu kadri da objasne nastanak konc-logora. Onemela generacija (roditelja bez odgovora) relativisala je institucionalnu demokratizaciju u očima mlade generacije (Grünenberg 1993, S. 159.). Neprevladani fašizam na svim planovima gonio je mlade u radikalan sukob sa strukturama koje su ga oličavale. Antifašizam posleratnih nemačke omladine bio je protest protiv biografije očeva

i svesna poruka da oni koji su kasnije rodjeni ne žele da budu u makazama biografije predaka. Ali to nije bio samo generacijski sukob. "Šezdesetosmaši" su zaposeli mesto u političkoj kulturi SR Nemačke koje je bilo upražnjeno-mesto javne samorefleksije. Prvi put javna kritika kolektivno je napadala protivrečnost izmedju snažnog tereta fašističkog nasledja i oporog ćutanja o njemu. Revolt se javio kao antifašistička kritika vlasti i ne može se svesti samo na subjektivno oslobodjenje biografija. Bilo je to sasvim novo globalno "prevladavanje" prošlosti. Političke strukture, privredni interesi, porodični život, obrazovanje i ideologija poimani su kao tesno povezane pretpostavke uspona fašizma, pa je otvorena nova perspektiva u gledanju na kontinuitet nacističkog sistema i nove nemačke republikanske države (Grünenberg 1993, S. 160).

U središtu svake epohalne svesti su žrtve za čije se oslobodjenje nosioci svesti zalažu ili čije uspomene slave kao okosnicu vlastite institucionalne ili idejne homogenizacije. Šezdesetih godina u Evropi marksizam je dominirao u svesti inteligencije kapitalističkih zemalja sa vlastitim vidjenjem podjarmljenih grupa. Bile su to eksploatisane klase, rasne i manjinske grupe: radnička klasa, podjarmljeni Treći svet, obojeni i skupne žrtve fašizma. Već u narednoj deceniji žrtve se menjaju: u SR Nemačkoj Jevreji potiskuju radnički pokret, a u Francuskoj žrtve se centriraju oko disidenata unutar realnog socijalizma. Šta je izazvalo ove nadideološke izmene? Jačanje multinacionalnog kapitala i počeci ujedinjavanja Zapadne Evrope posredno su slabili antiamerikanizam i antiimperijalizam i podsticali kritiku totalitarizma. U tom procesu neki idejni tokovi su imali aktivnu i samostalnu ulogu, premda su tekli neravnomerno.

U Francuskoj je levičarsko-anarhistički duh bio kratkog daha. Fire tvrdi da je već sa knjigom Složenjicina zamisao o totalitarizmu u Parizu stekla gradjansko pravo (Fire 1996). Francuski antitotalitarni front je od 1970-ih jačao i zbog uključenja istočnoevropskih disidenata u unutrašnje rasprave njihovih kolega (Havel, Geremek, Mihnik, Kuron) i njihovog otvorenog finansiranja (Ackerman 1999. S. 91-93.). Logorska literatura takodje je jačala antitotalitarnu saglasnost naročito posle dodeljivanja Nobelove nagrade Solženjicinu 1970. i objavljivanja njegove knjige "Arhipelag Gulag" 1974. u Parizu. Teorije o totalitarizmu bile su uvek razapete izmedju analitičke i ideološke funkcije, a njihovo oživljavanje odnosno povlačenje bilo je povezano sa konkretnim političkim zbivanjima, 1968. jednako kao i 1989. Dva su glavna kadrovska izvora klasičnih teorija o totalitarizmu: izbeglice ispred fašizma i renegati od socijalizma. Veliki deo razvijenih teorija o totalitarizmu potekao je od izbeglica, ponajviše ispred fašizma, otuda često teorijsko utemeljenje u književnim svedočenjima i filozofskim refleksijama tih intelektualaca. Slično je bilo i sedamdesetih godina kada su izbeglice iz Čehoslovačke i Poljske u Pariz donele uverenje o konačnoj propasti reformi u socijalističkom lageru. Izgleda da je Gulag-šok donosio brže "otrežnjenje" jer je antitotalitarizam korišćen za osporavanju evrokomunizma kao prerušenog totalitarizma. Slični su uzroci brzog prodora teorija o totalitarizmu u jugoistočnu Evropu posle 1990. jer je uočen njihov značaj u suzbijanju političke uloge komunista. U Francuskoj dolazi do terminološke obnove misli o totalitarizmu: nastaju novi termini "totalitarna logika", "totalitarni duh", "totalitarni jezik", "totalitarno društvo",

"totalitarni eksperiment" i si. Italija je, medjutim, još uvek odolevala teorijama o totalitarizmu i blokirala njihovo širenje, premda je upravo u ovoj zemlji pojam nastao. Sve do 1980-ih godina radovi Solženjicina i H. Arent u Italiji su imali slab odjek (Petersen 1999, 64).

Istočnoevropski disidenti bili su zapaženiji u Francuskoj nego u Nemačkoj, gde je bila izgleda i manja zainteresovanost za poljsku Solidarnost i Solženjicina. Nemačka levica više se zalagala za "Treći put" i "socijalizam sa ljudskim likom", retko ko za kapitalizam. Demokratija i kapitalizam kod dobrog dela inteligencije su se isključivali, pa je pružan otpor antikomunizmu disidenata (koji su osporavali i Marksa) i koji je provocirao "refleksni anti-antikomunizam" (Dučke, Wilke 1983). Solženjicina su kritikovali Roj Medvedev, Ernst Mendel (Mandel), Franc Marek (Marek), Lelio Baso (Basso) i drugi (Dučke, Vilke 1983). Trebalo je dosta vremena da ovi misaoni obrasci oslabe, a ni 1990-ih nisu potpuno napušteni (zbog novog antifašističkog zaštitnog talasa). U Parizu je prisutnost brojnih istočnoevropskih disidenata izoštrila pogled na situaciju s one strane gvozdene zavese, ali i stvorila nove antitotalitarne isključivosti. Posle Gulag-šoka i nasrtljivog antitotalitarizma "novih filozofa" došlo je do novog talasa konvertitstva kod marksista. U središte rasprava prodiru demokratija, ljudska prava i problemi civilnog društva lišeni prepreka antifašizma.

U istom periodu u SR Nemačkoj dolazi do zaokreta od antitotalitarizma ka antifašizmu. Studentski bunt podstakao je slom antitotalitarne saglasnosti iz hladnog rata kada je antitotalitarizam potiskivao fašizam u drugi plan. Pojačana istraživanja fašizma, oživljavanja kritičke teorije i ideološko-kritičkog pristupa bili su nemačka reakcija na antitotalitarizam. Bonski istoričar Braher (Bracher) video je u tome i reakciju na eru "dezideologizacije" i povlačenja u privatnost koja je u SR Nemačkoj nastupila nakon Hitlerovog vojnog sloma. Antitotalitarizam je poražen i *u Historikerstreit* 1986/87, a tek posle pada Zida dolazi do njegovog agresivnog aktiviranja. Horkhajmerova pregnantna misao "Ko neće da govori o kapitalizmu treba da ćuti o fašizmu" idealnotipski je iskazivala srodnost antikapitalizma i antifašizma. Izmena naučnopolitičke paradigme od teorija o totalitarizmu ka teorijama o fašizmu u ovom periodu odvijala se u znaku snažne kritike veze krupnog kapitala i fašizma. Berlinski filozof W. F. Haug (Haug) je, slično Sartru, pisao 1974. "Ko ne želi da napada antikomunizam, gubi antifašizam". Iza snažnog antiliberalizma krio se ne samo levičarski nego i opštiji nemački antizapadni stav (bilo je toga i kod socijaldemokrata i konzervativaca). Kod studentskog pokreta opredeljenje za Zapad nije bilo moguće zbog snažne moralne kritike kapitalizma koja je isključivala poistovećivanje sa zapadnim demokratijama. Novac umesto morala, potrošnja umesto razumnog zadovoljenja potreba, liberalizam umesto radikalne demokratije, zapadna nekultura umesto duhovne kulture - bile su alternativne vrednost koje su dominirale epohalnom antiliberalnom svešću 1960-ih (Grünenberg S. 162.). Tek će krajem 1970-ih marksistička istraživanja fašizma biti postupno potiskivana antifašizmom druge vrste u čijem je središtu bila kritika holokausta, a ne kapitalizma.

Bilo bi pogrešno antifašizam posmatrati kao idejni obazac svojstven samo preovladjujućoj nemačkoj svesti ovoga doba. Čak je i Fire priznao da je svuda u Evropi antifašizam imao snagu univerzalnog sećanja, a možda i kolektivnog osećanja krivice zato što se fašizmu nije na vreme oduprlo. Posle 1945. antifašizam je u kritici gradjanske demokratije bio bez konkurencije, slobodno se razvijao. U tom pogledu je 1945. bila politička pobeda više komunističke nego demokratske ideje (Fire 1996, 346). Vojni uspesi Crvene armije potisnuli su antitotalitarizam. Hokhajmer je SSSR nazivao autoritarnom državom, a njegov Institut za društena istraživanja nije pre rata kritikovao SSSR, jer je ova država, kako je rekao Horkhajmer, i na ideološkom planu bila najmoćniji neprijatelj fašizma. U antifašizmu kritičke teorije bio je sadržan anti-antikomunizam, pa je Frankfurtska škola imala distancu prema teorijama o totalitarizmu, tj. poredjenju Trećeg Rajha i SSSR-a (Ackermann 1999, S. 113). Upravo je antifašizam prožet otporom paušalnom antikomunizmu odredjivao nemačke debate oko Solženjicinovog "Arhipelaga Gulag". Kontinuitet je naročito bio sačuvan kod levice. Solženjicin nije ovde prolazio zbog opštijeg levoliberalnog protivljena šlepom antikomunizmu. Čak je i kod antistaljinističke partijski nezavisne levice primljen uzdržano (Hofmann 1970). Levici je bliži bio R. Medvedev, koji je kritikovao staljinizam, ali branio revoluciju (Medwedew 1973).

Levica je u ovom periodu bila sklona potcenjivanju i vojnog antifašističkog učinka zapadnih saveznika, jer su zbog rata u Vijetnamu Amerikanci u očima mladih pretvoreni iz antifašističkih oslobodioca zapadne Evrope u porobljivače i sledbenike fašizma. Antikolonijalni pokreti u svetu na sličan način detronizovali su ugled britanskog i francuskog imperijalizma (Južna Afrika, Alžir). Višeslojna i protivrečna levičarska svest iz 1968. (protivrečna je kao i svaka druga epohalna svest) je zbog površno izvedene denacifikacije videla u tadašnjoj SR Nemačkoj društvenoekonomski i kadrovski kontinuitet nacizma, iz čega je je DDR izvlačila dodatnu legitimnost. S druge strane, pak, u službenom jeziku SR Nemačke antifašizam je imao negativno značenje (Grünenberg 1993, S. 163) jer se ova država definisala u antikomunističkom i antitotalitarnom duhu Halštajnove doktrine i zabrane KP Nemačke 1956. kao demokratska pravna nasuprot DDR kao totalitarnoj državi. Antikomunistički antinacizam je mnogim bivšim nacistima, koji su se predstavljali kao "obični saputnici nacizma", pružio mogućnost integrisanja u novu SR Nemačku. Studenti su dovodili u pitanje antikomunističku legitimnost vojno vazalne SR Nemačke. Antiautoritarni studenti nisu se poimali kao interesna grupa koja teži uskladjivanju i ravnoteži interesa, već kao radikalnodemokratska opozicija čija je kritika potiskivana ili nije bila čvrsto uobličena (Grünnenberg S. 164). Antiautoritarna nemačka omladina 1960-ih godina nije tragala za harmoničnim hijerarhijski organizovanim poretkom kao njeni rasistički nastrojeni vršnjaci. Ali, ni strategija klasne borbe (zbog negativnog iskustva staljinizma) nije bila u prvom planu, već povratak idejama demokratije saveta iz 1920-ih godina: veća socijalna pravda, jednakost polova, demokratizacija obrazovanja, zov za javnim političkim moralom i radikalna denacifikacija. Desetak godina kasnije iz nasledja 1968. nastala je ideja civilnog društva koju su prihvatili mladi naredne generacije.

U Francuskoj je zaokret udesno bio brži. Pomenuti Gulag šok bitno je proširio francuski antitotalitarni spektar. R. Aron je pisao: "Logor ostaje logor, bio crveni ili mrk". KP Francuske je napadala Solženjicina a socijalisti su bili uzdržani. Istočnoevropski disidenti i debata oko Solženjicina ojačali su medijski rat izmedju partija i ubrzali pregrupisavanje pariške inteligencije. Novi filozofi (Gliksman, Levi) kritikom totalitarizma i francuskog anti-antikomunizma potiskuju vlastitu maoističku prošlost. Podržavajući Solženjicina, oni napadaju ne samo Lenjina nego i Marksa i Hegela ("totalitet je totalitaran"). U antitotalitarnom mišljenju na udaru su logori svih vrsta. Jevrejin i bivši maoista A. Gliksman pisao je 1976. da bez marksizma kao totalitarne ideologije ne bi bilo ni sovjetskih logora. Kao što se očekivalo usledio je žestok otpor s leva. Gulag-šok je izazvao debate, opadao je uticaj marksizma i KP Francuske, jačao uticaj Arona, sledilo je pomeranje intelektualnih polarizacija. Poslednjoj fazi kritike socijalizma dala je pečat Fireova knjiga "Prošlost jedne iluzije" iz 1995. gde je glavni napor bio rušenje "mita o komunističkom antifašizmu", a time moralnog značaja *resistance* i KPF. Demitologizaciji antifašizma i Fireovim ocenama pridružio se jasno vodeći predstavnik francuske desnice A. de Benoa (Benoist 1997). On je Fireove ocene o zamagljujućoj funkciji antifašizma, radikalizovao u tezu da je antifašizam od 1945. u Francuskoj pravdao liberalnu demokratiju (stalnim isticanjem negativnog uzora Višijevskog režima na račun *resistance).* Benoa se otvoreno žali što je u Francuskoj nacizamuvek bio gori od komunizma, sa čime se Fire možda ne bi složio. U retoričnom antifašizmu protiv Hitlera, dodaje Benoa, bilo je dozvoljeno sve što je bilo pokriće progona desnice. Zato se treba osloboditi opsesivnog antifašizma, gde je u sveopšem optuživanju za fašizam Hitler preuzeo ulogu djavola u svetu bez boga. Opsesivni antifašizam, kako je Benoa uočio nekoliko meseci pre pojave CKK, bolesna je upotreba istorije koja se ispoljava u nazivanju Le Pena fašistom (Benoist 1997). Kritika "opsesivnog antifašizma" važno je mesto saglasnosti krajnje desnice, konzervativnih liberala i preobraćenih levičara širom Evrope krajem XX veka. U nastavku će biti reči o tome zašto je snažni i široki otpor novoj ortodoksiji, koja je rušila "antifašistički mit" u SR Nemačkoj prevazilazio krugove levice.

U Francusku je više nego u Nemačku prodirala kultura disidenata, koji su se u realnom socijalizmu borili za "slobodnu cirkulaciju ljudi i ideja"u duhu Helsinške povelje o ljudskim pravima. Pariz je verovatno bio mesto gde je ova razmena ideja izmedju istočnoevropskih intelektualaca (Mihnik, Kolakovski, Pelikan) i francuskih (Bezankon, Moren, Kastoriadis, Aron, Fire, novi filozofi) bila najživlja. U ovom periodu KP Francuske bila je u koaliciji sa socijalistima, a Miteran je sledeći antiamerikanizam, o godišnjici poraza madjarske revolucije u Budimpešti odao počast komunistima. To je još više podsticalo žestinu *Front antitotalitaire* koji se sve više regrutovao iz krugova bivših levičara. U literaturi renegata prepoznatljive su psihološke faze zaokreta: razočarenje i otrežnjenje nakon žara, težnja za iskupljenjem i pojačana kritika kao izraz prenaglašenog pokajanja. Novo pribežište traženo je u solidarnoj idejnoj zajednici koja je počivala na antitotalitarnoj saglasnosti. Kod izbeglica iz realsocijalizma pogotovo, naučni pristup teško je odolevao iskušenju radikalnog političkog angažmana, pa je nužno zaoštravanje gledišta

sputavalo diferencirani napor za nepristrasnim objašnjenjem. Iskustvo ovih intelektualaca iskazivalo se u isključivim političko-biografskim književnim, publicističkim i teorijskim kritikama realsocijalizma. Zbog toga što je često prelazio u polemički borbeni pojam (kojim se više osudjuje nego rasudjuje) ne čudi što su pojam i teorije o totalitarizmu nakon 1945. osporavali i dovodili u sumnju i nemarksisti (Jänicke1971; Barber 1969).

Krajem 1960-ih teorije o totalitarizmu na različit način su prihvatane u SR Nemačkoj, Francuskoj, Italiji i Istočnoj Evropi. Naročito je u SR Nemačkoj kod prihvatanja renegatske literature jačala sklonost da se njen politički sadržaj neutrališe i ova pre svega čita kao privatna ispovest. U istom periodu teorije o totalitarizmu su i u zapadnoj sovjetologiji osporavane kao nenaučni proizvod hladnog rata. Kolakovski je pisao daje sa porazom Praškog proleća nastupila "klinička smrt" marksističkog revizionizma u Istočnoj Evropi, gde prestaju rasprave o komunističkoj ideologiji, a govori se samo o komunizmu kao problemu moći (Ackermann 1999, S. 70-71). Od tada, medjutim, raste značaj teorija o totalitarizmu kod disidenata u Istočnoj Evropi koje postaju njihova signatura. Nasuprot Hani Arent govori se sve više o poslestaljinskom totalitarizmu (Kolakovski, Solženjicin, Mihnik, Kuron). Cilj poljskih disidenata bio je gradjansko društvo, kod madjarskih je dominirala borba za tržišnu privredu, kod čeških je cilj bio veza sa zapadnom kulturom, a kod jugoslovenskih disidenata je kritika partijskog voluntarizma povezivala raznorodne nacionalističke i anacionalne struje. Različita težišta antitotalitarizma spajao je antiboljševizam. U Jugoslaviji je ovaj proces od ranije bio pripremljen "protestantizovanim boljševizmom" i antibirokratizmom unutar SKJ (Kuljić 1989. 129-139), ali su jugoslovenski disidenti dugo ostali na liniji dosledne demokratije saveta, Praxis filozofije i mladog Marksa. Teorije o totalitarizmu su se još ranije donekle podudarale sa službenim antibirokratizmom i antisovjetizmom i bile deo antiteze izmedju socijalističkog samoupravljanja s jedne i staljinizma i etatizma s druge strane. Ipak su to bile leve kritike totalitarizma koje su dosta dugovale trockističkoj kritici staljinizma. Tek će prodor nacionalizma kod jugoslovenskih disidenata podstaći brže napuštanje levičarske kritike totalitarizma. 1980-ih godina romani D. Ćosića "Vernik", "Grešnik" i "Otpadnik" kod srpske inteligencije gotovo da su rehabilitovali renegatstvo, a romani A. Isakovića o Golom Otoku "Tren 1" i "Tren 2" bili su zakasneli jugoslovenski Gulag šok. Idejna erozija socijalizma tekla je neravnomerno, ali u sličnim obrascima. Maj 1968. u Parizu, Berlinu i Beogradu gotovo podjednako pokazao je anarhističku i antibirokratsku studentsku usmerenost. U Parizu su se anarhisti, kao Gliksman i Kon-Bendit, još pozivali na Sartra i Lenjinovu teoriju o imperijalizmu, R. Dučke (Dutschke) u Berlinu na Marksa i Markuzea, a u Beogradu su studentima uzori bili konventi Francuske revolucije i demokratija saveta iz 1919/20. Svuda su slavljene revolucije u Kini, Kubi i Vijetnamu kao protivmodeli sovjetskom birokratizmu, a glavne žrtve su bile američke i britanske kolonije. Posle nestanka antiimperijalističkog i antibirokratskog žara iz 1968. procesi kreću u različitim pravcima. CKK je rezultat sazrevanja pomenutih procesa.

4. 2. Pravci i težišta debate oko CKK

U debati oko CKK ideološko kritički pristup upadljivo dominira nad teorijsko-saznajnim kod kritičara, ali i kod branioca knjige. Nova upotreba pristupa razlikuje se od klasične verzije koja je obuhvatnije tumačila gledišta njihovom ulogom u pravdanju interesa različitih slojeva i klasa i utvrdjivala im saznajnu vrednosti gnoseološkim putem. Novi suženi ideološki kritički pristup lišen filozofske i sociološke dimenzije pre svega je zaokupljen užom političkom ulogom gledišta u sklopu konkretne polarizacije političkih snaga. Ignorišu se ili potcenjuju "nadpolitička pitanja" kao što su vizija pojedinca, modernizacijski i konzervativni sadržaji ideologije, poimanje društvenog determinizma i si. na račun ocena aktuelnog političkog efekta konkretnog gledišta: npr. na koji način se rehabilituju, rasterećuju, ili zamagljuju minuli masovni zločini izjednačavanjem ili poredjenjem sa drugima. Kod sredstava javnog opštenja koja su uzdigla CKK do krupnog medijskog dogadjaja ne prevladava kritika izvora i metoda niti se rezultati ovog istraživanja porede sa sličnim, već se pretežno radi o oceni aktuelnog političkog učinka knjige.

Prenaglašeni i skraćeni ideološko-kritički pristup važan je uzrok toga što CKK nije imala istu funkciju u Francuskoj i Italiji (gde je prisutna tradicija evrokomunizma), SR Nemačkoj (gde je kod levice, dela centra i liberala shvaćena kao relativizacija nacizma) ili u SAD gde je dočekana sa manje strasti. U Francuskoj CKK odmah je izazvala polemiku u parlamentu. Na pitanje jednog konzervativnog poslanika kako će vlada posle ove knjige gledati na KP Francuske premijer Žospen (Jospin) je u parlamentu 12. 11. 1997. odgovorio: "Revolucija iz 1917. spada u najveće dogadjaje našeg stoleća. SSSR, bez obzira šta se o Staljinu može misliti, bio je naš saveznik protiv nacističke Nemačke. Gulag i staljinizam moraju se *en bloc* osuditi, a možda su francuski komunisti to učinili kasno. Ali za mene je komunizam povezan sa Narodnim frontom, borbom *resistance* i vladama iz 1945 i 1981. Ja sam ponosan što su komunisti zastupljeni u mojoj vladi". Nefireovski nastup premijera, koji se ne može svesti samo na tekuću političku taktiku, dobio je aplauz u francuskom parlamentu. Kod nemačkih debata u središtu je bio Nolte, koji je još 1986. postavio tezu o uzročnoj vezi sovjetskog terora i holokausta, a u pozadini "francuskog *Historikerstreit"* stajalo je delo Firea. Nemački konzervativci sa olakšanjem su dočekali CKK (dakle i drugi su pre nas Nemaca bili zločinci), a u Francuskoj je Le Pen odmah podržao zahtev S. Kurtoa za "komunističkim Nirnbergom".

Rasprava oko CKK u Francuskoj i SR Nemačkoj nije pogadjala interese istih idejnopolitičkih struja. Poredeći nacizam i komunizam redaktor CKK nije želeo da rastereti vlast i naciju u svojoj zemlji, već da optereti odredjenu partiju - KP Francuske. U Francuskoj komunisti imaju 10% birača i ministre u vladi, a francuski izdavač se nadao (po priznanju N. Verta) da će posle pojave CKKKPF bar promeniti ime (Schmierer 1998). Osim toga Francuska je udaljenija od SSSR-a, pa njena tradicija nije bila opterećena strahom od lagera kao u SR Nemačkoj. Pravi problem francuske levice je afričko pitanje - francuski kolonijalizam i imigranti, a ne Aušvic. Opravdanost nemačkih debata oko CKK

Kalšojer vidi u okolnosti da bi bez komunističke pretnje sa istoka teško bili mogući "rajnski kapitalizam", polet i privredno čudo. Zato za nemačku levicu i liberale nije nevažno pitanje, kojim žrtvama i lažima smo zahvalni za današnje obilje (Kalscheuer 1998). Kurtoa tvrdi da onaj ko insistrira na jedinstvenosti holokausta zamagljava sećanje na žrtve komunizma (Courtois 1999, S. 35) nastojeći da preusmeri antifašizam u antikomunizam. Ova teza graniči se sa apologijom nacizma, smatraju kritičari nemačkog nacionalizma. Dok su ranije komunisti potiskivali holokaust, jer je skretao pažnju sa antifašističkog otpora levice, danas bivši komunisti potiskuju rasistički genocid nad Jevrejima, jer su navodno glavna tema stoleća zločini komunizma.

Nije teško razumeti zašto je u Nemačkoj Aušvic lako dospeo u središte debate oko CKK. Odbrana, potiskivanje i rasterećenje su pojmovi koji označavaju nemačko ponašanje prema Aušvicu i fašizmu, što se iskazalo i u debati oko CKK. Prevod CKK olakšao je napor konzervativaca za rasterećenjem nacije od Aušvica. Kurtoa je u uvodu bio svestan moguće relativizacije holokausta. Štaviše on Nemce u Drugom svetskom ratu ne posmatra kao počinioce nego kao žrtve. Govori o "ubijanju ili smrti stotina hiljada nemačkih zarobljenika izmedju 1943 i 1945" i "sistematskom razaranju industrijskih postrojenja od strane Crvene armije u osvojenim zemljama" (Courtois 1999, S. 18). U jednom od intervjua (Die Woche 29. 5. 1998) on opominje Nemce da se liše hipoteke holokausta. Redaktor CKK neće da čuje o jednostavnoj činjenici daje upad Crvene armije okončao milionsko ubijanje gasom u nacističkim logorima. Uprkos tome berlinski istoričar H. A. Vinkler (koji je u *Historikerstreit* bio u struji kritičara Noltea) je 1997. ipak ocenio CKK kao potreban "pokušaj da se nacističko ubijanje Jevreja oslobodi odiuma negativne jedinstvenosti" (Winkler 1997). U ovoj nacionalnoj metafori dinamični element nemačkog prihvatanja CKK jezgrovito je priznat i sveden na pojam. Vinkler je podržao objavljivanje CKK jer je nastavljena nadnacionalna debata oko totalitarizma, a CKK je ocenio kao pokušaj francuskih istoričara da 11 godina nakon nemačkog *Historikerstreit* o istorijskoj ulozi holokausta pokušaju, slično Nolteu, da oslobode nacističko istrebljenje Jevreja od stigme negativne jedinstvenosti. Nemci su se podelili oko toga da li je CKK potreban zbog rušenja besprimernosti Aušvica. Medijski preuznešeno provokativno suočavanje 25 miliona nacističkih i 85 miliona žrtava komunista uzdrmalo je ustavnopatriotsku saglasnost postignutu u *Historikerstreit* oko neuporedivosti holokausta. Pokušaji kritike da pisce CKK (a naročito redaktora) diskredituju kao neozbiljne renegate nisu mnogo neutralisali aritmetičku medijski skandalizovanu nesrazmeru fašističkih i komunističkih zločina. Kod nemačke inteligencije još od 1970-ih uočljva je kritika francuskih intelektualaca zbog renegatstva i naglo razbudjenog antitotalitarizma kao psihološkog rasterećenja zbog levičarske prošlosti. Posle pojave CKK u Nemačkoj jača kritika Firea kao renegata, traži se "Crna knjiga kapitalizma"i tvrdi da CKK relativizuje nacizam. Hamburški levičarski časopis *Konkret* pisao je: "Od pojave CKK smrt nije majstor koji stiže iz Nemačke, već živi na Istoku, to je komunizam. CKK je bela knjiga fašizma" (Cit. prema Ackermann 1999, S. 183.). Za Vipermana CKK je "istorija pisana džepnim računarom". Dok je H. U. Veler kritikovao CKK i bio skeptičan i prema Fireu, zbog njegove srodnosti sa

Nolteom, Vinkler se nije složio sa tim da je CKK relativizacija Aušvica već je branio Nolteovo postavljanje pitanja i složio se sa Fireom (Winkler 1999). Bonski politikolog M. Funke pozdravio je CKK kao "predstudiju za topografiju užasa" (Funke 1999), krajnje desničarski berlinski časopis "Mlada sloboda" je pod naslovom "Krvava ljubav prema čoveku" podsetio da je u Francuskoj levičarska samokritika imala drugačiju tradiciju nego u SR Nemačkoj (Sothen 1998), a *Der Spiegel* je konstatovao da je reakcija na CKK pokazala "bedu levičarskih pokušaja imunizacije" (Möhr 1998).

Provokativnu kritiku reagovanja levice na CKK izneo je S. Rajneke u prilogu pod karakterističnim naslovom *Don't touch my Holocaust* (Reinecke 1998). U ovoj reakciji na kritičare CKK u teorijskom pogledu ispoljava se otpor teorija o totalitarizmu (Ackermann, Reinicke) istoricističkom isticanju neuporedivosti Aušvica (Wippermann, Küntzel) i pokazuje neprekinuta aktuelnost spora *Historikerstreit.* Rajnekeova opaska, da debata oko CKK svedoči da neki nemački levičari ne žele ništa da znaju o komunističkim zločinima, ponajviše je uperena protiv Vipermanovog upozorenja da CKK relativiše Aušvic. Rajneke podseća da Blohova (Bloch) apologija staljinskih procesa 1938. dokumentuje dramatični prakonflikt nemačke levice. "Baviti se komunističkim terorom, ne znači li to skretanje pažnje sa Hitlera", upozoravao je Bloh uoči rata? Ne pokazuje li rasprava oko CKK da se danas mnogi kreću u koordinatama Blohove zablude, zapitao je Vipermanov kritičar? Nema sumnje, dodaje Rajneke, da je CKK jednostrana i teorijski skučena, a predgovor Kurtoa prepun besa renegata, koji svoju maoističku zabludu preradjuje zaokretom konvertita. U CKK fiksiranje na komunističke zločine isključilo je socijalnoistorijske uzroke. Kada u "jednom dahu" svrstava Kastra i Pol Pota pitanje je da li je pojam "komunistički režim" uopšte upotrebljiva kategorija. U CKK nema opreza prema ovom centralnom metodskom pitanju (Reinecke 1998). Pitanje je, medjutim, da lije, kako tvrde Viperman i Co., sve u odnosu na holokaust drugorazredno. Skoro da se ne sme pominjati neki drugi zločin veka. Viperman upozorava, kaže Rajneke, "ne diraj moj holokaust". Medjutim, onaj ko holokaust proglašava za apsolutno neuporedivi zločin pomera taj zločin u sakralno, nepojmljivo i neuporedivo. Nema više opravdanja za odsustvo želje kod levice da se bavi zločinima komunizma. Kanonizovani antifašizam pogrešan je odgovor levice na teorije o totalitarizmu, smatra Rajneke. Po njemu, Viperman u debatu oko CKK uvodi nacističke zločine kao borbeni pojam, insistirajući da se treba njih držati. Tu Rajneke prepoznaje religijski ton argumentacije: ti ne smeš imati pored mene nikakav zločin veka, *"Don't touch my Holocaust".* Nužnost sećanja na nacističke zločine ne treba vezivati za jedinstvenost holokausta. Jer u moralnom pogledu nema razlike izmedju nacističkih i staljinističkih zločina, dodaje Rajneke. Pri tome Rajneke ne uočava da etički aspekt nije jedini, i da npr. sociologija kod poredjenja nasilja postavlja drugačija pitanja od etike. Onaj ko se zalaže za racionalno poimanje nacizma ne sme njegove zločine pomerati u sakralno, nepojmljivo, neuporedivo, opominje Rajneke (Reinecke 1998). Viperman je naslov Rajnekeovog članka nazvao neukusnim, a u prigovoru da je "holokaust shvaćen kao molitveni teret i u nastojanju da se u mojoj argumentaciji nadje religijski ton" Viperman razaznaje nemačke nacionalne tonove

(Wippermann 1998 a). Nema levičarskog samopoimanja bez zauzimanja stava prema holokaustu, propustima levice i krivici Nemaca. Značaj holokausta epohalan je i ne sme se relativizovati ukazivanjem na druge zločine. Viperman i Kincel se slažu da se u CKK teži reviziji rezultata *Historikerstreit* o neuporedivosti holokausta (to je glavni motiv njhovog otpora knjizi, a ne odbrana socijalizma). Po njima, to je cilj novog poredjenja rasnog i klasnog genocida. U sporu oko holokausta ne radi se o besplodnom uznemiranju ili histeriji. Pitanje je zašto upravo bivši levičari iz DDR-a (od kojih mnogi nisu slučajno prešli desnici) narušavaju mukotrpno postignutu saglasnost o holokaustu u *Historikerstreit,* zašto se ne distanciraju od izjednačavanja rasističkih ubistava od "klasnog genocida" i zašto to upravo sada čine nakon propasti realnog socijalizma? Razlog je obnovljeni nacionalizam, pa stoga Viperman Rajnekeovu kritiku naziva novom nemačkom arogancijom. Slažući se sa Vipermanom, M. Kincel je bio još oštriji. Po njemu Rajneke i U. Akerman potežu CKK da bi sećanja na Aušvic zamaglili zločinima komunista (Küntzel 1998). Socijalnopsihološka funkcija relativizacije Aušvica jeste težnja da se Nemci oslobode sećanja na logore jer im ovo ugrožava identitet. Zato se pomera krivica sa nemačke istorije na istoriju "drugih", sa Aušvica na CKK. Jevreji se tretiraju kao prepreka potiskivanju sećanja i preziru kaonepomirljivi osvetnici i progonitelji - to je logika sekundarnog antisemitizma u čijoj klimi je teklo prihvatanje CKK u Nemačkoj, do paroksizma je doveo debatu Kincel. Po njemu, zamišljeni neprijatelji više nisu antisemiti već oni koji se bore protiv antisemitizma, ne oni koji relativišu holokaust već oni koji ističu njegovu jedinstvenost i neuporedivost. Koliko je skraćeni ideološko-kritički pristup "iznijansirao" debatu oko CKK svedoči i gledište frankfurtskog istoričara Gerda Kenena, koji Vipermanu nasuprot, tvrdi da Kurtoino poredjenje nacizma i komunizma ustvari zamagljuje jedinstvenost komunističkog, a ne nacističkog iskustva (Koenen 2000). Slika iz CKK ne odgovara stvarnosti i u mnogome se podudara sa empatičnim iskazima samih komunista. Ideologije su, tobože, virus koji se širi, a u stvari je obrnuto: politički aktivisti ih koriste za svoje ciljeve. Po Kenenu nisu ideologije bile zarazni virusi nego su ih revolucionari instrumentalnio koristili. Nije genealogija komunizma: Marks je stvorio Lenjina, Lenjin Staljina, Staljin Maoa, a ovaj Pola Pota - nego Lenjin je razvlastio Marksa, Staljin je mumificirao Lenjina, Mao prevazišao Staljina, a Pol Pot imitirao Maoa. Mnoge komunističke revolucije zbile su se u državama koje su bile u rasulu: Rusija, Kina, Vijetnam, Jugoslavija, Etiopija - pa je komunizam bilo u stvari nastojanje da se koncentrišu svi aktivni potencijaliu radikalno obnovljenu državnu vlast, na čelu sa sveznajućom partijom. Kenen ideološki neutralizuje komunizam shvatajući ga kao način prelaza iz atomizovanog u homogeno društvo. On se čak pita da li je komunizam bio cilj, ili samo sredstvo i put mnogih različitih partija (Koenen 2000).

Nemačkoj levici naročito je smetalo to što je u debati oko CKK postala sve sumnjivija pobeda nad strujom koja je relativisala Aušvic u *Historikerstreit* 1986/87. Zato u ovoj polemici udar s leva nije nikada bio neuspešniji, a Nolte je u pozadini trijumfovao elitistički, sa žaljenjem konstatuje Kincel. Nakon izlaska CKK u Berlinu su Noltea nazvali "praocem CKK". Nolte je ovo iskoristio da istakne da je pobeda nad "relativistima" u

Historikerstreit uvek bila sumnjiva, dodajući da je Fire bio pravi "praotac" CKK (Krause 1998). Po njemu značaj CKK je u sažimanju mnogih pojedinačnih studija i odbacivanju pojma staljinizam koji je bio apologetski. Odredjeni zajednički obrazac postoji u svim komunističkim režimima, teror je počeo pod Lenjinom, a ne pod Staljinom, a staljinizam nije izobličavanje socijalizma, nego njegova suština, složio se Nolte sa piscima CKK. Uzroci širenja ovog mišljenja u SR Nemačkoj bili su drugačije prirode od prihvatanja CKK u Francuskoj ili Italiji.

Već iz rečenog može se uočiti suština nemačkog otpora CKK: Kurtoa nije Solženjicin nego Goldhagen komunizma, jer relativiše nacizam i holokaust, da bi se predstavio kao onaj koje otkrio još grozniji zločin. U Francuskoj nije bilo opasnosti da se relativizuje Aušvic. Provokacija je ovde uspela jer je cilj bio slabljenje poslednje KP u Zapadnoj Evropi čiji je ugled inače opao nakon sloma realsocijalizma. U Nemačkoj je aktuelni značaj antikomunizma CKK bio manji jer je sa padom Zida opala aktuelna pretnja socijalizma. Isticanjem gledišta o neuporedivosti nacističkih zločina u današnjoj Nemačkoj ustavni patriotizam dobija specifičnu težinu kao naročita nemačka garantija privrženosti Evropskoj Uniji. Istovremeno se učvršćuje levoliberalni protivstav desničarskom narodnjačkom ograničavanju državnog prava. Desnica ekskluzivnošću nacije isključuje strance iz politike i protivi se Evropskoj uniji. Isticanjem jedinstvenosti fašističkih zločina i antisemitizma druga totalitarna imperijalna sila (SSSR) pomera se u perspektivu antifašizma, pa je Goldhagen više odgovarao levoliberalnoj Habermasovoj struji koja je branila ustavni patriotizam (definitivno priključivanje Zapadu i priznavanje jednakih prava strancima) nego konzervativnim nacionalistima ili neposustalim antitotalitarnim antikomunistima. To su dublja neslaganja koja leže iza spora o neuporedivosti Aušvica, a koja su lako oživljena i u debati oko CKK.

Zamršenosti debate doprinelo je i to što su mnogi ugledni nemački nemarksistički istoričari (Veler, H. Momzen, Viperman i Hildermajer) sporili vrednostCKK, a što se teško može tumačiti njihovom popustljivošću prema socijalizmu. Zalaganje za nespuštanjem kritike fašizma ispod tekovina *Historikerstreit* duboko je utemeljeno u idejnopolitičkoj usmerenosti levoliberalnog bloka ka integraciji u EU i sprečavanju eksplozivnog nemačkog desničarskog ekstremizma. Bilefeldski istoričar Veler strepeo je od toga da sam ne bude apologeta CKK ukoliko se upusti u polemiku sa Kurtoom, bohumski istoričar Hans Momzen rezolutno je ocenio ovu knjigu kao "bestseler u službi resantimana" (Mommsen 1998), a berlinski istoričar Viperman izričito tvrdio da se ne radi ni o kakvom ozbiljnom naučnom delu (Wippermann 1998). Getingeški istoričar Hildermajer izričit je u oceni da CKK nije otkrovenje jer je i pre njega bilo sistematskih naučnih dokaza o gulagu. Osim toga, ostala je nedokazana osnovna teza da masovni zločini nezavisno od mesta i vremena odražavaju suštinu komunizma i da je crveni teror gori od mrkog. Pitanje je kome odgovara zasenjivanja Aušvica Pol Potom? Žrtvama ili samo istorijskom umu (Hildermeier 1999, S. 136)? Nemački književnik P. Hotjevic ironično je dodao da je "u cifru od 80 miliona žrtava komunizma Kurtoa ubrajao i železničare koji su dobili gripu na Bajkalsko amurskoj magistrali".

U Francuskoj je CKK pozdravio širi spektar političara i intelektualaca nego u Nemačkoj: od Le Pena do akademika A. Bezankona, a osporavali su je R. Martel i Ž. Perol (Perrault 1997). Na jednoj strani je bio kritični *Le Mond Diplomatique* a na drugoj *Figaro* koji je pozdravio CKK (Chemin 1999, Chervel 1999). U Nemačkoj su *Der Spiegel* i niz konzervativnih glasila pozdravili Crnu knjigu, dok su je *Frankfurter Rundschau* i *Die Zeit* uglavnom poricali i pisali o njenom propagandnom nivou. U Italiji je o njoj kritički pisao Il *Manifesto,* za razliku od apologija u *Il tempo.* U Italiji je knjigu objavio Berluskonijev izdavač *Mondadori,* pozdravili su je N. Bobio (Bobbio 1998) i V. Strada, a poricali joj vrednost R. Rosanda (Rossanda 1998), P. Ingrao, D. Cantinori (Petersen 1999). Zaokret udesno N. Bobia još 1989. bio je signal obrta italijanske nekomunističke levice. U Berluskonijevom listu *Il Foglio* N. Bobbio je 12. 11. 1999. govorio bez zazora o svojoj fašističkoj prošlosti i svojoj porodično uslovljenoj blizini fašizmu. Bio je član fašističke partije, ali se kretao i u torinskim antifašističkim krugovima. 1938. pisao je pismo-molbu Musoliniju u kom je tražio zaštitu od dučea zbog veza sa antifašistima. Još 1992. govorio je o vlastitoj unutrašnjoj razapetosti izmedju fašizma i antifašizma. Komentator Rimske Republike u ispovesti Bobija uočio je opštiju italijansku revizionističku sklonost krajem veka, dodajući sarkastično: "Mi smo svi bili fašisti posle toga svi hrišćanski demokrati, a sutra ko zna šta, uvek smo bili podeljeni, što je svojstvo vrlog Italijana". Norberto Bobio je krunski italijanski svedok da se mora prestati sa osudama fašizma kao apsolutnog zla. List *Giornale* koji pripada Berluskonijevoj imperiji trijumfovao je: "Pala je Bobbio tvrdjava". Po "zakonu spojenih sudova" slabljenje antifašizma jačalo je antikomunizam.

U V. Britaniji CKK osporavaju Erik Hobsbaum i Kevin Henli (Henley 1999), a pozdravljaju konzervativci. CKK je zdušno pozdravljena i u britanskom desničarskom mesečniku *Prospect,* gde je oksfordski politikolog Timoti Eš, trijumfalno zaključio da je kraj duge "asimetrije oproštaja", tj. nerealne prakse poredjenja komunizma i nacizma na Zapadu na štetu poslednjeg. Reč je o vrlo značajnoj i vrlo dobroj knjizi (Ash 1998). Značaj joj je intelektualni, moralni i politički. Više od 50 godina nacizam je bio paradigma zla. Staljin nikada nije imao dijabolički status kao Hitler, pa je ova knjiga važan prilog toj promeni (Ash 1998). U naučnim krugovima SAD CKK nije bila medijska senzacija jer nije pogadjala interes ključnih političkih aktera kao u Evropi (Judt 1999, Hoffmann S., 1998, Kenez 1999, Applebaum 1999, Rutlant 1999, Chomsky 2000). Za razliku od SR Nemačke i Francuske, u Engleskoj i u SAD nije bilo nove aktuelizacije debate o totalitarizmu jer nije bilo razvijenog fašizma niti masovnih komunističkih partija. Tamo su teorije o totalitarizmu manje problematizovane. Zbog sličnih gledanja H. Arent su pozdravili u SAD 1951, a A. Kamija osudili u Francuskoj. Osim toga, u SAD, posle Izraela, živi najviše Jevreja i veliki broj onih koji su preživeli holokaust. Zato se tamo naročito posle prestanka hladnog rataporedjenje nacizma i komunizma lako tumači kao rasterećenje holokausta. Prikaz S. Hofmana, harvardskog stručnjaka za Francusku, pokazuje da CKK nije bio senzacija u naučnim krugovima SAD. Knjiga je, po njemu, manje važna zbog sadržaja, a više zbog burne polemike, pre svega u Francuskoj, izmedju levice i kritičara komunizma. Kurtoa bi

bio ubedljiviji da je bio uzdržaniji i da nije koristio šokantne formule kod poredjenja komunizma i nacizma, zatim da nije dao uprošćeno objašnjenje Jalte, i da nije nepromišljeno pominjao da je genocid nad Jevrejima monopolisao prostor za uočavanje ostalih oblika masovnog terora u XX veku. A sama žestina debate pokazuje, kaže Hofman, provincijalnost francuske inteligencije od Bezankona do Kurtoa. Ne manje nepovoljna je i ocena P. Keneza istoričara-sovjetologa sa kalifonijskog univerziteta: "CKK nije neka naročito dobra knjiga. Ili bolje rečeno to je vrlo dobra propaganda" (Kenez 1999). U naučnom pogledu to je zbornik priloga neujednačenog kvaliteta. Kao zbirka užasa "otkrića" nisu nova, a kao političko oružje to je sirovo i nepromišljeno (Kenez 1999). Eplbaum zapaža da je jezik Kurtoa bio savršeno proračunat da uzbudi i pomete francusku levicu koja je uvek bila srećnija u razmišljanju o svom protivljenju Hitleru, nego o svojoj vezi sa sovjetskim komunizmom (Appelbaum 1999), a P. Ratlent je u američkom provladinom časopisu *National Interest* primetio daje cilj CKK da pruži celovitu i relativno konačnu sliku komunističkih zločina u svetu i da ih razjasni. Nijedan zadatak nije postignut, premda je opis donekle uspešniji od objašnjenja. Impresivan je geografski obuhvat od Rusije do Kube, ali je praktični sadržaj knjige pretežno jednostran (Rutlant 1998). Morton Kaplan, urednik mesečnog dodatka dnevnika *Washington Times,* vidi u poistovećivanju nacizma i komunizma promašeni pokušaj postmoderne (Kaplanl998). Tome nasuprot, B. Vesoni u skladu sa američkim stereotipima negira gledište o nacizmu kao desnici i komunizmu kao levici. Po njemu u oba slučaja reč je o socijalizmu, a CKK razbija iluziju o razlici izmedju komunizma i nacizma koja se održavala i u SAD (Vazsony 1998). Njujorški istoričar T. Džad pozitivno je ocenio knjigu (Judt 1999), ali je u intervjuu bečkom dnevniku *Standard* izneo ozbiljne prigovore (Winder 1998). S obzirom na iskustvo terorističkih režima bilo bi opsceno razlikovati komunizam i fašizam. Ali postoji, što može zvučati groteskno, elementarna razlika izmedju sistema koji ubija ljudi da bi ostvario svoje projekte, i sistema čiji je projekt bio ubijanje i iskorenjivanje ljudi, dodaje Džad. U analitičkom pogledu to je vrlo važno razlikovanje koje, ako se ne uzme u obzir, briše raznolikost istorijske slike i čitav XX vek tumači kao nediferenciranu istoriju užasa. Postoji razlika izmedju vlasti Maoa, gde je oko 20 miliona ljudi umrlo od gladi, i vlasti sa gasnim komorama. To razlikovanje je veoma važno i mora se shvatiti da ne postoji samo jedan sistem za uništavanje. Ono što se desilo u Kambodži daleko je sličnije zbivanjima u Ruandi nego u SSSR-u. Ubijanje naroda nije isto što i procesi u Češkoj 1952, a kada se 200 jevrejske dece stavi u vagon i ubije gasom, to je opet nešto sasvim drugo. Kada se svi ti užasi stave u istu grupu dospeva se do moderne verzije stare religijske mudrosti: zlo je u svetu. Ova mudrost, medjutim, ne doprinosi razumevanju dubljih konkretnijih uzroka. Nisu li Drezden, Hirošima i rasističko ropstvo uistinu zverstva kapitalizma? Ali i tu treba diferencirati, zaključuje Džad (Winder 1998).

U SAD je prema CKK najkritičniji bio Čomski, koji je, polemišući sa prikazivačem američkog prevoda CKK u *New York Times,* oštro skrenuo pažnju na opštiju funkciju bilansiranja žrtava komunizma u SAD. U novu godinu, upozorio je Čomski, ulazimo sa porodičnim refrenom i numerologijom o zločinima naših neprijatelja i uobičajenom

selektivnom amnezijom. To je porodična litanija o monstrumima sa kojim smo se suočavali u minulom veku. Užasni zločini kulminirali su u CKK, koja je bila predmet šokantnih prikaza na prelazu u novi milenij. Na delu je obnovljena vrlo korisna hladnoratovska vizija monstruoznog neprijatelja. Danas je neophodna da bi nam pomogla da potpuno izbrišemo rekorde naših skrivenih zločina proteklih godina. Naš zločin je nikakav u poredjenju sa onim neprijateljskim. Koliko god bio veliki zločin, potrebno ga je suočiti sa silama mraka, koje su danas konačno prepoznate. I da nas ponovo podseti na našu humanitarnu misiju na Kosovu i duboku ideološku podelu izmedju idealnog Novog sveta i starog sveta prepunog sukoba. Čomski upozorava daje poruka pisca prikaza CKK da mi možemo nastaviti dalje "čistih ruku i srca" kao božja nacija (Chomsky 2000).

Različiti su motivi nastanka CKK: trebalo je bilansirati stoleće i socijalizam koji mu je dao pečat, u Francuskoj srušiti autoritet KPF, u ličnom pogledu prevladati komunističku prošlost radikalnim pokajanjem i "prenaglašenim antikomunizmom" (većina pisaca su bivši maoisti, a S. Kurtoa je čak četiri godine bio profesionalni kadar jedne maoističke organizacije u Francuskoj). Kao i niz ostalih pisaca, i ova grupa autora htela je senzaciju, provokaciju, rušenje tabua. Tvrdnja Kurtoe da je holokaust uspešno potisnuo komunističke zločine ne stoji, jer se u Nirnbegu nije sudilo zločincima nad Jevrejima, a debate oko holokausta počinju tek kasnih 1960-ih. Ne samo naknadnim objašnjenjem nego i svojim predgovorom redaktor je CKK diskreditovao kao politički projekat, iako u njoj ima i zanimljivih novih podataka i ocena. Još pre izlaska knjige došlo je do spora medju piscima CKK. N. Vert (Werth) i Margolin su se se usprotivili pomenutom predgovoru i načinu poredjenja nacizma i komunizma. Vert je podvukao da su se kod nacizma doktrina i realnost potpuno slagali, a kod komunizma su totalno suprotstavljeni (Hahn 1997). Nakon izlaska knjige Vert i Margolin odgovorili su redaktoru u *Le Mond* pokušavajući da ublaže vlastito imanentno objašnjenje: "Komunizam na vlasti nije pravio konstantne masakre... Masovni zločini bili su skandal u istoriji komunizma, i ne ispunjavaju čitav njegov horizont. Nisu bili univerzalni. Nema ih na Kubi, Nikaragvi ni u nekim zemljama Istočne Evrope. Tamo gde ih je bilo, zbili su se u vremenski ograničenim periodima, izuzev Kambodže gde je Pol Pot bio na vlasti 4 godine. U istoriji SSSR-a traju ukupno 10 godina: 1918-1922, 1930-1933, 1937-1938, a oko 15 godina u istoriji NR Kine (1946-1955; 1959-1961; 1966-1968). Dalje, mora se razlikovati svesna represija i namerno uništavanje, koji se u odredjenim periodima ne mogu sporiti, s jedne strane, od dogmatske utopije, nametnutih poreza (koji su opterećivali seljake) i nedostatka realnosti kod vladajućih elita, što je odvelo velikoj gladi u SSSR-u i Kini s druge strane" (Cit. prema Schmid 1997, Margolin 1999 b). U intervjuu berlinskom "Dnevniku" nekoliko dana posle izlaska knjige i Vert se "povukao" (Hahn1997). Priznao je da boljševici imaju relativno malo zajedničkog sa Crvenim Kmerima i da su istorijske situacije potpuno različite, jer "to nije ista faza istorije XX veka". U Kambodži je režim verovao da ima malo vremena, otuda veliki teror, to je bila reakcija na zbivanja u Vijetnamu i Kini. Za razliku od redaktora CKK, Vert drži da u socijalizmu nema "zločina protiv čovečnosti" jer je to pravna definicija. Inače bi se tako mogao nazvati i teror na Madagaskaru 1947. gde je više stotina hiljada

Malgašana masakrirano od Francuza. Nema dokaza da su nacisti kopirali sovjetske logore, kao što kaže Kurtoa (Hahn, 1997). Verovatno su neslućena politizacija knjige i neslaganje sa urednikom naveli Verta i Margolina da ublaže svoja gledišta.

Naknadno ublažavanje nije uticalo na žestinu debate. Generalni sekretar KP Francuske I (Hue) poručio je redaktoru CKK da na početku nacizma stoji mržnja prema čoveku, a na početku komunizma - ljubav. Istoričarka L. Marku (Marcou) takodje je sporila knjigu, književnik M. Nado (Nadeau) optužio je pisce knjige kao lažove, a slično je reagovao i književnik G. Perol (Perrault 1997, Ackermann 1999, S. 169-170). U francuskim debatama kritika CKK često je povezivana sa kritikom kapitalizma. CKK su branili mnogi antitotalitarni intelektualci, bivši levičari: istoričar P. Briankon (Briancon), sinolog Ž. Domenak (Domenach), filozof Revel. Braneći se od prigovora levice da je kapitalizam doneo još više žrtava urednik lista *Liberation* L. Žofren (Joffrin) pisao je: "Komunizam na vlasti ima jasne političke ciljeve i svrhe i sjedinjuje na istom koloseku strategiju, ideologiju i organizaciju. Njegove žrtve svesno su prinete na oltar iste revolucije direktnim masakrima ili izgladnjivanjem. Kapitalizam je ekonomski sistem. Nema kapitalističkih partija, zastava kapitalizma, kapitalističke Čeke. 'Zločine kapitalizma' počinili su liberali, monarhisti, radikalni socijalisti, nacisti i fašisti" (Liberation 17.12.1997). Da li je Žofrinovo razdvajanje političkog komunizma i ekonomskog kapitalizma teorijski dosledno? Nije, jer na isti način bi trebalo praviti razliku izmedju marksizma i različitih komunističkih ideologija u kojima su se prelamali lokalni uslovi i politička kultura komunista. Pitanje je da li se kapitalizam uopšte može posmatrati isključivo kao politički neutralan ekonomski poredak. Istoričar Ž. Žiliar (Juliard) zapitao se zašto su zločini počinjeni u ime dobra blaži od onih počinjenih u ime zla? Zar to, medjutim, ne važi i za zločine kapitalizma koji su takodje počinjeni uime *bona fides* - uvodjenja demokratije. A. Bri s pravom tvrdi da obrazac kritike CKK ne treba da bude samo revanšističko ukazivanje na holokaust i zločine kolonijalizma i kapitalizma. Treba izbeći strasti i pristrasnosti sukobljenih vehementnih apologeta i kritičara CKK, leve i desne aritmetike: ko je više ubio, vodio više ratova, ugrožavao ljudska prava. To su, po njemu, najciničnji delovi debate oko CKK. Levica je kadra da se javno suočiti sa tamnim senkama vlastite prošlosti, bez potiskivanja, a da pri tome ne mora skliznutiu prokapitalističku apologiju (Brie, 1998).

Jedan rukavac debate oko CKK je rasprava oko DDR-a. I pre pojave CKK bilo je prisutno prilično široko osporavanje izjednačavanja DDR-a i nacizma preko formule o "dve nemačke diktature" (Vid: Lindenberger 1999, Maur 1998, Bialas 1998). U prilogu o DDR-u, koje su za nemačko izdanje CKK napisala dva bivša teologa, izneta je slična antitotalitarna formula (Neubert 1999, Gauck 1999), a javile su se i reakcije (Pätzold 1998, Schoengarth 1999). Još u masovnoj euforiji 1989. nakon pada Zida bilo je nemačkih intelektualaca koji su bili skeptični prema početnoj euforiji, a kada je parola stanovništva bivšeg DDR-a "mi smo narod" (tj. gradjani) prešla u parolu "mi smo jedan narod" mnogi intelektualci u SR Nemačkoj zapitali su se da li je Nemačka zrela za ujedinjenje. G. Gras (Grass) je opominjao da treba biti oprezan prema ponovnom

ujedinjenju jer je podela Nemačke znamen kazne za Aušvic. Habermas je govorio o nacionalizmu nemačke marke, pisalo se da je na delu novi *Anschluss* i "pobedničko sudstvo" povodom kažnjavanja političkih funkcionera u DDR-u. To su bili prvi simptomi uzdržanosti prema ujedinjenju koji su se kasnije razvili u otpor izjednačavanju Hitlerovog i Ulbrihtovog režima. Na drugoj strani levoliberalna teza o ustavnom patriotizmu (Sternberger-Habermas), kao alternativa nacionalizmu konzervativaca, takodje je snažila tradiciju antifašizma nemačke inteligencije iz 1968. Kod rekonstukcije neprijatelja konzervativci po pravilu ne drže opasnim obnovu narodnjačkog nacionalizma, zbog čega u Nemačkoj jača otpor levoliberalnih krugova fašizmu. Da antifašizam nije manipulativne prirode nego da izvire iz realnih društvenih sukoba 1990-ih godina u Zapadnoj Evropi najbolji je primer otpor oživljenom desnom ekstremizmu u ujedinjenoj Nemačkoj. Doduše u tom otporu vladajući krugovi ni danas ne smatraju da treba napuštati višefunkcionalni antitotalitarizam.

Veća rezerva prema CKK u SR Nemačkoj, koju sa žaljenjem konstatuju Akerman i Citelman, može se delom objašnjavati i osobenom evolucijom vizije javnog neprijatelja u ovoj sredini (Hoffmann 1992). Odavno je poznata veza izmedju unutrašnjeg stanja društva i vizije neprijatelja: što je društvo autoritarnije, vizija je monolitnija. Vizija neprijatelja homogenizuje društvo i važan je elemenat integracije. Treći Rajh ideološki se pravdao tobožnjom ugroženošću od Jevreja koji teže "vlasti nad svetom" (Francuska revolucija, kapitalizam, socijalizam - sve su to verzije jevrejske vladavine). Posle rata ovaj osećaj pretnje pomerio se na komunizam. Hladni rat je premestio kolektivnu viziju neprijatelja sa Jevreja na SSSR. Zapadni saveznici gradili su poratnu SR Nemačku kao bedem protiv Istoka, ali je ideologija militantnog antikomunizma utisnula ovu viziju neprijateljau kolektivni identitet Nemaca (Hoffmann 1992). Posle ujedinjenja i kraja hladnog rata vidljiv je nestanak integrativnih snaga i pojačana je potreba za neprijatejem kao osiguračem nemačkog ujedinjenja. "Mržnja prema strancima" bila je pogrešna nova potreba za identitetom koja je koristila konzervativnom vladajućem bloku. Krajem 1990-ih socijaldemokratska vlast pokušava da se odupre talasu narodnjačkog partikularizma. Medjutim, konzervatizam pokušava da preko nauke i publistike nametne vlastitu viziju nemačkog neprijatelja. Ova nastojanja prelamala su se u diskusijama oko "naknadnog antikomunizma" i CKK u SR Nemačkoj. Pišući o DDR-u u CKK Nojbert komunizam posmatra kao "evropski kolonijalizam", koji je "stvorio evropski kulturimperijalizam, a njegovo bekstvo iz evropske istorije u ime dobra osramotilo je Evropu i njenu civilizaciju" (Neubert 1999, S, 835). U opštem okviru teološkog stereotipa o komunizmu kao "šizmi prosvetiteljstva i evropskog uma sa religijskom misijom bez religijske kontrole" (S. 834) iznose se tvrdnje: "komunistička ideja bila je i jeste smrtonosna, to je bio od početka problem likvidacije" (S. 837), "DDR je zatvor" (S. 837), "dok su nacisti uništavali radom, komunisti su to činili psihički" (S. 869), logorima za prevaspitavanje omladine (S. 870), ograničavanjem kretanja (S. 873), prodajom zatvorenika Zapadu i likvidiranjem društva i tradicije (S. 874), DDR antifašizam je mit (S. 839) i si. Paušalna denuncijacija antifašizma samo je uvod za dalekosežnu diskriminaciju levičarskog otpora nacizmu. Ovo je deo

konzervativno nacionalističkog poimanja istorije i politike čiji je ekstremni izraz permanentno suočavanje ili poistovećivanje DDR-ai Trećeg Rajha.

Kritičari ovih teza ističu da u DDR-u nje bilo holokausta, niti kolektivne krivice (Lay 1996, Maur 1998). Najpre su 1990. istočni Nemci postali ponosan narod jer su bez nasilja srušili državu, a čitav svet im je čestitao na demokratskom prevratu. Ubrzo je usledio šok otkrićem prakse Službe bezbednosti DDR-a *(Stasi - Staatssicherheitsdienst).* Svet je na njih počeo da upire prstom: svi ste bili denuncijanti, a ne samo pasivni gradjani. Počelo je uzajamno optuživanje gradjana DDR-a i javilo se novo osećanje stida i krivice. Politička optužba svodila se na parolu" Svi ste bili mali Štazijevci", a ekonomska optužba glasila je "Vaše fabrike su nula". Gradjani DDR-a branili su se isticanjem snažne društvene pokretljivosti DDR-a. Javlja se parola: "Mi smo tri puta izgubili rat" - najpre od zapadnih saveznika 1945, zatim nas je porobio SSSR, a potom 1990. SR Nemačka. Stvaraju se zajednice ćutanja, slično 1945. i nova prećutna saglasnost protiv pobednika, ovoga puta protiv zapadnih sunarodnika, čime se razlike u stvarnoj odgovornosti prikrivaju. Slično Goldhagen-debati o krivici običnih Nemaca u nacističkim zločinima, na pripojenoj teritoriji vodjena je, tzv Šfaz/-debata o krivici bivših DDR gradjana pod sloganom *"Stasi* saradnik da ili ne". Bio je to kriterij razgraničenja sa plakata, što je analitičare lišavalo napora da se dublje pozabave odnosima i funkcionisanjem DDR-a. Istok se morao opravdavati zbog svog prilagodjavanja Zapadu, Zapad ne (Lay, 1996). Javlja se sindrom pobednik-pobedjeni i asimetrija u nemačko-nemačkom dijalogu. Uz to oživljava stereotip o "boljim Nemcima" i "lenjim istočnjacima", čime se osobenosti sistema prenose na realne ličnosti. Uzalud je G. Gras protestvovao: "Ja neću da sedim na klupi pobednika". Pored osećanja okupacije prisutno je i osećanje stranca u novoj ujedinjenoj državi i otpor: "Ja neću da se izvinjavam što sam rodjen u DDR-u". PDS funkcioneri prkosno izjavljuju: "Moja biografija ne počinje 1989" (Lay 1996). Stvaraju se mehanizmi odbrane koji blokiraju uzajamno razumevanje. Ponavlja se ista greška: sistemske osobenosti vezuju se za ličnosti. Premda je realni socijalizam poražen u SR Nemačkoj javlja se "naknadni antikomunizam", a Laj tvrdi da se željena integracija DDR-a i SR Nemačke pretežno odvija po socijalnopsihološkom obrascu odnosa pobednika i poraženog, boljeg i lošijeg. Zapad ima pravo, Istok treba da se prilagodjava. Bila je to idejna klima u kojoj je tekla debata oko CKK i suočavanje Nemaca sa vlastitom komunističkom prošlošću.

Idejna spona savremenog antikomunizma, antisemitizma i mržnje prema strancima je trajna vizija opterećena predrasudama i stereotipima o "opasnosti sa Istoka". U XIX veku nemački narod neprijatelja je tražio na Zapadu, u XX veku sve više na Istoku (Hoffmann 1992). Fašistički antisemitizam bio je most kojim je ugroženost od Zapada prešla na opasni Istok. Tokom hladnog rata to je bilo najupadljivije. Zbog sasvim konkretnih razloga danas se komunizam ne poima samo kao anahrona, ali još uvek opasna ideologija, već kao opštija kontinuirana pretnja Zapadu sa Istoka: od Avara, Huna, Džingis Kana, Turaka do Rusa-komunista. Realni izvor ove stereotipne nemačke vizije o neprijatelju je mržnja prema strancima. Posle 1990. vlast nije više mogla da integraciju

društva osigurava projektovanjem unutrašnjih antagonizama naspoljnopolitičku blokovsku napetost izmedjuprijatelja i neprijatelja i na taj način razrešava unutrašnje sukobe. Osetio se nedostatak javnog neprijatelja. Ukoliko u društvu jača spremnost i sposobnost da na unutrašnje sukobe ne gleda više kao ugroženost koja izvire iz prošlosti, već kao na šansu integracije koju treba stvoriti u budućnosti - tada tom društvu više nije neophodna vizija spoljašnjeg neprijatelja.

Ni nemačke rasprave oko CKK ne potvrdjuje ovu spremnost, premda se u njima ipak prepoznaje snažniji antifašizam nego u Francuskoj, koja se sa problemom integracije stranaca dručačije suočila posle sloma socijalizma. S. Falkenberg je skrenula pažnju na realne izvore najnovijeg rasta desnog ekstremizma u Francuskoj i Italiji (Falkenberg 1997). U ovim zemljama uspon desnog ekstremizma uslovljen je raspadom radničke klase. Dugo je u Francuskoj organizovana radnička klasa bila bitan činioc integracije migranata koji su stizali iz provincije ili inostranstva. Brzo su nalazili posao i bili integrisani. Sa krizom krajem 1980-ih i raspadom radničke klase, integracija migranata je otežana. Ideje levice više nisu prisutne u kulturi svakodnevnice. To otežava integraciju migranata - koji su čvor socijalnog i nacionalnog pitanja u Francuskoj (Falkenberg 1997, S. 38). Zato u Francuskoj, pored državnog poimanja nacije, oživljava etničko, što se s razlogom tumači kao osobena "kriza političke kulture". Zajedničko zalaganje Le Pena i S. Kurtoa za novi "Nirnberg komunistima" još više otežava klasnu integraciju imigranata a demonizacija komunizma olakšava uspon rasizma i šovinizma.

Kod nemačke inteligencije su nezaposlenost posle ujedinjenja i obnova desničarskog ekstremizma, naročito na istoku, zatim provala nove radne snage na zapad i pad Zida koji je do tada štitio SR Nemačku (a ne nekritičnost prema komunističkom teroru kako tvrde konzervativci), održavali rezervu prema paušalnom antitotalitarizmu i šlepom antikomunizmu podstičući kod levice i levih liberala diferenciraniji odnos prema socijalističkoj prošlosti. Na tapetu je opet bilo staro pitanje: sloboda ili socijalna pravda. Nije prihvatana konzervativna doktrina o "dve nemačke diktature" (Hitlerovoj i Ulbrihtovoj) već su levica i levoliberalni krugovi upozoravali na opasnost obnove nemačkog nacionalizma koji može ozbiljno ugroziti ujedinjenje Evrope i ustavni patriotizam. Popularnost Goldhagena u Nemačkoj (čija se knjiga kosila sa teorijama o totalitarizmu) u burnoj debati 1996/97. pokazala je snagu otpora nemačke inteligencije i omladine konzervativcima i nacionalistima. U isto vreme antitotalitarnu saglasnost u ovoj zemlji pored konzervativaca ojačao je i talas konvertitskih intelektualaca iz bivšeg DDR-a koji su demonizacijom socijalizma iskupljavali vlastitu prošlost. Pomenute društvenoekonomske protivrečnosti, njihovo različito prerušavanje i racionalizovanje, su realna izvorišta obnove nemačkih rasprave oko socijalizma u CKK debati.

Evolucije širih idejnih struja u kritici socijalizma prisutne su u svim zemljama, ali stepen revizionističkih zaokreta nije isti. Za razliku od SR Nemačke, protagonisti francuskog *Historikerstreit* su bivši levičari (a ne desničari) koji su još u "Gulag-šoku" vlastito prenaglašeno pokajanje zbog levičarske prošlosti ugradili u *Front antitotaiitaire.* Praktična potvrda sukoba sa KPF i jakobinskim poimanjem revolucije bilo je pojačano

angažovanje za gradjanska prava i disidente u Istočnoj Evropi. Suočavanje sa staljinizmom bilo je skopčano sa masovnim izmenama opredeljenja intelektualaca (od maoizma i anarhizma u konzervativni antitotalitarizam) i olakim odbacivanjem vlastite političke prošlosti kao iluzije - manir koji je autoritet Firea kanonizovao. Kurtoa se branio tvrdnjom daje i Ž. Širak bio komunista i daje na ulici prodavao *Humanite,* a U. Akerman apologetski definiše renegatstvo kao proces emancipacije od lagerskog mišljenja. Posle 1990. Marks se može još opravdanije parafrazirati: bauk kruži Evropom - bauk revizije. Ali, za razliku od Marksove ocene u Manifestu ovaj bauk, koji je danas u jezgru epohalne svesti, niko ne goni. Posle sloma jednopartijskog socijalizma kao da su sva pitanja jasna. Malo je deklarisanih marksista, a raskid sa prošlošću bio je konstitutivan za antitotalitarnu perspektivu u oceni nestalog realsocijalizma i rata u Jugoslaviji. Francuski istoričari opiru se brzom zaboravu socijalizma njegovom naknadnom demonizacijom. Mnogi učesnici debate oko CKK su bivši levičari, pa je upadljiv ton pravdanja i prevladavanja sa kojom bivši komunisti udaraju na još uvek prisutne levičare, i pri tome demonstriraju vlastitu sposobnost učenja i prerade prošlosti. U diskusiji opterećenoj osećanjima katkad je lični ton neskriven: razočarana ljubav koja prelazi u mržnju ili snishodljivu distancu na jednoj i prkosni-premda razočarani levičarski tonovi pravdanja s druge strane koji višene brane toliko ozbiljno komunizam kao politički projekt već više vlastitu biografiju i identitet.

U Nemačkoj preobraćene francuske antitotalitarne intelektualce, kojima su bili uzor bivši komunisti Fire i Bezankon ili bivši maoisti kao Kon-Bendit i Gliksman, često zovu renegatima ili bistro-maoistima, a otpor renegatskom antikomunizmu koristi se kao brana selektivnom nacionalističkom prevladavanju vlastite fašističke prošlosti. U krilu obnovljenih teorija o totalitarizmu javljaju se teze o "dve nemačke diktarure" (nacizam i DDR), ali i otpori ovoj tezi. Umnožili su se sporovi oko pitanja da li je prekretnica bila 1945. ili 1989. Parafrazirajući Firea, U. Akerman tvrdi daje kod nemačkog naroda prva godina zamagljavala značaj druge (analogno Fireovovoj tezi o dugoj neodvojivosti 1789. i 1917. u Francuskoj). Teško je, medjutim, verovati da su Habermas, Gras ili Viperman podlegli ovoj iluziji. Pre će biti da je početna suzdržanost prema ujedinjenju izvirala iz gledanja da je podela Nemačke kazna za Aušvic, a i iz opreza prema obnovi nacionalizma, a ne kako Akerman tvrdi, da je antifašizam gola ideološka misaona figura (Ackermann S. 159). Da li se posledice nacističke politike (kao što je opšta antifašistička saglasnost zapadnih saveznika da Treći Rajh treba deindustrijalizovati, podeliti i pretvoriti u polje krompira) mogu proglasiti za ideološku misaonu figuru ili je to razumljiva antifašistička reakcija na nekoliko uzastopnih ratnih osvajanja nemačkog militarizma od 1871. do 1945. Antifašizam nije ideološka tvorevina niti manipulativni mit (Fire, Nojbert), a nije ni inercija nemačkih intelektualaca kako tvrdi Akerman, već razuman oprez protiv obnove najopasnijeg kontinentalnog nacionalizma.

4. 3. Teorijski prigovori:

Pisci koji podržavaju CKK uglavnom prihvataju pristup i metod njenih pisaca i osnovna načela teorija o totalitarizmu. Da bi celina problema bila jasnija, ovde bi trebalo nešto više reći o argumentima kritičara.

Da li je Aušvic neopravdano zamaglio zločine komunizma i da li su odista istoričari sve do pojave CKK bili o zabludi o tome koje je najveće zlo XX veka? Više kritičara uočilo je da CKK nije otkrovenje jer je i pre nje bilo sistematskih naučnih dokaza o gulagu (Fajnsod, Konkvest, Solženjicin, Medvedev, Suvarin itd.). U jugoslovenskoj misli 0 društvu CKK pogotovo nije novina, jer se kod nas odavno piše o zločinima staljinizma. Levica je bila dovoljno samokritična prema sebi da bi CKK bio otkrovenje. Pisci CKK nastojali su, medjutim, da istaknu besprimernost komunističkih zločina i da se odrede ne toliko prema zločinima komunizma, koliko prema okolnosti da je ideologija u čije su ime ovi izvedeni bila od mnogih ljudi i intelektualaca neopravdano tretirana kao istinska i bolja alternativa kpitalizmu.

4.3.1. NEPOUZDANOST PODATAKA I IZVORA

U CKK (što njegovi pisci delom priznaju) nisu svi podaci verodostojni jer nisu medjusobno uporedivi (izjednačavaju se umrli i ubijeni), niti su izvori uvek pouzdani, pa se više pripisivalo nego što se egzaktno moglo proventi. Vrlo su različite i teško uporedive sekvence zločinačkog lanca (od Pola Pota do Bader-Majnhof, od Katina do Popjeluška), svuda je jedinstveni neprijatelj - komunizam. U ekumenskoj perspektivi poduhvata, od NR Kine do Kube, nije jasno šta povezuje sva ubijanja. Za razliku od razvijenih teorija o totalitarizmu, koje se uglavnom bave staljinizmom, ovde se optužuje komunizam svuda i u svakom vremenu.

Početna vizija komunizma kao kriminalnog režima nužno je uslovila neistoričnost pristupa, čime je potcenjen značaj složenih činilaca u lokalnim sklopovima. Nema razradjenog uporednog okvira za istraživanje socijalističkih država, jer je glavna teza da su sve verzije komunizma varijacije jednog roda. Doduše, više pisaca pokušavalo je da naznači specifični kulturni faktor i prevlada osnovni apriorizam redaktora. Margolin delimično uvažava značaj konfučijanizma u Kini i tradicije verskih ratova u jugoistočnoj Aziji, Vert govori o ruskom samodržavlju i si. Neuporedivi i po vrednosti različito pouzdani izvori bili su po teorijsko zaključivanje višestruko katastrofalni: dok su arhivi SSSR-a i Češke delom otvoreni, u Kini nisu dostupni, a pitanje je da li ih u Avganistanu i Mozambiku i ima. Procene i pripisivanja su u tim slučajevima neizbežni. Slična je situacija 1 sa ostalim istoriografskim radovima. U nekima ima ozbiljnih podataka, a u drugima su tek učinjene predradnje koje treba da omoguće medjubilans. Izbor literature je pristrasan. Vert nigde ne citira I. Dojčera (Deutscher), Hobsbauma niti Merla, a najviše je citirana knjiga Melgunova i Kurtoin pariški časopis "Komunizam". Margolin ignoriše anglosaksonske sinološke studije (E. Snow, S. Schramm, J. Chen, Robinson) i navodi

samo W. Hintona i Ferbenksa (Fairbanks) (Rossanda 1998). Zanimljiva je nova sovjetska gradja iz arhiva (prepiska Staljina i Šolohova o teroru za vreme kolektivizacije (Werth 1999. S. 186-187), Berijini izveštaji Staljinu (Werth 1999, S. 233-235) i izveštaji komandanata Gulaga iz 1941. (Werth 1999, S. 251). (Neobično je da kod dva zadnja navedena primera nema izvora dokumenata što bi se možda moglo tumačiti kao omaška). Osnovni izvor za utvrdjivanje žrtava Čeke je Vertu materijal komisije izbeglog generala Denikina o boljševičkim zločinima, zatim knjiga S. Melgunova iz 1926 "Crveni teror u Rusiji" i članak ruskog istoričara Genisa iz 1994. (Werth, 1999, S. 121-122). Brojne cifre preuzete su iz ovih pretežno antiboljševičkih izvora, a nema kritika izvora niti sumnje u njih, što bi bilo normalno očekivati s obzirom da je reč o izveštajima o zločinima neprijatelja (npr. slične vrednosti su srpske i komunističke nerealne procene žrtava Jasenovca 1941-45. zatim podaci hrvatske emigracije o žrtvama kod Blajburga 1945. ili procene vlastitih gubitaka koje iznose različite strane u poslednjem gradjanskom ratu u Jugoslaviji). Kada govori o kanibalizmu u Harkovu s proleća 1933. (S. 184, S. 188) Vert bez rezervi uzima kao pouzdan izvor izveštaj italijanskog fašističkog diplomate iz Ukrajine. Ratlent navodi da je u CKK neobično korišćenje izvora navodeći niz primera tvrdnji bez dokaza (Rutlant 1999). Dok se neki trude da precizno navedu izvor, drugi su daleko slobodniji u tumačenju dokumenata. Npr. nema izvora za podatak daje 1937. 70% ispitanika u SSSR-u verovalo u boga (Werth, S. 223), ili da je 2044 sovjetskih vojnih savetnika bilo uŠpaniji (Courtois, Panne S. 370). Prvi odeljak Vertovog priloga uopšte nema fusnota (Werth, CKK 51-67), Margolin bez izvora navodi da se procene smrtnosti u kineskim čistkama kreću od 81.000 do 770.000 1954. i 400 do 700.000 1957. godine (Margolin, S. 536-537). Podaci o umrlima od gladi preuzeti su iz zapadnih izvora, a kineski, koji navode 20 miliona umrlih (u zemlji sa više od milijardu stanovnika što je izmedju 1,5 i 5%) ne pominju se. Svi pisci koriste ležerno pojam "komunizam" koji se u izvornom Marksovom smislu ne može primeniti ni na jedan sistem. Marks je često odlučno isticao da komunizam nije nikakav "cilj ljudskog razvoja" već "stvarni pokret koji ukida sadašnje stanje" (Djurić 1979, str. 49). Pisci CKK koriste izraz komunizam zbog jače osećajne dimenzije nego što ga ima pojam realni socijalizam. Podvodjenje pod ovaj pojam različitih režima još je sumnjivije (od Kambodže do Latinske Amerike). Kurtoa u beogradskom dnevniku "Danas" tvrdi izričito da "Pol Pot nije ništa drugo uradio sem što je primenio Lenjina" (Danas 6. 6. 2000). Pod tim pretpostavkama morali su nastati istraživački rezultati sasvim različitog nivoa. Pisci se očigledno nisu mogli dogovoriti oko kriterija po kojima će biti obuhvaćeni ubijeni u različitim zemljama i šta sve treba uračunati. Tako su dodavane cifre lišene bilo kakvog istorijskog konkretnog diferenciranja. Za svaku glad i epidemiju odgovorna je komunistička namera za uništenjem. Paušalnosti kvalitativne strane pristupa odgovara paušalnost kvantitativnih podataka, koji se olako zaokružuju na 100 miliona - medijski skandaloznu cifru (Pätzold 1998).

4.3.2. IMANENTNO OBJAŠNJENJE ILI UVAŽAVANJE DISKONTINUITETA: N. VERT o TERORU U SSSR-U

Prilog N. Verta "Država protiv naroda" (Werth 1999, S. 51-299), koji se bavi nasiljem i terorom u SSSR-u, naozbiljniji je deo CKK. Pisac je koristio novi arhivski materijal i pokušao da izmeni sliku ovih zbivanja i smesti ih u širi istorijski sklop. Novi podaci su važna dopuna dosadašnjih analiza terora u Sovjetskom Savezu, ali mnoga pitanja još su otvorena. Vertov prilog zaslužuje opširniji osvrt i otuda što je reč o piscu koji se odmah ogradio od plitkih politizacija redaktora zbornika i instrumentalizacija knjige u javnosti. Vert koristi gradju iz tri novootvorena sovjetska arhiva, ali samo jednom pominje arhiv Smolenska (koji su nacisti zaplenili, a kasnije preuzeli Amerikanci), a koji su koristili sovjetolozi Fejnsod i Konkvest (Rutlant 1999), zatim nešto objavljene gradje i nove sekundarne literature ignorišući pre svega šaroliku marksističku literaturu kao vulgatu. Početni odnos prema funkciji Oktobarske revolucije, njenim alternativama i žrtvama kod svakog istraživanja usmerava izbor izvora i materijala. Revolucija se može u osnovi shvatiti kao rezultat klasnog sukoba (Dojčer, Hobsbaum, Levin, Lorenc, Mejer), kao golo nasilno osvajanje vlasti nošeno totalitarnom utopijom (Fire, Vert) ili kriminalni čin (Kurtoa). Druga razlika primetna je izmedju imanentne i istoriografije diskontinuiteta: ova potonja istražuje alternative i zaokrete u istoriji socijalizma, a ne tumači ih imanentno i globalno.

Vert svoje stanovište prema Oktobru gradi na kritici: (1) "liberalne vulgate" tj. pogrešnog uprošćavanja da je reč o puču, odnosno uspešnoj zaveri disciplinovanih i ciničnih fanatika. Po tom tumačenju Oktobar je nesreća, a ruski narod nedužna žrtva; (2) "marksističke vulgate", tj. službenog sovjetskog stava o Oktobru kao nužnom istorijski predodredjenom istorijskom činu oslobodjenja (koji je legitiman uprkos potonjim Staljinovim greškama). Pod uticajem Fireovog tumačenja Francuske revolucije, Vert Oktobar shvata kao rezultat dugog procesa serije ustanaka izmedju 1902. i 1917, tj. kao odlučnu etapu seljačke revolucije koja u obliku "sukoba seljaka i države" traje sve do 1933. (Werth, S. 53.). Paralelni procesi su raspad armije, emancipacija nacionalnosti i malobrojne radničke klase. Na taj način Oktobar je "utopljen"u dugi proces seljačkih ustanaka (koji su se završili porazom 1933.) i relativisan mu je značaj. Odlučujuću ulogu po Vertu imala je seljačka vojska, jer je 1917. boljševička partija brojala izmedju 100 i 200.000 članova i bila duboko pocepana (Werth 1999, 61-63). Hobsbaum, medjutim, daje drugačije podatke. U drugom poglavlju "Doba ekstrema" Hobsbaum tvrdi da su boljševici 1917. imali 600.000 disciplinovanih članova (Hobsbawn 1996), dok Lorenz tvrdi da ih je bilo oko 350.000, od čega oko 60% radnika (Lorenz 1976,. 317).

Slično Fireu, koji ruši tradicionalno gledanje na Francusku revoluciju i pomera frontove, i Vert tvrdi da se gradjanski ratnije vodio izmedju crvenih i belih već je bio "unutrašnji front" izmedju represije učvršćene vlasti (crvene, a delom i bele) i različitih opozicionara: štrajkača, dezertera ili gradjana iz "neprijateljskih slojeva" i seljaka koji su pružali otpor (Werth 1999, S. 95). Tzv. gradjanski rat Vert prevodi u "'prljavi rat' koji su različiti crveni i beli vlastodršci vodili protiv potencijalnih i stvarnih protivnika" (Werth 1999,

S. 95). Time neutrališe i umanjuje značaj osnovnog klasnog sukoba svodeći socijalne motive mahom na borbu za vlast moćnih grupa. Pri tome se ogradjuje da je predmet njegove analize samo boljševički teror, ističući, doduše, da je bilo i belog terora, ali ovaj nije bio sistematski organizovan već se svodio na nekontrolisano nasilje jedinica koje su se otele komandi ili su to "najčešće bile policijske represalije, dok je crveni teror bio organizovan" (Werth 1999, S. 96). 0 imanentnosti Vertovog pristupa svedoči izričita tvrdnja da je "teror središnja pojava političke i socijalne istorije SSSR-a" (Werth 1999, S. 295), a nasilje je imalo više ciklusa: "dva rata potiv seljaštva" 1917-22. i 1927-33, "veliki teror" 1936-38. čije su žrtve iz različitih slojeva, teror nad "nacionalnim buržoaskim elementima" (Nemcima, Čečenima, Tatarima, Kalmicima itd.) posle 1939. i antisemitski teror nakon 1945.

Vert analizom proglasa Čeke pokazuje namere i teror boljševika navodeći Lenjinove pozive na odmazdu kao podsticanje terora. R. Rosanda drugačije od Verta tumači preteče reči Lenjina ("sve ih pobijte"), tvrdeći da one više svedoče o vanrednoj situaciji i haosu nego što odražavaju kulturu boljševika. Za Lenjina represija nije sistem vladanja, već nužan odgovor belogardejcima i stranoj intervenciji. Ali ne i za Staljina, koji je represiju učinio trajnim stanjem i metodom. Proglašavanjem Lenjina za istinskog podstrekača boljševičkog terora ignoriše se važna činjenica da je, naime, Lenjin bio kritičan i samokritičan i da se korigovao pod utiskom krize 1920/21. (seljački i Kronštatski ustanak, sukob sa radničkom opozicijom) uvodeći NEP umesto kasarnskog komunizma. Time je odbacio Marxovo mišljenje o nespojivosti robne privrede i socijalističke proizvodnje, a ovome uzoru su se kasnije vraćali različiti socijalistički reformistički pokušaji. CKK piše o "ratu protiv naroda". To nije bio rat protiv naroda, ali jeste protiv seljaka, tvrdi Rosanda braneći Lenjina. Deportacije su iskakale iz koloseka čak i tamo gde su funkcionisale: bivši kulaci u logorima pored velikih industrijskih kompleksa kretali su se i izvan logora u krugu slobodnih radnika, oni su čak činili 40% stanovništva čuvenog Magnitogorska (Rossanda 1998). I Vert govori o tome da su se deportovani oko Arhangelska mešali sa slobodnim radnicima (Werth 1999, S. 177, S. 207-208) i daje bila fluidna granica izmedju zatvora, prinudnog i slobodnog rada. Kalifornijski istoričar A. Geti podvlači da su se Staljinovi logori razlikovali od Hitlerovih, jer su iz prvih svake godine oslobadjane hiljade zatvorenika. Pre Drugog svetskog rata više je logoraša godišnje uspevalo da pobegne iz ovih logora, nego što ih je pomrlo. Osim toga Staljinovi logori i deportacije bili su planirana komponenta sovjetske ekonomije da bi se obezbedila stabilna ponuda zatvorske radne snage i prinudno naselile udaljene teritorije kolonistima (Getty 2000).

Slabosti imanentnog objašnjenja vide se kod poimanja komunizma kao "ideokratije", tj. režima čije najvažnije strane izviru iz ideologije marksizma. To gledište povezuje Noltea, Firea i Kurtou (Traverso 2000). Krajem 1930-ih pojam "ideokratija" koristio je W. Garien (Gurian 1953), učenik K. Šmita, i od tada je u jezgru liberalne i konzervativne istoriografije. Fire govori o revoluciji kao "trijumfu političke iluzije" (isključena je socijalna istorija, modernizacija, istorija svakodnevnice, razlikovanje

dobrovoljnih saučesnika i pomagača). Za Firea nije problem izrodjavanje boljševičke revolucije (kao što je to uočio kod Francuske revolucije), zato što je sama revolucija izrodjavanje. Suština komunizma je u političkom mesijanstvu, "svetovnoj religiji" u koju se bezostatno veruje. Nolte vidi crvenu nit prve polovine XX veka u borbi na život i smrt izmedju nacizma i boljševizma koja se završila uništavajućim ratom. Kurtoa još jednostavnije redukuje komunizam na kriminalnu pojavu. Kod svih pomenutih verzija teror je posledica komunističke ideologije koja je kriminalna. Kurtoa je tezu o "ideokratiji" doveo do apsurda. U njoj se ideološki determinizam terorističke revolucije a *priori* postulira. Staljin je puki izvršilac zamisli Lenjina i Trockog, njegovi zločini gube "nepredvidljivi" i "improvizovani" karakter i postaju brižljivo planirani masakri. Stvarni uzrok smrti miliona je kriminalna ideologija: Lenjin je arhitekta, Staljin izvršilac. Razlikovanje revolucionarnog terora boljševika iz gradjanskog rata i staljinskog iracionalnog terora zagovornici imanentnog tumačenja shvataju kao apologiju boljševizma. Umesto toga, pisci CKK podmeću ideološke izvore gradjanskom ratu u SSSR-u. Medjutim, treba podsetiti da je Lenjin sve do 1914. bio učenik Kauckog, čije je analize koristio u proučavanju Rusije. Već ova okolnost opovrgava gornja podmetanja. Iznudjeno raspuštanje ustavotvorne skupštine, ukidanje opozicije, cenzura, egzekucije revolucionarnih sudova, Kronštat, i si. ne mogu se izvoditi iz marksizma, dok Nirnberški zakoni i Aušvic direktno slede iz rasizma nacističke ideologije (Traverso 2000). Ipak, u tumačenju terora u SSSR-u mora se uzeti u obzir i udeo ideologije, ali istorično, tj ne razdvajati je od konkretnih uslova koji su je radikalizovali. Nasilje u gradjanskom ratu pre svega je rezultat toga daje Prvi svetski rat brutalizovao politički život zaostale zemlje bez demokratskih tradicija. Osim toga, nema revolucije bez nasilja i terora. Revolucije su "furije" koje se ne mogu objasniti apstraktnim normama liberalizma i pravnog pozitivizma. Slično ratu u Vandeji, i Čeka i ratni komunizam bili su rezultat tragičnog spleta u kom "su se prožimali panika, strah i pragmatizam sa hibrisom, ideologijom i gvozdenom voljom" (A. Meyer). Crveni teror bio je odgovor na beli u društvenoj klimi opterećenoj nasiljem, koja se u spirali radikalizacije ulila u prenaglašene reakcije i ekscese (Traverso). U toj klimi boljševička ideologija pomogla je učvršćenje autoritarnog režima. Ne treba prevideti i udeo kulta nasilja shvaćenog kao "babice istorije", niti zaboraviti da je potcenjena uloge prava u novoj državi zbog anormativne vizije diktature kao agensa društvenih promena. To jesu svakako ideološki sadržaji koji nisu isticali iz konteksta zbivanja. Dakle, preciznije govoreći upravo to su bile hazardne idejne osnove (a ne marksizam u celini) potonjeg hladnog Staljinovog terora. Od apriornih teorija o totalitarizmu teško je očekivati diferenciranje ove vrste.

Ipak, uprkos apriorizmu, u Vertovom prilogu ima zanimljivih zapažanja o boljševičkoj praksi. On pokazuje daje gruzijska Čeka pod Berijom početkom 1920-ih bila nezavisna od Moskve (S. 157), uverljivo opisuje raskulačivanje i deportovanje seljaka 1928-1933. (smrt, glad, ustanci seljaka) i potvdjuje već poznatu cifru oko 6 miliona žrtava iz ovog perioda, pominje zanimljivu prepiska Staljina i Šolohova o zbivanjima u Ukrajini (S. 186-87), a iznosi i sumnju u tezu ukrajinskih istoričara da je u Ukrajini na delu bio planski genocid. Vert tvrdi da je katastrofa bilo i u drugim krajevima SSSR-a (S. 188)

pominjući hapšenja hiljada komunista i kolhoznih seljaka na Severnom Kavkazu 1932. zbog "sabotaže" (S. 181). Kod tumačenja "Velikog terora" 1936-38, kada je Ježov bio na čelu NKVD, Vert neubedljivo spori teze tzv. "američke revizionističke škole" (J. Getty, G. Rittersporn, R. Manning) po kojima ovaj teror nije bio unapred planiran, već je bio rezultat rivalstva i napetosti između centralnih partijskih službi i lokalnih aparata što je odvelo nekontrolisanoj represiji i "iskakanju iz koloseka". Vert, tome nasuprot, tvrdi da je upravo Staljin podsticao teror i daje njegova uloga ključna u tome (S. 207-208, 212) navodeći da je 1937. i 1938. ubijeno 681.692, a osudjeno 1.345.000 lica (S. 213).

Objašnjenja masovnih zločina lako prelaze u mit i dogmu, čak i kod naučnika. Do nešto pouzdanije slike Staljinovog Velikog terora može se dopreti kada se uoči podudarnost broja žrtava kod različito opredeljenih naučnika. Kalifornijski sovjetolog Arč Geti tvrdi da je od 1921 do Staljinove smti oko 800.000 ljudi umoreno, a 85% od toga u periodu velikog terora 1937-38. Od 1934. do Staljinove smrti više od milion ljudi stradalo je u gulagu. To pokazuju novo otvoreni arhivi KGB-a (Getty 2000). Slične podatke iznosi i moskovski istoričar Vadim Rogovin iz Instituta za sociologiju Ruske akademije nauka upozoravajući da ima dosta mitova oko uzroka, a još više oko statistike Velikog terora. Rogovin je autor projekta Ruske akademije nauka u 6 tomova o istoriji otpora staljinizmu unutar SSSR-a, a četvti tom je 1998. preveden u SAD (Rogovin 1998). Geti i Rogovin pozivaju se na novootvorene arhive KGB-a. U Staljinovom periodu hapšeno je zbog političkih razloga oko 4 miliona, a ubijeno izmedju 700 i 800.000. Od toga više od polovine u toku 1937-38, tvrdi Rogovin u predavanju u Glazgovu 1996 (Rogovin 1996). Mišljenja su podeljena i oko uzroka Velikog terora. Odbacujući Fireova, Kurtoina i Vertova tumačenja kao jednodimenzionalna, Geti upozorava da treba pažljivo procenjivati za koliko žrtava pod Staljinom je odgovorna ideologija, a za koliko vodjina paranoja? Statistiku smrti treba objašnjavati konkretnim sklopom prilika, a ne polemičke kategorije mehanički puniti brojevima (Getty 2000). U tom pogledu uverljivija je ocena Rogovina, koji izričito tvrdi da je teza o Velikom teroru kao delu Staljinove paranoje u stvari mit. Pred kraj života on jeste bio paranoičan, ali ne i u periodu Velikog terora kada je bio sračunat i ciničan. Teror je, podvlači Rogovin, bio jedini Staljinov adekvatan odgovor narasloj opoziciji unutar komunističkog pokreta u SSSR-u i izvan njega. Tako je npr. 1932. u periodu ekonomske krize u SSSR-u bilo niz malih gradjanskih ratova, seljačkih buna i štrajkova. Obnovljena je aktivnosti opozicije, a postojala je i serija planova opozicije kako da se ukloni Staljin. Posle ovih upozorenja priroda sukoba izgleda drugačije.

Doduše, ni Vert kod prikaza Moskovskih javnih sudskih procesa ne previdja njihovu višeslojnu ulogu: služili su jačanju veza izmedju malih ljudi "oslonaca pravde" i partijskog vrha, zatim za osudu trockista i za otkrivanje novih zavera. Bile su to važne teme ideologije koje su imale karnevalsku funkciju ventila (zli moćnici naspram poštenih malih ljudi garanta pravde) i bili "idealni mehanizam socijalne profilakse" (S. 215). Ovaj deo knjige počiva na pouzdanijim izvorima, ali su to uglavnom poznati podaci još od R. Medvedeva. Uprkos mestimično vidljivom naporu da prevlada jednostranosti, ipak ostaje utisak da je Vert prikazao komunizam kao u biti homogeni, zatvoreni i statički princip koji

je pokretač svekupne dinamike nasilja (Meyer 1999, 50). Vert ne pominje ulogu Prvog svetskog rata u brutalizaciji ponašanja masa i jačanju spremnosti na nasilje, niti spontane seljačke ustanke tokom rata koji su nastojali da potpuno unište stari zemljoposed, a uz to ignoriše i jaz izmedju bogatih i siromašnih koji je u carskoj Rusiji bio veći nego u drugim zemljama. Vert ulogu "crvenog nasilja" u gradjanskom ratu posmatra izolovano i imanentno izvlači iz ciljeva boljševika (Meyer 1999, S. 51, Rossanda 1998) pri čemu svesno isključuje razmatranje uloge "belog terora". Ne razmatra ulogu strane intervencije u ruskom gradjanskom ratu i zaboravlja da je sve češći pritisak gradova na sela za davanjem hrane bio takodje posledica nemačke okupacije Ukrajine 1918. i širokih južnoruskih i sibirskih regiona od strane belih i intervencionista 1919. što je uvećavalo glad u industrijskim gradovima. I kod prikaza kasnijih perioda crvenog terora potcenjena je ili isključena uloga spoljnog faktora (Meyer, 1999, S. 52). U jednom od kasnijih intervjua Vert se delimično korigovao i rekao da cilj direktiva partijskog vrhanije bilo ubijanje kulaka, ali su to operativci na različite načine tumačili. Sama direktiva unosila je haos (Hahn 1997).

Važno istoriografsko načelo da je istina celina, skup složenih i protivrečnih aspekata i činioca koji se uzajamno pojačavaju, slabi ubedljivost imanentnog tumačenja koje jednim činiocem pokušava da objasni celinu. Zapostavljanje ovog načela upadljivo je kod Verta kada, navodeći dekret Prezidijuma vrhovnog sovjeta od 28. 8. 1941, piše o žrtvama u deportovanju sovjetskih Nemaca, suspendovanju vojnika i oficira nemačkog porekla u sovjetskoj armiji i njihovom premeštanju na prinudni rad (Werth 1999. S. 241-242). Da li se to, medjutim, može objasniti bez nemačkog napada na SSSR, kada sovjetska vlada menja odnos i prema drugim neruskim narodima zbog sumnji u lojalnost. Nisu li se slično ponašale i daleko bezbednije SAD kada su logorisale američke Japance u toku Drugog svetskog rata? Vert realno uočava pogoršanje uslova života u Gulagu izmedju 1941-1945, ali ni tu ne pominje ulogu ratnih uslova i fašističke agresije koji su i kod slobodnog stanovništva uzrokovali velike gladi. Kada govori o žrtvama velikog terora (koje su činili pretežno komunisti) Vert ih ubraja uopšte u žrtve komunizma ne izdvajajući staljinizam iz ovog pojma niti se trudi da razvije kriterije za razlikovanje neistovetnih faza u razvoju SSSR-a. Kako, medjutim, objasniti samopotvrdjivanje SSSR-a u Drugom svetskom ratu ako je ovaj počivao pre svega na "nasilju, potčinjavanju i teroru"? Otkuda odbrambena energija, žrtvovanje i borbena spremnost koja je zadivila svet? Da li je bilo izvora ovoga žara i izvan staljinizma? A kako objasniti logikom CKK antistaljinističke promene u SSSR-u? Ako je teror bio rezultat komunizma, da li je prestanak terora 1956. bio posledica napuštanja komunizma? To što je sovjetsko društvo vlastitim snagama razgradilo staljinističke strukture razlikuje ga od nacizma, koji je mogao biti slomljen samo izvana, slažu se Levin i Mejer.

Kod objašnjenja terora Vert ignoriše niz značajnih unutrašnjih i spoljnih okolnosti. Poraz kineske revolucije 1927, prekid diplomatskih odnosa sa V. Britanijom i stalna pretnja britanskog udara preko Kavkaza, ubistvo sovjetskog ambasadora u Poljskoj 1931, upad Japanaca u Mandžuriju, strah od nove intervencije praćen partijskim

raskolom. Septembra 1930. Staljin je pisao Molotovu da Poljaci spremaju blok baltičkih država za rat protiv SSSR-a, pa se mora povećati armija sa 640.000 na 700.000 ljudi. Bez toga se ne može odbraniti Lenjingrad niti Ukrajina do Dnjepra (Meyer 1999, S. 70). Opsadno stanje povećavalo je opasnost od špijunaže i diverzantskih delatnosti što se povezivalo sa teorijom zavere koja je korišćena za uklanjanje svake partijske opozicije. Pobeda staljinske linije 1927. uslovila je raskulačivanje i napuštanje NEP-a. Jačanje kulta Staljina, kao sredstva integracije partije, trebalo je da podstakne dodatnu mobilizaciju. Osim toga, u ruskoj istoriji poglavar države uvek je imao snažna centralistička ovlašćenja zbog ogromne teritorije i slamanja secesije lokalnih satrapa. Uspon nacizma 1933. i neskriveni planovi *Drang nach Osten* još više su nametnuli potrebu snažnog centra i pružili mu dodatnu legitimnost. "Ne menjaju se konji usred reke" opominjaoje Kirov, kada su ga pitali zašto se umesto Staljina ne izabere novi vodja. Počinju progoni u partiji i van nje: iracionalne čistke pod plaštom "zaoštravanja klasne borbe" zahvatile su sve slojeve i stručnjake. Istovremeno se omasovljava partija koja je 1933. brojala oko 3,5 miliona članova i kandidata, a novi partijski kadrovi vaspitavani su u duhu staljinske doktrine. Dakle, staljinizam nije samo politička pojava već je imala složene ekonomske, društvene i socijalnopsihološke izvore. Ove složene spletove kao i alternative i zaokrete u sovjetskoj istoriji bolje je uočila literatura koja ističe diskontinuitete (Levin, Hobsbaum, Mejer, Dojčer, Hofman). Mada gradjanski rat, NEP i Staljinov period nisu tri različita tipa države, Levin izričito tvrdi da su to ipak tri zasebna stupnja u stvaranju države. NEP je period detanta, a druga dva perioda tragična su i nasilna. Poslestajinski period je doba demobilizacije i demilitarizacije (Lewin 1998). Tome nasuprot, CKK je bitno ograničena imanentnim objašnjenjem. Za pisce CKK pojam staljinizam bio je apologetski, jer odredjeni obrazac postoji u svim komunističkim režimima, teror je počeo pod Lenjinom, a ne pod Staljinom, staljinizam nije izobličavanje socijalizma, nego njegova suština jer je postojao u više komunističkih režima. Ne manja imanentnost objašnjenja vidljiva je u nizu priloga ove knjige kod povezivanja terora i marksizma.

Ozbiljne sumnje u valjanost imanentnog "intencionalističkog" tumačenja socijalizma ideologijom i politikom svevlasne partije iznela je istoričarka iz Erlangena S. Šatenberg (Schattenberg 2000, S. 638-656) oslanjajući se na pomenutu "SAD revizionističku školu". Šatenbergova najpre postavlja goldhagenovsko pitanje: da li je bilo Staljinovih dobrovoljnih dželata? A zatim pokazuje da odgovor na ovo pitanje uključuje složeno traganje za motivima masovnog terora i jasniju procenu udela ideologije i partije u njemu. Treba, naime, prevazići krutu dihotomiju dželati-žrtve koju sugerira već naslov Vertovog priloga u CKK "Država protiv naroda", jer je stvarnost složenija od pomenuta dva pola. Za sprovodjenje državnih mera uvek je bila neophodna spremnost izvšilaca, što obara krutu imanentnu postavku teorija o totalitarizmu. Istraživanjem sovjetskih arhiva Šatenbergova je pokazala da npr. neprijateljstvo ruskih radnika prema inženjerima nije bilo staljinističke niti ideološke prirode, već nasledjeno iz carizma. Ovu predrasudu Staljin je samo aktivirao u kampanji protiv tehničke inteligencije 1928-31. i 1937-38. preko etiketa "klasni neprijatelj", "eksploatator", "štetočina", "izdajnik" i si. Vizija o inženjerima-

saboterima bila je ukorenjena u ruskom društvu i olakšala spremnost prihvatanja teorije o zaveri (Schattenberg 2000, S. 649). Osobena dinamika staljinističkog nasilja nije počivala toliko na ideologiji niti na moći svevlasne partije, koliko na spremnosti na nasilje odredjenih grupa. Ova spremnost je, pak, sjedne strane izrastala iz tradicije, a s druge iz interesa konkretnih grupa zahvaćenih krizom. S. Šatenberg s razlogom tvrdi da ne treba nekritički prihvatiti imanentnu tezu o svemoćnoj državi i bespomoćnom narodu, već se treba zapitati i o kriterijima rasudjivanja običnog čoveka. Teorijska perspektiva koja uzima u obzir motivacije pojedinaca (svakodnevne istorije) važna je dopuna tzv. objektivističke istoriografije. Postoji uzajamna uslovljenost partijsko-državnih ciljeva i ponašanja odredjenih društvenih grupa, a politička kultura i interesi užih grupa važni su posrednici direktiva. Nije cilj istoriografije da odgovori samo na moralno pitanje (koje se lako politizuje): koje bio kriv, a ko nije, koje žrtva, a ko dželat, ko oportunist, a ko disident, već treba tragati za mrežom obrazaca ponašanja običnih ljudi i širih grupa da bi se uočili uzroci širenja masovnog terora. Analizom arhivske gradje Šatenbergovaje pokazala daje vizija sabotera i narodnog izdajnika bila samo adekvatna ponuda tumačenja životne situacije 1930-ih u sovjetskom društvu, koja se podudarila sa interesima širih slojeva (Schattenberg 2000, S. 649). Stari sukobi preodeveni su u nove formule, a etiketa "špijun" bila je sredstvo za oslobadjanje konkurencije na radnom mestu: onaj koji je ranije nagovaran na saradnju postao je saboter, sumnjivac je preimenovan u štetočinu, a odveć revnosni u karijeristu. Bila je raširena spremnost na denunciranje, pa država nije morala da prinudjava radnike da inženjere posmatraju kao sabotere (Schattenberg 2000, S. 651). Nasilje jeste, doduše, inicirano odozgo, ali je našlo oslonac "dole", jer su stereotipne vizije neprijatelja bile prisutne u svakodnevnici. U mnoštvu sukoba nije teško bilo aktivirati nasilje. Dobrovoljni počinioci nisu bili samo Staljin i Politbiro, već NKVD agenti, partijski aktivisti na svim nivoima, službenici i nameštenici, direktori, inženjeri, sindikalne grupe itd. Svaki od pomenutih aktera imao je vlastite motive u pretvaranju saradnika u špijuna. Dakle, svo nasilje nije bilo staljinističke prirode već je više nošeno realnim sukobima svakodnevnice. Staljinističko je bilo samo instrumentalno korišćenje vizije o neprijatelju kod usmeravanja nasilja. SSSR nije bio svemoćna partijska država, već mreža u kojoj je svaki pojedinac imao ulogu i na svoj način tumačio vrednosti i norme. Uzroci i motivi prihvatanja teorije o zaveri važni su koliko i opis terora, a teorije o totalitarizmu, kojima je blisko i Vertovo tumačenje (Schattenberg 2000, S. 638), zamagljuju važne posredne činioce izmedju dželata i žrtvi.

4.3.3. SKRAĆENA OBJAŠNJENJA AZIJSKOG SOCIJALIZMA

Imanentnost objašnjenja ne manje je uočljiva i u Margolinovom pokušaju da zbivanja u NR Kini objasni pretežno posledicama marksističke utopije (Margolin 1999, S. 511-609), a nepotpunost analize vidljiva je kod prikaza vlasti Pola Pota (Margolin 1999a, S. 643-711). U NR Kini nije bilo Čeke, ni logora, već mesta za rad i prevaspitavanje u duhu konfučijanizma. Margolin je demonizovao Maoa više nego Vert Lenjina. Nije bilo

mnogo žrtava sukoba partijskih frakcija ili političke policije kao u SSSR-u. Margolin piše o iskustvu logora za prevaspitavanje na osnovu ispovesti kineskih disidenata. Prevaspitavanje je bilo vrlo brutalno i praćeno velikim brojem samoubistava, a utopija o novom čoveku pretvorila se u nasilnu utopiju. Da li je to nasilje marksizma? Rosanda misli daje subjektivistički i moralni elan maoizma sličniji 1968-šima nego Marksu. Glavni uzrok sloma "Velikog skoka" Margolin vidi u borbi protiv privatne svojine i tržišta, a ne pominje prirodne katastrofe niti povlačenje sovjetskih stručnjaka i opreme.

Kultura nasilja je u NR Kini bila osobena. Maova država držala je mase u permanentnom pokretu, a mobilizacija masa protiv kontrarevolucije nigde nije bila toliko izražena. Margolin drži da je i "najveća glad svih vremena" (Margolin 1999, S. 539) od 1959. do 1961. (koja je odnela oko 43 miliona života, od čega je NR Kina je priznala 20 miliona) bila posledica masovne mobilizacije. Počelo je sa kolektivizacijom 1955/56, osnivanje narodnih komuna naredjeno je 1958 ("Veliki skok") kada su pokrenuti i masovni javni radovi. Prinudni otkup žita izazvao je veliku glad i potonji uspon pragmatičara Lio Šaočija i Deng Siaopinga. U odnosu na glad Kulturna revolucija, koju Margolin deplasirano naziva "anarhistički totalitarizam" (S. 570), odnela je za kineske prilike relativno malo žrtava - izmedju 500.000 i milion. Margolin opširno opisuje teror crvenogardejaca nad intelektualcima. Ali jedva da pominje Kuo Min Tang, a u delu o Kambodži (Margolin 1999 a, S. 643-711) ne pominje SAD intervenciju, kao što i P. Fonten (Fontaine 1999, S. 711-748) potcenjuju značaj SAD intervencija u Kubi i Nikaragvi. Ignorisanje ovih činilaca u CKK je možda prenaglašena reakcija na komunistička objašnjenja unutrašnjih sukoba spoljnom opasnošću.

Nešto je diferenciraniji Margolinov pokušaj objašnjenja "Kmerske revolucije" u Kambodži. Tu su u objašnjenja uključena tri činioca: istorija Kambodže (budističko religijsko nasledje i tradicionalna politička kultura), medjunarodni komunizam i politika NR Kine i DR Vijetnama (Margolin 1999a, S. 682), ali se ne govori o udelu SAD u gradjanskom ratu u Indokini. U Kambodži je bio uticajan budistički antiindividualizam prožet dubokom tradicijom kmerskog apsolutizma sa masakrima koje su vršili vladari, a ne toliko konfučijanski elitizam sa nerealnom pretenzijom za prevaspitavanjem masa. Pomenuta je i tradicionalna mržnja Kmera protiv Vijetnamaca i tradicija istrebljivanja kambodžanskih muslimana i katolika. Ali ključnu ulogu kod "ubijanja naroda" imao je marksizam. "Crveni fašizam" Pola Pota (Margolin 1999a, S. 690) regrutovaoje kadrove iz KP Francuske, a uzor je u početku bio DR Vijetnam. Crveni kmeri se 1973. okreću NR Kini i metodama prevaspitavanja masa. Margolin je podrobno prikazao surovu praksu, strahote i masakre režima Pola Pota i bezdušno ponašanje njegove mlade vojske izmedju 13 i 18 godina, tzv. "dečju diktaturu". Primitivni komunizam ispoljavao se u ukidanju škola i novca, vraćanju selu i zemljoradnji, otporu inteligenciji i "kapitalističkim zanimanjima". Fanatični marksizam-lenjinizam nasilno je preseljavao stanovništvo i ubijao ga u logorima u džungli, a sve to praćeno je kritikom i samokritikom. Margolin uočava da su "golu brutalnost, samovolju i represiju u velikoj meri podsticali lokalni vrhovi čak i kada su postupali po principima centrale" (Margolin 1999 a, S. 695). Pol Pot je bio besprimerni

tiran, janusnog profila: bio je omiljeni nastavnik koji se oduševljavao francuskom poezijom, ali je brutalno ubijao najbliže i ponašao se kao božanstvo na zemlji (Margolin 1999a, S. 695-697). Kod objašnjenja građanskog rata u Kambodži Margolin uključuje i složenu ulogu spoljnih sila, NR Kine i DR Vijetnama, ali uopšte ne govori o ulozi SAD u tim zbivanjima.

Dva su različita gledanja na režim Pola Pota: (1) imanentno izvodjenje zločina Crvenih kmera iz Marksove utopije; i (2) ukazivanje na manipulaciju Crvenim kmerima od strane SAD i NR Kine. U prvoj grupi Margolinovo tumačenje nije najisključivije. Tipičan antikomunistički stereotip primenjen na Kambodžu glasi da je dosledni Marks upravo Pol Pot (Cook, bez godine). Pol Pot je bio arhitekta "polja smrti" i porobljavanja kambodžanskog stanovništva na kolektivnim farmama sa drakonskom jednakošću. Izmedju 1975. i 1979. tamo je ubijeno oko 1,7 miliona ljudi, tvrdi Kuk. Crveni Kmeri pokušali su da odmah ostvare u celini Marksovu idealnu viziju društva. Radikalni egalitarizam Crvenih kmera upravo je ono što je Marks podrazumevao pod konačnim ostvarenjem sveukupne ljudske istorije (radikalna preraspodela bogatstva i fundamentalna izmena ljudske prirode). Evakuacija Pnom Pena aprila 1975. bila je podstaknuta težnjom za ostvarenjem Marxove zamisli (povratak selu, kolektivne farme i oslobodjenje od podele rada, razotudjenje). Polja smrti zauvek će ostati groteskni spomenik egalitarizma (Cook).

Po drugom tumačenju, zločini u Kambodži više su rezultat američke politike izazivanja gradjanskih ratova (pomaganje jedne struja komunista protiv druge) nego civilizacijske plemenske zaostalosti ili što su ogoljena suština Marksove vizije društva (Chomsky, Herman 1977, Chomsky 1995, Hitchens 1985, Colhoun 1990). Pankov čak tvrdi daje politička vizija Crvenih Kmera bila čisti oslobodilački nacionalizam. Ideolog Pola Pota Kije Sampan (Khieu Samphan) u svom nacrtu privrednog razvoja Kambodže bio je inspirisan Fihteovom vizijom zatvorene trgovačke države (autarhična poljoprivredna proizvodnja na osnovi zajednice jednakih sunarodnika, očišćena od dekadentnog luksuza i stranih uticaja). Narod je tu bio egzistencijalno dati prirodni organizam, čije je zdravlje zavisilo od izolacije (pre svega od Vijetnama). Front Kampučije nastao je iz saveza antivijetnamskog plemstva i nacionalnih komunista. Uzor Pola Pota bilo je srednjovekovno društvo *Angkor Wat,* koje treba obnoviti žrtvama. Otpor Vijetnamu gonio je Kambodžu Kini, a kasnije i SAD (Pankow 1997). Joša Šmirer (zapadnonemački publicista koji je 1979 posetio Kambodžu) takodje tvrdi da je Pol Pot mešavina komunističkih i nacionalističkih ideja i mitske tradicije kmerskog carstva. Njegova društvena osnova je ogorčena borba protiv kineskih trgovaca, vijetnamskih radnika i imućnih muslimana. Prve žrtve Pola Pota bile su disidentske struje u vlastitoj partiji, a smrtna protivrečna mešavina narodnjačko-imperijalnog i komunističkog ne može se do kraja razdvojiti, kao što čini CKK (Elsasser 1997).

Objašnjenje terora u Kambodži u CKK bliže je prvom stereotipnom tumačenju. Zato bi ovde trebalo ukratko skrenuti pažnju na rezultate istraživanja gradjanskog rata u

Kambodži iz drugog korpusa literature, jer višeslojna ocena mora uključiti sve komponente: ideološku, civilizacijsku i političku.

U više navrata Čomski je pokazivao da su SAD već krajem 1960-ih bile pred izborom izmedju sovjetizacije indokineskog poluostrva ili njegovog pustošenja. Još 1977. Čomski i Herman su upozoravali da SAD pokušavaju da vlastitu ulogu u Vijetnamu prikažu u drugom svetlu, prikriju vlastita nedela isticanjem isključivo komunističkih zločina i time denunciraju protivnike rata uopšte, a ne samo vijetnamski socijalizam. Štampa nije pisala o tome da su ljudi u Kambodži bežali u gradove i zbog američkog bombardovanja, a ne samo zbog komunističkih zločina, masovna ubistva su se dešavala i u oblastima gde je bio ograničen uticaj Crvenih Kmera, a bila su rezultat razaranja i sukoba koje su podsticale SAD. Čomski izričito tvrdi da su ogromna razaranja i masovna ubistva bili direktna posledica američkih napada na Kambodžu. Kada su Crveni Kmeri 1975. preuzeli vlast, već je u američkom bombardovanju, prema različitim izvorima, bilo ubijeno izmedju 700.000 i 1. 400.000 Kambodžanaca (Pankow 1997). Hiljade ljudi iščezlo je u progonima američkog vazala Lon Nola, a infrastruktura zemlje bila je gotovo potpuno razorena. Bio je to rat u kom su SAD na Indokinu izručile 13 miliona tona bombi, ukupne snage oko 450 puta veće od onih bačenih na Hirošimu. U odbrani tržišta i zapadne demokratije ubijeno je oko 3 miliona severnih Vijetnamaca i korišćeno hemijsko oružje. Nepokornu Indokinu trebalo je vratiti u kameno doba. Čomski je prvi pisao da američka štampa daje podatke i tumačenja prihvatljiva za američku javnost o masovnim komunističkim zločinima (Chomsky, Herman 1977). Od tada su Comskom počeli da pripisuju da poriče holokaust, brani Crvene Kmere i Severni Vijetnam, zatim da osporava kambodžanski genocid, da je komunistički apologeta na Zapadu, da tvrdi da su Crvene Kmere stvorili Nikson i Kisindžer itd. (Hitchens 1985). Čim je 1975. zapadna štampa otvorila kampanju protiv Crvenih Kmera, Čomski je odmah počeo da upozorava da se teror crvenih Kmera ne može odvojeno posmatrati od globalnog SAD masakra u Indokini. Fantastične cifre o 2 ili 3 miliona mrtvih podgrevali su radio Hanoj i radio Moskva, a ne samo *State Department* i konzervativni specijalisti za Aziju. To je ironija koja je jačala optužbe protiv Čomskog. Ovaj je ponavljao da, ako vijetnamska invazija i okupacija Kambodže i može biti razumljiva, to ne zmači da može biti i opravdana. Usledila je optužba da je Čomski partizan Severnog Vijetnama i da minimizira žrtve Pola Pota zbog skretanja pažnje na ulogu SAD. Slično Čomskom i Pankov tvrdi da samo deo žrtava (izmedju 200 i 500.000) otpada na direktni teror Pol Potovog režima. Najveći deo je (kao u Trećem svetu) pomro od gladi, iscrpljenosti i bolesti, a to je skandal demokratske svetske javnosti (Pankow 1997).

Da su SAD na razne načine saradjivale sa Crvenim Kmerima u Kambodži, pomažući Pol Potov vojsku još od borbe protiv Hun Sena, još izričitije je tvrdio američki publicista Džek Kolhaun (Colhoun 1990). Po njemu, ta saradnja takodje datira još od poraza u Vijetnamskom ratu. Posle pada Sajgona 1975. počela je antisovjetska i antivijetnamska koalicija SAD sa Kinom. Trebalo je stvoriti ravnotežu u regionu protiv Vijetnama. Pol Pot je bio igrač SAD na "kinesku kartu" protiv Vijetnama u usponu, tvrdi

Kolhaun. Trebalo je destabilizovati Hun Senovu vladu u Kambodži i njene vijetnamske saveznike. Januara 1972. Vijetnam je zbacio Pola Pota, a SAD počinju da pomažu crvenu gerilu koja je izbegla u Tajland. Bžežinski je ohrabrio Kineze da podrže Pola Pota. Mi ga nismo mogli direktno pomoći, tvrdio je, ali smo mogli podstaći Kinu. SAD su dozvolile Crvenim Kmerima da koriste izbegličke kampove i baze u Tajlandu i snabdevale ih hranom. I Kina je pomagala antivijetnamski kurs. Kolhaun navodi da je CIA obilazila logore Crvenih kmera u Kambodži i pružala im direktnu pomoć, čemu se Sihanuk čudio. Veza Vašingtona sa antipnompenovskom gerilom bila je formalizovana, jer je po Reganovoj doktrini trebalo pomagati sve antisovjetske snage svuda (Angola, Nikaragva, Kambodža). Nastavljajući posle 1975. da pomažu antivijetnamske pokrete u džunglama Kambodže, SAD su za 30 godina svog prisustva u tom regionu odgovorne posredno ili neposredno za smrt miliona ljudi podstičući gradjanske ratove i pomažući genocid (Colhoun 1990). U Mek Namarinim memoarima koji su se pojavili 1995. Čomski je našao potvrdu ovakvog vidjenja američke politike u Indokini. Naime, kako je bivši američki državni sekretar SAD priznao, razaranje Indokine posle pada Sajgona bila je opomena da Vijetnam ne sme biti uzor ostalima niti "virus" koji će druge zemlje zaražavati težnjom za nezavisnošću. Učvršćenje brutalnih i ubilačkih diktatura u Indoneziji, na Tajlandu i na Filipinima trebalo je da spreči "da se truljenje ne širi". Sličnu ulogu imala je američka podrška Pol Potu protiv Vijetnama, preko Tajlanda - da se osigura uspešnije "krvavljenje Vijetnama". Osnovni ciljevi SAD bili su: kontrolisati, umanjiti šanse za nezavisnošću i neutralisati kritike o odgovornosti SAD (Chomsky, 1995). Pol Pot je bio u dvostrukoj ulozi: oličenje "boljševičkog terora" s jedne i antiboljševički oslobodilac nacije od Vijetnama s druge strane. Kada je avgusta 1979. Pnom Pen osudio Pola Pota na smrt u odsustvu, za "demokratski zapad" to je bio staljinistički proces koji je pravdao vijetnamsku intervenciju. A kada se Vijetnam povukao iz Kambodže, Pol Pot je postao suvišan kao aniboljševički borac. Početkom 1990. zato je i oživljen kao boljševički Drakula, a SAD, njegovi bivši pomagači, sada su tražili sudjenje kmerskom vodji, dok su njegovi bivši komunistički obožavaoci, kao G. Kenen (Koennen) (koji je preveo doktorat Kije Sampana na nemački) počeli da pišu o kambodžanskom totalitarizmu (Pankow 1997).

Drugačije svetio na zbivanja u Indokini bacila su otkrića novih dokumenata. Britanski novinar K. Hičens je 2001. pozivajući se na otkrivenu tajnu dokumentaciju i Niksonove memoare pokazao da je totalni rat u Vijetnamu produžen 1968. ne iz vojnih razloga, nego zbog američkih izbora (Hitchens 2001). Bombe na Vijetnam bacane su zbog američkih birača, a korumptivna tajna diplomatija SAD predstavljala se kao demokratska spoljna politika. Pariški pregovori izmedju Severnog i Južnog Vijetnama i SAD tekli su 1968. u toku izborne borbe Niksona i Hamfrija. Neposredno pre izbora južnovijetnamci su prekinuli pregovore, zbog čega je propala izborna strategija demokrata. Nikson je pobedio jer je Kisindžer obećao južnovijetnamcima bolju nagodbu ukoliko republikanac postane predsednik. Bila je to makijavelistička intriga Kisindžera, koji je kasnije prišao Niksonu. Zbog izbora u SAD minirani su mirovni pregovori i produženo besmisleno ubijanje još nekoliko godina. Decembra 1968. nakon prekida pregovora

prešlo se na strategiju totalnog rata protiv infrastrukture gerile Vijetkonga. Kada je De Gol zatražio od Kisindžera objašnjenje za pojačano bombardovanje ovaj mu je odgovorio da bi naglo povlačenje SAD izazvalo velike probleme na Bliskom Istoku. U stvarnosti mirovni pregovori su minirani da bi se obezbedila pobeda Niksona na izborima u talasu pojačanog antiratnog raspoloženja u SAD. Od 1968. do 1973, kada su se SAD povukle iz Vijetnama, u Indokini je poginulo 20.763 Amerikanaca, 109.230 južnovijetnamaca i 496.260 severnovijetnamskih vojnika (Hitchens, 2001). Božična bombardovanja Severnog Vijetnama bez vojnog razloga su, kaže Hičens, ratni zločin: demonstracija sile bila je sredstvo da se demokrati nateraju u defanzivu i ohrabri južnovijetnamski diktator Tije. Po službenoj verziji "tepih bombardovanja" pogadjala su samo nenaseljene prostore. U stvarnosti stradalo je na stotine hiljada Laošana i Kambodžanaca (Reinecke 2001). Vijetnam je bio fijasko antikomunističke politike uprkos 4,5 miliona tona bombi koje su na njega bacile SAD (Reinecke 2001). Hičens je 2001. optužio Kisindžera za ratni zločin i postavio pitanje zašto se optužuju samo bivši diktatori (kao Pinoče i Milošević), a ne i "demokratski" političari? U svetlu iznetih podataka levičarski antiamerikanizam iz 1968, sa parolom USA-SA-SS, ne liči na preterivate. Uključivanje novootkrivenih činjenica u objašnjenje zbivanja u Indokini na novi način otvara i pitanje glavnih uzroka masovnih stradanja. Svestrana analiza terora u Kambodži ne smanjuje broj žrtava režima Pola Pota, ali celovitije objašnjava njihovu instrumentalizaciju i širi krug odgovornih.

4.3.4. KRUNSKI "DOKAZ" KLASNOG GENOCIDA: GLAD KAO ORUŽJE

Opšti je utisak da danas nestručnjaci i ljubitelji istorije drže istoriografski medijski monopol. Preuzimaju sporne teze, obradjuju ih senzacionalistički, uprošćavaju i šire preko medija. Stenfordski istoričar Robert Konkvest još 1966. u knjizi o sovjetskoj kolektivizaciji pisao je o namernom izgladnjivanju u SSSR-u kao sredstvu klasnog genocida. Ukupan broj žrtava u antiseljačkoj i antiukrajinskoj operaciji bio je oko 14,5 miliona, a ukupni broj mrtvih u svim zemljama u Prvom svetskom ratu bio je ispod 9 miliona, tvrdio je Konkvest i kasnije (Conquest 1986). Na delu je, dakle, bilo namerno rusko izgladnjivanje Ukrajinaca. CKK obnavlja i razvija ovu tezu o gladi kao oružju. Najviše žrtava nisu odnele prirodne katastrofe nego planske komunističke gladi u SSSR-u 1932/33. i Kini 1959-61. Po piscima CKK to je skoro 43 miliona mrtih. Ovu tezu Kurtoa će prevesti u pojam klasnog genocida pišući o "ubijanju naroda" (etnocidu) na Kavkazu (Courtois 1999, S. 28) i sličnosti "logike genocida" u "klasnom i rasnom totalitarizmu", tj. "čiste rase" i "slobodnog proleterskog naroda" (Courtois 1999, S. 29). U komunizmu je prisutna socijalno-politčka eugenika i socijaldarvinizam, piše Kurtoa leženo, slično Fireu, i bez navodnika (Courtois, 1999 a, S. 820), a osobenost mnogih komunističkih diktatura je sistematsko korišćenje gladi kao oružja (Courtois 1999, S. 21). U medijskoj propagandi CKK novi pojam "klasni genocid" imao je središnju ulogu. Od ove tvrdnje donekle su se ogradili Vert i Margolin, ali su ipak na osnovu nepouzdanih izvora pisali o kanibalizmu u SSSR-u i NR Kini. Kurtoino uvodjenje "klasnog genocida" u analizu socijalizma Viperman naziva jeftinim džepnim

trikom, srodnim Nolteovoj tezi o nacističkom rasističkom ubijanju kao posledici komunističkog klasnog ubijanja. Koliko je osnovana teza o gladi kao oružju?

Još od Hane Arent u teorijama o totalitarizmu prisutna su gledanja o srodnosti i istovetnosti uništenja Jevreja, buržuja i kulaka. Obrazac razlikovanja fašista i komunista kod antitotalitarnih intelektualaca je sledeći: komunista je radosni, budućnosti okrenuti ubica, nacista je panični ubica (A. Arenberg), komunista ubija zbog utopije, nacista je zakasneli mračni manihejac, u osnovi je večno vraćanje istog. U CKK je navedeni stereotip samo obnovljen u patetičnoj formulaciji da je "smrt ukrajinskog deteta od gladi jednako teška kao i smrt jevrejskog deteta u Varšavskom getu" (Courtois 1999, S. 21). Ova teza je na više načina osporavana. Pankov tvrdi da to znači da ono što je Staljin praktikovao u miru, Hitler je tek u ratu isprobao. To je samo preformulisana Nolteova teza da je Gulag prethodio Aušvicu i prilog "poslešezdesetosmaša" nemačkoj "normalizaciji". Izjednačavanje mrtvog kulačkog i mrtvog jevrejskog deteta jeste laž koja koristi nemačkim revizionistima (Pankow 1998). Istina je da su oba deteta umrla zbog nasilja, ali se sukobi u gradjanskom ratu izmedju sovjetske države i privatnih kulaka početkom 1930-ih ne mogu označiti državnim genocidom, niti u sociološkom smislu izjednačavati sa biološki motivisanim istrebljivanjem. Da se rasistički zločini ne mogu objasniti kada se na njih primene uzroci i oblici toka "klasne borbe" (npr. protiv kulaka) u staljinizmu, upozorio je i Dič (Dietzsch 1998). Rečju, klasnom borbom ne može se objasniti Aušvic. Teorije o totalitarizmu mogu biti korisne kada se poredi samo ono što je uporedivo: tehnike nasilja, ali ne i njihovi uzroci (Dietzsch 1998, Kuljic 1983, str. 244). Borba protiv klasa i borba protiv rasa ne čini diktature simetričnim. Rešiti jevrejsko pitanje kao rasno pitanje, to je i u teoriji značilo iskoreniti Jevreje. Ukloniti kulake, pak, značilo je eksproprisati ih. Pomenuta teorijska razlika uvek postoji - to je linija izmedju života i smrti (Dietzsch 1998). Medjutim nasilno raskulačivanje prouzrokovalo je upravni i saobraćajni slom i katastrofalnu glad, što se merama odozgo više nije moglo prevladati. Mimo namera glad je zahvatila celu zemlju, a ne samo progonjene grupe kulaka. Ipakse opšta sovjetska katastrofa ne može porediti sa namernim selektivnim ubijanjem gladju u jevrejskim getima u osvojenim istočnim prostorima. Hronične oskudice i gladi bile su univerzalne i zahvatale su mnoge nerazvijene socijalističke zemlje, dok izgladnjivanje Jevreja u getima nije uticalo na snabdevenost ostalih delova Rajha. Granica geta uvek je bila granica izmedju gladnog i sitog (Dietzsch 1998). Pankov vidi razliku izmedju fašističkog i staljinističkog terora i u otporu progonjenih. Naime, otpor kulaka zaoštravao je tragični državni teror. Kada je Staljin 1929 proglasio "likvidiranje kulaka kao klase" već je širom SSSR-a bio na delu neformalni gradjanski rat. Privatni seljaci bili su spremni da unište žetvu pre nego da je predaju državi. Teško je naći opravdanje tragičnom kraju kulaka, ali kulaci su u političkom smislu bili antagonistička partija koja se borila za poredak suprotan državnom. Otuda i razlika izmedju mrtvog kulačkog i mrtvog jevrejskog deteta (Pankow 1998). Kod pomenutog zaoštrenog Pankovljevog prigovora CKK važno je upozorenje da se celovita uporedna analiza terora mora pozabaviti i uzrocima, a ne samo posledicama.

Više istoričara pokušalo je da odgovori na pitanje da li je buržoazija bila istrebljivana i da li se teror može celovito istražiti bez analize uzroka i konkretne situacije. Ako su sa etičkog stanovišta sva ubijanja ista, da li su sa istorijskog ili sociološkog? Da li golo etičko poistovećivanje različito politički motivisanih ubijanja pomaže otkrivanju društvenih izvorišta terora? Etičari se spore i oko pitanja na kojoj strani je veće zlo? Da li je holokaust primer apriornog zla, a komunističko nasilje "samo" izobličeno dobro (Kallscheuer 1998)? Da li možda razlike u ocenama nacizma i komunizma ističu iz različitih etičkih teorija koje su u osnovi tumačenja? Za kantovce, koji zlo traže i u namerama, a ne samo u posledicama, fašizam je neuporedivo veće zlo, a za utilitariste naprotiv (za koje je važan obim zla) bi komunizam bio veće nedelo. Ovaj spor ne može naravno pomoći žrtvama. Ali spada u etičko-političku debatu oko poimanja vrednosnih kriterija. Postoji i treća verzija po kojoj su gori zločini (bez obzira na obim), koji su počinjeni iz dobre namere, jer je kod njih snažnija napetost izmedju ciljeva i sredstava (te napetosti npr. nema kod fašističkog rasizma). Ipak, bio bi redukcionizam svesti debate oko CKK isključivo ili pretežno na različitu etičku utemeljenost tumačenja organizovanog nasilja, jer bi se na taj način potcenila njihova složena politizacija.

Premda su u teorijama o totalitarizmu te dileme odavno "razrešene" ortodoksnim poistovećivanjem klasnog i rasnog terora, one se u različitim idejnim debatama s kraja XX veka iznova otvaraju (*Historikerstreit*, Goldhagen-debata, CKK debata). Ovde bi trebalo razmotriti samo jedan njihov uži segment - tezu o planskom ubijanju izgladnjivanjem u socijalizmu. Bilefeldski istoričar Štefan Merl pokušao je da razjasni problem gladi u SSSR-u (Merl 1987, Merl 1996), američki istoričari R. Dejvis, M. Tauger i S. Vajtkroft opovrgli su gledište R. Konkvesta daje Staljin imao dovoljno zaliha žita da 1932. spreči glad, koje je bilo osnova Kurtoi, a donekle i Vertu da govore o genocidu, tj. planskom izgladnjivanju u Ukrajini 1932. (Davies, Tauger, Wheatcroft 1995), a do sličnih rezultata došao je i nemački istoričar H. Vesel (Wessel 1997). Ova rasprava zaslužuje širi osvrt jer drugačije objašnjava glavni deo smrtonosnog bilansa CKK.

Boljševici su nesporno govorili o uništenju buržoazije i "likvidiranju kulaka". Ali cilj je bio likvidirati buržoaziju i kulake "kao klase" (socijalno), a ne nužno i automatski svakog pojedinog buržuja i kulaka (biološki). Joahim Fest je 1987. pisao da radikalna levica ne tezi fizičkom nego društvenom i istorijskom uklanjanju protivnika, iako je manihejska nepomirljivost pretvarala "društveno uništenje" u doslovno fizičko (Fest 1987, S. 106). U zapadnoj literaturi nema govora o uništenju buržoazije, nego opozicije, ali se "crveni teror" ne da razumeti bez gradjanskog rata od polovine 1918. kada su se na strani belih borile i strane trupe. Sama okolnost da se "iskorenjivanje buržoazije" odvijalo u ratu, u kom su obe strane bile brutalne prema stanovništvu, u osnovi razlikuje ova zbivanja od istrebljivačkog nacističkog antisemitizma i rasizma (Merl 1987). Ne stoji ni Nolteova tvrdnja da je crveni teror bio uperen protiv klase i da je i sama pripadnost klasi bila dovoljna za ubijanje. Kod žrtava "crvenog terora" većinu nije činila buržoazija, već radnici, članovi radničkih partija, seljaci - dezerteri, tvrdi Merl pozivajući se na podatke istoričara P. Šajberta (Scheibert). Da li su kulaci istrebljivani? Istoričar Hägen Šulce (Schulze),

braneći Noltea od Habermasa 1987, poredio je raskulačivanje sa Aušvicom (Schulze 1987, S. 143-151), a Kurtoa izričito tvrdi da eliminacija Kozaka u SSSR-u odgovara u potpunosti definiciji genocida jer je celokupno stanovništvo odredjene jasno omedjene teritorije bilo uništavano samo zato što su Kozaci (Courtois 199, S. 21). Da li kod poredjenja fašističkog i komunističkog terora prevladavaju sličnosti ili razlike?

Boljševici su pod "kulacima" podrazumevali ne samo krupne zemljoposednike nego i "parazite" i "eksploatatore" na selu. Kulak je bio neodredjeni pojam, ideološka oznaka neprijatelja radi disciplinovanja seljaštva. Označavala je sve koji su se opirali kolektivizaciji (Merl 1987). Krajem 1920-ih ovaj pojam sužava se na gornje seoske slojeve. U kulake je je 1920-ih godina ubrajano oko 5% seoskog stanovništva, a 1929. ovaj broj je spao na 2,3% seoskih domaćinstava. U jesen 1929, pred početak čistke, gotovo da i nije bilo eksploatatorskih kulaka. Kulaci su bili oznaka za ideološkog neprijatelja, a nejasno omedjena klasa (Merl 1987). Kolektivizacija sela tekla je od jeseni 1929. do 1933, a u kulake nisu ubrajana dobro stojeća domaćinstva čiji je jedan sin bio u Crvenoj armiji ili je član domaćinstva bio predstavnik seoske inteligencije, učitelj, veterinar i si. Koliko je ova kategorija bila rastegljiva svedoči i okolnost da su i u kolhozima otkrivani kulaci. Kulak je naprosto bio nedefinisana "reakcionarna štetočina". Slično Merlu i Kenen tvrdi da je pojam klasnog genocida sporan. Jer u socijalističkim čistkama stradali su pripadnici različitih klasa i slojeva: posednici, kapitalisti, kulaci, špekulatni, diverzanti, huligani, korumptivni intelektualci, pogromaši, špijuni, agenti itd. Veliki teror bio je potpuno neograničen i univerzalan. U tom pogledu boljševički projekt razlikuje se od nacističkog genocida koji je uklanjao rasi strane elemente. Osim toga, nacistički genocid pre svega se odvijao u ratu, u čišćenju osvojenih teritorija, a socijalističke čistke u miru. Geti tvrdi da Staljin nije kontrolisao državu u meri u kojoj je to Hitler činio. Oblasni satrapi samovoljno su vladali, a sve do Drugog svetskog rata nije bilo telefonskih linija sa Dalekim istokom. Arhivi svedoče da je u SSSR-u za veme Staljina bilo buna, revolta i seljačkih nemira (Getty 2000). Fašistički genocid bio je uperen pre svega ka vani, ceo svet je bio neprijatelj, dok je komunistički teror bio okrenut ka unutrašnjosti, protiv vlastitog stanovništva (Koenen 2000). Slične su ocene i Lorenca, koji navodi da se pojam "kulačka sluga" odnosio na sve koji nisu ispunjavali državnu obavezu. Kod "likvidacije kulaka" nije bila namera fizičko uništenje, već konfiskacija poseda i raseljavanje. Najgore su prošli "kontrarevolucionarni kulaci" (10%) - hapšenje, gulag, raseljavanje, zatim "srednjaci" - raseljavanje bez hapšenja, a "ostali kulaci" raseljavani su unutar okruga i konfiskovani, kako su našli američki sovjetolozi M. Levin i M. Fejnsod. Od oko 400.000 raseljenih kulaka s početka 1930, umrlo je oko 20-40.000. Od kraja 1929. do sredine 1933. izmedju 600 i 800.000 seoskih domaćinstava pogodjeno je raskulačivanjem. Po kaselskom istoričaru R. Lorencu ubrzana kolektivizacija upropastila je poljoprivredu. Otpor seljaka obaveznom otkupu pretvorio se u pravi gradjanski rat. Do jeseni 1932. 61,5% seljaka bilo je u kolhozima (Lorenz 1976, S. 198). Bilo je to (po procenama zapadnih pisaca) izmedju 3,5 i 5 miliona ljudi. Oko polovine ostalo je u svom kraju i raseljeno u lokalu, a oko 1,8 mil preseljeno je u Sibir i Kazahstan. Tokom 1930-ih godina u gulazima je od ove mase

nestalo oko 100.000 uhapšenih, a uključujući i broj umrlih u toku raseljavanja ukupni broj žrtava bio je oko 300.000 (po gruboj proceni Merla). Slična je procena i Verta (Werth, 1999, S. 175). Uprkos ogromnom broju žrtava Merl, tvrdi da u SSSR-u nije kao kod nacističkog antisemitizma bilo sistematskog državnog uništavanja ljudi. Kulačkoj deci već 1933. vraćeno je biračko pravo, a od 1934. i domaćinima koji su se iskazali na radu. U novom ustavu iz 1936. iščezava službeni pojam kulak. Dakle, sudbinu kulaka treba tumačiti u sklopu opštih uslova na selu izmedju 1929. i 1941 godine.

Brutalno raskulačivanje pratila je velika glad koja je 1932-34. harala u Ukrajini, na Kavkazu i u Kazahstanu. Zapadni pisci su procenili daje odnela izmedju 5 i 6 miliona žrtava. Slične podatke navodi i Lorenc (Lorenz, S. 205). Glad je bila posledica nasilnog otkupa u toku kolektivizacije radi popune državnih rezervi, tvrdokornog stava partijskog vrha o nemilosrdnom otkupu i ispunjenju plana. Ali je pitanje, da li je to bio namerni genocid Ukrajinaca, kako je još 1960-ih tvrdio stenfordski istoričar R. Konkvest? Nasilni otkup žita pogadjao je seljake svih kategorija, ali i lokalne partijske funkcionere koji su krili žito. Po sovjetskim izveštajima hapšeni su, streljani i raseljavani i kolhoznici (čitave kolhozne brigade). Političko rukovodstvo snosi odgovornost za uzroke gladi zbog nasilnog otkupa i terora nad seljacima, ali motivi i sredstva bili su drugačiji od onih kod nacizma (Merl 1987). Merl izričito odbacuje Konkvestovu tezu o smišljenom Staljinovom holokaustu u Ukrajini i tvrdnju o planiranoj gladi kao borbi protiv ukrajinske nacije (Merl 1996, S. 135). Ovo je obnovljeni "argument" kod poistovećivanja nacizma i komunizma, u kom američki publicista M. Keplen vidi promašeni pokušaj postmoderne, sumnjajući da su samo brojevi relevantan kriterij za ocenu da je komunizam bio gori od nacizma (Kaplan 1998). Hitler i nacizam bili su gori, a brojke nisu jedini kriterij. Treba imati na umu da su Francuska i Ruska revolucija bile jeres unutar zapadne kulture - počivale su na racionalnom antičkom grčkom mišljenju i vrednostima hrišćansko-jevrejske religije, dok je nacizam radikalna negacija zapadne civilizacije. Koliko god bili brutalni, marksistički režimi nisu nikad iskorenjivali čitave klase pojedinaca zbog toga šta su oni po sebi (zbog identiteta), već zbog onoga šta su činili. Nacizam je iskorenjivao ljude zbog identiteta. Staljin nikada nije smeo da otvoreno ispoljava antisemitizam, jer bi potkopao vlastitu ideološku legitimaciju. A to je Hitler radio ne narušavajući legitimnost nacizma, zaključuje Keplen.

Pored raznovrsnih verzija načelnog opovrgavanja poistovećivanja staljinizma i nacizma i novija arhivska istraživanja oborila su tezu o klasnom genocidu. Proučavajući gradju iz novootvorenih sovjetskih arhiva, američki istoričari R. Dejvis, M. Tauger i S. Vitkroft opovrgli su 1995. Konkvestovo gledište da je Staljin imao dovoljno zaliha žita da 1932. spreči glad - što je sadržajno jezgro teze o klasnom genocidu, tj. planskom izgladnjivanju u Ukrajini 1932. (R. W. Davies, M. B. Tauger and S. G. Wheatcroft 1995). Mnogi naučnici ignorišu ulogu zaliha žita u poljoprivrednoj krizi početkom 1930. U jesen 1931. Japan je napao Mandžuriju, a britanski diplomati javili su da im je Radek (visoki sovjetski funkcioner) izjavio da će biti žita dovoljno za vojsku za čitavu godinu. Konkvest je pisao da je bilo tajnih zaliha žita koje nisu korišćene za sprečavanje gladi. Medjutim,

Dejvis, Tauger i Vajtkoft nisu u zapisnicima Politbiroa iz ovog perioda našli potvrdu ove tvrdnje. "Raniji podaci o znatnim količinama rezervi žita pogrešni su, jer ima dovoljno podataka za tvrdnju da Staljin nije imao dovoljno rezervi da spreči glad". Očigledne zalihe su u pitanju, one koje su date u trgovinu i državi za otkup, a ne skrivene. Ove su iznosile 1. 7. 1929. 1,76 mil. tona, a 4,43 mil. tona bilo bi dovoljno za godinu dana da spreči glad 12-13 mil. ljudi. Veliki broj ljudi zavisio je od državnih rezervi žitarica. Nije se uspelo u stvaranju dovoljnih rezervi žita još od polovine 1920-ih. Stvaranje rezervi žita bio je prioritetni zadatak u žitnoj kampanji 1929/30. Žetva 1930. bila je izuzetno plodna, za 38% viša od prethodne godine, ali ipak nisu ispunjeni planovi Politbiroa o potrebnim rezervama. Godine 1931. žetva je bila vrlo siromašna (mnogo gora nego što se predvidjalo). Porasla je potrošnja žitarica, jer je porastao broj radnika u industriji i gradjevinarstvu, raslo je stanovništvo, a i potreba semena za narednu setvu. Redukcija potrošnje i neregularna raspodela hleba i ostalih zaliha hrane u proleće 1932. doveli su do gladi u gradovima. U povološkom regionu udvostručena je smrtnost urbanog stanovništva izmedju januara i jula 1932, u kijevskom je porasla za 70%, a u Moskvi za jednu trećinu. Uz to, zbog japanskog napada na Mandžuriju sovjeti nisu uspeli da izgrade silose u istočnom Sibiru i na Dalekom Istoku. Dakle, milion tona vojnih zaliha, o čemu je Radek izvestio Britance, bili su smišljeni blef - tvrde Dejvis, Tauger i Vitkroft. Jula 1933. zalihe žita bile su manje za 2 miliona tona nego tri godine ranije. Tek posle žetve 1933. počela je izgradnja silosa na Dalekom istoku. Jula 1933. u rezervama je nedostajalo 2 miliona tona žitarica. Neuspešni su bili napori Politbiroa da popuni rezerve, pa je teško, ako ne i nemoguće oceniti u kojoj meri je Staljin mogao da koristeći deo zaliha spasi stanovništvo koje je umiralo. Država je obezbedjivala zalihe za gradove i vojsku bez kojih bi izbile epidemije i masovno umiranje. Uprkos svemu, zaključuju američki istoričari, da je Staljin rizikovao niži nivo ovih rezervi u proleće i leto 1933. možda bi stotine hiljada ili milioni života bili spašeni. Možda bi pomogla i medjunarodna pomoć, a da je bio dalekovidiji možda bi i izbegao agrarnu krizu 1932-33. Ali je izvesno i to da tih godina Staljin nije gomilao rezerve. Naprotiv, nije uspeo da dostigne nivo koji je bio predvidjen još 1929. (R. W. Davies, M. B. Tauger and S. G. Wheatcroft 1995).

Da pomenute kritike Konkvesta nisu usamljene, pokazale su reakcije na CKK nekoliko godina kasnije. Istoričar H. Vesel upozorio je da se u stepskim povološkim oblastima pogodjenim gladju radi o geografskim i klimatskim oblastima u kojima je skoro svake desete godine potpuno suvo leto uništavo celu žetvu. To je bilo 1891,1921. i 1932. U doba careva seljaci su umirali, a da javnost o tome nije znala. Godine 1921/22. zemlja je bila pogodjena gradjanskim ratom, koji se ne može podvesti pod crveni teror. Vladajuće grupe u NR Kini i SSSR-u teško je osloboditi odgovornosti za katastrofu, ali je pitanje da li je na delu bila namera i da li je glad korišćena kao oružje? Tridesetih godina teroristička "kolektivizacija" odvela je katastrofalnoj gladi koja se mogla izbeći. Činjenica je daje glad pogodila reone gde je bilo najviše seoskih ustanaka. Nemački istoričar H. Vesel (Wessel 1997) i njegov američki kolega M. Tauger (Tauger 1998) govore daje žetva 1932. bila veoma loša, dok u CKK Vert o žetvi ne daje nikakve podatke. Vlast je smanjila obaveze

seljaka, što je više govorilo o pokušaju kompromisa nego kažnjavanja, a čak je i u Moskvi od gladi umiralo na hiljade radničkih porodica. Taugerov je zaključak sličan Veselovom: "Sovjetski režim nije dovoljno mera preduzeo da spreči glad i odgovoran je za masovno umiranje, ali odgovornost i namera su dve stvari". Staljinova vlast koristila je glad da politički obeshrabi seljaštvo, a pomoć iz inostranstva nije tražena. Slično je mišljenje i Getija (Getty 2000). Rosanda tvrdi da je raskol ("otvorena rana") izmedju seljaštva i sovjetske vlasti sudbina svih revolucija u nerazvijenim zemljama. Gevara je na to naišao u Boliviji. Seoski sitni posed nije bio samo u teorijskoj protivrečnosti sa vizijom komunističke države, već i sa najelementarnijim potrebama države. Oporezivanje je podstaklo otkazivanje poslušnosti. Lenjin je odgovarao NEP-om i lavirao izmedju nužde i utopije, a Staljin je pribegao nasilnoj kolektivizaciji. To ipak nije bio smišljen "zločin koji je partija naredila" već više nepredvidljiva posledica ubrzane kolektivizacije, ali i nesposobnosti komunista da prikladno reaguju na realno stanje (Rossanda 1998).

Slično se može reći i za odgovornost KP Kine 1959-62. Za S. Kurtoa je i to planirani zločin, dok Margolin (pisac priloga o NR Kini u CKK) u ovom pogledu vidi stvari ipak diferenciranije. Ne prihvata tezu o "gladi kao oružju", već govori o pogrešnoj politici: pogrešno smeštanje kapitala i radne snage, smanjivanje silosa za pšenicu posle rekordne žetve 1958, uništenje vrabaca što je odvelo nesmetanom razmnožavanju insekata, nepravovremeno prevazilaženje krize od strane partije, itd. Maoistička dogma je katastrofu još više pogoršala. Komune su se morale same snabdevati pa je drastično opala trgovina životnim namirnicama izmedju provincija. Glad je najviše pogodila provincije u kojima su vladali "radikalni maoisti" (Margolin 1999, s. 544), što obara tezu o gladi kao oružju. Margolin naglašava da je azijski komunizam bio više ideokratski, dok je sovjetski težio zapadnim vrednostima industrijalizacije. Kineski voluntarizam partije stajao je u tradiciji konfučijanskog mišljenja o poretku, ali i antikonfučijanske spremnosti na masovni teror. Masovna glad posle kineskog "velikog skoka napred" 1957. bila je daleko više "nesrećni slučaj" (iako ogromnih razmera) nego Staljinova politika koja je dovela do gladi 1932. Ova možda do sada najveća glad modernog doba nije pogodila samo "klasne neprijatelje" već i osnovu maoističkog projekta: lokalno mesno seljaštvo. Ukrajinski istoričari okrivljavaju ruski nacionalizam za više miliona žrtava gladi iz 1932/33. tvrdeći da je to rezultat svesnog genocida (Conquest 1986). Za ličnu krivicu zbog gladi tereti se i Mengistu u Etiopiji (Santamaria 1999, S. 758-759.) Margolin opreznije zaključuje da je kod odluke kineskog vrha da izvozi pšenicu (što je odvelo milione u smrt), bila drugačija namera od one zbog koje je Staljin udario po kulacima da bi ih uništio kao klasu, slomio njihov otpor i uzeo državi neophodno žito za ishranu vojske i gradova. Uočavanje različitih konkretnih uzroka gladi pobija gledište o gladi kao oružju. Margolin se, medjutim, vraća početnom apriorizmu kada, slažući se sa Domenakom, tvrdi: "Trenutak u kom je utopija prodrla u politiku poklapa se sa trenutkom prodora policijskog terora u društvo". Kalifornijski istoričar Kenez, medjutim, tvrdi da je pogrešno verovati da je utopija nužno gonila u teror. Svi komunisti nisu bili utopisti već medju sobom vrlo različiti: neki zločinci,

neki idealisti, a neki pragmatičari. Osdim toga da li se uopšte može živeti bez vere u bolju budućnost (Kenez 1999).

Komentarišući kineske žrtve od gladi (25-40 miliona izmedju 1958. i 1961.) Čomski skreće pažnju na reči indijskog nobelovca, ekonomiste A. Sena, koji je pre nekoliko godina poredio žrtve autoritarne Kine sa onima demokratske Indije (. J. Dreze, A. Sen. Hunger and Politics, 1989.). U Indiji je broj žrtava od gladi procenjen na 16,5 do 29,5 miliona. Smrtnost od gladi u Indiji bila je iznad kineske čak 4 miliona godišnje. Primenjujući metodologiju CKK na celu istoriju možemo zaključiti da je u Indiji demokratski kapitalistički "eksperiment" od 1947. prouzrokovao više smrti nego u celoj istoriji "kolosalnog i potpuno propalog eksperimenta" svetskog komunizma od 1917: preko 100 miliona mrtvih od gladi u Indiji od početka veka do1979. a od tada samo u Indiji još 10 miliona (Chomsky 1999). Ako se suština sistema broji brojem nedužnih žrtava, koliko optužuju podaci o 40.000 dece koja od gladi umiru svakog dana, po podacima UNICEFA (Perrault 1997). Već ovi podaci pokazuju neodmereni apriorizam redaktora CKK koji u uvodu izričito tvrdi: "Treba podsetiti da su posle 1918. jedino u komunističkim zemljama harale gladi koje su odnele stotine hiljada, čak i miliona žrtava" (Courtois 1999, S. 21-22). Da je odveć uprošćena aritmetika Kurtoe, na drugi način pokazao je američki istoričar Džeri Haf (Hough) proučavajući dramatični skok mortaliteta u Rusiji 1990-ih. Izračunao je da je samo za prve četiri godine Jeljcinove vlasti bilo 1,5 milion "vanrednih umiranja" zaključujući daje to "znatno više od broja Staljinovih žrtava u velikoj čistki 1930-ih" (Cit. prema Getty 2000). Naravno da bi danas bilo odveć provokativno izjednačavati žrtve gladi, policijskog terora, ili gasnih komora sa aktuelnim ruskim nesposobnostima da pruže hranu i zdravstvenu zaštitu stanovništvu. Bilo koja masovna smrt tokom veka može se svrstati u bilo koju kategoriju u skladu sa političkom namerom. Da li npr. za savremene prerane smrti u Rusiji treba teretiti sovjetski socijalizam ili propalu politiku Jeljcinovih reformista? Ili je možda najlagodnije kao u CKK glavnu odgovornost pripisati pristalicama komunističke ideologije?

4.3.5. SENZACIJE, PODMETANJA I STEREOTIPI

Berlinski istoričar V. Viperman izričito tvrdi da CKK nije nikakvo ozbiljno istoriografsko naučno delo. Ne radi se ni o kakvoj političkoj istoriji komunističkih partija i režima, nikakvoj socijalnoj istoriji zemalja "realnog socijalizma" niti o teorijski osmišljenoj strukturnoj istoriji boljševičkih, staljinističkih ili maoističkih režima. Umesto toga pisci su se trudili da pruže detaljni opis i statistički obuhvat "zločina", koje su počinili stvarni ili tobožnji komunisti u različitim zemljama. Stereotipni opisi masakra i progona dopunjeni su nepouzdanim iskazima svedoka. To se može pokazati na primeru kanibalizma. Prigovor o kanibalizmu u istoriografiji se ponavlja, ali se isto tako često i odbacuje. Pisci CKK nisu koristili o tome etnološka istraživanja. N. Vert citira bez komentara izveštaj italijanskog diplomate iz 1933. u kojem stoji da su u Harkovu našli leševe bez jetre, od kojih su navodno izgladneli pravili paštete (Werth S. 184,188). Margolin u prilogu o Kini citira dugi

izveštaj iz novina u kojem se kaže da su u Kini 1959. -1961. roditelji decu razmenjivali da bi ih jeli i tako preživeli (Margolin 1999, S. 548) Ničim dokumentovanu priču (disident Wei Jinsheng je čuo na nekoj svečanosti u Anhui) Margolin uzima ozbiljno. Ovaj izveštaj ne dovodi se u sumnju već se koristi kao nepobitna činjenica. Osim toga, isti pisac dodaje da su za vreme Kulturne revolucije "neki crveni gardisti... servirali u kantinama ljudsko meso" (Margolin 1999, S. 579) tvrdeći "da se slični kanibalski običaji sreću svuda u južnoj Aziji" (Margolin 1999 a, S. 669). Slične teze o kanibalskim običajima afričkih ili indijanskih naroda u etnologiji su osporavane. Ali o komunistima, pre svega "azijskim", može se izgleda sve reći. Nojbert na osnovu jednog novinskog članka govori o eksperimentima promene polova sportista u DDR-u (Neubert 1999, S. 852-853). Etnizirano ukazivanje na varvarske običaje u komunističkim zemljama nije pojedinačan slučaj. Skoro u svakom prilogu pominju se odredjene negativne nacionalne tradicije koje su komunisti prihvatili (u Kini "tradicionalno vešanje", a u Kambodži su tradicionalni masakri uslovili teror Crvenih Kmera). Kulturalistička podmetanja sreću se i u delovima o evropskom komunizmu. Kurtoa govori o specifičnoj "ruskoj tradiciji represije", a Bartošek koristi stereotip o "balkanskom varvarstvu", opisujući zločine bugarskih komunista. Viperman izričito tvrdi da je heuristička vrednost ovih stereotipnih kvalifikacija nikakva, a bezvredne su i teze o nacionalnom karakteru ili kolektivnom mentalitetu. Nasuprot ovim emfatičnim i opširnim opisima ubijanja i mučenja stoje hladni "bilansi" o broju ubijenih, bestijalno mučenih, živih pokopanih itd. Skoro svaki saradnik pokušao je da ekzaktno kvantifikuje žrtve, a Margolin to objašnjava lakonski da "kvantifikovati takodje znači i shvatiti".

Kada naučna debata predje u medijsku teško je izbeći podmetanja. 0 njima u debati oko CKK govore i falsifikati slika koji su se u vezi CKK pojavili u hamburškom tabloidu Bild (Becker 1998, Becker 1998 a). *Bild* je uz prikaz CKK preneo fotografiju navodnog dečjeg komunističkog gulaga. Ispostavilo se da je reč je fašističkom logoru kod Petrosavodska. Istu sliku *Die Zeit* takodje je objavio kao sliku tobožnjeg dečjeg gulaga 21. 11. 1997. U članku "Crveni holokaust" 5. 1. 1998. u novinama *Neues Deutschland* jedan čitalac razotkrio je falsifikat (Becker 1998). Posle nekoliko dana *Bild* ponovo objavljuje sliku-falsifikat koja tobože pokazuje Staljina i i Djeržinskog, što je u stvari bila slika iz propagandnog filma "Lenjin 1918" sa dva glumca (Becker 1998 a). Beker je ova podmetanja nazvao "Crnom knjigom fotografskih falsifikata" pitajući se da li je proradio "CKK-lobi"? Pankov je uočio da je u CKK oživljen halucinantni arhetip klasnog borca. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* su 20. 12. 1997. izvestile daje na francuskoj TV diskusiji "jedan bivši KGB oficir ispričao da je u Gulagu korišćen kamion sa gasnom komorom". Time nije samo potkrepljena Nolteova teza o izvornosti Gulaga već je rehabilitovan i nemački policajac A. Nebe, pronalazač pokretne gasne komore (Pankow, 1998).

Osnovna nekrivena namera urednika CKK bila je da zločine komunizma iznese pred imaginarni tribunal, a Nirnberg je bio uzor. Da li je to zadatak istoričara? Može li se "spis-optužnica" nazvati istorijskim naučnim delom? Neki kažu reč je o uporednom proučavanju terora. Ali, može li se teror opisivati i objašnjavati istrgnut iz skoro svih bitnih političkih i društvenih struktura? Uzroci terora sistematski su zapostavljani. Tako se N.

Vert ne bavi uzrokom Staljinovih deportacija naroda koji su optuženi da su za vreme rata saradjivali sa fašistima, ne ulazi u pitanje da li je ova optužba bila opravdana. Zapostavlja odbranbeni karakter rata SSSR-a protiv fašizma i kaže: "Činjenica da je SSSR za pobedu nad nacizmom platio najveću cenu u ljudskim životima zamagljavala je pravi karakter staljinističke diktature i otklanjala nepoverenje koje se moglo imati prema tom režimu". Viperman naziva ovo fireovsko objašnjenje zastrašujućom i podmuklom nesposobnošću i nespremnošću da se ožali 30 miliona žrtva nemačkog napada i uništavajućeg rata. Na sličan način Margolin ignoriše i ulogu SAD u gradjanskom ratu u Kambodži, a još providnije Kurtoa podmeće "medjunarodnoj jevrejskoj zajednici da funkcionalizuje holokaust: Za razliku od jevrejske tragedije koju održavaju u sećanju jevrejska udruženja, žrtvama komunizma i njihovim srodnicima dugo je bilo zabranjeno da javno obeležavaju tragična zbivanja, a svako sećanje i zahtev za rehabilitovanjem bilo je zabranjeno" (Courtois 1999, S. 31). Ovaj stav je, ne samo skandalozan nego i pogrešan: sećanje na ubijanje Jevreja nisu negovali samo Jevreji nego i mnogi drugi pa čak i "nemački počinioci", a bivši staljinisti i maoisti (pisci CKK), kaže Viperman, treba najpre da razmisle o svojim greškama i da žale žrtve svojih prvih idola. U celini uzev objašnjenje zločina u CKK blisko je pristupu teorija o totalitarizmu, koje naglašavaju gotovo isključivo perspektivu žrtve uz moralističko isključivanje motivacije počinilaca. Iz perspektive žrtve svaki teror je isti, nezavisno od uzroka. Univerzalna apriorna shema suverena je nad konkretnoistorijskim razmatranjem koje se uglavnom svodi na paušalno zbrajanje i opis nedela. Hans Momzen je CKK rezolutno ocenio kao primer dosadne tendenciozne istorije sa beskonačnim ponavljanjem istog obrasca (Mommsen 1998). Nedostaje razlikovanje nacizma i komunizma, paušalne osude zamenjuju objašnjenja, najvećem broju priloga nedostaje pojmovna preciznost, pojam terora koristi se za opis svakog oblika primene sile, a ne samo ekstremnog i bespravnog nasilnog isključenja potencijalnog neprijatelja. U tom smislu nacistički genocidni antisemitizam je pravi masovni zločin, ali nema veze sa terorom. To važi u celini za nacističku politiku, sa izuzetkom nekoliko poslednjih meseci. CKK je moralističko štivo, deduktivno po pitanjima i metodi, jednostrana i tendenciozna analiza koja je od slabe pomoći. U njoj, zaključuje Momzen, paušalne osude zamenjuju objašnjenja da bi se aktivirao prisutni politički resantiman.

4. 3. 6. OPŠTA KRIMINALIZACIJA LEVICE

Obrt epohalne svesti vidljiv je već u okolnosti da se otpor marksizmu više ne iskazuje u žučnim naučnim raspravama oko njega i sumnjama, već u paušalnoj demonizacijii kriminaliziji. Za to je potvda i odjek CKK, koja je u dobrom delu društvenonaučne misli pozdravljena samo stoga što je razvoj socijalizma prikazala kao istoriju kriminala i zločina. Da li je doista celokupna istorija socijalizma bila samo sled nasilja, poraza i izdaje? Kod Crne knjige nema diferencirane analize nedela, njeni pisci ne razlikuju politiku pojmovima kritičke nauke, već nedela razlikuju jedino prema obimu i istorijsko-geografskoj boji. Iza svega stoji jedan princip - zločinački duh komunizma.

"Počinilac iza počinilaca" jeste komunizam, marksizam, lenjinizam jedan isti demijurg zločina, svet kriminalne volje. Tvrdnja da je svaki komunizam na vlasti bio zločinački, uvreda je "reformskih komunista" od Dubčeka do Gorbačova, od Buharina do Aljendea i Mendele. Denunciranje marksizma kao "matrice celokupnog zla" je optuživanje istorije socijaldemokratije i napad na sve demokratske socijaliste koji su postojali i postoje unutar nemačke socijaldemokratije (Wipperman 1998 a). Bilans CKK ne razlikuje namerno ubijanje (teror) od nemamerne smrti (glad, bolesti). Višeslojna analiza treba da razlikuje izvorno i reaktivno (povratno) nasilje. Unutar ideologije postoje sadržaji čija primena goni na nasilje (zaplena, konfiskacija, kolektivizacija), a organizacioni činioci takodje posredno vode nasilju (unutarpartijske čistke, borba oko vlasti što se izrodjava u teror nad vanpartijskim grupama). Složeniji je bilans reaktivnog nasilja koje je posredovano gradjanskim ratom 1919-21, spoljnim opasnostima (opasnost spoljne intervencije i fašizma, kod SSSR-a, uticaj rata u Vijetnama i SAD u Kambodži, obračun sa saradnicima okupatora i pretnja Staljina u Jugoslaviji i si.). Slično raščlanjavanje sklopa terora u svakoj zemlji otklonilo bi paušalnost bilansa žrtava.

Pomenuto je više pisaca kojisu ukazali na neubedljivost gledišta da je marksizam jedinstveni i zajednički izvor zločina u socijalizmu? U CKK se tvrdi se da u krajnjoj instanci to nisu maoizam, staljinizam, niti Pol Pot već ključna načela marksizma. Kod svih tumačenja ove vrste radi se o fundamentalističkom kompleksu teoretičara: treba svesti zločine na jedinstveni praizvor koji je svima zajednički (Schumann, Rosenblum 1998). To znači tobože biti teorijski radikalan, ići do pravog korena, a ne plivati po površini diferenciranim razlaganjem i razlikovanjem motiva, situacija, kulture itd. "Fundamentalisti" time nastoje da automatski osude krajnji izvor kao najdublji uzrok i posledice kao epifenomene, dakle jednim udarcem obe pojave. Čitaoca treba lišiti dilema, da li je kriv Staljin ili Marks. Kriva su obojica (kao i kod svakog politiziranog mišljenja dileme su hazardne jer unose sumnju), zato celu misao treba denuncirati. A, istovremeno se stvara privid nove radikalne duboke kritike koja seže do korena i nije površna. Paušalnost osude je očigledna. Bilo bi to otprilike isto kao kada bi izreku "Bog sa nama" ("Goff *mit uns",* koju su koristili nemački oficiri u ratu) prihvatili kao objašnjenje, da su, naime, zločini Vermahta jedna kvazi prirodnopravna posledica hrišćanstva (Schuman, Rosenblum 1998). Ideje se u praksi izobličavaju, spajaju sa imperativima moći i lokalnom političkom kulturom kadrova koji ih sprovode, pa im se namere i sadržaji izvrću. Osnovne ideje odvajaju se od izvornog smisla i konteksta pa postaju gola poštapalica - tekuća fraza. To se zbivalo sa epohalnom ključnom idejom XVIII veka, prosvetiteljstvom, a i sa komunizmom koji je to postao od kraja XIX veka. U istoriji komunizma ovaj proces možda je najvidljiviji: kod različitih ideologija koje su pravdale čistu politiku moći, ideja komunizma izobličena je u svoju suprotnost (kao što se danas ideja o zaštiti ljudskih prava koristi u imperijalne ciljeve). Od jedne emancipatorske misli marksizma koja je istekla iz središta zapadne kulture i bila demokratska snaga (I. Soleto), nastajale su raznolike ideologije antizapadnih, antidemokratskih i antimodernih pokreta.

Bensajd, Pecold, Šuman i Rozenblumova tvrde da upravo ovaj očigledni proces izvrtanja izvornog smisla marksizma CKK isključuje u startu. Jer šta je zajedničko veri u genijalnog vodju svetskog proletarijata i partije s jedne i kritičkom revolucionaru Marksu s druge strane, čiji je omiljeni moto bio: *de omnibus dubitandum*? Šta povezuje rigidni pokušaj prevaspitavanja Maoa sa piscem teza o Fojerbahu? Koji su to posredni činioci koji su preoblikovali izvorni smisao ideje često u njenu suprotnost? Premda su u CKK neki posredni činioci uočeni, značaj im je potcenjen.

Preobražaj marksističke misli u ideologiju pravdanja moći bio je prisutan svuda gde su komunističke partije osvojile vlast. Izvorne ideje su u različitom stupnju izvitoperavane, odnosno pretvarane u puku ideologiju koja je vlast i teror pravdala marksizmom. To je slučaj i sa drugim ideologijama. Kada se postavi pitanje zašto se realni socijalizam mogao radikalno kritikovati i sa komunističkih pozicija, tada postaje neubedljiva ocena marxizma kao kriminalne ideologije. Zašto nije bilo fašističke kritike fašističkog terora, a bilo je niz marksističkih kritika staljinizma? Da li ova okolnost svedoči o nekoj dubljoj razlici izmedju socijalizma i fašizma ili je kao nebitnu treba ignorisati? Slične su slabosti (u Hegelovom smislu, ko misli apstraktno) i paušalne protivoptužbe branioca inkriminisanog realsocijalizma upućenih CKK. Mogu se svesti na parolu: "Dobrodošli u klub sveta mrtvih žrtava kolonijalnog, imperijalnog i globalnog kapitalizma".

Naime, kao odgovor na CKK pojavila se u Nemačkoj 1999. Crna knjiga kapitalizma koju je napisao R. Kure (Kurz), a koju je Hamburški *Die Zeit* ocenio kao najvažniju knjigu objavljenu u Nemačkoj u poslednjih 10 godina (Lohmann 1999). Bilo je i drugih pokušaja bilansiranja žrtava kapitalizma i liberalizma. Britanski istoričar Kevin Henli tvrdi da ne bi bilo teško načiniti Crnu knjigu liberalizma slično postupku bilansiranja žrtava komunizma u XX veku (Henley 1999). Kod procene ovih napora takodje je potreban oprez. Može li se brojkama odgovarati na brojke u uzajamnoj ideološkoj demonizaciji? U statistici možda, ali ne i kod dubljih sociološko-istorijskih objašnjenja masovnog ubijanja u minulom stoleću koja tragaju za njihovim konkretnim i posrednim uzrocima. Treba pažljivo odgovoriti na pitanje šta od kolonijalnih i fašističkih zločina pripada logici kapitala. Dakle jednako kao što se svetska istorija komunizma ne može svesti na istoriju zločina, tako se ni sva zlodela fašizma i kolonijalizma u celini ne mogu pripisati gradjanskom rezonu *sacro egoismo.* Selektivni pogled na jednu epohu samo iz perspektive zločina i terora nepotpun je i iskrivljen. Ako se posle Aušvica ne može pisati poezija, može li se posle Gulaga misliti na revoluciju? Besmisleno je iskustva i posledice socijalističkih revolucija koristiti u cilju isključivog opovrgavanja marksističke utopije. U središtu izvornog marksizma nije napredak koji gazi preko leševa, već aktualizacija mogućnosti epohe za nužne izmene prema humanističkim kriterijima. Besmisleno je Marksu pripisivati Gulag, ali se ne može preći ni preko Blohovog pitanja; nije li se marksizam u SSSR-u izmenio do raspoznatljivosti, a ne samo do neraspoznatljivosti? Neki sadržaji marksističkog učenja mogli su u osobenim prilikama biti hazardni. I radi toga CKK treba čitati, a ne samo zbog toga što komunisti do sada nisu napravili bilans realnog socijalizma prepustivši analizu

protivnicima. Ipak imanentnost pristupa i apriorizam zaključaka ne podstiču ovakvo kritičko čitanje.

U središtu pokušaja da se istorija socijalizma predstavi kao istorija zločina je otkrivanje njegove ključne ideje, tj. prepoznavanje motiva zločinačkog čina. To je "ukidanje privatne svojine", tj. sistema u kojem novac stvara novac, a oni koji su pri novcu imaju prednost. Ova ideja raspoznaje se kao kriminalna jer su navodno svi pokušaji njenog ostvarenja odveli zločinu. Zaboravlja se da ideja o ukidanju svojine nije zajednička samo svim komunistima, nego i drugim raznolikim idejnim, religioznim i političkim strujama u prošlosti i danas. Još od Platona prisutna je kod mnogih utopija. Optužba CKK nije zato samo osuda terora državnog komunizma, nego je znatno šira. Zbog toga je i deo levice reagovao na CKK kao na indirektnu ideologizaciju kapitalističkog svojinskog poretka kao najdublje osnove demokratije. Na delu je slična iluzija kao kod dogmatskih komunista koji su iščekivali spasenje od ukidanje svojine, a ne tek jedan od uslova napretka i socijalne pravde. Marks je u kapital odnosu video razvojne mogućnosti kapitalizma, ali i njegove samorazarajuće crte. Diferenciranja ove vrste retka su kod savremenih ocena socijalizma. Češće su apologije tipa: ako je kapitalizam i imao mane - alternativa je bila zločin.

4. 4. Bilans

Neprozirnost i složenost debati oko CKK nije dala njena teorijska dubina već raznorodna politizacija, koja je odredila raznovrsne kritike i podrške knjizi. Uprkos impozantnom pokušaju, CKK svedoči o nemogućnosti istorijskog bilansa, ako se ovaj shvati u dubljem smislu od statističko-opisnog, ocena je K. Gojlena kritičara lista *Frankfurter Rundschau.* Kritičar je dobro uočio da da pisci CKK teže da se odrede (delom i s obzirom na vlastite biografije) ne toliko prema zločinima komunizma, koliko prema okolnosti daje ideologija, u čije su ime izvedeni, bila od mnogih ljudi i intelektualaca dugo tretirana kao istinska i bolja alternativa kapitalizmu. Na delu je pokušaj da se jedna epohalna svest, a ne samo ideologija, predstavi kao monstruozna iluzija. Da bi ovaj problem uopšte postavili, pisci CKK morali su da istaknu potpunu nesrazmernost zločina komunizma. Tražeći ekstremnu tačku, sa koje će biti jasna realnost komunizma, kao nešto sasvim drugo od ljudske civilizacije, morali su konstatovati da je to mesto već zauzeto od strane Aušvica. Na ovu okolnost reaguju sa tri problematična zaključka: (1) dovode u pitanje tvrdnja o holokaustu kao neuporedivom razaranju civilizacije; (2) njegovo simbolično predstavljanje i jezičko obeležavanje funkcionalizuju u novom ne antifašističkom nego antikomunističkom misaonom projektu; (3) konstruišu novi besprimerni zločin koji treba da potisne neuporedivost Aušvica. Od 6 miliona nastaje 100 miliona, iz "rasnog genocida" "klasni genocid", sveobuhvatna pretenzija komunističke ideologije i utopije dokaz je univerzalne negativnosti njenih posledica, a "zločin protiv čovečnosti" preobražava se iz medjunarodnopravnog u unverzalnoistorijski kriterij osude (Geulen 1998). CKK se uplela u zavodljivo imanentno determinističko tumačenje o

nužnom putu razvoja socijalizma, trasi bez alternativa. Problem socijalizma, medjutim, izgleda drugačije kada se postavi diferencirano i istorično, uz poštovanje diskontinuiteta u razvoju koji su uslovljeni mnoštvom posrednih činilaca izmedju ideologije ipolitičke kulture konkretnog prostora i vremena koji odredjuju način njenog ostvarenja.

Šta je zajedničko Staljinovoj urbanizaciji i industrijalizaciji i Maovoj kulturnoj revoluciji? Da li fanatični Mao i pragmatični Deng pripadaju istom genetskom kodu, kako je za sve komuniste napisao M. Malia u pogovoru američkom izdanju CKK? Istorijski uslovi ostvarenja socijalizma bili su vrlo različiti, pa i teror. Ista ideologija pokrivala je vrlo različite situacije, političke kulture i vodje. U kategorizaciji terora XX veka, kaže Geti, ne treba koristiti samo podelu na levicu i desnicu, već imati na umu i opšti ideološki neutralni napor zaostalih zemalja lišenih konstitucionalne političke kulture da se brže modernizuju koristeći silu. Teror "razvojnih diktatura" ne pravda se samo ideologijom nego i religijom i nacionalizmom. Zaključci CKK u tom pogledu nisu plodni za razvijanje dovoljno diferenciranog uporednog okvira za istraživanje autoritarne vlasti. U teorijskom pogledu njihov napor za uključivanjem u objašnjenje prakse socijalizma istorijskih procesa različite trajnosti i ritma, zatim medjudejstva ideoloških sadržaja i političke kulture prostora, kao i raskola izmedju namera vrha i aktivnosti osamostaljenih organa vlasti (donekle vidljiv u glavnim prilozima CKK) upadljivo je nepodudaran sa isključivim i jednosmernim zaključcima. Uočavanje više činilaca pretežno je verbalno, jer je početna pretpostavka sprečila višeslojno zaključivanje.

Obrazac političkog sećanja koji nameće CKK manje relativiše holokaust, a više ostale žrtve, upravo one koje hoće da pokaže. To CKK čini poričući njihovu istorijsku posebnost (od Kambodže do DDR-a sve su žrtve iste vrste). To je "glajhšaltovanje" žrtava. CKK je pokušaj da se jedan univerzalnoistorijski zločin nadmaši "drugim još univerzalnijim", praćen vrlo problematičnim zaboravljanjem onoga što razlikuje kineskog studenta od istočnoberlinskog izbeglice, kubanskog intelektualca od ukrajinskog seljaka. Preambiciozna namera mogla se ostvariti jedino hazardnim uopštavanjem Ratlent čak sumnja da je najbolji način razmišljanja o zlu popis žrtava jer pojedinačna smrt jeste tragedija, a smrt miliona je statistika. Najbolji način za razumevanje svakog terora je sećanje pojedinačnih žrtava. A najbolji način za objašnjenje terora u socijalizmu je sociološkoistorijski pristup (rekonstrukcija zbivanja i ocena funkcije trajnijih procesa), koji pretpostavlja razmatranje svih činioca i procenu rivalskih hipoteza.

Kada se medjutim na osnovi selektivnih izvora pribegne apstrakciji broja ostaje "pouka" i poruka CKK da nam izmedju nacizma i komunizma u budućnosti preostaje samo liberalna demokratija, kao ogoljeni skor jedne aritmetičke konstrukcije. Uprkos novim i zanimljivim zapažanjima CKK je ipak dokaz da za mnoge istoričare prošlost nije ključ za razumevanje sadašnjosti, već su potrebe sadašnjice ključ za preradu prošlosti.

Izvori:

Ackermann Ulrike (1999): Antitotalitäre Traditionen im Kulturvergleich - Ein deutsch-französischer Intellektuellenstreit, Dissertation zur Erlangung desDoktorgrades (Dr. rer. soc.) des Fachbereichs Gesellschaftswissenschaftender Justus Liebig-Universität Giessen,

Frankfurt/M. (elektronsko izdanje) URL: bibd. uni-giessen. de/gdoc/ 1999/unid990050a. htm

Applebaum, Anne (1999), Dead Soulby, Weekly Standard (Washington) December 13, 1999/Volume 5, Number 1.

Ash, Timothy Garton (1998): A French book on communism equates Hitler's "genocide of race" with Stalin's "genocide of class". Prospect (London), june 1998.

Barber, Benjamin (1969): Conceptual Foundations of Totalitarianism, u C. J. Friedrich, M. Curtis, B. Barber, Totalitarianism in Perspective-Three views, Praeger, New York.

Becker, Holger (1998): Die Kinder-Gulag-Lüge So und so: eine Bildfälschung, Junge Welt Inland (Berlin) 26.05.1998.

Becker, H. (1998 a): Bild-Zeitung korrigiert sich in Sachen Antikommunismus - Fortsetzung ist zwar geboten, allerdings fraglich, Junge Welt Inland 30. 05.1998.

Benoist, Alain de (1997): Böse Banalisierung, Junge Freiheit (Berlin) 18. 4.1997.

Besancon, Alaine (1998): Forgotten Communism, Commentary (New York), Vol. 105, january1998 (prevod sa francuskog).

Bialas, Wolfgang (1998): Historische Erinnerungen und gesellschaftlicher Umbruch. Die DDR im Diktaturvergleich, Berliner Debatte 9. Jhrg. No. 6.

Bobbio, Norberto (1998): Interview (prevod s italijanskog) TAZ Nr. 5588 vom 22. 07.1998.

Brie, Andre (1998): Die Mühen einer Diskussion (prevod s francuskog) TAZ Nr. 5579 vom 11.07.1998.

Chemin, Ariane (1999): Die PCF und der Stalinismus: Allgemein gehaltene Verurteilungen, (prevod sa francuskog) u H. Möller (hrsg.), Der rote Holocaust und die Deutschen.

Chervel, Thierry (1999): Lenins Leichen - über den neuen französischen Historikerstreit, (prevod sa francuskog) u. Möller, H. (hrsg.) Der rote Holocaust und die Deutschen.

Chomsky, N. (1995): Memories ZNET Magazine, July/August 1995.

Chomsky, Noam (1999): Millennial Visions and Selective Vision - Part One, ZNET Magazin 10.1.1999.

Chomsky, N., Herman, E. S. (1977): Distortions at Fourth Hand, The Nation, June 25, 1977.

Colhoun, Jack (1990): On the Side of Pol Pot: U. S. Supports Khmer Rouge, Covert Action Quarterly magazine, Summer 1990.

Conquest Robert (1986): Statement before the famine commission, The Ukrainian Weekly, November 2,1986, No. 44, Vol. LIV.

Cook, Vinsent (bez god.): Pol Pot and the Marxist Ideal (elektr. izdanje) www. gmu. edu/department/economics/bcaplan/museum/cook. htm

Courtois, Stephane (1999): Die Verbrechen des Kommunismus, u Courtis, S. u. a. das Schwarzbuch des Kommunismus - Unterdrückung, Verbrechen und Terror (prevod sa francuskogl Ed. 1997), München, Piper, 2. Deutsche Auflage.

Courtois, S. (1999 a): Warum? u Courtois, u. a. Das Schwarzbuch des Kommunismus.

Courtois, S., Panne, J. (1999), Der lange Schatten des NKWD fällt auf Spanien, u Courtois u. a. Das Schwarzbuch des Kommunismus.

Davies, R. W. M. B. Tauger and S. G. Wheatcroft (1995): Stalin, Grain stocks and the famine of 1932-33, Slavic review Vol. 54, No. 3 P. 642-658.

Dietzsch, Steffen (1998): (Hirn) Tote auf Urlaub-Eine Kriminalgeschichte des Kommunismus, Zenoten (Hagen) Heft 20/1998.

Ducke, R., Vilke M., red., (1983): Sovjetski Savez, Solženjicin i zapadna ljevica, (prevod sa nemačkog), Globus, Zagreb.

Elsässer, Jürgen (1997): War Pol Pot ein Kommunist? Ein Interview mit Joscha Schmierer, Jungle World 8.12.1997.

Falkenberg, Susanne (1997): Populismus und Populistischer Moment im Vergleich zwischen Frankreich, Italien und Österreich, www.ub.uni-duisburg.de/diss9705/htverz.htm

Fest, Joachim (1987): Die geschuldete Erinnerung, u "Historikerstreit", Piper, München 1987.

Fontaine, Pascal (1999): Lateinamerica: Heimsuchungen des Kommunismus, u S. Courtois, u. a. das Schwarzbuch des Kommunismus.

Getty, Arch, J. (2000): The Future Did Not Work - The Atlantic Monthly; March 2000, Volume 285, No. 3. p. 113-116.

Geulen, Christian (1998): Von der Unmöglichkeit einer historischen Bilanz

Das vieldiskutierte "Schwarzbuch des Kommunismus" nun in deutscher Übersetzung, Frankfurter Rundschau 27. 05.1998

Grünenberg, Antonia (1993): Antifaschismus-ein deutscher Mythos, Rowohlt, Reinbek.

Gurian, Waldemar (1953): Bolshevism - An Introduction to Soviet Communism, Notre dame, University of Notre dame Press.

Hahn, Dorothea (1997): "Das läßt sich nicht auf fünf Seiten erklären", Interview mit Nicholas Werth, TAZ Nr. 5396 vom 01.12.1997.

Henley, Kevin (1999): The Black book of liberalism - Discusses (elektr. izdanje) URLpagels.input.net/aphc/dossiers/henleys.htm

Hildermeier, Manfred (1998), Das"Schwarzbuch des Kommunismus" und die Fakten der historischen Forschung, Die Zeit Nr. 24, 4. 6.1998

Hildermeier, M. (1999): Im Reich des Bösen, u H. Möller, hrsg. Der Rote Holocaust.

Hitchens, Christopher (1985): The Chorus and Cassandra, Grand Street Magazine, Autumm 1985.

Hitchens, C. (2001): The Case Against Henry Kissinger. Part One: "The Making of a War Criminal", Harper's Magazine, February 2001, p. 37-44.

Hobsbawn, Eric (1996): Doba ekstrema (neobjavljeni prevod P. Markovića sa engleskog - rukopis)

Hoffmann, Lutz (1992): Das deutsche Volk und seine Feinde, Blätter für deutsche und internationale Politik H. 11/1992.

Hoffmann, Stanley (1998): About The Black Book of Communism, Foreign Policy, Spring 1998.

Hofmann, Werner (1970): Stalinismus und Antikommunismus - Zur Soziologie des Ost-West-Conflikts, Frankfurt/M., Suhrkamp.

Jänicke, Martin (1971): Totalitäre Herrschaft - Anatomie eines politischen Begriffes, Berlin, D. Humboldt.

Judt, Tony (1997): The Longest Road to Hell, The New York Times, December 22,1997.

Kallscheuer, Otto (1998): Wahrheit gegen Parteilichkeit - War der Terror kommunistischer Kommandostaaten etwas radikal Böses oder ein pervertiertes Gutes?Die Zeit Nr. 29/1998.

Kaplan, Morton (1998): Which was worse? Communsm or nazism?The World&l Magazine - monthly Publication of Washington-Times.

Kenez, Peter (1999): The New York Times Magazine 30.11.1999.

Klotz, Johannes, hg. (1999): Schlimmer als die Nazis - "das Schwarzbuch des Kommunismus" und die neue Totalitarismusdebatte, Köln, PapyRossa.

Koenen, Gerd (2000): Von Kommunisten und Anti-Kommunisten - Rückblick auf eine nahe Vergangenheit, die wie keine andere Epoche sang - und klanglos unterging, Die Welt (Berlin) 18. 6. 2000.

Krause Peter (1998): Geschichte und Nachgeschichte: Der Historiker Ernst Nolte über das "Schwarzbuch des Kommunismus", über den Stand der Totaltarismusforschung und seine neueste Studie-"Ein Ausgriff des Menschen auf die Realität im ganzen", Junge Freiheit 3. 07. 1998.

Kuljić, Todor (1989): Birokratija i kadrovska uprava, Beograd, Naučna knjiga.

Kuljić, T. (1983): Teorije o totalitarizmu, HC SSO Srbije.

Küntzel, Matthias (1998): "Auschwitz vom Sockel stoßen" Zur Entlastungsfunktion des "Schwarzbuches" im neuen deutschen Diskurs, Jungle World 1. 09.1998.

Lay, Conrad (1996): Die gespaltene Erinnerung - Geschichtsbrüche im deutsch-deutschen Verhältnis, Kommunne No. 1.15.01.1996.

Lewin, Moshe (1998): A Country falling apart - The collapse of the Russian state, Le Monde diplomatique November 1998.

Lorenz, Richard (1976), Sozialgeschichte der Sowjetunion 1 1917-1945, Frankfurt, Suhrkamp.

Lindenberger, T. hrsg. (1999): Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur - Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR (Einleitung), Geschichtsforum 1949-1989-1999, Potsdam.

Lohmann, Hans-Martin (1999): Robert Kurz versenkt unser Wirtschaftssystem. Hat er Recht? Eine Kontroverse, Die Zeit 51/1999.

Margolin, Jean-Louis (1999): China: ein langer Marsch in die Nacht, u Courtois, u. a., das Schwarzbuch des Kommunismus.

Margolin, J. (1999 a): Kambodscha: Im Land der unfassbaren Verbrechen, u Courtois, u. a. Das Schwarzbuch des Kommunismus.

Margolin, J (1999 b): "Historiker oder in der Politik engagierter Interessenvertreter", u H. Möller (hg.), Der rote Holocaust und die Deutschen.

Maur, Hans (1998): Rot gleich Braun? Antifaschistische Gedenkstätten und Totalitarismusdoktrin, Junge Welt 30. 4.1998.

Medwedew, Roy, A. (1973): Die Wahrheit ist unsere Stärke - Geschichte und Folgen des Stalinismus (prevod s ruskog), Frankfurt/M. G. Fischer (1. izd. 1971).

Merl, Stefan (1987): "Ausrottung" der Bourgeoisie und der Kulaken in Sowjetrußland? Anmerkungen zu einem fragwürdigen Vergleich mit Hitlers Judenvernichtung, Geschichte und Gesellschaft 13 (1987), S. 368-381.

Merl, S. (1996): Agrarpolitik und Bauernschaft im Nationalsozialismus und im Stalinismus, u Matthias Vetter (hrsg), Terroristische Diktaturen im 20. Jahrhundert, Westdeutscher Verlag, Opladen 1996.

Möller, Horst, hrsg. (1999): Der Rote Holocaust und die Deutschen - Die Debatte um das "Schwarzbuch des Kommunismus", München, Piper 1999.

Mohr, Reinhard (1998): Die Wirklichkeit ausgepfiffen, Der Spiegel 27/1998.

Mommsen, Hans (1998): "Das Schwarzbuch des Kommunismus": Ein Bestseller im Dienste des Ressentiments, Zeitschrift für Sozialistische Politik und Wirtschaft - Nr. 102/1998.

Neubert, Ehrhart (1999): Politische Verbrechen in der DDR, u S. Courtois u. a, Das Schwarzbuch des Kommunismus.

Pankow, Horst (1997): Glänzender noch als Angkor-Anti-bolschewistischer Freiheitskämpfer und Protagonist bolschewistischen Terrors: Pol Pot, Jungle World 8. 12. 1997.

Pankow, H. (1998): Handbuch der Inquisitoren - Aktualisierte Ausgabe im Schwarzbuch-Format, Bahamas 1998/ Nr. 25

Pätzold, Kurt (1998): Auschwitz, Gulag und die kleinere Variante - Geschichte aus dem Hause Gauck, Junge Welt 3. 06.1998.

Perrault, Gilles (1997): Die Schwarzbuch-Debatte entzweit Frankreich (prevod sa francuskog), Schießen Sie nicht auf den Kommunisten, Le Monde diplomatique Nr. 5406 vom 12.12.1997.

Petersen, Jens (1999): Abschied von einer Illusion - das Schwarzbuch des Kommunismus und Italiens Kultur, u Moller, H. hrsg. Der Rote Holocaust und die Deutschen.

Reinecke, Stefan (1998): Don't touch my Holocaust TAZ 25. 6.1998.

Reinecke, S. (2001): Pinochet, Milosevic und Kissinger, Potsdamer Neueste Nachtrichten 14. 06.2001.

Rogovin, Vadim, Z. (1996): The origins and consequences of Stalin's Great Terror http://www.wsws.org/public_html/prioriss/wb5-6/terror.htm

Rogovin, V. Z. (1998): 1937: Stalin's Year of Terror (prevod sa ruskog), Mehring Books, Michigan 1998. (elektronski deo knjige: http://www.wswsorg/exhibits/1937/tittle.htm

Rossanda, Rossana (1998): Ein Jahrhundert auf dem Scheiterhaufen, Sozialismus 7/8 - 1998. (prevod sa italijanskog)

Rutlant, Peter (1998): The Arithmetic of Atrocity, The National Interest No. 58,1999.

Santamaria, Yves (1999): Formen des Afrokommunismus: Äthiopien, Angola, Mocambique, u S. Courtois, u. a. das Schwarzbuch des Kommunismus.

Schattenberg, Susanne (2000): Die Frage nache den Tätern. Zur Neukonzeptionalisierung der Sowjetunionforchung am Beispiel von Ingenieuren der 20er und 30er Jahre, Osteeuropa. 50. Jahrgang, H. 6.

Schmid, Bernhard (1997): "Schwarzbuch: Fragwürdige Opferbilanz", Vorwärts (Zurich) 28. 11.1997.

Schmierer, Joscha (1998): Schwarzbuch und Rotfront, Ende einer Geschichte als endlose Geschichte, Kommune (Frankfurt/M.), N. 1.

Schoengarth, Michael (1999): Was war die DDR - Von der Umwandlung einer deutschen Sozial - in eine Totalitarismusgeschichte, u Klotz, J. (hrsg.), Schlimmer als die Nazis?"

Schulze, Hagen (1987): Fragen, die wir stellen müssen, u "Historikerstreit", Piper, München.

Schumann, Michael/ Rosenblum, Nada (1998): Weltgeschichte des Kommunismus als Kriminalgeschichte-Nach der Lektüre des "Schwarzbuchs des Kommunismus" Freitag (Berlin) 4. 9.1998.

Sothen, Han (1998): Blutige Liebe zum Menschen, Junge Freiheit 15. 5.1998.

Šumpeter, Jozef (1960): Kapitalizam, socijalizam i demokratija (prevod s engleskog), Beograd, Kultura (1. Edit. 1942).

Tauger, Mark B. (1998): War die Hungersnot in der Ukraine intendiert? in: Mecklenburg/ Wippermann: "Roter Holocaust"? S. 158-167.

Traverso Enzo (2000): Der neue Antikommunismus - Zu Noltes, Furets und Courtois' Interpretation des 20. Jahrhunderts, (prevod sa francuskog) Jungle World Banner 26. Juli 2000.

Vazsony, Balint (1998): Taking Communism seriously,, The Washington Times, January 20.1998.

Werth, N. (1999): Ein staat gegen sein Volk - Gewalt, Unterdrückung und Terror in der Sowjetunion, u Courtois, u. a. das Schwarzbuch des Kommunismus.

Wessel, Harald (1997): Warum verhungerten 1921. an der Wolga Kinder? Junge Welt sprach mit Harald Wessel, Junge Welt vom 01.12.1997.

Widmann, Carlos (1997): Die blauen Augen der Revolution, Der Spiegel 48/1997.

Winder, Chistopher (1998): Die Schwarzen Bücher der Geschichte, Der Standard Freitag (Wien), 27. Februar 1998.

Winkler, Heinrich August (1997): Der Stoß kommt von links-Auch Deutschland hat Grund, die Pflege kommunistischer Geschichtslegenden in Frage zu stellen, Die Zeit 21. November 1997.

Winkler, H. A (1999): Wider die linken Tabus, der Historikerstreit zum Schwarzbuch des Kommunismus - Rückblick auf ein Jahrhundert des Schreckens, u H. Möller (Hg.), der Rote Holocaust und die Deutschen.

Wippermann, Wolfgang (1998): Soll die Linke trauern? Neues zum "Schwarzbuch des Kommunismus", Jungle World 1998/25.

Wippemann, W. (1998 a): Der nekrophile Antikommunismus der "aufgeklärten Linken"; und die Schwarzbuchdiskussion, Kalaschnikow Archiv 1998/2.

Zitelmann, Rainer (2000): Leserbrief, Die Welt 1. 6. 2000.

5.1 sto r i js ko-d r u š tve n a kritika teorija o totalitarizmu

U misli o politici XX veka teorije o totalitarizmu (u daljim navodima TOT) spadaju u tzv. super teorije po opštosti pristupa, raširenosti i uticajnosti. Svaku super teoriju čini skup srodnih učenja i opštih proverljivih pretpostavki. Strukturu svake super teorije čini: (1) tvrdo jezgro, tj. skup postulata kao najopštijih stavova koji se ne mogu napustiti a da se ne dovede u pitanju teorija u celini, i (2) prateće teoreme koje se mogu modifikovati radi usavršavanja osnovne teze. Tvrdo jezgro svih verzija TOT čini postulat o fundamentalnoj srodnosti ili istovetnosti fašističkih i socijalističkih sistema koji pripadaju istom rodu, različitom od drugog, tj. pluralističke demokratije. Prateće teoreme čine različite definicije obima osnovnog pojma (u statičko-tipološkoj ili idejnoistorijskoj verziji) i pravci njegove primene. Istraživačka tradicija TOT obuhvata raznorodno obrazložene pokušaje tipološkog poistovećivanja fašizma i socijalizma, a katkad i njegovog istorijskog utemeljenja. Opštost istraživačke tradicije, pojmovni kontinuitet i normativni elementi obezbedili su tradiciji TOT trajnost, za razliku od pojedinih TOT koje se modifikuju ili napuštaju. Svaku teoriju treba procenjivati nezavisno od istraživačke tradicije čiji su deo, ali treba imati na umu i uticaj opšteg idejnog nasledja. Premda su raznovrsne verzije TOT kritikovane, opovrgavane ili čak napuštane njeni postulati ostali su kruti. U svakoj istraživačkoj tradiciji postoje neprikosnoveni elementi koji su neodstranjivi. Krutost TOT leži u njihovoj neinkluzivnosti, tj. nemogućnosti da se u njih ugrade teorije nižeg stupnja ili teoreme koje polaze od prioriteta ekonomije nad politikom, uticaja društvenih sukoba na državu, važnih razlika izmedju društava koja se dele na klase ili rase, ili onih koje podvlače značajni uticaj nekog periferijskog činioca na centar.

U TOT su neraskidivo povezane, vrednosne, idejnopolitičke i teorijske strane pa se njihov razvoj ne može do kraja objašnjavati modelom razvoja nauke koji je razvio T. Kun. Ipak, ukoliko se delimično apstrahuje društvenopolitička i vrednosna komponenta TOT, Kunova paradigma može se primeniti, tj. sažeto pokazati evolucija razvoja jedne od ključnih paradigmi u misli o politici XX veka.

Svaka naučna teorija neprikosnovena je sve dok se ne nagomila dovoljno "anomalija" koje dovode u sumnju jezgro i osnovu njenog pristupa. Potom nastupa razdoblje krize kada se ozbiljnije razmatraju alternativne paradigme. Naučna revolucija nastaje tek kada se opovrgne prethodna, a ustoliči nova paradigma. U toku 80 godina dugog razvoja iznete su različite kritike i modifikacije TOT. Još od pre Drugog svetskog rata pa sve do 1960-ih iznošene su ozbiljne sumnje u valjanost statičko-tipološkog i idealno-tipskog modela. Kritika je podstakla usavršavanje TOT: uveden je dinamički i filozofskoistorijski pristup, menjan je obim i sadržaj središnjeg pojma u vremenskom i prostornom pogledu, bilo je ogradjivanja od doslovnog poistovećivanja sistema itd. Ozbiljnija osporavanja počinju sa probojem teorija o modernizaciji koje su i socijalizam posmatrale kao alternativni, doduše autoritarni, obrazac modernizacije. TOT su prošle kroz više faza pojačanog osporavanja koje je teško preciznije omedjiti, kao što nije lako ni

razdvojiti političku konjukturu TOT od njihove naučne aktuelnosti. Uprkos tome, ako se izuzmu talasi kritika uslovljeni krupnim društvenoistorijskim promenama (sklapanje antifašističke koalicija i vojni poraz fašizma, smrt Staljina i liberalizacija SSSR-a, bunt 1968, perestrojka i raspad lagera i SSSR-a) i obrati pažnja samo na unutarnaučne procese, može se uočiti nekoliko faza erozije TOT. Organizovanu sumnju unela je strukturna istorija još 1950-ih, zatim obnova marksizma 1960-ih, a uočljivije kolebanje nastupa početkom 1980-ih, kada se u proučavanje režima nepodeljene vlasti probijaju nove teorije i pristupi: društvena istorija i hermeneutička istorija svakodnevnice. Treća faza naučne revolucije još nije nastupila jer su TOT ukorenjene u idejnopolitičkim sukobljavanjima savremenog sveta sa aktivnom i samostalnom ulogom. Za vreme hladnog rata služile su blokovskoj demonizaciji političkog protivnika, a od 1990-te snažna su idejna poluga konzervativno-liberalnog prevladavanja prošlosti naročito u poslesocijalističkim režimima.

Premda je nemoguće jasno razdvojiti pomenute faze upravo zbog neposustale idejnopolitičke uloge TOT, i odsečno razgraničiti, čak i kod kritike, teorijske od političkih motiva, ipak se, uz izvestan rizik, može pokazati teorijski domašaj danas najvažnije kritike TOT od strane društvene istorije. Pod društvenom istorijom podrazumevaju se teorijski i metodski nehomogena naučna nastojanja da se istraži uticaj raznih segmenata društva i društvenih sukoba na zbivanja u prošlosti, tj. opovrgne dogma o presudnom uticaju centra i politike, kao relativno zasebne delatnosti, na pravac i karakter opštedruštvenog razvoja. Društvena istorija ne istražuje pre svega zbivanja, ličnosti, namere i postupke, nego pre svega strukture i procese kao uslove i posledice zbivanja, odluka i postupaka kojih delatni ne moraju uvek biti svesni ili ih drugačije opažaju. Istorija se poima kao manje vidljiva struktura, a ne samo kao povezanost zbivanja i namera i postupaka. Analitički postupak preteže nad naracijom, a u metodskom pogledu društvena istorija je upućena na srodne društvene nauke (J. Kocka). Ima mišljenja da TOT treba preformulisati u teoriju o društvu, a ne samo vlasti. Neki pod tim misle da treba prevazići poimanje totalitarizma pre svega kao tipa vlasti, pa čak i kao represivnog socijalnopsihološkog okvira nad pojedincom. Da li je to moguće s obzirom na tvrdo jezgro TOT? U ovom prilogu polazi se od pretpostavke da TOT ne menjaju svoje jezgro, upravo zato što nisu kadre da integrišu pristup i rezultate društvene istorije. Nakon prikaza domašaja istorijskodruštvene kritike može se lakše uočiti u kojoj fazi razvoja naučne paradigme se danas nalaze TOT.

5.1. Opšte razlike TOT i društvene istorije

Najopštije govoreći u istraživanju socijalizma dominiraju dve glavne grupe teorija: teorije o modernizaciji i TOT (Müller 1998). Prve su nastale posle 1945. pod uticajem uspeha sovjetske industrijalizacije i u socijalizmu videle alternativni obrazac modernizacije, a u sovjetskoj vlasti nad istočnom Evropom razvojnu diktaturu. Njima nasuprot, TOT su još od 1920-ih isticale regresivnu srodnost fašizma i socijalizma. Istraživački prioriteti kod prve struje bile su promene društvene strukture merene

kriterijima modernizacije, a kod druge pretežno tehnike vlasti i ideologija i njihova odstupanja od političkog pluralizma. Prve teorije dozvoljavale su mogućnost izmene socijalizma, druge su bile uverene da se monolitna totalitarna vlast ne može reformisati. Prve su bile društvenoistorijski, druge tipološko politikološki usmerene. Prve su pratile promene u društvenoj strukturi i svakodnevnici životnog sveta pojedinca, druge monolitnost političkog i pravnog poretka. Prve su polazile od uzajamnog uslovljavanja centra i periferije, društva i politike, druge od presudnog uticaja centra i politike na periferiju i društvo. Antihitlerovska koalicija, Hruščovljeve reforme i optimizam perestrojke povremeno su jačali aktuelnost teorija o modernizaciji, a Staljinove čistke, pakt Ribentrop-Molotov i hladni rat aktuelizovali su TOT. Slom realnog socijalizma iznova je oživeo TOT koje su pojačavale kritiku društvene istorije i njene "pozitivističke iluzije". Došlo je i do kolebanja unutar samih naučnih struja koje iskazuju zaokreti čelnika: u Italiji TOT prilazi R. de Feliče (Felice) u Francuskoj im se približava F. Fire, prominentni analista, a u Nemačkoj je izričito prihvatio istoricističko-fenomenološki usmereni E. Nolte. U SAD se u ovom periodu izdvojio R. Pajps (Pipes) kao verovatno najkrupnije ime TOT i predstavnik spoja imanentne idejnoistorijske i pravnopolitičke istoriografije. Ni struja društvene istorije nije bila homogena: od američkih istorijskodruštvenih revizionista (J. Hough, S. Cohen, M. Lewin, A. Getty) do nemačkih politikologa (K. v. Beyme) i strukturalista (P. C. Ludz, J. Kocka, H. U. Wehler) do britanskih marksista (Hobsbawn).

Nove TOT poriču daje komunizam bio socijalna revolucija. Oktobar je bio puč, a od 1917. pa sve do Gorbačova 1991. socijalizam je odredjen "totalitarnim genetskim kodom". U ovoj struji imanentnog objašnjenja sociolog iz Jene Klaus Miler naročito ističe značaj R. Pajpsa, harvardskog emeritusa, i njegovu normativnu funkcionalizaciju TOT. Pajps ne gleda izvore sovjetskog totalitarizma toliko u marksizmu koliko u osobenoj ruskoj istoriji teško pojmljivoj zapadnoj svesti. To je stolećima agresivna država koju nisu oslabili ni feudalizam ni buržoazija, jer je počivala na nedostatku pravnih tradicija i na seljačkoj kulturi koja je trpela samodrštvo. Socijalizam je imao samo izvedenu ulogu, a "ruski totalitarizam" je i posle 1990. prisutan u ruskim imperijalnim ambicijama. Pajps je kao Reganov savetnik pisao da su tristogodišnje ruske imperijalne težnje i autokratski ekspanzionizam ključ za tumačenje sovjetskog totalitarizma koji se ne može iznutra reformisati (Müller 1998, 70). Drugi američki istoričar Martin Malia bliži je Fireu kada izvodi čitavu sovjetsku istoriju iz logike lenjinizma i partijske države bez alternative. Različite verzije imanentnih objašnjenja prirode socijalizma i uzroka njegove propasti nisu koherentne niti nude valjanu teoriju društvene promene. Pajpsova perspektiva koja izvire iz "državne škole" tumačenja ruske istorije, kao ni Fireova idejnoistorijska vizija ne obezbedjuju višeslojniji pristup objašnjenju razvoja sovjetskog društva. Glavna slabost filozofskoistorijske teleologije TOT je imanentno pravolinijsko tumačenje istorije. Unutar ovog pristupa nisu bila moguća predvidjanja radikalne promene sovjetske politike polovinom 1980-ih, jer se smatralo da se totalitarizam može srušiti samo spoljnim udarom. Ostalo je nejasno zašto se "kula od karata" nije urušila 1941. pred nemačkim napadom, 1953. sa smrću Staljina, 1956. sa poljskim i madjarskim ustankom, 1968. pod

utiskom Praškog proleća ili 1983. sa smrću Brežnjeva? TOT nemaju valjan odgovor na pitanje "Kako je bio moguć unutar partije uspon reformista tipa Gorbačova i Jeljcina, koji su bili spremni na demontažu sistema"? Kako je unutar "najtotalitarnijeg od svih sistema" uopšte mogla nastati reformistička inteligencija i zašto su reforme perestrojke nastale u ruskom centru, a ne na periferiji, gde su naišle na otpor? *Post mortem* lako konstatovani slom sovjetskog sistema otvorio je niz pitanja koje pokazuju nemoć novih TOT (Beyme 1998, S. 29-30; Müller 1998, S. 73).

Tokom hladnog rata isticanje totalitarnog karaktera socijalizma bilo je u funkciji isticanja abnormalnost neprijateljske države. U ovom periodu TOT su najodlučnije kritikovali marksisti, ali još od 1970-ih postaje sve vidljivija i nemarksistička kritika TOT kao reakcija na unutarnaučnu zasićenost misli o politici ovim pristupom. Mladi američki kritički istoričari, formirani u klimi radikalne kritike američkog rata u Vijetnamu i stabilnosti SSSR-a, odbacivali su hladnoratovsko vidjenje socijalizma kao patološkog totalitarizma i bili skloni da socijalizam vide u sklopu teorija o konvergenciji kao deo industrijskog društva. Različite struje revizionizma, koje je povezivao otpor prema TOT, uočile su u SSSR-u suprotnost države i društva, centra i periferije i niz skrivenih konflikata. Posle urušavanja SSSR-a i lagera, koji je iznenadio celokupnu zapadnu sovjetologiju, idejna situacija bila je dvoznačna. S jedne strane oživele su TOT, kao konvertitski obrazac prerade prošlosti u zemljama bivšeg socijalizma, a s druge strane sumnje u TOT prerasle su u otvorena osporavanja njene prognostičke, a time i teorijske valjanosti. Ovde treba prikazati usmerenost i domašaj nemarksističke kritike TOT.

Odmah treba reći da zapadna sovjetologija nije bila nikada teorijski ni idejnopolitički homogena. U Drugom hladnom ratu i napetoj situaciji početkom 1980-ih, koju je diktirao oživljeni reganovski antikomunizam, obnovljene su napetosti i u sovjetologiji: Pajpsova struja davala je kvazi mesijanski ton raspravi o komunizmu kao "večnom carstvu zla", dok su tzv. revizionistički sovjetolozi upozoravali na društvenu, tj. nedržavnu uslovljenost sovjetskih zbivanja. Premda je pomenuta polarizacija uočljiva, istraživanje sovjetskog sistema i staljinizma na Zapadu ipak se ne mogu svesti na kontroverzu TOT-revizionisti, pre svega otuda što su debate imale, pored neskrivenog idejnopolitičkog, i disciplinarni ton: pravnici i politikolozi bili su više skloni modelu totalitarizma, dok su sociolozi i istoričari naginjali društvenoj istoriji. Metodološke pozicije suočene u debati 1980-ih možda najbolje pokazuje pojačana raznolikost spektra istoriografskih radova o staljinizmu. Mnogi predstavnici TOT još krajem 1970-ih prestali su da pojam totalitarizam primenjuju na madjarski gulaš - ili poljski fiat-socijalizam. Osim toga, teorijski sporovi nisu u svim zemljama imali podjednako snažnu idejnopolitičku dimenziju. U nemačkoj istoriografiji TOT su kritikovane zbog relativizacije i trivijalizacije fašizma i holokausta, pa su moralne implikacije bile teorijski razudjenije. U SSSR-u odnos prema staljinizmu nije bio dovoljno iznijansiran, niti osetljiv za teorijske pretpostavke i metode pristupa niti za aktuelne političke implikacije korišćenih modela. U SAD je kritika zbirnog totalitarizma povezana sa nastojanjem jevrejskih naučnika da se ne naruši utisak o fašizmu kao neuporedivom zlu, s jedne i levoliberalnom kritikom antitotalitarizma kao

ideologije SAD imperijalizma, s druge strane. S. Koen je isticao da staljinski teror nije bio pretežno politički fenomen, već neodvojivi segment staljinističkog društva: bio je povezan sa kolektivizacijom, industrijalizacijom i urbanizacijom, društvenom i prostornom pokretljivošću i njihovim socijalnopsihološkim uticajem na stanovništvo u celini. Još je H. Arent kao Jevrejka imala oštrije čulo za osobenost nacističkog genocida tvrdeći da je plansko iskorenjivanje etničkih grupa nešto drugo od čistki (Beyme 1998, S. 25). Mladji zapadnoevropski istoričari, podstaknuti istoriografskim strujanjima kritičkog strukturalizma (F. Fischer, J. Kocka) i *Alltagsgeschichte* u SR Nemačkoj, zatim školom analista u Francuskoj i *History Workshop* u Britaniji sa sumnjom u "istoriju odozgo" dovodili su u pitanje i TOT. Otpor TOT nastajao je unutar različitih idejnih središta: marksističke teorije o fašizmu, društvena istorija, strukturna istorija i istorija svakodnevnice.

Uprkos polarizaciji, ipak treba dodati da se radovi mnogih naučnika otimaju binarnoj kategorizaciji i jednoznačnom svrstavanju *pro et contra* TOT. Pojam totalitarizam koriste i neki predstavnici strukturne i društvene istorije, a unutar TOT prisutni su elementi strukturne i fenomenološko-hermeneutičke struje. Dakle ovde je reč o provizornoj, a ne odsečnoj podeli, koja bi svakako bila preciznija kada bi se jasno razdvojilo samo verbalno korišćenje pojma totalitarizam od dosledne primene TOT. Svekolika sovjetološka istoriografska tradicija svakako je više od polarizacije na antitotalitarnu ili revizionističku struju. Takodje ni podela na, s jedne strane, desničarsku i konzervativni pristup sa tradicionalnim statičkim politikološko-pravnim tipološkim pristupom TOT, i kritički i višeslojni sociološkoistorijski "revizionistički" pristup s druge strane, ne iscpljuje sadržaj celine, uprkos uočavanju jedne važne ose polarizacije. Istovremena zamršenost, ali i oštra suprotstavljenost osnovnih pristupa socijalizmu može biti preglednija ukoliko se uporede objašnjenja nekih čvornih problema.

5. 2. Izvor i pravac širenja terora

U središtu proučavanja sovjetologije je SSSR, a staljinistički teror je, nesrazmerno svom trajanju u istoriji SSSR-a, najviše istraživan, jer je neopravdano tumačen kao suština, a ne kao devijacija socijalizma. Jedno od ključnih pitanja bilo je da li je teror stizao samo odozgo. U odgovoru na ovo pitanje prelamaju se i neke važne razlike pomenutih pristupa, tj. one izmedju unutrašnjih istraživačkih usmerenosti, a ne samo odmah prepoznatljiva oprečnost središnjih pojmova. Tako insistiranje na značaju planske politike terora (C. J. Friedrich, R. Conquest), koju usmerava centar, izvire iz sklonosti ka ideografskoj istoriji (koja ističe jedinstveno, individualno, ovde političko) i koja ne pridaje značaj posledicama društvene pokretljivosti niti zavisnosti centralne vlasti od zbivanja na periferiji. Radikalni socijalni pristup staljinizmu (S. Cohen, M. Lewin, A. Nove, B. Davies) bliži je nomotetskoj usmerenosti. Nastao je početkom 1960-ih pod uticajem zapadnog marksizma. To je bila istorizacija staljinizma, tj. negiranje poimanja staljinizma kao "abnormalnog" ili neuporedivog fenomena koji je po patologiji srodan samo nemačkom fašizmu. Tzv. revizionisti skreću pažnju na značaj sukoba unutar vrha, birokratizaciju

partije objašnjavaju industrijalizacijom i urbanizacijom, umesto vidljivih političkih ističu dublje strukturne procese, umesto pravolinijskog kontinuiteta od 1917. do 1991, pokazuju tačke diskontinuiteta (1917, 1930, 1954, 1985), itd. Dugo je idiografski pristup naginjao klasičnoj konzervativnoj dogadjajnoj istoriografiji, dok je socijalna istorija bila bliža revolucionarnoj i reformističkoj sociologiji. U poslednje vreme i TOT se modernizuju, ali u praćenju procesa ne traže duštvenoekonomske činioce već idejnoistorijska izvorišta. Dok je K. Fridrih klasik statičko-tipološke struje, J. Talmon je verovatno najuticajniji kod idejnoistorijskog pravca (Kuljić 1983, str. 126-163), a F. Fire je najznačajniji analista koji je prešao u TOT. Istorijskodruštvena struja u sovjetologiji je u skladu sa nomotetskim pristupom, ali i idejnopolitičkim opredeljenjem naglašavala skrivenije procese koji su se kosili sa vidljivim političkim tokom i, slično R. Medvedevu, realnije cenila ulogu partije i njenog vrha, ne precenjujući ulogu centra (Lewin 1998, Benn 1999). Tako Moše Levin ističe kao podsticaje staljinizma nestabilnu i promenljivu socijalnu osnovu, nastalu ubrzanom urbanizacijom zemlje i ruralizacijom gradova. Tome nasuprot, R. Pajps uzroke nasilja vidi u azijatskoj prirodi ruskog boljševizma, a F. Fire u totalitarnoj komunističkoj utopiji i iluziji.

Još snažnije od Levina su revizionistički američki sovjetolozi 1980-ih potresli antitotalitarnu saglasnost o ciljevima Stajinovih čistki i dirigovanju terora iz centra. Ova istorijskodruštvena struja (Getty, Manning, Rittersporn) nije nalazila izvore terora toliko u namerama kao politička istorija zaokupljena centralnim ličnostima. Geti je čak sugerisao da se prava suština staljinizma može naći u lokalu. Još pre sloma SSSR-a revizionisti su formulisali socijalnoistorijsku antitezu TOT (D'Agostino 1995). Koji su argumenti ove struje?

Još u svom bostonskom doktoratu 1979. Arč Geti usprotivio se jednostranim tumačenjima Bžežinskog, Konkvesta i Fejnsoda tvdeći da imanentni pristup ignoriše činjenice (Getty 1999). Nastojeći da razbije mit o totalitarnoj prirodi SSSR-a, Geti je konstatovao da glavnu gradju iz perioda staljinizma pomenuti pisci nisu koristili. Njihovi zaključci počivali su na gradji "Smolenskog arhiva", koji su fašisti zaplenili 1941, a potom Amerikanci presnimili na mikrofilmove, i na arhivi L. Trockog. Geti je, poredeći sadržaj ovih arhiva sa sovjetskim publikacijama iz istog perioda, izneo sasvim drugačiju sliku KP SSSR-a iz 1930-ih. Složio se, doduše, sa Bžežinskim da su čistke bile pre svega pokušaji disciplinovanja partije i čišćenja od karijerista. Do 1936. čistke su pre svega trebale da učvrste sloj srednjeg partijskog kadra, i bile uperene protiv "porodičnih klika" i korupcije koja je potkopavala ugled partije i smanjila sprovodljivost centralnih partijskih ukaza. Ali Geti tvrdi da je i vrh podsticao kritiku odozdo u borbi protiv birokratije, što je tada premašivalo slične kritike u gradjanskim demokratijama. Većina inicijativa nije čak ni stizala odozgo. Čistke su kulminirale u partiji 1936/37. kada je u zameni nižeg i srednjeg partijskog kadra veliku ulogu imalo samo partijsko članstvo. Slično Levinu, i Geti tvrdi da kod uspona mladjih kadrovi iz radničke klase Staljin nije bio "birokratski moderator", niti sračunati planer kao što su ponavljale TOT. Geti ne objašnjava velike čistke kao kontinuirani proces, već kao birokratsko-administrativne mere čišćenja pasivnih

elemenata radi učvršćenja i centralizacije partije. Haos koji je tom prilikom stvaran jačao je autonomiju kvazi-feudalnih lokalnih sekretara. Velika čistka bila je napad Ježova i Ždanova na partijsku birokratiju srednjeg nivoa i napor NKVD da učvrsti svoje pozicije. Na primedbe da potcenjuje terorističku i centralističku prirodu režima i naglašava nezavisnu i aktivnu ulogu birokratije i društva, Geti je ponavljao: "Premda je sovjetski režim bio diktatorski nije bio totalitaran" (Baron 2000).

Formulišući provokativnu teza o "sporazumnom samouništenju KP SSSR-a" u svojoj poslednjoj knjizi "Put ka teroru" Geti je pokazao daje partija bila slaba da bi prožela svaki kut društva, jer je bila podeljena, nedisciplinovana i neorganizovana snaga sa malo uticaja izvan gradova (Getty 1999 a; Schoenfeld 2000). SSSR je početkom 1930-ih bio ratovima iscrpljeno tradicionalno društvo, a ne uredjeni poredak totalitarizma. Partija nije bila monolitna niti disciplinovana, vrh je bio podeljen, a niže organizacije dezorganizovane i nedisciplinovane. To nije bila efikasna lenjinska partija kadra da izvršava naloge centra. Za dizanje organizacione efikasnosti bila je potrebna čistka. Nedostajale su tehničke i tehnološke pretpostavke totalitarizma 1930-ih. Slabost centra i izvestan stepen političkog pluralizma daleko su od totalitarnog modela (npr. u ovom periodu još nije bilo telefonskih veza izmedju Moskve i Dalekog istoka). Na lokalnom nivou uprava je bila zaostala, a sukobi su izbijali kada bi centar pokušavao da kontroliše periferiju. Nasuprot R. Konkvestu, koji govori o groznoj Staljinovoj prirodi, despotu ogrezlom u zločin koji je vladao terorom i lažju oslanjajući se na "novog sovjetskog čoveka", a koji je opet bio denuncijant, terorist, konformist, birokrata i antisemit, Geti daje drugačiju sliku. Staljinove intervencije 1936. i 1937. bile su *ad hoc* prirode, a ne planske, a nekontrolisana eksplozija nasilja nije bila nameravana. Staljinova uloga porasla je tek u ratu i nakon njega, kada su komesarijati postali ministarstva, a partijski vodja postao premijer i generalisimus sa harizmom oslobodioca. Pre rata nije bio svemoćni niti svevlasni demon, čak ni planer, jer mu je bila ograničena moć kontrole terora. Geti je otišao čak do tvrdnje da su Staljinovo nasilje pre rata činile neplanirane greške, koja je svakako isključiva.

Uprkos primetnom zaoštravanju teze kod Getija je važno nastojanje da se na novi način (preko istorije svakodnevnice) pokaže da se staljinizam ne sme izjednačavati sa Staljinom i njegovim željama i da Veliki teror nije bio linerarni programirani proces Staljina i njegove klike. Teror je, naprotiv, bio rezultat sukoba moćnih statusnih grupa na različitim partijskim nivoima. Dok je u početku planski uklanjao opoziciju, na kraju je Staljin "napustio sva pravila" i "usmerio se protiv elite", a "elita protiv sebe same", pa je došlo do "rata svih protiv sviju". Vladala je pometnja motiva i nadležnosti. Akteri su postali zarobljenici ideologije koju su sami stvorili. Svi su verovali u postojanje zavere, otuda sjedinjavanje žrtava i dželata. Nije bilo disidenata niti rasprava. Represija je bila stvar saglasnosti, a preko fetišizovane discipline sama partija je radila na samouništenju. Ova gledanja su, donekle i zbog polemičkog nonkonformizma, potresla antitotalitarnu ortodoksiju američke sovjetologije.

Sličan otpor javio se i u sovjetskoj istoriografiji tokom 1990-ih, kao reakcija na nove ruske TOT (Gorinov 1997, Baron 2000). Ovde je politička istorija dugo bila skoro

sinonim partijske istorije, a rasprava o opoziciji nije bilo. Gorbačovljeva rehabilitacija predratnih opozicionih grupa otvorila je vrata preispitivanju različitih aspekata političke vladavine i proučavanju regionalnih elita. Istoričari su i dalje isticali monolitnost staljinizma i poslestaljinskih režima, ali sada je to bilo u interesu reformista da bi podvukli neelastičnost komandno-administrativnog sistema i potrebu njegove temeljite izmene. Medjutim, već početkom 1990-ih u ruskoj istoriografiji prestaje potraga za alternativama staljinizmu u obliku buharinizma kao istorijskog uzora perestrojke. Sa padom Gorbačova traganje za socijalističkim alternativama staljinizmu definitivno je prevazidjeno. Preobraćeni istoričari brzo su prihvatali TOT sa svim antisovjetskim i antimarksističkim sadržajima. U isto vreme otvarane su arhive, pa su se sa više nijansi mogli uočiti sukobi kod donošenja odluka u vrhu. Sada je ruska istoriografije bila razapeta izmedju dva pola: složenog sovjetskog arhivskog materijala i zapadnog TOT modela. Oživljene TOT su uzrok sloma SSSR-a tražile u marksizmu, a i dublje. Umesto istraživanja konkretnih protivrečnosti, dostignuća i slabosti sovjetskog razvoja, čitava sovjetska istorija proglašena je za "tragičnu grešku". Ali, uporedo s tim rastao je i otpor društvene istorije imanentnim politikološko-pravnim objašnjenjima, o čemu svedoče rezultati novih ruskih istraživanja staljinizma. Tako su npr. Dejvis i Hlevnjak, istražujući mehanizme odlučivanja 1930-ih, izneli složenu sliku stvarnosti ozbiljno dovodeći u sumnju dogmu TOT da su najviše partijske distance same odlučivale (Gorinov 1997). U SSSR-u su sve do početka rata bila akutna razilaženja izmedju različitih struktura partijskog i državnog aparata. U složenoj mreži različitih interesa državnih organa Politbiro i Staljin imali su najčešće ulogu arbitraže, koja je doduše bila važna, ali je ipak morala voditi računa o interesima suprotstavljenih strana. Hlevnjak je zaključio da je sposobnost opstanka sovjetskog sistema bila u izvesnoj meri omogućena upravo tolerisanjem "antisistemskih elemenata": "iznudjenim dozvoljavanjem privrednih regulatora i stimulansa, tj. spontanih društvenoeekonomskih procesa koji su ublažavali protivrečnosti hipercentralizacije i i državne prinude". Gledište da je Staljinov sistem bio monolitan jeste teorijska fikcija (Gorinov 1997). Još je kod Lenjina važno načelo kadrovske politike bilo stvaranje ravnoteže u državnom mehanizmu naporednim postavljanjem oponenata: Trockog i Staljina ili Rikova i Curupe. Klasična politika uravnotežavanja vlasti aktuelna je u svakom režimu. 0 opštem *divide et impera* načelu nije vodio računa vulgarni antistaljinizam TOT sledeći udobnu tezu o svemoćnom vodji despotu, koja je jednostrana, kao što nije više ubedljivo ni romantičarsko izdizanje zaslužnog Trockog iznad tobože sive figure Staljina u revoluciji. 0 složenosti sovjetske situacije govori i to da su uvek pored privrednih postojali i politički klanovi. Tendencija spajanja političkih klanova sa uticajnim privrednim rukovodiocima postala je vidljiva 1930-ih što je blokiralo modernizacijske napore centra. Da bi to neutralizovao, Staljin je povremeno "mešao karte", menjajući vodeće privrednike i partijske sekretare. Ali ni time nije uspevao da razbije moćne grupe stvorene oko vodja različitih nivoa koje su počivale na ličnoj lojalnosti. Rukovodioci, premešteni na druge položaje, vodili bi i svoje ljude sa sobom (Gorinov 1997). Borba centra protiv teritorijalnih

klanova bila je važna osnova "Velikog terora", slažu se mnogi sovjetolozi od Getija do Levina.

5. 3. Politički *versus* socijalni sukobi

Gotovo da bi se moglo reći da su bile spontane unutarnaučne sociološke reakcije na TOT koje su se povremeno javljale kao izraz zasićenosti statičnim normativizmom. Predstavnici političko-kulturnog pristupa (I. Deutscher, R. Tucker, S. Cohen, M. Lewin, D. Bensaid) ističu šire društvene izvore pojačanog nasilja i sukobljavanja: nasilje je bilo sastavni deo širih procesa industrijalizacije i posledica snažne promene društvene strukture 1930-ih. Nešto snažniji revizionizam u krilu društvene istorije nastao je u SAD krajem 1970-ih, kao reakcija na statični normativni antitotalitarizam, koji je naglašavao monolitnu prirodu socijalizma i fašizma i ključnu ulogu partije i vodje. Teze o čvornoj ulozi države i visokom stupnju kontrole društva bile su zajedničke ideografskoj i nomotetskoj struji unutar TOT, smatra oksfordski istoričar Nik Beron (Baron 1997). Ipak, sužavajući poredjenja političkih sistema na autoritarne režime i preuzimajući idealni tip iz političke nauke, idiografski metod skloniji je TOT. Mnoštvo različitih pristupa služilo se idealnotipskom metodologijom, a što su istoričari više težili vlastitom ekskluzivizmu bili su skloniji isključivostima. Na drugoj strani, proučavanjem daleko raznovrsnije skale sukoba, zatim lokalnog otpora centru i neuspeha centralnih ustanova, pristup društvene istorije zalagao se za širu načelnu uporedivost svih sistema (a ne samo fašizma i staljinizma). Pod uticajem ove struje razvijao se složeniji nomotetski pristup. Braneći se od asimilacije drugih društvenih nauka, istoriografija je prihvatala metode i pojmove drugih disciplina (ekonomije, sociologije, demografije). Pod uticajem francuskih analista i nemačkih strukturalista radikalni kritičari TOT sve više ističu potrebu proučavanja društva sociološkim metodama, trudeći se da društvo ne shvataju kao epifenomen politike, tj. da mu priznaju relativnu samostalnost. I ovde su razilaženja bila najupadljivija kod ocene uloge Staljina. Otpor društvenoj istoriji išao je do optužbe da ova disciplina pravda Staljina kao bezuticajnog i da minimizira velike tragedije. Predstavnici istorijskodruštvene struje uzvraćali su da upravo *a priori* moralna osuda i kruta podela subjekata na dželate i žrtve dovodi istoričare u nevolju. Tome nasuprot, njihov nomotetski pristup (isticanje važnosti odnosa izmedju centra i periferije i društvene pokretljivosti) objašnjava zbivanja bez dodatnog moraliziranja, koje olakšava političku demonizaciju. Društveni istoričari nazvani su revizionistima jer su kritikovali tradicionalne politikologe i istoričare koji su se bavili zbivanjima, a ne procesima. Ovu teorijsku napetost nije mnogo smanjivala okolnost što podeljenost nije uvek bila jasna niti odsečna, tj. što još ima socijalnih istoričara koji verbalno koriste pojam totalitarizam kao i političkih istoričara koji su bliski revizionistima. Geti je optužio totalitarnu školu za politizaciju: "Uvek postoji opasnost da naučnici postanu podredjeni tužiteljima, pas maše repom gospodaru, a kritičko korišćenje izvora, valjanost naučne dedukcije i strogost argumenata podredjeni su vrednostima pisca". Slično je i S. Koen pisao o "hladnoratovskom zanesenjaštvu

istoričara totalitarizma". Pristalice TOT optuživale su revizioniste da strukturnim pristupom skidaju odgovornost sakomunističkih vodja. Geti je upozoravao da delo R. Konkvesta pripada XIX veku i žanru idealističkih istoričara koji na temelju ličnih procena i književnih izvora pišu o herojima i antiherojima, a Konkvest je odgovorao da Geti piše apologetsku istoriju socijalizma (Baron 2000). Polemičke strasti nisu izostale uprkos tome što američki *Historikerstreit* nije vodjen oko prošlosti SAD, nego oko istorije njenog glavnog ideološkog i državnog rivala - SSSR-a.

Razvijanje alternativnih istraživačkih pristupa svakako je važnije od polemičkog zaoštravanja spora. Za razliku od klasičnih istoričara "dogadjajaca" i politikologa, koji su bili zaokupljeni državom i kretali se unutar statičnih pravno-politikoloških tipologija, istoričari društva zaokupljeni su problemom izmene društvene strukture i oblicima socijalne interakcije. Iza krupnih političkih zbivanja pokušavaju da uoče šire grupne napetosti (izmedju umnog i fizičkog rada, unutar hijerarhijski raslojenog kolhoznog seljaštva, različitih interesa birokratije) i političke posledice ove razudjenije stratifikacije (npr. uticaj stahanovske kampanje na politiku voćstva i radnike). Kao ne manje važne uočene su političke posledice snažne vertikalne i horizontalne pokretjivosti u toku urbanizacije i industrijalizacije i slabljenja tradicionalnih veza. Upravo su ovi procesi (a ne volja vrha) olakšavali indoktrinaciju i teror, jer su nastali organizacioni problemi i dodatna potreba za kontrolom, što je otvorilo put hapšenjima i logorima. Čikaški istoričar Šeila Ficpatrik, jedan je od uticajnijih revizionista koji, doduše, ne poriče totalitarne crte staljinizma, ali tvrdi da je revoluciji odozgo odgovarala reakcija odozdo. Neosnovano je izolovano istraživanje ideologije i terora uz zapostavljanje dinamike društva. Podzemno društvo radnika migranata razvijalo je vlastite strategije preživljavanja da bi izbeglo birokratski nadzor (Fitzpatrick 1999). Društvenu pokretljivost ubrzavala su i masovna hapšenja i deportacije.

Jednu od ortodoksnih teza TOT o stalnom teroru boljševika nad seljacima, koji su tobože težili samostalnosti i tržištu, doveli su u pitanje istoričari Kozlova i Litvak pokazavši da su upravo na selu postojali duboki tradicionalni socijalnopsihološki otpori tržištu i pretpostavke za ukidanje NEP-a (Gorinov 1997). Š. Fitzpatrick je istraživala strategije seljaštva u preživljavanju trauma kolektivizacije: strategije otpora (pasivnost, apatija, sezonske migracije, bekstva), strategije upravljanja (pregovaranje o kolektivizaciji), strategija aktivnog prilagodjavanja (korišćenje prilika za za zaštitu ličnog interesa od kolektivnog), strategije manipulacije (korišćenje denuncijacija da se provocira akcija države u korist seljaka). Poljuljano je i ortodoksno gledanje da su seljaci pozdravljali NEP, koje je bilo osnova teorija koje su seljake neopravdano prikazivale samo kao objekt ideologija. Opovrgnut je i stereotip o stanju u industriji, koje je tobože bilo gore nego u carevini jer su boljševici ponižavali radnike. Tome nasuprot neka nova istraživanja pokazala su da su stalne migracije radnike bile kanal otpora privrednim funkcionerima (Steblev). Direktori fabrika morali su da se mire sa radnicima da ih ovi ne bi masovno napuštali, jer bi tada rukovodilac stradao (Gorinov 1997). Bihevioristički usmereni revizionisti pokazali su da sovjetski vrh više nije mogao da kontroliše državne mere, pa je

izvršenje direktiva stalno improvizovano, a posledice bivale nepredvidljive (Baron 2000). Teza o haosu kao izvoru nasilja donekle je slična gledištu o"neuspešnom totalitarizmu" (M. Fainsod), premda je sama "neefikasnost" poretka i ukazivanje na haos oslabila valjanost modela totalitarizma koji pretpostavlja totalno glajhšaltovanje i nadzor.

Revizionisti su merili stupanj željenog i neželjenog pluralizma u sistemu tvrdeći da stanje nije samo s vrha dozirano nego da je bivalo iznudjeno sporazumom izmedju različitih centalnih i socijalnih interesa u kom je vrh katkad samo posredovao. V. Dahem (Duhham) piše o "Velikoj nagodbi" *(Big Deal)* izmedju nove elite i režima što je imalo za posledicu povratak vrednostima srednje klase krajem 1930-ih. Š. Ficpatrik smatra da kulturna revolucija kao strategija mobilizacije nije bila nošena od društva već joj je cilj bio da obezbedi masovniju podršku režimu. Slično Brošatovoj (Broszat) tezi o Hitleru kao slabom diktatoru i Geti je "normalizovao" ulogu Staljina. Prigovarano mu je, kao i Brošatu, da potcenjuje voluntarističke izvora terora i preterano ističe nezavisnu uloge birokratije koja je bila više posrednik nego naredbodavac. Možda najekstremniju revizionističku tezu izneli su Š. Ficpatrick i G. Ritersporn objašnjavajući politiku partijskog vrha pritiskom odozdo. Naime, ključne su bile reakcije lokalnih organa i težnja za ukidanjem samovoljne korupcije i neefikasnosti vrha (antibirokratska revolucija).

Premda je i revizionistima upućeno više načelnih prigovora, kao što su pojmovna razapetost (nategnutost), nedovoljna empirijska proverljivost ključnih pojmova (kao društvena pokretljivost, status, centar-periferija, kulturna revolucija, socijalni savezi), zatim ne uvek jasno razlikovanje države i društva, centra i periferije itd, ozbiljniji prigovori upućeni su TOT. U otporu novim TOT aktuelizovani su i neki klasični prigovori koji su se uklapali u novu istorijskodruštvenu kritiku. Još ranije uočene razlike izmedju nacizma i staljinizma u pogledu prirode i uzroka terora u svetlu novijih istorijskodruštvenih istraživanja dobile su dodatni značaj. Teror u Nemačkoj do izbijanja rata bio je drugačiji od onoga u SSSR-u, jer je na različit način poimana unutrašnja struktura javnog neprijatelja. Tradicionalne privredne, vojne i polit, elite ovde su ostale gotovo netaknute (Traverso 2000). U SSSR-u je iz temelja izmenjena društvena struktura, pa niko nije bio zaštićen od represija i deportacija u periodu velikog terora: svaki kulak mogao je postati neprijatelj socijalizma, iza svakog člana partije krio se špijun, svaki tehničar bio je potencijalni saboter, svaki bivši menjševik mogući kontrarevolucionar, a svaki stari član partije trockista itd. U Trećem Rajhu bilo je jasno propisano: neprijatelji su pre svega rasi strani elementi (Jevreji, Cigani, retardirani, homoseksualci), a potom komunisti, socijaldemokrati i liberali. Za razliku od antifašista, koji su gonjeni zbog aktivnosti, greška pomenutih grupa bila je u njihovom samom biću. Nemački fašistički poredak bio je manje haotičan od sovjetskog jer teror nije pretio društvu u celini. Totalitarni sistem nije bio pretpostavka nacističkog genocida, jer je teror počivao na logici rasizma i biologizma koje nije bilo u staljinizmu. Na jednoj strani bila je šlepa i haotična represija, "militarističko-feudalna" eksploatacija seljaštva, izmenjena društvena struktura i deportacije zbog paranoidne vizije zavere sa neprijateljem. Na drugoj strani bilo je društvo formirano na etničko-bilogističkim kriterijima spremno na kolonijalnu ekspanziju, rat i rasističko

uništenje Jevreja, Roma i Slovena. Ove u temelju različite logike staljinizma i nacizma opovrgavaju hipotezu o "kauzalnom *nexusu"* izmedju njih i istovremeno relativišu pojam totalitarizam. Fireova i Nolteova TOT obilaze suštinske izvore fašizma: eugeniku, rasizam i eutanaziju čije je eksperimentalno polje bio kolonijalizam liberalnih evropskih sila u XIX veku i američki robovlasnički sistem (Traverso 2000). Lako je pojmljivo da eugenika sa projektom rasnog jedinstva stvara drugačiju društvenu strukturu od oktroisanog jedinstva "prijateljskih" klasa i ravnopravnih nacija lišenog biološki nadmoćnog gospodarskog naroda (*Herrenvolkj.*

5. 4. Dobrovoljni dželati

Statična slika o nacističkoj i staljinističkoj totalitarnoj vlasti stvarala je pedagoški problematičnu viziju savršene diktature koja je pojedincu pružala izbor samo izmedju potpunog potčinjavanja ili riskantnog otpora u samožrtvovanju. Žrtve su odsečno razdvojene od dželata. Još pre Goldhagena bilo je istraživanja koja su u ovom pogledu sugerirala složeniju sliku nacizma (Broszat 1998), a revizionisti su pružili sličnu sliku staljinizma. Brošat je našao da je čak i u Trećem Rajhu bila moguća opozicija i gradjanska hrabrost, a Goldhagen je to otvoreno zamerio Nemcima. Nije bilo idealno-tipske totalitarne države niti beskompromisne opozicije. Svakodnevnica je bila kombinacija prilagodjavanja i ograničenog otpora, mešavina principijelne i interesne motivacije. Brošat je pokazao da često posleratno objašnjenje mnogih "bivših", da su ostajali na svojim mestima ili ulazili u partiju "da bi sprečili još gore", ne treba uvek automatski diskvalifikovati kao goli izgovor. Jer bez uočavanja šireg spektra obrazaca ponašanja ne može se pisati autentična istorija Trećeg Rajha. Sporazum brojnih vanpartijaca sa nacizmom smanjivao je sposobnost funkcionisanja režima i uticao na strukturu Trećeg Rajha: naime delovalo je mnoštvo društvenopolitičkih zavisnosti, pa se ovaj splet ne može uklopiti u pojednostavljenu sliku jedinstvene odozgo nametnute totalitarne vlasti, čak i kada se podudara sa udobnom sklonošću da se izdestilišu jednostavne prazne formule iz nacističkog doba (Broszat). Istorijsko empirijska kritika prenapregnutog pojma totalitarizam nije uperena pre svega protiv poistovećivanja totalitarnih ideologija i sistema niti protiv oslanjanja savremenih političkih sukoba na istoriju nacizma. Okrenuta je protiv statične i okamenjene vizije političke vlasti koju sugerira pojam totalitarizam, a koja malo prostora ostavlja realnoj istoriji, mnogostranim protivrečnostima i promenama nošenim oprečnim interesima, procesima i sukobima.

Premda nije direktno osporavao već ignorisao TOT, Goldhagen je tezom o Hitlerovim dobrovoljnim dželatima na drugi način doveo u pitanje opštiju dogmu o teroru i prinudi kao suštini totalitarnih režima (Goldhagen 1998). U goldhagenovskom duhu Robert Tarston (Thurston) i S. Šatenberg (Schattenberg 2000) osporavaju opis SSSR-aiz 1930-ih kao totalitarnog režima (Ohr 1998). Veliki teror nije bio proizvoljni teror države protiv društva, jer su izmedju 1935-39 mnogi ljudi u SSSR-u podržavali nasilje i čak u njemu dobrovoljno učestvovali. Na udaru su bile pre svega elite: komunisti, intelektualci i

vrhovi birokratije. Staljinov strah od opozicije nije bio najvažniji, slažu se i ovi istraživači sa Getijem i Ritersporn om, a ni partija nije bila monolitna. Ovde je na drugi način istaknuta uloga društva, nasuprot tezama o svemoćnoj državi i monolitnoj partiji. Gledanje da je teror imao široku saglasnost ne uklapa se u totalitarni model. Kada se konstatuje da su u sprovodjenju nasilja pored vrha i tajne policije, učestvovali i inteligencija i delovi nižih slojeva, opovrgava se teza da je teror tekao samo odozgo i po planu režima. Složene okolnosti u kojima se odvijao Veliki teror u SSSR-u nastale su u kombinaciji podsticaja odozgo i denuncijacija odozdo. Konkurencija lokalnih političara oko ključnih pozicija bila je izvor denuncijacija, a sukobi su izbijali zbog korupcije, nepotizma i patronaže. Društvena istorija podvlači tesnu veza države i društva, navodeći da izvore nasilja treba tražiti u inicijativama vrha, ali i podrški baze. To je daleko od smišljenog plana, jer se uloga staljinističkog vrha kretala izmedju manje ili više uspešne manipulacije i arbitraže u kontroli udaljene i haotične periferije.

Ipak je u staljinizmu odnos saučestvovanja i otpora složeniji nego kod fašizma. Režim jeste donekle imao podršku širih slojeva, ali je bio prisutan i otpor, otvoreni i prerušeni. Dakle, država nije bila svemoćna, niti društvo potpuno pasivno bez otpora. Seljaci su se opirali NEP-u, ali i kolhozima, pa su razvijali strategije otpora, a nasilje je bio kanal pokretljivosti koji je pretvarao seljake u kolhoznike. S. Kotkin je prigovorio TOT da previdjaju polet radnika za konstrukcijom socijalizma koji je vrlo značajan za izgradnju Urala i Magnitogorska. Po njemu, nije bilo fundamentalnog antagonizma izmedju sovjetske države i radničke klase, a teror govori o dinamičkim odnosima moći. Reagujući na ovo revizionističko tumačenje Dž. Merot je upozorio da ako je industrijalizacija čak i uključivala žar i polet, ipak nije sigurno zavisila od njega. Kao što nasilje nije uvek kretalo odozgo, tako ni vrh nije bio puki arbitar (Marot 1997). Treba izbegavati jednostranosti koje nesvesno ističu iz polemičkog naboja i namere istraživača da ospori neko tumačenje. U polemikama po pravilu nema smirenih i diferenciranih argumenata. Revizionistička kritika TOT takodje nije lišena isključivosti nošenih polemičkim žarom. Tako je npr. teško reći da bi samo entuzijazam radnika bez prinude mogao stvoriti Magnitogorsk, što je tvrdila i staljinistička propaganda, premda ni žar ne treba uvek ignorisati. Sasvim je sigurno da kolektivizacija i industrijalizacija ne bi prošle da nisu podstakle šire društvene interese. Bez društvenih interesa i motivacije ne bi bilo ni kolhoza ni Magnitogorska. Ali splet interesa je složen. Nije to bio samo interes širokih slojeva nošen nadama u bolji život, već i interes vrha. Treba imati na umu da je pored žara postojao i otpor radničke klase koji se, naročito nakon uklanjanja opozicije staljinizmu, iskazivao u sabotažama i odsustvu s posla. U sporu oko pitanja da li je Magnitogorsk bio rezultat žara radničke klase ili čelični sarkofag ideje jednakosti Oktobra, sažeta je jedna važna kontroverza izmedju revizionista i TOT? Da li je Magnitogorsk bio samo interes nomenklature ili celog društva? Pouzdanije odgovore pružaju konkretno istorijska istraživanja, a ne manje ili više apriorne modelske procene. Situacije su bile vrlo različite, a globalne ocene trebale bi biti opreznije i višeslojnije.

5. 5 DDR i TOT

Premda se aktuelni predmet TOT bitno izmenio nakon sloma socijalizma, pojmovno utemeljenje istraživačke tradicije ostalo je i dalje statično "neodstranjivo" jezgro. Socijalizam je i krajem XX veka za TOT ostao statičan i totalitaran, kao što je bio 1930-ih, podjednako u Vijetnamu i DDR-u. Štaviše istraživačka tradicija TOT osnažena je pramenom epohalne svesti. Sveopšta normalizacija liberalizma kanonizovala je TOT kao deo kolektivnog "zdravog razuma" (L. Laudan) uprkos ozbiljnom unutarnaučnom osporavanju. Do 1989. totalitarizam je bio borbeni pojam primenjivan na aktuelni socijalizam i fašizam, a posle 1989 koristi se za tumačenje prošlosti. Totalitarizam je postao istorija, a TOT instrument tumačenja istorije. U SR Nemačkoj preradjuje se prošlost DDR-a u okviru "drugog prevladavanja prošlosti" i govora o "dve totalitarne diktature", Trećem Rajhu i DDR-u. Oznaka DDR kao "totalitarnog sistema" postala je kvazi-službena državna ideologija. Službena vladina *Enquette* komisija utvrdila je da je DDR bio totalitarna država, ali to nije bilo samo pojmovna odredba vć su se otvorila vrata poredjenju Hitlera sa Ulbrihtom i Honekerom. Obuhvatna i s vrha usmerena službena prerada istorije DDR-a tekla je u sklopu poredjenja sa Trećim Rajhom (Gauck 1998; Demokratie und Diktaturen in Deutschland 1998). Prošlost DDR-a stavlja se pored prošlosti nacizma, pa fašizam i holokaust prestaju da budu centralni dogadjaj veka iz koga treba izvući političke konsekvence za savremenost. Normalizacija SR Nemačke odvija se preko demonizacije DDR-a (Elm, 1997). "Anšlus" DDR-a tumači se kao ponovno uspostavljanje suverene nacionalne države, oprost za rat i nacizam i "kraj vanrednog stanja poratnog vremena". Realna simbolika ovog preokreta bilo je osnivanje "Instituta za proučavanje totalitarizma H. Arendt" koji je zaposeo zgradu pokrajinskog odseka bivše Socijalističke jedinstvene partije Nemačke (SED) u Drezdenu.

Nezavisno od direktivnih obrazaca novog antitotalitarnog prevaspitavanja ovde bi trebalo razmotriti valjanost primene TOT na DDR. Ako se primeni Fridrihova idealno-tipska odredba totalitarne diktature od 6 tačaka na prvi pogled DDR jeste bila totalitarna. Medjutim, nakon pažljivijeg uvida javljaju se sumnje: bilo je sloboda verskog izražavanja, teško je sresti sistematski teror, plansku privredu je teško označiti komandnom, monopol vladajuće partije nad vojskom nije postojao jer je uvek bilo više sovjetskih vojnika, a monopola nad sredstvima opštenja nije bilo jer se uvek mogla gledati TV SR Nemačke. Da li je možda zbirni pojam totalitarizam upotrebljiv kada se poredjenje suzi na pravni poredak? Berlinski politikolog Nojner-Dutenhofer poredio je pravnu nesigurnost u DDR-u i Trećem Rajhu posebno sa stanovista načela *"nulla poena sine lege"* (nema kazne bez zakona). Ovo načelo bilo je u ustavu DDR-a, ali ga je sudstvo obilazilo u skladu sa prioritetom partijskog prava. Za 40 godina postojanja DDR-a doneto je oko 200.000 krivičnopravnih presuda zbog političkih prestupa. Denacifikacija je korišćenja za uklanjanje svih političkih protivnika. Smrtnih kazni bilo je ukupno 227: od toga 122 zbog nacističke prošlosti, 77 zbog zločina protiv države i 22 zbog ubistva. Od 1968. samo je jedan osudjenik smaknut zbog špijunaže, tri zbog ratnih zločina i jedan ubica (Neuner-

Duttenhofer 1999). U nacizmu su desetine hiljada lica ubijene na osnovu osuda vanrednih sudova u konclogorima. Kod oba režima su elementi koji su štititili osnovna prava bila isključeni iz krivičnog prava. Nije bilo pravne sigurnosti protiv vladajuće ideologije. Medjutim, i tu postoje važne razlike: kod nacizma bila je ukinuta stavka o zabrani povratnog dejstva i zabrana analogije, što je direktno vodilo bespravlju, dok su ove zabrane unete u oba ustava DDR-a (1949 i 1948). Ipak je neodredjenim krivičnopravnim odredbama i socijalističkom sudstvu ostavljena mogućnost da samovoljno deluje pod plaštom "pravne državnosti". Dakle, premda je načelo *nulla poene sine lege* važilo u DDR-u, bilo je sistematski potcenjivano (Neuner-Duttenhofer 1999). U DDR-u je 1950-ih delovalo ofanzivno antifašističko političko sudstvo koje je progonilo nacističke zločince i neprijatelje radničke države. Ali, bio je vidljiv i napor da se stvori atmosfera normalnosti i pravne sigurnosti. Uprkos tome kadrovska uprava istočnoevropskog socijalizma nije stvorila socijalističku demokratiju već "vaspitnu i formativnu diktaturu" (U. Heuer) sa snažnim elementima jednakosti. Kod nacizma pravo je bilo prožeto narodnjačkim rasnim duhom i "totalno", sa daleko manje pravne sigurnosti izuzev u privatnopravnoj oblasti. Svojinsku sigurnost u Trećem Rajhu ugrožavali su samo rasistički antisemitski zakoni, u socijalizmu je kritika privatne svojine počivala na vekovima dugoj prirodnopravnoj tradiciji. Da li je okolnost da su, uprkos razlikama, vlastodršci u oba režima koristili nejasne zakonske odredbe i stvarali pravnu nesigurnost u kojoj su gušili neželjeno političko ponašanje dovoljna da se režimi svrstaju u istu kategoriju? Ako bi se pravnici i složili, sociolozi i društveni istoričari ne bi. Medjutim, problem je ipak složeniji da bi se sveo na razliku izmedju disciplinarnih pristupa. Zašto?

Naime, još jače sumnje u TOT javljaju se kada se uzmu u obzir nova istraživanja svakodnevnice DDR-a. Hermeneutički usmerena medjugranska istraživanja pokazala su da je kod ocene DDR-a vidna protivrečnost izmedju službenih ocena režima i individualnog doživljaja prošlosti (Lay 1996; Sabrow 2000; Bialas 1998; Mertes 1999; SchwarzA/alerius 2000). U istraživanju svakodnevnice prevladava nekoliko problema. Da li je DDR bila totalitarna diktatura ili autoritarna socijalna država? Koje su bila granice uticaja partije? Ako se prizna značaj sećanja na svakodnevni život u DDR-u za rekonstrukciju karaktera režima, onda se razilaženja oko valjanosti TOT ne mogu relativisati različitim disciplinarnim pristupom?

Naravno da kod službene prerade prošlosti nema ovih dilema. Kao prioritetne ističu se totalitarne crte DDR-a, političko sudstvo, gušenje opozicije i si. Naročito konzervativci upozoravaju da iako je DDR mrtva, njena ideologija je živa. Prerada istorije je nužna jer je alarmantna snaga PDS i Zelenih. Treba pružiti otpor nostalgiji za DDR-om, širiti antitotalitarnu saglasnost, zalagati se protiv opšte amnestije za SED i Štazi zločince (pripadnike bivše službe Državne bezbednosti DDR-a), sprečiti jačanje komunizma i nastaviti oslobodjenje u glavama (Kreuth 1998). Umereni istoričari naglašavaju elemente socijalne države kod DDR-a i bave se odnosom "saglasne diktature" i države obilja (S. Wolle, H. Zwahr, M. Sabrow). Pri tome upozoravaju da veliki deo stanovnika DDR-a nije režim doživljavao kao diktaturu. Do 1961. Nemci su mogli birati da li će živeti na Istoku iliu

Zapadnoj Nemačkoj pa je veliki broj konzervativaca i liberala napustio DDR, ali su se levičari tokom1950-ih vraćali u DDR u nadi da će stvoriti drugačiju Nemačku. Tek posle izgradnje Zida 1961. prestala je mogućnost slobodne promene mesta stanovanja. Ni odnos klasičnih TOT prema DDR-u i podeli Nemačke nije bio jedinstven. K. Fridrih, "patriota starog kova" žalio je zbog podele Nemačke, K. Jaspers je takodje sledio rodoljublje M. Vebera previdjajući njegov šovinizam, dok se H. Arent, kao Jevrejka, protivila ovom nemačkom "patriotizmu". Ona nije osudjivala DDR kao totalitarnu državu, već je upozoravala da je Veber bio spreman da "radi ponovnog uspona Nemačke sklopi savez i sa samim djavolom" (Beyme, 1998, S. 26). Za razliku od nacionalista, antinacionalistički sledbenici TOT, koji su bili protiv nemačkog ujedinjenja, po pravilu nisu u DDR-u videli totalitarni režim.

Bilo bi pogrešno misliti da su današnja razilaženja oko karaktera DDR-a imalo zavisna od različitih gledanja unutar samih TOT, iako ima pisaca koji se na to pozivaju (Wippermann 1997, S. 13). Današnje polemike imaju drugačije izvore. S jedne strane opstaju klasične TOT (Demokratie und Diktaturen in Deutschland 1998), a s druge sve su upadljiviji raznovrsni teorijski otpori (Elm 1997; Roth 1999; Sabrow; Lindenberger i si.). Otpori potiču od bivših DDR naučnika, različitih levičarskih struja i socij al liberal a stare Bonske republike. Fenomenološka i istoricistička relativizacija TOT podseća da se, polazeći od univerzalne važnosti liberalne misaone tradicije i pluralističkog poimanja nauke, ni kultura, a ni vlast u DDR-u ne mogu u dovoljnoj meri objasniti na normativan i imanentan način. Etnografski pristup navodi da postoji i drugačija kultura prošlosti. Kulturnoistorijski obrt koncem XX veka olakšava poimanje starog načela sociologije saznanja da je svaka stvarnost pre svega društvena konstrukcija. Svaka stvarnost i svaka istorija stvara u konkretnom društvu sliku koja u sebi nosi vlastite izvore i kriterije pouzdanosti. Ukoliko se prihvati fenomenološko načelo da se društvena konstrukcija stvarnosti uvlači u nauku, čiji misaoni kriteriji u finijim oblicima slede norme svesti ljudi u njihovoj svakodnevnici, onda se problem paralelnog postojanja dva sistema na istoku i zapadu javlja u složenijem obliku od stanja koje sugeriraju TOT. Ne stoje li iza različitih poredaka na istoku i zapadu (naročito kod dve Nemačke) dva različita istorijska sveta smisla sa specifičnim obrascima podruštvljavanja prošlosti. Zar nije realni socijalizam takodje razvijao ništa manje "normalnosti" od zapadnog liberalizma, koja se ispoljavala objektivno u institucionalizovanim oblicima i ideološkim vrednostima, a subjektivno u oblicima raznovrsnog tumačenja realnosti? Ako se ove okolnosti bar delom uvaže, problem izgleda drugačiji. Jednoznačna ocena minulog režima prestaje da bude cilj, već to postaje njegova složenija rekonstrukcija koja zahteva ne samo uključivanje kulturne istorije i političke kulture nego i višedimenzionalno proširenje predmeta istraživanja. Sećanja na socijalizam su višeslojna, a "socijalistička vizija istorije" je rezultat ne uvek uskladjenih instanci: prožimanje i konkurencija sovjetskih uticaja, komunističke partijske tradicije i nepodudarnih marksističkih vizija društva. Socijalističku istoriografiju pisali su naučnici, partijski istoričari, pa čak i sam partijski vrh. Tako stvorena slika istorije stalno je prilagodjavana novim potrebama i prenošena stanovništvu preko različitih sredstava

masovnog opštenja, jačana ličnim iskustvima i tradicionalizovanim sećanjima, razvijana i nijansirana književnim i filmskim društvenointegrativnim naporima. Ona nije uvek bila izolovana, već se suočavala i sa oprečnim zapadnim vidjenjem prošlosti koju u DDR-u nije mogao Zid da spreči.

Složenija vizija DDR - stvarnosti iziskuje i složeniji pristup njenoj rekonstrukciji i višeslojnija tumačenja: sociološki, etnografski, fenomenološki, istoricistički. Potsdamski centar za istraživanje savremene istorije, u koji su uključeni i neki saradnici iz DDR-a (T. Lindenberger, M. Sabrow), istražuje osobenost kulture sećanja na DDR i napetost izmedju istorije i stvarnosti DDR-a. Ovoj usmerenosti blizak je i časopis *Berliner Debatte Initial*, posvećen pretežno istraživanju DDR-a (vid. brojeve 6, 1998 i 1, 1999). Aktuelizovan je hermeneutički pristup, koji traži složeniju rekonstrukciju DDR stvarnosti od bipolarnog antitotalitarnog modela. Kao podjednako važni uočeni su politički uticaji, subjektivna iskustva i autentične prilike u DDR-u. Sabrov koristi pojam diktature koja je počivala na saglasnosti (*Konsensdiktatur*) ne smatrajući da je ovaj pojam protivrečan i držeći da je DDR, doduše, bila različita od Zapada, ali nije bila nelegitimna. U DDR-u je bilo i zajednica za raspravu (Sabrow 2000). Lindenberger smatra da je pojam vaspitna diktatura prikladniji od totalitarne (Lindenberger 1999), a Bialas velikoj istoriji DDR-a protivstavlja značaj malih biografija (Bialas 1998). Uočljiv je uticaj Fukoovog pojma rasprave, shvaćene kao "sveukupni fond specijalne produkcije znanja koji uključuje sadržaje, ustanove, preradu i predavanje znanja o prošlosti". Cilj je sociološkosaznajni - opis jezičke i medijske moći ideološkog oblika predstavljanja prošlosti. Sabrov uz etnografsko posmatranje nastoji da kulturnoistorijski rekonstruiše prošlost, pitajući se nije li na Istoku vladajuća rasprava stvorila ništa manju "normalnost" nego na zapadu? Drugim rečima, nije li DDR nelegitimna samo zato što se razlikovala od Zapada?

Hermeneutički usmereni naučnici su na pitanje da li se istorija DDR-a može svesti na volju partije, regovali tvrdnjom daje to jednodimenzionalni pristup TOT. Problem naravno nije bio samo akademski. Otvoreno je šire pitanje identiteta gradjana DDR-a, koji su nastojali da opravdaju vlastitu aktivnost u prošlosti izvan političkog segmenta diktature. Dok mediji komercijalno zadovoljavaju "ostalgične potrebe" za knjigama, pesmama i filmovima sa kojima su DDR Nemci odrasli, na drugoj strani paušalno odbacivanje DDR-a kao totalitarne tvorevine obezvredjuje životne karijere i negira smisao ranijeg postojanja. Važne su razlike izmedju totalitarnih pretenzija i proživljene prošlosti, pa je slika složenija nego što može izgledati iz perspektive pobedničkog pisanja istorije u kom su zapostavljene razne neformalne veze i relativno zasebni društveni podsistemi. Službenu totalitarnu sliku DDR-a narušava analitičko razbijanje sistema na male svetove svakodnevnice i pojedinačne biografije jer decentralizuje istraživačke perspektive. Upravo je to istorija većine koja nije toliko marila za veliku celinu socijalizma koliko za vlastite interese. Modelskoj istoriji DDR-a suprotstavlja se realna istorija ljudi koji su u njoj živeli.

Društvena istorija podvlači da se o značaju istorijskog dogadjaja može govoriti tek priznavanjem značaja mikro-nivoa pojedinca, a potom i makro nivoa države. Dakle, ne ili - ili, već kombinovano razmatranje oba nivoa. DDR se može posmatrati ne samo kao

totalitarno nego i kao "društvo nižih slojeva", "radničko društvo" ili kao "vaspitna diktatura". Za to su neophodne teorije srednjeg obima, tj. proučavanja urbanizacije, društvenih grupa, generacija i obrazovanja. DDR je složenija nego što izgleda u rutinskoj političkoj istoriji koja je vidi kao obično totalitarno društvo. Premda je DDR bila diktatura zbog odsustva vladavine prava, nije sve u DDR-u bilo diktatura (Lindenberger 1999). Treba proučavati realne interese i čvršće motivacione sklopove koji su odgovarali relativno stabilnoj grupnoj pripadnosti: interes radnika, domaćica, direktora pogona i si. Vladajuća partija u DDR-uje, kao uostalom i sve druge vladajuće partije, pokušavala da ove interesne motivacije veže za sebe. Zato treba istražiti ponašanje pojedinaca i grupa unutar i izvan službenih ustanova. Mnogi su se školovali ne zbog socijalizma već zbog vlastitog interesa za usponom što je podsticalo obnovu elita, a ne uravnotežavanje društvene strukture. Za razliku od NSDAP, u DDR-unije SED trajno podsticala vlastitom dinamikom društveni razvoj. Nacizam je prožimao i usmeravao daleko više oblasti razvoja od socijalizma (Lindenberger 1999). Dugoročne promene unutar DDR-a nisu bile pre svega društvenointegrativne (naučno tehnički razvoj, društvena i regionalna pokretljivost, promene u ulogama polova i unutar porodice i si.), jer SED nije uspevala da ih podvrgne vlastitim ciljevima. Svuda su bile prisutne granice SED vlasti iako teritorije "ne-vlasti" nisu bile jasno obeležene. Tokom postojanja DDR-a vladala je neravnomerna mešavina različitih konstelacija, konfliktnih i harmoničnih, a simbiotički aranžmani imali su daleko veću ulogu nego što se misli. Slogan "radi zajedno, planiraj zajedno i upravljaj zajedno" nije bio samo cinična laž režima niti utopijski sadržaj SED ideologije. Što se ide bliže vrhu, saodlučivanja jeste, doduše, bilo manje ali su na nižim nivoima "mali ljudi" imali dosta nadležnosti (Lindenberger 1999). Radni kolektiv, porodica, srodničke grupe, selo i zone stanovanja bili su granice uticaja partije, i nije slučajno što su ove oblasti ostale u nostalgičnom sećanju na DDR. Masovna nezaposlenost nakon ujedinjenja ojačala je sećanja na sigurnost koja je postojala u ovim nižim jedinstvima, koja se simbolično nazivaju "društva dečje sobe" i "prava dečje sobe". Činjenica da je sfera striktne partijske kontrole sapostojala sa sferama nezavisne moći u svetu svakodnevnog života, kosi se sa stereotipima TOT.

Naredni problem, koji takodje dovodi u sumnju izričitost uopštavanja TOT jeste složenost istorijskog sećanja. Šta uopšte znači kada se u sklop tradicionalnog poredjenja struktura, ustanova i ideologija uvede istorijsko sećanja? Kakav je odnos "malih biografija" i "velike istorije"? Oživljena istorija nije jednostavno biografsko razbijanje sistemske istorije. Ova dva segmenta se prožimaju. Kakva je uloga istorijskog prisećanja na diktature? Da li je reč samo o podsećanju na "sistemske crte" diktatura i o nizu običnih biografskih priča iz svakodnevnice ili o novoj vrsti važne iskustvene evidencije?

U hermeneutici je naročito vidljiva napetost izmedju "male" i "velike" istorije. Goldhagen je pokazao da je bilo moguće voditi normalan i podnošljiv život u nacističkom sistemu i da se zločini nisu morali videti ako se to nije želelo. Kod razvijenog socijalizma ideologija je još više bila fasada interesa različitih grupa. Lična sećanja na motive angažmana važna su dopuna sistemske istorije. Po sebi se razume da sećanju treba

uvek prilaziti kritički, jer je u njemu uvek prisutna ili nostalgija ili pranje biografije. Danas je u Nemačkoj nostalgija prisutnana obe strane: sjedne strane nostalgija za stabilnim DDR-om lišenim tržšne neizvesnosti i nezaposlenosti, s druge geslo "istočnjaci su nas unazadili". Čak se i na žrtve DDR režima gleda kao na nepoželjne uzročnike uznemiravanja, slično odnosu prema nacističkim žrtvama. Upkos službenoj preradi prošlosti, koju podupire i preobraćena inteligencija, nema zajedničkog poimanja istorije zbog hipoteke prošlosti nacizma i DDR-a (Lay 1996).

Novo poredjenje fašizma i DDR-a potreslo je identitet i samopoimanje mnogih istočnih Nemaca, njihove doživljaje i osećanja. Važan uzrok skepse prema TOT postaje bunt i odbijanje ovakve prerade istorije (Lay 1996, Bialas 1998). Ono što je na zapadu Nemačke shvatano kao rasprava o granicama i domašaju TOT, na Istoku je pogodilo masovna osećanja, doživljeno kao kriminalizacija DDR-a i izazvalo otpor. Nemoguće je do kraja razdvojiti motive kod različitih pokušaja poredjenja DDR i nacizma: negde je cilj kriminalizacija vrha DDR-a, negde kriminalizacija socijalizma uopšte, a time indirektno i savremene levice. Manje je skrivena težnja da se učvrsti jedinstvo Berlinske republike demonizacijom njenog ranijeg zasebnog dela, tako što će se DDR predstaviti kao deo neprekinutog kontinuiteta nemačkih diktatura sa različitim ideološkim predznakom? Ovom preradom prošlosti potkopan je antifašizam DDR-a kao važna organizaciona i ideološka osnova integracije i identiteta bivše države. Razaranje antifašizma i kolektivnih struktura izazvalo je reakciju pogodjenih koji su težili da objasne i prevladaju krizu. Kod dela omladine dolazi do neosmišljenog bega u negaciju, tj. traženja vlastite vrednosti u teoriji o kolektivnoj nadmoći, što je tzv. refleks kolonizovanih (Fanon). Posledice "anšlusa DDR-a" su: gubitak vlastite biografije (radnog mesta, kvalifikacije), društvenog vrednosnog sistema i materijalne sigurnosti. To se nadoknadjuje begom u imaginarnu realnost. Većina u DDR-u pozdravila je "ujedinjenje" iako ih je ono odvelo u krizu. "Bratimljenje sa okupatorom" blokiralo je socijalne sukobe izazvane masovnim nezadovoljstvom. Mrka svetina prihvatila je mit o Nemačkoj i preusmerila bunt protiv realnog izvora vlastite bede (nagle državne privatizacije) na strance i manjine. Uspon desnog ekstremizma olakšan je odsustvom socijalističke alternative. Antifašizam iz bivšeg DDR-u povukao se iz javne u subkulturnu sferu kao i ranije, a delom rastvorio u antitotalitarizmu. Postao je neefikasan u odbrani od plime neonacizma (Daniljuk, Holm 1998).

Zamenjivanjem antifašizma rastegljivim antitotalitarizmom i antitotalitarnim obrascem istorije DDR-a mnogi konvertiti obezbedili su mesto u nomenklaturi novog sistema. R. Lepsius je kod poredjenja diktatura ukazao na asimetriju istočne i zapadne Nemačke. Za zapadne Nemce prerada istorije DDR-a nije nikakakv egzistencijalni proces, jer ne pogadja njihovo biografsko iskustvo, niti izaziva reorganizaciju njihovih kognitivnih političkih stavova. Medjutim, na drugoj strani u iskustvu istočnih Nemaca nacizam nije bio primaran ni opterećujući. Ipak pošto je stav prema Hitlerovom režimu, kao verziji totalitarizma, u jezgru normativnih sadržaja Berlinske republike, ova asimetrija prodire u sadržinsko i metodsko suočavanje sa DDR istorijom. Na sličan način su u Jugoslaviji gradjanski rat i nacionalizam neutralizovali razlike izmedju novih država u odnosu prema

socijalističkom iskustvu i poravnali mnoge isključivosti. Socijalizam je podjednako totalitaran i kriv svima, ali iz različitih razloga. Opšti antitotalitarni protivstav zamagljuje istraživanje konkretnih protivrečnosti jugoslovenskog socijalizma, iz istih razloga sa kojih Bialas izričito tvrdi da zbirni pojam "dve nemačke totalitarne diktature" sprečava razumevanje DDR-a.

Otkuda, medjutim, uprkos snažnoj antitotalitarnoj propagandi, relativno brojno i uporno poistovećivanje gradjana DDR-a sa starim sistemom? Poznat je odgovor TOT. Radi se o nasilnoj indoktrinaciji i njenim neprevladanim ostacima. Ovim se sužava socijalizacija na političku indokrinaciju, mešaju se pojmovi, forma i sadržaj. Polazi se od dogme o sveprisutnoj države, a ne pita se o realnoj sposobnosti zapažanja ljudi, koji su živeli i preživeli DDR. Otuda i teškoće objašnjenja poistovećivanja bivših gradjana DDR-a sa starim sistemom. A. Švarc i G. Valerijus iz Instituta za transformaciju u Frankfurtu na Odri empirijskim istraživanjem pokazali su da nije samo politička sfera odredjivala socijalizaciju, tj. načine mišljenja i delanja stanovnika DDR-a, pogotovo ne kod procesa prilagodjavanja na proces transformacije u ujedinjenoj Nemačkoj. Svakodnevni život, tj. životne veze ljudi stvarali su dalekosežni spektar oslonaca identifikacije sa ranijim društvom, npr. u društvenim i kulturnim dimenzijama (Schwarz, Valerius 2000). U suženom pojmu socijalizacije TOT nema mesta za neplanirane i nesvesne uticaje. Mnogi politički i apolitični uticaji, prisutni u otvorenom i povratnom obliku želja, vrednosnih usmerenja i obrazaca ponašanja, mogu se rekonstruisati specijalnim naučnim postupcima. Reč je o tumačenju latentnih obrazaca stvarnosti i latentnih struktura smisla kod teorija o svakodnevnici, koje podsećaju da nepisana društvena pravila opštenja postaju očevidna tek kada se naruše ili obezvrede. Treba proučavati ne samo službene proglase nego i realna posredovanja izmedju sistema i životnog sveta, tj. načine na koji su konkretno povezani vlast i svakodnevnica, kao i sistematske pretenzije i realne društvene situacije, u kojima se život reprodukovao. Složena je i višestruko posredovana veze izmedju diktatorske vlasti, ideološkog disciplinovanja i paternalističke socijalne politike da bi se jednostavno svela na obrazac prinude. Zato je "objektivna hermeneutika", tj. socijalna fenomenologija (Srubar), koja kod istraživanje životnog sveta prati promenu perspektive (od okvira i uticaja ustanova ka perspektivi aktera tj. delanja), nespojiva sa TOT.

Jedno empirijsko istraživanje inženjera iz bivšeg DDR-a 1996. pokazalo je raznovrstan uticaj rada, profesije, kolektiva, pogona, zatim različite obrasce opažanja i delanja minulog iskustva DDR-a i različite oslonce identifikacije sa DDR-om (Schwarz, Valerius 2000). Izmedju radnika i predstavnika različitih hijerarhija nije bilo konkurencije zbog složene samointegracije u kolektiv na nivou sveta života, a zatim i zbog neopterećenosti borbama za položaj. To je uslovilo posthumno opažanje DDR društva kao "ljudskijeg" i "istinskijeg". Istraživači su zaključili da je opšta materijalistička i prosvetiteljska vizija sveta i društva više uticala na lične vizije gradjana od tekućih ideoloških stavova SED. Bila su to delom holistička, a delom teleološka ubedjenja o

principijelnoj mogućnosti spoznaje sveta, snazi racionalnosti, uma i tehničkog napretka i veri u mogućnost planskog uredjenja društvenih odnosa, a ne gole partijske direktive.

Da li je, uprkos razlikama DDR i nacizma, ipak svaka analogija izmedju dva nemačka režima nepodeljene vlasti neosnovana? Na koji način TOT koriste društvenu istoriju? Jedna struja strukturne istorije koja podvlači sporu promenljivost pruskog morala kao da govori u prilog TOT? Ipak, pažljivijim uvidom može se pokazati kako istraživanje objavljeno u Berlinskom "Telegrafu" (Daniljuk, Holm 1998) na iskrivljen način uklapa društvenu istoriju u TOT. Istraživači su pošli od teze da je skup vrednosti posle rata ostao u DDR-u netaknut u oblasti radnog morala koji se iz nacizma širio u razna područja DDR društva (vrednosni sistem fabrike). Za Nemačku je nacizam bio prototip fordističkog društvenog ideala, tj. razvoja nacionalne dobrobiti na osnovi korporativnog kvalifikovanog industrijskog rada i srednjeg sloja. To je bila osnova zamišljene modernizacije (kod nacizma se ispoljavala u izopačenom obliku ratne privrede) na osnovi pune zaposlenosti, stabilnog snabdevanja i planske privrede sa kojom se poistovećivalo stanovništvo. Ova modernizacija stvarala je mentalitet (tj. vrednosti na koje se oslanjala u proizvodnji, državnoj upravi i porodici) u kom se moral u dobroj meri podudarao sa nacističkim vrednostima. Njegov izraz je dopunski radni moral koji je u središte postavio nemačke sekundarne vrline: vrednoću, poredak, mar, samopoštovanje, odlučnost, poštovanje rada i organizacije i poistovećenje sa radnim mestom. Ovaj moral stvorio je proces rada, ali je postao i okosnica pozitivne samoidentifikacije. Samopoštovanje je teklo preko rasističkog potcenjivanja drugih. U svakodnevnici DDR-a sreće se sličan ponos na vlastitu radnu kvalifikaciju, na ono što drugi ne mogu da urade. Bio je prisutan naročiti antislovenski rasizam (?) uperen protiv Rusa i Poljaka. Druga oblast, gde je bio prisutan kontinuitet rasističke ideologije, nezavisno od službene ideologije, su oružani organi, gde je na različitim nivoima neslužbene normalnosti bilo slavljenja tradicije Vermahta (Daniljuk, Holm 1998).

Fordistički radni moral DDR-a znao je da ispolji nezadovoljstvo tvrdnjama "Ovde je kao kod Rusa", zatim u antiimperijalističkoj kritici Izraela gde se uočava kontinuitet fašističkog narodnjačkog antisemitizma kod stanovništva. To je strukturni konzervatizam kome se ne protivi ni današnja levica PDS (Daniljuk, Holm 1998). Pomenuti zaključci prilično su jednostrani: apstrahovane su različite svojinske osnove radnog morala u DDR-u i nacizmu, neistorično je izjednačena levičarska kritika Izraela kao poluge SAD imperijalizma sa nacističkim rasističkim antisemitizmom i nekritički je prenet obrazac rasizma na DDR. Čak i kada se bave istorijom društva TOT preinačuju odnos fašizma i liberalizma (dva oblika kapitalizma) tako da nacionalsocijalizam i socijalizam ispadaju kao dva oblika proleterske vlasti, tj. socijalizma. Uz to se obično dodaje da su Hitler i Musolini bili socijalisti. M. Šengart zapaža da se time rastereću autoritarni potencijal kapitalizma, utopija dezavuiše kao potencijalni izvor terora, a kao normalni predstavljaju ideali konkurencije i moći jačega (Schöngarth 1999, S. 200). U tom duhu hobi istoričari stalno nalaze veze izmedju zelenih i socijalno liberalnih grupa i "totalitarne DDR". Klasni i rasni zločini se izjednačavaju, a DDR i Treći Rajh poistovećuju, čime se fašizam lišava

holokausta i trivijalizuje. Ovi režimi mogu se podvoditi pod isti pojam jedino ako se apstrahuje rasistički rat i holokaust iz sklopa Trećeg Rajha. Reč je o trivijalizaciji preko poredjenja (Wippermann 1997, S. 10-11). Još jasniji je bio Jirgen Koka: "Izmedju nacističke Nemačke i DDR-a postoje brojne značajne i upadljive razlike. Što se one preciznije uoče, tj. što se temeljnije prouči sistem vlasti, socijalna i pravna politika, odnos prema manjinama, društvena istorija, privredni sistem, svakodnevnica i kultura obe diktature, to postaju upadljivije njihove duboke i mnogostrane razlike" (Cit. prema Elm 1997, 211). Treba li uopšte pominjati daje i odnos prema ratu bio sasvim opречan, jer kod DDR-a unutrašnja struktura društva nije tražila ekspanziju ka vani. Osim toga, posle 1933. u nacizmu nije narušen kontinuitet elita (od privrede do istorijske nauke), dok su u DDR-u 1945. elite iz temelja izmenjene.

Kao da je i provala desničarskog ekstremizma u bivšem DDR-u potvrdila pomenutu tezu o kontinuitetu rasizma. Ima mišljenja daje antifašizam DDR bio uspešan samo na pojavnom nivou jer nije bilo kritike "Hitlerovih dobrovoljnih dželata", saučesnika nacizma iz redova običnih ljudi. Kada je nastao politički vakuum krajem 1980-ih neproblematizovani dubinski desničarski ekstremizam lako je buknuo. Dakle desno ekstremističko nasledje DDR-a treba rastaviti na s jedne strane bespomoćno i naivno neučestvovanje većine, a s druge na "podzemnu" prisutnost strukturnog konzervatizma. Tek posle ujedinjenja će odsustvo represije omogućiti pojavu otvorenog fašizma (Daniljuk, Holm 1998). I ovom tumačenju može se uputiti nekoliko prigovora. Ignorišu se socijalni uslovi pojave neofašizma na istoku iz redova deklasiranih i nezaposlenih i uloga opšte presocijalističke tradicije koja je u svim poslesocijalističkim režimima, a ne samo u DDR-u, oživljena 1990-ih. Erupciju novog nekažnjivog fašizma izazvao je nagli vakuum vrednosti, koji je svuda učinio privlačnim dugo zabranjeni šovinizam i rehabilitovao žrtve komunističkih progona. Nemačka situacija je ipak osobena jer se država deli na "mrki Istok" i "beli Zapad". Nacisti na Istoku postaju problem tek kada žrtve njihovog nasilja postanu nemačka deca i zapadnonemački turisti. Sve je u redu dok se nasilje izliva samo na strance. Ukoliko Istok ne želi da prihvati novo društvo treba ga prinuditi. Etiketom "fašistički" može se sve opravdati. "Mrki Istok" je nešto kao "Crni Petar", simbol rušenja demokratije, države obilja, zaoštravanja policijske represije. Službena upozorenja na otpor desnom ekstremizmu su u krajnjoj liniji sredstvo učvršćenja vlasti na Istoku (Daniljuk, Holm 1998). Otuda učene: ako Istok izabere mrke, socijaldemokrati i liberali će uskratiti novac, a ako izabere crvene to će činiti konzervativci. Trajna alimentacija je Zapadu ekonomska poluga prinudne patronaže, a upozorenje na jačanje neonacizma služi pravdanju suzbijanja i levice. Načela "borbene demokratije" su operacionalizacija TOT.

Deo antitotalitarne paradigme je i tvrdnja o DDR-u kao "drugoj diktaturi", čime se ističe kontinuitet nemačke zle sudbine (Demokratie und Diktaturen in Deutschland 1998). Tvrdi se da je DDR bila fascinirana vladajućim tehnikama nacizma, pa je uprkos antifašizmu i lageru ušla u kolosek nemačkih diktatura. Rezultati poredjenja ove vrste zavise od nivoa i cilja. Opasnost uzajamnog pripisivanja i pravdanja oba sistema bi

trebalo izbeći već u metodskom polazištu. Više će se postići ako cilj bude utvrdjivanje specifičnosti, a ne sličnosti fašizma i socijalizma. Poredjenje i tome služi. Kod TOT, medjutim, govori se o kontinuitetu načina ponašanja kadra, mentalnih dubinskih struktura i institucionalnih tehnika vladanja kod "dve nemačke diktature". Ističu se strukturne sličnosti, zatim one u tehnikama vladanja, pa čak i mentalitetu vladajućih i podvlašćenih. Bialas s razlogom upozorava da je reč o površnim i skraćenim analogijama, kao onoj da se SED može nadovezati na nacistički habitus "disciplinovanih sunarodnika". Da li je u DDR-u masovno prihvaćeni antifašizam kod stanovništva bio rezultat politički uspešne kombinacije lišavanja moralne odgovornosti za fašističke zločine s jedne, i ponude da se savest očisti zalaganjem za bolju novu Nemačku, s druge strane? Ili je DDR antifašizam imao katarzičnu funkciju - čega nije bilo u Bonskoj republici? U ovoj potonjoj prošlost je dugo potiskivana i to se 1968. osvetilo. Da li se upravo zbog ovog iskustva 1990-ih to nije smelo ponoviti, tj. ne dozvoliti eruptivni povratak potisnute istorije i pitanje o prošlosti očeva? Nije se smela ponoviti greška učinjena u ophodjenju sa prvom diktaturom, pa se zato trebalo moralno rigorozno odrediti prema DDR prošlosti. Sada je prošlost valjalo nemilosrdno preraditi (Bialas 1998). Istočni Nemci bili su gotovo prinudjeni i nagnani na suočavanje sa vlastitom "totalitarnom" prošlošću. Većina je to, čak i u krizi i nezaposlenosti, odbila kao sramno i ponižavajuće. Nije mogla da prihvati da je minuli režim socijalne stabilnosti isti kao i fašistički. Osim toga, podtekst poredjenja DDR-a i nacizma bila je aluzija na strukturnu deformisanost Istočnih Nemaca, kojima treba socijalna terapija. To je bila namera komisije za "Preradu istorije i posledica SED diktature u Nemačkoj". Bialas je ovaj postupak prerade prošlosti DDR-a nazvao kolonizatorskim (Bialas 1998), a Viperman je plansku demonizaciju DDR-a preko TOT nazvao diktaturom podozrenja. Lov na komuniste iz bivšeg DDR-a i šezdesetosmaše odvija se po obrascu: "Štazi je kriva za smrt Isusa Hrista" (Wippermann 1998). Teorijski neodrživa primena TOT na DDR relativiše Treći Rajh i normalizuje novi nemački nacionalizam. Ovo nije idejnopolitički, nego strukturni teorijski prigovor zbog kog su mnogi sporili naučnu vrednost TOT.

5. 6. Istraživačka šarolikost kritike TOT

Kritika holizma, teleologije i normativizma koja je nekada upućivana vulgarnom marksizmu danas se u nešto drugačijem obliku javlja u preispitivanju TOT. Kao i kod klasičnih tako se i kod novih TOT objašnjenja svode na prepoznavanje fatalne logike socijalizma koji se nije mogao reformisati ni menjati, pa se 74. godine duga istorija SSSR-a stilizuje u ispunjenje teleologije. Nasuprot istoričarima države, istoričari društva razlikuju sekvence opisa pojedinih faza koje čine: namere aktera, konkretne okolnosti (epohalna svest i medjunarodni odnosi), struktura moći i društvenostrukturni uslovi. Od nauke o politici treba očekivati više skicu za objašnjenje prelaza iz jedne faze u dugu, a ne konstrukciju globalnih zakonitosti. Ko govori o verovatnoći razvoja, mora računati sa upadom nepredvidljivog i odustati od apodiktičnih prognostičkih pretenzija. 0

nemogućnosti obuhvata nepredvidljivog u razvoju socijalizma kod TOT svedoči i urušavanje lagera. Ono je pokazalo koliko su nediferencirano TOT opisivale monolitni totalitarizam. Bajme je ironično zapazio: "Totalitarne vodje i sledbenici TOT imali su nešto zajedničko: verovali su u efikasnost organa bezbednosti". Promenljivost interesa, političkih strategija i ideoloških usmerenja, što je posredstvom niza koleblјivih koalicija i nenameravanih posledica odvelo raspadu sovjetskog društva, ne proučava se u okviru zasebnih teorijskih premisa, već se kao goli opisi činjenica *ad hoc* integriše u vlastite postavke. To svedoči o imanentnosti i tvrdokornosti TOT. Doduše nisu samo TOT doživele prognostički krah, nego i reformističke vizije "Trećeg puta", a nacionalizam i šovinizam kod poslesocijalističkih društava pokazao je slabost i disidentskih nada u civilno društvo.

Urušavanje socijalizma razotkrilo je imanentnost mnogih tumačenja i osnažilo raznorodno usmerene pravce istorije svakodnevnice. Realizam društvene istorije bio je reakcija na normativizam TOT. Ipak, sve reakcije nisu bile istovetne. Kulturnoantropološki usmerena istoriografija svoju metodsku samosvest gradi na kritici društvene istorije sporeći pojam napretka. Nova struja hermeneutike skreće pažnju na "zaboravljenu istoriju". U središtu pojačanog zanimanja za "gubitnike" u procesu modernizacije metodom prerade velikih procesa (industrijalizacije i stvaranja klasa) svakodnevnicom, su neposredna životna iskustva i ispovesti pogodjenih prošlošću. Kod "etnološke perspektive" takodje je na delu preradjivanje objektivnih strukturnih sila u oblike svakodnevnog života i neposrednih medjuljudskih odnosa. To se vidi u izvorima "samointerpretativne" dimenzije prošlosti. "Oralna istorija" živih sećanja oslanja se na kulturno antropološki metod "gustog opisa". Upadljivo je manje ili više izričito odustajanje od sinteze i vizije jedinstvene istorije. U središtu je samopoimanje subjekata kao i pojačano priznavanje ličnog smisla istorijskog iskustva. Istorija se vezuje za samopoimanje i strukture delanja pogodjenih. Istorijska stvarnost rekonstruiše se na mestu preseka objektivnog i subjektivnog. Razradjuje se problem metodskog posredovanja strukturne i kulturne dimenzije istorije i subjektivnosti tumača i istorijskog aktera.

Kao reakcija na hladnoratovski normativizam probijaju se i novi istraživački prioriteti: "male" socijalno i geografski pregledne i konkretne celine i teme potiskuju vremenskom i prostornom pogledu "velike" teme apstraktno-teorijske strukturne istorije. Kod ove zadnje, obični pojedinci sa svojim nadama, strahovima, brigama i bedom javljaju se rastvoreni u apstraktnim pojmovima, pa se zapostavlja njihovo otudjenje. Vidljivo je usredsredjivanje na biografiju pojedinca jer su i u detalju moguća otkrića. Malo krije u sebi tragove velikog i može biti ključ za razumevanje opštijih veza. Tek kada se to ostvari prevazilazi se detaljistički empirizam. Na to je upozoravao još Sartr u kritici dijalektičkog uma. Na sličan način sa socijalnohermeneutičkog stanovišta londonski istoričar M. Falbruk (Fulbrook) poriče valjanost pojma totalitarizam (Fulbrook 1997). Za razumevanje promenljivog karaktera dominacije (koji se ne odvija samo kroz formalne političke strukture) potreban je daleko diferenciraniji pojmovni pristup, pogotovo ako se želi

objasniti duži vremenski raspon. Izbor pojmova presudan je, jer ovi mogu biti anahroni ili izrazito inovativni, mogu se odnositi na uže ili šire istorijske celine ili na deo složenih sistema, mogu biti idealni tipovi ili stvarani na konkretnim sadržajima osobenih istorijskih celina. Falbrukova upozorava da kod superteorija treba kombinovati političku istoriju, sa detaljnom društvenom istorijom (koja se bavi pramenom društene strukture, karaktera i tipičnih obrazaca ponašanja i mentaliteta društvenih aktera u vremenu). Važnost generacijskih vrednosti takodje treba imati na umu. Kod ovih problema krajnje rastegljive i široke TOT su neupotrebljive. Metod "unutrašnjeg razumevanja" ili reprodukcije pogleda na svet mora se primeniti na sve relevantne grupe u istorijskom procesu: empatija se ne može redukovati samo na ličnu simpatiju sa jednom grupom na račun drugih. Istorijska analiza nije vežba u *mimesisu,* već prevodjenje jednog kulturnog okvira i konteksta u drugi. Za analizu je najvažnije istražiti medjudelovanje izmedju različitih promena dominacije (sa različitim ciljevima i organizacionim osnovama) s jedne strane i različitih strategija i ciljeva lidera i funkcionera s druge kod razvoja medjunarodnih i domaćih prilika. Mnogo je korisnije usredsrediti se na medjudelovanje elemenata u složenoj i promenljivoj celini, nego braniti holistički i tendenciozni model. Treba razumeti i tumačiti različite glasove (a ne samo ponavljati "diskurs vladajućih"), razvijati širi teorijski okvir i prevazići uže perspektive partikularnog samopoimanja i samo-predstavljanja. Hermeneutička kritika TOT kod Falbrukove oslanja se na Manhajmov istorizam i Fukoov strukturalizam. Sporno je sužavanje pojma vlasti na jednoznačnu makropolitičku pojavu. Kritičari TOT poimaju vlast kao splet moćnih struktura koje su duboko utemeljene u duštvenim procesima. Vidljive vladajuće ustanove su zgusnuti izraz društvene dinamike i kao deo društvene prakse stvaraju naročit lični identitet i svet smisla pojedinca. Statičko tipološke TOT nastale na nasledju K. Fridriha isključile su povratni uticaj društva na državu, a idejnoistorijske verzije TOT od Talmona do Firea su apsolutizovale uticaj ideologije.

Uticaj Fukoovog strukturalizma na revizionizam u sovjetologiji još je vidljivijiu istraživanju konstrukcije identiteta (Sharpe 2000). Pod uticajem ove struje u središte istraživanja staljinizma postavljaju se klase i nacionalizam. Ističe se značaj privatnog identiteta (nacionalnog i klasnog) u samopoimanju sovjetskih gradjana - nasuprot apriornom gledanju TOT na sovjetsko društvo ili na DDR kao na skup atomizovanih pojedinaca. Iznose se mikroskopski detalji analize slučajeva, a istražuje se i kultura potrošnje sovjetske elite. Pokazuje se da je modernizacija društva bila u interesu sovjetske elite koja se trudila da stvori novu i kulturniju radničku klasu, a stahanovizam je bio pokret za stvaranjem sovjetske radničke aristokratije. Dakle, protivrečne 1930-te godine nisu bile samo period velikog terora nego i modernizacije i kulturne revolucije pre svega u naglo poseljačenim gradovima. Proces je praćen novim raslojavanjem društva što je povratno delovalo na politiku. Važan segment modernizacije bilo je davanje statusa nacije podvlašćenim etničkim grupama u carskoj Rusiji i stvaranje nacionalnih elita što je, medjutim, kasnije olakšalo raspad SSSR-a. Podrška Moskve nacionalnim elitama bila je neophodna zbog njihove pomoći u realizaciji petogodišnjih planova i održanja reda u

provinciji. U isto vreme oživljavanje nacionalne kulture i identiteta bilo je važna strana sticanja podrške naroda za globalne ideološke i ekonomske ciljeve. Premda su u ekonomskim krizama nacionalna prava gušena (glad u Ukrajini), T. Martin pokazuje "visoku kulturu" modernizacije (obrazovanje i industrijalizacija) kao osnovu integracije SSSR-a (Sharpe 2000). Još je Levin uočio da je nacionalni identitet depolitizovan isticanjem nadnacionalnog sovjetskog identiteta svih gradjana. To je trebalo da demonstrira nadmoć sovjetskog rešavanja nacionalnog pitanja nad kolonijalnim silama koje su tada pribegavale brutalnoj asimilaciji i rasizmu. Postupno je nametano boljševičko vidjenje nacije kao istorijske i prolazne kategorije. Uprkos ruskoj hegemoniji KP SSSR-a nije bila samo avangarda radničke klase nego i sovjetskih nacija. Modernizacijom i novim nacionalnim identitetom trebalo je utrti put ka socijalizmu i prevazilaženju nacionalnog identiteta. Protivrečnost, a pogotovo višeslojnost ovih procesa ostali su uglavnom izvan vidokruga TOT, jer im je bila tudja ideja o bilo kakvom modernizacijskom učinku socijalizma. Zbog strukturne nediferenciranosti svog statičkog neodstranjivog jezgra, TOT su kao opšta istraživačka paradigma za istraživanje fašizma i socijalizma neupotrebljive, iako pojedine teoreme ove paradigme mogu biti korisne u uporednom istraživanju poltičko-institucionalnih segmenata različitih režima nepodeljene vlasti.

* * *

Istorijskodruštvena kritika TOT nastala krajem XX veka ponajviše pod uticajem hermeneutike, važna je dopuna klasične kritike TOT koja je pokazivala fundamentalne razlike izmedju fašizma i socijalizma u društvenoekonomskom (svojinski poredak i društvena struktura) i idejnoistorijskom pogledu (racionalističko i iracionalističko nasledje). Ipak, uprkos prigovorima TOT se održavaju. Zašto? Jedan od razloga jeste što nedostatak preciznosti pojmova iz TOT nije smetnja nego štaviše preduslov njihove političke delotvornosti (Lübbe 1998; Roth 1999). Opštost i rastegljivost središnjih pojmova (maglovita represivnost) omogućava da se odgovarajućim tumačenjem cela teorija prilagodi nepredvidljivom, i istovremeno održi privid idejne doslednosti. Modifikacijom se izbegava nepopularni dogmatizam kao posledica pridržavanja ideoloških kanona. Već 80 godina borbene TOT (kojima se više osudjuje nego rasudjuje) samo se različito akcentuju i saobražavaju ideologijama različitih političkih grupa (liberalni, konzervativni, nacionalni, antikomunistički antitotalitarizam, i si.). Nije samo maglovit osnovni negativni pojam već su rastegljivi i novi dodatni pojmovi: tranzicija, tržišna privreda, Zapad, civilno duštvo, ljudska prava, pluralizam. Ideološki jezik postaje delotvoran ne zbog ispraznosti i besmislenosti, već zbog relativizacije svog sadržaja.

Kod jezičkopolitičkog korišćenja prošlosti kontekst sadržaja najčešće nije očiglednost, već ispričana istorija (reč fašizam uvek podseća na logore). Tek kroz podsećanje na istoriju, tj. tek u poredjenju sa totalitarnom prošlošću, ljudska prava postaju očigledna. Bez suočavanja sa prošlošću glavni današnji pojmovi ostali bi hladni. Istorija ih oživljava, otuda krupni značaj prerade prošlosti. Raširena antitotalitarna saglasnost danas

ujednačava raznolike političke alternativa jer su ove prinudjene da radi medijske prohodnosti koriste zajednički osnovni pojam. Totalitarizam je središnji javni neprijatelj, pa razlike u poželjnim vizijama društva ostaju manje upadljive. Ne radi se o iskazivanju različitih interesa već o demonizaciji zajedničkog neprijatelja. Složeno mnoštvo neželjenih alternativa sužava se na ili-ili, a različitost konkretno istorijskih situacija redukuje na otvoreni ili latentni odnos javnog prijatelja i neprijatelja. Saznajno manihejstvo TOT ne razlikuje različite struje unutar levice niti uvažava kritiku socijalističke nepodeljene vlasti s leva. Relativno ujednačeni antikomunizam TOT blokira i zbunjuje opredeljivanje jer alternative postaju odveć slične. Stvara se uniformni politički jezik koji u preradi istorije vodi njenom antitotalitarnom ujednačavanju.

Dosadašnji razvoj TOT pokazao je da na njihovo povremeno slabljenje nije toliko uticala naučna kritika koliko izmena društvenih uslova. Naučna kritika ne može izmeniti uslove u kojima TOT imaju važnu vansaznajnu ulogu. S obzirom na neodvojivost vrednosnih i političkih pretpostavki, naučna revolucija u slučaju TOT može se očekivati samo u slučaju radikalne promene epohalne svesti. TOT su od nastanka u permanentnoj krizi. Premda ih alternativne paradigme osporavaju, društveni uslovi iznova ih obnavljaju. Na neki način o tome svedoči i uticajnost klasika TOT Karla Fridriha, koji je, uprkos svojim brojnim značajnim radovima iz političke teorije, ostao u *"Social Sciences Citation Index"* skoro u celini zabeležen samo po svojoj knjizi o totalitarizmu, koja se u prognostičkom pogledu pokazala potpuno pogrešnom. Bajme drži da je skoro tragično da pionir uporednog istraživanja političkih sistema ostane u nauci zapamćen po zabludama (Beyme 1998, S. 33). Bolji dokaz da se TOT održavaju zbog vansaznajnih razloga možda nije ni potreban.

Literatura:

Baron, Nick (1997): The Anatomy of Historiographical Controversy. Situating the Totalitarian-Revisionist Dispute over the Nature of Stalinist Russia in Historical and Theoretical Context, unpublished discussion paper, distributed by Centre for Russian and East European Studies, University of Birmingham, January 1997.

Baron, Nick (2000): Politics and Political Culture: Thoughts on the Role of Historiography in Contemporary Russia, Cromohs, 5 (2000).

Benn, David Wedgwood (1999): Nazism and Stalinism, Problems of Comparison-A Review of Ian Kershaw & Moshe Lewin (eds), Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison, Europe-Asia Studies Jan, 1999.

Beyme, Klaus von (1998): Totalitarismus - zur Renaissance eines Begriffes nach dem Ende der kommunistischen Regime, u A. Siegel, hg., Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus, Köln, Böhlau.

Bialas, Wolfgang (1998): Historische Erinnerungen und gesellschaftlicher Umbruch. Die DDR im Diktaturvergleich, Berliner Debatte (1998), 9. Jhrg. No. 6

Broszat, Martin (1998): Nach Hitler, Schwierige Umgang mit Hitler. http://www.comlink.de/cl-hh/m.blumentritt/agr81 .htm

D'Agostino, Anthony (1995): "Stalin Old and New", The Russian Review, vol. 54, no. 3, July 1995.

Daniljuk, Malte/ Holm, Andrej (1998): Zwischen DDR-Tradition und Ethnisierung, Historische und aktuelle Entstehungsbedingungen für rechte Bewegungen im Osten, Telegraph 3/4/1998.

Demokratie und Diktaturen in Deutschland (1998): - Rückblicke und Aussichten am Ende des Jahrhunderts" - Kurzberichte aus den Themenfeldern und Zusammenfassungen der Vorträge, Die Tagung von 9-12. 07. 1998. Bundeszentrale für politische Bildung; www.bpb.de/demokratie/demokrat.htm

Elm, Ludwig (1997): "Zwei Diktaturen" - "zwei totalitäre Regimes" - die Enquete-Kommisionen des Bundestages und der konservative Geschichtsrevisionismus der neunziger Jahre, u J. Klotz, U. Schneider, hg. Die selbstbewusste Nation und ihr Geschichtsbild - Geschichtslegenden der neuen Rechten, Köln, Papyrossa.

Fitzpatrick, Sheila (1999): Everyday Stalinism - Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s Oxford University Press 1999, Chapter One. http://www.nytimes.eom/books/first/f.fitzpatrick-stalinism-html

Fulbrook, Mary (1997): The Limits of Totalitarianism, Transactions of the Royal Historical Society (TRHS), 6-th ser,

Gauck, Joachim (1998): Vom schwierigen Umgang mit der Wahrnehmung, u S. Courtois, u. a. Das Schwarzbuch des Kommunismus, München, Piper.

Getty, J. Arch (1999): Re-Examining the "Purges": Cleaning House in the Bolshevik Party The "Great Purges" Reconsidered: The Soviet Communist Party 1933-1939, http://www.plp.org/pl-magazine/purges.html

Getty, J. A. (fragments) u Zwischen Revolution und Terror (1999 a): Nationalsozialismus und Stalinismus im Vergleich (Thesenpapier) http://www.philjohn.com/papers/pjkd_gh03.html

Goldhagen, D. (1998): Hitlerovi dobrovoljni dželati - obični Nemci i Holokaust - (prevod s engleskog), Radio B 92, Beograd (1. Edit. 1996).

Gorinov, Michail (1997): Die sowjetische Geschichte der 20er und 30er Jahre: vom Mythos zur Realität, u Oswald, I. u. a. hrsg. Sozialwissenschaften in Russland, Band 2, Berlin 1997, Berliner Debatte, Wissenschaftsverlag.

Kreuth, Klaus (1998): Deutsche Einheit - Wider das Vergessen, Nostalgie-Bestrebungen entgegentreten www.cducsu.bundestag.de/texte/csu/einheit/htm

Kuljić, Todor (1983): Teorije o totalitarizmu, Beograd HC SSO.

Lay, Conrad (1996): Die gespaltene Erinnerung Geschichtsbrüche im deutsch-deutschen Verhältnis, Kommune 1996/No. 115. 01.1996.

Lewin, Moshe (1998): A Country falling apart - The collapse of the Russian state, Le Monde diplomatique, November 1998.

Lindenberger, Thomas (1999): Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung, u T. Lindenberger (hrsg) Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur - Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR - Geschichtsforum 1949-1989-1999, Potsdam 1999.

Lübbe, Hermann (1998): Der Streit um Worte - Sprache und Politik www.mauthner-gesellschaft.de/mauthner/tex/lubb1b.html

Marot, John Eric (1997): Remarks on Totalitarianism and Revisionism, On Fitzpatrick and Kotkin, H-Russia (review) http://www2.h-net.msu.edu/črussia/threeeds/marot01.html

Mertes, Michael (1999): Die Gegenwart der Vergangenheit - Zur außenpolitischen Relevanz von Geschichtsbildern. http://www.dg.ap.Org/p/ip/p0009/mertes-p.html

Müller, Klaus (1998): Totalitarismus und Modernisierung - Zum Historikerstreit in der Osteuropaforschung, u A. Siegel, hrsg., Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus, Köln, Böhlau.

Neuner-Duttenhofer, Christian: Die politisierte Justiz im Dritten Reich und im SED-Staat. Rechtsunsicherheit im Strafrecht: Instrument des Machterhalts in den beiden deutschen Diktaturen? Fachbereich politische Wissenschaft, Freie Universität Berlin 1999. /Hausarbeit/ http://www.hausarbeiten.de/data/politologie/pol-diktatur.htm

Ohr, Nellie (1998): Stalin's Willing Executioners - Robert Thurston. Life and Terror in Stalin's Russia, 1934-1941. New Haven: Yale University Press, 1996. (review). H-Russia (April, 1998).

Roth, Karl Heinz (1999): Von der alten zur neuen Totalitarismustheorie, u J. Klotz, hg. Schlimmer als die Nazis? "Das Schwarzbuch des Kommunismus" und die neue Totalitarismusdebatte, Köln, Papyrossa.

Sabrow, Martin (2000): Geschichtsdiskurs und Doktringesellschaft http://www.zzf-pdm.de/publ/sabrow/sabein/1.html

Schattenberg, Susanne (2000): Die Frage nache den Tätern. Zur Neukonzeptionalisierung der Sowjetunionforschung am Beispiel von Ingenieuren der 20er und 30er Jahre, Osteeuropa, 50. Jhrg, H. 6.

Schöngarth, Michael (1999): Was war die DDR? Von der Umwandlung einer deutschen Sozial-in eine Totalitarismusgeschichte, u J. Klotz, hrsg. Schlimmer als die Nazis?

Schoenfeld, Gabriel (2000): J. Arch Getty and Oleg V. Naumov, eds., The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939. New Haven: Yale University Press, 1999. Book Reviews, Journal of Cold War Studies Vol. 2, No. 3, Fall 2000.

Schwarz, Anna/Valerius, Gabriele (2000): Spiegelbilder erwerbsbiographischer Transformation: Deutungsmuster ostdeutscher Ingenieure, F. I. T. Discussion Paper No. 03/2000 http://fit.euv-frankfurt-o.de/ver%F6ffentlichungen/Discussion%20Papers/

Sharpe, Phil (2000): Stalinism rediscovered-Sheila Fitzpatrick (ed) Stalinism - new Directions (Review books), Weekly Worker, February 3, 2000.

Traverso, Enzo (2000): Der neue Antikommunismus - Zu Noltes, Furets und Courtois' Interpretation des 20. Jahrhunderts (prevod s francuskog), Jungle World Banner 26. Juli 2000.

Wippermann, Wolfgang (1997): Wessen Schuld? Vom Historikerstreit zur Goldhagen-Kontroverse, Berlin, Elefanten Press.

Wippermann, W. (1998) Die Diktatur des Verdachts, Jungle World 1998/ 08.

V DEO

PREVLADAVANJE PROŠLOSTI U JUGOSLAVIJI

Kao i u nizu evropskih zemalja, i kod novih balkanskih država u središtu prevladavanja prošlosti bila je izmena odnosa prema socijalizmu što je nužno povlačilo promenu vidjenja fašizma. Suočavanje sa prošlošću uvek zavisi od konkretne situacije i krize. Kolektivno pamćenje, kako kažu dirkemovci, ili ideologizovana istorija, kako govore marksisti, pomaže stvaranju crno-bele vizije prošlosti i uprošćenog shvatanja sukoba. Preradjena istorija ističe egzistencijalnu važnost ciljeva u sukobu i stvara pozitivnu viziju vlastite grupe koja ide do glorifikacije. Kolektivno sećanje delegitimiše protivnika jer vlastite ciljeve predstavlja kao jedine istorijski legitimne, a vlastitu grupu predstavlja kao žrtvu protivnika. U školskim udžbenicima iznose se sadržaji selektivnog kolektivnog pamćenja na relativno koherentan i sistematičan način. Na krupnim istorijskim prekretnicama ove promene su najdublje. Tako se krajem veka promenio odnos prema socijalizmu i fašizmu. Uslov prihvatanja radikalnog prevladavanja prošlosti bilo je nezadovoljstvo društva sa ranijom vlašću, ali i neobuzdane nade. Madjari su npr. bili manje nezadovoljni socijalizmom od Čeha, pa ovo raspoloženje nije tražilo radikalno prevladavanje prošlosti. U Madjarskoj su J. Kadar i "gulaš socijalizam" ostali u pozitivnom sećanju (Schauschitz 1998, 258-259), pa je nakon "meke diktature" i mirnog prelaza usledilo blago prevladavanje prošlosti. Da u Jugoslaviji nije bilo gradjanskog rata, verovatno bi i prevladavanje prošlosti bilo još mirnije nego u Madjarskoj. Ovde su nestanak SFRJ, secesionizam i gradjanski rat bili izvori i okvir radikalnog prevladavanja prošlosti, a ne toliko nezadovoljstvo socijalizmom. Prodor nove epohalne svesti kod nas je tekao dramatičnije, jer se nije ticao samo interesa širih grupa, nego i nestanka države čiji je integritet dugo shvatan kao okvir nacionalnog interesa i identiteta. U ovom odeljku trebalo bi pokazati način na koji je promena odnosa prema socijalizmu bila povezana sa pramenom odnosa prema fašizmu: demonizacija socijalizma je preko normalizacije nacionalizma oslabila kritičnost prema domaćem fašističkom nasledju, neutralizovala ga, a katkad i rehabilitovala. Stvaralačka inteligencija bila je u ovom procesu neobično aktivna, pa će zato, posle osvrta na savremeni antifašizam u Jugoslaviji, više pažnje biti posvećeno ponašanju ove grupe, tj obrascima njene konverzije.

1. Bespomoćni antifašizam*

Odnos prema fašizmu u Jugoslaviji u mnogome je odredjivao sadržaj i obrasce prevladavanja prošlosti na ovim prostorima. Pojava, razvoj, uklanjanje i oživljavanje fašizma na prostorima bivše Jugoslavije rezultat su složenog spoja unutrašnjih i spoljnih društvenoekonomskih i političkih protivrečnosti. Svaka faza ovog procesa nosila je pečat konkretnih idejno-ideoloških osobenosti užeg vremenskog razdoblja, promena epohalne svesti i medjunarodnih odnosa. Ipak raznovrsnost otvorenog ili prerušenog ispoljavanja fašizma i šovinizma ne bi smela da prikrije uočavanje trajnijih procesa koji su odredjivali regulisanje suživota etnički bliskih, ali uvek latentno napetih grupa u jugoslovenskom prostoru. Ovde bi trebalo sažeto razmotriti dva problema koja mogu olakšati razumevanje nepotpune defašizacije u Jugoslaviji: 1. domašaj i granice defašizacije u Jugoslaviji posle 1944. godine; 2. uzroke i oblike oživljavanja fašističkog potencijala u gradjanskom ratu u Jugoslaviji 1991-95. godine. Kada se jasnije uoče propusti nekih ključnih društveno integrativnih aktivnosti u politici policentrične komunističke kadrovske uprave socijalističke Jugoslavije, lakše će se shvatiti zašto nije presečena idejna i praktična veza izmedju domaćeg fašizma 1940-ih i 1990-ih godina. S druge strane, pitanje je da li je ova veza i mogla nestati zbog nestabilnosti državnih tvorevina na Balkanu i opterećenosti naroda na ovom prostoru istorijskim sećanjem što je olakšavalo budjenje i normalizaciju nacionalizma?

Fašizam je u Kraljevini SHS nastao iz spoja domaćih nacionalnih i socijalnih protivrečnosti i uticaja razvijenih evropskih fašističkih uzora. Premda uticaj sa strane ne treba potcenjivati, uloga fašizma bila je ponajpre u aktiviranju unutrašnjih nacionalnih protivrečnosti i njihovom pretvaranju u otvoreni sukob. Da nije bilo fašističke Nemačke i Italije verovatno bi ekstremne šovinističke struje medjuratne Jugoslavije našle drugi oslonac. Spoljni fašizam je domaćim separatizmima pružio neobično povoljan neskriven šovinistički i rasistički okvir i latentni nacionalizam doveo do apsurda. Brzi uspon i omasovljenje medjuratnih fašističkih pokreta u izbeglištvu i relativno brza fašizacija kvislinških tvorevina (naročito NDH), više svedoče o nestabilnosti jugoslovenske monarhije nego o postojanom socijalnom izvorištu sitnoburžoaskog fašističkog pokreta u nas. U medjuratnom periodu domaći srednji slojevi nisu bili ugroženi snažnim krupnim kapitalom niti razvijenim radničkim pokretom. Ovaj dvostruki front ugroženosti u

* Ovaj prilog je dorađena verzija istoimenog članka objavljenog u Filozofija i društvo, IV (1993), str. 61-75, dopunjena nekim sadržajima iz priloga: T. Kuljić, Krise oder Untergang? Hintergrunde des Bürgerkriegs in Jugoslawien, Vorgänge (Frankfurt/M.) 30. Jhrg. (1991), H. 6. S. 69-74. i T. Kuljić, Fascism and defascification in Yugoslavia, u S. U. Larsen (ed), Modern Europe after Fascism 1943-1980s, Boulder-Columbia University Press, New York 1998, Vol. I, p. 828-849.

medjuratnoj Nemačkoj i Italiji stvorio je masovne fašističke pokrete koji su uz pomoć delova krupnog kapitala dospeli do vlasti. U nas je uticaj ovih okolnosti bio skoro beznačajan. Fašizacija je primana kao pogodna formula za iskazivanje starih nacionalnih netrpeljivosti sa kojom se istovremeno mogla steći podrška kod tadašnjih moćnih evropskih fašističkih sila.

Postojanost medjunacionalnih napetosti na Balkanu i nesposobnost vladajućih snaga da spreče povremene akutne sukobe i fašiziranje svedoče o brzom prilagodjavanju secesionističkih i šovinističkih struja ideološkim formulama svake vrste. Fašizacije šovinizma u Jugoslaviji 1940-ih i 1990-ih godina podjednako su očevidan oblik eksplozivnih nacionalnih suprotnosti i načina kako vešta politika sa strane može lako njima manipulisati. Različit je samo ideološki izraz pomenutih isključivosti. Krajem XX veka fašizam se prerušava i prilagodjava obrascu etnokratskog liberalizma. Ovo prilagodjavanje novoj epohalnoj svesti katkad otežava razlikovanje fašističkih i krajnje konzervativnih pokreta od doslednih liberalnih struja. Da li je zbog opšte prihvaćenosti liberalne frazeologije, čak i kod ultranacionalističkih pokreta, fašizam prevazidjena paradigma u objašnjenju savremenih autoritarnih pokreta koju treba koristiti samo za analizu klasičnog fašizma? Koje pojmove treba koristiti u objašnjenju vrlo protivrečnih idejnih spojeva i praktičnih koalicija u poslehladnoratovskom svetu i kako prepoznati novu ekstremnu desnicu? Na početku treba reći da nova desnica počiva na eklektičkoj kombinaciji verovanja da podela na levicu i desnicu može biti prevazidjena novim savezom idejnih i političkih snaga, koje se protive zaštiti prava manjina, kapitalističkom materijalizmu i američkom potrošačkom individualizmu koji teži "Mekdonaldizaciji sveta". Slavi se etnička raznolikost kao protivstav mondijalizaciji, masovnim migracijama i globalizaciji. Nova ekstremna desnica napušta autoritarni korporativizam klasičnog fašizma i brani liberalni parlamentarizam. Zbog izmene osnovnog ideološkog okvira savremene ektremne desnice oksfordski politikolog Rodžer Grifin smatra da pojam "radikalni desni populizam" treba zameniti pojmom "etnokratski liberalizam" (Griffin 2000).

Grifinova pojmovna kovanica nije lišena osnova, jer bolje iskazuje sjedne strane prilagodjavanje ekstremne desnice novoj epohalnoj svesti, a s druge sugerira antikomunističku saglasnost savremenog liberalizma i nacionalizma. Naime, premda danas mnogi desničarski pokreti sa žarom prihvataju liberalni sistem, ipak uglavnom samo jednoj etničkoj grupi priznaju puno članstvo u civilnom društvu. Aparthejd u Južnoj Africi drastičan je primer spoja liberalizma i rasizma, tj. društva gde je liberalizam bio ograničen samo na belce. Svi su ljudi jednaki, ali su neki više jednaki od ostalih. Zbog upadljive liberalne fraze može se steći utisak da savremena ekstremna desnica nema mnogo zajedničkog sa klasičnim fašizmom. Ultranacionalizam, odbijanje multikulturalizma, nostalgija za rasnom čistom državom, izdizanje krvi i istorije iznad razuma, odbijanje *ius soli* na račun *ius sanguinis* - jesu različite verzije istog osnovnog mita. Medjutim, ključna razlika izmedju savremenog i klasičnog fašizma je u tome što se pomenute vrednosti danas brane u liberalnom okviru. Žirinovski je primer spoja etnokratskog liberalizma sa fašizmom (Griffin 2000), ali i mnogi drugi ultranacionalistički

pokreti koji sa podjednakom strašću brane parlamentarizam i etnički čistu državu. Etnokratski liberalizam jasnije od klasičnog pojma radikalna desnica objašnjava obrasce prilagodjavanja desnice novoj epohalnoj svesti. Npr. u Francuskoj se Le Pen zalagao za obnovu nacije na liberalnim osnovama francuske revolucije, ali protiv imigranata i multikulturalizma. Etnokratska zamisao liberalne demokratije brani parlamentarizam samo dok ovaj služi vlastitom narodu (u osnovi mitski shvaćenom). Današnji najrašireniji oblik liberalizma u poslesocijalističkoj Evropi upravo je paradoksni spoj liberalnog konstitucionalizma i dela liberalnih vrednosti, sa radikalnim poricanjem multikulturalizma i univerzalnih ljudskih prava. To je hibrid koji je Grifin sa razlogom nazvao etnokratski liberalizam.

Do sličnih zaključaka došli su i oksfordski istoričari Hel i Perol analizirajući ideologiju tzv, "Alpskog populizma" odnosno ekstremne desnice u Austriji, Švajcarskoj, Italiji i Savoji. Osnovna retorika ovih pokreta je izričita neoliberalna kritika centralizovane države (Hali, Perrault 2000). Nova ekstremna desnica napušta tradicionalni korporativizam i intervencionizam i prihvata tržište da bi iskoristila ekonomske prednosti globalizacije. Ali, pri tome odbacuju kulturne i političke strane globalizacije. Austrijski neonacista Hajder se, slično U. Bosiju, lideru italijanske Lige Severa, okreće radničkoj klasi ugroženoj imigrantima, mladima, obrazovanim i ženskim glasačima i tvrdi daje iznad levice i desnice. Osim toga, ekstremna desnica se, bar nominalno, svuda okreće parlamentarnoj politici i demokratskim procesima. Usmerenost ka demokratiji omogućava joj da uputi svoj apel biračima, a okretanje parlamentarizmu čini ih "mekšim" u očima birača. Tako Bruno Megre, Le Penov naslednik otvoreno ističe: "Ono što je Hajder učinio u Austriji, mi ćemo u Francuskoj". Mislio je na zaokret od tradicionalnog kursa ekstremne desnice ka novom pozicioniranju iznad levice i desnice (Hali, Perrault 2000). U Srbiji ekstremna desnica prihvata parlamentarizam, ali odbija Evropsku integraciju, dok novi alpski populisti to ne čine. Doduše i oni se protive federalnoj i centralizovanoj EU i brane "Evropu regiona i nacija". Hajder se npr. zalaže za Evropsku konfederaciju, italijanska *Lega* A/orcfbrani Evropu regiona, "Evropu stotinu zastava", pa čak tvrdi da je i nacionalna država prevazidjena. Dakle, na delu je skretanje od nacionalnog ka regionalnim zahtevima. Zato je nova ekstremna desnica imala najviše uspeha u regionima: *Lega Nord* u Lombardiji, *Vlaams Blok* u Flandiji, a Hajder u Karantaniji. Da li se slično ponašanje ekstremne desnice može očekivati i u drugim delovima Evrope. Može li doći do "hajderizacije" centralne Evrope? Npr. u Sloveniji je sličan trend još od kraja 1980-ih. U Belgiji *Vlaams Blok* ponavlja da je belgijska država istorijska greška i traži razdvajanje po čehoslovačkom modelu, U. Bosi traži takodje podelu Italije, pa Hel i Perol zaključuju daje upravo regionalizam novi ton nove krajnje desnice. Neoliberalna sloboda je u jezgru političke filozofije novog populizma, koji se čak zalaže za ograničavanje uticaja države. S druge strane, pak, insistira se na nacionalnom identitetu što ide čak do ksenofobije uperene protiv imigranata. Istvan Čurka (Csurka), vodja Partije života i pravde u Madjarskoj mnogo je više tradicionalni desničarski ekstremist, a bliska mu je i Slovenačka nacionalna partija i slovenačka Socijaldemokratska partija sa Janšom po mešavini

ksenofobne retorike isocijaldemokratizma. Slovačka nacionalna partija, pod vodstvom Jana Slote, dugo je bila tipična tradicionalna ultradesna partija, ali kada je Slotu nasledila Ana Malikova načinjen je zaokret sličan onome od Le Pena ka Megreu (Hali, Perrault 2000). Uspon nove ekstremne desnice od Hajderovog uspeha 1999. pokazuje da je ekstremna desnica kadra da se menja (zaokret ka neoliberalnoj ekonomiji i Evropi regiona) i da postane uticajna i u relativno bogatim i socijalno stabilnim društvima. Posledica može biti to da češki, slovenački i madjarski ultradesničarski lideri mogu sprečavati širenje EU na istok: "Kada udjemo u EU zatvorićemo vrata za sobom". Izgleda da slabi netrpeljivost prema supranacionalnim ustanovama kao što je EU kod centralnoevropske ekstremne desnice. S druge strane reakcija EU na Haidera je kod nove desnice izazvala bojazan da je u EU na delu "nova doktrina ograničenog suvereniteta" koju poznajemo od 1968, tj. osporavanje izbornih rezultata. Tek smo izborili nezavisnost, pa ne želimo da je na izborima izgubimo, upozorava A. Malikova. Ima mišljenja da pokušaj EU da spreči uspon ekstremne desnice korišćenjem evropskih institucija može podstaći povratak nacionalizmu kod novih članica EU.

Balkanski fašizam daleko manje je spreman na reforme. Zbog snažnih nacionalšovinističkih tradicija, osnaženih u više gradjanskih ratova u Jugoslaviji, desnom ekstremizmu i fašizmu bilo je lakše da stekne privid patriotizma. Fašizam i desni ekstremizam, pogotovo u gradjanskom ratu, a i nakon njega, bili su lišeni potrebe prerušavanja i menjanja autoritarne ideologije. Etnokratski liberalizam prepoznatljiviji je samo u periodima mira. Za razliku od centralnoevropskog desnog ekstremizma, u raspaloj balkanskoj državi desni ekstremizam ne teži novom regionalizmu već ga osporava, otpor prema globalizaciji jeste upadljiv, a izgleda da se jedino u Srbiji ekstremna desnica protivi EU. U Hrvatskoj i BiH parlamenti su legalizovali etničko čišćenje, a u Srbiji je parlament odobravao podršku šovinističkim sunarodnicima izvan Srbije. U ratu se patriotizam lako pravdao i na autoritarni način, dok je u miru pozivanje na parlamentarizam bila nužnost.

U ideologijama fašističkih pokreta u bivšem jugoslovenskom prostoru sapostoje klasični fašistički sadržaji sa novom liberalnom ideologijom. Sećanja na rat još uvek se mogu politički instrumentalizovati u ksenofobičnom i osvetničkom javnom mnjenju, pa su klasični autoritarni fašistički sadržaji još aktuelni. To nisu sa strane prihvaćeni arhaični i reakcionarni sadržaji, nego zapreteni potencijal svakog domaćeg nacionalizma ponaosob. Ideologija krajnje šovinističkog krila srpskog nacionalizma, prisutna kod nekih savremenih političkih partija i njihovih paravojnih trupa u gradjanskom ratu 1991-95, nije etnizirani srednjevekovni misionarski svetosavski relikt, kao što ustaštvo nije anahroni srednjevekovni katolički napor hrvatskog secesionizma da stvori etnički i verski čistu zajednicu, nego su to tvorevine trajnijih idejnih procesa koji decenijama na ovom prostoru čine neuništivi potencijal šovinizma. Izmedju 1941. i 1945. ideološki okvir ksenofobije bio je ogoljeni fašizam, a od 1990-ih godina fašističke ideologije u jugoslovenskom prostoru primile su vid etnokratskog liberalizma. Kod obeju verzija antikomunizam je važan i neizostavan sadržaj.

Trajnije procese etničkih napetosti, koji su se u kriznim situacijama fašizirali, nisu prekinuli krupni društvenoekonomski zaokreti, a Jugoslavija se uvek raspadala u trenucima izmene medjunarodnih odnosa (1941, 1992). Integraciju države nije mogla da ojača ni defašizacija koja se nakon Drugog svetskog rata pretežno svodila na sudjenje užem krugu fašističkih zločinaca i zaplenu imanja saradnika okupatora. Proces je bio praćen autoritarnim obrascem suzbijanja nacionalizma preko formule o bratstvu i jedinstvu. Krupni društvenoekonomski zaokreti retko uspevaju da izmene tok dubljih istorijskih procesa, nego ih usporavaju ili ubrzavaju. Najznačajniji segment socijalističke defašizacije u višenacionalnoj jugoslovenskoj federaciji bio je suzbijanje separatizma svešću o jugoslovenskom zajedništvu na izmenjenim društvenoekonomskim osnovama. U svim fazama socijalističkog razvoja, medjutim, ovaj zadatak nije smatran prioritetnim niti je u političkom pogledu uvek dovoljno vešto i gipko ostvarivan. Bilo bi nerealno očekivati nagle i konačne uspehe u složenom procesu širenja svesti o jugoslovenskom zajedništvu u prostoru opterećenom različitim protivrečnostima. Ako se ima na umu raznoliko ekonomsko, upravno i kulturno nasledje u novoj federaciji bez vodećeg naroda, shvatljivije su teškoće u uklanjanju latentnog šovinizma. Jednopartijski socijalistički sistem sa harizmom nadnacionalnog oslobodioca dugo je sprečavao izbijanje otvorenih medjunacionalnih sukoba, ali je harizmatsko-eshatološki obrazac integracije sporo prilagodjavan sve diferenciranijoj interesnoj strukturi federacije. U tom sklopu je mukotrpno ostvarivana integracija, čiji je osnovni cilj bio očuvanje ravnopravnosti nacija u zaštitnoj jugoslovenskoj državi. U kritičkim fazama promene integrativnih strategija, naročito od kraja 1960-ih godina, potcenjivan je rizik romantizovanja nezavisnih istorijskih prošlosti, jer u javnim raspravama nije dovoljno odlučno isticana njihova gotovo neizbežna šovinistička komponenta. Ipak, glavni razlog tome ne treba tražiti u neoprezu jer je pomenuta romantizacija naročito 1980-ih bila važno idejno sredstvo pravdanja užih interesa vladajućih republičkih garnitura. Slabljenje federacije nužno je povlačilo i decentralizaciju istorijskog sećanja. Kultura sećanja koja je počivala na neobradjenoj traumi brzo je prihvatila obrazac žrtava koje treba osvetiti, a ne potisnuti. "Konkurencija žrtava" još uvek opterećuje unutarbalkanske odnose.

Na prvim višestranačkim izborima 1990. pokazalo se da je pomenuti način legitimisanja vlasti bio fatalan za sve poražene frakcije policentrične komunističke kadrovske uprave (izuzev srpske). Naime, u novoj konfliktnoj situaciji početkom 1990-ih godina pocepanim frakcijama komunističke kadrovske uprave za održanje vlasti bila je neophodna znatno veća mera separatističkog šovinizma od ranijeg oprezno doziranog, što će ubrzo prerasti u široko prihvaćeni secesionizam izmanipulisane javnosti polovine jugoslovenskih republika. Još u toku 1980-ih u jugoslovenskoj misli o društvu bivalo je sve upadljivije prećutkivanje, neutralizovanje ili iskrivljeno tumačenje vlastite fašističke prošlosti. Ove teme prestale su da budu poželjne i u nauci kada je postalo jasno da bi njihovo sistematsko istraživanje moglo isuviše da demistifikuju raznolike nacionalne lokalne trivijalnosti i učine prozirnim lažno jugoslovenstvo nacionalističkih frakcija SKJ. Selektivno sećanje i organizovani zaborav bili su važna osnova legitimacije republičkih

elita. Osim pomenutih okolnosti treba razmotriti još neke dodatne u kojima se vidi kako je defašizacija uticala na gradjanski rat na Balkanu.

Posle Drugog svetskog rata u Nemačkoj i Italiji zadatak defašizacije bio je uklanjanje i neutralizovanje ostataka fašističkih partija i kažnjavanje njihovih moćnih kapitalističkih saveznika. U nas je zadatak bio složeniji, jer je trebalo ukloniti dublje izvorište fašizma ublažavanjem medjunacionalne napetosti. Kao što se pre rata fašizacija odvijala pod uticajem velikih fašističkih sila, tako je i na jedan segment poratne defašizacije uticalo ponašanje pobedničkih antifašističkih država. Oba procesa su se, dakle, oblikovala pod uticajem velikih sila, ali su i domaći činioci imali dovoljno prostora za samostalno delovanje. U zemljama sa manjim fašističkim pokretima i snažnim antifašističkim pokretom otpora posleratna resocijalizacija nije obuhvatala samo fašističke elemente, nego i njihove saradnike i kolebljive neutralne posmatrače. U meri u kojoj je pojedina komunistička partija po dolasku na vlast uspevala da u vlastitim redovima savlada levo sektašenje, proces defašizacije bivao je diferenciraniji i selektivniji.

Defašizacija je počela još krajem 1944. hapšenjima, brzim sudjenjima i zaplenom imovine ratnih zločinaca. Kao i u svakoj ratnoj situaciji i rasulu, i ovde je KPJ koristila borbu protiv fašizma za uklanjanje stare vladajuće klase i potencijalnih protivnika novog režima. Sa oslobadjanjem teritorija nova vlast je, u ime borbe protiv fašizma, dovodila svoje ljude na ključna mesta državne uprave. Oduzimanje svojine zbog saradnje sa neprijateljem ozakonjeno je već novembra 1944. godine. Na isti način je obrazlagana zaplena imovine iseljenih folksdojčera i njeno dodeljivanje kolonistima. Vojni i drugi sudovi su tokom 1945. često radili po načelu retorzije (milo za drago), sveteći se za nemačke okupacijske mere iste vrste. Opštevropsko antifašističko raspoloženje pružalo je povoljnu klimu za izgon folksdojčera, od kojih se samo deo samoinicijativno povukao sa Vermahtom, a najveći deo nije stigao da to učini zbog neuskladjenih direktiva u nacističkoj komandi za Jugoistok. Banatske Švabe najpre su logorisane (gde ih je dosta pomrlo), deo je slat na rad u SSSR, a deo je u toku 1950-ih iseljen. Komunistički režim je javna sudjenja saradnicima okupatora, nešto kasnije, počeo da koristi za potiskivanje još uvek prisutne opozicije. Optužba za "izdaju" i "kolaboraciju" bila je prilično široka kvalifikacija, pa se mogla primeniti na široki krug aktivnosti "neopredeljenih" pojedinaca i grupa. Bilo je slučajeva da su pojedinci, terećeni za različite zločine, u grupnim procesima zajednički sudjeni, da bi se osudile šire društvene grupe. Pored dokazanih zločina, katkad je sudjeno i potencijalnim političkim protivnicima, pa je pobednička pravda služila učvršćenju vlasti. U sklopu ovih mera, odnos prema pripadnicima domaćih fašističkih pokreta ipak je bio strožiji. Kada je avgusta 1945. donet "Ukaz o opštoj amnestiji i pomilovanju", iz njega su bile izuzete, pored osvedočenih zločinaca i kvislinga, i sledeće grupe: ustaše, ljotićevci i ruski dobrovoljački korpus.

Dugo nakon ovih mera u poratnoj integraciji socijalistički režimi služili su se fašizmom kao širokom i rastegljivom oznakom za klasnog neprijatelja. Fašizam je u atmosferi širokog evropskog antifašističkog raspoloženja često korišćen kao vrlo uopštena oznaka za šarolike neprijatelje režima, a borba protiv fašizma bila je okosnica

legitimnosti novog poretka. Ipak u ideologiji KPJ (za razliku od ostalih evropskih KP) već krajem 1940-ih godina antifašizam prestaje da bude osnovno vezivno ideološko tkivo. Nakon sukoba sa SSSR-om 1948. antibirokratizam, kao gipka službena oznaka novog javnog neprijatelja, potiskuje antifašizam, koji, medjutim, i dalje ostaje važno sredstvo pravdanja povlašćenog položaja različitih pratećih političkih udruženja (sindikalnih, boračkih, omladinskih i si.) i mobilizacije njihovog članstva.

Politika nacionalne ravnopravnosti u federaciji bez vodećeg naroda (bratstvo i jedinstvo) dugo je isticana kao antiteza minulom fašističkom "bratoubilačkom ratu". Važan segment ove politike bilo je tzv. balansiranje nacionalizama. U ideologiji SKJ dugo je opstajalo načelo da su svi nacionalizmi podjednako opasni, što je u direktivnom obliku neosporno jačalo integraciju savezne države, ali samo u periodu dok nije ozbiljno poljuljana vera u harizmatsku misiju partije i vodje. Sa iščezavanjem ove vere (nakon Titove smrti) slabila je direktiva SKJ da su svi nacionalizmi podjednako opasni. U ideologiji SKJ već početkom 1980-ih mogla se uočiti nekonzistentnost u prepoznavanju glavnog javnog neprijatelja izmedju političara istočnog i zapadnog dela zemlje. Prvi su u skali neprijatelja isticali birokratski separatizam, nacionalizam i iredentizam, dok su se drugi obarali na etatizam, centralistički hegemonizam, birokratsku unifikaciju i si. U svim slučajevima radilo se o elastičnim odrednicama koje nikada do kraja nisu egzaktno i precizno definisane, jer je trebalo ostaviti mogućnost da se u različitim situacijama šarolike pojave mogu podvesti pod dežurne krivce. Doduše, u svakom političkom jeziku postoje slični rastegljivi okviri unutar kojih se mogu pomerati težišta i modifikovati stavovi, a da kontinuitet ideologije pri tome ne bude doveden u pitanje. Unutar pomenutih odrednica javnog neprijatelja, u ideologiji SKJ izjednačavani su nacionalizmi, tj. nastojalo se da se u svakom trenutku proglase podjednako opasnim. U političkom pogledu, ovo nastojanje, kod politički manje upućenih slojeva, nije podsticalo dezintegrativna raspoloženja, iako je šire gledano svedočilo o nesposobnosti vladajuće partije da u ideologiji diferenciranije prizna društvene protivurečnosti. U misli o fašizmu, po prirodi stvari, bio je prisutan nesklad izmedju saznajne i društvenointegrativne uloge. S obzirom da su društvene nauke bile pod ideološkom prismotrom ponajviše republičkih nadzornih partijskih službi, to je u njima dugo bilo nemoguće izneti diferenciranu ocenu o različitoj snazi i usmerenosti domaćih fašističkih isključivosti. Dugo su ustaše izjednačavane sa četnicima, a svi kvislinzi su u podjednakoj meri važili za izdajnike. Balansiranje nacionalizama podsticalo je latentnu napetost izmedju republičkih vrhova i nacionalnih intelektualaca, a raspoloženja su po zakonu spojenih sudova odmah aktivirala i netrpeljivosti nezadovoljnog javnog mnjenja. Napetosti su se neobično jasno ispoljile sredinom 1980-ih, kada je sa perestojkom oslabio ideološki protisak i u ostalim evropskim socijalističkim režimima. Treba dodati da je antifašizam u socijalizmu imao važnu ideološku ulogu u imunizaciji režima od kritike. Ratne antifašističke zasluge pravdale su mirnodopske propuste. Antifašizam je bio kruna svih oslobodilačkih ratova i središnji sadržaj oslobodilačke kulture sećanja. Oslanjao se na dualističku viziju rata sa odveć kruto suprotstavljenim pozitivnim i negativnim junacima. Ipak je klasna nadetnička vizija

rata ublažavala etničke sukobe, a dekretirano sećanje preko bratstva-jedinstva dugo je kosmopolitizovalo trusni prostor. Antifašizam je pravdao vlast komunista, ali i medjunacionalnu trpeljivost. Medjutim, svaka ideološka prenaglašenost stvara zasićenost i otpor. Erozija je počela kada je otpor postao nekažnjiv. Prvi nagoveštaj erozije antifašizma u Jugoslaviji bio je protivrečni spoj nacionalizma i levice još krajem 1980-ih. U ovoj fazi antifašizam se nije izgubio premda mu je izmenjen sadržaj. Postao je suvišan tek u drugoj fazi konverzije posle pada Milosevića kada je odmah normalizovan etnokratski liberalizam, preko spoja nacionalizma i liberalnog antitotalitarizma u obrascu "demokratskog nacionalizma".

Još je otvoreni sukob republičkih elita, koji je godinu dana nakon višepartijskih izbora 1991. prešao u gradjanski rat, samo brutalno obelodanio istrošenost jednopartijskih obrazaca integracije višenacionalne države u poslehladnoratovskom svetu. Razumljivo je što se ni republički separatizmi, a niti potonji državni secesionizmi nisu mogli kostimirati otvorenim iracionalnim fašističkim opravdanjem, premda su neki, čak osnovni, sadržaji preuzeti iz fašističkog arsenala (romantiziranje šovinizma veličanjem nacionalne prošlosti, etničko čišćenje prostora, paravojni šovinistički odredi, osuda anacionalnih grupa i si.). Spski fašizam primio je imperijalno unitarni, a svi ostali fašizmi secesionistički oblik. Ipak, bi bilo pogrešno ideologiju hrvatskog i slovenačkog secesionizma objašnjavati isključivo njihovom manje ili više razvijenom fašističkom prethodnicom. Medjutim, nekontrolisani rat, nastao iz sukoba krutih centralističkih i secesionističkih nastojanja, pokazao je da su sadržaji fašističke ideologije bili pogodniji za pravdanje secesionizma nego centralizma. U praksi, medjutim, fašistoidno etničko čišćenje prostora bilo je u BiH i Hrvatskoj podjednako prisutno na svim stranama.

II

Gradjanski rat u Jugoslaviji 1991-95. može se, ako ne u celini uzročnog spleta, a ono sigurno u svom ideološkom delu, potpunije razumeti ako se ima na umu fašističko iskustvo u Jugoslaviji iz prve polovine veka. Najznačajniji centralistički i secesionistički šovinizmi iz 1990-ih imali su izmedju dva svetska rata fašističku verziju. Premda je teško reći da su 1990-ih samo ponovljeni procesi iz 1930-ih i 1940-ih godina, ipak je raniji fašizam u nas mnogo bliži savremenom stanju nego što je to slučaj sa klasičnim evropskim fašizmom. Nacionalne napetosti u balkanskom prostoru nisu presekli niti bitno ublažili dublji socijalni preokreti, pa su objašnjenja na temelju skraćenih istorija površna. Zašto su u nas aktuelni politički procesi tešnje skopčani sa prošlošću, nego što je to slučaj sa Zapadnom Evropom?

Vrlo uopšteno govoreći, u Zapadnoj Evropi izmedju dva svetska rata nacionalizam je dolazio s vrha sistema iz krugova vladajućih partija stopljenih sa frakcijama krupnog kapitala koje su podsticale šovinizam radi ekspanzivne "prostorne revolucije". Danas je dobar deo ovog krupnog kapitala multinacionalan. Neophodno mu je, doduše, kao i ranije široko evropsko i vanevropsko tržište, koje sada neće biti

uznemiravano etničkim sukobima. Insistiranje na pravima manjina nije danas pomak u kosmopolitizaciji liberalne svesti podstaknut iskrenom strepnjom od asimilacije manjina, niti je pritisak EU na Austriju da odbaci izabranog neonacistu Hajdera 2000. godine bio rezultat slične bojazni. Više je reč o interesu ujedinjenog kapitala za stabilnim tržištem, komunikacijama i nastavljanjem procesa ujedinjenja Evrope koji desničarske partije ne smeju da ugroze. To naravno ne znači da je usled pomenute interesne motivacije zahtev za pravima manjina manje napredan. Pitanje je, medjutim, koliko će na ovoj osnovi biti trajan, odnosno neće li, sa izmenom konstelacije interesa evropskih i vanevropskih sila, poštovanje prava manjina biti žrtvovano novom interesnom savezu kao što je to učinjeno sa SFRJ?

Šovinizma, naravno, ima danas i u Zapadnoj Evropi, ali pretežno stiže odozdo iz redova nezaposlenih i deklasiranih kojima smetaju zaposleni stranci i izbeglice. Interesima moćnih ekonomskih grupa, bar za sada, ne odgovaraju kao ranije šovinističke partije na vlasti. U Jugoslaviji je, govoreći opet vrlo uopšteno, nacionalizam i šovinizam pretežno stizao odozgo. Sve do 1980-ih godina kontrolisao ga je vrh SKJ sa snažnim nadnacionalnim vodjom. Manje ili više dosledno poštovano je načelo da svako treba ponajpre da se bori protiv vlastitog nacionalizma. Medjunacionalni odnosi bili su relativno podnošljivi što je bila važna osnova legitimnosti kadrovske uprave. Krupne društvene promene 1970-ih i 1980-ih godina nije pratila odgovarajuća svest o neophodnosti izmena u integraciji federacije. Slabljenje i iščezavanje harizmatskih integrativnih sadržaja (Titova smrt, poljuljana vera u misionarstvo partije, perestrojka u SSSR-u, reformisanje evropskog socijalizma) sve više je nametalo potrebu, na regionalnom planu, da svako treba da živi od svog rada. Labavljenje federacije nisu podjednako prihvatili svi nacionalni vrhovi, pa je jačao sukob izmedju federalnih i konfederalnih nastojanja. Već od polovine 1980-ih nacionalizam i šovinizam slobodnije teku s vrha, razbuktavaju se i usmeravaju u sukobu interesa osamostaljenih najpre republičkih kadrovskih uprava, a kasnije državnih elita. Sve do prvih višestranačkih izbora, uz dosta napora, republički partijski vrhovi obuzdavali su secesionističke struje. Neophodna, ali rizična perestrojka u SSSR-u jačala je kurs ka nacionalnom osamostaljenju i u Jugoslaviji, a raspad lagera ga je skoro legalizovao. Već 1990. romantičarski nacionalizam i secesionizam prerasta u službenu ideologiju novih partija, čijom su manipulacijom najveštije od njih osvojile vlast. Od tada se šovinizam počeo nekažnjeno, nepredvidljivo i bez mogućnosti kontrole širiti medju nezadovoljnim slojevima zahvaćenim krizom. Dakle u nas su na delu bili procesi obrnutog smera od onih u Evropskoj Uniji.

Uvodjenjem višepartijskog sistema način integracije još uvek formalno postojeće savezne države u temelju je izmenjen, a prostor za rehabilitaciju secesionističkog fašizma iz prošlosti otvoren. U toj situaciji sukob imperijalnog srpskog nacionalizma i secesionističkih nacionalizama ostalih nacija, u vakuumu iščezle blokovske podele kontinenta, otvorio je nove sukobe u kojima je obnovljeni fašizam imao aktivnu ulogu. Ipak je u novim balkanskim državama defašizacija 1990-ih u različitoj meri postala izlišna i nepoželjna. Kod germanofilske hrvatske politike fašizam je ponajviše normalizovan.

Tudjmanov autoritarni nacionalno bonapartistički režim svesno je tolerisao fašističke pokrete nastale na ustaškoj tradiciji. Normalizacija ustaštva bila je dodatna poluga učvršćenja državne nezavisnosti. Ustaški fašistički pokret gotovo je u potpunosti rehabilitovan, ali se ustaški simboli u službenoj propagandi nisu koristili zbog nepoželjnog spoljnopolitičkog efekta. Mnoge hrvatske trupe su se u gradjanskom ratu borile pod ustaškim simbolima. Politička emigracija je amnestirana, a otpor prosrpskoj JNA ubrzao je započeto unutarnacionalno pomirenje. U Srbiji su stupanj nacionalnog izmirenja i nekritičnost prema minulom fašizmu bili niži. Sve dok je na vlasti bila levica službeni antifašizam i odnos prema NOP-u nije mnogo izmenjen. Desnici je manje odgovarao tradicionalni antifašizam. Premda je kritika fašističke prošlosti u Hrvatskoj iščezla, ipak nije došlo do fašiziranja vladajućeg režima. Novi politički kurs ka Nemačkoj i Evropi nije se mogao pravdati ustaškom ideologijom. Ali, to nije bila prepreka unutrašnjoj normalizaciji ustaštva kao najdoslednijeg protivnika Jugoslavije. Berlinski politikolog Petra Bok je uočila da je od svih zemalja u tranziciji hrvatsko prevladavanje prošlosti bilo ponajviše prožeto nacionalizmom. Važni sadržaji hrvatske propagande tokom 1990-ih bili su bliski ustaškoj ideologiji. Srbi su 1941. bili glavna smetnja hrvatskom približavanju Hitlerovoj Novoj Evropi, a 1991. njenom kursu ka Evropskoj zajednici. Srbi i Jugoslavija su, kako u NDH tako i u današnjoj Hrvatskoj, glavni javni neprijatelj. Antiboljševizam je i danas kao i ranije podjednako važan sastojak monolitne zamisli javnog neprijatelja (ranije je bio u bloku sa antisemitizmom i antiliberalizmom, a danas sa pravnom državom i slobodnim tržištem). Aktuelna službena ocena fašizma u Hrvatskoj taktički je uskladjena sa pronemačkim spoljnopolitičkim kursom. Iz javnog života uklonjeni su otvoreni antifašistički simboli (nazivi ulica, preduzeća, škola i si.) koji bi podsticali antigermanska osećanja. U ovom pogledu još jedna okolnost je karakteristična. Ne samo što su u otporu saveznoj armiji u prvim redovima hrvatske vojske stajale ustaše iz emigracije, nego su im se pridružili i pripadnici više evropskih fašističkih pokreta. Stvoren je medjunarodni solidarni front sličan fašističkoj internacionali okupljenoj na Istočnom frontu u Drugom svetskom ratu. Premda se ne odriču antifašizma, današnjoj hrvatskoj državi antifašizam nije više toliko neophodan ni u unutrašnjoj niti uspoljnopolitičkoj politici. Prećutno prihvatanje ustaštva i uklanjanje antifašističkih simbola nisu bili samo rezultat pronemačke politike, nego je NDH bila pogodna formula pravdanja secesije koja je nakon dugo vremena dovela do državne nezavisnosti u haotičnoj rebalkanizaciji.

U Srbiji je takodje krajem 1980-ih došlo do normalizovanja imperijalnog srpskog nacionalizma, lako komunistički antifašizam vladajuća levica u Srbiji nije osporavala kao u Hrvatskoj, došlo je do različitih oblika saveza levice sa nacionalistima. Srpskom šovinizmu nedostajala je organizovana fašistička prethodnica (ostaci Ljotićevog pokreta bili su gotovo beznačajni), ali je došlo do jačanja konzervativno monarhističkog četničkog pokreta. U opštem toku konverzije udesno u Srbiji javljaju se pokušaji uključenja četnika u antifašizam, slično hrvatskom pokušaju prikazivanja domobrana kao netotalitarne struje hrvatskog antifašizma. Do rata u Bosni 1992, uz manje rezerve, možda se i moglo tvrditi da je u oživljavanju fašistoidnog potencijala srpski šovinizam zaostajao za hrvatskim.

Medjutim nekontroiisani rat u BiH, organizovani genocid i progoni stanovništva, koji su podjednako primenjivale sve zaraćene strane, dovode u sumnju prethodnu tvrdnju. Etničko čišćenje prostora u praksi pravdano šovinističkim patriotizmom, u kojem nema granice izmedju zločina i patriotskog čina, izbrisalo je razlike izmedju imperijalnog i secesionističkog nacionalizma.

Selektivno istorijsko sećanje, medjutim, nije oslabilo već je na različite načine i dalje uspešno isntrumentalizovano. U ratu je istorijom pravdana nekontrolisana ratna odmazda? Uprkos sličnoj praksi, razlike izmedju domaćih šovinizama još uvek su prisutne. Deo hrvatskog nacionalizma 1990-ih lako se fašizovao zbog secesionističke prirode i tradicionalnog pronemačkog kursa, dok je srpski nacionalizam zbog rasejanosti vlastite nacije naginjao imperijalnoj viziji države i antigermanskom kursu formiranom na tradiciji oba svetska rata. Za razliku od Hrvatske, središnja srpska parola u gradjanskom ratu 1991-95. bila je borba protiv fašizma. U ratnoj srpskoj propagandi antifašizam je bio ključni stav, dok je ovaj sadržaj hrvatska propaganda cenila kao neprikladan. Verovatno je zbog pronemačkog kursa hrvatska propaganda odustala od političke kvalifikacije koja izaziva najžešće emotivno protivljenje. Samo na osnovu različito intonirane propagande bilo bi prebrzo zaključiti da je odnos prema fašizmu u današnjoj Jugoslaviji i Hrvatskoj u osnovi različit. Premda postoji krupna istorijska i dnevna taktičko-politička razilaženja, teško je verovati da je antifašizam u Hrvatskoj u celosti iščezao. Izgleda da je ratna pometnja i moćna propaganda o "ugroženom hrvatskom biću" kod širokih slojeva poljuljala kritičnost prema vlastitoj fašističkoj prošlosti i oslabila sposobnost razlikovanja fašizma od onog što to nije. Premda imperijalni srpski nacionalizam nije manje hegemon od secesionističkog hrvatskog, ipak je rizik od fašizacije nacionalizma bio viši u Hrvatskoj. Ne samo otuda što je razvijeni fašizam deo hrvatske nacionalne prošlosti nego i zato što su Srbi zbog veće rasejanosti na jugoslovenskom prostoru razapeti izmedju nacionalne i jugoslovenske ideje. Osim toga, svaka levica je zainteresovana za kritiku fašizma, a desnica za njegovo ignorisanje ili neutralizaciju. U Sloveniji je bila nešto drugačija situacija. U slovenačkom secesionizmu nije bilo fašizacije niti romantičarskog antisrpstva, nego je prisutna opštija konzervativna kulturtregerska antijugoslovenska ideologija. Službeni slovenački antikomunizam bio je pokriće secesionističkog nacionalnog kursa i zaokreta ka Evropskoj uniji, pa je isticanje žrtava komunizma bilo aktuelnije od podsećanja na slovenačke žrtve od austrijskog fašizma.

Fašizacija svih nacionalizama neobično je ubrzana sa izbijanjem rata u Bosni 1992. godine. Ogledala se u sledećem: genocid pravdan potrebom za zaštitom i čistotom nacije, politička propaganda po obrascu nacionalni prijatelj - neprijatelj, demoniziranje svakog opozicionog mišljenja kao izdaje nacionalne stvari, vrlo sumnjivo šovinističko shvatanje patriotizma itd. U ovom sindromu važan pokazatelj fašizacije je dogma da su najopasniji neprijatelji nacije upravo anacionalne grupe i kosmopolitski pojedinci, a tek potom pripadnici protivničke nacije. Otpor kosmopolitizaciji i mondijalizmu neobično je važan katalizator fašizacije i ima vezivnu ulogu kod novog fašizma, kakvu je imao antisemitizam u razvijenom fašizmu.

Kako u haotičnoj domaćoj situaciji prepoznati fašističke struje i da li je bio moguće odvojiti zagriženi šovinizam od fašizma? Danas je to teže nego ranije jer je i nacionalizam normalizovan preko nove pozitivne krilatice "demokratski nacionalizam". U toj atmosferi fašizam lako postaje salonski. Svaka normalizacija nacionalizma slabi kritičnost prema fašizmu. Čak i kada ne mare za fašizam, nacionalisti nisu zainteresovani za njegovu kritiku. U političkoj propagandi, još od tridesetih godina ovoga veka, etiketa "fašizam" učvrstila se kao najteža diskvalifikacija protivnika. Kao i u celoj Evropi i u nas je ovaj izraz korišćen obilato i inflatorno. Ako je to u propagandi razumljivo, nije u nauci, koja bi trebalo preciznije da koristi pojmove. Na drugoj strani se postavlja pitanje da li treba menjati sadržaj pojma s obzirom da se savremeni agresivni šovinizam ipak razlikuje od klasičnog fašizma? Premda je svaki fašizam u osnovi autoritarni nacionalizam, nije svaki autoritarni nacionalizam i fašizam. Mereno kriterijumima za prepoznavanje klasičnog fašizma, samo onaj šovinizam može se oceniti kao fašistički koji sadrži rasizam, antisemitizam, antikomunizam, zalaže se za korporativno stalešku viziju sitnoburžoaskog kapitalizma, a u organizacionom pogledu raspolaže partijom izgradjenom na vojnom obrascu sa oružanim partijskim trupama i harizmatskim vodjom. Prilikom korišćenja pomenutog idealno-tipskog pojma razvijenog i otvorenog fašizma treba voditi računa o tome da se fašizam često prerušava i u zavisnost od konkretnih okolnosti prima osobenu ideološku boju i organizacioni oblik.

III

Izmena globalne epohalne svesti i međunarodnih odnosa nakon nestanka hladnog rata izmenila je i karakter fašizma. Fašizam se prerušava u etnokratski liberalizam ili "sajber-fašizam" (*cyberfascism),* svojevrsnom metapolitizacijom, tj. skretanjem iz rasizma u zalaganje za kulturnu dominaciju. Ultrašovinizam brzo se širi internetom. Dolazi do internacionalizacije fašizma, stvaranja euofašizma ili univerzalnog nacizma. Fašizam se širi posredstvom novih medija, interneta, ne trudi se više da stvori masovnu partiju već se difuzno širi na više načina. Na drugoj strani teško je reći da je etnokratski liberalizam samo tehnička verzija fašizma, jer mu nedostaje vizija "novog poretka" koja bi zamenila liberalni sistem. To je rasizam na liberalnim osnovama (SAD aparthejd, Južna Afrika, Tudjmanov režim), hibridna radikalna desnica. Ona zagovara prava etničkog naroda i prava na kulturu, a ne prava gradjanina, i podstiče strah od gubitka identiteta i tradicije koje ugrožava globalizacija. To je pokret oprečan multikulturalnosti i etnopluralizmu, a prihvaćen je kao porodični i rodni član liberalne ideologije zato što je i u tradiciji liberalizma bilo etničkog imperijalizma koji je negirao prava ostalim grupama: ženama, siromašnima, deci, hendikepiranima, nomadima, "primitivnima". Orvelova misao: "Svi su ljudi jednaki, ali su neki više jednaki od ostalih" korišćena je glavnom za definisanje totalitarizma, premda još više odgovara etnokratskom liberalizmu (Griffin 2000). *Front national, Lega Nord, Vlaams Blok,* nemački Republikanci, Skandinavska partija progresa, Žirinovski i slične ksenofobične partije razlikuju se po

programima i tvrde da nemaju ničega zajedničkog sa fašizmom. Etnokratski liberali su genetski modifikovali radikalnu desnicu: na Evropu više ne gledaju u tonu hladnoratovskog antikomunizma kao na odbranbeni kapitalistički bedem, već u njoj vide etnokulturnu zaštitnu zajednicu od globalizacije i amerikanizacije. Savremeni etnocentrični ultrašovinizam nije samo iz nužde prihvatio liberalno pravno obličje zbog okruženja. U njemu su razvijena neka krajnje brutalna načela liberalizma koji se svom socijaldarvinističkom segmentu naslanja na tradiciju radikalne desnice. Sukob izmedju kapitalizma i socijalizma u Evropi pomera se na sukob izmedju etnokratskog liberalizma i globalizacije.

Slom zapadnoevropskog identiteta, koji se dugo održavao na strahu od komunističke pretnje podstakao je jačanje regionalizma i nacionalizma (Flamanski blok u Belgiji, Severna liga u Italiji itd.). Okretanje nacionalizmu nije bilo samo golo vraćanje prošlosti nego i dublja potraga za novim identitetom. U Zapadnoj Evropi iščezavanje komunističke pretnje podstaklo je regionalizam, a u bivšim socijalističkim zemljama tekao je sličan proces zamene komunističkog nacionalističkim identitetom. Na Balkanu to se odvijalo mnogo dramatičnije jer je sa komunističkim ideološkim trebalo odbaciti i državni jugoslovenski identitet, a secesiju preimenovati u nacionalno oslobodjenje. U spletu ovih okolnosti izvesna mera fašizacije ocenjena je kao funkcionalna u procesu osamostaljenja, a u toku gradjanskog rata (koji je opet preimenovan u oslobodilački, odbrambeni ili domovinski) fašisti su od izdajnika postali deo patriotskih snaga.

Na Balkanu od 1990-ih fašizam se oblikovao i normalizovao u opštem okviru šovinističkog romanitičarskog veličanja vlastite tobože ugrožene nacije, uz žestoku kritiku kosmopolitskih struja koje iznutra razaraju prirodnu zajednicu krvi i tla. U zavisnosti od opštih političkih prilika, konkretnog neprijatelja i idejnopolitičke klime u Evropi, fašizam trajno ili privremeno odbacuje neke sadržaje iz vlastite klasične verzije i prima druge najčešće pomodne idejne primese. Iz rečenog sledi da se fašizam u Jugoslaviji od 1990-ih ne prepoznaje po antiliberalizmu, antisemitizmu (sadržaji koji se taktički izostavljaju) niti antikomunizmu (koji je u svojoj "pećinskoj" verziji sasvim nespecifičan), nego po romantičarskom, šovinističkom genocidnom separatizmu. Najviši izvor legitimnosti agresivnog genocida je tobožnja ugroženost nacije. Nema šovinizma koji se ne pravda odbranom i zaštitom vlastite nacije. Manipulativna formula o legitimnom pravu na odbranu medju slojevima zahvaćenim krizom nekontrolisano se širi, pri čemu se, naravno, gubi svaka razlika izmedju nužne odbrane i agresije.

Diferencirana i istorična ocena domaćeg fašizma mora razlikovati njegove tri komponente: 1. oživljavanje i normalizacija nacionalizma naročito ispoljeno u bivšim socijalističkim režimima i traganje za novim identitetom u sklopu globalne izmene epohalne svesti nakon nestanka hladnog rata; 2. uvek prisutni vekovima oblikovani šovinistički potencijal koji pretežno počiva na okoštalim tradicionalnim predrasudama o stalno prisutnoj zaveri protiv vlastite nacije; 3. operativno oživljavanje ovog potencijala i pragmatična manipulacija njime od strane vladajućih grupa. Podrobnija istraživanja mogla bi pokazati različiti udeo navedenih činilaca u pojedinim sredinama i različitu razornu

snagu njihovog podudaranja. Sve dok je trajao gradjanski rat, praćen mobilizatorskom propagandom, nije se moglo aktuelizovati pitanje o odgovornosti pravih uzročnika sukoba i pratećeg fašistoidnog genocida. A to je bila krajnje nepromišljena, neodgovorna, hazardna, karijeristička i uskogruda politika vrhova najvećih bivših republika, a sadašnjih država. Premda lišena poluga vlasti nacionalistička inteligencija takodje nije lišena odgovornosti. Odgovornost vladajućih ne smanjuje okolnost što nisu mogle uvek kontrolisati fašistoidne ekstremiste, niti to što su se sa njima povremeno sukobljavale. Bilo bi pogrešno osudjivati paravojne fašističke grupe za genocid, a prećutkivati vlastodršce koji su imali imaju monopol nad propagandom i državnom prinudom. To bi bio privid iste vrste kao kada bi se Drugi svetski rat objašnjavao Hitlerovim somnabulizmom.

Postoji više verzija antifašizma: liberalni, kolonijalni antifašizam (zbog koga su zapadne sile ušle u rat protiv Hitlera), odbranbeni otadžbinski antifašizam SSSR-a, ideološki antifašizam socijalističkih režima, zatim opštiji levičarski antifašizam u čijoj je pozadini kritika njegovih kapitalističkih društvenoekonomskih izvorišta kao i antifašizam u čijem je središtu kritika holokausta kao rasističkog industrijskog uništavanja ljudi. Sa ovim su povezane i različite kulture sećanja na fašizam. Danas kod tumačenja genocidnih zbivanja ima pokušaja da se zločini i krivica vlastite nacije (npr. Srebrenica iliGospić) tretiraju kao "teret" i "sramota" na koju ne treba podsećati. Ako je nacija osramoćena onda je ona opet neka vrsta žrtve, a naročito je to ukoliko javnost stalno podseća na njene masovne zločine. Pod tim pritiskom osramoćeni narod pretvara se u žrtvu. Svaki konzervatizam je vrlo osetljiv na opasnost od monumentalizacije nacionalne sramote. Neki konzervativci sa visine govore o plebejskom ekstremnom nacionalističkom populizmu kao nacionalnoj sramoti. To je skraćena kritika fašizma, jer o fašizmu se ne može govoriti kao nacionalnoj sramoti, nego kao nacionalnoj krivici i odgovornosti. Kada se govori o naciji osramoćenoj fašizmom, nacija opet kao žrtva izaziva sažaljenje. U trenutku kada srpskom narodu treba novo samopoimanje učvršćuje se obrazac porekla, u kom se raspravlja o Srebrenici kao reaktivnom nasilju ili kao sramoti, a ne kao varvarstvu. A čak i kada se o tome govori lako se zaboravlja da su važni idejni podstreci pomenutih zločina u ime nacije stizali iz nacionalne prestonice. Krivično se gone samo neki zločini po liniji komandne, a ne i idejne odgovornosti. Zato što se širenje šovinizma ne kažnjava, javlja se katkad samo stid zbog zločina kao nacionalne ljage. Tamo gde stid "svedoči o zločinima" manja je spremnost za prevladavanjem prošlosti, nego tamo gde o zločinu govori osećaj krivice. Ovo otud što već samo sećanje na zločin stvara naročitu zajednicu dželata. Stid pokazuje nepotpunu odgovornost. Zločina se stide oni koji smatraju da je nacionalna strategija bila valjana, ali taktika pogrešna. 0 zločinu nacije kao realnoj krivici govore oni koji drže daje i strategija bila katastrofalna.

0 eroziji antifašizma danas u Jugoslaviji svedoči i s vrha dozirana revizija istorije u kojoj se kvislinško društvo Hitlerovih saveznika na Balkanu predstavlja kao žrtva, a njihove žrtve demonizuju se kao dželati. Predsednik SANU, u ulozi hobi istoričara normalizovao je ovo obrtanje perspektive. Na sličan način u Hrvatskoj je Blajburg zamenio Jasenovac. Nacionalni identitet konstruiše se opet kao zajednica žrtava i

rehabilituje (martirologija Nedića i kvislinga kao komunističkih žrtava). Napor da se realnost kvislinštva progna iz sećanja i obznani istorijska normalnost Ljotića i Nedića podudara se sa nastojanjem da se žrtve fašizma optuže za novo uznemiravanje. Komunisti su glavni krivci za trajnu prezentaciju naše saradnje sa fašizmom, zato treba obrnuti perspektivu i antifašizam optužiti kao nepotrebnu provokaciju okupatora. U pozadini ove verzije osude antifašizma jeste neistorično i shematsko sučeljavanje herojske i državotvorne ideje u srpskoj istoriji, tj. buntovnika upropastitelja i kompromisera graditelja. Antifašizam se svrstava u štetan i iracionalni bunt, a kvislinštvo u razumnu nacionalnu politiku. Polazi se od pogrešne teze da je Jugoslavija 1941. mogla zadržati neutralnost poput one koju je uživala Švajcarska i mirno dočekati 1945. Zaboravlja se da je komadanje Jugoslavije (sa raseljavanjem i stvaranjem etnički čistih teritorija) bilo u planu nacističke Nove Evrope pre aprila 1941.

Najnovija relativizacija antifašizma ogleda se i u širenju ideologije o nultom času, tj. novom početku i autentičnoj istoriji koja tobože počinje od oktobra 2000. Nova revizija istorije nije izmenila samo vizije dželata i žrtava nego intronizovala subjekte nove revolucije: više to nisu antifašisti nego antikomunisti svih boja (od fašističkih do liberalnih). Danas je preko prohodnog antikomunizma najzgodnije diskreditovati "mondijaliste i internacionaliste" koji razbijaju homogenost nacije. Napokon je stigla normalnost, ali još ima usijanih glava koje opominjuna Srebrenicu i Vukovar. Konzervativci traže nacionalno pomirenje i podvlače kontinuitet spoja pravoslavne i državne tradicije, koji čisti od negativnih sećanja i "moralnih toljaga" i ističe neprekinutu normalnost "kulturne nacije" neopterećene suvišnim sećanjima. I kod savremene vlasti u Jugoslaviji primetna je klerikalizacija i "demondijalizacija" nultog časa. Slično M. Spalajkoviću, koji je u uskršnjem broju "Srpskog naroda" 1943. po ugledu na Alfreda Rozenberga pisao daje medjuratna Jugoslavija kao "deo internacionalne mitologije XX veka" bila "raspadanje srpske narodne duše" i "prekid srpskog narodnog mita, sa kojim je nastala zamrlost i neplodnost u srpskom narodu", predsednik SR Jugoslavije ponavlja da je čitava polovina stoleća od 1945-2000. bila neautentična i da se nacionalna istorija 2000. nastavlja na prekomunističku 1941. godinu. Kod oktroisanja nultog časa konzervativci brišu iz nacionalne istorije jugoslovensko iskustvo i socijalistički totalitarizam jer su strani nacionalnom biću. U konzervativnomprekrajanju istorije antifašizam, shvaćen gotovo isključivo kao komunističko ideološki instrument, redovno je na udaru. Treba li uopšte pominjati da hilandarski identitet nije spojiv sa antifašizmom. Antifašizam jeste gotovo pola stoleća bio sastojak komunističke ideologije, ali i važna osnova zajedničkog identiteta jugoslovenskih naroda i realni oslonac njihovog suživota u miru. Upravo zato se konzervativci danas trude da u borbi protiv ostataka ovih ideja najpre relativizuju antifašizam koji nije homogenizovao nego cepao naciju na fašiste i antifašiste. Posleratna defašizacija (koja se odvijala u celoj Evropi) osudjuje se kao obračun sa istinskim patriotima. Ova prerada dalje prošlosti podudara se sa prevladavanjem bliže. Srpski konzervativci strepe da Srebrenica ne ostane trajna stigma nacije pa teže da je svedu na pojedinačan dodadjaj, a ne na genocidni "slom civilizacije" istekao iz razjarenog

nacionalnog bića. Kritičari nacionalizma, s druge strane, upozoravaju da se normalnost ne stvara iznudjenim samopomirenjem već otvorenim neinstrumentalnim ophodjenjem sa prošlošću. Zato bi trajno uključivanje Srebrenice i Gospića i Pakračke poljane kao opomena u srpski i hrvatski identitet i kulturu sećanja moglo da spreči razvoj fašizma, ali i da bude oružje protiv nastojanja konzervativaca da se podvuče crta i zaborave senke prošlosti. Dakle, uzor novoj antifašističkoj kulturi sećanja ne treba da bude vašingtonski spomenik palim Amerikancima u vijetnamskom ratu, nego berlinski Holokaust spomenik žrtvama nemačkih zločina.

Sve dok se ne steknu uslovi da se pored političara naredbodavaca na odgovornost pozove i šovinistička inteligencija kritika domaćeg fašizma će ostati verbalna. Selektivna lista zločinaca Medjunarodnog suda u Hagu ima više funkciju psihološkog rasterećenja i novog balansiranja fašizama na prostoru bivše Jugoslavije. Teško je očekivati temeljniju defašizaciju u opštim okolnostima normalizovanog (demokratskog) nacionalizma, koji stvara okvir za organizovani zaborav šovinizma i fašizma. Bez radikalne kritike nacionalizma, antifašizam ostaje na apologetskom stupnju jer nezadovoljstvo i mržnju podvlašćenih kanališe u pravcu koji oslobadja odgovorne političke grupe i huškačku inteligenciju za obnovljeni fašizam. U tom sklopu su bespomoćni antifašizam i površna defašizacija svedeni na obrazac: *Dat veniam corvis, vexat censura columbas* (Gavranovima se prašta, a golubovi se stavljaju na muke).

Literatura:

Griffin, Roger (2000): 'Interregnum or Endgame? The Radical Right in the "Post-fascist" Era', The Journal of Political Ideologies (July 2000).

Hall, Ian/Perrault, Magali (2000) The Re-Austrianisation of Central Europe? Assessing the potential of the "New" far right after Haider, Central Europe Review, Vol 2, No 13, 3 April 2000.

Schauschitz, Attila (1998): Vergangenheitsbewältigung in Ungarn. Dossier und Analyse, Leviathan, Sonderheft 18/1998.

2. 0 konverziji i samorazumevanju jugoslovenske humanističke inteligencije*

Sve dok traju interesi i strasti XX veka trajaće i sporovi oko socijalističke prošlosti, a možda će istoričari misli o društvu tek za nekoliko decenija moći jasnije uočiti koliko je XX stoleće u idejnom pogledu bilo duboko pocepano linijom fronta oko koje su se intelektualci sporili, a podvajale države, društva, porodice, prijatelji. Snaga još uvek strasnog angažmana zamagljuje uočavanje sličnosti izmedju današnje situacije i one iz npr. renesanse i reformacije ili velikih verskih ratova, kada su mišljenja i stavovi dovodjeni do isključivosti - biti ili ne biti. U središtu idejnih sukoba krajem XX veka ponovo je dospeo komunizam, ali sada u obliku prošlosti i identitetahumanističke inteligencije u socijalizmu. Otvaraju se pitanja: 1. racionalnog pristajanja uz socijalizam i zavodljivosti emancipatorske ideje marksizma; 2. otpora autoritarnom nametanju njegove službene verzije. Ako se XX vek završio 1989. onda je XXI vek posmatran sa stanovišta idejnog angažmana počeo masovnim renegatstvom od socijalizma i marksizma, koji je kod inteligencije primio neskriveni oblik konverzije kao prenaglašenog, ali nepriznatog pokajanja. Prilično je obeshrabrujuće daje posle sloma realsocijalizma samo papa, jedina od ličnosti sa medjunarodnim uticajem, jasno rekao da ima nešto bolje od kapitalizma. Usamljenost papine ocene ne može se razumeti ako se nema na umu snaga epohalne konverzije iz marksizma u antimarksizam. Rukavci opšteg toka konverzije (čija je blaža verzija revizionizam) su različito duboki i neravnomerni: u Francuskoj su npr. izraženiji nego u SR Nemačkoj, a najdramatičnije su tekli u bivšim socijalističkim režimima. Konverzija jugoslovenske inteligencije počela je, doduše, još pre uvodjenja višepartijskog sistema, ali je masovno renegatstvo nastupilo tek sa raspadom zemlje i izmenom odnosa političkih snaga. Motivi zaokreta bili su vrlo raznorodni. U SR Nemačkoj je *Historikerstreit* bio višesmerna reakcija na levo liberalnu saglasnost o ustavnom patriotizmu, ali i na levicu, u obliku novog izjednačavanja Aušvica i gulaga. U Francuskoj je Crna knjiga komunizma bila čak trostruki napad: na socijalnu tradiciju Francuske revolucije, antifašizam *resistance* i na KPF. Na sličan način je i u raznim delovima bivše SFRJ antitotalitarna konverzija u izvornom obliku bila raznorodna: uperena protiv jugoslovenstva, komunističkog internacionalizma ili političkog monizma. Nakon raspada SFRJ postupno se učvršćuje antimarksistička i nemarksistička usmerenost inteligencije i idejno osmišljava. Ovaj proces tekao je donekle sporije u SR Jugoslaviji nego u bivšim delovima SFRJ. Oslobadjanje od marksizma bilo je daleko više društvenopolitički nego unutarnaučni dogadjaj. Marksizam nije preispitivan u naučnoj raspravi već je kroz političke

* Ovaj odeljak je neznatno dopunjeno saopštenje podneto na naučnom skupu "Socijalno-ekonomske promene u Srbiji/Jugoslaviji: perspektive i ograničenja" u Beogradu 2. i 3. marta 2001. godine. Objavljeno je u zborniku "Revolucija i poredak" - 0 dinamici pramena u Srbiji, IFDT, Beograd 2001.

sukobe diskreditovan. Uticaj okruženja i medjunacionaini sukobi podsticali su samorastvaranje marksizma, tj. preusmeravanje sa klasnih na nacionalne interese, od diktature proletarijata ka viziji proceduralne demokratije, od socijalističke solidarnosti ka liberalnoj "tržišnoj pravdi". Osobenost prelaza ka novoj epohalnoj svesti ne sme biti potisnuta niti ostati šlepa mrlja u razvoju misli o društvu. Nagli i višestruko konfliktni zaokret udesno neposredno je vidljiv u jačanju religije i nacionalizma, a posredno, u raznovrsnim demonizacijama prosvetiteljskog nasledja i osporavanja modernizacije. Ovaj zaokret, a pre svega njegovo pravdanje, nije dovoljno samo konstatovati nego bar donekle objasniti. U ovom odeljku trebalo bi pokazati: a) opšte karakteristične sadržaje samorazumevanja humanističkih intelektulaca koji su iz temelja izmenili svoje idejnopolitičko uverenje (čista konverzija); b) obrazac umerenog revizionizma u srpskoj i hrvatskoj istoriografiji (B. Petranović, D. Bilandžić); c) izmenu ocene socijalizma kod renacionalizovane i antitotalitarne srpske istoriografije 1990-ih godina.

Po sebi se razume da se u promene ne može ulaziti bez inteligencije koja nije kadra da se menja. Kakve promene, medjutim, obećava inteligencija koja odveć brzo menja uverenja? Na koji način se menjala jugoslovenska stvaralačka humanistička inteligencija u poslednjih desetak godina i kako je videla vlastitu ulogu? Periodični talasi konvertiranja otvaraju pitanje ponašanja intelektualaca u krizi. Kako intelektualci, koji su iz temelje izmenili uverenja, pravdaju zaokret? Vrlo uopšteno govoreći u njihovom samorazumevanju prevladavaju dve osnovne teme: a) vidjenje sebe kao žrtve; i b) uverenje o neprekinutom vlastitom disidentskom statusu i postojanom idejnom kontinuitetu.

Ovi sadržaji najčešće odudaraju od realnosti i vidjenja drugih i stvaraju kod inteligencije naročitu vrstu iskrivljene svesti o vlastitom osvedočenom i dokazanom doslednom idejnom razvoju. Da je lišena racionalizacije, ova manje ili više osećajna komponenta opredeljenja (ranija vezanost za marksizam, a danas za nacionalizam i antitotalitarizam), koja je u periodima kriza duboko proživljavana, bi, naročito stvaralačku inteligenciju, odvela dubokim unutrašnjim lomovima usled potrebe poricanja ranijih uverenja u zapisanim radovima (npr. doktorati i knjige o marksizmu i samoupravljanju kod novih nemarksista ili antimarksista). Brutalna stvarnost podeljene biografije zato se manje ili više svesno pokriva novom samosvešću. U psihološkom pogledu nova iskrivljena samosvest, obezbedjujući nužno samopoštovanje, zamagljava realni diskontinuitet, zaokrete i pocepanu biografiju, ali takodje ne manjom snagom, zbog odsustva samokritičnosti prema vlastitoj misli, utiče negativno na stvaralaštvo.

2.1. Pojam konverzije i pristup

Pojam potiče iz teologije, gde se povratak od greha vrlini naziva konverzijom. Najčešće se pod ovim podrazumeva prelaz iz neverništva istinskoj veri, ili povratak šizmatika i jeretika Rimokatoličkoj crkvi. Dugo su se konvertitima, ili radikalnim disidentima, u misli o politici nazivali samo uticajni "otrežnjeni komunisti" (Djilas,

Kolakovski, Fire) koji su svojim zaokretom mogli delovati kao "virus" koji nagriza homogenost i ubrzava rasulo komunističke ideologije. Od 1990-ih konverzija inteligencije postaje masovna. Dubina i karakter konverzije razlikuju se s obzirom na obim i način promene različitih slojeva minule istorijske svesti.

Nije uvek jasna ni primena pojma konverzija: najčešće je dijagnostička, katkad analitička, a sreće se i upotreba u normativnom sklopu. Ovde se o konverziji govori u sva tri smisla. U dijagnostičkom smislu najpre se prepoznaje odstupanje od ranijih gledanja, u analitičkom se pokušavaju objasniti zaokreti, a u normativnom smislu pokušaće se se proceniti funkcionalnost konverzije kod dubljih društvenih promena, i oceniti odstupanja od nekih prihvaćeni hnaučnih vrednosti kao što su: integritet, intelektualno poštenje, organizovani skepticizam i neličnost. R. Merton je pisao da su osećanja ugradjena u naučni etos nespojiva s osećanjima na kojima su utemeljene druge društvene ustanove (Cit. prema Milić 1995, 126). Dok većina ustanova zahteva bezuslovnu veru, ustanova nauke čini skepticizam vrlinom. Mogu li vansaznajne strasti biti spojive sa pomenutim Mertonovim načelom? Teško, jer svaka politizacija nužno nameće manihejsko mišljenje, a nijanse i paradokse osudjuje kao kolebljivost ili izdaju.

Pojam konverzije možda je preširok, jer se njime obuhvata široka skala zaokreta različite prirode (promena verskog, klasnog ili nacionalnog opredeljenja). Ovde se pod konverzijom podrazumeva duboka i korenita promena svetovnog idejnopolitičkog opredeljenja. Treba odvajati ličnu od uže ili šire grupne konverzije, kao i konverzije različitog trajanja (od privremenih lokalnih preokreta do izmene globalne epohalne svesti). Kod konverzije stvaralačke humanističke inteligencije nužno je razdvajati njene različite dimenzije, društvene nosioce, funkcije i interesne sklopove koji je održavaju. Treba odvajati izvrtanje činjenica, od njihovog drugačijeg akcentovanja, negiranje od prećutkivanja i relativizovanja senki prošlosti, delimičnu od radikalne konverzije. Utilitarni motivi nisu jedini. Ne treba zaboraviti da je deo inteligencije izmenio uverenja iskreno zaokupljen stradanjem vlastite nacije, a u ime neutilitarne apstraktne pravde. Konverzija se najčešće odvija u krizi, a što je kriza akutnija, opredeljenje je strasnije, pa su i zaokreti veći. Pre toga treba napustiti afektivnu neutralnost kao naučna normu, jer ova slabi snagu angažmana. Glorifikacija i demonizacija podjednako su lišene distance. Kritikujući konvertitu A. Kestlera (Koestler) na berlinskom "Kongresu za kulturnu slobodu" 1950. sveštenik A. Grime (Grimme) je primetio: "U sebi se nikada od stvari nije odvojio onaj ko danas žarko poriče ono što je ranije, isto tako žarko, prihvatao".

Radikalna i nagla konverzija je upadljiva crta političke kulture istočnoevropskih zemalja na prelazu iz socijalizma u kapitalizam. Ona ima složenu funkciju. Istovremeno je mehanizam vertikalne pokretljivosti, obrazac sticanja iosiguranje ličnog identiteta i samopoštovanja i način raskida sa nepopularnom prošlošću koji olakšava stvaranje nove biografije. Prisutna je na svim nivoima društvene strukture: kod običnih gradjana-birača, kod reproduktivne i stvaralačke inteligencije. Konverzija je ponašanje u krizi, a što je kriza akutnija, opredeljenje je strasnije, pa su i zaokreti izgledniji. U ratnom političkom rečniku konverzija nije samo gola promena opredeljenja, nego je sinonim izdaje. U intelektualnim

krugovima promena opredeljenja nije u praktičnom pogledu rizična, ali je ne manje dramatična.

Veza opredeljenja i naučne misli još je složenija i posredovana nizom činilaca. Sam postupak tumačenja zaokreta kod opredeljenja takodje je višeslojan. Ovde bi trebalo pokazati samo uticaj nekih činilaca: (1) globalnu izmenu epohalne svesti i njenih ključnih vrednosti; (2) karakteristične sadržaja samorazumevanja intelektualaca konvertita.

2. 2. Opšti epohalni činioci

Izmena epohalne svesti krajem XX veka kod stvaralačke inteligencije uslovila je snažnu promenu opredeljenja. Opšti zaokret u svetu udesno, od marksizma ka antimarksizmu, praćen je u Istočnoj Evropi normalizacijom nacionalizma i antikomunizma, a kod bivših marksista dodatno je pojačan renegatskim žarom. U globalnim okvirima promenu epohalne svesti obeležava kraj hladnog rata, ekspanzija poslefordističkog kapitalizma, ubrzana globalizacija i postmodernističko mišljenje. U njihovom medjudelovanju izmenjeno je poimanje odnosa slobode i jednakosti, oslabljeni su antikolonijalizam i antiimperijalizam (važne osnove legitimnosti socijalizma), smanjen je značaj utopije, a indivudualna gradjanska prava potisnula su klasnu pravdu. Sve to je izazvalo i normalizovalo masovnu konverziju inteligencije i snažno pomeranje političkog spektra udesno.

Uprkos uvažavanju uticaja društvenih potresa na opredeljenje, treba praviti razliku izmedju konverzije u nauci i konverzije u politici. Kod stvaralačke inteligencije opredeljenje je više rezultat intenzivnog samorazmišljanja, a manje spontano otvoreno poistovećivanje sa interesima širih grupa. M. Veber je kod naučnika uočio presudnu ulogu vrednosnih ideja kao odlučujući činilac u postavljanju problema kojim se konstituiše predmet istraživanja. U nauci se ne napušta samo poželjna vizija društva, već i teorijski i metodološki aparat koji je usavršavan decenijama i proveravan u istraživanju društvenih protivrečnosti. Političari konvertiti nisu obavezni minulom opredeljenju kao što su naučnici. Napuštajući marksizam naučnici su manje ili više korenito odbacivali vrednosti na kojima je počivalo minulo shvatanje determinizma i istraživačkih prioriteta i okretali se dijametralno suprotnim teorijskim orijentacijama. Relativizacija nauke manje je razumljiva od relativizacija politike (ovde je reč o korenitim zaokretima iz marksizma u zagriženi antimarksizam, a ne o nužnom sazrevanju i korigovanju ranijih gledanja što je u nauci prirodno i poželjno). Verovatno je brzinu i masovnost ove konverzije olakšavala i neukorenjenost inteligencije u radničku klasu čije je interese pravdala (nedostatak organske komunističke inteligencije). S druge strane, može se postaviti pitanje da li je konverzija odista bila masovna kao što izgleda, ako se uzme u obzir da je samorazumevanje kod mnogih bivših marksista moglo biti samoobmana?

Svaka prenaglašena strast traži teorije podesne da je zadovolje. Najbolje je zadovoljavaju isključive teorije koje ne kritikuju minuli režim višeslojno (tj ne razdvaju npr. autoritarne od neautoritarnih, modernizacijske od stagnantnih segmenata), nego paušalno

demoniziraju. Višeslojna ocena socijalizma oslanja se na složene pojmove (autoritarna modernizacija, harizma razuma, oslobodilačka politička kultura), a paušalna na udobnije polarne i jednoznačne suprotnosti (otvoreno-zatvoreno društvo, demokratija-totalitarizam i si.). Opšti utisak je da jugoslovenska stvaralačka humanistička inteligencija uglavnom nije nadrasla domaću političku kulturu, koja je razapeta izmedju glorifikacije savremenosti i demonizacije prošlosti (tekući demokratski nacionalizam ili liberalizam protiv totalitarnog socijalizma). Zato je druga strana i kod konverzije bilo solunaštvo, tj. uverenost da jedino stradanje i oslobodilački učinak kvalifikuju subjekta za donošenje spasenja. Stradanje je u politici najubedljiviji vid osvedočavanja, a u nauci je takodje iluzija o kontinuitetu vlastite biografije, bez reza, garantija nadmoći saznajne pozicije. Doduše, opredeljenje prožeto strastima snažnije je od onoga koje počiva na hladnoj odmerenosti, ali je u isto vreme kolebljivije i pristrasnije. Izlaz iz najčešće potisnute traume nepriznate konverzije nije ispovedanje, niti priznavanje greha marksističke prošlosti. Samo višeslojno sagledavanje prošlosti i aktualne epohalne svesti i diferencirane ocene istorijske funkcionalnosti njihovih različitih komponenti, mogu sačuvati intelektualce od strasti hilijazma i razočarenja. Glorifikacija sadašnjice i demonizacija prošlosti obezbedjuju prolazni identitet, a isključivosti gone naučnike u novu krizu samorazumevanja.

2. 3. Karakteristični sadržaji samorazumevanja konvertita

Da li je konvertiranje odvažnost ili slabost, pomodnost ili imperativ vremena bolje će se odgovoriti ukoliko se razmotri samopoimanje konvertita. Kakav god odgovor bio, ne može se svesti na problem iskrivljene ili "nesrećne samosvesti". Odnos sećanja i konvertiranja prilično je složen zbog različitih oblika svakodnevnog "prisustva prošlog" i njihovog uticaja na individualnu i kolektivnu viziju prošlosti. Reč je o složenim procesima u kojima se individualna i kolektivna sećanja uzajamno formiraju. Sveopšta relativizacija istorijske svesti nakon urušavanja socijalizma u Evropi razotkrila je "otvorenu istoriju". Brojni sadržaji iznova protumačeni i povezivani stvaraju sliku istorije koja je promenljiva i nije legenda. Istorija lišena partijskog monopola javlja se kao rezultat "procesa permanentne refiguracije" značenja u kojima se formiraju sećanja i zaboravi. Istorija se manje poima kao odraz prošlih zbivanja već kao konstrukcija prošlog, a u novoj nepreglednosti raste potreba za novim identitetom renegata kao pribežištem od nesigurnosti.

Identitet kao osnova samosvesti stvara se poistovećivanjem sa odredjenom grupom, ali i preko protivljenja konkurentskoj grupi ili ideji (antikapitalistički, antikomunistički ili antitotalitarni intelektualci). Svako napuštanje starog identiteta, naročito ukoliko nije utilitarno ili pomodno, traži racionalizaciju. Samorazumevanje konverzije jugoslovenske inteligencije oslanja se na sledeća dva glavna obrasca.

2. 3. 1. RETORIKA ŽRTVE

Većina renegata trudi se da sebe prikaže kao žrtvu minulog opredeljenja (od zablude do nasilja). Monopol na žrtvu ne nosi samo političku nego i saznajnu prednost. Naime, kada se neko uspešno predstavi kao žrtva, on u sklopu rasprave stiče moralno hermeneutičko preimućstvo, ukoliko imalo polaže pravo na vlastiti privilegovani gnoseološki položaj. Ova prenaglašena retorika žrtve (Muenkler/Fischer 2000) stvara različite isključivosti: od ličnog, u frojdovskom smislu "destruktivnog povrataka potisnute osvete", do politički instrumentalizovanog statusa koji pruža dobit. Gotovo da ne treba podsećati da naročita vrsta poimanja samog sebe kao žrtve kod političkih vodja stvara mesijansko osećanje izbavitelja. Naime, iščezava granica izmedju iskrenog doživljaja gnoseološkog preimućstva (ja znam najbolje jer sam stradao od istog od čega vas spasavam), i instrumentalnog sugeriranja podvlašćenima vlastite harizme žrtve. To je rodno tie mesijanstva i hilijazma kao oblika manje ili više "normalne" pretenzija ka oslobodjenju i vodjenju naroda, a koju po sebi legitimiše osvedočeno trpljenje o kom se ne da raspravljati. Tamo gde su zatvor ili progon najbolja kvalifikacija za bavljenje politikom, u središtu političke kulture je žrtva koja se sveti i traži naknadu.

Sa stanovišta političke kulture manje je važna psihološka potreba preobraćenih da se predstave kao žrtve. Važnije je to, da, ukoliko se svima prizna status žrtve, nestaju dželati. To je npr. bila posledica hegemone pasivne semantike "žrtve rata i nasilja" u poslefašističkoj Nemačkoj (Muenkler/Fischer 2000) ili sintagme "žrtve komunizma" u poslesocijalističkim društvima, naročito kada je trebalo potisnuti svesno ili nesvesno vlastitu prošlost. Antinacizam i antikomunizam najčešće se javljaju u obliku prohodnog antitotalitarizma, a svaka ocena minulog režima kao totalitarnog bar implicitno podrazumeva da je ocenjivač bio žrtva. Retko će ko reći da je živeo u lagodnom totalitarizmu. Svaka žrtva polaže pravo na naknadu, ali se pre toga mora žrtvovanje politizovati i instrumentalizovati. Antitotalitarni intelektualci moraju najpre sebe, a potom i pristalice, ubediti da su bili žrtve. Priznato žrtvovanje im obezbedjuje čak i kvalitet osvedočenih izbavitelja. Ako se nekome prizna status žrtve, priznaje mu se i spremnost na rizik, što ga direktno kvalifikuje za političko vodjstvo na temelju stradalničke harizme. Medjutim, da bi žrtva mogla da polaže pravo na naknadu prethodno mora izmeniti opredeljenje.

Svako napuštanje starog identiteta traži racionalizaciju. U središtu svake epohalne svesti su žrtve za čije se oslobodjenje nosioci svesti zalažu ili čije uspomene slave kao okosnicu vlastite institucionalne ili idejne homogenizacije. U Evropi 1960-ih marksizam je dominirao i kod inteligencije kapitalističkih zemalja sa vlastitim vidjenjem ugnjetenih grupa: radnička klasa, podjarmljeni Treći svet, obojeni i skupne žrtve fašizma. Već u narednoj deceniji žrtve se menjaju: u SR Nemačkoj Jevreji potiskuju radnički pokret, a u Francuskoj žrtve kolonijalizma potiskuju socijalistički disidenti. Krajem XX veka u Istočnoj Evropi ustoličena je nacija kao žrtva "pogubnog" marksističkog internacionalizma, a u Zapadnoj Evropi globalizacija izdvaja prava ugroženih manjina. U

teorijama o fašizmu krupni kapital prestaje da biva skriveni dželat, potiskuje ga nacionalni mentalitet (Goldhagen debata), a u debatama oko totalitarnog socijalizma u središtu kritike nije svevlasna birokratija ni partija, već totalitarna usrećiteljska utopija (debata oko Crne knjige komunizma). Isticanje novih žrtava povezano je sa novim globalnim idejnopolitičkim prioritetima, a u saznajnom pogledu pokazatelj je relativizma.

U najopštijem smislu žrtva podrazumeva odricanje od nečega (slobode, obilja) koje može ići čak do odricanja od života. Žrtva može označavati i bespomoćno trpljenje strane sile, npr. žrtva zločina, bolesti ili neizbežne sudbine. Nevina žrtva osudjena je na pasivno trpljenje, koje je samim tim nelegitimno, pa je već u pojmu nagoveštena pretenzija ka odšteti. R. Kozelek (Koselleck) tvrdi da je npr. kod Nemaca sve do 1945. ovajpojam označavao aktivno žrtvovanje za nešto, ali već od 1950-ih pojam se menja. Pojam žrtve postaje pasivan, svi se predstavljaju kao žrtve fašizma iako su se ranije žrtvovali za Nemačku. Ovoj lakoj transformaciji nije bilo potrebno političko posredovanje. Danas se svi osećaju kao žrtve nacizma što naravno nema veze sa stvarnošću Trećeg Rajha. Žrtva se osamostaljuje od namera i postaje posledica nenameravanog lanca sudbine, fatalizma, nešto poput "saobraćajne žrtve". Sličnim postupkom i dojučerašnji komunisti i marksisti proglašavaju se žrtvama socijalizma.

U poslesocijalističkoj političkoj kulturi široko je rasprostranjeno mišljenje da je minulo doba bilo u stvari period totalitarnog nasilja iterora. Ove epsko-moralne vizije manje odražavaju suštinu socijalističkog društva, a više kulturu sećanja na socijalizam koju nameću konvertiti koji su uspešno pribavili harizmu žrtve. U čemu je smisao ovakve slike istorije krajem XX veka, i kojoj etici služe? Nije cilj selektivnog sećanja pre svega iskrivljavanje stvarnosti, niti obmana, koliko napor da se objasni ono što se ne želi na racionalan način objasniti. Nove antikomuniste, naime, treba osloboditi obaveze da sagledaju vlastitu biografiju. Treba ih osloboditi krivice za aktivnost u minulom sistemu. U poslekomunističkoj martirologiji današnjih antikomunista, oni i njihov narod predstavljeni su kao nedužne žrtve komunizma i njegove totalitarne utopije, kataklizme protiv koje su bili bespomoćni (Barbu, 2000). Jačanje svesti o vlastitom stradanju manje ili više svesno učvršćuje "legitimni osvetnički" teorijski potencijal, koji iziskuje demonizaciju svih pojava koje su povezane sa vizijom sopstvenog dželata. Osećaj žrtve iskrivljuje saznajnu perspektivu i stvara nesvesnu osvetu u obliku globalne demonizacije prošlosti, da bi se zamaglila i preradila lična biografija.

Retorika o žrtvi totalitarizma raširena je ne samo zato što se pojedinac u atomizovanom poslesocijalističkom svetu oseća socijalno nezaštićenim, nego više otuda što mu pruža različite mogućnosti da naknadi tobožnje trpljenje. Naknade nisu samo direktne materijalne, već i one druge vrste u obliku moralnog samouzdizanja iznad drugih. Žrtva je moralno čista, pa je kao nekorumptivna kvalifikovana za politiku više od drugih. Zbog toga se lako prihvata kao oslobodilac, a još lakše se kasnije pretvara u dželata. Prelazi izmedju pomenutih uloga neosetni su, naročito u društvima sa nerazvijenom konstitucionalnom tradicijom, gde se politika više poima kao trajni poziv spasenja, a manje kao prolazni biznis. Gotovo da nema ničega čudnog u tome što se žrtva (ratna,

zatvorska) najlakše legitimiše patnjom i održava kao doživotni oslobodilac, jer je njeno odricanje provereno, pa stiče gotovo biblijsku harizmu stradalnika koja može odvesti do neprikosnovenosti, nedodirljivosti ili bar do pojačane otpornosti prema kritici (teže može pogrešiti onaj koji se dokazao da je kadar da bude žrtva, a i kad pogreši teže ga je moralno srozati). Uz sve rečeno, kod konvertita je pribavljanje kvaliteta žrtve i uslov iskupljenja. Ako je još ovaj uslov egzistencijalne prirode lako je pojmiti strasti koje prate borbu oko sticanja statusa žrtve.

Sredstva za sticanje oreola žrtve su različita. Ono što je ranije bila crkva danas su mediji kao najvažniji preduzimači žrtvi (Hertfiled/Carsten 2000, S. 350). Treba dospeti do medija jer oni pripremaju, oblikuju i prikazuju žrtve. Ono što je ranije radio sveštenik, pripremajući žrtvu za obred, danas čine intelektualci i novinari kao posrednici u snabdevanju žrtve smislom. Dok je sveštenička krvava žrtva bila realna, publicistički preduzimači žrtvi barataju semantičkim operacijama. Oni ne ubijaju nego govore o žrtvi. Medjutim, i ovaj govor može pripremati realne krvave žrtve kao što je bilo u Jugoslaviji 1991-95, kada su sve zavadjene nacije na vreme bile snabdevene idejno osmišljenom harizmom žrtve od strane vlastite inteligencije. Ubediti naciju da je žrtva prvi je korak ka njenoj mobilizaciji za traženjem odštete i osvete, a svest o vlastitom udelu u nesreći koja ih je snašla po pravilu je odsutna. Psihijatri govore o "izabranoj traumi" kada stradalničke grupe ne mogu da ožale gubitke ili da se oslobode osećanja poniženosti, pa prenose na potomke slike samih sebe kao žrtava i vizije ugnjetačkih dželata (Volkan, Kecmanović). Neobradjena trauma pretvara se u obavezu na osvetu, a ovaj osećajni potencijal krije neslućene potencijale nacionalističke politizacije i mobilizacije.

Ritual žaljenja žrtve takodje se izmenio. Oplakivanjem žrtvi nova antikomunistička inteligencija žali kako sebe, tako i vlastitu nesrećnu istoriju, demonizujući druge. Kao književni rod poslesocijalistički antikomunizam ima oblik tužbalice (Barbu 2000, S. 22). Oplakuje se, ali se čuva od pripovedanja (naročito onog o vlastitom sudelovanju). Uobičajeno je da mrtvog oplakuje profesionalna narikača koja nije osećajno vezana za mrtvaca. One se mogu pozvati na odgovornost samo ukoliko su malo revnosti ispoljile, dok iskrenost njihovih osećanja nikoga ne zanima. Pripovedanje, pak, traži objašnjavanje, svedoke i priznanje da se tamo bilo i da se preuzima deo odgovornosti. Savremene tobožnje žrtve politike to izbegavaju. Danas je unosno biti žrtva, kada žrtva više nije neposredno egzistencijalno ugrožena kao ranije kada je ubijana. Danas je žrtva postala virtuelna i stekla prednost u konkurenciji oko raspodele različitih privilegija. Otud konkurencija i u sticanju statusa žrtve. Biti priznat kao žrtva, znači obezbediti strateški prioritet u društvenopolitičkoj raspodeli ugleda, moći, a time i bogatstva. Status osvedočene žrtva obezbedjuje naročitu vrstu društvenopriznatog identiteta.

Medjutim istinske žrtve ipak se razlikuju od umišljenih. Biti uistinu spreman na žrtvovanje znači pokazati s jedne strane, spremnost na rizik, a s druge, podneti rizik ne koristiti za sticanje monopola bilo koje vrste. Tome nasuprot, najudobnije je ex *post facto* martirološki preradjivati prošlost. Kada zbivanja minu teško se prepoznaju žrtve, jer se naknadno svi predstavljaju i osećaju kao žrtve. Ali žrtve ne moraju biti vidljive ni u situaciji

kada su patnja i trpljenje očigledni. Ovo stoga što istinska žrtva ne polaže pravo na obeštećenje. To nisu samo pojedinci koji su se protivili vladajućem režimu (jer je na ovim prostorima tamnica uvek bila najpouzanije osvedočavanje političke harizme) već pre oni koji, na osnovu osvedočavanja zbog prihvatanja rizika, nisu kasnije polagali pravo na oslobodilački monopol bilo koje vrste. Drugim rečima, da bi žrtva bila realna (u smislu nepovratnog uloga) nije dovoljna samo patnja nego i odsustvo solunašenja. U nauci je rizik od pristrasnosti koje nose iskušenja ove vrste veći nego u politici. Saznajna pretenzija politizovanog humanističkog intelektualca analogna je svevlasnom vodji koji je takodje nekada bio spreman na žrtvu. Svaku žrtvu banalizuje pretenzija za obeštećenjem, a intelektualca pozivanje na neintelektualne zasluge. Retko koja konverzija nije skopčana sa solunaštvom. Kao što istinsko žrtvovanje ne traži obeštećenje, tako se i inteligencija mora čuvati od konvertitskog kompleksa žrtve, tj. polaganje pretenzije na gnoseološki monopol kako zbog realnog tako i tobožnjeg stradanja.

2.3.2. ILUZIJA O NEPREKINUTOM KONTININUITETU VLASTITOG OPREDELJENJA

Ovaj sadržaj samorazumevanja sindromski je vezan sa retorikom žrtve. Intelektualci su kao i drugi zavisni od tržišta jer prodaju radnu snagu. Kao i svi drugi korisnici konjuktura, ni intelektualci nisu imuni od misaonih moda. Mudri i oprezni gradjanski intelektualac zna da poveže konjukturu i modu tako da ne ispadne oportunist konjuktura. On ume da svoju misao prikaže kao savremeni saznajni napredak nezavisan od tržišta i da uvek istakne nezavisnost kao kriterij vlastite objektivnosti. Na razmedji epoha raste aktuelnost ove umešnosti. U istočnoj Evropi napušteni marksizam ostavio je idejni vakuum: intelektualci i dalje tragaju za smislom svog poziva u svetu gde je doslednost idejnopolitičkog opredeljenja relativisana. U idejnom vakuumu traži se novi oslonac. Nakon toga sledi racionalizacija zaokreta u obliku lažne svesti konvertita, tj. tvrde uverenosti da su uvek bili, demokrate, liberali, nacionalne patriote i borci protiv komunizma i totalitarizma. Reči kao "čast" i "vernost" obilno se koriste u lažnoj svesti preobraćenih intelektualaca i učvršćuju njihovo samopoštovanje i identitet. Bez vizije vlastite doslednosti nema samopoštovanja.

Ovaj odbrambeni mehanizam proziran je, a pozivanje na vlastito disidentstvo za vreme totalitarizma odavno je stereotipno. U istoriji XX veka nije bilo samo zaokreta s leva udesno, već i u obrnutom smeru. Socijalizam i SSSR 1920-ih privlačili su veliki broj gradjanskih intelektualaca. Tadašnja racionalizacija zaokreta ulevo bila je drugačija od današnje konverzije udesno. Svest o diskontinuitetu nije skrivana, već se otvoreno račćišćavalo sa buržoaskim predrasudama u duhu komunističke samokritike: partija je jaka koliko je jaka samokritika njenih članova jer snaži jedinstvo borbenog stroja. Krajem XX veka u procesu "otrežnjavanja" od čari komunizma bilo je daleko manje samokritike. Daleko je češće izbegavanje javnog suočavanja sa vlastitom prošlošću, u obliku isticanja tobožnjeg stalnog disidenstva, unutrašnjeg neslaganja ili bezizglednosti otpora.

Unutrašnju stabilnost ove iskrivljene samosvesti obezbedjuje gipki antikomunizam, bez konkurencije najudobniji kontinentalni idejno-ideološki stereotip kraja XX veka. Kao da ćelom istočnom Evropom vlada novi moralni i politički konformizam koji se izražava u stereotipnoj i konvencionalnoj demonizaciji totalitarne prošlosti. U Istočnoj Evropi antikomunizam ima već decenijski kontinuitet što je inače retkost kod političkih strasti visokog intenziteta. Nove nacionalne homogenizacije tražile su idejnu organizaciju političke mržnje ove vrste. Različito opredeljeni nacionalisti i ostale "žrtve" još uvek uspešno ujedinjuje antiboljševizam, a u nauci su mnoga sitna plodna neslaganja iščezla u korist antitotalitarnih ili nacionalnih strasti. Nacionalni interes ili antitotalitarizam su aksiomi koji obezbedjuju prohodnost u tekućem žargonu. Najbolje je ukoliko se mogu uskladiti. Antifašizam ne spada u ove aksiome, jer s jedne strane ugrožava normalizovani nacionalizam, a s druge preti da oslabi antitotalitarni antikomunizam. Rasprava oko bilo kog pomenutog aksioma diskvalifikuje sagovornika. Sumnja u prioritet nacionalnog interesa nosi stigmu izdaje, a interes od pripadanja antikomunističkoj svesti danas je skoro veći nego što je u prošlosti bila probitačnost od marksizma. Uz to ponosni antitotalitarni identitet stvara danas snažniju samouverenost nego minula ortodoksna marksistička samosvest. Preobraćeni intelektualci 1990-ih bi se osećali razgolićenim bez antitotalitarne frazeologije, tj. radikalnog raskida sa marksizmom i totalitarnom prošlošću. Pravo je čudo kako je socijalizam mogao opstati pola stoleća pored mnoštva tako anagažovanih antitotalitarnih intelektualaca koji su mu se "protivili"? Neupućeni hipotetički posmatrač bi mogao pomisliti da su iščezle ideologije komunističkih partija imale izvanredno težak zadatak boreći se sa mnoštvom vatrenih braniča nacionalne tradicije, liberalizma, hrišćanske demokratije i drugih struja koje su težile demaskiranju nehumanog karaktera totalitarizma. Sudeći po današnjoj raširenosti antimarksističkog i antikomunističkog konformizma, realni socijalizam je teško odolevao pritisku disidenata i idejnih protivnika, a opstajao je samo zahvaljujući kombinaciji terora i manipulacije (Barbu, 2000).

Da li je antitotalitarni otpor odista bio snažan, ili će pre biti da u Istočnoj Evropi vlada endemski nedostatak postojanosti ideja, tj. da preteže instrumentna upotreba ideja nad heurističkom? Ova nepostojanost bi manje brinula da nije zahvatila i stvaralačku humanističku inteligenciju, pa i sam njen vrh. Ideje gotovo da nisu ništa drugo do naziv koje je primila odredjena strateška situacija odnosa moći na idejnom i političkom polju u odredjenom razdoblju. Novu stratešku situaciju i izlaz iz nje najbolje iskazuje rastegljivi antitotalitarizam konvertita. Poslesocijalistički antikomunizam je "protivideologija" koja koristi uprošćene i dihotomne moralne kategorije: totalitarizam-demokratija, zatvoreno-otvoreno društvo, civilno društvo-diktatura. Prepoznatljiv je etički redukcionizam ideološke prirode. Tako Daniel Barbu, rumunski politikolog, piše o nacionalnom begu od svake lične krivice kod Rumuna posle 1989. što je rezultat poimanja krivice sa stanovišta kazne. Odmah nakon pada jednopartijskog režima mnoge je zahvatio strah da će biti pozvani na odgovornost. Ali ovaj strah brzo je zaboravljen. Danas se niko ne oseća krivim, niti je spreman da krivicu pojmi iz perspektive pokajanja. Oni koji su oslobodjeni od

pravne i političke kazne, čak i osumnjičeni, smatraju sebe nevinim. Ne manje nedužnim osećaju se oni koji nisu počinili nikakve greške izuzev što su smatrali oportunim da žive van kontrole vlastite savesti. Ljaga poslekomunističkih antikomunista je u tome što se na istoj vatri peku sa vlastitom savešću (Barby, 2000, S. 23).

Izlaz naravno postoji, ukoliko je društveno prihvatljiv. To je antitotalitarizam. Novo antitotalitarno opredeljenje nudi pristalicama važno preimućstvo, neku vrstu moralnog rasterećenja od tereta prošlosti, koja u novom okruženju smeta. Svako prilagodjavanje traži zaborav. Pošto su bivši marksisti posle 1989. naprasno postali liberali, ne osećaju se ni na koji način obaveznim da objašnjavaju vlastitu prošlost, a još manje da je popravljaju. Jedinu odgovornost vide u odnosu prema poslednjem izboru (antitotalitarni antikomunizam kao poslednja ideologija), koji je prethodno opredeljenje potpuno izbrisao. Biti liberal u periodu transformacije socijalizma u kapitalizam jeste udoban način da se nastavi sa etikom neodgovornosti i izbegne obaveza odredjivanja prema etici ubedjenja. Konvertiti se najčešće neodredjeno izjašnjavaju kao demokrate ili kao demokratski nacionalisti. Prihvata se i izraz liberal, ali je vrlo upadljivo da se izbegava izraz kapitalizam uprkos neskrivenom antikomunizmu. Umesto kapitalizma koriste se izrazi tranzicija, transformacija ili civilno društvo kao pravci poželjnih promena. Već samo izbegavanje izraza kapitalizam pokazuje terminološko zamagljavanje loma u biografiji konvertite: napuštenom marksizmu i antikapitalizmu nije zgodno odmah suprotstavljati novi poželjni kapitalizam jer bi diskontinuitet bio odveć upadljiv.

Paradoks današnjih antitotalitarnih intelektualaca i antimarksista je antitotalitarna kritika koja bi trebalo da pripada samom dobu totalitarizma. Novi antitotalitarni intelektualci posle pada realsocijalizma govorili su ono što su morali govoriti kada je marksizam bio na vlasti ili kada je bio epohalna svest. U višepartijskom režimu oni obavljaju ulogu koje su se u jednopartijskom klonili. U osnovi jeste moralno neprihvatljivo da bivši marksisti (jednako oni koji su se podrvrgavali i oni koji su bili na vlasti) danas slave gradjansku demokratiju kao da su oba stava koherentna ili se nalaze u kontinuitetu. Zato je Barbu oštro osudio savremene rumunske intelektualci, tvrdeći da presudjuju u odsustvu optuženog i daje zato njihov *magisterium* duboko nemoralan.

Pored rečenog, kritika od strane intelektualaca konvertita i u pogledu nadležnosti je nelegitimna. Idealnotipsko držanje intelektualaca prema politici je nekompetentna i legitimna kritika (R. Lepsius), tj. mogućnost da oni, nezavisno od toga što nisu eksperti u političkim, društvenim i privrednim stvarima, mogu javno da ih kritikuju na temelju vlastitog simboličkog kapitala koje su stekli školovanjem i da na temelju tako stečenog autoriteta mogu da predju na teren koji kritikuju. Od Drajfusove afere pojam intelektualac označava kritičara režima. Tome nasuprot, današnja kritika socijalizma od strane konvertitske inteligencije jeste nelegitimna, jer intelektualac ima pravo da osudjuje pojavu samo ako joj je svedok. Npr. kritička analiza Francuske revolucije nije posao intelektualca nego istoričara. Intelektualac može samo da sudi u kojoj se meri vrednosti revolucije danas primenjuju (Barbu 27). Na sličan način treba i socijalizam prepustiti istoričarima, a ne na njegovoj demonizaciji graditi demokratski identitet.

2.3.3. ISKRIVLJENO SELEKTIVNO SEĆANJE

Verovatno bi za mnoge intelektualce socijalizam danas bio manje zanimljiv da nije neizbrisiv deo prošlosti mnogih njegovih savremenih kritičara. Nelegitimnu kritiku socijalizma omogućuje konverzija praćena manje ili više iskrivljenim selektivnim sećanjem. Da li se novo selektivno vidjenje prošlosti, kao osnova racionalizacije konverzije, prihvata zato što su otkriveni novi neoborivi dokazi? Teško da je tako. Pre će biti da, što su kriza i ugroženost akutniji, složena objašnjenja postaju manje ubedljiva, a raste udeo lične funkcionalnosti selektivnog sećanja. Ovde treba pomenuti neke lične činioce koji olakšavaju razumevanje raširenosti organizovanog zaborava.

1. Psihološka istraživanja našla su da naši sadašnji stavovi menjaju i naše sećanje. Brže ćemo se prisetiti sadržaja koji odgovaraju našem trenutnom samopoimanju, dok ćemo negativne obrasce ponašanja brže zaboravljati. Kod današnjih konvertita selektivno sećanje stvara tvrdo uverenje o vlastitoj najčešće antimarksističkoj i antikomunističkoj postojanosti. Na sličan način nacisti i njihove pristalice posle 1945. uspešno su uveravali sebe da su uvek bili protiv nacizma, a da je njihova saradnja sa Hitlerovim režimom bila silom iznudjena. Snažna promena vrednosti krajem veka nagnale je mnoge da ponovo pišu biografiju: menja se sećanje u skladu sa novim uslovima. Prošlost protivna sadašnjici prikriva se sećanjem usmerenom u drugom pravcu koje traži društvenoprihvatljivi oslonac. U Bugarskoj npr. oslonac konvertitskog sećanja bilo je učešće u ekološkom protestu oktobra 1989. i sukob sa policijom. To je bilo sećanje koje je kompenzovaloi potisnulo komunističku prošlost (Ditchev 1999) Sličnu ulogu imalo je prisustvovanje 600-godišnjici Kosovske bitke 1989. na Gazi Mestanu i učešće u proslavi 1300 godišnjice bugarske države. U oba slučaja obnova istorijske slave zemlje bila je prva faza oslobodjenja od srpa i čekića i početak biografije konvertita. Za bugarske neofašiste ključni dogadjaj u sećanju bila je nasilna asimilacija Turaka protiv volje SSSR-a. Etnički Turci, pak, zaboravljaju decenije kolaboracije sa bugarskim režimom slaveći borbu protiv asimilacije posle 1985. Kod mnogih bugarskih porodica potisnut je raniji ugledni otac antifašista, a stožer identiteta porodice postao je član koji je u socijalizmu hapšen. Na Balkanu danas predak slavniji što je bio tvrdji nacionalista. Ako je uz to uspeo da obezbedi priznanje daje bio žrtva komunista, prestižni identitet porodice je osiguran.

Odavno je poznato da slika naše lične i kolektivne prošlosti nije statična nego je posledica i funkcija sadašnjih stavova. Ona je rezultat subjektivnog tumačenja i sećanja koju usmeravaju naša trenutna ubedjenja i vrednosti. Istorija će biti tako rekonstruisana da se slaže sa našim ubedjenjima (Theissen, Zimbardo, Leippe). Zato je psiholog A. Grinveld (Greenwald) kognitivni sistem pojedinca poredio sa totalitarnom državom. Ljudi poseduju "totalitarno ja", opiru se svakoj promeni i kognitivnoj preorijentaciji. Najčešće biramo sadržaje sa kojima se slažemo. Sećanja preinačujemo tako da prošle postupke i ideje dovodimo u sklad sa sa trenutnim ubedjenjima i postupcima. Iskonstruisana doslednost obezbedjuje samopoštovanje. Na sličan način se i krivica za zločine

pripadnika vlastite nacije pripisuje njenim neprijateljima, pa nacionalni ponos ostaje neugrožen.

2. Prošlost se ne potiskuje samo zato što ugrožava pozitivnu sliku o nama samima. Zbivanja iz prošlosti mogu narušavati pozitivnu sliku različitih grupa koje su deo našeg identiteta (porodica, partija, etnička grupa). Osečaj lične vrednosti može jačati ili slabiti u zavisnosti od ocene ponašanja tih grupa, pa se napad na te grupe shvata kao napad na vlastitu ličnost. Povodljivost i pristrasnost rasudjivanja ogleda se u još jednoj crti konvertitskog mišljenja. Obično se imanentnim unutrašnjim osobinama objašnjava pozitivno ponašanje vlastite grupe i negativno ponašanje strane grupe, dok se negativno ponašanje vlastite grupe i pozitivno ponašanje strane tumači pretežno sticajem spoljnih okolnosti (Theissen). Tako se kod vlastite grupe krivci za zločine traže u uskoj grupi kriminalaca (Hitlerova klika je uvela Nemačku u rat, a ne moćne grupe kapitala i revanšistički duh, terorističke grupe koje su se otele kontroli su odgovorne za etničko čišćenje, a ne globalna nacionalistička politika i si.), pa se mi i dalje nesmetano možemo poistovetiti sa vlastitom grupom bez remećenja samopoimanja. Sužavanjem krivice i prebacivanjem na druge rasterećujemo vlastitu grupu, ali i sliku samog sebe.

3. Neposredno okruženje utičena brzinu ovog procesa i oslobadja konformistu savesti kod promene opredeljenja (masovna konverzija). Naglo saobražavanje izmenjenim dominantnim vrednostima prisutno je naročito kod ličnosti koje su okružene monolitnom okolinom koja je već konvertirala (bez prisustva nekog uticajnijeg nonkonformiste koji bi je od tog obrta imunizirao). Pragmatično prilagodjavanje izmenjenoj viziji poželjnog društva ne može se do kraja razdvojiti od manje ili više osećajne snažne samouverenosti, jer se izvorni pragmatični motiv takodje vremenom uspešno potiskuje i zaboravlja, pa se iskreno veruje daje novo ubedjenje u stvari "staro", dakle neutilitarno.

4. Kod učvršćenja novih uverenja nije nepoznato ni to da se stavovi dogmatizuju do isključivosti upravo u sučeljavanju sa drugačijim mišljenjem. Kada sebe do kraja ubede da su dosledni, konvertiti u raspravi obično postaju fanatični. Rasprave su mesta osvedočavanja, a ne "omekšavanja" konformista, bez kojih bi neki ostali manje rigidni. Bez pomenutih odbranbenih mehanizama došlo bi kod mnogih pojedinaca do depresija i narušavanja samopoštovanja. Isključive odbrane su brana od prigovora za nedoslednost i obrasci prenaglašenog pokajanja. Javno priznanje i izvinjenje (kao odbrana samopoštovanja) retkost je u politici ili nauci. Bezostatno odbacivanje krivice i prigovora o nedoslednosti, sa individualnog stanovišta može biti funkcionalno. Ono čuva preobraćenog pojedinca od samopotcenjivanja i depresija, pruža mu sigurnost i samopoštovanje. Medjutim, društvena posledica takvih reakcija problematična je, jer se prošlost poriče ili čak pravda. Naročito je zarazan primer koji daje neka ugledna ličnost: Nolte je pokušao da rastereti Nemce od istorijske krivice usporu *Historikerstreit,* a Fire je normalizovao zaokret od levice ka desnici kod francuske inteligencije.

U krizama se ritual konvertiranja ponavlja na sličan način jer je psihološki mehanizam selektivnog sećanja prilično jedostavan. Dičev je uočio da sukobi skrivenih sećanja posle obaranja T. Živkova nisu bili novi u bugarskoj istoriji. Dva ranija traumatična

obrta imala su sličan psihološki scenario: stvaranje nezavisne bugarske države 1878. i osvajanje vlasti od komunista. Svaki put se nadoknadjujuće sećanje decenijama borilo sprečavajući homogenizaciju socijalnog tkiva. Skriveno sećanje pisali su pobednici. Upadljive su strukturne sličnosti procesa demonizacije: najpre je tursko ropstvo postalo fašističko, a potom takodje i komunističko ropstvo. Aprilski ustanak iz 1876. preveden je u socijalnu revoluciju 1944, a potom u plišanu revoluciju 1989. Ustanici su pretvoreni u partizane, potom u disidente. U svim slučajevima na delu je bio zajednički obrazac: spasili smo slobodu, bili smo gospodari svoje sudbine (Ditschev 1999). Sličnu transformaciju u Francuskoj H. Ruso nazvao je "višijevskim sindromom": sećanje na saradnju sa nacistima skrivano je mitom o opštem otporu, od internacionalnih levičara do patriotske desnice. Simbolički akt otpora bio je mašina zaborava: stvarajući zbivanja skrivenog sećanja omogućeno je budućnosti da se liši senki prošlosti. Zaborav nije samo ritual niti obična kulturna ili psihološka strategija. Zaborav je u srži politike. Političari se trude da njime oslobode sadašnjost od prošlosti.

Lako je, dakle, pojmljivo zašto se prošlost lakše potiskujekada ugrožava aktuelnu pozitivnu sliku o nama samima. Problem, medjutim, postaje složeniji kada se dokazi o prošlosti ne mogu ukloniti. Kod stvaralačke inteligencije ovaj problem još je složeniji, a kod naučnika skopčan sa dodatnim dilemama. Kako se, naime, poneti prema vlastitim anahronim doktoratima i knjigama na osnovu kojih su stečena naučna zvanja? Da li ih proglasiti za iluziju mladosti, rezultat totalitarne prinude ili jednostavno prećutkivati? U psihologiji konvertita uopšte je teško sresti otvoreno suočavanje sa afektivno shvaćenom vlastitom ranijom ulogom. Institucionalni okvir suočavanja sa ličnom komunističkom prošlošću najčešće se pokazao kao okvir pravdanja i izbegavanja unutrašnjeg suočavanja sa samim sobom. Krivica se svaljuje na lične zablude, totalitarni režim ili utopiju mladosti. Za mnoge bivše marksiste lični angažman u iščezlom režimu postao je nestvaran. Nema ničega na čega bi se minula aktivnost mogla u izmenjenoj situaciji nadovezati. Ipak "zbilja izgubljene stvarnosti" čvrsto je zapisana i biografija se ne može u potpunosti menjati. Medjutim, ako se prošlost ne može izbrisati, može se preraditi. Zato minuli aktivisti sebe rado poimanju i prikazuju kao disidente. Kritika totalitarizma je univerzalni i nespecifični obrazac prerade prošlosti i stvaranja "demokratske nacionalne samosvesti" mnogih "otrežnjenih" komunističkih intelektualaca.

2. 3. 4. LOKALNI ČINIOCI KONVERZIJE

Balkanski intelektualci još su dramatičnije od evropskih razapeti izmedju dva stoleća, dve epohalne svesti, dva različita patriotizma, starog i novog opredeljenja, starih i novih saveznika. Manji je broj levičara koji su u čvornim gledištima to i ostali posle 1990. zalažući se za demokratiju, socijalnu pravdu i kritiku nacionalizma. Postojano idejnopolitičko opredeljenje podrazumeva korigovanje, sazrevanje i stalno promišljanje stanovišta, ali i kontinuitetčvornih gledišta. Na Balkanu misao o društvu teško se izdizala iznad protivrečnosti prostora, a postojanost naučnika humanističkih disciplina često je bila

labilna, kolebajući se u širokim amplitudama izmedju apologije tekućeg i demonizacije minulog režima. Važna osnova kolebljivosti ove vrste je i nedovoljno osmišljeno idejnopolitičko opredeljenje u kom je prevladavala pragmatična ili pomodna komponenta. U ovom radu polazi se od pretpostavke da se svako izvorno opredeljenje lakše menja ili napušta što je slabije prožimalo celokupni intelektualni angažman, tj. što je bilo manje promišljeno, razudjeno i diferencirano, i što je kritičnost u prihvatanju novih ideja bila niža. Lako je pojmljivo da se teže napuštaju duboko proživljena, idejno diferencirana i kritički osmišljena stanovišta, od npr. prebrzo i neretko u zanosu eklektički usvajanih ideja koje mogu biti masovno raširene i pomodne (Kuljić 1997). Temeljito osmišljena opredeljenja koja su iznad rutinskog, verbalnog i utilitarnog ne napuštaju se lako. To ne znači da kod snažnih zaokreta katkad nisu presudna i duboka lična proživljavanja, razočarenja ili težnja za iskupljenjem u obliku spremnosti da se vlastitim autoritetom podupre nova vizija društvene organizacije oprečna prethodnoj, takodje vlastitoj. Ipak je gotovo nemoguće sresti spremnost da se vlastita doslednost neskriveno žrtvuje višoj vrednosti, tj. da se otvoreno prizna iluzija, pogrešna čvorna okosnica dela ili opusa, a još redje je javno odricanje od ranijih naučnih radova. Češće su raznorodne, svesne ili nesvesne, racionalizacije zaokreta koje ne narušavaju viziju o doslednosti vlastitog opredeljenja, a istovremeno ne ugrožavaju smisao poziva niti lično dostojanstvo. Racionalizacije su deo samopoimanja naučnika i prema njima treba biti uvek kritičan. Kod značajnih naučnika svakako bi trebalo pažljivije raščlanjavati unutrašnje lične pobude i motive revizionizma, jer bi zaokrete kod snažno individualizovane misli bilo ne manje pogrešno svoditi na obrasce i motive trivijalnog konvertitstva. Masovno konvertitstvo može biti razumljivije ako se ima na umu da je kod mnogih bivših levičara vezanost za marksizam bila impresionistička, tj. upadljivo naglašena, ali površna nepromišljena privrženost.

U Jugoslaviji idejna konverzija od marksizma tekla je neravnomerno. Verovatno je klica bila u kritičnosti prema reformi 1965, pojavi nacionalizma krajem 1960-ih i prodoru liberalnih ideja. Sve je pravdano kritikom staljinizma, etatizma i birokratije. Ovo je postupno podsticalo kritičnost prema marksizmu, ali ne i masovnije konvertiranje. Teško je utvrditi tačno kada je kritika staljinizma prešla u kritiku boljševizma, a potom i u napuštanje marksizma. U svakom slučaju, poslednja faza vidljiva je od polovine 1980-ih, ali uzima ozbiljnije razmere posle prvih odjeka perestrojke. Ipak je konverzija tada zahvatila samo uži krugu tzv. disidentske inteligencije, jer je najveći deo režimske inteligencije još uvek bio oprezan prema zaokretu. Od uticaja sa zapada treba pomenuti disidentsku literaturu (Solženjicin, Kolakovski, Baro) i francuske nove filozofe (preobraćene marksiste). Krajem 1980-ih godina, počinje masovnija konverzija intelektualaca ubrzana ponajviše normalizovanim nacionalizmom vladajućih grupa. Višepartijski sistem i gradjanski rat 1991-95. su minuli marksizam i internacionalizam službeno označili kao zabludu i izdaju.

Važan razlog nagle antimarksističke konverzije jeste i dogmatsko gledanje da se marksizam može ili prihvatiti u paketu ili ga treba potpuno odbaciti. Ovo manihejstvo negira načelo inkluzivnosti, tj. ne samo mogućnost nego i potrebu ugradnje različitih

pristupa u složenu teoriju. Uprkos pomenutom manihejstvu, bilo bi pogrešno tvrditi da komponenta strasti u opredeljenju nije složena. Ona je ne samo složena, već i na različit način posredovana. Jugoslovenski marksizam nije bio dogmatski dijamatovski, već elastičniji, samoupravni i praksisovski, što je već okolnost koja olakšava razumevanje laganijeg toka konvertitstva: nije, naime, bilo zagrižene nametnute i prihvaćene vere u apsolutni prioritet partijske istine čak ni u partijskom vrhu. U SFRJ Staljin je osporavan, a oko Lenjina, pa čak i oko Marksa, vodjene su debate. Već rano službeno odbacivanje Staljina otvorilo je važnu brešu ka potonjem antimarksističkom konvertitstvu, a republički sukobi podstakli su različito akcentovanje ključnih ideoloških načela. Dakle, premda je konverzija bila u izvesnom smislu postupna, ipak je iznenadjujuća masovna provala renegatskog antikomunizma i erozija antikapitalizma, a delom i antifašizma, bila nepredvidljiva. Prodor nacionalizma olakšao je potiskivanje antifašizma antitotalitarizmom, ali je isti proces oslobadjao prostor liberalizmu, jer je antitotalitarizmom trebalo suzbiti sada suvišni antikapitalizam. Najlakše je normalizovan etnokratski liberalizam, spoj nacionalizma i liberalnog antitotalitarizma u obrascu "demokratskog nacionalizma".

Konverzija se kod marksista odvijala različitom brzinom (Mc Bride 1997). Kod Kolakovskog i Firea tekla je godinama, kod praxisovaca nešto kraće, a kod mnogih novih antimarksista bila je trenutna. Uslovno rečeno, mogu se razlikovati dugi procesi idejno-ideološke konverzije, srednji i trenutni. Malo će ko od intelektualaca priznati vlastitu konverziju, a iz vrlo uskog kruga onih koji su na to donekle spremni, retko će ko pristati da bude svrstan u drugu i treću grupu. Kod duge konverzije, po pravilu, kako uočava Mek Brajd, ne iščezava svaki kontinuitet (iako ga pojedinac može poricati), kod srednje konverzije, napuštanje marksizma je više prećutno (dubljeg kontinuiteta uglavnom nema, a marksizam je tiho potisnut), a kod trenutne konverzije rascep je najupadljiviji (jer je marksizam zamenjen borbenim antimarksizmom). Konverzija se može posmatrati i sa stanovišta obima, a ne samo brzine toka. Tako se domaća stvaralačka humanistička inteligencija može podeliti na one koje su konvertirali u jednoj komponenti (iz marksista internacionalista u nacionalne marksiste kao Mihailo Marković) ili koji su radikalno konvertirali u obema komponentama (iz marksista internacionalista u nacionalističke antimarksiste). Osnovna podela daleko manje može ići linijom razdvajanja onih koji su to učinili deklarativno, od onih koji su izabrali prećutni put. Kod konvertita nema ni usamljenog izuzetka koji bi se javno ogradio od ranijih radova ili odrekao naučnog zvanja stečenog na osnovu gledišta koja danas osporava. Tu već problem konverzije sa sociološkog prelazi na moralni plan.

Jedna ovlašna tipologija mogla bi jasnije da pokaže glavne tokove konverzije. Ako se iz vrha humanističke inteligencije u SR Jugoslaviji izuzme gotovo sasvim usamljeni slučaj nemarksiste M. Djurića (kome je konverzija bila izlišna iako je uvažavao Marksovu misao) i nekoliko doslednih marksista (G. Petrović, V. Milić) mogu se uočiti dva glavna pravca delimične konverzije: već pomenuti zaokret ka nacionalnom marksizmu i konverzija u pravcu anacionalnog liberalizma i antimarksizma. Najmasovnija je struja potpune ili čiste konverzije koja podrazumeva napuštanje i marksizma i internacionalizma.

To što su uticajniji bivši vodeći marksisti koji su svojim primerom normalizovali konverziju, a ne dosledni marksisti, govori o snazi nove epohalne svesti, ali i povodljivosti krizom zahvaćene inteligencije.

Mek Brajd smatra konverziju u Istočnoj Evropi normalnim prirodnim "povinovanjem pravilima ljudskog ponašanja", a iznenadjuje ga samo brzina zaokreta koji je "u osnovi dobra stvar". Ova ocena paušalna je i nediferencirana, jer uopštava raznorodne motive, uzroke i obrasce umerenije i isključivije konverzije. Tek kada se uzroci pažljivo raščlane, moguće je samo neke od njih uvažiti kao opravdane i normalne. Ne manje je važno objasniti zašto u užem naučnom pogledu (u slučajevima doslednog davanja prioriteta marksizmu, a što nije podrazumevalo nipodaštavanje drugih pristupa) neki vodeći intelektualci u Jugoslaviji nisu konvertirali? Da li to nisu učinili zbog dogmatizma, ili izuzetne složenosti i stupnja promišljenosti opredeljenja, koja je sprečavala konverziju jer bi u slučaju zaokreta bio doveden u sumnju celokupni plodni opus?

Konverziju treba odvajati od nužnog naučnog sazrevanja. Ovo drugo označava izmenu, pa i napuštanje pojedinih gledišta, promenu njihovog obrazloženja, ali sve to uz očuvanje ključnih duboko promišljenih svetopoglednih nazora. Grubo rečeno nisu konvertirali: (1) oni koji su bili na distanci od užarenog prihvatanja marksizma (tj. nisu marksizam shvatali kao najautentičniju osnovu praktične emancipacije i spasenja podvlašćenih već više kao oblik objašnjenja društvene stvarnosti kom su davali prioritet nad drugim), i (2) koji su bili na distanci od ideološkog marksizma i političkog angažovanja uopšte. Dakle važan uslov marksističke postojanosti bila je trajna distanca od njegove politizovane (službene, ali i disidentske) verzije. Kontinuitet opredeljenja osiguravala je privrženost prosvetiteljskom jezgru marksizma, a ne politizovanim verzijama marksizma, dok je na drugoj strani odveć strasno prihvatanje ili službenog ili autentične verzije izabranog marksizma, bilo važan uzrok nepostojanost i kolebljivosti opredeljenja. Oportuni zaokreti ovde nisu uzeti u obzir jer teorijski nisu poučni. I naučnike u krizama zahvataju različita osećanja lične ili grupne ugroženosti koja narušava osećajno-saznajnu organizaciju i ravnotežu opredeljenja. Kada strasti naruše distancu kao uslov odmerenosti, doslednost gubi prioritet, iščezava diferenciranost i dijalektičnost pristupa, a jača sklonost ka manihejskom mišljenju. Osim toga, kod stvaralačke inteligencije jača stalno prisutna strast u obliku pretenzije na saznajni monopol, čije priznavanje posredno obezbedjuje različite povlastice (bogatstvo, moć, ugled). Stvaralačka inteligencija u krizi nije uspešnije od drugih intelektualnih grupa odolela pomenutim strastima.

Još nekoliko napomena povodom nekih raširenih oblika tumačenja konverzije. Konverziju bi bilo jednostrano označiti samo kao manje-više spontanu smenu obika autoritarnog kolektivizma, tj. zamenu socijalizma nacionalizmom. Ovim se zamagljava ili ignoriše drugi rukavac konverzije, tj. prelaz od marksizma ka apologiji kapitalizma. Pisci koji glavni pravac konverzije vide u neprekinutoj liniji kolektivističkog totalitarizma, tj. drže da suštinske konverzije u stvari nije ni bilo, potcenjuju društvenoekonomski sadržaj idejnog obrta. Reč je u osnovi o formalnom liberalnom vidjenju kontinuiteta tzv.

totalitarnog kolektivizma: od partijsko-komunističkog ka nacionalističkom. Ovde se, po pravilu, ne vodi računa o njihovim kvalitativnim razlikama. Koliko god bila monopolska i autoritarna, komunistička ideologija ne može se izjednačavati sa autoritarnim nacionalizmom. Verovatno je i prikrivanje skrivenih napetosti izmedju jugoslovenskih naroda u socijalizmu donekle sprečavalo njihovu javnu obradu. To je verovatno oživelo ranije strahove i nepriznate bolne gibitke i olakšalo provalu nacionalizma. Ali je pogrešno tvrditi da je pre svega neprevladana prošlost uzrok gradjanskog rata i rasula. To su, pre svega neprevladani problemi sadašnjice koji traže vraćanje u prošlost. Sve dok se beda savremenog jugoslovenskog društva predstavlja kao beda starog socijalističkog modela nemaju nikavog problema apologete kapitalizma u povezivanju ekonomskog i društvenog razvoja Titove Jugoslavije sa usponom nacionalizma 1990-ih godina. Zavodljiva antitotalitarna vizija kontinuiteta izmedju socijalističkog i nacionalističkog kolektivizma skriva "neosetni prelaz" iz antikomunističkog liberalizma u pravdanje narodnjačke zajednice, koja počiva na "ravnopravnosti etničkih sunarodnika" i samostalnoj nacionalnoj ekonomiji. Zato bi trebalo opreznije koristiti pomenuti raširen obrazac tobožnje direktne konverzije: iz socijalističkog u nacionalistički kolektivizam. To što su primeri pokazivanja direktne konverzije iz borbenog liberalizma u etnički šovinizam usamljeni, dokaz je neukorenjenosti levičarske misli u Jugoslaviji. Antitotalitarni etnokratski liberalizam lako je postao sinonim novog patriotizma. Antitotalitarizam je u Istočnoj Evropi daleko uspešnije potisnuo antikapitalizam nego u Zapadnoj Evropi.

Ako se kao ključne prihvate razlike izmedju u društvenoekonomskom pogledu različitih vizija poželjnog društva, onda je kod inteligencije u Jugoslaviji glavni tok konverzije tekao od marksističkog antikapitalizma ka liberalnom antitotalitarizmu. U opštem epohalnom zaokretu s leva udesno, na Balkanu je siepi nacionalnopatriotski osećaj kočio, zamagljavao i pomerao glavni pravac konverzije. Siepi, a ne kritički patriotizam, bio je vodeća politička strast Balkana 1990-ih godina, a sve druge ideologije (liberalizam, socijaldemokratija, konzervatizam) prelamale su se kroz ovu prizmu, i što je još veća ironija, morale voditi računa o ovoj strasti kod biračkog tela na koje su opet vodeće elite indukovale istu strast. Dakle, nije na delu bila direktna već stupnjevita konverzija od marksizma ka etnokratskom liberalizmu: najpre je trebalo da levičari odbace neke ključne ideološke sadržaje (komunističko jugoslovenstvo), potom da u samopoimanje ugrade normalizovani "demokratski nacionalizam", pa da se tek onda preko nacionalizma transformišu u zagovornike nacionalne anitotalitarne pravne države. Rastegljiva antitotalitarna frazeologija je u svim fazama konverzije imala važnu vezivnu ulogu: u prvoj fazi u ime nacionalne države odbačeno je internacionalističko jugoslovenstvo kao mondijalizam, a u drugoj fazi je u ime istog cilja socijalistički kolektivizam osudjen kao oblik komandne totalitarne ekonomije. Osećajni nacionalni identitet bio je najčešći posrednik glavnog toka konverzije koja je u jednoj kobnoj fazi slepog patriotizma sejala mržnju i rat. Nužan uslov prelaza ka autoritarnom nacionalizmu bio je napuštanje ključnog segmenta marksizma, internacionalizma, u obliku kritike nepatriotskog mondijalizma. Etničko čišćenje uvek je pravdano potrebom stvaranja novog

antitotalitarnog preduzetničkog (liberalnog) društva. Na Balkanu nije bilo etničkog čišćenja pod zastavom marksizma, jer je ovaj već bio prokazan kao mondijalizam. Zato je posrednik konverzije iz marksizma ka različitim verzijama šovinizma uvek bila demonizacija "totalitarnog komunističkog internacionalizma". Bilo bi zanimljivo ispitati stupanj podudarnostii srodnosti dve verzije antitotalitarne svesti (šovinističko-narodnjačke i etnokratsko liberalne "demokratsko-nacionalističke"), ali i dva nacionalistička obrasca (levičarskog i desničarskog).

* * *

Namera je bila da se ukaže na jednu važnu srodnost političke kulture i kulture stvaralačke humanističke inteligencije u Jugoslaviji. Domaće nasledje nije jedini uzrok konverzije, ali je odredilo kulturu zaokreta. Upravo zato što nije u dovoljnoj meri odolela domaćoj političkoj kulturi, najveći deo pretežno srpske, stvaralačke inteligencije završio je u radikalnoj i prilično ostrašćenoj konverziji. Idejni zaokret nije nošen toliko nezasitim strastima vlastoljublja, niti usrećiteljskim egalitarnim strastima, čak ni novim revolucionarnim strastima, već naporom da se u trenucima krize misli o društvu, nova alternativa osmisli pre svega paušalnom, strasnom demonizacijom prošlosti, umesto hladnom analizom haosa sadašnjice. Retka su bila upozorenja da socijalizam u celini nije bio totalitaran, a još redja ona, da gradjanska demokratija nije konačno rešenje istorije. Otuda, umesto prirodno nešto ubrzanijeg sazrevanja misli i odmerenijeg promišljanja opredeljenja na razmedji epoha srećemo pocepane naučne biografije, diskontinuitete i sholastičke sukobe oko doslednosti. U biću jugoslovenske humanističke inteligencije je neprevladani sloj konverzije prožete solunaštvom, tj. spremnost na radikalni zaokret praćena iskrivljenom svešću o vlastitoj zasluzi i patnji, koja stvara samorazumljivi zahtev za obeštećenjem u obliku demonizacije prošlosti. U kojoj meri masovna i radikalna promena idejnog opredeljenja bivših marksista može biti pouzdana i trajna osnova njihovog tumačenja socijalizma i samorazumevanja vlastite prošlosti? Ako je jedna strast zamenjena drugom koliko će i ova potonja biti trajna? Stara opaska da je najteže prvi put "prevjeriti", upozorava na nepredvidljivost svake naredne konverzije. Cilj ovoga uvoda je da skrene pažnju na pretnju naučnoj objektivnosti od prenaglašenog dokazivanja nove vernosti.

Literatura

Benda, Žilijen (1996): Izdaja intelektualaca (prevod s engleskog), Beograd, Socijalna misao.

Barbu, Daniel (2000): Der postkommunistische Antikommunismus (prevod sa rumunskog), Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik, H. 1.

Ditchev, Isaylo (1999): Liberate Future form the Past? The Machines of Forgetting http://www. soros. org. mk/image/WE B1999/etexts/dtmof. htm

McBride, William (1997): Konverzije i kontinuiteti (prevod s engleskog), Filozofija i društvo XII.

Milić, Vojin (1995): Sociologija nauke - razvoj, stanje, problemi, Novi Sad, Odsek za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta.

Muenkler, Herfield/Fischer, Karsten (2000): "Nothing to kill or die for..." - Überlegungen zu einer politischen Theorie des Opfers, Leviathan, 28. Jhrg. H. 3.

Theissen, Gunnar Jeremias (1996): Vergangenheitsbewältigung in Südafrika: Die südafrikanische Wahrheits - und Versöhnungskommission, Diplomarbeit, Freie Universität Berlin Fachbereich Politische Wissenschaft Oktober 1996 http://userpage zedat. fu-berlin. de/č/theissen/diplom/kap. 8-htm

3. Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima*

Da li u savremenoj istoriografiji bivših jugoslovenskih republika preteže: (a) nužno naučno sazrevanje u sagledavanju prošlosti omogućeno produbljenijim teorijskim i metodskim pristupima i novootkrivenom prekretničkom arhivskom gradjom; (b) prilično razumljivo pomeranje akcenta u tumačenju ključnih zbivanja u prošlosti, tj. potpunije i svestranije sagledanje njihove istorijske funkcije usled promene epohalne svesti i nestanka autoritarnih obrazaca jednopartijskog socijalističkog režima; ili (c) pragmatična prerada prošlosti podsticana širim ili užim, ideološkim, stranačkim ili ličnim interesima ili motivima? Koja je od navedenih komponenti revizionizma prisutna kod vodećih istoričara i da li se one mogu preciznije razdvojiti? Kod odgovora na ova pitanja u ovom odeljku treba se osvrnuti na: (a) opšte crte istoriografskog revizionizma u Evropi i bivšim socijalističkih režimima krajem XX veka kao važne strane prerade bliže prošlosti; (b) uže regionalne crte, tj. glavne nacionalističke motive revizionizma u savremenoj istoriografiji bivših jugoslovenskih republika; i (c) konkretne revizionističke sadržaje u radovima istoričara Jugoslavije: D. Bilandžića i B. Petranovića.

3.1. Oblici revizionizma

Istoriografska znanja pomažu da se rekonstruišu zbivanja, objasni njihov nastanak i protumači njihova veza i funkcija u užem ili širem vremenskom sklopu. Unutar ovih znanja treba praviti razliku izmedju: (1) izabranih činjenica; (2) načina povezivanja i objašnjenja zbivanja; i (3) tumačenja uže ili šire celine dogadjajnog sklopa. Svaka istoriografska analiza polazi od različito osmišljenog poimanja društvenog determinizma, koje se uočava tek kod tumačenja, tj. pokušaja davanja smisla, nizu povezanih dogadjaja. Svaki pomenuti stupanj istoriografskog rada subjektivniji je od prethodnog. Istorijska metodologija je induktivna: prikupljanje činjenica, pokušaj odredjivanja njihove prirode i veza i na kraju pokušaj uklapanja u razumljivi i smisaoni mozaik. Sve faze rada istoričara podložne su promeni: izbor arhivske gradje može biti pristrasan, tumačenje njihove veze još više, a karakter sinteze ponajviše je zavisan od početne pretpostavke istraživača. U najširem smislu pojma revizija istorijske slike je razumljivo nastojanje za preispitivanjem tumačenja prošlosti, skidanje sa prošlosti sloja legende, da bi lakše shvatili sadašnjost. Istoriografija je upućena na stalno preispitivanje istorijske slike, da ova ne bi prerasla u statičnu legendu. Ovo preispitivanje razlikuje se od revizionizma, tj. prerade prošlosti koja je nošena jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva. Za tumačenje prošlosti snažno su zainteresovane vladajuće snage pa je u njemu uvek

* Ovaj odeljak ponuđen je časopisu "Istorija XX veka", ali ga redakcija juna 2000. nije prihvatila.

prisutan sloj društvenointegrativnog znanja kojim se poredak opravdava. Zato je shvatljiva potreba za revizijom istorije kada se temeljno promeni priroda režima i ukine tradicionalna društvenointegrativna misao. Ali revizionisti ne menjaju samo tumačenja činjenica, nego im izvrću smisao ili ih direktno osporavaju. To je revizionizam u užem smislu reči.

Revizionisti se katkad nazivaju i konvertitima. To je izraz koji naglašava oštriji zaokret u opredeljenju. U katoličkoj dogmatici *conversi* su laici koji dobrovoljno napuštaju svetovni život i pristupaju verskom redu da bi vodili savršeniji život. U patristici njih razlikuju od *oblati* (dece koju su roditelji privoleli verskom životu). *Converto* (konverzija) označava moralnu promenu, povratak bogu i istinskoj veri. U tom obliku izraz je ušao i u savremene jezike (npr. konverzija Svetog Pavia, Konstantina Velikog ili Svetog Avgustina). U Srednjem veku ovaj izraz ustalio se za označavanje preobraćenja, tj. prelaza iz svetovne u versku zajednicu. Povratak od greha vrlini takodje se naziva konverzijom. Najčešće se pod ovim podrazumeva prelaz iz neverništva istinskoj veri, ili povratak šizmatika i jeretika Katoličkoj crkvi. Danas se konvertitima, ili radikalnim disidentima, u misli o politici uglavnom nazivaju uticajni "otrežnjeni komunisti" (Djilas, Kolakovski, Fire) koji su svojim zaokretom mogli delovati kao "virus" koji nagriza homogenost i ubrzava rasulo komunističke ideologije. Revizija svakog znanja u misli o društvu je nezamisliva bez izmene vidjenja njegovog nastanka. Revizionizam lišen istorijske komponente nužno je površan (npr. izmena ocene istorijske funkcionalnosti i posledica socijalističkih revolucija polovična je bez promenjenog tumačenje uzroka njihovog nastanka).

Istorijski revizionizam privlači najviše pažnje kada je u pitanju drugačije vrednovanje masovno osudjenih strana prošlosti. Krajem XX veka, zbog oživljenog nacionalizma, slabljenje kritičnosti prema fašizmu je relativno pouzdan pokazatelj revizionizma. Berlinski istoričar Viperman je istorijski revizionizam najopštije odredio kao nastojanje da se negativna slika o Trećem Rajhu izmeni i zameni manje ili vise pozitivnom. On razlikuje tri obrasca ili stupnja revizionizma koji se služe sa tri vrste argumentacije: jedni jednostavno poriču nacističke zločine, to su tzv. predstavnici teze o Aušvicu kao laži (Rassinier, Faurrison, Tudjman, Leuchter itd) i tvrde da u konc logorima nije bilo masovnog ubijanja niti gasnih komora (Reich, 1996). Drugi zločine ne poriču, ali ih relativišu. Tvrde daje gas jedina osobenost nacističkih zločina koji su pogodili manjine ili periferne grupe, a Treći Rajh je imao i pozitivnih strana. (Jesse, Zittelmann). Treća verzija revizionizma ne poriče zločine, ali ih poredi sa onima u drugim zemljama (najčešće Auschwitz sa Gulagom) i objašnjava ih ili opštim izvannacionalnim sklopom zbivanja, ili kao izazvanu reakciju (Nolte). Slično stupnjevanje revizionizma može se uočiti u raspravama oko relativisanja ili umanjivanja masovnih zločina u Jasenovcu (1941-1945), ili Nankingu 1937. (tzv japanski *Historikerstreit).*

Ni jezik nije imun od revizionizma. Jezičko političko prevladavanje prošlosti je važan segment opšte prerade istorije. Pod uticajem politike publicistika i nauka otvoreno se distanciraju od pojmova ranijeg režima: umesto kapitalizma govori se o preduzetničkom društvu, eksploataciju zamenjuje ugroženost ljudskih prava, radničku

klasu državotvorni narod ili nacija i si. Opšta je jezičkosociološka pojava, da se distanciranje od kulture idejnog protivnika odvija preko izbegavanja i osude njegovog jezika. U nauci takodje. Danas je u nauci i publicistici tzv. zemalja u tranziciji na delu ne samo napuštanje termina iz komunističke propagande nego i legitimnih pojmova iz marksističke misli, koji u opštenaučnom fondu inače nisu osporeni (kapitalizam, eksploatacija, klasna borba). Slično je bilo posle sloma nacizma, kada je došlo je do čišćenja jezika i izbacivanja pojmova "vladajuća rasa", "tričetvrtine Jevrejin", "prostorni poredak" i dr. Jedna od karakterističnih osobenosti današnjeg jezičkog revizionizma je npr. iščezavanje reči *drug.* Ovaj izraz nije bio isključivo komunistički, već je i kod nemačke socijaldemokratije posle sloma fašizma bio normalan oblik obraćanja. *Drug* je bio izraz klasne samosvesti jednakih. Težeći da se emancipuje od te samosvesti socijaldemokratija 1950-ih godina uvodi reči *dama* i *gospodin.* Drug se izgubio kao ostatak sećanja na staro doba. Slično je bilo sa prosvetiteljskom reči *gradjanin* koju je uvela Francuska revolucija kao znak antifeudalne i antidvorske etikecije. Medjutim ovaj oblik oslovljavanja ubrzo je potisnut kao egalitarni znamen (privremeno su ga rehabilitovali boljševici), a feudalni i dvorski gospodar ili *gospodin* je u jezičko-političkom pogledu trijumfovao nad *gradjaninom* i *drugom* krajem XX veka. Jezički revizionizam nije samo simbol nego i aktivan segment prerade prošlosti.

3. 2. Revizionizam poslesocijalističkih režima

Savremeni akademski i državni revizionizam gotovo u svim evropskim zemljama nastoji pre svega da izmeni odnos prema neslavnoj fašističkoj prošlosti. Antifašizam je kod mnogih ideologija ključni sadržaj kojim se dokazuje progresivna i humanistička usmerenost režima, pa revizionisti, dovodjenjem u sumnju ovog sadržaja, pokušavaju da ospore legitimnost režima. Radikalni konzervativni antisemitski revizionisti pokušavaju da ospore postojanje nacističkih logora i time oduzmu Jevrejima važnu osnovu njihovog najnovijeg stradalačkog mita. Druga struja preusmerava antifašizam u antitotalitarizam i pere vlastitu prošlost. Stvara se nova antitotalitarna saglasnosti: preko antikomunizma se rastereću domaće kvislinške i fašističke struje iz prošlosti i predstavljaju kao patriotske i antitotalitarne. Antifašističku saglasnost sa nestankom hladnog rata zamenila je gotovo sveopšta antitotalitarna saglasnost. lako je evropski jednopartijski socijalizam stvar prošlosti, antikomunizam je neobično živ. Viperman govori o "nekrofilnom antikomunizmu", tj. opsednošću komunističkom prošlošću koja je u suštini instrumentalna. Demonizacija socijalizma važna je novim režimima koji se pravdaju totalnim raskidom sa prošlošću, a radikalnim revizionistima-konvertitima služi kao iskupljenje od ranijeg levičarstva. Letimičan osvrt na stanje u nekoliko evropskih zemalja može da dočara ovu klimu.

U SR Nemačkoj posle "anšlusa" DDR-a državni revizionizam je neskriven. Ovde je čak prisutno nastojanje da se antifašizam istisne iz rečnika demokratske države. Bundestag je1995. osnovao drugu Enquette-komisiju za "prevazilaženje posledica DDR

diktature u procesu stvaranja nemačkog jedinstva". Cilj je suprotstaviti se pravdanju DDR prošlosti i podstaći "razvoj svenemačkih oblika sećanja na obe nemačke diktature i njihove žrtve". Najpre izmenom spomen-obeležja u DDR-u, a zatim "antitotalitarnim prosvećivanjem" treba i iz poslednjeg istočnog Nemca isterati DDR nostalgiju. R Epelman (Eppelman), predsednik komisije, zalagao se za stilizovanje sovjetskog logora kao glavnog spomen obeležja umeto ranijih nacističkih. Tri su težišta revizije spomen obeležja Buhenvalda: 1. obeležiti NS istoriju konc-logora; 2. istaći obeležja logora NKWD-a; 3. podsetiti na postojanje DDR logora za internirce. Službeni revizionizam današnje nemačke države izjednačava nacističke logore sa sovjetskim, pa istorija i arhivi postaju suvišni. Nova spomen obeležja treba da budu znamen jednačine teorija o totalitarizmu: KZ logor = NKWD logor = DDR logor za internirce. Izjednačene su rasna i klasna mržnja, rasistički snovi o velikoj sili i sovjetska imperijalna politika, fašistička i komunistička ideologija. Cilj je delegitimisati DDR-antifašizam i osuditi DDR kao totalitarnu državu. Paušalna denuncijacija antifašizma samo je uvod za dalekosežnu diskriminaciju levice (Maur 1998). *Historikerstreit* 1986/87 bio je samo akademski uvod u potonji nemački državni revizionizam. Danas se vode rasprave oko toga da li je 8. maj 1945. bio "dan poraza" ili "dan oslobodjenja", a zločini Aušvica izjednačavaju se sa savezničkim bombardovanjem Drezdena. Osnivaju se instituti za preradu prošlosti DDR-a po obrascu teorija o totalitarizmu. Relativizacija nacizma vrši se preko demonizacije DDR-a i formule o "dve nemačke diktature", Hitlerovoj i Ulbriht-Honekerovoj. Rasprava koja se na Zapadu vodi oko ograničenosti i dometa pojma totalitarizam, u bivšem DDR-u nailazi na snažan otpor, jer se ovo, u startu pogrešno poredjenje, shvata kao posthumno rasterećenjenje nacizma pomoću nediferenciranog kriminalizovanja DDR-a (Bialas, 1998). Sličan revizionistički obrazac, obojen lokalnim predrasudama i stereotipima, na delu je i u ostalim istočnoevropskim režimima kod ocene vlastite socijalističke prošlosti. Poljski istoričar M. Krol razlikuje tri obrasca odnosa prema socijalističkoj prošlosti: 1. "Evolutivna revolucija", kod koje je novi početak praćen političko-moralnom amnestijom bivše nomenklature. Prošlost se ne obradjuje dalje, već se potiskuje; 2. "Restaurativna revolucija" - raskida se sa starim režimom i njegovim nosiocima uz istovremeno nadovezivanje na najvažnije elemente presocijalističke prošlosti. To je praćeno demonizacijom socijalističke prošlosti 3. "Amnezivnu revoluciju" karakteriše potreba starih elita da svesno zaborave prošlost što se podudara sa željama stanovništva da se ne vraća prošlosti ine mora pozabaviti sa vlastitim oportunizmom (Cit. prema Steinbach 1999). Uočena tri obrasca brane različite grupe, ali se mogu javiti i kao mešoviti oblici sa različitom prevagom pojedine komponente.

Urušavanje socijalističkog bloka u Evropi po tzv. domino-sistemu pokrenuo je partijski vrh SSSR-a, kada se iz sile koja je do tada kočila reforme preobrazio u motor promena (perestrojka, pad Berlinskog zida, neintervenisanje u Rumuniji itd.). Unutrašnji nosioci promena u Evropi 1989/90. bile su opozicione grupe, gradjanske inicijative, reformisani delovi komunističkih partija i spontani pokreti stanovništva. U ovom krugu nacionalistička desnica bila je važna snaga. Desnica ne smatra da su nacionalizam i

demokratija nespojivi, a socijalizam tumači kao antinacionalnu boljševičku zaveru. Pad komunističkih partija s vlasti podstakao je izmenu odnosa prema prošlosti koja je tekla neravnomerno. U Rusiji je prerada prošlosti gotovo skinuta s dnevnog reda, a da nije crta podvučena (Possekel 1998). St. Peterburgu vraćeno je ime, Lenjinov muzej u Moskvi je zatvoren, ali je mauzolej još otvoren, srušen je spomenik Djeržinskom, ali Marks i Engels još stoje u Moskvi. Ulica Gorkog ponovo je postala Tverskaja, ali su Lenjinov prospekt i Lenjingradski prospekt zadržali ime. Svi sadašnji političari istekli su iz KP SSSR-a i Komsomola, ali se jasno distanciraju od KP Rusije bez nostalgije za SSSR-om. Glavni period prerade prošlosti ovde je bila Perestrojka, kada je došlo do otvorenog suočavanja sa sovjetskom istorijom. Pošto arhivi još nisu otvoreni to su radili pretežno publicisti. U SSSR-u još ranije bilo je osuda Staljinovog režima, a u perestrojci prerada prošlosti zahvatila je Lenjina i socijalizam sve do Gorbačova. Posle zabrane KP SSSR-a revizionizam je podstakao naglo oživljavanje različitih teorijskih pristupa u društvenim naukama, kao nadoknadu stagnacije za vreme SSSR-a. Današnja ruska levica prožeta je nacionalizmom (Zjuganov-Baburin). Nekadašnji internacionalizam poistovećuje se sa negativno shvaćenim kosmopolitizmom i odbacuje u ime novog nacionalnog socijalističkog patriotizma. Komunisti se ne odriču ličnosti iz svoje istorije, ali ih prilagodjavaju novom nacionalističkom okviru za preradu prošlosti. Vreme će pokazati da li je reč o strategiji ili taktici ruske levice.

U jezgru rumunskog revizionizma je zahtev za rehabilitacijom maršala Antoaneskua. Vec desetak godina vodi se žestoka tzv Antoanesku-debata prožeta naročitim spojem relativizacije, pravdanja fašizma, revizionističke argumentacije i antisemitiskih ispada (Totok 1998). Revizionisti tvrde daje Antoanesku bio veliki rumunski patriota koji je iz nužde prišao Hitleru, želeći da povrati Besarabiju, i bio predvodnik borbe protiv ateističkog boljševizma. Traži se revizija procesa protiv maršala koji je kao Hitlerov saveznik vladao od septembra 1940. do avgusta 1944, a potom streljan 1946. Maršal se slavi kao "spasilac nacije" od komunizma i madjarskog revizionizma. On je 1919. umarširao u Peštu i pokazao Madjarima šta ih čeka ukoliko budu ugrožavali Rumune (Totok 1999). Medjutim u njegovom režimu u toku antisemitske rumunizacije stradalo je oko 100 000 Jevreja, što savremeni revizionisti spore. Nakon pada Čaušeskua, Antoanesku je dobio ulice u više rumunskih gradova, njegove pristalice zalažu se za dizanje spomenika maršalu, novine pišu o njegovom "svetom antiboljševičkom ratu" na strani Hitlera, a parlament mu je juna 1991. minutom ćutanja odao poštu (samo su madjarski poslanici napustili salu). Državni tužilac Rumunijeje 1996. pokrenuo postupak za rehabilitaciju šest Antoaneskuovih ministara. U vakuumu, koji je nastao nakon pada režima Čaušeskua, otvoreni ili skriveni antisemitizam bio je glavna vezivna spona izmedju antikomunizma, mržnje prema strancima, šovinizma i revizionizma. (Totok 1998). Jevreji su optuženi za komunizam i ekonomsku krizu, a javnost je preplavljena senzacionalnim otkrićima, paušalnim osudama i nedokazanim tvrdnjama. Sve se pokušava razjasniti emocijama opterećenom klasičnom formulom: Jevreji = komunisti = plutokrati = slobodni zidari = kapitalisti. Posledice su snažna ksenofobija, šovinistička istoriografija, novi

nacionalni mitovi i antidemokratski i antizapadni fundamentalizam (Totok 1998, 47). Premda radikalni rumunski revizionisti porede Antoaneskua sa Hitlerom i gledaju u obojici "autentične patriote", ipak najveći deo rumunskih istoričara, političara i publicista osudjuje zločine nacista, ali pravda Antoaneskua i odvaja ga od fašizma. (Totok 1998, 57). Komunisti su, po njima, neopravdano Antoaneskuov režim nazvali fašističkim, a reč je u stvari o nacionalnom režimu sa autoritarnim crtama. Rumunski revizionisti ne poriču nacistički holokaust, već ga navode kao primer opečan "humanoj jevrejskoj" politici Antoaneskua. Uz to se javljaju i teze da je "crveni holokaust" bio gori od mrkog. Totok je pokazao da se na taj način rumunski fašizam normalizuje. Javne debate oko Romana Dmovskog (Dmowsky) u Poljskoj, Jozefa Tise (Tiso) u Slovačkoj, Jona Antoaneskua u Rumuniji, Hortijevog masakra Jevreja 1944. u Madjarskoj, hrvatskog Jasenovca (Tudjmanove knjige i njegovog pismenog izvinjenja 20. 2. 1994.) (Volovici 1998, 13; Roth 1997) jesu izraz težnji za odbacivanjem krivice i pokušaja dokazivanja nedužnosti domaćih profašističkih Hitlerovih saveznika. Rasterećenjem prošlosti pravda se nacionalistička politika novih poslesocijalističkih režima, koja se svuda trudi da izgradi sliku svetle nacionalne tradicije bez mrlje.

U Madjarskoj je revizionizam potekao s vrha, nije izazvao šire interesovanje javnosti i masa kao u Rumuniji niti je bilo težnje za radikalnim prevladavanjem komunističke prošlosti. Promena sistema nije tekla u obliku masovnog ustanka (DDR, Rumunija) niti preko "dvorskog udara" (Češka) već je bila rezultat kompromisa komunističke i nekomunističke inteligencije (Schauschitz 1996, 33). Madjarska javnost nije bila mnogo zainteresovana za otkrivanje komunističke prošlosti novih političara (kao npr. u DDR-u) niti je bilo revanšizma zbog zbivanja iz 1956. godine. 0 tome svedoče i rezultati empirijskog istraživanja odnosa prema socijalizmu, tj. kolektivnog sećanja, koje je obavio bečki sociolog Rajnpreht (Reinprecht 1994). u Pragu i Budimpešti početkom 1993. na 120 ispitanika različite dobi. Pozivajući se na poljskog istoričara Martina Krola, Rajnpreht razlikuje tri pristupa komunističkoj prošlosti: evolutivni, restaurativni i zaborav revolucije. Češka "plišana revolucija" pripada restaurativnom (obnova kapitalizma), a madjarska evolutivnom tipu. U Češkoj je veći pritisak na bivše komuniste, pa su čak i aktivisti Praškog proljeća diskreditovani (službeni ostrakizam), dok je u Madjarskoj liberalniji odnos prema starim kadrovima. Moglo bi se pretpostaviti da je slična razlika postojala do 2000. godine izmedju Beograda i Zagreba (jer se HDZ elita nije regrutovala iz redova komunista). Po sebi se razume da od ovih okolnosti zavisi stupanj službene prerade prošlosti. Ali, elementi starog vremena socijalizma ostaju aktivni uprkos promenama, isto kao što je Adorno krajem 40-tih godina tvrdio da posle pada fašizma nisu iščezli njegovi elementi. "Gulaš socijalizam" nije bio omražen u Madjarskoj kao u Češkoj (što je potvrdjeno nalazima empirijskog istraživanja). Mladji Madjari ocenjuju smenu sistema kontinuitetom još od ranije započete tranzicije, a ne kao radikalni raskid sa prošlošću, što se delom objašnjava nezadovoljstvom i krizom posle uvodjenja višepartijskog sistema. U Češkoj je slika više crno-bela. Socijalistički režim u Pragu je oštrije osudjen, dok su u Budimpešti čak i mladje generacije zadržale Kadara u

pozitivnijem sećanju. Sudeći po pisanju štampe moglo bi se pokazati da je u Beogradu takodje bio pozitivniji odnos prema socijalizmu, SFRJ i Titu nego u Zagrebu, uprkos tome što su vlasti u Zagrebu Titu dodelile trg, a u Beogradu ne. Verovatno i otuda što je, slično Pragu, u Zagrebu (a i u Poljskoj) ranije izvršena temeljnija smena elita (koja je državnom propagandom preoblikovala javno mnjenje) nego npr. u Madjarskoj i SR Jugoslaviji.

Rajnpreht je zaključio da je u Češkoj na delu tzv. "eksteri torij al i zacij a prošlosti", tj. pokušaj razrešavanja napetosti nastalih u istorijskom sećanja nakon promena iz 1989, njihovim tumačenjem promenama koje su dolazile spolja. Zahtev za "povratkom Evropi" jeste regulator društvenog sećanja. Na komunističku prošlost više se ne gleda kao na deo vlastite istorije sa kojom se treba suočiti, ona se eksteritorijalizuje tj. proglašava posledicom spoljnog činioca, "varvarskog Istoka" (Reinprecht 1994). Evropa je sinonim gradjanskog, a totalitarni fašizam i komunizam došli su spolja. I u ovom pogledu hrvatsko javno mnjenje bliže je češkom od jugoslovenskog. Osim toga, u Hrvatskoj se zbog delovanja civilizacijskih kompleksa pripadnosti Zapadu i otpora balkanskoj integracji i jugoslovenstvu u istom periodu aktiviraju stare predrasude o suštinskim razlikama izmedju vizantijske i rimsko-katoličke civilizacije. To je bio refren hrvatskog predsednika Tudjmana. U Bugarskoj je otvorena burna debata oko odgovornosti komunista, ali je za razliku od Rumunije brzo prigušena. Već 1990. otvorena je diskusija oko pitanja dosijea 6. odseka bugarske državne bezbednosti, ali se pretpostavlja da je Bugarska socijalistička partija još avgusta 1990. spalila kompromitujuća dokumenta svojih kadrova (Stein 1996). Decembra 1992. donet je Zakon o "dekomunizaciji nauke", po kome je na 5 godina uskraćen pristup odgovornim položajima "ideološki opterećenim osobama" (Stein 1996, 29). Medjutim bugarska debata o odgovornosti komunističke državne bezbednosti potisnuta je snažnom privrednom krizom što je kod stanovništva umanjilo zanimanje za kritiku komunističke prošlosti. U pogledu pravnog odnosa prema komunističkoj policiji najdalje su otišle Češka i SR Nemačka. Prva je 1991. zabranila pristup državnoj službi bivšim pripadnicima službe DB, a u drugoj su krivično gonjeni pripadnici DDR službe bezbednosti *(Stasi).* U Rusiji npr. nije prošao sličan predlog. 0 žestini prevladavanja prošlosti u Rumuniji, Bugarskoj i Madjarskoj donekle simbolično govore i sudbine njihovih komunističkih vodja: Čaušesku je ubijen, Zivkovu je sudjeno, aKadar (koji je umro 1989) nije demonizovan. Snažna ekonomska kriza i pad standarda kod skoro svih poslesocijalističkih režima su u javnosti smanjivali aktuelnost demonizovanja komunističke prošlosti jer su je mase zadržale u sećanju kao period relativne stabilnosti. Ova okolnost je verovatno sputavala širenje odredjenih verzija službenog revizionizma koji je računao na masovnu podršku.

Medjutim, tzv. revizionizam svakodnevnice još je prisutan u svim zemljama Istočne Evrope. Naime, mnogi pojedinci saobražavaju svoju biografiju novom socijalnom identitetu, poimajući sebe manje ili više iskreno kao disidente ili žrtve minulog režima. Slično je bilo 1945. u Evropi, kada je malo ko od fašističkih saučesnika sebe okrivljavao za pasivnost ili oportunizam. Prema Rajnprehtovom istraživanju u Pragu su mnogo kritičniji prema nacionalnoj prošlosti i ličnom učešću u komunističkom režimu nego u

Madjarskoj. Česi više žele da zaborave prošlost nego Madjari. U Madjarskoj mladi ne sumnjaju toliko u prošlost niti je se stide, opet verovatno zbog snažnije poslesocijalističke krize nego u Češkoj. Dok se u Pragu na "Plišanu revoluciju" iz 1989. gleda kao na raskid sa prošlošću i novi početak (eksteritorijalizacija prošlosti), u Pešti iskustvo liberalnijeg socijalizma nije stvorilo mnogo otvorenije niti radikalnije odbacivanje prošlosti, niti je došlo do bolnog suočavanja sa vlastitom ličnom prošlošću, već više do istorijalizacije sadašnjice (Reinprecht, 1994). U Pragu su najpozitivnije ličnosti iz prošlosti T. Masarik, J. Komenski, Karlo IV i Jan Hus, kod Madjara su to grof Ištvan Sečenji, Kralj Matija i Lajoš Košut. Od posleratnih ličnosti najugledniji su Dubček, I. Nadj, ali i J. Kadar. Period pod Kadarom za neke ispitanike je čak zlatni period istorije 1970-ih. Ipak se većina zalaže za reviziju ocena o Hortiju, ne otuda što ga smatraju pozitivnom ličnošću, već zato što sumnjaju u komunističku propagandu (Reinprecht 1994). Po Ilićevom istraživanju iz 1999. u Srbiji kod mladih najpoželjnije ličnosti iz prošlosti su junaci iz Kosovskog mita, a kao pojedinačno najčešće preferirana ličnost iz srpske istorije navodi se Tito, a zatim slede Tesla, Pupin, V. Karadžić, Karadjordje itd. (Ilić 2000, str. 26). Slično Rajnprehtu, Ilić zaključuje da je povoljna ocena Tita rezultat sećanja na socijalnu sigurnost njegovog režima, a ne sklonosti ka marksističkom internacionalizmu. Isti pisac ističe razliku izmedju svesti mladih u Srbiji i istorijskog sećanja nacionalne kulturne elite koja je više revizionistička. Današnji madjarski revizionisti nastoje da Hortija očisti od nacizma i antisemitizma i da stvore antikomunistički nacionalni mit od dogadjaja iz 1956. (opet verovatno zbog spoljnopolitičkih potreba zemlje). Sličan je odnos rumunskih revizionista prema Antoaneskuu, srpskih prema Milanu Nediću i hrvatskih prema Paveliću. U Pragu se komunističko osvajanje vlasti iz 1948. posmatra kao puč bez podrške naroda i delo Staljina. Čak ni Praško proljeće ovde nije značajan dogadjaj. Nije teško utvrditi pravilnosti u selektivnom zaboravu, ali su i razlike zanimljive jer ističu iz konkretnih tradicija, lokalnih stereotipa i ideološkog opredeljenja elite na vlasti. Selektivni zaborav prožima se sa socijalnom amnezijom (spontano potiskivanje prošlosti kod stanovništva zbog tekućih preokupacija). Rajnprehtovo istraživanje skrenulo je pažnju na neke važne razlike u pristupu nacionalnom identitetu: Madjarski "Arhipelag Gulaš" ima svoj nacionalni mit o Trijanonu - kao centralnu vrednost, patriotizam je demokratska vrlina urbanih delova, a nacionalizam etnocentrični seoski otpor. U Češkoj nema toliko nacionalne sigurnosti i patriotizma, "razbijena" je nacionalna samosvest zbog dužih perioda gubitka nacionalne nezavisnosti. Period posle 1968. shvaćen je kao "kolonizacija" i deo sudbine. Čak i progon nemačkog stanovništva, tzv. "opravdani nacionalizam" 1945, Česi poimaju kao istorijsko breme, čega se neki mladi ispitanici čak i stide.

U celini uzev, prerada prošlosti u poslesocijalističkim režimima podstaknuta je složenim prožimanjem izmenjenog globalnog odnosa nacionalnih i ideoloških snaga u svetu i raznorodnih lokalnih interesa vladajućih snaga u pojedinim zemljama. Izmenjene globalne okolnosti nisu se uvek na isti način prelamale kod raznorodnih naučnih struja, a još manje kod opečnih ideologija. Kod tumačenja svakog revizionizma ponaosob moraju se pored unutarnaučnih razloga imati na umu i konkretne protivrečnosti, interesi i motivi

uticajnih struktura koje podstiču, ubrzavaju ili koče traganje za senkama prošlosti. Bez razumevanja globalnog stanja revizionizma lako se može preceniti originalnost i samostalnost procesa u vlastitoj sredini.

3. 3. Glavni uzroci prerade prošlosti u Jugoslaviji

U državama bivše SFRJ gradjanski rat prilično jasno je otkrio podsticaje raznorodnih verzija revizija istorije. Šovinistička prerada prošlosti normalizovana je, a manipulativni obrazac teorija o totalitarizmu doveden je do ekstrema, jer je socijalizam dodatno demonizovan kao fatalna istorijska internacionalistička zabluda balkanskih naroda. Sa raspadom SFRJ iščezla je odozgo nametana, ali ne odveć snažna jugoslovenska istorijska svest kao zajednička osnova ličnog i kolektivnog identiteta stanovnika najveće balkanske države. Kod krizom zahvaćenih pojedinaca rasla je nesigurnost identiteta, a kod vladajućih grupa praznina u duštvenointegrativnim sadržajima je postala eksplozivna. Ipak je ovaj dvostruki idejni vakuum relativno brzo prevladan već ranije postupno pripremljenim nacionalnim identitetom. Pored jačanja nacionalnog ponosa, svako oživljavanje nacionalne istorije podrazumeva relativizaciju nasilja u ime nacionalne ideje (u ratu, ali i u etničkom čišćenju). Siepi patriotizam (za razliku od kritičkog) optužuje borbu protiv senki prošlosti vlastite nacije kao izdaju ili mazohizam. U najboljem slučaju kao nepotrebnu i nelagodnu opomenu u trenucima homogenizovanja nacije. U diskusijama oko fašizma konzervativni nemački istoričari i danas shvataju svoju domovinu kao zemlju žrtava, a ne dželata. Zato nacionalno iskorenjene pojedince treba osvešćivati, jer je gubitak istorije uzrok slabe integracije i moralnog rasula nacije. Naglo priklanjanje zaštitničkom pribežištu nacionalnog identiteta nesigurnim pojedincima vraća sigurnost, a vladajućim snagama bitno olakšava manipulaciju osećajnim potencijalom nacionalnog. Što se politika oslanja na dublji sloj osećajne pripadnosti i uspeva da ga aktivira, to su šire mogućnosti manipulacije. Medjutim, u ovom procesu ne može se bez racionalnih sadržaja. Restauracija nacionalne istoriografije je pojačano traganje za osloncem i identitetom, neophodno dezorijentisanim pojedincima ali i vladajućim snagama. Potrebna je prerada prošlosti poduprta autoritetom akademskih istoričara. Još od stvaranja nacionalnih država manje ili više mitologizovana istorija bila je idejna podloga za stvaranje državnog i nacionalnog identiteta. U idejnom i vrednosnom vakuumu nakon sloma evropskog jednopartijskog socijalizma došlo je do gubitka orijentacije i pojačanog traganja za identitetom kao osloncem državne i lične sigurnosti. Dok u Zapadnoj Evropi uglavnom samo konzervativci gledaju na potiskivanje nacionalizma kao na gubitak identiteta, u bivšim socijalističkim državama situacija je složenija. Ovde za identitetom preko nacionalizma tragaju i mnoge struje levice.

U rasponu manjem od pola veka Jugoslavija se suočava sa drugom preradom prošlosti: autoritarno-internacionalističko prevladavanje prošlosti 1945. i restaurativno, pluralističko-nacionalističko od 1990. Krajem XX veka raspao se jugoslovenski i socijalistički identitet, a prostor popunjava nacionalno i konfesionalno, lično i grupno

samopoimanje. Teško je reći koja je prerada prošlosti bila isključivija, a budući istoričari celovitije će oceniti dubinu diskontinuiteta i revizionizma vlastite struke. Poslednji gradjanski rat zamrsio je i dramatizovao idejne i naučne tokove. Zgusnuo je i pojednostavio strasti i složenost stvarnosti sveo na dva pola: od bratstva i jedinstva do Jugoslavije kao iluzije i tamnice, od užarenog titoizma do vehementnog antititoizma, od samoupravljanja kao istinske demokratije do socijalističkog totalitarizma. Došlo je do "preokreta kanonskih prioriteta" (Fire). Kako to obično biva, što je bila izrazitija nada bilo je snažnije razočarenje, bolnije otrežnjenje, a revizionizam isključiviji. Nacionalizam je postao novi oblik tvrdokornog i militantnog uverenja u velikoj meri imunog na činjenice. U psihološkom pogledu isključivost i agresivnost obično su znaci nesigurnosti. U svim delovima države inteligencija je postala neverovatno lakoverna prema tezi da je stigla istorijska raskrsnica na kojoj je u pitanju egzistencijalna ugroženost vlastite nacije. Upotreba sile pravdana je korišćenjem kratkog nedefinisanog interregnuma, istorijskog trenutka u kom treba stvoriti zaštitnu državnu tvorevinu. Medju inteligencijom širilo se neotmeno načelo daje bolje izdati svoje uverenje nego svoju naciju. Novonastale države preko noći prekrajale su prošlost u težnji da istoriografski utemelje nezavisnost. Selektivno sećanje i organizovani zaborav postali su aktivni idejni detonator gradjanskog rata i nacionalne netrpeljivosti. Isti dogadjaj još dugo će za jedne biti zločin, a za druge patriotsko herojstvo, pa je dovedena u pitanju misao Santajane "da su oni koji ne pamte prošlost osudjeni na to da im se ona stalno vraća". Možda je na Balkanu obrnuto. U Jugoslaviji sećanje je "odveć oživljeno", a osmišljavanje nove nacionalne svesti teče preko revizionizma u istoriografiji. Revizionizam ima dve strane: 1. kritičku, tj. nužno sazrevanje i prevazilaženje starog znanja oslobadjanjem od starihsocijalističkih društvenointegrativnih sastojaka, otkrivanjem novih činjenica i prevrednovanjem zapostavljene literature poraženih; 2. ideološku-društvenointegrativnu kod koje je novo tumačenje minulih zbivanja nošeno otvorenim ili skrivenim imperativima idejnog homogenizovanja nacije. Začeci ideološkog istorijskog revizionizma postupno su sazrevali pre raspada Jugoslavije u krilu dotadašnje komunističke društvenointegrativne misli. Bili su neizostavna sastavnica medjunacionalnih sukoba (od "hrvatskog proljeća" do Memoranduma SANU). Nakon raspada zemlje istorijski revizionizam ispoljava se otvoreno bez zaštitne samoupravne fraze. Premda legalizovano, prevladavanje prošlosti odvija se manipulativno u znaku odbacivanja totalitarnog socijalizma koji je gušio pre svega nacionalno osvešćivanje. Snažno izraženi antikomunizam i antitotalitarizam treba da zamagle senke nacionalne prošlosti u pokušaju da se vlastita istorija normalizuje i opravda najčešće pred novim zapadnim silama.

Kod svih nacija veze izmedju prošlosti i sadašnjosti ruše se i iznova uspostavljaju dogadjajima ne retko izabranim iz legendi. A težnja nacionalne zajednice za nezavisnošću, državnim suverenitetom i kolektivnim i individualnim slobodama utemeljuje se selektivnim izborom ustanaka i revolucija, bitaka i ratova, pobeda i poraza. Na svakoj krupnoj istorijskoj prekretnici ovaj izbor menja se i prilagodjava potrebama novih vladajućih snaga. Krajem XX veka nacija oživljava svuda, jer se sa okončanjem hladnog

rata postavilo pitanje šta država predstavlja u evropskom okviru posle nestanka gvozdene zavese, koja je državama u suočenim taborima pružala ideološki identitet (socijalizam i slobodni Zapad). Nacija, kao velika solidarna zajednica nošena sećanjem na žrtve koje su uložene i žrtve na koju su njeni pripadnici spremni (E. Renan), nezamisliva je bez istorijskog utemeljenja, tj. selektivno obradjene prošlosti na koju se nadovezuje kao nosilac nadvremenog i naindividualnog identiteta. Na Balkanu je najnovija revizija istorije, tj. organizovano selektivno istorijsko sećanje rezultat složenog prožimanja nekoliko različitih perspektiva i polarizacija: zapadno - istočno hrišćanstvo, levica-desnica, dželati-žrtve. Bilo bi pogrešno tvrditi da je glavna linija napetosti i sukoba u gradjanskom ratu u Jugoslaviji bila izmedju deboljševizacije i reboljševizacije. Otvoreni antikomunizam bio je naknadna ideološka racionalizacija otpora autoritarnog nacionalizma internacionalizmu i jugoslovenstvu, a daleko manje kritika državno-intervencionističke ili egalitarne komponete socijalizma. Ovo otuda što je prema podacima iz 1997. od svih bivših evopskih socijalističkih zemalja samo Poljska dostigla bruto nacionalni proizvod iz 1989. (Thaa, 1999, 14). Otpor internacionalizmu (globalizaciji, kosmopolitizmu, jugoslovenstvu) bio je glavna osnova u stvaranju službenog identiteta bivših jugoslovenskih republika i ključ za preradu prošlosti. Zbog otpora Jugoslaviji u Hrvatskoj se odozgo nameće službeni klerikalni katolički nacionalni identitet u spoju sa vrednostima evropske pravne države, a srpska nacionalna inteligencija vlastiti identitet poima kao "spoj kosovskog predanja, pravoslavne tradicije i evropskih vrednosti nacionalizma i liberalizma" (Ilić 1998, 348).

Ugroženost nacije je osnova pravdanja procesa pojačanog nacionalnog osvešćivanja u kom se potiskuju, prećutkuju ili relativišu tamne strane vlastite prošlosti. Organizovano se neguju samo ona sećanja koja idu naruku jačanju nacionalnog identiteta (svetla imperijalna prošlost, stradanja vlastitog naroda, preuznošenje i veličanje kulta nacionalnih vladara i kulturnih poslenika i si.). Iz sećanja se potiskuju genocidi i fašizmi vlastite nacije, provincijalna zaostalost, politička kratkovidost agresivne šovinističke politike i si. Ovaj selektivni zaborav sprečava prevladavanje prošlosti i višestruko je hazardan. Potiskivanje tamnih strana prošlosti u ime nacionalnog pomirenja i homogenosti ne pomaže da se izdrži istina. Negovanje sećanja koja jačaju nacionalni identitet isplativo je samo na kratki rok. Prošlo je vreme jedinstvene jugoslovenske istorijske svesti, ali će proći i faza isključive polarizacije istoriografija novih balkanskih država. Istoričari moraju biti kadri da priznaju, a ne samo da pravdaju neprijatne istine identiteta koji osmišljavaju. Od toga zavisi kvalitet njihovog znanja još od Tukidida.

3.4. Revizionizam istoričara Jugoslavije: D. Bilandžić i B. Petranović

Posle svake krupne istorijske prekretnice i okončanja socijalnih i nacionalnih sukoba pobednici su na različite načine detronizovali prethodnu vlast nastojeći da raširе uverenje da autentična istorija počinje od njihovog oslobodilačkog čina (izmena naziva

gradova, ulica, spomenika, udžbenika itd). Karakter idejnom obračunu sa prošlošću nametala je kako ideologija pobednika, tako i opšta politička kultura prostora. U Hrvatskoj 1990-ih godina restaurativi službeni državni i naučni revizionizam ispoljavao se u rehabilitaciji različitih nacionalnih snaga iz prošlosti (od ustaštva do HSS-a) i pokušaju svojatanja "demokratskog antifašizma" na kritici njegove komunističke verzije. U Srbiji je tekao sličan proces rehabilitovanja konzervativne nacionalne prošlosti, premda je otpor levici bio slabiji. Najpre ukratko o spoljnim stranama ovih restaurativnih procesa. Početkom 1993. zagrebački trg M. Tita preimenovan je u trg M. Budaka. Posle protesta antifašista, Budaku je data ulica Dj. Salaja, ali posle nekoliko nedelja je i tu ulicu izgubio. Ali je vice-predsednik ustaške države dobio ulicu u brojnim hrvatskim gradovima, i u Splitu. U Srbiji glavne ulice M. Tita uglavnom su zamenjene ulicama srpskih kraljeva. U Hrvatskoj HDZ režim poricao je da je bilo domaćeg fašizma. Time je trebalo rasteretiti emigraciju. Ako nije bilo fašizma, nije bilo ni antifašizma. Dilemu je rešila Tudjmanova formula na prvom kongresu HDZ 1990: "NDH nije bila samo obična kvislinška fašistička tvorevina već i izraz vekovne istorijske želje hrvatskog naroda za nezavisnom državom". Ova kontradiktorna formula zadovoljila je sve. Na komemoraciji Blajburškim žrtvama 1997. akademik D. Jelčić naglasio je da NDH vojska nije bila fašistička, već vodjena idejom hrvatske države, a da je medju ustašama bilo više antifašista nego medju partizanima. Na proslavi 50 godina pobede nad fašizmom V. Pavletić, predsednik parlamenta, govorio je daje borba protiv fašizma "imala podršku celog hrvatskog naroda", a raniji predsednik parlamenta N. Mihanović je govorio da su "Hrvati bili prvi antifašisti u Evropi" (Gruden, Gabric, Buljan 1997). Naredna praktična posledica revizionizma bili su buldožerski napadi na spomenike. A danas je Hrvatska jedina zemlja u svetu sa legalno registrovanom partijom (HOP) koju je osnovao A. Pavelić, Hitlerov saveznik. Hrvatski revizionizam nije ostao nezapažen u svetu. U SAD Rajh spori Tudjmanov revizionizam u umanjivanju žrtava holokausta i pominje njegov pokušaj preimenovanja Jasenovca (Reich 1996). Ali, s druge strane Tudjmana slavi kalifornijski ultrakonzervativni časopis *"Journal of Historical Review",* vodeće glasilo medjunarodne ultradesničarske i antisemitske struje *"Holocaust Denier"* koja negira i umanjuje nacističke žrtve. Časopis izlazi u Kaliforniji, a 1990-ih objavio je čak tri pohvalna priloga o revizionizmu F. Tudjmana (Weber 1992, Weber 1993, Gubić, 1993). U svim prilozima sa uvažavanjem se govori o Tudjmanu kao istoričaru. Jedan kritički osvrt na Tudjmanov revizionizam se može naći u prilogu hamburškog pisca Rota (Roth 1997)

Osnovne teze radikalnog akademskog hrvatskog revizionizma su sledeće: u savremenoj hrvatskoj istoriji ustaše i komunisti bili su totalitarni pokreti, a HSS demokratski (Ivičević 1995, 489), Pavelićev režim je diktatura doduše sa rasnim zakonima, ali bez fašizma (Krišto 1995, 400; Jareb 1995, 410; Vujčić, 1998, 143), ustaški režim nije isto što i NDH, hrvatski narod se borio za državu, a ne za ustaški poredak ((Jelčić 1995, 521), "ustaški pokret nije gušio nego je zapravo poticao slobodu duha" (Jelčić 1995, 522), katoličku crkvu i Stepinca treba odvajati od ustaškog poretka jer "su ustaši bili nepovjerljivi prema katoličkoj crkvi, a svakako od samog početka prema

zagrebačkom nadbiskupu Stepincu" (Krišto 1995, 462), "Stepinac je osvjetlao obraz ne samo Katoličkoj crkvi nego i hrvatskome narodu" (Krišto, 1995, 473), "Stepinac je preuzeo na sebe ulogu prvog borca protiv ateističke ideologije KP... i odlučno ustao u odbranu bespravno uhićenih svećenika i laika ne gledajući na vjerske, ni na nacionalne, ni na društvene razlike medju žrtvama" (Jandrić 1996, 385), (na sličan način je u Srbijirehabilitovan N. Velimirović), u Hrvatskoj je bio snažan antifašizam, a sisački partizanski odred je "prva vojna postrojba u Hrvatskoj, Jugoslaviji i okupiranoj Evropi i prva u ovom obliku" (Vujčić, 1998, 154), treba razlikovati demokratski antifašizam od komunističkog antifašizma koji je "ustvari nacionalni boljševički imperijalizam" (Vujčić, 1998,116), "Jasenovac je ljaga Pavelićeve politike" (Jareb 1995, 412) u njemu je bilo oko 85.000 žrtava, od toga oko 50.000 Srba (Žerjavić, 1995, 556), otprilike toliko je bilo žrtava oko Blajburga i na "križnom putu" (Žerjavić 1995, 557), ukupni gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu su oko milion ljudi, od toga Srba 530.000, Hrvata 192.000 itd. (Žerjavić 1995, 553), u socijalističkim državama "caruje totalitarna diktatura" (Vujčić 1995, 472), "Hebrang je nacionalno revolucionarstvo doveo do vrhunca i stekao gotovo legendarni status medju hrvatskim partizanima", a Tito je Hebranga "i Hrvate optužio, ništa manje, nego za separatizam" (Kisić-Kolanović 1995, 432-433). Savremeni hrvatski istoričari (za razliku od prethodne generacije V. Novaka, B. Krizmana, F. Jelić-Butić) prećutkuju fašistički karakter NDH i ustaškog pokreta (o čemu su pisali i E. Nolte i M. Broszat). Kod svake nacionalne i nacionalističke istoriografije fašizam je u senci, pa se relativizuje ili manje ili više rehabilituje. Savremeni nacionalisti uglavnom preusmeravaju antifašizam u antitotalitarizam. U ovom pogledu samo je donekle izuzetak prilog I. Goldsteina koji piše o fašizaciji ustaškog pokreta, za NDH režim kaže daje bio "rasistički i antisemitski", ali da se većina Hrvata tome protivila (Goldstein 1996, 321-332). Primetna je Goldsteinova ograda od moderne goldhagenovske teze o kolektivnoj odgovornosti naroda. Većina hrvatskih revizionista ne negira, ali umanjuje i relativiše ustaške zločineporedeći ih najčešće sa komunističkim, radi stvaranja na Zapadu prohodne antitotalitarne istorijske slike koja će normalizovati hrvatsku prošlost.

Premda je revizionizam upadljiviji kod radikalnije nego kod njegove umerenije verzije, u metodskom pogledu poučnije je pokazivati ga na ovoj potonjoj. D. Bilandžić i B. Petranović, kao istoričari Jugoslavije, izabrani su iz više razloga. Najpre stoga što se kod njih mogu pratiti promene na više nivoa izlaganja: kod opisa zbivanja, tumačenja veze imedju zbivanja i kod pokušaja sinteze. Samo se prateći sva tri nivoa istoriografskog zahvata može uočiti dublja struktura konkretne istorijske svesti. A samo se na primerima dovoljno razvijene istorijske sinteze može uočiti globalni okvir revizionizma i njegove dublje sastavnice (promene epohalne svesti koje su uslovile izmenu gledanja na poželjnu viziju društvene organizacija), što nije uočljivo kod izolovanog tumačenja jednog procesa ili dogadjaja iz nacionalne prošlosti. Osim toga, kod širih zahvata lakše je uočiti pukotinu istorijske svesti koju najpre publicistika uobličava na različite načine, istoriografija osmišljava, a ideologije dovode do apsurda. Ipak još uvek nije do kraja moguće razdvojiti prevrednovanje komunističke istoriografije koje potiče iz novih saznanja s jedne, od

revizije koja je podstaknuta izmenjenom ideološkom klimom na drugoj strani. Kod praćenja pomenutih promena autoritet pisca nije nevažan, jer uticajniji istoričari postavljaju orijentire masi dezorijentisanih pisaca, manje ili više zbunjenih krupnim promenama.

U klimi radikalnog hrvatskog državnog revizionizma Bilandžićje pisao "Modernu hrvatsku povijest". U obimnom štivu sa 17 opsežnih poglavlja na preko 800 strana on prati hrvatsko stanje od 1848. do 1998. Razmotrena je uloga Hrvatske u Habzburškoj monarhiji, položaj Hrvata u Kraljevini SHS, Hrvatska u Drugom svetskom ratu, a najviše prostora je posvećeno mestu Hrvatske u socijalističkoj Jugoslaviji. Poslednja poglavlja su "Agresija Srbije i JNA na ostalu Jugoslaviju", igradjanski i "domovinski rat" devedesetih godina. Pisac nije koristio stranu literaturu niti rezultate novijih arhivskih istraživanja beogradskih istoričara. Uzgred rečeno, na ovoj knjizi se vidi da su arhivi još uvek monopol beogradske istoriografije. Dakle, u pogledu izvora (strane literature i nove arhivske gradje) ova sinteza bitno je nepotpuna. Izuzetak su delimično korišćenje arhiva CK SKJ i piščeva sećanja na razgovore s vodećim jugoslovenskim komunistima. Čudno je da pisac nije koristio novija arhivska istraživanja Titove politike beogradskih istoričara iz 1990-ih godina (Tripković, Dimić, Borozan, Bogetić i dr.) koja su mu bila dostupna jer je u tom periodu bio na radu u hrvatskom poslanstvu u Beogradu. Verovatno je bio oprezan i prema selektivnom korišćenju arhiva. Dugo iskustvo partijskog istoričara i složeno stanje u savremenoj Hrvatskoj izoštrili su oprez prema beogradskim izvorima. U Bilandžićevoj knjizi preteže tradicionalna dogadjajna politička istorija. Pisac je solidno obavešten (naročito u delu o socijalizmu gde je bio visoki komunistički funkcioner i kretao se u vrhu vlasti). U knjizi su prepoznatljivi tragovi minulog komunističkog opredeljenja, ali oni u novoj situaciji nisu smetnja već naprotiv korektiv pristrasnosti koju je nametnulo novo dnevnopolitičko nacionalno opredeljenja. Bilandžićev revizionizam "srednjeg obima" počiva na uzajamnom neutralisanju neprevladanog komunističkog i aktuelnog liberalnonacionalnog opredeljenja.

Premda Bilandžić (u odnosu na druge hrvatske istoričare) nije načinio radikalni zaokret, njegova nova ideološka perspektiva upadljivija je nego kod ostalih zbog ranijih angažovanih komunističkih radova. Istini za volju, i odsustvo zaokreta kod ovog angažovanog istoričara i političkog aktiviste bilo bi takodje neobično. Svaka politička aktivnost traži prilagodjavanje raspoloženju i političkom žargonu javnog mnjenja. Svi ključni dogadjaji iz hrvatske istorije u najnovijoj Bilandžićevoj knjizi prevrednovani su sa stanovišta jačanja hrvatske državnosti i nacionalnog identiteta i data je ocena njihove povijesne uloge. Ipak je na delu prerada istorije drugačija od one koja je nošena isključivim desničarskim šovinističkim revizionizmom "Pavletićeve i Tudjmanove škole" i nekritičkim prihvatanjem hrvatske emigrantske literature. "Domovinski rat" je u Hrvatskoj ubrzao nacionalno pomirenje i u dobrom delu javnosti normalizovao ustaštvo. Bilandžić nije normalizao ustaški fašizam, ali ga je relativisao svrstavajući ga u istu totalitarnu grupu sa komunizmom. Kod Petranovića nema relativizacije srpskog fašizma niti konzervativnog četništva preko demonizacije socijalizma, iako i on govori o "totalitarnom" i

"degenerisanom" socijalizmu (Petranović 1994). U središtu njegove kritike socijalizma je teza o namernoj razdrobljenosti Srba u socijalističkoj Jugoslaviji od strane Kominterne, hrvatskih komunista, Kardelja i Tita.

Oba istoričara bila su aktivna u visokim partijskim forumima SKJ zaduženim za istoriju partije i države. Bilandžić je dugo bio jedan od vodećih službenih istoričara SKJ. Uvek se trudio da u pisanju istorije ide do poslednjeg dana rizikujući sintezu bez distance. Rad u visokim političkim telima mogao je pozitivno uticati na visinu osmatračnice istoričara, ali tek naknadno. U svakom slučaju, ove okolnosti ne bi uvek trebalo tumačiti kao smetnju nepristrasnosti, već u izmenjenim uslovima čak kao važnu prednost. Na početku svoje poslednje knjige Bilandžić zapaža da je "slomom svijeta komunizma u Europi i raspadom Jugoslavije i njena poretka nastala preko noći vremenska distanca bez koje nije moguće istraživati duboke društvene procese. Da je kojim slučajem stari režim dugo evoluirao prema demokraciji i ustroju gradjanskog društva, takva bi se distanca morala čekati desetljećima" (Bilandžić 1999, 12). To je njegova racionalizacija revizionizma. Izgleda ipak daje priroda "iznenadne distance" drugačija. Premda još uvek nema vremenske distance, vidljivo je da se još krajem 1980-ih naglo oslobodio nekažnjeni nacionalizam i postao okvir nove istorijske svesti, ne samo u Hrvatskoj. Poželjni nacionalni imperativ bio je katalizator oslobadjanja od doktrinarne komunističke istoriografije. Bio je to odgovor dogme na dogmu. Petranović je izneo znatno šire obrazloženje neophodnosti izmene istorijske slike bliže prošlosti (Petranović 1994) ističući da su pukli novi vidici (Petranović 1994, 48), i da je postala dostupna zabranjena emigrantska literatura. Ali ovim se ne mogu objasniti neke krajnje oprečne ocene pisca. Petranović je 1981. pisao da je krajem 1960-ih godina "SKJ stajao na čelu procesa demokratizacije i značajno se menjao" (Petranović 1981, 574), da je "samoupravljanje kao ideja i praksa prešlo jugoslovenske granice", a ideje o participaciji "otkrivale su koliko je učešće radnika u proizvodnji i njenoj organizaciji nezaobilazno pitanje naše epohe" (1981, 549). Desetak godina kasnije piše da je samoupravljanje "krajnje korumptivna i demagoška varijanta upravljanja, za koju je bila bitna tehnika koja je održala na vlasti komunistički establišment" (Petranović 1994, 284). Posle ovakvih zaokreta postavlja se pitanje da li je je nova gradja odista prekretnička, ili su nove isključive ocene rezultat razočarenja ili težnje za iskupljivanjem zbog ranije podrške socijalizmu? Koliko je svesno ili nesvesno i kod najznačajnijih istoričara Jugoslavije istoriografija shvaćena kao agens novog "nacionalnog osvešćivanja". Utisak je da se istoriografija koju su pisali pobednici prevazilazi novim isključivostima.

Samopoimanje istoričara takodje je karakteristično i ne treba ga uzimati bez rezerve. Nije reč o istoričarima koji su pisali javnu istoriju, istovremeno sa tajnom koja treba da se objavi posle njihove smrti (kao npr. memorari R. Čolakovića). To su pre svega istoričari uverenja, premda ovu okolnost spore obojica. Bilanžić je ubedjen da je bio disident, a Petranović da nije bio marksista. Bilandžić više ne krije svoje školovanje kod franjevaca, a ni Petranović svoje gradjansko-trgovačko poreklo i četničku opredeljenost bliže rodbine (Petranović 1994, 193). Hrvatski istoričar naknadno sebe ocenjuje kao

bivšeg disidenta tvrdeći: "...u glavi sam nosio virus skepse u pokret, u ideologiju i politiku, kojoj sam pripadao i kojoj sam služio" (Bilandžić 1999, 14). Slično tvrdi Petranović: "Nisam, medjutim nikada sebe smatrao istoričarom-marksistom, a u suštini nisam bio u Partiji zbog ideološke determinacije" (Petranović 1994, 23). Na drugom mestu u prilično nesredjenoj knjizi "Istoričar i savremena epoha" kaže: "Bio sam komunista, Jugosloven, okrenut reformističkoj struji komunističkog pokreta" (Petranović 1994, 246). Protivrečnosti su uočljive i izmedju ocena u istoj knjizi: s jedne strane govori o komunističkom totalitarizmu (Petranović1994, 232, 253) a s druge da "nije bilo skupa na kome sam učestvovao u zemlji ili inostranstvu, a bilo ih je neizbrojivo mnogo, na kojima se nije vodila rasprava, polemika davala objašnjenja ili priznavale 'greške' u nekim slučajevima" (Isto, 247). Ako je na delu bio totalitarizam otkuda u njemu stalne rasprave? Oba istoričara sebe smatraju unutrašnjim disidentima, a slični obrasci racionalizacije revizionizma poznati su od Djilasa do Firea (Furet) i ne moraju uvek biti svesno pravdanje zaokreta već nesvesno iskrivljeno samopoimanje.

Bilandžić i Petranović svojevremeno su bili solidno obavešteni i imali priliku da sa prilično visoke osmatračnice pišu o socijalističkoj Jugoslaviji, ali su s druge strane morali voditi računa o službenom stavu SKJ. Medjutim, ni nakon uvodjenja višepartijskog režima nisu iščezle epistemološke smetnje nepristrasnosti jer je stvorena usijana i naglo razbudjena mržnja prema Jugoslaviji, socijalizmu i Titu. Gradjanski rat je hrvatske istoričare još više gurao u revizionizam. Bilandžić je 1979. napisao "Historiju SFRJ", a 1999. "Hrvatsku modernu povijest". Već u naslovu druge knjige terminološki revizionizam nagoveštava i sadržinske zaokrete. Kao visoki funkcioner SKJ 1979. pisao je da je "kapitalistička struktura predratne Jugoslavije bila osudjena na propast" (1979, 27), a "snagom povijesne nužnosti društvo je bilo upućeno na revoluciju" (1979, 81). Godine 1999. piše da je "KPJ 1945. krenula protiv temeljnih vrednosti gradjanskog društva kao što su višestranačje, privatno vlasništvo, slobodno tržište, religija, pa i nacionalne tradicije" (1999, 204). U prvoj knjizi stoji daje radnička klasa bila revolucionarnim činom eksploatacije buržoazije oslobodjena starih najamnih odnosa (1979, 116), a "nekada neravnopravne nacije osobito su bile zadovoljene". Dvadeset godina kasnije Jugoslavija je ocenjena kao "umjetna državna tvorevina" (1999, 55) a socijalizam je totalitarizam (1999, 134, 174). On dalje piše o avanturističkoj odluci KPJ o dizanju ustanka 1941 (1999, 128), a o NDH govori kao o tipičnoj jednostranačkoj diktaturi (1999, 124) što je svojevrsno rasterećenje hrvatske prošlosti od fašizma. U Historiji SFRJ piše o "humanističkom stavu KPJ prema domaćim izdajnicima" i "integritetu NOP-a" (1979, 91), a u "Hrvatskoj modernoj povijesti" prihvata gledište emigrantskog istoričara Vinka Nikolića da su "najveći krivci" za "Blajbursku tragediju" jugopartizani (1999, 187-188). U istoj knjizi aforistički je ocenjen ustaški rasni genocid (1999, 125): pisac pominje broj ubijenih Jevreja (1999,125), ne krije više podatke o broju prognanih folksdojčera (1999,183), piše o "Blajburškoj tragediji" (1999, 187), ali obilazi debate o hrvatskom logoru Jasenovac i genocidu nad Srbima. Otkrivanje novih stratišta poput Blajburga treba da sugerira jedinstvenu hrvatsku zajednicu žrtava, a metafora "križni put" mitizirani narod ubica

(srpski komunisti). Zagrebačke novine pišu da je Slovenija puna masovnih grobnica i "katinskih šuma" (Vid. Croatian History Page na Internetu). S druge strane odvajanje ustaškog pokreta od NDH treba da otkloni primisao o kolektivnoj odgovornosti naroda.

Samo je naizgled slična evolucija ocene SFRJ kod Petranovića, premda i on s razlogom ističe potrebu istraživanja Blajburga (Petranović, 1994, 113) i uključivanje emigrantske literature u korigovanje istorijske slike (Petranović 1994, 109-110). Iako Petranovićev revizionizam ima drugačije granice, verovatno se jedan segment revizionizma i kod njega i kod Bilandžića može tumačiti uključivanjem emigrantske literature. Medjutim, ova literatura ni ranije njima nije bila potpuno nedostupna, ali su je novi antikomunistički imperativi vremena aktuelizovali. Najveći deo prevrednovanih ocena istorije socijalizma ne izvire samo iz novih saznanja, kako tvrdi Petranović, već više iz nove ideološke klime. Još uvek nema spektakularnih otkrića koja bi srušila "komunističku mitologiju" iako ima zanimljivih novih detalja koja bacaju drugačije svetio na neke važne procese. Srpski istoričar je 1981. pisao daje "KPJ podsticala unošenjem novih dimenzija u kulturni razvoj: stvaralačku slobodu, napuštanje obrazaca soc-realizma, otvaranje kulture prema svetu...Partija se zalagala za ravnopravnost i svestran razvoj nacionalnih kultura, a na drugoj strani za kritičko usvajanje kulturne baštine. Zbližavanje raznih kultura i usvajanje naprednih kulturnih tvorevina odgovaralo je demokratskom razvitku Jugoslavije" (Petranović 1981, 516). Ocena je drugačija 1993. kada pisac piše o Jugoslaviji "koju je karakterisala demokratska fasada vlasti, jednog u suštini autoritarnog sistema" (Petranović 1993, 9). Od ocene daje "stvaranjem federacije KPJ u toku NOB-e rešila nacionalno pitanje" (Petranović 1981, 332) i stvorila "demokratsku i federativnu zajednicu ravnopravnih naroda" (Petranović 1981, 395) Petranović evoluira do suda o "sedmodecenijskom razvitku Jugoslavije, s pozitivnim, ali i daleko izdašnijim negativnim istorijskim iskustvom" (Petranović 1993, 30), i do tvrdnje da su "komunističke snage u jugoslovenskoj državi u skladu sa svojom nacionalnom politikom podsticale programe zapostavljenih naroda što je objektivno išlo na štetu drugih, Srba, kao najvećeg naroda, pre svega" (Petranović 1993, 17). Pisac kritički piše o "jugoslovenskoj narkozi srpskih komunista" (Petranović 1993, 130), i o tome da su "komunisti poslednjih decenija razvaljivali Jugoslaviju" (Petranović, 131). Evolucija gledišta još je upadljivija u izmeni ocene Titove uloge. Tu je Petranović radikalniji od Bilandžića. Od ocena o prelomnoj ulozi Tita i 8. konferencije zagrebačkih komunista 1928, "na kojoj je osudjena razorna delatnost frakcije i sektaštva" (Petranović 1981, 73), i mišljenja da je Sima Marković uklonjen kao "nosioc frakcijskih borbi" (isto 74), do drugačije ocene Sime Markovića kao "žrtve staljinizma", posle čijeg "pada su jugoslovenski komunisti došli u orbitu uticaja bugarskih komunista uticajnih u Kominterni" (Petranović 1993, 41). Petranović je najpre pisao daje Tito 1960-ih godina "upozoravao na imperativ idejno-političkog i akcionog jedinstva" (Petranović 1981, 574), "smatrao štetnim medjusobno suprotstavljanje federacije i republika, dviju neodvojivih strana našeg samoupravnog organizma" (Petranović 1981, 577), a 1971. u borbi protiv hrvatskog nacionalizma "predsednik SKJ je zatražio najodlučniju akciju" (Petranović 1881, 581). Ujeku gradjanskog rata u Jugoslaviji 1990-ih

godina piše o Titu kao harizmarhu (Petranović 1993, 86) i harizmatskom vodji (1993,131), koji je oštetio i razbio Srbiju, i koji je kriv za kosovsku krizu (Petranović 1993, 108). Štaviše pošto je "Tito imao fobije od Srba", on je "nastojeći da stvori policentričku balkansku federaciju, radio protiv koncepta Jugoslavije" (Petranović 1993, 120), a "intervenisao je samo kada bi osetio opasnost po sebe i svoju vlast" (Petranović 1993, 131). Petranovićev je zaključak je da je Titov način vladavine bio neodgovoran i voluntaristički (1993, 132). U istom periodu prihvatio je neodmerene i paušalne Ćosićeve ocene Tita kao vladara neukusa "duhovnog siromaštva i malog obrazovanja", "priprostog čoveka gvozdene volje", "demagoga, sladokusca, pragmatičara", "sakupljača, grabljivca, koji nije želeo ništa da ispusti, šoveka neutoljive gladi za posedovanjem" (Petranović 1994, 208-209). Nije mu bila važna Titova tvrda privrženost uverenju, doktrinarnost, nesklonost nepotizmu i okolnost da je nakon smrti sve ostavio državi. U bilansiranju Titovog učinka Petranović se ne čuva isključivosti. Ova gledišta su neobična, jer odudaraju od inače prilično vidljivog njegovog napora za iznošenjem višeslojnih ocena. Kada se kod eruditskog istoričara sretnu paušalne tvrdnje nameće se pitanje da li je u saobražavanju antitoističkoj klimi bilo i nekih drugih motiva? U središtu Petranovićeve revizije istorije je izmenjeno gledanje na komunističku nacionalnu politiku: od ocene da je to bila dosledna politika nacionalne ravnopravnosti do gledišta da je ista smišljeno težila razdrobljavanju Srba u više federalnih jedinica i autonomizaciji Srbije izdvajanjem pokrajina. Socijalistička prošlost još uvek je živa, ali ne kao uzor već kao negativna slika koja ne treba da iščezne već da stoji kao opomena i primer slabljenja i razdrobljavanja nacionalnog identiteta. Personifikacija te negativne slike je Tito, više kod srpskih nego kod hrvatskih istoričara. Tudjman je bio pragmatičan kada je upozorio hrvatske antikomuniste da se Hrvati ne mogu odreći Tita zbog njegovog velikog medjunarodnog ugleda koji treba koristiti za promociju mlade države.

Zakasnelo razočarenje raspadom Jugoslavije je izvor Petranovićevog revizionizma, za razliku od donekle trijumfalističkog Bilandžićevog revizionističkog pravdanja hrvatske suverenosti. Duh vremena učinio je svoje, a radikalni revizionizam izrazitiji je u Hrvatskoj nego u Jugoslaviji. Pored Blajburga u Hrvatskoj je stvoren mit o Jazovki (kontra Jasenovcu) i plasiran posle osvajanja vlastiod HDZ. Najpreje bilo reči o 10.000, a potom 60.000 žrtava partizanske odmazde. Reč je ustvari o 245 ubijenih ustaša u borbi kod Krasića krajem 1942, kako je priznao J. Manolić (Gruden, Gabrić, Buljan 1997). Bilo je pokušaja da se jasenovački Memorijalni muzej preimenuje u Muzej svih hvatskih žrtava (slično Bitburgu), ali je došlo do snažnog protesta, pre svega u SAD, pa se odustalo od plana (Reich 1996). Rehabilitacija ustaštva smetnja je hrvatskom prijemu u Evropsku zajednicu opominjao je M. Granić, pa je zbog normalizacije odnosa sa Izraelom došlo do delimičnog priznavanja kvislinškog karaktera NDH (Gruden, Gabric, Buljan 1997).

Kod Bilandžića (kao ni kod Petranovića) nema radikalnog revizionizma niti šireg oslonca na emigrantsku literaturu, kao što je npr. u Hrvatskoj slučaj kod F. Tudjmana, D. Jelčića ili H. Šošića. Ipak je hrvatski istoričar, više od srpskog, u skladu sa opštim

kretanjem epohalne svesti pomerio klatno udesno (što se ogleda u prećutkivanju, potcenjivanju i drugačijem tumačenju neslavnih zbivanja iz nacionalne prošlosti), ali je zaokret u teorijskom pogledu prozirno i nevešto obrazložen. Prilično površno i neubedljivo Bilandžić je u novo vidjenje hrvatske povijesti uključio modernu i prohodnu teoriju o totalitarizmu - tj. kritiku komunista i ustaša kao podjednakih ekstremista izmedju kojih je stajala demokratska stranka HSS (Bilandžić, 1999, 172). Kod prerade prošlosti Bilandžić se ne lišava isticanja značaja hrvatskog antifašizma kao važne osnove novog hrvatskog istorijskog identiteta. Još manje je Petranović promenio svoje ocene o NOR-u. Premda napominje da je pobednička strana "apsolutizovala izdaju u publicistici i pravosudju", on sasvim jasno ističe da je istorija dala za pravo partizanskoj antiokupatorskoj strategiji, a ne četničkoj i stoga bila prihvaćena u svetskom antifašističkom savezu (Petranović 1994, 167-169). Osim toga, Petranović otvoreno osporava rehabilitovanje Nedića (Petranović 1994, 179-180). To je unutrašnja granica njegovog revizionizma zbog kojeg ga radikalni srpski revizionisti ne mogu prihvatiti. Uprkos impozantnom i sadržajnom opusu, Petranović nije primljen u SANU. Ispitivanje evolucije njegovih gledišta jeste zanimljivo upravo stoga što u njima nema utilitarnih niti iracionalno narodnjačkih pobuda.

Nijedna verzija savremenog revizionizma ne odriče se antifašističkog moralnog kapitala, iako se antifašizam shvata na različite načine (komunistički, četnički, domobranski, demokratski ili antitotalitarni antifašizam). Antifašizam je rastegljiv protivstav. Njime se definiše samo neprijatelj, ali ne i vlastiti režim, pa antifašizam ima krupnu legitimacijsku ulogu koje se nijedan režim u Evropi ne odriče. Premda Bilandžić partizanski antifašizam relativizuje poredeći boljševički sa ustaškim ekstremizmom ipak ne propušta da doda je kod hrvatskih partizanskih snaga bilo 60,4% Hrvata (Bilandžić 1999, 182). Pisac vodi računa o okolnosti da je antifašizam još uvek pozitivno vrednovan u Evropi, pa iz komunističkog totalitarizma pokušava da izdvoji hrvatski partizanski antifašizam. I ovde je prerada istorije selektivna, jer se vodi računa o prohodnosti različitih dimenzija prošlosti kod novih saveznika. Istini za volju, iz sličnih razloga i jugoslovenski revizionistički istoričari domaći socijalizam proglašavaju totalitarnim. Danas je uopšte demonizacija socijalističke prošlosti u Istočnoj Evropi važna komponenta "demokratske" legitimnosti. Ona ne koristi nauci jer postupno prerasta u mit o javnom neprijatelju, tj. legendu o poraženom opasnom internacionalizmu, koji je važan oslonac homogenizacije nacionalne državne ideologije. Kritika totalitarizma je univerzalni i nespecifični obrazac prerade prošlosti i stvaranja "demokratske nacionalne samosvesti" mnogih "otrežnjenih" komunističkih intelektualaca. Balkanski intelektualci još dramatičnije su razapeti izmedju dva stoleća, dve epohalne svesti, dva različita patriotizma, starog i novog opredeljenja, starih i novih saveznika. Manji je broj levičara koji su u čvornim gledištima to i ostali posle 1990. zalažući se za demokratiju, socijalnu pravdu i kritiku nacionalizma. Postojano idejnopolitičko opredeljenje podrazumeva korigovanje, sazrevanje i stalno promišljanje stanovišta, ali i kontinuitet čvornih gledišta.

U pogledu napuštanja ranijeg opredeljenja hrvatski akademik je sasvim otvoren: "Obje totalitarne ideologije - ustaška naslonjena na fašističku Italiju i Hitlerovu Njemačku i

komunistička oslonjena na Staljinovu Rusiju - bile su dvije velike zablude koje su slomile HSS" (Bilandžić, 1999, 134). Pravi oslonac novedemokratske Hrvatske u prošlosti nadjen je u HSS-u. U Bilandžićevoj poslednjoj knjizi možda najsvetlije ličnosti jesu braća Radić i V. Maček. Pisac pokazuje veliko razumevanje za domobrane i HSS, ali ne i za ustaše iPavelića. Radi se o pokušaju da se novi prozapadni kurs Hrvatske istoriografski utemelji podjednako snažnim osporavanjem ekstremne levice i desnice. Da li je rehabilitacija HSS-a izabrana kao preduslov uspešne integracije u Evropsku uniju i normalizacije hrvatske prošlosti s onu stranu totalitarizma? U novim uslovima, ne više sa stanovišta jugoslovenske nego nove hrvatske suverenosti, treba, uz kritiku totalitarnog boljševizma, pronaći i novi demokratski uzor u prošlosti. Kod Bilandžića to je prozapadna Mačekova HSS, koja se doduše nije politički snašla, ali je uspešno odolela totalitarizmu. Ocenom ustaške i socijalističke diktature kao totalitarne, a HSS-a kao njihove demokratske žrtve, ističe se kontinuitet zle hrvatske sudbine. 0 tome svedoči poglavlje "Infiltracija nacifašističke i boljševičke ideologije u Hrvatskoj izmedju dva rata" (Bilandžić 1999, 107-120). Da se ne bi podleglo pogrešnim vizijama treba razviti odgovarajuću sliku istorije i prilagoditi je ukusu novih moćnih saveznika. Bilandžićev oslonac na hrvatsku tradiciju razlikuje se od službenog kursa HDZ-a, gde su kao najveći sinovi hrvatskog naroda zapisani: Tomislav ujedinitelj, Starčević otac, Radić žrtva, Stepinac svetac, Tudjman obnovitelj. A u etnogenezi, krajnje konzervativne struje i danas, kao u NDH, traže poreklo Hrvata kod proroka Zaratustre, ističući potpuno različito poreklo od Srba. Hrvati su navodno stari oko 4500 godina, a akademik D. Jelčić pisao je pogovor za memoare Ante Pavelića (Gruden, Gabric, Buljan 1997). Još manje je moguće kod Petranovića naći dodirne tačke sa radikalnim srpskim revizionizmom. U Srbiji su akademici uvrstili Milana Nedića medju 100 najznačajnijih Srba, a najznačajnija nacionalna ličnost iz prošlosti kod srpske kulturne elite (po istraživanju iz 1997) je Sveti Sava, a zatim Karadjordje, Njegoš i V. Karadžić (llić, 1998, 35). Poredeći ovlašno dva srednješkolska udžbenika istorije nije teško uočiti da je u jugoslovenskom daleko manje revizionizma nego u hrvatskom (Gaćeša, Živković, Radović 1994, Vujčić 1998). U jugoslovenskom udžbeniku je neizmenjena ocena suštine NOB-a i komunističkog antifašizma, četništvo i Nedićeva politika nisu rehabilitovani zbog saradnje sa okupatorom, istaknut je ključni doprinos Crvene armije kod oslobadjanja od fašizma, priznat je Titov ratni, a delom i mirnodopski učinak, ali je osudjen Titov kult ličnosti, luksuzni život, neracionalno zaduživanje, itd. (Gaćeša, Živković, Radović 1994). Radikalni revizionizam u Hrvatskoj razvija se u sklopu žive reklerikalizacije, a misionarsko katoličanstvo proglašeno je sastavnim delom nacionalnog identiteta. U Srbiji nacionalno jezgro inteligencije poima svetosavsko pravoslavlje kao ključnu komponentu nacionalnog identiteta, a kao najznačajniji savremeni Srbin 1997. istaknut je Patrijarh Pavle (llić 1998, 362), Hilandarse proglašava izvorom srpske duhovnosti, a neki akademski istoričari ozbiljno razmatraju tezu o Srbima kao narodu najstarijem. Ipak treba dodati daje stupanj klerikalizacije u Srbiji do 2001. bio manji, a isticanje patrijarha kao najznačajnijeg Srbina, V. llić objašnjava nedostatkom

svetovnog vodje koji bi nacionalnoj inteligenciji mogao da zadovolji očekivanja u novoj situaciji.

Ni kod Bilandžića nema klerikalizma, pravaštva niti pankroatizma. On kontinuitet hrvatske istorije ne poima misionarski u duhu odbranbenog katoličkog bedema, već više nastoji da odgonetne prekretnice hrvatske istorije u njenoj socijalističkoj fazi. Vidan je napor pisca da procesima pridje višeslojno. Ali ni tu njegove ocene nisu lišene protivrečnosti: Titovu čistku iz 1971. pisac je 1979. nazvao "raspletom i rešenjem političke krize" (Bilandžić 1979, 426), "što je bilo praćeno sve jačim sukobima koji su počeli ugrožavati evolutivni proces izgradjivanja samoupravne, federativne i nesvrstane Jugoslavije" (Bilandžić 1979, 441). Isti čin 1999. osudjen je kao jedan od partijsko-državnih udara "koji su prekinuli demokratizaciju i uspostavili čvrstu ruku" (1999, 629). U knjizi iz 1999. ovaj dogadjaj ocenjen je kao ključni. Sporna 10. sednica CK SKJ, na kojoj je 1970. službeno potvrdjen kurs hrvatskog nacionalizma (koju je Tito najpre podržao, a kasnije pod uticajem Kardelja osudio), ocenjena je kao prekretnički "povijesni dogadjaj" i posvećen joj je zaseban odeljak (1999, 557-568). "10. sednica je široko otvoriila vrata slobodnijem političkom životu i duhovnom stvaralaštvu" (1999, 579), "politika je postala otvorena prema gradjanima" (isto). Na sličan način su neki srpski istoričari ocenili ne manje rizičnu tzv. antibirokratsku revoluciju u Srbiji krajem 1980-ih godina ("Dogodio se narod"). Bilandžić je u Historiji SFRJ 1979. izneo znatno uzdržaniju ocenu 10. sednice. Još manje je ubedljiv Bilandžićev pomodni stav o odsustvu srednjeg sloja kao uzroka nastanka totalitarizma u Jugoslaviji: "Likvidacija privatnog vlasništva, čišćenje državnog aparata od višeg i visokog činovništva i njihova zamjena poluobrazovanim kadrovima iz partizama, drastično smanjenje razlika u plaćama - ministanradnik 3:1, emigracija i pogibija dijela srednje klase, dovelo je do nestanka srednjeg sloja u socijalnoj strukturi, a to se vrlo negativno odrazilo u duštvenom životu, posebno na mogućnost demokratizacije i ograničavanje tendencije prema totalitarizmu" (Bilandžić 1999, 224). Dve decenije ranije kritički je pisao o "procesu nastajanja socijalnih razlika i bogaćenja. Stvarala se neka vrsta tzv. srednje klase" (Bilandžić 1979, 411). Ova protivrečna gledišta su koliko pomodna toliko i sporna: kao da je u seljačkoj zemlji bilo moguće preko noći stvoriti srednji sloj kao bastion sitnoburžoaskog demokratizma, još pri tome u dobu kada je levičarska svest bila epohalna u ekumenskim razmerama. Zatim, koja partija po osvajanju vlasti ne menja ključne administrativne strukture? A šta tek reći o srednjim slojevima kao kadrovskom izvoru i glasačkoj bazi fašističkih pokreta? Povjesničar ovde jasno pokazuje neistoričnost. Bilandžić nije usamljen u neveštom naporu da nacionalnu prošlost preradi u skladu sa epohalnom svešću koja se jasno pomerila udesno. Kritikom totalitarizma trebastvoriti antitotalitarni nacionalni identitet kao uslov prohodnosti ka Evropskoj uniji. Manje je važno što pri tome pisac negira svoje radove iz levičarske faze kojima je stekao najviša naučna zvanja. Lična doslednost je žrtvovana novom *Staatsraison-u.*

Bilo bi pogrešno misliti da se izrečene kritičke ocene odnose samo na hrvatskog istoričara. One su opštije prirode kao što je istoriografski revizionizam u istočnoj Evropi sveopšta i prilično slična pojava. Još bi jednostranije bilo protumačiti ih kao isključivu

negaciju naučnog doprinosa Bilandžićeve knjige, koja nije niti u celini niti u svakom detalju naučno sporna. U sintetički zahvat jeste uloženo dosta truda, a u revizionističkom okviru dat je niz zanimljivih zapažanja, naknadnih procena i opreznih hipoteza iz jugoslovenske političke istorije. Novi uslovi podstakli su korisno, nužno i važno prevrednovanje službenih iluzija, privida ali i namernih previda komunističke istoriografije. Tu Bilandžić iznosi niz umesnih zapažanja koja opovrgavaju ranije ocene pa su pojedini segmenti njegovog dela ozbiljna naučna revizija u pozitivnom smislu reči. Osim toga, teško je verovati da ova knjiga može biti prihvaćena od službene hrvatske nacionalističke politike. U osnovi je reč o umerenom revizionizmu sa različito uspelim pokušajima višeslojnog tumačenja pojedinih zbivanja i razdoblja iz hrvatske prošlosti. To se možda najbolje vidi u piščevom odnosu prema socijalizmu koji nije nediferenciran. Bilandžić je razapet izmedju minule prošlosti komunističkog službenog istoričara i današnje svesti o potrebi istoriografskog utemeljenja hrvatskog suvereniteta. Medjutim, ova napetost je u pojedinim aspektima plodna. S jedne strane pisac neosnovano redukuje komunistički totalitarizam na generacijski problem (objašnjava ga kao sklonost ka avanturizmu i utopiji, čemu je podložna svaka mlada generacija) (Bilandžić 1999, 197, 215), a ne kao epohalnu svest stoleća. S druge strane ne može se sporiti mestimično uspešan napor da se odmereno oceni hrvatska socijalistička prošlost. Od ovoga napora odudara najnovije Bilandžićevo rehabilitovanje nacionalističkih protivnika socijalizma. Zanimljiva su piščeva zapažanja o odnosima unutar komunističkog vrha. Bilandžić je o tome solidno obavešten zahvaljujući ličnom učešću u visokim partijskim organima i razgovorima koje je vodio sa ključnim komunističkim rukovodiocima. Utisak je, da u rekonstrukciji ovih razgovora nema naknadnog pripisivanja. U današnjim uslovima to nije mala vrlina istoričara. Ali odnos prema komunističkoj prošlosti Hrvatske kod ovog pisca dvoznačan je i nije lišen protivrečnosti. S jedne strane pisac daje iscrpne podatke o modernizacijskom učinku jugoslovenskog socijalizma (Bilandžić 1999, 630 i dalje) i odmereno sagledava teškoće razvoja usled opterećenosti prostora raznoraznim protivrečnostima. Tu se vidi oprez istoričara prema paušalnim kvalifikacijama i jednoznačnim ocenama. Uz to, sasvim je jasna distanca pisca od ustaštva koje se u savremenoj hrvatskoj misli o društvu na različite načine rehabilituje i rasterećuje od fašističkog balasta. Bilo bi pogrešno ličnu partizansku prošlost pisca smatrati jedinom preprekom radikalnoj reviziji istorije. Time bi se unutarnaučni motivi neopravdano potcenili. Bilandžić prilično odmereno sagledava i Titovu ulogu, premda mestimično prenaglašava Titovo prohrvatsko opredeljenje, a donekle potcenjuje njegovo taktiziranje i različito akcentovanje svog nacionalnog opredeljenja. Pisac nedovoljno ističe Titovu umešnost da se u svakoj sredini predstavlja onako kako njoj odgovara (pred vojskom kao Jugosloven, pred Srbima kao njihov ratni vodja, pred Hrvatima kao Hrvati itd). Na sličan način potcenjeno je i Krležino jugoslovenstvo. Razumljivo je što je u preradjenu viziju prošlosti trebalo uključiti i nacionalno obojeno tumačenje najznačajnijih istorijskih ličnosti. To je u skladu sa opštom izmenom piščeve vizije hrvatskog pitanja. Dok je 1979. jasno na poziciji jačanja zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti, dve decenije kasnije sa žaljenjem pominje da se

1970-ih godina "moralo živjeti u zajedničkom kavezu" (684). Srpska politika uzrok je piščeve promene odnosa prema Jugoslaviji. S druge strane Petranović tvrdi "da je život Srba i Hrvata bio moguć u Jugoslaviji, ali po cenu da se ne govori o genocidu nad Srbima" (Petranović 1993, 100). Oba pisca su na svoj način zaokupljena velikosrpskim hegemonizmom. Ali, dok Bilandžić u njemu vidi glavnu smetnju zajedničkom suživotu i hrvatskom suverenitetu, Petranović tvrdi da je to bio komunistički mit za razdrobljavanje srpstva. Moglo bi se pomisliti da su Bilandžićeva gledišta nužna oblanda neizmenjenog dubljeg jezgra, njen "diplomatski pasoš", bez kog bi danas svaka istoriografija u Hrvatskoj bila osudjena kao jugo-nostalgija. Pre će biti da je reč o istoričaru koji danas kao i ranije smatra da uticaj na naučnu javnost može biti uspešniji ako se misao prilagodi tekućim ideološkim imperativima ideologije, a ne ako se ispoljava u otvorenom disidentstvu. Utisak je da Bilandžić nije nikada smatrao društvenointegrativnu misao preprekom naučnom saznanju (ni u komunističkoj niti u nacionalističkoj fazi), ali se prihvatanjem ovog spoja trudio da ostane provokativan. Sa stanovišta napetosti izmedju unutarnaučnih motiva i sklonosti ka društvenointegrativnoj misli, protivrečnosti u njegovom naučnom opusu donekle su i hermeneutički razumljive.

Bilandžićeva knjiga je nova sinteza hrvatske savremene istorije pisana sa stanovišta nezavisne hrvatske države. Pisana je jasno i živo, premda je u teorijskom i metodskom pogledu neosmišljena. U knjizi prevladava tradicionalni dogadjajni nivo rekonstrukcije političke strane istorijskog toka, u izlaganju ima dosta hronike, a rekonstrukcija procesa je manje uspešna. Nije mala vrlina knjige što se lako čita. Ali u njoj nema mnogo istorije svakodnevnice, mentaliteta, stereotipa, socijalne istorije ili diferenciranja procesa različitih ritmova. Nema ni uporedne istoriografije, preteže tradicionalistički monografski pristup. Publicistički laki stil izlaganja lišen je osmišljenih teorijskih oslonaca. Istini za volju u ovom pogledu ni kod drugih istoričara bivših jugoslovenskih republika nema radikalnijih proboja. Revizionizam svuda teče u sklopu tradicionalne dogadjajne istoriografije. Bilo bi zanimljivo načiniti uporednu analizu radikalnijih i umerenijih revizionističkih verzija istoriografija bivših jugoslovenskih republika u prvoj deceniji nakon raspada socijalizma i SFRJ i ispitati u kojoj meri stupanj revizionizma zavisi od teorijske promišljenosti stanovišta. Izgleda da je lakše revidirati u dogadjajnoj nego u socijalnoj ili idejnoj istoriji. Osim toga, sistematičnija poredjenja novih nacionalnih istoriografija bi mogla pokazati kako se isključivosti uzajamno snaže (knjigom na knjigu). Isključivo monografsko prikazivanje jedne ili druge verzije nužno je nepotpuno s obzirom da su gotovo sve verzije istekle iz iste matrice oslobodilčke naučnopolitičke kulture, sa snažnim patriotskim angažmanom i da se manje ili više snažno kolebaju izmedju ekstrema, komunizma i nacionalizma. Ni "novi Bilandžić" se ne može razumeti bez poredjenja sa "nacionalno osvešćenim" srpskim istoričarima, a svi skupa bez zajedničkog "patriotskog" oslobodilačkog žara i novog nacionalnog društveno-integrativnog segmenta. Osećajno jezgro srpskog i hrvatskog revizionizma je ugroženost nacije. Na obema stranama istorija socijalističke Jugoslavije u sklopu obnovljenog nacionalnog romantizma preradjuje se po obrascu sučeljavanja totalitarne komunističke

prošlosti i osvešćene pluralističke demokratije i nacije. U Srbiji su prisutni i snažni tonovi dinastičkog romantizma. Time mnogi bivši levičarski intelektualci obezbedjuju prohodnost u žargonu nove epohalne svesti (nacionalna ekskluzivnost, konfesionalna samobitnost, ljudska prava, pluralistička demokratija). Žestina u kritici socijalizma može se tumačiti i pokušajem iskupljenja zbog njegove ranije bezrezervne apologije. Izgleda da u današnjoj Hrvatskoj prerada istorije u najvišim naučnim ustanovama nije nužna toliko zbog neutralizovanja jugonostalgije, koju je ovde uništio gradjanski rat 1991-95, niti zbog toga što je titovska prošlost danas Hrvatima opterećenje (ozloglašenija je NDH od koje se treba ograditi zbog Jevreja i Evropske unije). Protivstav prema Jugoslaviji je u jezgru normativnih sadržaja Hrvatske da bi se hrvatsko jugoslovenstvo pokazalo kao sporedna faza u vertikali glavne težnje ka nacionalnoj i državnoj nezavisnosti. Mladoj državi važno je istorijsko utemeljenje kontinuiteta državnosti, makar i ograničene.

Bilandžićeva selektivna prerada prošlosti sigurno će u hrvatskoj javnosti pripomoći osporavanju istorijske legitimnosti višenacionalne socijalističke Jugoslavije (totalitarnom kriminalizacijom i izjednačavanjem komunista sa ustašama), uprkos naporu pisca da višeslojno pridje socijalističkoj hrvatskoj prošlosti i da ne glača medijski prihvatljivu antikomunističku cliku celine. Bilandžić ne podmeće niti izvrće glavne hronološke činjenice i zbivanja. Manje je pouzdano njegovo povezivanje i uzročno objašnjenje zbivanja, a sintetička vertikala hrvatske povijesti u haosu balkanskih zbivanja još je manje ubedljiva i za mladu državu preuranjena. Važnije je uočiti da ova knjiga pripada XX veku. Nije ga nadrasla, jer piščeve strasti i konverzija odražavaju s jedne strane hladnoratovski odnos prema socijalizmu kao totalitarizmu, a s druge aktuelnu hrvatsku napetost prema balkanskoj integraciji. Teško je verovati da ovi čvorni oslonci mogu biti okosnica misli o društvu narednog veka. Uprkos pokušaju izbegavanja isključivosti vlastitog okruženja, pisac je zatočnik obnovljenog globalnog romantizma nacionalne istoriografije XX veka na čitavom bivšem jugoslovenskom prostoru. Istoričar se nije izdigao iznad konvertitskog talasa svoga doba. Vidljivo je potiskivanje tamnih strana prošlosti vlastite nacije, a pravi konflikti sećanja su ostali nerazrešeni.

U celini uzev, prikazani revizionizam istoričara Jugoslavije treba hermeneutički razumeti i ideološko-kritički tumačiti, ali ne da bi se pravdao, već da bi se uočila srazmera izmedju dva njegova osnovna segmenta: nužnog sazrevanja naučnih ocena s jedne, i promena koje su svesno ili nesvesno nastale pod uticajem izmene epohalne svesti s druge strane. Konvertiranje je neretko nesvesan proces. Utisak je da su istoričari Jugoslavije preoštro ocenili socijalističku istoriografiju kao uobličenu ideologiju pobednika. Ove preoštre ocene nalik su sličnim revizionističkim pokušajima demitologizacije antifašizma kod E. Noltea i F. Firea koji su naišli na ozbiljan otpor u evropskoj istoriografiji. U *Historikerstreit* 1986/87. snažno je izbio na videlo otpor rehabilitovanju fašizma svodjenjem antifašističke literature na istoriografiju pobednika i ubedljivo je skrenuta pažnja na neuporedivost Aušvica. 0 tekovinama ovog burnog naučnog spora treba i kod nas voditi računa s obzirom na okolnost da u trenucima budjenja nacionalizma slabi kritičnost prema fašizmu i javlja se sklonost da se antifašistička misao trivijalizuje

svodjenjem na golu misao pobednika. Ako se proučavanje jugoslovenske prošlosti u periodu izmedju 1945. i 1990, uz retke izuzetke, svede na trivijalnu istoriografija pobednika, onda se i poraženi fašizam relativiše i svodi na običan zločin, koji kao i svaki drugi vremenom treba da izbledi, a apologetama fašizma treba dozvoliti da budu ravnopravni arbitri u oceni prošlosti. To, medjutim, nije tako, jer jer su u svetu odveć značajne saglasnosti u pogledu suštine fašizma i neuporedivosti njegovih zločina. Kod osude fašizma ima manje nedoumica nego kada je reč o učinku socijalizma. Koliko god bila ideološki opterećena, istoriografija u socijalističkoj Jugoslaviji imala je krupnu ulogu u demontaži različitih verzija šovinizma i bila deo epohalne antifašističke svesti. Njeno svodjenje na golu misao pobednika je pravdanje novog revizionizma prozirnom trivijalizacijom.

Bilandžićev i Petranovićev istoriografski revizionizam pokazuju napor istoričara da se kritički suoče sa minulim opredeljenjem, ali i krupne protivrečnosti u prilagodjavanju novoj nacionalističkoj svesti. Uprkos prikazanim oštrim zaokretima kod oba pisca, bilo bi preterano zaključiti da nas naša "istorija samo uči da ne verujemo istoričarima". Pre će biti da je reč o amplitudama istorijske svesti koje su na Balkanu šire i dramatičnije nego na manje trusnim područjima. Za razliku od drugih istoričara marksista (npr. E. Hobsbawn, P. Anderson, I. Wallerstein, koji nakon epohalnog obrta nisu izmenili gledišta) istoričari Jugoslavije nisu se mogli lako izdići iznad "ekstremnih strasti epohe" (Hobsbaum) i kolebanja ideološke svesti (iz internacionalizma u nacionalizam, iz komunizma u antikomunizam itd.). Na Balkanu se misao o društvu teško izdizala iznad protivrečnosti prostora, a postojanost naučnika često je bila labilna, kolebajući se u širokim amplitudama izmedju apologije tekućeg i demonizacije minulog režima i njegove ideologije. To se samo jednim delom može objašnjavati rizikom istoričara koji ne čekaju hladovinu distance već se prihvataju analize "vrućih" procesa. Važna osnova kolebljivosti ove vrste je i nedovoljno osmišljeno idejnopolitičko opredeljenja u kom je prevladavala pragmatična ili pomodna komponenta. Temeljito osmišljena stanovišta koja su iznad rutinskog, verbalnog i utilitarnog se lako ne napuštaju. To što je iznenada razbudjena briga za naciju u obliku otvorenog ili pritvornog nacionalizma mnoge naučnike odvojila od marksizma može se tumačiti upravo ovim okolnostima. To ne znači da kod snažnih zaokreta katkad nisu presudna i duboka lična proživljavanja, razočarenja ili težnja za iskupljenjem u obliku spremnosti da se vlastitim autoritetom podupre nova vizija društvene organizacije oprečna prethodnoj vlastitoj. Ipak je gotovo nemoguće sresti spremnost da se vlastita doslednost neskriveno žrtvuje višoj vrednosti, tj. da se otvoreno prizna iluzija, pogrešna čvorna okosnica dela ili opusa, a još redje je javno odricanje od ranijih naučnih radova. Češće su raznorodne, svesne ili nesvesne, racionalizacije zaokreta koje ne narušavaju viziju o doslednosti vlastitog opredeljenja, a istovremeno ne ugrožavaju smisao poziva niti lično dostojanstvo. Racionalizacije su deo samopoimanja naučnika i prema njima treba biti uvek kritičan. Kod značajnih naučnika svakako bi trebalo pažljivije raščlanjavati unutrašnje ličnepobude i motive revizionizma jer bi zaokrete kod snažno individualizovane misli bilo ne manje pogrešno svoditi na obrasce i motive trivijalnog konvertitstva.

3. 5. Istoriografski revizionizam i balkanizacija sećanja

Od akademske istoriografije još uvek je teško očekivati upozoravanja na kolektivnu krivicu ili osećanje grupnog stida zbog još neposustale snage uverenja da je u minulom gradjanskom ratu upravo moja nacija bila u pravu. Ni najveći deo srpske istoriografije nije se izdigao iznad užarene rebalkanizacije kasnog XK veka. Umesto osećaja nelagodnosti i kritike vlastitog nacionalizma, na delu je siepi "patriotizam" i istoriografski osmišljena nepomirljivost kao "sudbinski" balkanski konfliktni potencijal. Umesto priznavanja i istraživanja krivice vlastitih političara ili kolektivnog zanosa vlastite nacije (što otvara pitanje kolektivne krivice), istoriografija potiskuje ove činioce preoblikujući vlastiti narod u žrtvu. Misao o društvu mora razvijati kulturu saosećanja i sa žrtvama drugih nacija i kulturu distanciranja od "patriotskih" počinilaca iz vlastitog naroda. Svaki kritički odnos prema vlastitom nacionalnom nasledju zabrinjava konzervativce koji drže da samo neupitna tradicija i snažne vrednosti čine narod sposobnim za budućnost. A isticanje senki nacionalne prošlosti jesu izdajnička moraliziranja (Habermas). Javni interes novih generacija nije prerada prošlosti već suočavanje sa tamnim poglavljima vlastite nacionalne istorije jer se samo tako može uočiti šta je od porazne tradicije još živo, a šta treba izmeniti. Predstoji nam dug proces učenja da se izdrži istina suočavanjem sa senkama prošlosti i odoli primamljivim opsesijama daje vlastita nacija uvek u pravu jer je uvek bila žrtva. To je preduslov kako hladne istoriografije tako i suživota u etnički izmešanom prostoru. Danas se menja i gledanje na subjekte odgovorne za istorijski tok. Na mesto starog shvatanja da su jedni naredjivali, a drugi slušali, sve više se postavlja pitanje o kolektivnoj podrški hazardnoj politici: podrška inteligencije, glasača na izborima, mase na plebiscitarnim skupovima, odgovornost izvršioca. Pored pojedinačne, sve više se govori o kolektivnoj odgovornosti. Koliko je minuli gradjanski rat bio rat vodja, političkih elita, a koliko naroda kao dobrovoljnog izvršioca, koji je udeo inteligencije tj. stvaralaca istorijske svesti? Da li se akademska prerada prošlosti sa ciljem homogenizovanja nacionalne istorijske svesti može izuzeti iz mreže kolektivne odgovornosti? Sa istoriografijom, čiji je glavni zadatak osmišljavanje nacionalne svesti selektivnom preradom prošlosti, ne može se naći trajni način suočavanja sa bolnim i neprijatnim delom vlastite istorije, tj. nedelima vlastitog naroda koja će nas u narednom stoleću pratiti. Da li je u savremenim istoriografijama jugoslovenskih nacija konvencionalni nacionalni identitet jedino stanovište za osvetljavanje prošlosti? Koliko su istoriografije tek izašle iz gradjanskog rata uopšte kadre da tragaju za poslenacionalnim svetskim gradjanskim univerzalnim identitetom kao prosvetiteljskom osnovom naučne nepristrasnosti? Savremena nemačka nauka o društvu ima danas u svetu možda najviše problema kod suočavanja sa tamnom prošlošću. Još od 1968. u SR Nemačkoj je alternativa desničarskom poimanju nacije levoliberalni blok sa bezosećajnim ustavnim patriotizmom i načelom *"Deutschland denken heisst Auschwitz denken"* ("misliti na Nemačku znači misliti na Aušvic"). U zemlji opterećenoj genocidnom prošlošću spor oko identiteta izmedju nonkonformističke kosmopolitske levice i "patriotski razbudjene desnice" pokazao

se korisnim, jer je u teorijskom pogledu iznijansirao i izoštrio alternativu nešovinističkog identiteta. Habermas je pokazao da je stupanj bavljenja Aušvicom pokazatelj političke civilizovanosti republike, a da je integracija po modelu nacionalne države XIX veka anahrona i hazardna. Kod nas je situacija obrnuta. Na delu je normalizacija nacionalne države isticanjem tudjih zločina i vlastite žrtve. Kod nas je ustavni patrioizam opasna utopija, a novi revizionistički zaokret udesno (od istoriografije do novih spomenika) izraz je kulture sećanja XIX veka. Nema kritike vlastitog šovinizma, spomenici ne upozoravaju na stid počinilaca već na neosvećene žrtve, a osvetnička publicistika i istoriografija skida odgovornost sa aktuelnih političara - hazarderskih olobodilaca.

Svaki revizionizam počiva na selektivnom zaboravu. U ovom prilogu to je pokazano suočavanjem krupnih unutrašnjih zaokreta kod istoričara Jugoslavije. Skretanje pažnje na medjunarodne tokove savremenog revizionizma trebalo je da pokaže trivijalnost domaćih verzija. To bi se još lakše moglo pokazati kod istoričara koji se bave užim temama iz nacionalne prošlosti. Revizionizam počiva na preradi prošlosti, tj. saobražavanju istorijske slike potrebama vladajućih grupa ili kolebljivom javnom mnjenju, pa ne omogućava prevladavanje prošlosti, tj. suzbijanje podsticaja koji su odveli iracionalnim sukobima. Osnova prevladavanja prošlosti ne može biti njena prerada, kod koje, umesto otvaranja pitanja lične, grupne i kolektivne odgovornosti pripadnika vlastitog naroda za katastrofalnu politiku i rat, sledi preoblikovanje sebe u žrtvu čija se agresija naziva legitimnom odbranom (za nacionaliste su svi ratovi vlastitog naroda oslobodilački). U ovom prilogu istorija je zaoštrena na pitanju prećutkivanja neslavnih strana nacionalne prošlosti da bi se nagovestili sukobi sećanja budućih generacija i jasnije naznačila nužna razlazna tačka od istorijskih sinteza novog stoleća verovatno manje opterećenog ideološkim strastima XX veka (isključivo levičarstvo iz koga se po pravilu prelazi u isključivi antikomunizam i antitotalitarizam najčešće preko zagriženog šovinističkog "patriotizma"). Uočene brze restaurativne izmene istorijske svesti pokazuju snagu kontinuiteta dubinskih struktura istorijskog toka koje su se održale uprkos krupnim potresima XX veka i koje se menjaju laganim ritmom. Kod tumačenja pomenutih zaokreta upadljiva je nadmoć istorije strukture i procesa nad dogadjajnom istoriografijom.

Čerčilova opaska, da su se balkanski narodi opteretili sa više istorije nego što mogu da izdrže, iznova je aktuelizovana početkom 1990-ih. Po ko zna koji put je dokazano da suština nacije nije u tome što njeni svi pripadnici imaju nešto zajedničko, nego možda još više u tome što svi zaboravljaju slične stvari (Francuzi zaboravljaju Vartolomejsku noć, Nemci Kristalnu noć, Hrvati Jasenovac itd.). Balkanizacija sećanja (Dimitras) je pokušaj korišćenja istorije u revanšističke svrhe, što u eksplozivnom prostoru po pravilu uspeva. Na Balkanu je istorija stvaranja nacija i država uvek bila istorija secesionizma i ekspanzije (ocepljenje od višenacionalnih država uz istovremene pretenzije ka velikonacionalističkoj državnoj zamisli). Važna posledica balkanizacije sećanja je memoricid, tj. poricanje istorijskog prava susednim nacijama. Balkanizacija sećanja nije praćena samo revizionističkim, iredentističkim i netolerantnim javnim mnjenjem u kom prevladavaju stereotipi i mržnja (i gde se lakše bude sećanja na rat nego

na mir) nego i istoriografijom uvek spremnom na snažne zaokrete u pravdanju novih zamisli države.

Za mnoge istoričare prošlost nije ključ za razumevanje sadašnjosti, već su potrebe sadašnjice ključ za preradu prošlosti. Zato aktuelne razlike u oceni ključnih zbivanja iz zajedničke prošlosti kod hrvatskih i srpskih istoričara ne mogu biti teorijski plodne, poput npr. *Lamprecht-Streit* s početka XX veka izmedju predstavnika dogadjajne i socijalne istorije. One nisu čak ni ideološko-kritički iznijansirane kao unutarnemački *Historikerstreit* 1986/87, ili medjunarodna *Goidhagen-debata* 1996/1997. Pomenuti sporovi više su nalik sukobima nemačkih i francuskih istoričara oko istorijskog prava na Alzas nakon francusko-pruskog rata (spor Teodora Momzena i Fistela de Kulanža) koji su bili nošeni nacionalnim revanšizmom kontinentalnih susednih sila. Ipak ne treba zaboraviti da su razlike izmedju srpskih i hrvatskih istoričara, pomenute u ovom članku, rezultat suočavanja umerenijih a ne radikalnijih verzija srpskog i hrvatskog revizionizma. Umerenijih, ne u smislu odmerenih ocena, već takodje protivrečnih, ali ipak blažih zaokreta u nauci. Umerenije verzije revizionizma nisu tipične niti dominantne, jer su brojnije i uticajnije radikalne, tj. isključive verzije iskrivljavanja istorije. Bilo bi pogrešno pretpostaviti da je snažna tekuća nacionalno - restaurativna prerada prošlosti učinila anahronom njenu kritiku sa stanovišta poslenacionalnog identiteta. Naprotiv, kritičko preispitivanje nacionalnog identiteta kao isključivog ili vrhunskog naučno strateškog cilja istoriografije aktuelnije je danas nego ikada ranije.

Literatura:

Bialas, Wolfgang (1998): Historische Erinnerung und gesellschaftlicher Umbruch - Die DDR im Diktaturvergleich, Berliner Debatte, (9. Jhrg.), H. 6.

Bilandžić, Dušan akademik (1999): Hrvatska moderna povijest, Golden marketing, Zagreb

Bilandžić Dušan (1979): Historija SFRJ - glavni procesi, Školska knjiga, Zagreb.

Croatian History Page (elektronsko izdanje), www.dalmatia.net/croatia/history/index.htm

Dr Reich, Director of the U. S. Holocaust Memorial Museum in Washington (1996): A Plan that's Bad to the Bone, "The Wall Street Journal", New York, April 3.

Gaćeša, N., Živković, D., Radović, Lj, (1994): Istorija za III razred prirodno-matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva (1. izd. 1992).

Goldstein, Ivo (1996): Antisemitizam ustaškog pokreta, u Spomenica Ljube Bobana, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filoz. fakulteta.

Gruden Živko, Gabrić Toni, Buljan Ivica (1997):

Depravity and Now, Black Chronicle of Croatian History: Methods Used to Rehabilitate Ustashe and Stigmatize Antifascists, Feral Tribune, Split, Croatia, December 29 1997. (prevod sa hrvatskog)

Gubić, M (1993): "Tuđman as Holocaust revisionist", Journal of Historical Review vol (13), No. 6.

Ilić, Vladimir (1998): Oblici kritike socijalizma, Gradska nar. biblioteka "Ž. Zrenjanin", Zrenjanin.

Ilić, V. (2000): Stav prema Zapadu - mlađa srednja generacija kao mogući akter promene, u Potencijal za promene, Helsinške sveske No. 2, Beograd.

Ivičević, Jozo (1995): Politički program ratne HSS i "puč Vokić-Lorković", Časopis za suvremenu povijest 27, br. 3.

Jandrić, Berislav (1996): Sukob komunističke partije (državne vlasti) i katoličke crkve u Hrvatskoj (1945-1948), u Spomenica Ljube Bobana.

Jareb, Jere (1995): Hrvatski narod u II. svjetskom ratu, Časopis za suvremenu povijest 27, br. 3.

Jelčić, Dubravko (1995): Kulturni život u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, Časopis za suvremenu povijest 27, br. 3.

Kisić-Kolanović, Nada (1995): Proturječnosti hrvatskog partizanskog pokreta, Časopis za suvremenu povijest 27, br. 3.

Krišto, Jure (1995): Katolička crkva u II. svjetskom ratu, Časopis za suvremenu povijest 27, br. 3.

Maur Hans, (1998): Rot gleich Braun? Antifaschistische Gedenkstätten und Totalitarismusdoktrin, Junge Welt (Berlin) Inland, 30. 04.1998.

Petranović, Branko (1981): Istorija Jugoslavije 1918-1978, Beograd, Nolit

Petranović, B. (1993): Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije, Beograd, Službeni list SRJ

Petranović, B. (1994): Istoričar i savremena epoha, "Vojska", Beograd 1994.

Possekel, Ralf (1998): Geschichtsdenken-Einführung, Berliner Debatte (Jhrg. 9), H. 5

Reinprecht, Christian (1994): Social Memory in the Transformational process of East-Central Europe, Anthropology of East Europe Review (Chicago) Volume 12 (1994), Number 2

Roth, Karl Heinz (1997): Revisionistische Tendenzen in der historischen Forschung über den deutschen Faschismus, u J. Klotz, U. Schneider (Hg.), Die selbstbewusste Nation und ihr Geschichtsbild - Geschichtslegenden der Neuen Rechten, PapyRossa, Köln.

Schauschitz, Atila (1996): Ungarn - Ein Land ohne Vergangenheit: Zur Geschichte der "Durchleuchtung" und der Aktenveröffentlichungen in Ungarn, Halbjahresschrift für südosteuropaische Geschichte, Literatur und Politik, 8. Jhrg. H. 1 a.

Schneider, Ulrich (1997): Rolle rückwärts - vom politischen Gebrauch der Geschichte, u J. Klotz, U. Schneider (Hg.) Die selbstbewusste Nation und ihr Geschichtsbild.

Stein, Detlef (1996): Die Diskusssion über die Dossierfrage der VI. Abteilung der Staatssicherheit (DS) in Bulgarien 1990-96., Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik, 8. Jhrg. H. 1. a.

Steinbach, Peter (1999): Neuorientierung im Transformationsprozeß durch Wertewandel: Vergangenheitsbewältigung, Verhaltensprägung, Zukunftsorientierung durch Massenmedien http://www2.hu-brlin.de/gesint/sfb/a5.htm

Thaa, Winfried (1999): Interesse und Identität in den Transformationsprozessen Ostmitteleuropas, Berliner Debatte, Jhrg. 10, H. 1.

Totok, William (1998): Der revisionistische Diskurs, Halbjahresschrift für südeuropaische Geschichte, Literatur und Politik, 10 (Jhrg.) H. 1.

Totok, W. (1999): Schweigeminute für einen rumänischen Patrioten, Tages Zeitung (Berlin) Nr. 5876 vom 3.7.1999.

Volovici, Leon (1998): Antisemitismus im postkommunistischen Osteuropa: Rand - oder Zentralproblem? Halbjahresschrift für südosteuropaische Geschichte, Literatur und Politik, 8. Jhrg. H. 1.

Vujčić, Ivan (1998): Povijest - Hrvatska i svijet u XX. stoljeću - Udžbenik za četvrti razred gimnazije, 1. izd., Zagreb, Birotehnika.

Weber, Mark (1992): "Revisionism in Croatia -Croatias president rejects six milion story, Journal of Historical Review 1992 (vol. 12), No. 2,

Weber, M. (1993): "Croatia, s leader denounced as Holocaust revisionist" Journal of Historical Review1993 (vol 13), No. 4.

Žerjavić, Vladimir (1995): Demografski i ratni gubici Hrvatske u 2. svjetskom ratu i poraću, Časopis za suvremenu povijest, 27, br. 3

4. Obrada socijalizma u renacionalizovanoj i antitotalitarnoj srpskoj istoriografiji*

Na pitanje šta je nakon sloma evropskog socijalizma najteže predvideti, može se odgovoriti: prošlost. Zašto? Zato što je "prošlost" pre svega slika koju mi sebi od nje stvaramo. Nije bez razloga Marks uočio da je istorija osnovna nauka, ali samo ukoliko se liši ideologije, a M. Albvas je 1925. šire obrazložio to kako je sećanje zavisno od društvenog okruženja. Prošlost se ne održava, već se rekonstruiše, pri čemu se polazi od sadašnjice. Društvo menja konvencije sećanja i time usmerava pojedinačna sećanja u istom pravcu u kom se razvija kolektivno sećanje. Danas industrija sećanja ispunjava vakuum koji je nastao nakon sloma teleološkog shvatanja istorije. Svako ko se suočava sa istorijom lišenom smisla pokušava da joj vrati smisao. XX vek je kao nijedan pre njega postao predmet obrade, "rada na sećanju". Na delu je zaokret od dekretiranog sećanja ka potpuno otvorenom tumačenju istorije, pa svako piše ono što smatra da je najbolje. Posledica je relativizam, slom saglasnosti i uporedivosti tumačenja, "razaranje prošlosti" u kom je teško naći put ka sintezi izmedju starog kolektivističkog dekretiranog sećanja i normalizovanog kapitalističkog individualizma. Mnogi pridevi u istorijskim udžbenicima su zamenjeni antonimima, zli su postali dobri i obratno. Nešto nalik zbivanjima u renesansi, čim se stari svet srušio, nastao je novi. Vrednosti su redefinisane u trenutku. Istorije uspomena iz osnova ruše prethodno vidjenje istorije i nastoje da ustoliče nova sećanje na zločine, ubijanje naroda i progone. ParafrazirajućiN. Finkelštajna, T. Eš piše o "industriji prevladavanja prošlosti". Glavni ciljevi jesu istina, pravda i demokratizacija, a sredstva su osude, javne apologije i kriminalizacija prošlosti. P. Nora upozorava na dramatični rast instrumentalizacije istorije u političke, trgovačke i turističke svrhe. Štaviše, neretko istoričari ni nemaju monopol nad istorijom, jer prevladavanje prošlosti usložnjava okolnost da je u ovom procesu uvek sadržan politizovani dualizam izmedju moralno nadmoćnijih i inferiornijih. Svedoci smo demokratizacije u tumačenju istorije, ali i traganja za identitom u istoriji kod mnogih malih i velikih grupa. Prva okolnost podstiče nepristrasnost, druga ne. Krajem XX veka oslabila je razlika izmedju istorije kao oblasti kolektivnog i sećanja i istorije kao sfere pojedinca. Upotreba istorije i kultura sećanja uvek zavise od konkretnih protivrečnosti društva. Ovde će biti reči o situaciji u Srbiji.

Više od deset godina prošlo jeod sloma evropskog jednopartijskog socijalizma u procesu u kom je i akademska istoriografija imala aktivnu ulogu posredujući novi željeni istorijski identitet. Uprkos pluralističkim mogućnostima koje je otvorio *Centenarium* iz

* Ovo je neznatno izmenjen prevod referata "Zum Stand der historischen Aufarbeitung des jugoslawischen Sozialismus" poslatog na naučni skup "Zum Stand der historischen Aufarbeitung kommunistischer Diktaturen", koji je u organizaciji Minhenskog "Institut für Zeitgeschichte" održan novembra 2001. u Berlinu. Prilog je objavljen u *Jahrbuch für Kommunismusforschung,* Berlin 2002, Auf-Ban Verlag, S. 299-318.

1989. naučna obrada jugoslovenskog socijalizma još uvek je u stanju previranja bez razvijenih teorijskih i metodskih pretpostavki koje bi omogućile hladnu procenu vlastite prošlosti. Previranje ne karakteriše produktivno suočavanje različitih ocena socijalizma već mnoštvo paušalnih kritika socijalizma lišenih višeslojnih kriterija koji bi mogli odvesti diferenciranoj debati i minimalnoj racionalnoj saglasnosti. U ovom prilogu su izdvojene dve dominantne postulativne premise u vidjenju socijalizma kod srpske istoriografije. (1) Savremena društvenonaučna javnost u Jugoslaviji već se navikla da u svojoj retorici govori o povratku normalnosti nacionalne perspektive iz koje se tumači i prošlost. Nacionalna tradicija je normalizovavana kao središnji istraživački prioritet. (2) Snažnoj normalizaciji nacionalnog bio je potreban kritički protivstav, tj. isticanje glavnog razloga "zapostavljanja" nacionalnog. Bila je nužna obrada socijalizma kao krivca i kao totalitarnog uljeza u nacionalnu tradiciju. Rečju, srpska istoriografija se krajem XX veka vrlo brzo renacionalizovala, ali sada u antitotalitarnom duhu.

Epigonski karakter razvoja jugoslovenskih društvenih nauka krajem XX veka nužno je uslovio prilagodjavanje pravca tumačenja središnjih istorijskih zbivanja zapadnom modelu. Pošto želimo da postanemo deo Zapada, to sve što ocenjujemo poistovećujemo sa Zapadom. Perspektiva Zapada postala je središte iz kog tumačimo istoriju, pa i našu vlastitu (Smolar 2000). Uprkos imperativima globalizacije, samosvest srpske inteligencije nakon nestanka hladnog rata tesno je vezana za kritiku socijalizma kao stranca i nametnute ideologije (koja nosi internacionalizam i mondijalizam) i slabi nacionalnu homogenost. Pri tome se ne govori o samoupravnom socijalizmu, nego se zbog žešćeg emotivnog efekta koriste termini komunizam i boljševizam, pa se vidjenje socijalizma lakše uklapa u antitotalitarni negativni stereotip. U ovom prilogu trebalo bi pokazati kako u sklopu globalnoevropskog preokreta (haotična reorganizacija istraživanja socijalizma, jezička obnova, stvaranje novih pojmova i teorija) izgleda lokalno jugoslovensko stanje. Novu usmerenost društvenih nauka karakterišu dva procesa: nastojanje za razbijanjem komunističkih dogmi tabua i brza konverzija naučnika. Jedan kritički pregled obrade socijalizma u jugoslovenskoj sociologiji već postoji (Ilić 1998). Ali nema prikaza ovog stanja u istorijskoj nauci. Ovde će biti razmotrena tri problema: (1) opšti karakter prevladavanja prošlosti u istorijskoj nauci (2) konstrukcija novih junaka, žrtava i dželata, i (3) uloga istoriografskih istraživačkih prioriteta u ovom procesu. Reč je o osvrtu na nove konzervativne i liberalne revizije istorije u poslednjih desetak godina, tj. novom pomeranju kulturne hegemonije unutarjugoslovenskog političkog spektra, a što je povezano pre svega sa politikom oko prošlosti *(Vergangenheitspolitik).*

4.1. Prevladavanje prošlosti u Jugoslaviji

Izmenjeni odnos prema socijalizmu je i u Jugoslaviji uslovljen s jedne strane slepim mrljama komunističke istoriografije, a s druge interesima i strateškim težnjama novih političkih elita i njihovom politikom sa prošlošću. Naglo razaranje sećanja može se objašnjavati kao tehnika vladanja, ali ne manje i kao stvaranje novog poslekomunističkog

identiteta. Socijalizam je stigmatizovan od strane intelektualaca nošenih restaurativnim nacionalnim, političkim i konfesionalnim identitetom (Srbi, liberali, konzervativci, monarhisti, pravoslavci). Još važnija je okolnost što je srpska inteligencija, zaštićena vrednostima novoprihvaćenog identiteta, uporno ignorisala to kako ih drugi vide, odbacujući kritičare kao zlonamerne ili kao neosvešćene. Osim toga, intelektualci konvertiti su još strasnije prihvatali novi identitet što se često s razlogom tumači kao pojačani grč prenaglašenog pokajanja. Kako obično i biva, što je socijalna kriza bila žešća, to je prevladavanje prošlosti bilo izrazitije društveno uslovljeno. Kod normalnih država mogla se vlastita socijalistička prošlost nešto hladnije ocenjivati. Nove balkanske države još uvek nisu normalna društva. Još uvek nije prevladano konfliktno stanje izmedju usitnjenih državica (čak bez čvrstih granica) opterećeno snažnom nacionalnom traumatizacijom u kojoj vrlo važno mesto zauzima iskrivljena ocena socijalizma.

U periodu jednopartijskog socijalizma prisutna tabuizacija medjunacionalnih sukoba iz prošlosti sasvim sigurno je dugo sprečavala njihovu javnu obradu. U savremenoj krizi ova okolnost svakako je olakšala oživljavanje ranijih strahova i nepriznatih bolnih gubitaka. Ipak, dok je sećanje danas postalo dužnost značaj zaborava gotovo je zaboravljen. Neki pisci čak govore o kultu sećanja. Zaboravlja se daje sećanje bez zaborava isto što i govor bez ćutanja iliživljenje bez spavanja (G. Kalberer). Dok je Ovidije slavio zaborav kao protivlek protiv nesrećne ljubavi, Frojd je upozoravao na opasnost potisnutog. Izgleda da je danas ova Frojdova ocena precenjena, naime pitanje je da li je pre svega neprevladana prošlost izazvala današnje sukobe. Pre će biti da su na Balkanu neprevladani problemi današnjice podstakli regresiju u prošlost (Vinnai 1999). U celini uzev obrada prošlosti u poslednjih desetak godina u Jugoslaviji više je rezultat vannaučnih motiva nego što je unutarnaučni bilans. Prevladavanje prošlosti prelazi u politizaciju istorije, tj. u svesno nastojanje da se političke odluke istorijski opravdaju i time imuniziraju od kritike (Steinbach 1999). Upadljivo je kako su lako srpski naučnici žrtvovali vlastite saznajne interese vannaučnim ciljevima. U periodima burnih promena dobro je uočeno da istorijska nauka može mnogo doprineti veri u legitimnost novog poretka. U bivšoj Jugoslaviji, gde su takodje istorijska sećanja bila snažna, ni komunistička ideologija nije prezala od instrumentalizacije istorije.

Miloševićev režim pripremio je današnji istorijskopolitički preokret, premda je u toku 1990-ih ovaj proces tekao sporije u srpskim udžbenicima istorije nego u drugim bišim jugoslovenskim republikama. Nakon sloma socijalizma nije opao nego porastao značaj tumačenja istorije. Na Balkanu, gde je istorija najdublja, drugačije stanje bilo bi možda neobično. Dok je ranije u središtu ideologije bila apologija socijalizma, danas je kritika socijalizma osnova raznovrsnih interesa i identiteta. U identitetu nacionalnih istoričara socijalizam ima ulogu vrhovnog negativnog Drugog. Već desetak godina u javnosti Jugoslavije vladaju antitotalitarizam i antikomunizam, kao idejna osnova oživljenog nacionalizma, šovinizma i fašizma. Ima više razloga zbog čega su antitotalitarizam i antikomunizam najudobniji obrasci pravdanja identiteta današnjih konvertita. Intenzitet konverzije može se tumačiti i kao posledica rdjave savesti istoričara, tj. vlastite

komunističke prošlosti. Manje je dokaza za suprotnu tezu, da su, naime, raniji disidenti i danas najžešći kritičari socijalizma. Složena je slika poslesocijalističke istoriografije pa u snažno izmenjenim identitetima nije uvek lako prepoznati današnje kritičare socijalizma u njegovimminulim apologetama.

Uopšteno govoreći, ocena socijalizma još uvek više zavisi od snage nacionalnog ubedjenja nego od socijalnih ili opštijih političkih nazora. Doduše, u svakodnevnici nije lako oteti se poredjenju realne životne situacije koja je danas gora nego što je bila u socijalizmu. Ovo spontano poredjenje današnjeg rdjavog socijalnog stanja sa relativno stabilnim prilikama socijalizma neretko je uspešno neutralizovano snažnim nacionalističkim uverenjem, pa je socijalistički internacionalizam još uvek glavni krivac za aktuelno propadanje nacije. Na delu je neka vrsta zarobljenosti nacionalnom nesrećom koja se ispoljava u obliku nacionalističkog antitotalitarizma. Naime, anacionalni komunisti su glavni protivpol novom identitetu usidrenom u naciji. Socijalizam je odgovoran pre svega zbog propadanje nacije. Tek u drugom planu se kritikuje jednopartijski nedemokratski karakter socijalizma. Ispada da je bolja autoritarna nacionalna država nego demokratski višenacionalni savez.

Ipak, odnos prema socijalizmu je nešto drugačiji kod naroda nego kod inteligencije (Ilić 2000). Narod teže napušta vidjenje socijalizma kao režima opšte socijalne sigurnosti nego inteligencija kojoj je važnija politička i nacionalna situacija. Lako je pojmljivo da svaka kriza povezuje sagledavanje nacionalnog položaja sa ocenom socijalnog položaja, a u toj situaciji krivicu nije teško preusmeriti na propali socijalizam. Zbog skretanja odgovornosti sa savremenih aktera, slika socijalizma lako se iskrivljava i kod stanovništva i kod inteligencije. Balkanski prostor je eksplozivan, šovinizam teže odozgo i eksplodira dole. Permanentno ratno stanje nije krajem XX veka bilo povoljna klima za realnu ocenu socijalizma. Iskrivljeno prevladavanje prošlosti bilo je duštveno uslovljeno. Nema višeslojnog pogleda na socijalizam koji je Balkanu obezbedio skoro pola stoleća mira. Umesto toga, prevladava svesno ili nesvesno demonizatorsko iskupljivačko prevladavanje prošlosti (prenaglašeno dokazivanje nove vernosti kod bivših komunista). Ovakvo prevladavanje prošlosti nije doprinosilo mirnom rešavanju novih društvenih sukoba. Paušalna demonizacija socijalizma kao neprijatelja nacionalne zajednice razbila je mnoge nadnacionalne obrasce kompromisa. Društvenopolitička situacija 1990-ih normalizovala je različite verzije istoriografskog ekstremizma. Tako s jedne strane nove isključivosti ne vode računa o tome da postoji kontinuitet u mnogim vandržavnim segmentima izmedju jednopartijskog socijalizma pre 1990. i stanja nakon ove prelomne godine. Većina istoričara ne samo što se ne bavi ovim kontinuitetom, nego ga svesno ignoriše prihvatajući ideologiju nultog časa: "konačni raskid sa totalitarizmom", "definitivni slom komunizma", "nova epoha demokratije" i si. Prelazi ipak nisu tako odsečni kako izgleda u istoriografiji suženoj na politička zbivanja, jer su u ostalim segmentima društva diskontinuiteti izostali, a staro u različitim verzijama opstaje. S druge strane, pak, ima naravno i snažnih diskontinuiteta: izmedju poluvekovnog mira i haotičnog poluratnog stanja, autoritarnog multikulturalizma i etnokratsko-liberalnogi fašističkog etničkog

čišćenja, socijalne sigurnosti i ekonomskog propadanja širokih slojeva. Uočavanje diskontinuiteta nije manje složeno od traganja za kontinuitetima.

Istini za volju, od angažovane jugoslovenske misli o društvu tokom ratnih i kriznih 1990-ih godina možda bi bilo preterano očekivati pomenutu hermeneutičku toleranciju. Medjutim, to što su vannaučni uticaji sužavali prostor za višeslojnu ocenu socijalizma ne pravda nego samo objašnjava jednostranosti nauke. Umesto temeljitog istraživanja mehanizama funkcionisanja jugoslovenskog socijalizma, čitava socijalistička faza je u temelju proglašena "tragičnom greškom". Pozadina je bila manje li više eksplicitni martiroloski obrazac, u čijem središtu je najčešće bila teorija o zaveri po kojoj su Srbi uvek bili pobednici u ratovima, a gubitnici u miru. Uz pomoć manipulativnog nacionalizma lako su se izmešali dobitnici i gubitnici tranzicije u jedinstvenom "patriotskom" bloku. Danas kao braća važe siromašni i bogati sunarodnik, a ne kao ranije siromašni hrvatski i srpski radnik. Dok su u socijalizmu bratstvo i jedinstvo bili socijalne kategorije, danas su aktuelnija biološki shvaćena integrativna jedinstva. Nova epohalna svest nije izmenila samo viziju žrtava i dželata nego i njihovu supstancu. Danas na Balkanu trijumfuje biologija nad društvenom solidarnošću. U gradjanskom ratu je ovaj zaokret bio najočigledniji (Čolović 1994). U vanrednom stanju odgovornost socijalizma nije isticana toliko u ekonomskim i političkim, koliko u nacionalnim pitanjima: manje je važno što režim nije bio ekonomski efikasan ili što je bio autoritaran, socijalizam je odgovoran ponajpre zaza propast vlastite nacije. Za nacionalnu katastrofu kriv je socijalistički internacionalizam (kod Srba, Hrvata i Slovenaca, a ne toliko kod Makedonaca i Crnogoraca). Tito je još uvek popularan u Makedoniji i delovim B i H i Crne Gore, ali ne kod nacionalno osvešćenih Srba i Hrvata. Slovenci Tita ignorišu, a njihov bes je pre svega uperen protiv sunarodnika E. Kardelja. Državnopolitički značaj Titovog kulta iščezaoje sa razaranjem Jugoslavije. Istoričari koji su ga osmišljavali bezsavesno su ga napustili. U istoriografiji je spoj amnestije i amnezije složen ne otuda što je napuštanje apologije socijalizma duboko i bolno proživljeno (najčešće i nije), nego zato što je diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana sa pravdanjem novih različitih interesa i identiteta. Verovatno su zato mnogi intelektualci izmedju amnestije i amnezije izabrali konverziju.

4. 2. Novi junaci, žrtve i dželati

U socijalističkoj istoriografiji, udžbenicima i spomeničkoj kulturi antifašizam i partizanski otpor dugo su bili središnji sadržaj sećanja. Kultura sećanja bila je oslobodilačka, a antifašizam je bio kruna svih oslobodilačkih ratova. Popularizacija partizanskog rata nije bila samo u službi propisanog sećanja već je antifašizam bio posrednik i ostalih poželjnih neideoloških vrednosti (junaštvo, otpor, žrtva) (Höpken 1999). Centralni okvir istorijskog sećanja bila je NOB, a antifašizam, sa jasno razdvojenim pozitivnim i negativnim junacima, davao je ton poželjnom identitetu. Klasna polarizacija rata vodila je njenoj etničkoj neutralizaciji. Struktura gradjanskog rata shvatana je u

nadetničkom smislu: s jedne strane okupator, kvislinzi, buržoazija i monarhija, a s druge antifašistički front na čelu sa KPJ.

Sa slomom socijalizma srušeno je i dekretirano komunističko sećanje, ali se zbog zasićenosti njime lako otišlo u ekstrem. Zasićenost dekretiranim sećanjem može donekle objasniti nove isključivosti u politici, ali ne i u nauci. Unutarnaučni kriteriji ne bi trebalo da budu podredjeni spoljnim. Medjutim, prevladavanje prošlosti u Jugoslaviji nakon 1990-te konstruisano je prema zakonima savremenog zapadnog medijskog društva: žrtve-dželati, krivica-nevinost, demokratija-totalitarizam. U antitotalitarnoj retorici nema opreza niti uzdržanosti (npr. daje samoupravni socijalizam bio drugačiji od lagerske centralističke kadrovske uprave). Obrada socijalizma ne trpi nijanse. Ne govori bez razloga B. Geremek o "šlepom antikomunizmu", A. Mihnik o "antikomunizmu sa boljševičkim licem", V. Viperman o "nekrofilnom antikomunizmu". Antikomunizam je najudobniji habitus intelektualaca u poslesocijalističkom dobu. To je novi moralni i politički konformizam koji se iskazuje u stereotipnom i konvencionalnom patosu denuncijacije totalitarne prošlosti (D. Barbu). Trebalo bi povući važnu razliku izmedju hladnoratovskog i današnjeg antikomunizma. Poslednji nije shvatljiv bez konverzije. Drugim rečima, najnoviji antikomunisti brišu komunizam iz vlastite prošlosti, na taj način što se predstavljaju kao žrtve socijalizma.

Uzrok ove metamorfoze nije samo izmenjena epohalna svest, nego je, čak i kod inteligencije, tesno povezana sa opažanjem novog interesnog sklopa. Konverzija nije, naime, samo važan kanal društvenog uspona nego i uslov prihvatanja u intelektualnoj zajednici. Ali ovaj zaokret pokazuje i nemogućnost formulisanja problematike krivice. Naime, ukoliko su svi žrtve onda nema dželata. Osim toga, kod mnogih intelektualaca beg u nacionalno služi elegantnom izbegavanju svake lične odgovornosti za aktivnost u socijalizmu. Doduše, psihološki posmatrano, pomenuti procesi su neretko povezani sa lažnom samosvešću, tj. sa dogmatskim gledanjem, da premda jesam bio formalno komunista, u stvarnosti sam uvek bio unutrašnji disident. Reč je o zakasnelom pravdanju i racionalizaciji koja obezbedjuje elementarno samopoštovanje. Time se istorija kadrovskog socijalizma ne preispituje nego denuncira, ne istražuje nego osudujuje, a sve to na način iz kog je izuzeta svaka upletenost i odgovornost konvertita. Kod aktuelne političke instrumentalizacije prošlosti i selektivnog sećanja "krećemo se u krugu memorativnog ponavljanja, koje zamagljava (istinsko) sećanje na prošlo" (Freud).

Već je postala trivijalna stvar da obrada socijalizma kod mnogih intelektualca teče bez obrade vlastite biografije. Preradom prošlosti teži se podvući crta ispod nje i po mogućnosti čak je izbrisati iz sećanja (Adorno). U Jugoslaviji upravo u Adornom smislu pojma teče prevladavanje prošlosti. Intelektualci ne teže podvlačenju crte ispod istorije socijalizma, nego podvlačenju crte ispod vlastite komunističke prošlosti. Socijalizam treba stalno pamtiti, ali vlastitu upletenost ne. Upotreba istorije kod stvaralačke inteligencije ne teče toliko spontano, već je reaktivna, tj. nastaje kao reakcija na sećanje na vlastitu pocepanu biografiju, tj. vlastitu upletenost u ranije pravdanje socijalizma. Tako ranije slavljenje Tita i uloge SKJ danas stvara osećanje stida, ali i odbranbeno ponašanje.

Duboki jaz izmedju levičarske prošlosti i desničarske sadašnjosti skoro spontano stvara jednu vrstu odbrambenog ponašanja. Otvoreno priznavanje ranijeg komunističkog dela biografije moglo bi stvoriti osećanje krivice i narušiti samopoštovanje. Otuda konvertiti u odbranbenoj reakciji prisutnu, ali neispoljenu stid, pokušavaju da prevladaju prenaglašenim antikomunizmom. Radi se najčešće o indiferentnom odnosu prema vlastitoj prošlosti.

Pomenute okolnosti ipak nisu dovoljne za objašnjenje odbrambenog ponašanja, tj. osećanja stida i krivice koji je u njegovoj osnovi. Za razumevanje ovog ponašanja važan je i novi nacionalni identitet pogotovo kod objašnjenja "tvrdokornog otpora" višeslojnom gledanju na socijalizam. Kod politički angažovane inteligencije naročito je akutno, ali i razumljivo, potiskivanje sećanja, tj. pragmatizam u smislu "komunikativnog prećutkivanja". Za razliku od odnosa prema fašizmu, kod obrade socijalizma u opštoj domaćoj političkoj kulturi "primat krivice" ne sastoji se iz samooktroisanih tabua mišljenja, ponašanja i govora. Na delu je paušalna kritika socijalizma bez preuzimanja vlastite odgovornosti (npr. krivice saučestvovanja ili krivica zbog članstva u SKJ). "Klima krivice" je bezlična verovatno otuda što su gotovo svi bili upleteni u socijalizam. Kao da prevladava gola ignorancija prošlosti. Medjutim, dok se prećutkuju bivše privilegije, dotle se glasno ističe antikomunistička martirologija. Štaviše najčešće fiktivna antikomunistička prošlost ističe se kao najvažniji lični politički kapital i temelj novog identiteta. Koštunica i Djindjić naročito rado ističu nekomunističku prošlost koja ih snabdeva legitimnošću žrtve i statusom moralno nadmoćne misaone elite. Dokazana nekomunistička prošlost je važna legitimacijska osnova novog poluharizmatskog statusa "starog borca".

Premda može zvučati paradoksalno, ipak su najnoviji konvertiti postali verni vazalni saveznici novih elita upravo stoga što im je prošlost poznata. Oni su na poseban način lojalni novim gospodarima upravo zbog vlastite nepopularne prošlosti pa su danas pouzdaniji oslonci nove vlasti nego pojedinci bez komunističke prošlosti. Kod današnje političke vertikalne pokretljivosti vodi se borba oko priznanja statusa žrtve totalitarizma u opštoj klimi žrtvenog morala. Univerzalna martirologija poslesocijalističkog antikomunizma je u osnovi manipulativna. U istoriografiji se ispoljava na posredan način. Današnja istoriografija je tesno povezana sa publicistikom, pa su se tobože spektakularna istorijska otkrića uspešno širila skandalizacijom.

Jedna posledica poslesocijalstičke politike sa prošlošću u Jugoslaviji je novo "fragmentizovanje istorije" (Steinbach, Höpken). Nove žrtve i junaci zamagljavaju važne segmente istorijskog sećanja jer je nova etnokratska perspektiva jednostrano istisnula socijalnu dimenziju istorije. Službena istoriografija sa novim sećanjima lako je prerasla u borbenu ideologiju. U novoj opsesivnoj kulturi sećanja najpre je socijalizam stigmatizovan (ne samo poslednjih 10 nego 50 godina). Može se čak govoriti o mitiziranju komunističkih zločina, tj. o upotrebi jednog krutog obrasca prošlosti za stvaranje identiteta reorganizovanog političkog kolektiva. Novi istraživački prioriteti su komunistički zločini nad folksdojčerima, srspkim gradjanstvom i ibeovcima. Reč je o kontinuitetu totalitarizma bez ikakvih iskupljujućih vrlina. Radi se još uvek o prilično nediferenciranom stilizovanju

komunista i Tita u smrtne neprijatelje Srba i demokratije. Sećanje na "naciji neprijateljski socijalizam" je krajem XX veka svuda bilo sredstvo u borbi protiv višenacionalne jugoslovenske države. Premda je u službenoj Srbiji ovaj proces tekao nešto sporije nego u drugim bivšim republikama, u neslužbenoj istoriografiji bio je vrlo upadljiv. I u srpskoj istoriografiji primetnoje iščezavanje levičarske struje. Okolnost bi bila razumljivija daje na delu samo saobražavanje novoj epohalnoj svesti. Medjutim, reč je o neskrivenoj konverziji o kojoj na karakterističan način svedoče pocepane biografije istoričara: s jedne strane doktorati iz socijalističkog doba, a s druge antikomunističke knjige. Ovaj rascep još više otkriva suprotnost izmedju ranijeg jugoslovenstva i današnjeg nacionalizma. U pravdanju konverzije nastali su ne manje karakteristični obrasci racionalizacije: "Ja nikada nisam bio istinski komunista" ili "Premda sam bio šlan SKJ, bio sam unutrašnji disident i žrtva" itd. lako je konverzija intelektualaca globalnoevropska pojava, u srpskoj istoriografiji je dramatična i upadljiva (Petranović, Djuretić, Gligorijević). Osim burnih zbivanja, verovatno je važan unutarnaučni uzrok brze konverzije kod istoričara bio pretežno dogadjajni pripovedački nivo lišen teorijskoistorijske utemeljenosti. Jedna od pretpostavki ove analize jeste da se konverzija lakše odvija u dogadjajnoj nego u strukturnoj istoriografiji.

Medjutim ni dogadjajni i pripovedački ton nije lišen opštijih manje ili više izričitih pretpostavki, doduše ne teorijske koliko moralnopolitičke prirode. Današnji istorijsko—didaktički model sastoji se iz obrazaca prerade prošlosti koji počivaju na arhetipskom antikomunističkom suprotstavljanju dobra i zla, dželata i žrtve, krivice i nevinosti, moje nacije i drugih. Komunizam je neprirodna izraslina na srpskom organizmu koja se osporava različito akcentovanom antitotalitarnom retorikom: 1. kod liberalne struje u obliku kritike narodnjačkog kolektivizma, 2. kod nacionalno-romantičarske struje u obliku negacije internacionalizma, federalizma i mondijalizma ("Svaku Jugoslaviju u mutnu Maricu"). Kao ni u drugim oblastima ni u istoriografiji antitotalitarizam kao rastegljivi protivstav nije homogen: doslednije liberalne struje pod njim podrazumevaju komunistički jednopartijski monizam, nacionalistima smeta autoritarno komunističko gušenje nacionalizma, konzervativcimasuzbijanje religije, a panslavističkim strujama Titova zabrana proruskih udruženja. Ako i nije lako uvek raščlaniti složeni antitotalitarni konzervativno-liberalni splet prozapadnih i panslavističkih kritika komunizma, ipak se mogu raspoznati neki karakteristični obrasci. Tako npr. obrasce "žrtvene didaktike" (komunistički totalitarizam contra etnokratskom liberalizmu) i model nultog časa (istinska istorija počinje tobože u Hrvatskoj od 1990, a u Srbiji od 2000) treba razumeti kao odgovore na nove legitimacijske potrebe režima. Antitotalitarno vidjenje socijalizma je negativni stereotip koji služi konstruisanju liberalne i konzervativne nacionalne svesti podjednako. Najnovija kovanica o srpskom "demokratskom nacionalizmu" je izraz iste težnje. Etnokratski liberalizam sjedinjuje novi prozapadni kurs sa starim konfesionalnim nacionalizmom što u poslednje vreme stvara napetosti izmedju separatizama i imperativa globalizacije. Sa globalizacijom se ne može lako uskladiti oslobodilačka kultura sećanja: tako se npr. u srpskoj istoriografiji kao istorijski obeležavaju i poimaju još uvek sukobi i prevrati: ratovi, ustanci, bitke i etnička čišćenja. Nasuprot ovoj kulturi sećanja ima dosta

razloga za tvdnju da su na Balkanu istinski istorijski periodi pre bili dugi dosadni, bezdogadjajni vremenski rasponi (npr. izmedju 1945. i 1990), a ne neprogresivni i dramatični nacionalistički sukobi. Danas se, medjutim, u sklopu oslobodilačkog mišljenja i tradicionalnog poimanja istorijskog, neopravdano ocenjuje kao neistorijska beskonfliktna etapa socijalizma i jednostavno stigmatizuje kao totalitarna. U tradicionalnom smislu još uvek kao istorijski važe junaci brojnih buna ili nacionalističke mase poput one iz 1988. ili "Oktobarske revolucije 2000". Dakle, kao istorijska ne važe beskonfliktna vremena, već oslobodilačke partije ili udruženja, njihove spektakularne bitke, žrtve, porazi ili pobede. U središtu su sukobi, a ne manje spektakularni ali realni svakodnevni život anonimnih pojedinaca, tj. istorija odozdo. Otuda ne čudi što je poluvekovni socijalistički mir na Balkanu ocenjen kao neistoričan, dok se kao istinska istorija ističe tačka njegovog razaranja koja je obeležila poslednje ratove na Balkanu. U srpskoj i hrvatskoj istoriografiji vrlo su odsečne periodizacije upravo zbog prioriteta dogadjajnog izlaganja i političkih zbivanja. Dominiraju odsečni rezovi u obliku naglašavanja "fundamentalnih" političkih prekretnica, nultih časova i podvlačenja crte ispod "neistorijske" prošlosti: 1945, 1990 ili 2000 godina. Tamo gde je u središtu istorijsko pripovedanje i nepoljuljano uverenje o ključnom uticaju centra na periferiju češće se sreću pomenute odsečne periodizacije. Tome nasuprot, kod društvene istorije, koja ne istražuje pre svega zbivanja, ličnosti, namere i postupke nego pre svega strukture i procese kao uslove i posledice zbivanja i gde se istorija poima kao manje vidljiva struktura, a ne samo kao povezanost zbivanja, namera i postupaka (istorija političke kulture i mentaliteta), nema tako odsečnog razdvajanja niti sudbinskih prekretničnih odluka već se traga za dužim ili kraćim istorijskim procesima koji se na pojedinim tačkama ubrzavaju ili usporavaju sa različitim modernizacijskim ili regresivnim potencijalom. U srpskoj istoriografiji izrazito preteže pripovedački pristup i to donekle objašnjava nagle bezsavesne idejne zaokrete. I radikalna konverzija istoričara je svedočanstvo da se kultura sećanja koja izvire iz oslobodilačke političke kulture tokom XX veka sporije menjala nego što su mislili njeni akteri.

Pomenute okolnosti važne su za hermeneutičko razumevanje naučne kulture jugoslovenske misli o društvu i karaktera njihove politizacije. Pitanje je, naime, nije li možda preterano očekivati od jedne istoriografije, koja je suočena sa nerešenim problemom države, višeslojan i odmeren odnos prema socijalističkoj prošlosti? Svaki režim se uspešno pravda osporavanjem prethodnog. Prilično usamljena je višeslojna ocena Tita kod starog Djilasa (slično S. Milosavleski i Kuljić). Drugim rečima, pitanje je da li su stvorene povoljne pretpostavke za bezstrasno suočavanje sa prošlošću? Permanentno stanje ratne ugroženosti stvara različite verzije ostrašćenih iskrivljavanja. Osim toga u srpskoj misli o društvu nema nužne konkurencije perspektiva: u inflatornoj antitotalitarnoj literaturi gotovo da nema vizije socijalizma kao oblika modernizacije, a osim toga današnjim analitičarima socijalizma je strano svako uzimanje u obzir minule epohalne svesti kada je levica u svetu više značila nego danas. Zato i nema značajnijih hermeneutičkih struja istorije svakodnevnice (vid. npr. u istraživanju DDR-a radove

Sabrowa i Lindenbergera). Analiza jugoslovenske politike sa prošlošću u radu lajpciškog istoričara Hepkena (Höpken 1999) je zanimljiva, ali je i tu prenaglašena ideološkokritička perspektiva. Samoupravni socijalizam je i po Hepkenu duboko smešten u političkom. Slika jugoslovenskog socijalizma, medjutim, izgleda drugačije kada se uključi perspektiva svakodnevnice i kada se ima na umu da je u epohi hladnog rata levica bila daleko više prisutnija u duhu vremena nego što je danas. Drugim rečima, nemoguće su diferencirane ocene bez razumevanja konteksta i mogućnosti trenutka (da li je zbog sovjetskog nadzora bilo moguće napuštanje socijalizma, i da li je uostalom na to društvenonaučna jugoslovenska inteligencija uopšte i pomišljala u dobu kada su najugledniji svetski filozofi i sociolozi bili levičari). Socijalizam je na Balkanu omogućio gotovo pola stoleća nezamislivog mira, što bi neki drugi sistem teško mogao postići, socijalističko samoupravljanje je bilo realna neposredna demokratija na nižim nivoima, vladala je relativno stabilna socijalna sigurnost i egalitarizam bez oštrih klasnih i nacionalnih sukoba, ugled Tita i Jugoslavije bio je nesrazmerno veliki u epohi kada je socijalizam bio važan deo epohalne svesti itd. Osim toga, jugoslovenski antifašizam i antistaljinizam nisu bili obične ideološko-manipulativne forme, nego realne činjenice, koje su stvarale naročitu vrstu ekskluzivističke državne svesti u svetskim okvirima. Reč je o autoritarnom multikulturalizmu u režimu policentrične kadrovske uprave. Jugoslovenski socijalizam je teorijski izazovan kao nešablonski tržišni samoupravni obrazac sa decentralizovanom kadrovskom upravom, otvorenošću ka svetu, izrazito samostalnom spoljnom politikom i ugledom vodje-državnika koji je bio nesrazmeran značaju zemlje. Već bi uvažavanje ovih činjenica moglo dovesti u pitanje postulate teorija o totalitarizmu. Medjutim, složena funkcija jugoslovenskog socijalizma olako se zagladjuje pukim podmetanjem totalitarne stigme.

Verovatno bi se mnoge jednostranosti mogle izbeći ukoliko bi se kod objašnjenja jugoslovenskog socijalizma ozbiljnije uzimale u obzir teorije o modernizaciji (autoritarna modernizacija na eksplozivnom Balkanu gde je Evropa najdublja). Danas, pak, etnokratski liberalizam s jedne i antinacionalistička teorija o totalitarizmu (koja vidi u socijalizmu i nacionalizmu srodne ili slične verzije kolektivizma) složno suzbijaju diferencirana i raznolika sećanja na socijalizam. Svuda u istočnoj Evropi normalizovan je postulat antitotalitarne misli da se pitanja pravednosti mogu svesti na liberalnu proceduru u kojoj socijalna država nije važna. Ranija kritika kapitalizma je brzo preformulisana u kritiku totalitarizma, a nacija žrtva je zamenila eksploatisani proletarijat, minulu paradigmu čovečanstva koje pati.

Nije reč ni o kakvoj sistematskoj primeni teorija o totalitarizmu, niti poredjenju različitih sistema. Prevladava antitotalitarizam kao stigma. Kod antitotalitarne retorike koja stigmatizuje nema nijansi. U antitotalitarnoj klimi koja poistovećuje različite neželjene pojave i stigmatizuje ih ne mogu se koristiti čak ni neke korisne postavke teorija o totalitarizmu. Nije diferencirani, nego paušalni antitotalitarizam jezgro identiteta različitih idejnopolitičkih struja novog "intelektualnog lagera" koji odredjuje naučnu obradu jugoslovenskog socijalizma. Kao što je u Hrvatskoj naglo porasla potreba da se distancira

od Balkana i Jugoslavije u naporu da se pridruži Zapadu, tako je i u srpskoj istoriografiji otvorena potreba da se distancira od socijalizma (stereotipno shvaćenog kao boljševizam) i prihvati nacionalnodržavni kontinuitet obložen monarhizmom, pravoslavljem i Hilandarom. Po hrvatskim i albanskim istoričarima totalitarna faza je prestala tek 1966. sa padom Rankovića, po srpskim, pak, od tada počinje obezglavljivanje srpstva. Antitotalitarizam svuda stvara novi okvir za odnos prema prošlosti: slabi socijalnu istoriju i favorizuje političku istoriju koja lako prelazi u teoriju o zaveri (Krestic, Ćosić), uklanja stare i oktroiše nove žrtve (naciju umesto radničke klase) i dželate (komunizam umesto kapitalizma), oživljava različite obrasce konzervatizma, rasterećuje od fašizma Ljotićevce i njihove saveznike (V. Koštunica, časopis "Srpske organske studije"), obnavlja monarhizam i romantičarsko dinastičku istoriografiju (Ljušić, Gligorijević).

Gotovo da nije potrebno isticati da kruto podvajanje javnog prijatelja i neprijatelja pogoduje stereotipnom mišljenju. U Hrvatskoj je ključna alternativa Evropa - Balkan unutar koje je antikomunizam posrednik, a jugonostalgija najveći greh (Jansen 2001). Danas u Srbiji sličnu ulogu ima napetost izmedju demokratskog nacionalizma i komunističkog totalitarizma, a greh je mondijalizam. U hrvatskoj jugoparanoji antibalkanska retorika sažima antikomunizam i antitotalitarizam u oceni SFRJ kao balkanske tiranije sa srpskom dominacijom. Tito jeste bio Hrvat, ali ne u dovoljnoj meri. Analogni stereotip hrvatskom vidjenju Balkana je za srpski nacionalizam komunistički internacionalizam sa pogubnim načelom ravnoteže, tj. tezom da su svi nacionalizmi podjednako opasni. Tito jeste bio za celovitu Jugoslaviju, ali je razdrobio i podvlastio Srbe.

Kod savremene srpske inteligencije može se uočiti nekoliko talasa manje ili više iskonstruisanih žrtava kao osećajne osnove novih istoriografskih jednostranosti: Titove žrtve su četnici, kvislinzi, Srbi pali na Sremskom frontu i u odmazdi oslobodilaca 1944-45, zatim inforbirovske žrtve, rankovićevci 1966. i liberali 1972. Ovom sledu dodaju se i Miloševićeve žrtve iz 1990-ih. U Hrvatskoj su rehabilitovani domobrani, delom i ustaše, zatim žrtve Blajburga iz 1945. i žrtve "hrvatskog proljeća 1971". Oživljavanje tabuizirane istorije, utemeljeno novom žrtvenom svešću, neretko završava u ekstremima. Apsolutna moralna superiornost žrtava komunističkih zločina je svuda metapolitičko jezgro novog prevladavanja prošlosti. Druga pretpostavka ove vrste je pretenzija na mudrost koja izvire iz osvedočenog stradanja pod komunistima koja i najbanalnijoj emigrantskoj literaturi pribavlja visok naučni status. U središtu savremenog nacionalnokonzervativnog prekrajanja prošlosti preinačen je odnos i prema fašizmu. Nužan uslov današnje nacionalističke obrade socijalizma je blokiranje obrade vlastite fašističke prošlosti. "Zaboravljene žrtve" nisu samo posledica istorijskog neznanja nego su svesno otkriće nove politike sa prošlošću. Srpska i hrvatska istoriografija dokazuju stav V. Benjamina da je svaka vladajuća istorija u stvari "istorija pobednika" u kojoj su tema samo vlastite žrtve. Poslesocijalistička istoriografija je razvila senzibilitet za mitove o nacionalnoj prošlosti. U tom sklopu je socijalizam optužen zbog zaborava nacije koju je čuvala konfesija:

komunisti su navodno Hrvate odvojili od katolicizma, a Srbe od Hilandara. Konzervativno vraćanje praizvoru je važan imperativ nove istorijske didaktike.

Nije neprirodno što društvo izdeljeno po etničkim, kulturnim i socijalnim linijama u periodu transformacije traži integrativne elemente u istoriji. Antifašizam je bio važan integrativni sadržaj socijalističke federacije, ali i komunističko ideološko sredstvo vladanja. Antifašizam, tj. organizovano sećanje na partizanski otpor i oktroisani Titov kult nisu služili samo sistemskopolitičkom obezbedjenju lojalnosti nego su jačali i jedinstvo države. Bratstvo i jedinstvo je balansiralo nacionalnu slavu i odgovornost jugoslovenskih naroda. Komunističko dekretirano sećanje je imalo kosmopolitsku ulogu, ali je sprečavalo sećanje na medjuetnički rat. Njime je učvršćivana vlast SKJ, ali i medjunacionalna trpeljivost, jer "rane nisu pozledjivane". Nakon Titove smrti srpska istoriografija otvara nacionalne frustracije tvdeći da Srbi nisu dovoljno uvažavani kao žrtve. Medjutim, vakuum sećanja potisnute istorije (lišen obrade različitih sećanja u dekretiranoj raspravi) osvetio se tek početkom 1990-ih. Posle 1990. istorija Jugoslavije i Drugog svetskog rataje u različitoj meri revidirana kod novih balkanskih država, posredujući nacionalni revanšizam. Jugoslavija je vrlo brzo iz prirodne pretvorena u neprirodnu zajednicu, a antifašizam je naglo postao nacionalistički kapital. Partizani su prestali da budu junaci, to su postale "nacionalne patriote" i kolaboracionisti. Dovoljno je biti žrtva komunista da bi se stekao status patriote. Sistem sećanja, uz pomoć nove istoriografije, stvara novi istorijski identitet i novu organizaciju mržnje. Erozija stare politike sa prošlošću još uvek teče u znaku "emancipatorskog nacionalizma".

Danas se s razlogom kritikuju bele fleke komunističke istoriografije. Medjutim, kod obrade socijalizma u isto vreme nastaju žute mrlje skopčane sa slepilom za različite činjenice. Žuta mrlja povezuje oštrinu uvidjanja sa slepilom prema izvesnim činjenicama (K. Wojciechowski, K. Mannheim). Tako su npr. kod današnjih iskrivljenih vidjenja socijalizma iščezli iz vidokruga egzaktne modernizacijske tekovine jugoslovenskog socijalizma (kosmopolitizacija prostora, visoka horizontalna i vertikalna pokretljivost, otvaranje ka svetu i si.) koje se ignorišu kod ocene prošlosti koja je prožeta nacionalnim ili antitotalitarnom retorikom (Obradović, Perišić). Reč je o novoj salonskoj kulturi sećanja koja je nezamisliva bez kritike socijalizma. Dok je beline socijalističke istoriografije moguće prevazići novim istraživanjima, uklanjanje žutih mrlja je teže, jer se radi i o duhu epohe. Za beline je odgovorna komunistička istoriografija, za žute mrlje, pak, savremeni nacionalistički i antitotalitarni konformizam.

Komunistička dihotomna shema o revoluciji i kontrarevoluciji ukinuta je i potisnuta novim shemama: patriote-izdajnici, mondijalisti-demokratski nacionalisti, totalitarizam-demokratija, komunisti protiv svih drugih. Istorijski kontinuiteti i dugi procesi se danas ne shvataju u socijalnom nego u nacionalnom duhu i povezani su sa raznovrsnim teorijama zavere. KPJ je prevedena iz oslobodilačke u totalitarnu snagu, slika prošlosti dugo centrirana oko Titovog kulta je demonizirana, a žrtve komunizma (nacionalisti i kolaboracionisti) su rehabilitovane i proglašene istinskim patriotama. Ovo izvrtanje ima dubljeg smisla. Ranije sećanje na borbu partizana je posredovalo željene

vrednosti kao što su internacionalizam, bratstvo-jedinstvo i multikulturalizam pa je komunistička kadrovska uprava na autoritaran način pomagala kosmopolitizaciju Balkanu. U izvesnom smislu je socijalizam bio u XX veku snaga globalizacije na eksplozivnom Balkanu. Danas su aktuelni pokušaji da se Titov socijalizam denuncira po Fireovom modelu, tj. poricanjem komunističkog antifašizma jer je tobože bio iznudjen, zločinački i totalitaran. Malo je istoričara koji su aktivno reagovali na stereotipe o Titu, čak i kada se sa njima nisu slagali. Diskreditovanje komunističkog izbalansiranog jugoslovenstva i antifašizma je u središtu revizionističke istorijske politike.

Potiskivanje jugoslovenskog antifašizma oslobadja prostor za nacionalističku ekskluzivnost i secesionizam. Doduše, preostala je jedna vrsta konvencionalnog antifašizma (nesporna svuda u Evropi), ali je iščezla dublja nadbalkanska antinacionalistička komponenta antifašizma. Slično se zbilo i sa Titovim imenom. Hrvati negiraju njegovu nacionalnu i komunističku politiku, ali pokušavaju da iskoriste njegovu veliku svetsku reputaciju. Stilizovanje Titovog kulta ranije se oslanjalo na boljševičku, ali i na balkansku tradiciju nadnacionalnog oca (junačka i oslobodilačka retorika). Nakon 1990. Tito je preko noći demonizovan kao totalitarni boljševik i opasni mondijalista. Obe tendencije primetne su u istoriografiji u obliku ogoljene demonizacije bez višeslojnih ocena sa distance. Posle 1990. komunistički antifašizam i antistaljinizam nisu potiskivani istim ritmom. Za razliku od Madjarske, gde je antisovjetski ustanak iz 1956. postao novi oslonac legitimacije režima, u Jugoslaviji je, čim je oslabila pretnja od lagera, antistaljinizam iz 1948. izgubio svaki značaj. Titov antistaljinizam nije imao nacionalni prizvuk i nije se mogao 1990-ih instrumentalizovati. Savremenom nacionalizmu potrebna su drugačija uporišta organizovanog sećanja. Jedino je u Srbiji do 2000. antifašizam bio važno službeno uporište sećanja. Levičarski antifašizam i antistaljinizam su u ostalim novim balkanskim državama vrlo brzo napušteni.

Akademska istoriografija brzo je stvorila novu službenu sliku sećanja radi jačanja političke lojalnosti novim elitama. Sve dok se beda jugoslovenskog društva uspešno prikazivala kao beda jednog preživelog socijalističkog modela, zagovornicima radikalne tranzicije nije bilo teško da povežu razvoj Titove Jugoslavije sa pojavom nacionalizma (Lohoff 1996). Pri tome se Tito poistovećuje sa Miloševićem, a čitav period izmedju 1945. i 2000. sasvim pogrešno naziva komunističkim. Antitotalitarno mišljenje ne uvidja razliku izmedju Tita i Miloševića. Ne treba zaboraviti da je nacionalna i spoljna politika kod Tita i Miloševića bila potpuno različita. Milošević je uveo politički pluralizam, premda je lično bio autoritaran. Tito je, pak, uvek branio jednopartijski sistem, a lično je bio relativno kolegijalan. Titov kult je bio monopolski i službeno oktroisan, Miloševićev ne. Prvi je u svom dobu bio nadnacionalni vodja i svetski priznati državnik koji je vodio neku vrstu svetske politike, drugi, pak, provincijalni nacionalistički vodja i hazardni političar poznat samo po iracionalnom prkosu prema svetu. Dakle, pogrešno je izjednačavanje projugoslovenske i nacionalističke srpske levice (Kuljic 1998). Današnje službeno srpsko konzervativno-liberalno poistovećivanje Tita i Miloševića je funkcionalno jer novo selektivno sećanje i sračunati zaborav pokušavaju da oktroišu novi nacionalno-

oslobodilački Nulti čas - godinu 2000. Tito "protestantski boljševik" ili "poslednji Habzburg na Balkanu" nije bio strukturno povezan sa svojim naslednicima: nacionalno-imperijalističkim Miloševićem, šovinistom Tudjmanom niti sa fundamentalistom Izetbegovićem.

4. 3. Uloga istoriografije

U Srbiji nije osnovana nikakva *Enquete* komisija (kao u DDR-u) za obradu komunističke diktature, a na univerzitetima isti profesori iz socijalizma predaju savremenu istoriju. Razlika je i u tome što su bivši komunistički istoričari promenili priču, namesto radničkog samoupravljanja stupio je nacionalni interes kao istraživački prioritet. Srpska osobenost "obrade socijalizma" je u tome što je oživljeni nacionalizam neobično brzo normalizovao radikalnu konverziju s leva na desno.

Apsolutni prioritet nacionalnog interesa objašnjava glavni tok revizionizma srpske istoriografije. U meri, naime, u kojoj je revanšistički nacionalizam normalizovan i smeštan u kontinuitet istorije, preobražavao se u nacionalnoj samosvesti socijalizam u goli totalitarizam. Sve izrazitije potiskivanje sećanja na relativno stabilnu socijalnu i nacionalnu sigurnost socijalizma (u kom su i svi Srbi bili u jednoj državi) postaje pod znamenom antitotalitarizma službena verzija istorije. Uopšteno gledano, u ostvarenju složenog i protivrečnog zadatka integracije države i secesije, pravdanja rata i mira, istoriografija u Jugoslaviji je ranije kao i danas imala više afektivni nego kognitivni učinak. Uvek je imala ulogu stvaranja identiteta, ranije stabilizatorskog (antifašističko jugoslovenstvo), danas eksplozivnog (antitotalitarni nacionalizam). Zbog snažnog društvenointegrativnog učinka i oblikovanja identiteta u nacionalnom pravcu, sećanja na minule ratove su lako postajala sadržaji političke mobilizacije, što se naravno štetno odražavalo na diferenciranost naučne analize. Diktat sećanja je i danas kao i ranije snažan, premda su posledice različite prirode. Postoji jedan osvrt na ulogu istoriografije u socijalizmu (Stanković, Dimić 1996), ali ne i na njenu ulogu nakon 1990. U socijalizmu je na delu bilo dekretirano nadnacionalno sećanje (sa "komunikativnim prećutkivanjem" ranijih medjuetničkih ratova), kod poslesocijalizma eksplozivna kombinacija manipulativno usmeravanih i spontano oživljenih nacionalističkih oslobodilačkih sećanja. U socijalizmu je pisanje istorije nadzirao partijski kadar. Danas nema partijske kontrole, ali jednostranosti nisu manje. Danas je nadpartijski nacionalizam na drugi način u obliku slepog patriotizma postao skoro obavezni novi konformizam. Premda je danas otvoren prostor za pluralističko tumačenje istorije, srpska istoriografija u velikoj meri još nije iskoristila ovu šansu zbog pritiska drugih oblika politizacije. Etnički antilevičarski konformizam daje osnovni ton srpskoj istoriografiji. Naročito je upadljiva klerikalizacija etničke rasprave i crkvena martirologija. Nova slika istorije je kao i ranije konstruisana na dualistički, često manihejski način, ali danas sa novim junacima, žrtvama i dželatima. Za razliku od komunističke istoriografije (gde je direktivno usmeravana bila borba protiv nacionalizma vlastite nacije) kod današnje srpske i hrvatske istoriografije gotovo da nema nikakvog

kritičkog odnošenja prema ulozi vlastite nacije niti primisli o kolektivnoj krivici. Namesto samokritike vlada siepi patriotizam koji vlastiti narod uvek vidi kao žrtvu. Gotovo da nije potrebno dodavati da se sa ovakvom selektivnom obradom istorije ne može uspostaviti racionalan odnos prema prošlosti. Preostaje samo legenda o nacionalnoj veličini, svetloj i ponosnoj nacionalnoj istoriji. Zato i nema spora tipa *Historikerstreit* unutar nacionalne istoriografije (kao što su npr. debate oko fašizma u SR Nemačkoj ili kao što je kritika SAD imperijalizma u radovima N. Čomskog). Umesto toga, još je aktuelna restaurativna normalizacija nacionalne države uz pomoć isticanja zločina drugih i nedužnosti vlastitih žrtava. Nešto kao kultura sećanja XIX veka. Istoriografija koja počiva na organizovanom zaboravu žrtava nedela vlastite nacije ne može prevladati prošlost, tj dospeti do racionalnog objašnjenja uzroka koji su odveli iracionalnim sukobima i iskorenjivanjima drugih.

Pomenutom stanju daje posebnu boju to što prevladavanje prošlosti u Srbiji još uvek ima snažan provincijalan ton. Samo mali broj istraživača socijalizma koristi stranu literaturu. Da li uopšte treba podsećati daje vidjenje vlastite prošlosti površno i nepotpuno bez sagledavanja celine procesa u okruženju. Obrada jugoslovenskog socijalizma je samo deo obrade evropskog socijalizma i u tom sklopu treba posmatrati njene domašaje i lutanja. Kod nas se najčešće radi o novoj obradi već poznatog arhivskog materijala, ali sada sa "novim naočarima". Dok su ranije bile zanimljive svetle strane socijalizma, danas se ističu tamne. Samo mali deo istoričara iz starije i srednje generacije sledi stare istraživačke prioritete (antifašizam i partizanska borba), dokse većina istraživača trudi da rehabilituje monarhistički četnički pokret ili kvislinge kao žrtve komunista. U središtu revizionističke politike sa istorijom je napor za diskreditovanjem komunističkog antifašizma. Tako je nastala revizionistička teza da je D. Mihajlović, a ne Tito bio prvi antifašist na Balkanu (K. Nikolić), ili da M. Nedić i D. Ljotić nisu bili kvislinzi nego patriote (D. Medaković, "Srpske organske studije"). Teško je reći da li je ovaj revizionizam imao više politički nego naučni odjek.

Njegova psihološka i medijska privlačnost je svakako u tome što se prikazuje kao pokušaj prevladavanja tabu zona i belih fleka komunističke istoriografije. U publicistici ovo nastojanje privlači pažnju kao senzacija. Nova oblast istraživanja su Titovi zločini (K. Nikolić, V. Gudač, Z. Janjetović), teror (literatura o golom Otoku) i pre svega komunistička nacionalna politika, koja je tobože po Srbe bila katastrofalna (V. Djuretić, V. Krestić). Jučerašnje žrtve (komunisti) prerasle su u nacionalne izdajnike ili sovjetske agente. I partizanska borba se tumači u nacionalnom ključu. Istorija Drugog svetskog rata se sasvim izričito nacionalizira i dejugoslavizira. Istorija se čisti od internacionalizma čiji je moto dugo bio "bratstvo-jedinstvo". Možda bi pomenute promene bile razumljivije da su bile rezultat teorijske i metodskog zaokreta u istoriografiji. Naime, danas neohermenutički pristup u svetu s razlogom skreće pažnju na "zaboravljenu istoriju". Medjutim u srpskoj istoriografiji "zaboravljenu istoriju" ne čine mnogi koji su do sada bili potisnuti na rubove razvoja, nego pre svega protivnici komunista. Time je "zaboravljena istorija" preuzela aktivnu političku ulogu. U Srbiji se danas Titova politika u najvećem delu radova posmatra

kao antisrpska (Djuretić, Petranović), dok su neutralne ocene Titove uloge u manjini (D. Petrović, S. Cvetković, M. Vasić). Časopis "Tokovi istorije" koji je uredjivala L. Perović bio je doduše izuzetak od globalnog istoriografskog nacionalističkog kursa, ali ne i od antitotalitarizma. Kada je u pitanju Titova spoljna politika, tu ima više odmerenijih istraživanja (D. Bogetić, Lj. Dimić, Dj. Tripković, Dj. Borozan). Lako je pojmljivo što više nisu aktuelni Titovi uspesi (u privredi, diplomatiji i obezbedjenju nacionalnog mira), već žrtve Titove politike. Ali je neverovatno sa kojom brzinom je srpska istoriografija načinila zaokret od glorifikacije Tita ka njegovoj demonizaciji. Antititoizam je kod inteligencije postao salonski deo identiteta. Kao što je opravdano tumačiti antifašizam kao središnji sadržaj komunističke istorijske politike, tako je pogrešno posmatrati komunističku politiku kao antisrpsku. Kod većine evropskih država istoričari iz nacionalnih akademija nauka su pre svega zainteresovani za stvaranje svetle vizije nacionalne prošlosti. U srpskoj istoriografiji prevladava još uvek selektivno istorijsko pripovedanje bez razvijene strukturne istorije ili istorije svakodnevnice. Analize samo redje prevazilaze dogadjajnu hronologiju. Donekle drugačiji odnos prema socijalizmu imaju predstavnici mladje generacije srpskih istoričara koji nisu bili opterećeni apologijom komunizma. Kod nekih istoričara iz ovog kruga mogu se sresti istraživački pristupi iz istorije svakodnevnice ili kulturne antropologije (M. Ristović, P. Marković, S. Naumović) ali ovi pristupi još nisu dovoljno teorijski i metodski osmišljeni (vid. časopis Godišnjak za socijalnu istoriju). U zametku su i privredna istorija (S. Djurović), socijalna istorija (M. Isić, Ž. Jovanović), istorija crkve u socijalizmu (R. Radić, N. Žutić, D. Živojinović) i istorija vojske (M. Bjelajac). Problem metodskog posredovanja narativne, strukturalne i kulturne dimenzije u istraživanju socijalizma još nije ni postavljen. A pitanje o srpskim nacionalističkim predrasudama i stereotipima u istoriografiji nije ni otvoreno. Napred pomenuti ostrašćeni "izvanteorijski" činioci istorijskog istraživanja još uvek sputavaju traganje za složenom istorijskom istinom. Nasuprot različitim verzijama redukcionizma, društvena istorija jugoslovenskog socijalizma se valjanije može objasniti, opisati i razumeti promišljenom i inkluzivnom kombinacijom pojmova i metoda iz: 1. teorije o modernizaciji, 2. hermeneutike i 3. nekih istoričnih verzija teorija o totalitarizmu. Svako jednostrano tumačenje je redukcionizam. Jugoslovenski socijalizam nije bio nikakva homogena niti statična celina već sled različitih faza koje treba analitički raščlaniti i rekonstruisati. Za sve faze ne važi isti prioritet metoda tumačenja. Za prvu fazu (1945-52) važna je politička nadeterminacija, za drugu (1952-1980) su važni tržište, potrošačke vrednosti i kulturni pluralizam, za treću fazu (1980-90) upadljiv je latentni politički pluralizam prožet manje ili više otvorenim republičkim i medjunacionalnim sukobima. Samo odmereno kombinovanje različitih teorijsko-pojmovnih pristupa može da razdvoji modernizacijske, autoritarne i stagnantne sadržaje jugoslovenskog samoupravljanja i njihovo protivrečno sapostojanje.

Tako se npr. svakodnevnica socijalizma, tj. sadržaji života malih ljudi (radno vreme, slobodno vreme, stanovanje, putovanje) ne može objašnjavati niti opisivati uz pomoćteorija o totalitarizmu. Premda je istorija odozdo (mikro istorija) na posredan način zavisna od politike, ona ima i vlastiti relativno nezavisan ritam koji nije istovetan sa

makroistorijom. Pitanje je, doduše, da li mladi istoričar ukorenjen u novu epohalnu svest može hermeneutički razumeti svakodnevnicu socijalizma, kao onaj koji je proživeo. Osim toga, u krizi je mnogo lakše pripremiti poistovećivanje sa žrtvama socijalizma, nego stvoriti diferenciranu i višeslojnu sliku socijalizma. Nema krize koja trpi nijanse ili neutralne ocene. Za razliku npr. od Madjarske, gde je nakon meke diktature i relativno beskonfliktnog prelaza usledilo blago prevladavanje prošlosti, u Jugoslaviji je nakon još blaže Titove diktature usledio žestoki gradjanski rat i borbeno prevladavanje prošlosti. Bolji dokaz da prevladavanje prošlosti više zavisi od poslesocijalističkih prilika nego od socijalističkog iskustva teško daje potreban. S druge strane, za razliku od Rusa, koji se u celini uzev osećaju više žrtvama savremenog doba, politike Zapada ili zavere elita, u Jugoslaviji je sećanje na socijalizam povezano sa sećanjem na tragičnu višenacionalnu državu. Dok u Rusiji u pogledu prošlosti uglavnom vlada ćutanje skopčano sa osećanjem izgubljene imperijalne prošlosti, kod Srba, koji se uglavnom osećaju gubitnicima, istoriografija sugerira viziju Srba kao žrtava socijalizma. Iskrivljena slika socijalizma ima još jednu važnu funkciju: ona zamagljava unutardruštvenu raspravu oko krivice za gradjanski rat 1990-ih. Mehanizmi potiskivanja srpskog fašizma i kolaboracije 1941-45. tesno su povezani sa mehanizmima potiskivanja krivice vlastite nacije za gradjanski rat 1991-95. U tom kontekstu socijalizam je prepoznat kao glavni krivac. Za razaranje sećanja (J. Perels) koriste se odbranbeni mehanizmi koji umanjuju dostignuća socijalizma. Njih prate nastojanja koja neutralizuju ili umanjuju zločine nacionalnokonzervativnih (četnika) i fašističkih pokreta u Srbiji (K. Nikolić). Ranije potiskivanje sećanja na fašističku kolaboraciju i srpski fašizam je u znaku novog poimanja patriotizma napušteno, jer je u izvesnoj meri postalo salonsko rehabilitovanje kvislinga. U tom smisli je Hitlerov saveznik M. Nedić (srpski Peten) uključen u 100 najznačajnih Srba. I ovde je važno pravdanje ove rehabilitacije antikomunistička martirologija, tj. okolnost daje Nedić bio žrtva komunista.

Novi antitotalitarni istoriografski duh sasvim ignoriše raniju nespornu činjenicu da je jugoslovenski socijalizam bio drugačiji od lagerskog socijalizma Još manje je danas aktuelna činjenica da Titova Jugoslavija u periodu svog postojanja nikada nije napuštala opšti kurs modernizacije i u ovom delu Balkana bila prva moderna državna tvorevina (Hobsbawn, Lohoff, Kuljić). Modernizacija je doduše bila autoritarna i blokirana, ali i lišena medjunacionalnih sukoba. Jednostrana istraživačka usmerenja ignorišu rezultate socijalističke modernizacije, neopravdano precenjuju snagu politike i centra i potcenjuju specifičnu nezavisnost društvene pokretljivosti. Premda ni pomenuti redukcionistički obrasci tumačenja nisu lišeni odredjenih novih istraživačkih rezultata, oni glavnom nisu vodili računa o osobenim istorijskim i socijalnim prilikama jugoslovenskog socijalizma. Da bi se celovito shvatila razvojna dinamika jugoslovenskog samoupravnog socijalizma treba se čuvati jednostranog monopola pojedine istraživačke usmerenosti i težiti kombinovanju višeslojnih obrazaca tumačenja i objašnjenja. Ni pojmovi za objašnjenje složene stvarnosti nisu lišeni paradoksa: autoritarna modernizacija, oslobodilačka politička kultura, harizma razuma i si. Ne treba zaboraviti da je paradoks samo naizgled pogrešan ili

protivrečan iskaz. Dobro uočen paradoks skreće pažnju na jednu višu dijalektički zgusnutu istinu, a najčuveniji paradoks je Sokratova izjava "Ja znam da ništa ne znam". Jedva da je potrebno dodatida su za prihvatanje višeslojnih teorija stabilni vannaučni uslovi nužna pretpostavka. Ugroženost i kriza traže manihejska tumačenja. Otuda suočavanja sa nasledjem prošlosti u Jugoslaviji ne samo što još nije okončano već je sudeći po medjubilansu u naddogadjajnom segmentu iskrivljeno.

4. 4. Društveni izvori revizionizma

Iznetu ocenu treba u sociološkosaznajnom pogledu razviti. Da li je, naime, u prostoru opterećenom permanentnim ratnim stanjem, razgradnjom država i nesigurnošću revizionizam prirodan i normalan? Ili je samo nešto manje upadljiv ne u drugim prostorima? Da li realne nedaće pravdaju ili samo objašnjavaju reviziju istorije? Drugim rečima, da li je istoriografski revizionizam prirodni izlaz iz nesigurnosti ili pragmatično sredstvo preživljavanja kao što je npr. bila konverzija u prošlim verskim ratovima? Pitanje o uzrocima savremenih idejnih zaokreta mora se drugačije postaviti: da li je, naime, uopšte normalno i moguće u pomenutom kriznom stanju preživeti bez sumnje u prethodnu veru, tj. bez konverzije? Uprkos nepovoljnim vansaznajnim okolnostima ipak se revizionizam u nauci ne može oceniti kao normalna i poželjna pojava. Istini za volju, krajem XX veka u Zapadnoj Evropi ili SAD bilo je lakše ostati levičar nego u balkanskom haosu. Na Balkanu je levica dospela u istorijskopolitičku defanzivu, zbog čega su i mnogi istoričari izmenili vlastito vidjenje socijalizma. Štaviše, ovde su kritičari revizionizma stigmatizovani kao nacionalni izdajnici ili anahroni boljćevici. Balkanske amplitude u promeni opredeljenja radikalnije su nego u Zapadnoj Evropi. Ovde su masovni zaokreti od komunizma ka narodnjačkom desnom ekstremizmu gotovo normalizovani. Zaključak ove analize je da je istoriografski revizionizam na Balkanu višeslojan: treba ga ideološkokritički tumačiti i masovnopsihološki razumeti, a ne moralistički osudjivati. Uzroci su mu raznovrsni: radi se o novoj istorijskoj perspektivi, novoj epohalnoj svesti, ali i pragmatičnom saobražavanju potrebama vlasti. Ne treba potcenjivati ni gubitak orijentacije i potragu za identitetom kao izvor revizije. Reč je o tumačenju snažnog zaokreta u opredeljenju jugoslovenske inteligencije u vrlo osobenom istorijskom prelaznom periodu. I u osnovi prikazane izmene vidjenja socijalizma je masovno raširena iluzija da je prevladavanje prošlosti u osnovi moguće, ali da se iz njega lično priznanje vlastitog diskontinuiteta mora izuzeti. Drugim rečima, vizija prošlosti jeste izmenjena, ali ja sam ostao dosledan. Mehanizmi potiskivanja vlastite prošlosti su raznorodni: od blokirane prerade ili sistematskog razaranja sećanja do pragmatičnih i prozirnih pokušaja racionalizacije, pa sve do golog prećutkivanja. Kultura sećanja konvertita u osnovi je izobličena i lišena samorefleksivnog suočavanja sa slepim mrljama istorijske svesti, pa pokazuje kako se od vlastite prošlosti pravi politika. Snažno potiskivanje sećanja na vlastitu komunističku prošlost je u znaku sistemske amnezije u odredjenom smislu preraslo u službenu politizaciju istorije. Ovaj proces teče relativno spontano jer potraga za

društveno poželjnom biografijom i negovanje sećanja koje iziskuje novi identitet (J. Kocka) na Balkanu se javljaju u ekstatičkim i oslobodilačkim obrascima. Bilo bi odveć uprošćeno tvrditi da je sudbina balkanskih nacionalizama predodredjena geografijom, jer bi ova teza mogla zvučati kao rasterećenje hazardne ratoborne dnevne politike. Ipak se mora priznati da nacionalna demokratska politika mora biti mnogo opreznija i slojevitija u novonastalim balkanskim državicama opterećenim istorijskim sećanjem nego u stabilnijim regionima. Zbog toga se ovde prikazani zaokreti istorijske svesti moraju pažljivo raščlanjavti i istorijski tumačiti. Potrebno je pažljivo razgraničiti slojeve revizije i motive konverzije: (1) oni mogu biti podstaknuti golom apologijom sistema vlasti, (2) nošeni osećanjem ugroženosti vlastite nacije, ili (3) mogu nastati pretežno kao rezultat prirodnog naučnog sazrevanja. Radi se o sličnim, ali ne i istim motivima koji se mogu prožimati, ali i na iskrivljen način doživljavati. Ne manje bi bilo pogrešno poistovećivati raznorodne nacionalističke motive (postoje oni koji pravdaju vlast, zatim opozicioni, liberalni, konzervativni, levičarski, fašistički, svetovni ili verski nacionalizam) iako se mnogi neretko uzajamno prožimaju i pojačavaju. Da li će savremena antitotalitarna vidjenja socijalizma i dalje sazrevati i biti podvrgnuta kritičkoj oceni, ili neće, to će u mnogome zavisiti od vannaučnih okolnosti, pre svega od pacifikacije Balkana.

Lako je pojmljivo da se u svakom društvu potresenom raspadom i krizom identitet uspešno učvršćuje preko stereotipa. Srpska istoriografija je krajem XX veka više pomagala nego što je narušavala ovaj proces. Podrobnije istraživanje bi preciznije pokazalo srazmeru izmedju dve stigme u istoriografskoj obradi socijalizma: totalitarnog boljševizma s jedne i mondijalističkog jugoslovenstva s druge strane. Ipak, osim nametane kulture sećanja odozgo i protivrečni interesni sklopovi odozdo još uvek odredjuju sećanja na socijalizam. Drugačija kultura sećanja i revizija odnosa prema žrtvama (uključujući i one iz drugih nacija) bi možda mogla omogućiti realnije vidjenje socijalizma i neselektivni odnos prema prošlosti. Medjutim još uvek nema nužne distance prema politizaciji žrtava. Kolektivna rekonstrukcija slike istorije i vidjenja socijalizma zavisiće od interesnog položaja budućih generacija, kao osobenih zajednica iskustva i sećanja (P. Nora, H. Bude). Sa izmenom generacija menjaju se i žrtve, pitanje o krivici a time i sećanja na socijalizam. Već danas bi istorijskonaučna obrada multinacionalnog i multikulturnog socijalizma zbog globalizacijskih zahteva morala da u svojoj "didaktici komunizma" vodi računa o izmenjenom mentalitetu E-mail generacije. Još uvek je, medjutim, neizvesno da li će smirivanje medjunacionalnih napetosti (pre svega izmedju Srba i Hrvata) podstaći racionalnije ophodjenje prema višenacionalnoj zajedničkoj socijalističkoj prošlosti.

Ne može se učiti iz prošlosti bez kritičkog suočavanja sa proučavanjem vlastite prošlosti, tj. bez preispitivanja teorijskih i metodskih načela istoriografije, kriterija kod izbora i proglašenja istorijski prioritetnih sadržaja, a naročito funkcija istorijskog znanja i obrazaca njihove instrumentalizacije. U Srbiji je stara slika istorije uklonjena sa žarom prihvatanja novog identiteta, ali su u potrazi za novim znanjima najčešće samo oživljene stare nacionalnevizije. Razumljiva zasićenost socijalističkom istorijskom didaktikom

izazvala je ne manje jednostranu reakciju. Izgleda da je to slučaj kod svih zemalja tranzicije gde je udeo nacionalne istorije uukupnoj nastavi istorije izmedju 60% i 80% Takodje je svuda uočena nekritička imitacija zapadnih standarda u analizi društvenopolitičke strane istorijskog razvoja (Ecker 1996).). U Češkoj i Madjarskoj su takodje odmah 1989 revidirali istoriju. Sovjetske intervencije iz 1956. i 1968. su ranije tumačene kao spasavanje ugroženog socijalizma i internacionalistička pomoć, danas kao okupacija (Keplingen 2001). Dakle srpska istoriografija uklapa se u kulturu sećanja okruženja koju karakteriše sapostojanje oživljenog nacionalnog sa pokušajem imitiranja Zapada. Ovaj opšti tok je na Balkanu ipak primio dramatičnije crte zbog rata, a uloga istoriografije bila je daleko aktivnija. Cilj ovog osvrta je da skrene pažnju na pitanje da li bi realnijem poimanju istorije doprinelo kada bi se nužni kritički odnos prema socijalizmu lišio prikazanih apriornih antitotalitarnih i nacionalističkih komponenti? Istorijsko znanje treba da omogući da se u budućnosti oformi diferencirano i višeslojno razumevanje prošlosti koje ne bi bilo podredjeno društvenointegrativnoj funciji istoriografije. Iz rečenog bi trebalo da bude jasno bar upozorenje da se prošlost odveć meri političkim standardima današnjice. Cilj je bio, medjutim, da se pokaže i da je objašnjenje provale prošlosti zbog zasićenosti, tj. dugo potiskivanog i diskreditovanog nacionalizma, odveć površno i udobno pravdanje srpske politike sa prošlošću. Može li, tome nasuprot, kritika vlastitog nacionalizma biti obnovljeni moralni standard kojim se meri stupanj saučestvovanja i istoričara u pravdanju medjuetničkih sukoba? Ili se treba prepustiti nadi da će imperativi globalizacije i nove generacije neopterećene šovinizmom spontano podstaći zakasnelo pomeranje svesti koje uvek karakteriše reaktivni zaokret od sveobuhvatnog potiskivanja ka otvorenom samopotuživanju?

Literatura (izbor):

Barbu, Daniel (2000): Der postkommunistische Antikommunismus, Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik, H. 1.

Bialas, Wolfgang (1998): Historische Erinnerung und gesellschaftlicher Umbruch. Die DDR im Diktaturenvergleich, Berliner Debatte Initial 9 (1998) No. 6.

Bogetić, Dragan (1993): Laviranja jugoslovenske spoljne politike, Istorija XX veka, god. XI. br. 1-2.

Borozan, Đorđe (1997): Posrednik mira između "gvozdenih zavesa" (razgovori Tito-Hruščov u Kremlju 1956), Vojno-istorijski glasnik g. XLVI, br. 1.

Ćosić, Dobrica (2001): Piščevi zapisi I, I11955-1980, Beograd, F. Višnjić.

Čolović, Ivan (1994): Die Erneuerung des Vergangenen - Zeit und Raum in der zeitgenössischen politischen Mythologie, in Stefanov, N. /Werz, M, Bosnien und Europa - Die Ethnisierung der Gesellschaft, Frankfurt/M., Fischer.

Ecker, Alois (1996): Die Entwicklung des Geschichtsunterrichts in Zentral - und Osteuropa Eine Einführung, Beitrage zur historischen Sozialkunde. 26. Jh. N. 2.

Höpken, Wolfgang (1999): Vergangenheitspolitik im sozialistischen Vielvölkerstaat: Jugoslawien 1944 bis 1991, in Bock, P., Wolfrum, E. (hg.), Umkämpfte Vergangenheit, Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht.

Dimić, Ljubodrag (1998): Josip Broz, N. S. Hruščov i mađarsko pitanje 1955-56, Tokovi istorije 1-4.

Dimić, Lj. (1999): Jugoslovenska država i istoriografija, Tokovi istorije, 1-4/.

Đilas, Milovan (1990): Druženje s Titom, Beograd, Zaslon.

Đuretić, Veselin (1992): Razaranje srpstva u XX veku, Beograd, SANU.

Ilić, Vladimir (1998): Oblici kritike socijalizma (Formen der Kritik des Sozialismus), Gradska biblioteka" Ž. Zrenjanin", Zrenjanin 1998.

Ilić, V. (2000): Stav prema Zapadu - mlađa srednja generacija kao mogući akter promene, u Potencijal za promene, Helsinške sveske No. 2, Beograd.

"Internet intervju iz 1996. godine predsednika DSS V. Koštunice", URL:http://www.dss.org.yu/arhiva/intervj u96. html

Jansen, Stef (2001): Svakodnevni orijentalizam: doživljaj "Balkana" /" Evrope" u Beogradu i Zagrebu, (prevod s engleskog) Filozofija i društvo XVIII

Janjetović, Zoran (1997): Logorisanje vojvođanskih Nemaca od nov. 1944. do juna 1945, Tokovi istorije, br. 1-2.

Kuljić, Todor (1998): Tito - sociološkoistorijska studija, Beograd, Institut za političke studije.

Lohoff, Ernst (1996): Der Dritte Weg in den Bürgerkrieg Jugoslawien und das Ende der nachholenden Modernisierung - Horlemann Verl., Bad Honnef.

Marković, Predrag (1996): Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965, Beograd, Službeni list.

Milosavleski, Slavko (1990): Kontradikcije Josipa Broza, Beograd, KIZ" Dositej".

Mitrović, Momčilo (1997): Izgubljene iluzije - prilozi za društvenu istoriju Srbije 1944-52, Beograd.

Nikolić, Košta (1999): Istorija ravnogorskog pokreta I-III, Beograd, Srpska reč.

Obradović, Marija (1995): "Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-52, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

Perišić, Miroslav (1994): Modernizacija srbije u drugoj polovini XIX veka, Tokovi istorije, br. 1-2.

Petranović, Branko (1993): Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije, Beograd, Službeni list.

Petranović, B. (1994): Istoričar i savremena epoha, Beograd, Vojska.

Petranović, B. (1995): Zapisnici sa sednica Politbiroa CK KPJ od 1945. do 1948., Beograd, Arhiv Jugoslavije.

Petranović, B. (1998): Istoriografske kontraverze, Beograd, Službeni list.

Radić, Radmila (1997): Verom protiv vere: država i verske zajednice u Srbiji 1945-53, Beograd.

Ristović, Milan (1999): Obični ljudi, Beograd, Geopoetika.

Smolar, Aleksander (2000): 1989 - Die vergessene Revolution? Transit 2000.

Stanković, Đorđe/ Dimić, Ljubodrag (1996): Istoriografija pod nadzorom, I, II, Beograd.

Steinbach, Peter (1999): Postdiktatorische Geschichtspolitik, in Bock, P., Wolfrum, E. (hg.), Umkämpfte Vergangenheit.

Tripković, Đoko (1995): Spoljni faktori i politička kretanja u Jugoslaviji 1945-55, Istorija XX veka, g. XIII, br. 2.

Vinnai, Gerhard (1999J; Welche Gesellschaften können noch Friedfertigkeit stiften? Frankfurter Rundschau 23.10.1999.

Živojinović, Dragoljub (1998): Srpska pravoslavna crkva i nova vlast 1944-1950, Beograd, Hrišćanska misao.

ZAKLJUČAK

SEĆANJE IISTORIJSKA SVEST KAO SMETNJA I PODSTICAJ RAZVOJU

U knjizi je pokazana jedna strana prevladavanja prošlosti - prerada slike istorije krajem XX veka: društvena uslovljenost nove epohalne svesti, glavni obrasci nove planske ideologizacije prošlosti, ali i spontana iskrivljavanja užegrupnih i ličnih sećanja izazvana novim sukobima i interesima. Uočena je snažna aktivizacija društveno-integrativnih sadržaja istorijske svesti kod osmišljavanja novih idejnih sukoba. Kakav je odnos razvoja i sećanja, tj. kako novi obrasci ideologizacije istorije utiču na globalni pravac razvoja? Da li provala nacionalne svesti koči globalizaciju ili je na delu prolazno usaglašavanje kroz sukobe?

Kod odgovora na ova pitanja treba imati na umu da nakon okončanja sukoba svako izmirenje traži novo vidjenje prošlosti, ili bar njeno modifikovanje. Proces modifikovanja kolektivnog sećanja je složen, jer traži kritičku izmenu vlastite prošlosti i njeno uskladjivanje sa prošlošću drugih grupa. Osim toga, izmena kolektivnog sećanja je vrlo osetljiv proces jer dotiče suštinu identiteta grupe. Na ponovnom pisanju istorije rade timovi istoričara koji uklanjaju mitološke naslage i uključuju nove sadržaje. To se ostvaruje tako što se: 1. priznaje i vlastita odgovornost u minulom sukobu; 2. osvetljavaju se zločini; 3. rivalska grupa se prikazuje u pozitivnijem svetlu; 4. traže se iz prošlosti periodi mirnog suživota i ističu kao ključni za suživot u budućnosti. Npr. francusko-nemačka komisija iz 1950. je napustila tezu o urodjenom neprijatejstvu Francuza i Nemaca i izmenila udžbenike istorije. Bio je to zametak idejnog jezgra Evropske zajednice. Slično je bilo sa SR Nemačkom i Češkom 1990-ih, kada je izmirenje tražilo novu viziju prošlosti. Pre nekoliko godina Rusi su priznali ubistvo nekoliko hiljada poljskih oficira u Katinu 1939. iako su godinama tvrdili da su to Nemci uradili. Usledilo je priznanje odgovornosti i izvinjenje. Izmena prošlosti je uslov izmene aktuelnih odnosa.

Priznanje odgovornosti prati i neravnomerno sazrevanje istorijske svesti. Ovaj proces je višestruko protivrečan i opterećen dodatnim sukobima. Uprkos nužnosti toka sazrevanja istorijske svesti, opšti utisak je da je preradjena istorija krajem XX veka odveć brzo prilagodjena novim imperativima razvoja, pri čemu stupanj njene ideologizacije nije opao u odnosu na stanje u periodu hadnog rata. Na novo epohalno iskrivljavanje istorije utiču interesi globalnih sila, ali i lokalnih elita. Okolnost da su današnje raznovrsne revizije istorije manje uskladjene nego u periodu blokovske podele sveta ne svedoči o poželjnom idejnom pluralizmu, već o haotičnosti i previranju nove epohalne svesti. Nakon nestanka hladnog rata evropsku integraciju na ekonomskom planu nije pratilo društvenokulturno niti istorijsko uskladjivanje. Ovaj drugi proces zaostajao je i odvijao se u složenom

medjuuticaju novih identiteta i sukoba izmedju etnički izmešanih naroda i teritorija opterećenih separatizmom različite snage. Pokazano je kako su sećanja na Drugi svetski rat instrumentalizovana i nisu bila uskladjena sa globalizacijom. Vreme će pokazati da li će sećanja na fašizam kočiti ili podsticati želju za ujedinjenjem? Koliko je uopšte saglasnost istorijskog sećanja važna za realnu integraciju i može li se konačno dospeti bar do selektivne saglasnosti istorijskog sećanja? Drugim rečima koliko realni interesi uticajnih vladajućih krugova mogu biti kadri da organizuju zaborav u pravcu da ne bude smetnja ekonomsko-političkom ujedinjenju? Da li se sećanje može instrumentalizovati u službi globalizacije bar u meri u kojoj je instrumentalizovano u odbrani secesionizma? Dramatični slom realnog socijalizma i otvaranje Srednje i Istočne Evrope posle nestanka lagera, suočili su kontinent sa iluzijom o njenom brzom ujedinjenju jer su sukobi, koji su pretendovali na istorijsku legitimnost bili odveć duboki. Mnogo neizvesnija budućnost otvorena je pred Evropom nakon nestanka hladnog rata. Opasnost globalnog sukoba koju je skrivao hladni rat zamenila je "demokratska" realnost sa nizom sukoba koji prete da prerastu u globalne.

Zbog lake eksplozivnosti selektivnog sećanja javlja se i sumnja u uspeh ujedinjenja Evrope. Oprezni T. Džad priznao je daje 1989. glavna prekretnica evropske istorije, ali ne u smislu diskontinuiteta, već burnog sazrevanja procesa iz ranijeg doba: ujedinjenje Nemačke, slom tri slovenske federacije, promena od bipolarnog ka unipolarnom svetu. Džad, za razliku od Volerstina, predvidja snažnu obnovu nacionalnih država zato što će nacionalne vlade biti korisnije svojim gradjanima nego transnacionalni ili regionalni savezi. Prikazani tokovi revizije istorije u evropskim zemljama kao da idu u prilog ovoj oceni više nego Volerstinovoj prognozi da će globalizacija uništiti liberalizam. Da li je ipak nacija sa svojim obrascem sećanja najbolje prilagodjeni i najuticajniji izvor kolektivne i zajedničke identifikacije posle 1989. i sloma nadnacionalnog (komunističkog i antikomunističkog) identiteta? Da li će različito sećanje na svetski rat, koje je u hladnom ratu u relativno homogenizovanom obliku bilo ključno za integraciju i identitet, biti takodje važno i u XXI veku?

Ima dobrih razloga za tvrdnju da samo radikalno prevladavanje prošlosti, tj. prestanak njenog instrumentalizovanja, može biti razvojni činilac ujedinjenja. To ne znači zaborav u smislu u kom je bivši lider Bavarske F. J. Štraus istakao "da narod koji je postigao takav ekonomski napredak ima pravo da više ne čuje ništa o Aušvicu". Naprotiv, ukoliko se svaki narod okrene senkama vlastite prošlosti i suoči sa njima bez potiskivanja, izgledniji je skladniji razvoj. Ćutanje ne podstiče zbližavanje već ga samo odlaže. Raznovrsne normalizacije fašizma, petenizma i kvislinštva jesu istorijsko utemeljenje potrage za nacionalnom zajednicom. S druge strane, suočavanja sa vlastitom sramotom (najizrazitije u Švajcarskoj) izgleda da je nužno pre kritičkog stabilizovanja nužne patriotske vizije u Zapadnoj Evropi. Preobraćena istočnoevropska inteligencija u sećanju na fašizam ne vidi stid nego izvorne antikomunističke impulse, pa će tu trebati daleko više napora za stvaranje sličnog kritičkog patriotizma. Teško je predvideti kakvu će ulogu u ovim procesima imati globalizacija, jer nametanjem različitih vizija multikulturnih zajednica

podstiče i nacionalistički otpor. Ali izvesna mera usaglašenog gledanja na kolektivnu prošlost svakako je preduslov evropskog identiteta od Evra do kulture. Potrebno je izdvojiti ključne vertikalne odrednice iz bliže prošlosti kao središnje prosvetitetljske kriterije u sredjivanju zamršenih tokova, u kojima povratak prošlosti (sa nacionalizmom kao okosnicom identiteta) teče naporedo sa globalizacijom. Modernizacija i antifašizam (koji pretpostavlja kritiku iracionalnog nacionalizma) u tom pogledu mogu biti solidniji idejni potencijal od rastegljivijeg antitotalitarizma, u kojem nije prioritet kritika nacionalizma.

"Povratak sećanja" nakon 1989. jeste doprineo stvaranju evropske kulturne klime u kojoj preteže nacionalizam, ali su ovi tokovi zamršeni jer teku naporedu sa globalizacijom. Skeptičniji analitičari pitaju se da li je pobeda u hladnom ratu bila Pirova pobeda Zapada zbog provale nacionalizma i secesionizma u Evropi nakon pada Zida? Ove dezintegrativne činioce dugo je potiskivao strah od socijalističke pretnje. Pojedinačni segmenti evropske prošlosti zamršeni su kao tektonski slojevi, kreću se i deluju bržim ili laganijim ritmom, manje ili više dramatično. Nijedna prošlost nije počela 1945. niti je okončana 1989. Dugi strukturni procesi nisu prekinuti pa smo, uprkos vidljivom diskontinuitetu, još daleko od toga da možemo stvoriti alternativnu istoriju onoj sa kojom smo odrastali. Treba izmedju ostalog stvoriti i novu generaciju istoričara koja ne robuje starim prinudama i običajima, okreće se novim izvorima i kadra je da posmatra procese na uporednom planu. Zato su više u pravu oni koji upozoravaju da se danas još uvek bavimo nezavšenim poslom XX veka, tj. različitim oblicima prevladavanja prošlosti. Hladni rat unosio je red u sećanje, ali i potiskivao samopreispitivanje na Istoku i Zapadu. Svaka nacionalna svest je skup delova sećanja i delova zaborava, selektivni izbor "svetle istorije". Kako se suočiti sa teškom prošlošću na početku novog milenija koji je obeležen novom epohalnom svešću? Hrišćanstvo je davalo uvek isti odgovor: priznavanje, ispovedanje, oprost, izmirenje, konverzija. Ako nema prošlosti bez istine, nema ni budućnosti bez oproštaja (D. Tutu). Oproštaj znači skretanje u moralizam, dok je zadatak nauke otkrivanje interesa koji iskrivljavaju istinu o prošlosti.

U knjizi su pokazane različite situacija sećanja i "borba oko sećanja" koje su osobene kao i sami zločini koji opterećuju sećanje. Pokazane su u različitim sredinama napetosti i razlike različite snage izmedju ličnog sećanja, odnosno pojedinačnih uspomena, koje se pozivaju na svedočanstva i neposredno iskustvo, i javnog sećanja, tj. kulturnih uspomena kako se ispoljavaju u svečanostima, spomenicima, slikama i drugim ritualnim gestovima. Napetosti izmedju ličnog i javnog sećanja bile su važan uzrok prikazanih idejnopolitičkih debata jer se osećanja javnog mnjenja, naročito kod poslesocijalističkih režima, nisu mogla lako ignorisati. Ove napetosti olakšavale su politizaciju istorije. Premda je lično sećanje važno koliko i javno, ipak oba nisu istog ranga. Kada se pomešaju lično sećanje i javne uspomene dolazi do "gubitka istorije" (Krass 1999), tj. kada pogrešno shvaćena "istinitost" individualnog sećanja potiskuje svako javno obeležavanje istorijskog doba (u periodu meteža, rušenja spomenika, promene svesti), ali ima i obrnutih situacija kada autoritarno nametana vizija prošlosti potiskuje svako lično drugačije vidjenje iskustvo. Izabrana prošlost ili kulturna uspomena

uvek nosi obeležje epohe, pa je prošlost uvek nova (I. Svevo). Uvek se menja, a sadašnjost odredjuje prošlost. Svaka generacija nošena je vlastitim osobenim sećanjem. Zavisna je od dubine vremena do koje ta sećanja sežu. U istoriji Francuske dominira obrazac snažnog kontinuiteta koji se izdiže iznad istorijske dogadjajnosti. U istoriji Britanije i SAD kontinuitet je još snažniji. U nemačkoj istoriji u središtu kolektivne svesti su lomovi, a ne kontinuiteti (Krass 1999). To je "teret sećanja na fašizam i podeljenu Nemačku od 1945 do 1990". U SSSR-u i na Balkanu takodje dominiraju lomovi nad kontinuitetom, tzv. diktatura "Nultog časa" od koga počinje svaka nova vlast drastično menjajući istorijsko sećanje prethodne vlasti. Tamo gde realno dominiraju lomovi nad kontinuitetom, veštački se stvara kontinuitet preskakanjem ili brisanjem pojedinih faza u istoriji: srpski kvislinzi su izmedju 1941. i 1945. godine brisali iz nacionalnog kontinuiteta period izmedju 1918-41, zbog propadanja nacionalne ideje, a iz istog razloga savremena vlast u Jugoslaviji nadovezuje se na 1941. godinu preskačući potonjih 60 godina. Slično se dešava i u Rusiji. Svuda gde u sećanju dominiraju lomovi, prevladavanje prošlosti jeste dramatičnije i konfliktnije. U ovoj knjizi prevladavanje prošlosti praćeno je ponajviše kroz idejne sukobe zemalja suočenih sa stalnim promenama novog početka (SR Nemačka, Jugoslavija). Ipak prostori sećanja nisu u svim zemljama isti. Negde su ključna mesta uspomena i dominantni prostori sećanja logori, ratovi (Nemačka), negde nacionalno-oslobodilački ustanci (Balkan), a negde su uporišta sećanja prijatnija (Francuska). Ove razlike utiču na karakter istoriografije i onaj deo identiteta koji se direktno oslanja na istoriju. Ipak treba dodati da se sa izmenama generacija menja se i kultura sećanja. Novoj nemačkoj generaciji, koja je tek preko dedova uvučena u nacizam, npr. više nisu kao ranije aktuelne strategije potiskivanja, poricanja i rasterećenja uophodjenju sa prošlošću. Tome nasuprot kod intelektualaca-konvertita bivših socijalističkih režima na delu su upravo ove strategije koje na zapadu postaju izlišne. Fašistička prošlost na zapadu više nije tako snažna pretnja pojedinačnom i kolektivnom identitetu da se mora potiskivati ili prećutkivati. Komunistička, pak, prošlost je u zemljama bivšeg socijalizma veća pretnja novom antitotalitarnom identitetu, pa je treba na različite načine preraditi.

Naredno pitanje je da li je, kako misle skeptici, prikazano konfliktno prevladavanje prošlosti nakon 1989. u neskladu sa globalizacijom, naročito evropskim ujedinjenjem kao dominantnim pravcem razvoja? U sociološkoj raspravi o globalizaciji mogu se prepoznati dve verzije sistemske integracije: 1. pristup Volerstinove teorije o svetskom sistemu koji odredjuje razvoj svetskog kapitalizma; 2. Gidensovo vidjenje globalizacije kao višeslojnog i složenog medjusistemskog sporazuma u kom dominira apstraktni sistem utemeljen na znanju koji uskladjuje ljudske aktivnosti. Preduslov medjusistemske integracije je unutarsistemska stabilnost koja je nezamisliva bez minimuma idejne saglasnosti. Zato, kod obe vizije integracije prevladavanje prošlosti ima aktivnu ulogu, tj. fragmentarizacija istorije u obliku isključivog slavljenja nacionalne prošlosti i demonizacije neprijatelja nacije, bar implicitno, jeste prepreka medjudržavnoj saradnji. Ipak, dijalektički posmatrano i širenje nacionalizma je deo procesa globalizacije, kao što je standardizacija nacije početni stupanj globalizacije. Premda je svaki

nacionalizam različit, svi nacionalizmi koriste zajedničke jezike i simbole (A. Smith). U globalnoj političkoj raspravi nacionalizmi postaju hibridni jer medjusobno razmenjuju ideje, pa i prevladavanja prošlosti pokazuju slične mehanizme i obrasce. Upadljiva nesaglasnost u tumačenju ključnih zbivanja iz bliže prošlosti svedoči da nema jednostavne homogenizacije i integracije u globalnom društvu. S druge strane, pak, i konfliktni aspekti raznolikosti u istorijskom sećanju, kada se istorijske razlike povezuju sa političkim sukobima, pripadaju globalnoj integraciji, jer jasno otkrivaju potrebu za zajedničkim regulativnim ustanovama. Nema saradnje bez tolerancije prema različitim tumačenjima istorije kao osnove identiteta.

Ima i mišljenja da je kraj hladnog rata, uprkos oživljavanju nacionalizma, pokazao da je ideja nacionalnog društva kratkoročna (M. Shaw). Ortodoksni dijalektičari primetili bi da je nakon sloma socijalizma globalizacija krčila put oživljavanjem nacionalizma, jednako kao što je kosmopolitizaciju i globalizaciju pripremio i socijalizam u teoriji i praksi kidajući spone XIX veka u nerazvijenim delovima sveta. Dodaje se da se novi evropski nacionalizmi ipak razlikuju od klasičnih iz XIX veka, koji su stremili nacionalnim državama. Savremeni etnički identitet sapostoji unutar snažne skale raznolikosti, tj. konkurentskih oblika identiteta (religijskih, polnih, rasnih, klasnih, profesionalnih, različitih stilova života). U pluralističkom vidjenju prošlosti različite snage traže odgovarajuću tačku iz prošlosti kao uporišni oslonac vlastite vizije razvoja, pa je i haotičnost prevladavanja prošlosti upadljiva karakteristika savremene idejne strane globalizacije. Nije slučajno što je u Evropi, koja je ponajviše etnički izmešana i opterećena istorijom sukoba, počela globalizacija. Ona je u osnovi pokušaj moćnih grupa kapitala da ukloni smetnje vlastitom širenju. Njena protivrečna idejna strana je neravnomerno, konfliktno i dramatično prevladavanje prošlosti, koje katkada dovodi u pitanje globalne ciljeve nadržavne integracije.

Globalizacija stvara novu struktura društva i mišljenja, a u tom procesu aktivnu ulogu ima suočavanje sa prošlošću. U prošlosti se uvek traži uporišna tačka za pravdanje savremenih vizija, tj. nastoji se pokazati da su trenutni pogledi u stvari sazreli rezultat dugih istorijskih, dakle nezaustavljivih procesa. Pokazano je da je konfliktno usaglašavanje istorijskog utemeljenja neravnomerno i u različitoj meri dramatično (živa prošlost prisutna je u akademskim diskusijama, publicističkim polemikama, ideološkim sukobima, gradjanskim ratovima i etničkom čišćenju). Multinacionalnom kapitalu danas je važno suočavanje sa prošlošću i dozirana idejna saglasnost koja ne bi remetila medjudržavnu saradnju i funkcionisanje naddržavnih ustanova EU. Tu leži aktuelnost prevladavanja prošlosti u nauci i publicistici.

Na ključno pitanje da li je istorijsko sećanje snažilo integraciju Evrope ili je slabilo, pre i posle 1989. teško je, na temelju rečenog, dati jednoznačan odgovor? Globalni antifašizam na Istoku i Zapadu bez sumnje je imao odredjenu vezivnu ulogu, premda gaje neutralisao globalni zapadni antitotalitarizam. Osim toga, čak i u razvijenim zemljama srazmera izmedju antifašizma i antitotalitarizma bila je neujednačena i promenljiva, a u manjim državama kolebanja su još izrazitija. Po sebi se razume da uvek

treba imati na umu duboku ukorenjenost idejnopolitičke polarizacije u konkretnoj društvenoistorijskoj situaciji. Dok je holokaust diskreditovao fašistički nacionalizam, sećanja na pokrete otpora snažili su nacionalni ponos u Francuskoj, Italiji, Belgiji i Holandiji. I u Jugoslaviji bila je slična klima sve do 1990-te, kada počinje potiskivanje komunističkog antifašizma na račun "patriotizma" fašista i kvislinga. Ne manje je Francuska 1990-ih bila opsednuta sa *annees noires,* tj. Višijevskom prošlošću, jer je trebalo diskreditovati komunistički antifašizam i srušiti autoritet KPF. Drugačiji su opet bili motivi obnove sećanja na nacizam u Švajcarskoj, Austriji i Japanu. U Zapadnoj Evropi uspon Hajdera, Finija i Le Pena ne obeležava "povratak fašizmu", već otpor snažnoj globalizaciji i imigrantima.

Zamršeni odnos političkoekonomske globalizacije (slabljenje klasičnog državnog suvereniteta) i idejnoistorijske fragmentizacije (budjenje sećanja i nacionalizma) nakon nestanka hladnog rata višestruko je posredovan različitim tipovima kriznih sukobljavanja. Da li su iskustva i sećanja na fašizam i rat ujedinjavala Zapadnu Evropu i bila više od ritualnih godišnjih svečanosti na kojima je demonstrirano vojnopolitičko jedinstvo protiv sovjetskog lagera? Može li se govoriti o geografiji sećanja, tj. regionalno različito ujednačenom vidjenju prošlosti? Da li posle 1989, usled nestanka SSSR-a, dolazi do fragmentizacije sećanja zbog iščezavanja zajedničkog neprijatelja? Da li se uopšte može govoriti o nekom uobličenom zapadnoevropskom sećanju iznad ritualne antitotalitarne saglasnosti? Po svemu sudeći, antitotalitarizam je na Zapadu bio površni politički integrator neujednačenog sećanja na fašizam. Sličnu ulogu imao je antikapitalizam na istoku Evrope. Ne treba posebno dokazivati da uprkos antitotalitarnoj saglasnosti, na Zapadu gledanje na Drugi svetski rat nije ujednačeno. Nemačka, Francuska i V. Britanija još uvek različito gledaju na prošlost. Koliko se, uprkos poodmaklom ekonomskom ujedinjenju Zapadne Evrope, npr. izvan Francuske slavi Druga tenkovska divizija koja je "oslobodila" Pariz? A koliko se u Nemačkoj ikonizira evakuacija Denkerka 1940. kao u V. Britaniji? Šta bombardovanje Koventrija znači za istočno evropske intelektualce, a šta bombardovanje Drezdena za SAD?

Na kraju bi trebalo nešto reći o šansama globalnog sećanja. Može li integraciju Evrope olakšati stvaranje novih zajedničkih jezgara istorijske svesti? Malo je ako se konstatuje da je uprkos globalizaciji, sećanje još uvek opterećeno nacionalnim motivima. Treba otići korak dalje i reći da je daleko više sećanja koja su uperena protiv zajedničke Evrope (npr. okupacija Alzasa i Lorena, problem severne Irske, balkanski mitovi i si). Oprečna tumačenja savremene istorije kod levice i desnice takodje još uvek više učvršćuju idejne frontove nego što ujednačavaju sećanja i stvaraju toleranciju. Ujednačavanje je najuočljivije u demonizaciji socijalizma kao totalitarizma, jer ima aktuelnu funkciju u odbrani neoliberalizma od različitih socijalnih pritisaka odozdo. Iskustvo Centralne i Istočne Evrope drugačije je od zapadnoevropskog: SR Nemačka mukotrpno glajhšaltuje prošlost DDR-a da osnaži nacionalno jedinstvo, Francusku i Britaniju još uvek razdvaja prošlost, a Italiju je podelila debata oko fašizma i antifašizma. Činjenica je da istorijsko sećanje više deli nego što ujedinjuje prostor koji multinacionalni

kapital nastoji da poveže. Utisak je da je integracija Zapadne Evrope prebrzo suočila mnoga različita vidjenja rata i fašizma: nacionalne, regionalne, ideološke, religijske i klasne vizije. Još više idejnog haosa ove vrste je u jugoistočnoj Evropi. Osim toga, ne pritiska samo prošlost sadašnjicu, nego i obratno. Gledište da Švajcarska nije trebalo da saradjuje sa nacizmom postaje oslonac ubedjenja da ni danas ova zemlja ne treba čvršće da saradjuje sa EU, rehabilitacija Višija služi ublažavanju otpora francuskom desnom ekstremizmu, blakonaklonost prema Paveliću ugradjena je u nezavisnost Hrvatske, rehabilitacija Nedića potkopava jugoslovenski antifašizam i jača srpsko antijugoslovenstvo, itd. Idejni haos nije nastao zbog nestanka zabrana, već zbog neslućene provale konvertitstva kod stvaralačke inteligencije što budi ozbiljne sumnje u postojanost nove društvenointegrativne misli koja je povezana sa istorijskom istinom. Jugoslovensko iskustvo dovoljno ubedljivo svedoči da je teško isključiti novu snažnu konverziju, tj. upozorava na hroničnu kolebljivost stvaralačke humanističke inteligencije. Ova okolnost u analizi uočena je kao važna smetnja nepristrasnog suočavanja sa prošlošću.

U celini uzev, snažna aktuelnost prošlosti podstiče ozbiljne sumnje u uspeh globalizacije. Da li globalizacija i snažno isticanje nacionalne ili regionalne prošlosti idu zajedno? Da li je savremena nacionalna kultura sećanja reakcija na ekonomsku globalizaciju? Okretanje sećanju i prošlosti prepuno je paradoksa. Nesposobnost sećanja i planska amnezija senki prošlosti vidljiva je u savremenoj istoriografiji. Bum sećanja nužno prati bum zaborava. Odnos izmedju sećanja i zaborava manipulativno usmerava informativna tehnologija u službi političkih medija. Mi trošimo mnoga dozirana sećanja koja su ustvari "zamišljena sećanja" da bi lakše zaboravili živa sećanja na realnost (Huyssen 2000). Npr. politički mediji na Balkanu 1990-ih lako su potisli sećanje na realnost relativno harmoničnih medjunacionalnih odnosa u SFRJ iskrivljujući ih do dogme da je razvoj ka ratu bio nužan. U politizaciji sećanja od ogromnog uticaja su novi mediji kao prenosioci svih oblika sećanja (filmovi, TV, internet, čak i muzika), lako uspešno saobražavanje sadržaja konkretnom medijskom izrazu ne znači nužno banalizovanje istorijskih dogadjaja, činjenica je da traumatično i zabavno sećanje danas idu zajedno i zaokupljaju isti javni prostor, a da nisu razdvajani kao oprečni medijski doživljaji? Markuze je to pokazivao na obradi vijetnamskog rata u SAD. Uvek smo suočeni sa tržištem prošlosti koja nije postojala, sa prošlošću kao iluzijom koja nas zabavlja, politizira i traumatizira (Huyssen 2000).

Eksplozivne posledice instrumentalizacije istorije otvorile su pitanje da li je bilo bolje podgrevati medjunacionalne sukobe iz prošlosti, ili je jednostavnije bilo prepustiti ih zaboravu ili čak i ne pominjati? Kompromisno sećanje izmedju "sada" i "onda" stvaralo je nove ratove izmedju "nas" i "drugih". Možemo se složiti oko činjenica i zajedničkog jezika tumačenja, čak i materijalnog obeštećenja, ali se nikada nećemo složiti oko psihičkih nadoknada, tj. oko toga koje bio veća žrtva, jer je veza ovih nadoknada sa racionalnošću potpuno proizvoljna. Mogu li službene proklamacije o prošlosti olakšati proces ozdravljenja ili samo stvoriti nove rane? Po nekima, izmirenja treba prepustiti dalekoj

budućnosti kada funkcionalna saradnja stvori niz duboko ukorenjenih zajedničkih interesa koji mogu olakšati prevladavanje prošlosti. Da li se sećanje i politički identitet mogu tako formirati kako veruje funkcionalizam i da li je funkcionalna saradnja dovoljna za stvaranje novih oblika svesti? Za neke etničke grupe (kao npr. za izgnane Nemce iz Češke bilo je vrlo važno priznanje prava premda su svesni da ih nikada neće ostvariti). Politički identitet je katkad više idealna i simbolična nego materijalna kategorija.

Sećanje ne može biti ključna poluga moralnosti, pogotovo ne ono koje nameće industrija sećanja. Ova ne može garantovati kulturnu stabilnost. Fundamentalna potreba modernih društava je da žive u proširenim oblicima temporalnosti: sećanje (lično, generacijsko, javno, kulturno i neizbežno nacionalno) je deo te potrebe. Ali kada selektivno politizovano sećanje zadovoljava tu potrebu, onda je i potreba izopačena. Da li će se jednog dana pojaviti i globalno sećanje koje će obuhvatati različite delove prošlosti sveta? Verovatno ni to sećanje neće biti univerzalno, već takodje heterogeno i prizmatično (Huyssen 2000, p. 28-29). Sapostojanje mnoštva sećanja u sociološkom pogledu, uprkos konfliktnosti i haosu, jeste svedočanstvo modernizacije i globalizacije. U kulturnom pogledu to je svedočanstvo pojačane potrebe za prostornom i vremenskom pripadnošću u sve složenijem svetu. U meri u kojoj istoriografija bude kadra da ubedljivije demistifikuje teleološke mitove o konačnom oslobodjenju, pre svega nacionalnom, moći će savremena kritička kultura sećanja (koja ističe ljudska prava i prava manjina i preispituje različite nacionalne i internacionalne prošlosti) da stvori načela novog pisanja istorije i obezbedi budućnost manje pristrasnom sećanju. Pored protivrečnog sapostojanja nacionalizma i globalizacije, ne manje haotična je izmešanost političkog i naučnog prevladavanja prošlosti. U političkoj strani ovog procesa treba razdvajati selektivni odnos prema prošlosti, nošen isključivo interesima vladajućih snaga u demonizovanju političkog protivnika, od onoga u kom prevladava težnja za mirnom integracijom lišenom opterećujućeg sećanja koje obnavlja iracionalna sukobljavanja. Imperativi nauke su drugačiji: saznajno prosvetiteljski motivi nošeni objektivnim iznošenjem činjenica i višeslojnim tumačenjem njihovih složenih veza i medjudejstava. Poseban problem u nauci se javlja kada treba preispitati iracionalnost svojstvenu svakoj prenaglašenoj idealizaciji. Strasna vezanost istraživača za predmet može da izoštrava pogled, ali i da učini slepim. Odavno je poznato da osećanja sputavaju realističnost, a nekažnjene masovne strasti još više su podložne neistoričnostima, jer ne poznaju samokritičku istinu i pravdu. Naučna kultura sklona glorifikaciji lako prelazi u isključivu demonizaciju istog. Kada dodje do spora, tolerancija prelazi u isključivost, a poštovanje u razorni bes.

Posebno je pitanje kakvu ulogu u razvoju može imati stvaralačka društvenonaučna inteligencija sklona konverziji, tj. naglim zaokretima? Samo naizgled produktivnu. Naime, jedna od posledica lake i masovne konvezije je relativizacija ne samo opredeljenja nego i nauke o društvu i kriterija razvoja, ukoliko isti intelektualci besavesno pravdaju potpuno oprečne vizije društva u različitim periodima. Druga posledica je pitanje pouzdanosti inteligencije koja brzo menja načela. Fundamentalne izmene slike istorije ne

svedoče samo o potrebama novog razvoja za dugačijim vidjenjem prošlosti nego, i o povodljivosti inteligencije koja svoje selektivne vizije gradi prema vannaučnim kriterijima.

Istoriografija u uslovima novih izazova globalizovane industrije sećanja prinudjena je da iznova definiše vlastito samopoimanje kao naučne discipline. Ima mišljenja da se sa generacijskim promenama zbila i nužna evolucija od iskustvom zasićenog moralnog prevladavanja prošlosti ka postvarenim bezbojnim "pojedinačnim naučnim istraživanjima" (R. Koselleck). Drugi, pak, istraživači uspomena drže da istorija (npr. holokaust) nije izbledela, uprkos vremenskoj distanci, nego postala još konkretnija (A. Assmann). Jugoslovenska istoriografija danas više potvrdjuje ovu drugu ocenu. Oživljavanje prošlosti je olakšano i time što nema odsečne razlike izmedju istorije i uspomena već su ove oblasti višestruko povezane. Ima čak mišljenja da posredovanje istorije danas pre svega zavisi od uslova elektronskog masovnog društva. Kultura sećanja Evrope i Balkana drugačija je od one u V. Britaniji ili SAD, tj. potiskivanja i iskrivljanja istorije su drugačija i u različitoj meri uticajna i eksplozivna. Nove ideologizacije ne tiču se samo interesa vodećih snaga već i identiteta pojedinaca i grupa. Naročito je obnovljeni poslehladnoratovski nacionalni osećaj izmenio odnos prema istoriji: u meri u kojoj je individualna uspomena gubila značaj i preobražavajući se pod uticajem masovnih stradanja i globalnih katastrofa u difuzni osećaj sudbinske povezanosti, slabila je ubedljivost klasičnih obrazaca objašnjenja racionalne nauke. Kolektivne konstrukcije identiteta postale su gotovo preko noći privlačne. Kod jugoslovenske stvaralačke inteligencije bliže je pokazana napetost izmedju potrebe za biografskim kontinuitetom s jedne i objektivnog istorijskog diskontinuiteta s druge strane u prelomnoj situaciji krajem XX veka. Istoričari i društveni naučnici uopšte uvek vlastita biografska fakta pokušavaju da uklope, prilagode i saobraze nadredjenom društvenom poretku sećanja koji nameću globalna epohalna svest i raznovrsni oblici tekućih ideologija. Najtrivijalniji obrazac ove strategije integracije jeste prikazivanje vlastitog položaja u nestalom sistemu kao konfliktnog sukobljavanja izmedju ja i okoline, tj. poimanje sebe kao disidenta. Prilagodjavanje novoj epohalnoj svesti kod konvertita teklo je u znaku kolektivnog sećanja koga karakteriše dihotomija izmedju "samopoimanja kao žrtve i kao borca protiv totalitarizma". Nemački istoričar W. Bramke je uočio da je sa raspadom bipolarizma istoričarima otežano zauzimanje nužne distance prema predmetu istraživanja, a što se ogleda i u tome da su profesionalni standardi poslednjih godina rapidno pali. Na kraju, nije na odmet podsetiti da ni u jednoj epohi profesionalni istoričari nisu odredjivali istorijsku svest svojih savremenika. Ova je, naime, bila rezultat krupnih promena epohalne svesti koje istoričari naknadno prihvataju i osmišljavaju. Istoričari svojim pristupima i istraživanjima učestvuju doduše u oblikovanju kulture sećanja, ali su ključni istraživački prioriteti stizali odozgo. U Jugoslaviji većina istoričara ne samo što je osmislila nacionalističku kulturu sećanja već je dovela i do apsurda.

Da bi se izbegle reaktivne isključivosti mora se stvarati nova u naučnom pogledu višeslojna, a u političkom smislu uravnotežena slika istorije. Danas nam je potrebnije produktivno, neselektivno sećanje, nego politizovani zaborav. Istorijska groznica pravdala

je ekspanziju imperijalističkih država i etnička čišćenja i davala kulturnu koheziju sukobljenim društvima u periodu industrijske revolucije i kolonijalizma. Danas je stanje haotičnije, jer sećanje, pored nacionalnih, oblikuju i medjunarodni mediji. Uzaludno je insistiranje na radikalnom razdvajanju "realnog" i umišljenog sećanja, jer je svako od njih posredovano različitim subjektivnim motivima, ili uže grupnim interesima. Snaga sećanja ne zavisi od njegove realnosti, nego od trajnosti interesa koje osmišljava. Koliko god snažno, sećanje je uvek prolazno, nužno nepouzdano i prožeto zaboravom, kao i slični ideološki sadržaji. U javnom obliku mogu se prepoznati političke, generacijske i lične mene sećanja. Organizovanom sećanju ne mogu večnost osigurati spomenici, jer istorija nije samo čuvanje i prenošenje prošlosti. Treba razlikovati korisnu prošlost od raspoložive, a produktivno sećanje, od onog koje otvara neprogresivne sukobe. Takodje ne treba robovati strahu od zaborava, već se treba setiti budućnosti, a ne samo brinuti se o budućnosti prošlog (Huyssen, p. 37-38). Na to upozorava slom istorijskih mitova u Evropi koji nisu izdržali snažne političke promene. Nestanak hladnog rata razotkrio je mnoge istorijske mitove (Švajcarska više nije spasilac sveta kao u vreme sukoba super-sila, Austrija nije žrtva nacizma, Francuska nije antifašistička i si.). Složeni sporovi istoričara ne mogu se razrešiti skrušenim prihvatanjem golih optužbi o krivici, niti organizovanim pranjem prošlosti i selektivnim sećanjem. Bez izmene naučne kulture nemoguće je očekivati promene u političkoj kulturi. Posle svakog državnog i nacionalnog poraza nedužnost je bila najčešći identitet i alibi. Istinska alternativa "nedužnoj državi" (žrtvi) je odgovorna država koja se kritički suočava sa vlastitom istorijom i krivicom. "Nedužni" nisu kadri da preuzmu odgovornost. Suočavanje sa prošlošću i prihvatanje odgovornosti je, kao i gubitak nevinosti, deo odrastanja. Prevladavanje prošlosti trebalo bi da doprinese stvaranju evropske svesti. Treba se nadati da istoriju evropskih zemalja u budućnosti nećemo upoznavati slušajući priče o njihovim svetlim nacionalnim mitovima, nego tako što ćemo pratiti kako se narodi i države kritički suočavaju sa vlastitim mitovima. To je najdublji smisao prosvećenog sećanja.

Literatura:

Huyssen, Andreas (2000): Present Pasts: Media, Politics, Amnesia Public Culture 12. 1 2000.

Krass, Stephan (1999): Deutsche Erinnerungsorte - Die Geschichtswissenschaft, der Krieg und das kulturelle Gedächtnis (Produktion Radio Bremen 1999) http://193.97.251,33/rb2/studio/s990811 .htm

Summary

MASTERING THE PAST

Causes and Ways of Changing the Image of the History at the End of the 20th Century

The dramatic events at the end of the 20th century were followed by strong changes in the thought in society. The changes passed through tumultuous conflicts of different opinions, which condensed into wide ideological-political streams. The basis of the new conflicts is inseparable from the changed comprehension of the past. The history was overestimated and changed on all levels, from the individual to the organized recollection in science and ideology. In this book, the changed opinions of the past were followed in the main international scientific-political discussions at the end of the 20th century, but also in the historical contents of the official ideologies of the most important European countries. A special part is dedicated to the ideological changes in Yugoslavia. A comparative discussion was to make the distinction between the global and the local ideological-political changes easier. A strong change of the epochal consciousness imposed a few basic topics to these debates. In the light of the important changes the image of history should be changed not only in the former socialist countries, but elsewhere, too. The change in the comprehension of socialism affected the change of the relation towards fascism, which, on the other hand, needed a change of the many official myths about antifascism where the integration of the European regimes after the World War II rested. A new balance of the past century was needed, a new view on the victims, executors and on normal. Mastering the past and a strong revision of history were determined by the interest of the new elites and the new culture of recollection.

In the first part of the book the attention is drawn to the factors of the change in the epochal consciousness at the end of the 20th century. It was first reflected in weakening the left wing: the interest base of the new epochal consciousness (the interest of the multinational capital) and the change of the epochal values: a different comprehension of the relation between freedom and equality; weakening of utopia, a massive abandoning the left and its normalization, weakening of anti-colonialism and anti-imperialism (which weakened the indirect justification of socialism), the greater influence of human rights, as well as of the respect of the dissidents as "viruses" of the socialist lager.

The main part of the book deals with the theoretical tractates, which determined the character of mastering the past at the end of the 20th century. It is about the new views on fascism and socialism. A plan of conceptual frame for researching the

ideological side of mastering the past, e. g. a planned adaptation of history at the end of the 20th century is given at its beginning. Attention is drawn in a summarized way to the general social and integrative role of history, to the main forms of using the historic consciousness, to the relation between historic consciousness and the individual and group identity, the role of the contemporary revisionism and normativism and to the conceptual side of the mastering the past. Beside the scientific-political, attention was to be drawn to the changes of the ideological mastering the past in the policy of some leading countries, i. e., a sharp diversion of the official view on the past. Comparatively, mastering the past in Austria (through the myth of a victim) was discussed as well as the hesitation of the Japanese policy between the atomic victim and the crime in Asia, destroying the myth of antifascist resistance in France and Italy, collapse of the myth of neutrality in Switzerland and the crush of imperial identity in Russia. The ideologizing of the official selective recollection in different countries is compared to the role of the historiography in forming the earlier and new myths.

The theories of fascism are an important indicator of mastering the past after the Cold War has vanished. The most important international debates on fascism in the 1999s are presented here. The introduction was the German Historikerstret, undoubtedly the most important phase in confronting of the German scientists regarding fascism in the 1980s. A theoretical and ideological-political content of the dispute about incomparability of the Nazi crimes was shown and the significance of this discussion for the later development of the theories on fascism was observed. It was the first systematic attempt to normalize the new German nationalism followed by a relativization and trivialization of the fascism. Different views to the left and the right were shown and also the political and scientific culture of the debate of Historikerstreit the effect of which was in disproportion with its scientific significance.

In the central part is the holocaust as the symbol of the fascistic crimes but which has a wider significance and is easily politicized because of the emotional component among others. There are three most important models of instrumentalization of the holocaust: 1. Marking the holocaust as a permanent part of the identity of the German people in order to warn of the danger of a new fascism and the right-wing extremism; 2. Suppressing the holocaust as a "moral bludgeon", which disturbs normalization of the German state and inhibits reestablishing of the crushed national conscience; 3. Exaggerating the holocaust as an incomparable crime and symbol of a permanent monopoly on being a victim, because of pretensions to reparations to the Jews and in order to justify the expansion of Israel and the USA (holocaust industry). These three interpretations of the holocaust as a symbol of the crimes of the fascism express a polarization and the direction of the main streams of the theories on fascism after the cold war disappeared. They correspond to the interests of the heterogeneous ideological-political forces. Unlike the ideological-political polarization between the theories on fascism and the theories on totalitarianism during the cold war, the theoretical and ideological-political confusion in interpretation and ideological usage of fascism is now

more explicit. Because of the temporary coinciding of interests there is a similar view on the holocaust in the most different ideological-political streams.

The international Goldhagen debate in 1996/1997 is given as an impulse of differentiating, sharpening and confronting of different approaches to the fascism after the cold war disappeared. The following is presented: (1) the content of the Goldhagen's book and the characteristic of the approach; (2) the course of German and American debates; (3) debate balance and its place in the history of the theories on fascism. From the ideological-political aspect the debate has strongly polarized the conservatives and the left liberal bloc on one, and the Zionists and the anti-Semites on the other side.

Unlike Historikerstreit and Goldhagen debate in the Walser debate in 1998 the impulses did not come from the science but from the politics: what kind of monument was to be erected to the victims of the fascism and whether the German shame was incomparable. The Valzer's speech was an attempt to normalize the Berlin republic and to summarize the past, i. e. an admonition to stop with the constant warning to the German shame. The reactions to Valzer showed a continual actuality of the attempts of the German left liberal bloc to prevent oblivion of the fascism. At the end of this part of the book is presented a main content of the so-called Finkelstein debate, which took place in the USA and Europe in 2000/2001. It is about N. Finkelstein's book "Holocaust industry" which draw the attention of the science and politics. The example of this debate was used to show the banality and scandalization of remodeling the past. The main Finkelstein's theses on ideologizing of the holocaust were discussed as well as the heterogeneous critical objections addressed to the author.

Several chapters are dedicated to the crush of socialism and mastering the past after that. The main theoretical explanations of the crush of the developed European socialism (the USSR above all) were given: the structural macro theories on capitalism as a world system, the theories of medium volume (which pointed out the factors of disintegration inside the system, external and military factors) and the role of the Soviet political establishment. By confronting the reaches of different approaches, the value of different explanations was estimated. In the interpretation of the crush in this paper the starting point was not its hierarchy-like arranged factors, but their destructive coinciding in very special conditions. It was shown that the mistakes in prognosis of the development of the socialism had not been of the same nature, but conditioned by a different vision of determinism, and also by the force of some strict stereotypes. The solid prejudices about a static nature of socialism effected many conservatives in their disbelief that the reforms in the USSR could be initiated from the top. Inner scientific reasons of the impossibility of the prognosis of the crush of the European socialism can be brought down to the following: even if the science were able to analytically separate certain crisis courses and notice their cause in the period of their duration, it was helpless in prognosis of basically accidental permeating, coinciding and enforcing of these courses, as well as in determining the moment and point where their complex interaction would bring the system to its crush.

After that, a theoretical reach and ideological-critical significance of denying socialism as totalitarianism, falsehood and illusion in the work of F. Furet, a leading French revisionary historian was examined. Somewhat closer account of Furet's revision of the estimation of the French revolution, important for understanding his critic of the communist idea and practice in the 20th century is presented. The greatest part is dedicated to Furet's non-historic comprehension of totalitarianism and its relation to Ernst Nolte's revisionism. Furet's key points of view were critically considered and the attention was drawn to the theoretical unilateralism, formalism of the elementary notions (egalitarian passion, Jacobinism, totalitarianism, and the like) and to the author's ideological-political partiality in "demythologizing" of the communist antifascism. In the ideological-critical aspect, conservative elements of Furet's critic of the French revolution as despotism and denial of socialism as totalitarianism were noticed, and the durability of his cold war vision of socialism and affinity to E. Nolte as well. Some of Furet's interesting remarks and stimulating synthetic conclusions not effected by the author's cold war orientation and a global partiality were however noticed.

Furet was a spiritual father of the "Black book of communism", which appeared in 1997. A theoretical and ideological-political content of the debate about this book was discussed. First, the evolution of the ideological-political relation towards socialism in France and Germany in the second part of the 20th century was given. A changeable and different relation between antifascism, antitotalitarianism and anticommunism was analyzed in these main European ideological centers and the attention was drawn to the factors that enforced and weakened the influence of the left. In the second part a difference between the German and French discussions about the "Black book of communism" from 1999-2000 was presented. Chief theoretical objections to "The Black book of communism" were discussed: unreliability of the sources and the presented results, immanency and the shortened form of the explanations, thesis about class genocide and hunger as the weapons, different forms of sensations, imputations and stereotypes present in the book and the models of criminalization of the left. Comparison between the racial and class genocide was unfounded and the immanent deterministic interpretation of socialism as a falsehood, illusion and terror was stern and non-historical. The attention was drawn to the researches that had given different results and the conditions that contributed to the non-transparency and complexity of the debate in which theoretical and ideological-political aspects were closely interwoven. Thus, in spite of the popularity in the media, a circulation of a million and numerous translations, the theoretical balance of "The Black book of communism" is poor.

In a separate chapter a social historical critic of the theories on totalitarianism that appeared at the end of the 20th century was more closely examined. A theoretical and methodological base was shown and also a reach of new critics of the TOT, then general differences between the TOT and a social history, different notion of the relation between the state and society and sources of violence in socialism. The attention was drawn to the weak points of the TOT in studying DDR and to the researching variety of the critics of the

TOT: history of everyday life, hermeneutics, historicism, structuralism. The critic of holism, theology and normativism, which was once addressed to the vulgar Marxism, has today somehow different form of a critic of the TOT. The TOT limit the power and authority to the state, while the critics of the TOT consider the power as a combination of powerful structures, which are profoundly established in the social processes.

The third part of the book is dedicated to mastering the past in Yugoslavia. Like in many other European countries in the center of mastering the past in Yugoslavia was the changing of the relation towards fascism and socialism. However, the breakthrough of the new epochal conscience passed in a more dramatic way here. It was because it did not concern only the interest of the wider groups, but also the disappearance of the state the integrity of which was for a long time understood as a frame of national interest and identity. The disappearance of the SFRY and the civil war (1991-1995) are the practical frame of mastering the past in Yugoslavia. The way in which changing the relations towards the socialism was connected with changing the relations towards fascism was demonstrated: demonizing socialism had weakened the criticism towards the local fascistic heritage through normalization of nationalism, it neutralized it and sometimes rehabilitated it. Creative intelligentsia were in this process unusually active, so, after a regard to the contemporary antifascism in Yugoslavia, more attention was drawn to the behavior of this group, e. g. models of its conversion.

The attention was drawn to the direction, main impulse and self-understanding of the turning point in conversion among the Yugoslav creative intelligentsia from Marxism, internationalism and antifascism towards anticommunism, nationalism and anti-totalitarianism at the end of the 20th century. More was said about the rhetoric of the victim and the illusion of consistency and continuity of their own orientation among the converters.

In the chapter "Historiographie revisionism" the attention was mostly drawn to the Serbian and Croatian revisionism, e. g. its moderate versions (revisionism of "the moderate range") among the historians in Yugoslavia B. Petranovic and D. Bilandzic. Several components of revisionism were pointed out: a critical attitude towards historiography of the winner (communists), a more complete envisaging of the essence of the events because of a greater distance and new sources and finally, a pragmatic modification of the past provoked by narrower or wider, party or nationalistic motives. The main source of revisionism in the ex-socialist countries is the renewed nationalism, which tries to unburden its own fascistic past by non-critical anticommunism and anti-totalitarianism. Instead of confronting the shadows of the past, modifying the past is brought into action. The attention was drawn to the state and academic revisionism, their main motives and contents in numerous European countries. A triviality of the Serbian and Croatian revisionism was shown. The contradictions between the points of view of D. Bilandzic and B. Petranovic before and after the crush of the SFRY were observed and the model of modification of the past at both of them, caused above all by the awakened care for the jeopardized nation. Selective recollection and organized oblivion were

important agents of the civil war in Yugoslavia and a revisionary historiography created nationalistic tendencies. It was broader discussed also in the last chapter "The view of socialist past in the nationalistic and antitotalitarian Serbian historiography".

In the conclusion it was pointed out that the historic conscience could be an impulse, but also an obstacle to development. "Bringing back of the memory" after 1989. contributed to the creation of the European culture climate where nationalism prevailed, but these flows were entangled because they ran together with the globalization. In the pluralistic regard of the past different forces seek corresponding point from the past as a base of their own vision of development, so the chaos-like mastering the past is noticeable characteristic of the contemporary ideological side of globalization as well. It is not accidentally that in Europe, which is the most ethnically entangled and burdened by the history of the conflicts, globalization started. Globalization is basically an attempt of the powerful groups of capital to remove the obstacles to their own expanding. Its contradictory ideological-political characteristic is an uneven, conflictive and dramatic mastering the past, which sometimes brings into question global aims of over-state integration. A new view to the past opened a series of new conflicts, which inherit the globalization. In order to avoid reactive exclusivities, a new, scientifically laminated and politically balanced image of the history must be created. Today we need more a productive, non-selective recollection than a politicized oblivion. In the political side of this process a selective relation towards the past caused exclusively by the interest of the ruling forces and demonizing the political opponents should be separated from the one in which prevails a tendency for a peaceful integration without burdening recollections, which renew irrational conflicts. Science should be guided by objective presenting the facts and laminated interpretation of their complex connections and interactions without their being a political instrument. A truth that harms is better than a myth that pleases.

Sadržaj:

Predgovor ... **5**

IDEO
PROMENA EPOHALNE SVESTI KRAJEM XX VEKA

1. Istorija, sećanje, identitet, ideologija ... **11**
2. Opšti uslovi globalne prerade prošlosti: "revolucija 1989", slom hladnog rata i globalizacija... **21**
3. Činioci promene epohalne svesti... **30**
   - 3.1. Interesna osnova ... **31**
   - 3.2. Globalizacija **...32**
   - 3.3. Slabljenje utopije ... **35**
   - 3.4. Renegatstvo: masovnost i normalizacija ... **37**
   - 3.5. Promena vrednosti epohalne svesti... **39**
   - 3.6. Krize levice... **41**
   - 3.7. Imanentni i transeuntni pristup marksizmu ... **43**
   - 3.8. Službena i lična sećanja ... **46**

IIDEO
PREVLADAVANJE PROŠLOSTI: naučna i ideološka strana

1. Prevladavanje prošlosti: naučnopolitička strana... **49**
   - 1.1. Društvenointegrativna uloga istorije... **49**
   - 1. 2. Istorijska svest i lični i grupni identitet... **55**
   - 1. 3. Ocene XX veka u svetlu privida radikalnih promena i nultog časa ..
   - 1. 4. Revizionizam i i normativizam kod prevladavanja prošlosti... **60**
   - 1. 5. Pojmovna strana prevladavanja prošlosti... **67**
2. Prevladavanje prošlosti: ideološka strana... **73**
   - 2.1. Austrija: slom mita o žrtvi... **78**
   - 2. 2. Japan: između atomske žrtve i zločina u Aziji... **82**
   - 2. 3. Francuska i Italija: rušenje mita o antifašističkom otporu ... **88**
   - 2. 4. Švajcarska: slom mita o neutralnosti... **92**
   - 2. 5. Rusija: slom imperijalnog identiteta ... **100**

III DEO
TEORIJE 0 FAŠIZMU NAKON NESTANKA HLADNOG RATA

1. 0 fašizmu, desnom ekstremizmu i teorijama o fašizmu krajem XX veka ... **115**
    - 1.1. Borbena demokratija i normalizacija fašizma... **116**
    - 1. 2. Savremeni desni ekstremizam - uporedni osvrt... **124**
    - 1. 3. Društveno izvorište desnog ekstremizma i teorijska objašnjenja ... **131**
2. *Historikerstreit* 1986/87: mesto debate unutar nemačkih rasprava o fašizmu ... **143**
    - 2.1. Evolucija odnosa prema fašizmu u SR Nemačkoj... **143**
    - 2. 2. *Historikerstreit* tok... **148**
    - 2. 3. Tekovine i granice debate *Historikerstreit...* **159**
3. Goldhagen-debata: o kolektivnoj ili ličnoj krivici... **169**
    - 3.1. Goldhagenova istoricističko nominalistička rasprava ... **169**
    - 3.2. Predmeti metod... **170**
    - 3. 3. Glavni prigovori... **171**
    - 3. 4. Neprozirnost idejnopolitičke debate ... **175**
    - 3. 5. Pojmovna evolucija i teorijski pravci rasprave... **180**
    - 3. 6. Goldhagen i levica... **188**
    - 3. 7. Značaj debate za nauku i političku kulturu ... **199**
4. Valzer debata: fašizam kao moralna toljaga... **205**
    - 4.1. "Manifest Belinske republike" ili lična težnja za normalizacijom ... **206**
    - 4. 2. Osnovne teme i opštiji značaj debate... **210**
    - 4. 3. Mit o Nemačkoj kao žrtvi... **212**
    - 4. 4. Antiintelektualizam ... **216**
    - 4. 5. Fašizam, moral i obrasci normalizacije... **217**
5. Finkelštajn debata: holokaust industrija - banalizacija i skandalizacija prerade prošlosti... **225**

IV DEO
SLOM SOCIJALIZMA I PREVLADAVANJE PROŠLOSTI

1. Privlačnost socijalizma: iluzija utopije ili realnost kapitalizma... **245**
2. Objašnjenja sloma socijalizma... **251**
    - 2.1. Strukturne makroteorije o kapitalizmu kao svetskom sistemu ... **254**
    - 2. 2. Teorije srednjeg obima: spoljni i unutrašnji činioci raspada... **263**
        - 2. 2.1. Unutarsistemski činioci raspada... **264**
        - 2. 2. 2. Spoljašnji činioci sloma ... **269**
        - 2. 2. 3. Vojni činioci i "zvezdani rat"... **272**
    - 2. 3. Uloga sovjetskog političkog vrha ... **275**
    - 2. 4. Slom razvijenog socijalizma i iluzije o prognostičkoj sposobnosti misli društvu... **283**

3. Fireova kritika socijalizma ... **291**
3.1. Neravnomerni razvoj antikomunizma... **292**
3. 2. Francuska revolucija i egalitarna despotija ... **294**
3. 3. Komunizam i totalitarizam ... **300**
3. 4. Fire i Nolte... **310**
4. Rasprava oko "Crne knjige komunizma" (CKK) - društvenopolitička uslovljenost i teorijski sadržaj... **319**
4.1. Idejnopolitičke tradicije: francusko i nemačko suočavanje sa socijalizmom... **321**
4. 2. Pravci i težišta debate oko CKK ... **330**
4. 3. Teorijski prigovori... **343**
4.3.1. Nepouzdanost podataka i izvora... **343**
4.3.2. Imanentno objašnjenje ili uvažavanje diskontinuiteta: N. Vert o teroru u SSSR... **345**
4. 3. 3. Skraćena objašnjenja azijskog socijalizma... **351**
4. 3. 4. "Krunski dokaz" klasnog genocida: glad kao oružje ... **356**
4. 3. 5. Senzacije, podmetanja i stereotipi... **363**
4. 3. 6. Opšta kriminalizacija levice ... **365**
4. 4. Bilans... **368**
5. Istorijskodruštvena kritika teorija o totalitarizmu (TOT)... **375**
5.1. Opšte razlike TOT i društvene istorije... **376**
5. 2. Izvor i pravac širenja terora... **379**
5. 3. Politički versus socijalni sukobi... **383**
5. 4. Dobrovoljni dželati... **386**
5. 5. DDR i TOT **...388**
5. 6. Istraživačka šarolikost kritike TOT ... **397**

V DEO
PREVLADAVANJE PROŠLOSTI U JUGOSLAVIJI

1. Bespomoćni antifašizam u Jugoslaviji... **405**
2. O konverziji i samorazumevanju jugoslovenske humanističke inteligencije ... **421**
2.1. Pojam konverzije i pristup... **422**
2. 2. Opšti epohalni činioci... **424**
2. 3. Karakteristični sadržaji samorazumevanja konvertita... **425**
2. 3.1. Retorika žrtve ... **426**
2. 3. 2. Iluzija o neprekinutom kontinuitetu vlastitog opredeljenja ... **429**
2. 3. 3. Iskrivljeno selektivno sećanje ... **432**
2. 3. 4. Lokalni činioci konverzije... **434**
3. Istoriografski revizionizam ... **441**
3.1. Oblici revizionizma ... **441**
3. 2. Revizionizam poslesocijalističkih režima ... **443**

3. 3. Glavni uzroci prerade prošlosti u Jugoslaviji... **449**
3. 4. Revizionizam istoričara Jugoslavije: D. Bilandžić i B. Petranović ... **451**
3. 5. Istoriografski revizionizam i balkanizacija sećanja ... **466**
4. Obrada socijalizma u renacionalizovanoj i antitotalitarnoj srpskoj istoriografiji... **471**
4.1. Prevladavanje prošlosti u Jugoslaviji... **472**
4. 2. Novi junaci, žrtve i dželati... **475**
4. 3. Uloga istoriografije... **484**
4. 4. Društveni izvori revizionizma ... **498**

ZAKLJUČAK:
SEĆANJE I ISTORIJSKA SVEST KAO SMETNJA I PODSTICAJ RAZVOJA ... 493

S u m m a ry... **503**

CIP - KaTa.iorH'iauHja y nyo.iHKauHjn
HapojHa OHO.iHOTCKa Cponjc. Beorpan

327"19"
316.334"19"
930.1"19"
316.75"19"

KYJbKPi, Tojop

Prevladavanje prošlosti : uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka / Todor Kuljić. - Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002 (Beograd : Zagorac). - 508 str. ; 21 cm. - (Ogledi / [Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd] ; br. 3)

Tiraž 400. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz većinu radova. - Summary: Mastering the Past

ISBN 86-7208-066-1

a) IlojiHTHHKa HCTopuja - 20B b) **McTopnorpa**(|wja - 20B c) Mcl**)yHapo;mn** OJHOCH - 20B
COBISS-ID 102406668